

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**ΘΕΜΑ: «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ.
Η ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΣΕ ΜΙΑ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ»**

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΥ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

**ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
ΔΗΜΗΤΡΑ ΓΚΕΦΟΥ - ΜΑΔΙΑΝΟΥ.**

**ΜΕΛΗ
ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ .Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
ΛΕΚΤΟΡΑΣ ΕΙΡΗΝΗ ΤΟΥΝΤΑΣΑΚΗ**

ΑΘΗΝΑ, 17 ΙΟΥΝΙΟΥ 2005

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	4
1. Εισαγωγή	7
2. Θεωρητικό πλαίσιο και μεθοδολογία	15
2.1. Το εννοιολογικό περιεχόμενο των βασικών ζητημάτων της έρευνας.	15
2.2. Γενικός προσδιορισμός των προϋποθέσεων και των κριτηρίων επιλογής της περιοχής έρευνας.	30
2.3. Η αναζήτηση της κοινότητας.	33
2.4. Διαδικασίες και τεχνικές της προέρευνας στην περιοχή. Η επιλογή της κοινότητας.	34
2.5. Χωροταξικός και γεωγραφικός προσδιορισμός της περιοχής έρευνας.	36
2.6. Η μεθοδολογία της έρευνας.	37
2.6.1 Η μικρή πορεία του ταξιδιού στην κοινότητα	41
2.6.2. Η διαδικασία ανεύρεσης τόπου διαμονής	46
2.6.3. Οι πρώτες γνωριμίες και επαφές	51
2.6.4. Η ένταξη	59
2.6.5. Η αποχώρηση	72
3. Η Κοινότητα	75
3.1. Η Τοποθεσία	75
3.2. Οι Ιστορικές απαρχές της κοινότητας	76
3.3. Πρακτικές αυτοκατανάλωσης και βιοποριστικές δραστηριότητες	85
3.4. Η αλλαγή των καλλιεργειών, ο συσχετισμός των παραγωγικών δυνάμεων και ο πολιτισμικός επανακαθορισμός των κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων στην κοινότητα. «Άρχισε η καλλιέργεια του καρότου και ο Θεός κατέβηκε στη γη».	97
3.5. Προς μια ανίχνευση της καταναλωτικής συμπεριφοράς του αστικού κέντρου.	115
4. Οι απαρχές των τεχνολογικών αλλαγών	118
4.1. «Από την στέρνα του χωραφιού, στο πλυντήριο-συσκευαστήριο» Η αναδιάρθρωση της παραγωγής και η πολυτοπική διάσταση της νέας επαγγελματικής υπόστασης των αγροτών	118

4.2 Η αθέατη διάσταση της αναδιάρθρωσης, και η επικυριαρχία του πολιτισμού απέναντι στην φύση. «Πως ήρθαν τα λεφτά και έγιναν χρήματα».	140
4.3. Τυπικές και άτυπες οικογενειακές δράσεις και η υποκρύπτουσα γυναικεία δύναμη. «Η κεφαλή της γυναίκας είναι ο άνδρας, και η κεφαλή του σπιτιού είναι η γυναίκα».	157
4.4. Τα πρώτα αδιέξοδα στις διαδικασίες της τοπικής ανάπτυξης. «Μπήκε το καρότο καραμέλα». Η εξωτοπική επέκταση του καρότου και ο επαναπροσδιορισμός του κοινωνικού γίνεσθαι στην κοινότητα	164
5. Μετανάστες και τεχνολογία	173
5.1. Εισαγωγικό προοίμιο	173
5.2 Τεχνολογία και μετανάστες: Συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες δυναμικές της παραγωγικής αναδιάρθρωσης και του γεωργικού εκσυγχρονισμού;	180
«Άμα μείνεις στο χωράφι σήμερα, είσαι Αλβανός».	
5.3. Οι επιπτώσεις της παρουσίας των μεταναστών στην διαδικασία καταμερισμού της εργασίας μεταξύ των μελών του αγροτικού νοικοκυριού	207
5.4. Σύνοψη	227
6. Μετανάστες, γεωργική εργασία και παραγωγοί. Πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και το οδοιπορικό των συμβιωτικών σχέσεων	230
6.1. Το ζήτημα.	230
6.2. «Ο μεγάλος Μπαμπάς στα χωράφια της Δροσοπηγής».	231
6.3. Σχέσεις Αλβανών και γηγενών «Πάλι για την Αλβανία δουλέψαμε»	276
7. Από τον αγρότη στον επιχειρηματία της κονόμας Πολιτισμικές διαστάσεις της αγροτικής ανάπτυξης	298
7.1. Ιεραρχήσεις και στρατηγικές μεταξύ «μεγάλων», μικρομεσαίων και «μικρών» παραγωγών.	298
7.2. Περιβαλλοντικά ζητήματα και ατομικές ιδιαιτερότητες. Κοινωνική ένταξη και περιθωριοποίηση. «Ο Πειραγμένος και τα μαθήματα ορθής καλλιεργητικής συμπεριφοράς».	339
7.3. Πολυεθνικές τροφίμων και μπαξέδες. Πολιτισμικός υποβιβασμός ή Πολιτισμική αντίσταση	357
8. Συμπερασματικές επισημάνσεις	366
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	378
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	395
ΧΑΡΤΕΣ	396
ΠΙΝΑΚΕΣ	397
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	399

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη είναι το αποτέλεσμα μιας ερευνητικής διαδικασίας που άρχισε τον Οκτώβριο του 2000. Ωστόσο, ο επιστημονικός μου προβληματισμός διαμορφώθηκε λίγα χρόνια πριν και με αφορμή μια οργανωμένη εκπαιδευτική επίσκεψη των τελειόφοιτων του τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, στα γραφεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Αθήνα την άνοιξη του 1997.

Η συγκεκριμένη επίσκεψη, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος «*Η Κοινή Αγροτική Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ο Ελληνικός αγροτικός χώρος*», με διδάσκοντα τον επίκουρο, τότε, καθηγητή Α. Μωυσίδη, μου έδωσε την δυνατότητα να περιηγηθώ σε ορισμένες βασικές διαστάσεις της καθημερινής κοινωνικο-οικονομικής δραστηριότητας των αγροτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σε γενικές γραμμές διαπίστωσα το σύγχρονο πλαίσιο του γεωργικού εκσυγχρονισμού και των αναδιαρθρώσεων μέσα στο οποίο δραστηριοποιείται ο Ευρωπαίος αγρότης. Μια πρώτη σκέψη που τότε μου γεννήθηκε, ήταν αν και κατά πόσο οι Έλληνες αγρότες ακολουθούν αντίστοιχες μορφές παραγωγικών δράσεων, οι οποίες πιθανόν να προσδίνουν μια νέα δυναμική στις κοινωνικο-πολιτισμικές και παραγωγικές σχέσεις στην Ελληνική ύπαιθρο ή σε ένα κομμάτι αυτής. Τον σχετικό προβληματισμό, είχα την ευκαιρία να αναπτύξω τόσο στην Καθηγήτρια Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, όσο και στον Καθηγητή Αντώνη Μωυσίδη, οι οποίοι με προέτρεψαν να υπεισέλθω στην ερευνητική προσέγγιση μιας σειράς ζητημάτων μέσω της διδακτορικής έρευνας.

Στο ξεκίνημα, λοιπόν, της προσπάθειας αυτής, αλλά και σε όλη την διάρκειά της, είχα την τύχη να έχω δίπλα μου ανθρώπους που με ενθάρρυναν σημαντικά και συνέβαλαν τα μέγιστα για την ολοκλήρωση της ερευνητικής μου προσπάθειας. Αισθάνομαι, κατά συνέπεια, την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά τα μέλη της συμβουλευτικής μου επιτροπής, Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, Απόστολο Παπαδόπουλο και Ειρήνη Τουντασάκη που με βοήθησαν να αντιληφθώ και να κατανοήσω καλύτερα τα επιμέρους επιστημονικά ζητήματα της έρευνας. Η επιβλέπουσα Καθηγήτρια Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού στάθηκε συνεχώς δίπλα μου και η συμβολή της υπήρξε καθοριστική και ενθαρρυντική σε όλα τα στάδια της

μελέτης μου. Με την γενναιόδωρη συμπαράστασή της και την εμπιστοσύνη που μου έδειξε συνέβαλε στο ξεπέρασμα κρίσιμων καμπών κατά την διάρκεια της έρευνας. Εκτός των σημαντικών επιστημονικών της παρατηρήσεων και επισημάνσεων, προσέφερε πολύτιμη ανθρώπινη στήριξη, σε προσωπικές αναζητήσεις και προβληματισμούς.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Αντώνη Μωυσίδη, που μαζί ξεκινήσαμε ένα φθινοπωρινό πρωινό για την πρώτη επίσκεψη στο πεδίο της έρευνας. Με δεδομένη την ερευνητική μου απειρία, η παρουσία του στα αρχικά στάδια της μελέτης με εμπύχωσε σημαντικά, ενώ οι μεθοδολογικές του επισημάνσεις υπήρξαν καίριες όσον αφορά στον σχεδιασμό και στην διαμόρφωση του αρχικού πλαισίου της έρευνας.

Ευχαριστώ επίσης την Καθηγήτρια Κούλα Κασιμάτη, τόσο για τις σημαντικές παρατηρήσεις της στην ανάγνωση κειμένων μου, όσο και για το γεγονός ότι μοιράστηκε κατά καιρούς μαζί μου ερευνητικούς προβληματισμούς και ανθρώπινες ανησυχίες. Κείμενά μου επίσης διάβασαν οι, Γιώργος Αγγελόπουλος, Γεράσιμος Μακρής και Λεωνίδα Οικονόμου. Τους ευχαριστώ θερμά για τις παρατηρήσεις τους και τις συμβουλές τους.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες πρέπει να απευθύνω στους κατοίκους της κοινότητας με τους οποίους έζησα ενάμιση χρόνο. Παρόλο που δεν είχα συγγενικό ή φιλικό δεσμό στην κοινότητα, οι κάτοικοι της Δροσοπηγής με περιέλαβαν με μεγάλη συμπάθεια και εμπιστοσύνη. Το αμείωτο ενδιαφέρον που μέχρι και σήμερα δείχνουν τόσο για την ευόδωση της συγγραφικής μου προσπάθειάς, όσο και για την επιστημονική μου πορεία αποδεικνύουν ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις που ανέπτυξα μαζί τους αποκτούν μια ξεχωριστή αυθεντικότητα. Στο χρονικό διάστημα που παρέμεινα στην κοινότητα συνδέθηκα περισσότερο φιλικά με κάποιους κατοίκους οι οποίοι μου προσέφεραν πολύτιμη βοήθεια και συμπαράσταση στο ερευνητικό μου έργο. Η συντροφιά που μου κράτησαν και το αμείωτο ενδιαφέρον που επέδειξαν για την άνετη παραμονή μου στο χωριό τους, συνέβαλαν σημαντικά να ξεπεράσω πολύ γρήγορα την αίσθηση της μοναχικότητας που υπήρχε τον πρώτο καιρό της παραμονής μου εκεί. Θέλω να αναφερθώ: στον Άρη που για πρώτη φορά ανέλαβε να με ξεναγήσει στους χώρους της κοινότητας. Στη σπιτονοικοκυρά μου Πόπη που ακόμα και σήμερα όταν τύχει να επισκεφτώ την κοινότητα, μου καλύπτει τις ανάγκες στέγασης. Στο Σωτήρη Δαούτη που χωρίς να με ξέρει, ήταν ο πρώτος που με κάλεσε να καθίσω μαζί του στο καφενείο. Στους γονείς του, κύριο και κύρια Δαούτη, για την ζεστή τους φιλοξενία. Στις γειτόνισσες μου, Κατερίνα και Σοφία για το ενδιαφέρον

που καθημερινά έδειχναν προς εμένα. Στο Γιώργο Σκουρτανιώτη που μοιράστηκε μαζί μου ευαίσθητες ανθρώπινες στιγμές και επιστημονικούς προβληματισμούς. Στο Σωτήρη Σκουρτανιώτη και τον Νίκο Στυλιανόπουλο που πάντα μου κράταγαν μια θέση στο τραπέζι της ταβέρνας. Στο γραμματέα, Γιάννη Κατσέλη που επέδειξε μεγάλη προθυμία να με βοηθήσει στην έρευνά μου παρέχοντάς χρήσιμο υλικό από τα αρχεία της κοινότητας. Στους αδερφούς Γιώργο και Κώστα Σκουρτανιώτη που, για να μην αισθάνομαι μοναξιά, φρόντιζαν συνέχεια να μου απευθύνουν πρόσκληση για διασκέδαση στην Θήβα ή την Χαλκίδα. Στον Μπάρμπα Βασίλη και στη σύζυγό του κυρία Γεωργία που με αντιμετώπισαν σαν δικό τους παιδί. Στον Θανάση Κυριάκο, κάτοικο γειτονικής κοινότητας, που μου επέτρεψε να έχω πρόσβαση στο ιστορικό του αρχείο που με τόση φροντίδα και μεράκι διατηρεί. Στο Γιάννη Κατσέλη του οποίου οι αστεϊσμοί, η φιλοξενία, και η αισιόδοξη στάση του απέναντι σε κάθε δυσκολία, δημιουργούν, σε όσους κάνουν παρέα μαζί του, την αίσθηση μιας ζεστής συντροφιάς και μιας πρωτόγνωρης οικειότητας. Με τον αδερφό του Δημήτρη με έπαιρναν μαζί τους στο κυνήγι και έτσι, κοντά σε εκείνους, γνώρισα όλες τις τοποθεσίες του κάμπου και τα τοπωνύμια της περιοχής. Σε όλους τους παραπάνω αλλά και στους υπόλοιπους κατοίκους της κοινότητας, εκφράζω ολόψυχα ένα μεγάλο ευχαριστώ γιατί μου επέτρεψαν να περιπλανηθώ στις μικρές, καθημερινές, ανθρώπινες «περιπέτειές» τους.

Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη, όμως, οφείλω στους πολύ κοντινούς μου ανθρώπους για την ηθική, ψυχολογική και υλική τους στήριξη. Η κατανόηση, η υπομονή και κυρίως η ανοχή που έδειξαν μέχρι το τέλος, υπήρξαν καθοριστικές για την ολοκλήρωση του ερευνητικού μου έργου. Η παρούσα διατριβή τους αφιερώνεται.

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο δεν δηλώνει αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Δεν θα μπορούσε να διαφωνήσει κανείς με την άποψη ότι ο αγροτικός χώρος στην Ελλάδα βιώνει, στη στροφή του 21^{ου} αιώνα, μια σειρά από ραγδαίες και ριζικές τεχνολογικές, κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές ανακατατάξεις σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο μετασχηματισμών που φέρνει η παγκοσμιοποίηση των γεωργικών αγορών και αγροβιομηχανιών, των παραγωγικών τεχνικών και των καταναλωτικών προτύπων. Η αυξανόμενη τάση μείωσης του προστατευτισμού της γεωργίας και το σταδιακό άνοιγμα των συνόρων για την εισαγωγή φθηνών γεωργικών προϊόντων από τρίτες χώρες πιέζει τον αγρότη για συμπίεση του κόστους παραγωγής, όμως από την άλλη, η στροφή ολοένα και περισσότερων καταναλωτών προς ασφαλή τρόφιμα και τοπικά «παραδοσιακά/ γνήσια» προϊόντα του δίνει την δυνατότητα να ελιχθεί μέσω εναλλακτικών παραγωγικών επιλογών. Παράλληλα, η γενικευμένη, πλέον, διαπίστωση των δυσμενών περιβαλλοντικών επιπτώσεων από τη γεωργική δραστηριότητα, ιδιαίτερα στις ζώνες των εντατικών παραγωγικών συστημάτων, όπου τα προβλήματα των νιτρικών κατάλοιπων στα εδάφη και της εξάντλησης των υπόγειων υδροφόρων οριζόντων είναι ορατά, επιτάσσει την υιοθέτηση φιλοπεριβαλλοντικών πρακτικών. Στο πνεύμα αυτό, εξάλλου, η συνεχώς αναθεωρούμενη, από το 1992, Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) προωθεί δέσμη αγροπεριβαλλοντικών μέτρων στο πλαίσιο της γενικότερης πολιτικής της «αειφορίας».

Μέσα σ' αυτό το ρευστό περιβάλλον και αβέβαιο μέλλον, ο αγρότης καλείται να είναι ανταγωνιστικός στην εγχώρια και διεθνή αγορά, να προσαρμόζει διαρκώς τους παραγωγικούς του στόχους και πρακτικές και να εξοικειώνεται με μια σειρά από νέους τεχνικούς όρους και αξιακές αντιλήψεις (όπως «αειφόρος γεωργία», «ορθολογισμός της γεωργικής δραστηριότητας», «εναλλακτική ανάπτυξη της υπαίθρου») που αποκαλύπτουν τις ποικιλόμορφες μετεξελίξεις στον αγροτικό χώρο¹.

¹ Πρόσφατα, τρεις νέες έννοιες που αντιστοιχούν σε αντίστοιχες μορφές δημοσιονομικών και διαρθρωτικών αλλαγών, αυτές α) της αποσύνδεσης, β) της προοδευτικής μείωσης και διαφοροποίησης και γ) της πολλαπλής συμμόρφωσης, έρχονται να προστεθούν στο παραπάνω σύμπλεγμα όρων και να επιβεβαιώσουν τελεσίδικα την μεγάλη -εδώ και καιρό- στροφή της Κ.Α.Π από το μοντέλο της

Κατά κάποιο τρόπο καθίσταται συνένοχος -για τον εξωαγροτικό κόσμο- για τα πλείστα προβλήματα της γεωργίας (παραγωγικά πλεονάσματα, περιβαλλοντικά ζητήματα) και προτρέπει να αναθεωρήσει πρακτικές που παραπέμπουν -από την πλευρά του- σε παγιωμένες τεχνικές, κώδικες επιβίωσης και συναινέσεις στο πλαίσιο της τοπικής κοινότητας. Οι στόχοι, δε, που ο αγρότης έχει να επαναπροσδιορίσει και επαναδιαπραγματευτεί μοιάζουν, συχνά, για τις δικές του προσλήψεις, να αντικρούονται με τις προτεινόμενες «από τα πάνω» παραγωγικές πρακτικές. Και αυτό γιατί, η ανταγωνιστικότητα και η μείωση του κόστους παραγωγής παραπέμπουν ανακλαστικά -λόγω της μέχρι πρόσφατα διαμορφωμένης από τις δημόσιες πολιτικές αγροτικής κουλτούρας- στην εντατικοποίηση της παραγωγής, ιδιαίτερα στις πεδινές αρδευόμενες περιοχές. Βέβαια, ο αγροτικός χώρος αποσυνδέεται όλο και περισσότερο από την γεωργική παραγωγή («απο-γεωργοποίηση» της υπαίθρου) αφού είναι κοινή διαπίστωση ότι η γεωργία από μόνη της δεν μπορεί να συντηρήσει και αναπαράξει το αγροτικό νοικοκυριό/ οικογενειακή εκμετάλλευση (Γούσιος, 2001: 149-153). Ως εκ τούτου, η έμφαση των πολιτικών μετατοπίζεται -εδώ και μια 15ετία τουλάχιστον- προς μια σφαιρικότερη προσέγγιση της ανάπτυξης, πέρα απ' αυτόν καθεαυτόν τον πρωτογενή τομέα.

Έτσι, παρατηρούμε, ότι μετά από μια μακρά περίοδο γεωργικού εκσυγχρονισμού και οικονομικής μεγέθυνσης -η καταγεγραμμένη ως «ένδοξη μεταπολεμική 30ετία» στις δυτικές κοινωνίες- οι αγρότες καλούνται, πλέον με επίταση, να προσαρμοσθούν στα νέα δεδομένα ενός προβληματικού και λιγότερο υποσχόμενου γεωργικού τομέα. Η προσαρμογή αυτή -όχι μόνο σε όρους τεχνικούς αλλά και αξιών και συμπεριφορών- θα μπορούσε να σημαίνει, κατά περίπτωση, εκτατικοποίηση των τοπικών παραγωγικών συστημάτων στις βεβαρημένες περιβαλλοντικά περιοχές (όπως, λιγότερα φυτοφάρμακα και λιπάσματα και λιγότερα αιγοπρόβατα στα βοσκοτόπια), διαφοροποίηση της τοπικής οικονομίας με την ανάπτυξη νέων εξω-γεωργικών δραστηριοτήτων (όπως αγροτουρισμός και οικοτεχνία) στις μειονεκτικές ζώνες, καθετοποίηση της παραγωγής (όπως τοπική μεταποίηση του προϊόντος) στις

εντατικής γεωργίας σ' ένα πολύσημο μοντέλο αγροτικής ανάπτυξης. Πρόκειται, για την αποσύνδεση των κοινοτικών ενισχύσεων, που λαμβάνουν οι αγρότες, από την ποσότητα και το είδος του προϊόντος που παράγουν, με στόχο την μείωση των πλεονασμάτων και την αναδιανομή κονδυλίων και την ενίσχυση προγραμμάτων αγροτικής ανάπτυξης. Οι αγρότες θα πρέπει, επίσης, να «συμμορφωθούν πολλαπλά» όσον αφορά στις παραγωγικές πρακτικές τους σε ζητήματα περιβαλλοντικής προστασίας, ασφάλειας των τροφίμων, ευζωίας των ζώων και ασφάλειας της εργασίας και στη βάση συγκεκριμένων κανόνων που προσδιορίζονται από τους Κανονισμούς της ΚΑΠ. Τα περισσότερα από τα ζητήματα αυτά θα μας απασχολήσουν ιδιαίτερα στην παρούσα εθνογραφική ανάλυση, αφού είναι ιδιαίτερα σημαντικά στο πλαίσιο μιας πεδινής και εντατικής γεωργίας αγροτικής κοινότητας.

εντατικές ζώνες για την αύξηση της προστιθέμενης αξίας στο γεωργικό προϊόν. Προσαρμογή δύσκολη και περίπλοκη για τον αγρότη γιατί, πέρα από το επενδυτικό κόστος και τις τεχνικές δεξιότητες, θα πρέπει να αλλάξει την όλη αντίληψή του για τη διαχείριση της εκμετάλλευσής του υπερβαίνοντας κάπου το ατομικό του συμφέρον (π.χ. προστασία περιβάλλοντος ως δημόσιο αγαθό), καθώς και για τις μεθόδους παραγωγής εισάγοντας καινοτομίες στις παραγωγικές διαδικασίες (π.χ. καθετοποίηση, νέος τεχνολογικός εξοπλισμός, πρόσληψη αλλοδαπών μεταναστών). Αυτό σημαίνει, κατ' επέκταση, και μια νέα αντίληψη για το ίδιο το επάγγελμά του, που δεν αφορά μόνο το μετασχηματισμό «από το χωρικό στον αγρότη»² αλλά, ακόμα παραπέρα, στον καταρτισμένο «επαγγελματία εξειδικευμένο αγρότη» ή, κατά περίπτωση, στον καταρτισμένο «επαγγελματία πολύ-απασχολούμενο αγρότη».

Είναι εμφανές, ότι στο πλαίσιο αυτής της ανανεωμένης και σφαιρικότερης προσέγγισης του αγροτικού χώρου και αναγνωρίζοντας τις αλληλοσυνδέσεις γεωργίας και κοινωνίας³, το ειδικό βάρος της γεωργίας συρρικνώνεται. Και αυτό γιατί, πέρα από αυτά τα ίδια τα διαρθρωτικά και περιβαλλοντικά προβλήματα του πρωτογενούς τομέα, αναπροσδιορίζονται οι ανάγκες, οι προσδοκίες και τα ζητούμενα των αστών από τον αγροτικό χώρο και κόσμο. Μεταξύ αυτών είναι τα «αγνά-παραδοσιακά» προϊόντα μπροστά στους αυξανόμενους διατροφικούς κινδύνους των βιομηχανικά παραγόμενων τροφίμων, η ανακάλυψη τοπικών πολιτισμών έναντι της ρουτίνας του αστικού τρόπου ζωής, η αναψυχή στην φύση και οι διακοπές στην ύπαιθρο λόγω της ασύμφορης διαβίωσης στην πόλη. Στο πλαίσιο, λοιπόν, μιας ιδεολογικής «επιστροφής στην ύπαιθρο», νέες εξωγεωργικές δραστηριότητες αναπτύσσονται και διεκδικούν να οικειοποιηθούν κομμάτια του -κατά παράδοση- αγροτικού χώρου, νέα πρότυπα κατοίκησης, αναψυχής και τουρισμού εμφανίζονται στην ύπαιθρο ενώ αναδύονται νέες κοινωνικές ομάδες συμφερόντων, νέα διακυβεύματα και νέες συγκρούσεις σε τοπικό επίπεδο.

Με άλλα λόγια, παρατηρούμε το πέρασμα από έναν μονοπαραγωγικό γεωργικό χώρο σ' έναν πολύμορφο και «πολυλειτουργικό χώρο» της υπαίθρου. Διευρύνεται, δηλαδή, το φάσμα θέασης της γεωργίας και του αγροτικού χώρου συμπεριλαμβάνοντας όλες τις υπηρεσίες και λειτουργίες -όπως η περιβαλλοντική, η

² Βλ. το «Τέλος των χωρικών» Mendras (1967, επανέκδοση 1984) και «Από τον χωρικό στον αγρότη», Δαμιανάκος (2002).

³ Βλ. Van der Ploeg, Renting (2000: 391-408), Ilbery (1998: 1-9), Marsden (1998: 13-30)

οικονομική, η κοινωνικοπολιτισμική- που παρέχουν στην κοινωνία⁴. Κατ' επέκταση, η αγροτική ανάπτυξη δεν συνιστά ένα ενιαίο μοντέλο, γιατί ο αγροτικός χώρος δεν είναι ενιαίος και ομοιογενής. Δεν θεωρείται, πλέον, ως ένας και μοναδικός αλλά μάλλον αναπαριστά μια πλειάδα κοινωνικών χώρων που επικαλύπτονται πάνω στην ίδια γεωγραφική περιοχή (Ilbery, 1998: 1)⁵. Η έννοια του αγροτικού χώρου εμπεριέχει πολλούς χώρους που διαμορφώνονται και προσδιορίζονται τόσο από καθαρά γεωγραφικά χαρακτηριστικά (ορεινές, πεδινές, απομακρυσμένες κλπ περιοχές) όσο και από κοινωνικοπολιτισμικά δεδομένα που συνδιαμορφώνονται υπό το βάρος της μικρο-ιστορίας των εκάστοτε χώρων. Στη διευρυμένη αυτή θέαση του αγροτικού/ύπαιθρου χώρου, το ζητούμενο των ευρωπαϊκών πολιτικών δεν είναι, πλέον, η μεγιστοποίηση της γεωργικής παραγωγής αλλά η «ολοκληρωμένη ανάπτυξη» σε τοπικό επίπεδο μέσα από συνέργιες συμπληρωματικών/παράλληλων δραστηριοτήτων και πρακτικών, λαμβάνοντας υπόψη τον ιδιαίτερο ρόλο των εκάστοτε πολιτισμικών μορφωμάτων και των συστημάτων κοινωνικών αξιών στη διαμόρφωση συλλογικοτήτων και κοινωνικής συνοχής στους υπό διερεύνηση αγροτικούς χώρους.

Ωστόσο, η εστίαση αυτή «στο τοπικό», ως μια εναλλακτική προσέγγιση «του αγροτικού», δεν σημαίνει την αποκοπή του από τις διεργασίες «του παγκόσμιου». Αποτελεί, τουναντίον, μέρος της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης με την έννοια ότι στρέφει ολοένα και περισσότερο το ενδιαφέρον -των πιο ανήσυχων τουλάχιστον πολιτών- σε μια ανακλαστική αναζήτηση «αυθεντικών/παραδοσιακών» αγαθών και αξιών του αγροτικού κόσμου μέσα από μια λιγότερο ή περισσότερο ειδυλλιακή κοινωνική αναπαράσταση του «τοπικού» και του «αγροτικού»⁶. Από την άλλη, και αυτές οι ίδιες οι τοπικές κοινότητες, στην προσπάθεια διαφοροποίησής τους από τις άλλες αναπροσδιορίζουν την ταυτότητά τους, την προς τα έξω «εικόνα του τόπου»

⁴ Βλ. σχετικά για τους χωροκοινωνικούς μετασχηματισμούς και την πολυλειτουργικότητα της υπαίθρου: Κασίμης και Λουλούδης (επιμ.), 1999, Ανθοπούλου και Μωυσίδης (επιμ.), 2001, Μπεριάτος και Ψαλτόπουλος, (επιμ.), 2003, Παπαδόπουλος (επιμ.), 2004.

⁵ Βλ. επίσης, Cloke & Milbourne (1992: 359-371), Παπαδόπουλος (2004: 16-39).

⁶ Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις σχετίζονται με τις εκλαϊκευμένες συζητήσεις, τις λέξεις και τα νοήματα που χρησιμοποιούνται από τον κόσμο στην καθημερινότητά του. Πρόκειται για μια κοινωνική κατασκευή του αγροτικού και της αγροτικότητας, αφού αφορά στο πως οι εποίκιστές και χρήστες του αγροτικού χώρου (αγρότες και αστοί) αντιλαμβάνονται το αγροτικό. Πολύ περισσότερο στο βαθμό που η καταναλωτική λειτουργία των αγροτικών χώρων αποκτά ιδιαίτερες διαστάσεις. Η θετική εικόνα που αναδεικνύεται γύρω από το αγροτικό (rural idyll) παραπέμπει, σύμφωνα με αγροτοκοινωνιολογικές και γεωγραφικές εμπειρικές έρευνες, σε μια ειδυλλιακή κοινωνία όπου κυριαρχούν η αρμονία, η τάξη, η υγεία, η ειρήνη ενώ λειτουργεί ως καταφύγιο από το μοντερνισμό (Ilbery, ό.π: 3). Βλ., επίσης, σχετικά: Halfacree (1993: 23-37), Halfacree (1995: 1-20), Newby (1986: 209-215), Day & Murdoch (1993: 82-111), Gray (2000:30-51).

ξανα-ανακαλύπτοντας τη ξεχασμένη ή υποτιμημένη, κάποτε, αγροτική τους κληρονομιά. Είναι αυτή η κληρονομιά που συνδέεται με την ιστορία, τις παραδόσεις, τις τέχνες και τεχνικές, τις παραγωγές που διαφοροποιεί μια περιοχή από μια άλλη και χρησιμεύει σαν αντίβαρο στις τάσεις πολιτισμικής ομοιογενοποίησης που φέρνει η παγκοσμιοποίηση (Ανθοπούλου, 2004: 223-226). Βέβαια, η συζήτηση για το τοπικό και το παγκόσμιο, καθώς και για την καπιταλιστική ενσωμάτωση της γεωργίας είναι γνωστή και μακρά. Όπως, επίσης, και το ότι η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης προεκτείνει τις διασυνδέσεις της οικογενειακής γεωργίας και της τοπικής αγοράς με την παγκόσμια αγορά ενώ, παράλληλα, το παγκόσμιο εγγράφεται στην έννοια και τη σύσταση του τοπικού (Παπαδόπουλος, 2001: 217-247).

Η νέα παραδοχή ότι ο αγροτικός χώρος ή, καλύτερα, πολλοί αγροτικοί χώροι, όπου οι πολιτισμικές, κοινωνικές, παραγωγικές και οικονομικές δραστηριότητες συνδιαμορφώνονται υπό την επικυριαρχία του αγροβιομηχανικού πλέγματος, της αστικοποίησης αγροτικών περιοχών, της σύντμησης του χρόνου μετακίνησης και επικοινωνίας μεταξύ περιοχών εξαιτίας των ραγδαίων τεχνολογικών εξελίξεων (διαδίκτυο, κινητή τηλεφωνία, σύγχρονα μέσα συγκοινωνίας κλπ), συνεπάγεται και τις αντίστοιχες συνδηλώσεις. Συνδηλώσεις, που αναφέρονται στην έντονη κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα των ατόμων, στις ποικιλόμορφες και πολυτοπικές εμπειρίες τους, στην πολυπλοκότητα των κοινωνικών σχέσεων, στις στενές και αλληλεξάρτητες παραγωγικές και καταναλωτικές πρακτικές και, γενικότερα, στην πύκνωση των ροών (ανθρώπων, προϊόντων, πληροφοριών) σε μια διαδικασία ώσμωσης διαφορετικών αλλά συμπληρωματικών τρόπων ζωής, όπου οι σχέσεις πόλης- υπαίθρου αλλάζουν συνεχώς.

Εάν σε όλα αυτά προσθέσει κανείς και την πρόσφατη εμφάνιση ξένων μεταναστευτικών πληθυσμών στα αστικά κέντρα και στις αγροτικές περιοχές - απόρροια κατάρρευσης κοινωνικο-οικονομικών και ιδεολογικών οικοδομημάτων του πρόσφατου παρελθόντος και της συνακόλουθης διασάλευσης της στεγανότητας των γεωγραφικών συνόρων μεταξύ των κρατών- γίνεται προφανές ότι και το αμάλγαμα των διαπολιτισμικών αλληλεπιδράσεων που προκύπτει μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων αποτελεί έναν ακόμα παράγοντα που συντελεί στην ανατροπή διχοτομιών και αυστηρών οριοθετήσεων των μέχρι τώρα ιδιαιτεροτήτων του αγροτικού χώρου και των σχέσεών του με τον αστικό. Από την άλλη, επιτείνεται η ρευστότητα και η πολυσυνθετότητα των κοινωνικοοικονομικών δραστηριοτήτων και

σχέσεων στην ύπαιθρο με αποτέλεσμα αυτές να είναι περισσότερο απρόβλεπτες, λιγότερο δεδομένες, και σίγουρα όχι αυτονόητες.

Στο πλαίσιο αυτής της ρευστότητας του αγροτικού χώρου και κόσμου κρίνεται ενδιαφέρουσα η μελέτη των πιο πάνω όρων, φαινομένων, διαδικασιών και μετασχηματισμών μέσα από τη συμμετοχική παρατήρηση και ανάλυση μιας αγροτικής κοινότητας προκειμένου να διερευνηθούν μια σειρά από ζητήματα που σχετίζονται με τα περιθώρια προσαρμογής, τις ικανότητες ανταπόκρισης και τους εκάστοτε προσανατολισμούς που χαράσσουν οι παραγωγοί. Πως, λοιπόν, αντιδρά ο αγροτικός κόσμος απέναντι στις νέες προκλήσεις του παγκόσμιου (όπως, αυξανόμενη φιλελευθεροποίηση των γεωργικών αγορών, ανταγωνιστικότητα/επιβίωση αγροτικών εκμεταλλεύσεων, τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, καινοτομία, αλλοδαποί μετανάστες ως φθηνοί αγροεργάτες, νέα πρότυπα κατανάλωσης και τρόποι ζωής); Ποιο νοηματικό περιεχόμενο της αγροτικότητας και ποιο επαγγελματικό προφίλ του αγρότη αναδύονται σήμερα μέσα από το πλέγμα των σύνθετων αλληλεπιδράσεων και συγκρούσεων ανάμεσα στο παγκόσμιο και τις ιδιαιτερότητες του αγροτικού χώρου;

Έχοντας στο πρώτο κεφάλαιο ακροθιγώς αναφερθεί στο σημερινό δυναμικό, ανοιχτό και διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον της υπαίθρου, παρουσιάζω στην συνέχεια περιληπτικά το περιεχόμενο των κεφαλαίων που ακολουθούν.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναφέρομαι στους βασικούς ερευνητικούς μου προσανατολισμούς, και στο εννοιολογικό περιεχόμενο των σημαντικότερων ζητημάτων της μελέτης μου. Με επίκεντρο του ενδιαφέροντός μου τα δρώντα υποκείμενα ως φορείς κοινωνικών αλλαγών στην κοινότητα αναπτύσσω τις κύριες κατευθυντήριες γραμμές πάνω στις οποίες κινήθηκε η έρευνά μου. Στο ίδιο κεφάλαιο αναπτύσσω τις κεντρικές διαστάσεις του σχεδιασμού και της μεθοδολογίας της έρευνας η οποία βασίστηκε εξ ολοκλήρου στην επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση. Ξεκινώντας από την πρώτη μέρα της εισόδου μου σε μια αγροτική κοινότητα του νομού Βοιωτίας διατρέχω τις κεντρικές διαστάσεις των προβληματισμών, των αμφιβολιών και των διλημμάτων με τα οποία έρχεται αντιμέτωπος καθημερινά ένας γηγενής ερευνητής που μελετά μια φαινομενικά «πολιτισμικά οικεία» κοινότητα στο πλαίσιο της ανθρωπολογίας οίκοι.

Τα βασικά στάδια των κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών που γνώρισε η κοινότητα από τον μεσοπόλεμο μέχρι την δεκαετία του 1980 παρουσιάζονται στο τρίτο κεφάλαιο. Εκεί γίνεται ιδιαίτερη μνεία σε μια νέα καλλιέργεια (καρότο) που εισήχθη στην παραγωγική διαδικασία αρχές του 1960 η

οποία αποδείχτηκε εξαιρετικά κερδοφόρα. Το καρότο συνδέθηκε με μια συγκεκριμένη κατηγορία παραγωγών και επέφερε μια μεγάλη ανατροπή στην κατεστημένη και εδραιωμένη μέχρι τότε κοινωνική και οικονομική διαβάθμιση των παραγωγών. Η παραγωγική αναδιάρθρωση που επιτεύχθηκε με το καρότο ταυτίστηκε άρρηκτα με τον πρώτο μεγάλο μετασχηματισμό: του μικρού σε παραγωγική δυναμικότητα καλλιεργητή σε παραγωγό-εργοδότη.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εστιάζω στην εισαγωγή σύγχρονων τεχνολογικών συστημάτων στην καλλιέργεια του καρότου. Ο συγκεκριμένος γεωργικός εκσυγχρονισμός εισήχθη και πάλι από χαμηλής δυναμικότητας παραγωγούς και συντέλεσε στον μετασχηματισμό της κοινωνικής και παραγωγικής τους ταυτότητας. Σε αυτό το κεφάλαιο μπορεί κανείς να διαπιστώσει την συμβολική αξία που προσλαμβάνουν τα συγκεκριμένα σύγχρονα υλικοτεχνικά συστήματα στο πλαίσιο του τοπικού, καθώς για τον παραγωγό που τα κατακτά και τα διαχειρίζεται, γίνονται οι φορείς ανόδου του κοινωνικού του γοήτρου, της κοινωνικής καταξίωσής του και εν τέλει της επανα-ταξινόμησής του, σε υψηλότερες θέσεις στην κλίμακα της τοπικής κοινωνικοοικονομικής διαβάθμισης. Σε αυτό το πλαίσιο, φωτίζω μια ακόμα διαδικασία μετασχηματισμού του αγρότη: από απλό παραγωγό με περιορισμένη παραγωγή στο τοπικό επίπεδο, σε παραγωγό-χονδρέμπορο με διευρυμένες και υπερτοπικές παραγωγικές δραστηριότητες.

Την συμπληρωματική σχέση τεχνολογίας-μεταναστών και στο πώς αυτή η σχέση επιδρά στις ευκαιρίες για παραγωγικές διεξόδους, επιχειρηματικές επεκτάσεις, αλλά και σε μια ανακατανομή του καταμερισμού εργασίας των μελών του αγροτικού νοικοκυριού εξετάζω στο πέμπτο κεφάλαιο. Εδώ έχει την ευκαιρία κανείς να διαπιστώσει πώς το εργατικό δυναμικό των αλλοδαπών αγρεργατών συνδιαλέγεται με την σύγχρονη τεχνολογία στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας στον βαθμό που οι παραγωγοί να προσλαμβάνουν την χειρωνακτική εργασία των μεταναστών ως μια διαφορετικής μορφής τεχνολογική αναδιάρθρωση της εκμετάλλευσης. Από αυτό το κεφάλαιο μπορεί κανείς να διευρύνει τον προβληματισμό του για το αν και κατά πόσο η αξιοποίηση εργατικής δύναμης σε μια αγροτική εκμετάλλευση αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για τον εκσυγχρονισμό της.

Ο τρόπος με τον οποίο οικοδομούνται οι συμβιωτικές σχέσεις μεταξύ γηγενών και μεταναστών με αφορμή μια απεργία των τελευταίων εξετάζεται στο έκτο κεφάλαιο. Ακολουθώντας τα μονοπάτια όπου συναντώνται άνθρωποι από διαφορετικούς πολιτισμούς και με επίκεντρο την εργασία των μεταναστών στις

αγροτικές εκμεταλλεύσεις της κοινότητας, επιχειρώ να αναδείξω πως τα δρώντα υποκείμενα από αυτήν την διαπολιτισμική επαφή αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και γίνονται φορείς κοινωνικών αλλαγών και πολιτισμικών ανασυνθέσεων. Εστιάζοντας στην εξαρτημένη σχέση που δημιουργείται μεταξύ αλλοδαπού αγρεργάτη και παραγωγού επιχειρώ να αναδείξω για άλλη μια φορά τον μετασχηματισμό της ταυτότητας του έλληνα αγρότη από ατομικό και περιχαρακωμένο παραγωγό σε εργοδότη-επιχειρηματία. Στην ίδια ενότητα εξετάζονται ζητήματα ενεργοποίησης αναπαραστάσεων, συγκρότησης ταξινομικών σχημάτων, και περιθωριοποιήσεων των μεταναστών με βάση την φυλετική και εθνική τους καταγωγή και την εργατική τους απόδοση. Σε αυτό το πλαίσιο η ταυτότητα των γηγενών έρχεται να αποκτήσει νόημα μέσα από την παρουσία διαφορετικών μεταναστευτικών ομάδων στον βαθμό που ενεργοποιούνται στην συνείδηση και σκέψη των ντόπιων διαδικασίες επαναπροσδιορισμού και αυτοαντίληψης για τον «εαυτό» και τον «άλλο»⁷.

Στο έβδομο κεφάλαιο, αναφέρομαι στους έντονους ανταγωνισμούς και στις συγκρούσεις που ανακύπτουν μεταξύ διαφορετικής δυναμικότητας παραγωγών. Συγκρούσεις που εξελίσσονται όχι μόνο κατά την παραγωγική διαδικασία αλλά που επεκτείνονται και σε άλλες εκφάνσεις της καθημερινής τους ζωής. Αντιθέσεις και αντιπαλότητες που σχετίζονται με τον τρόπο με τον οποίο διαφορετικοί παραγωγοί διαπραγματεύονται την παραγωγική τους υπόσταση και την προσωπική τους ταυτότητα σε συνάρτηση με το τοπικό πλαίσιο άρθρωσης των σχέσεων δύναμης και εξουσίας. Εδώ έχουμε την ευκαιρία να δούμε -εστιάζοντας σε τρεις διαφορετικής παραγωγικής δυναμικότητας αγροτών- πως τα δρώντα υποκείμενα επιλέγουν ακολουθήσουν διαφορετικές μορφές δράσεων και να χαράξουν ιδιαίτερες κάθε φορά στρατηγικές με απώτερο στόχο να μεγιστοποιήσουν το οικονομικό τους κεφάλαιο και να αυξήσουν το κοινωνικό τους γόητρο στο τοπικό πλαίσιο του ανταγωνισμού. Με αυτόν τον τρόπο τα κοινωνικά υποκείμενα αναδεικνύονται οι βασικοί φορείς των κοινωνικών, πολιτισμικών και οικονομικών αλλαγών που βιώνει σήμερα η κοινότητα.

Τέλος, οι συμπερασματικές επισημάνσεις στο όγδοο κεφάλαιο περιλαμβάνουν μια συνοπτική σύνθεση του συνόλου των ερευνητικών πορισμάτων και διαπιστώσεων.

⁷Πόσο μάλλον όταν η κοινότητα που μελετώ είναι μια κοινότητα Αρβανιτών και οι Αλβανοί αγρεργάτες αποτελούν σήμερα μια από τις κύριες μεταναστευτικές ομάδες.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

2.1. Το εννοιολογικό περιεχόμενο των βασικών ζητημάτων της έρευνας.

Όπως είναι γνωστό από την δεκαετία του 1960 και έπειτα η ανθρωπολογία στρέφεται με συστηματικό τρόπο στη μελέτη των δυτικών κοινωνιών. Στην στροφή αυτή περιλαμβάνεται κυρίως η μελέτη μικρών αγροτικών κοινοτήτων σε ευρωπαϊκές χώρες⁸. Ειδικότερα όμως η νοτιοανατολική Ευρώπη και η Μεσόγειος είναι οι περιοχές που αποτελούν τον σημαντικότερο πόλο έλξης για τους περισσότερους κοινωνικούς ερευνητές με σημαντικότερους τους J- G Peristiany, (1963: 75-92), στην Κύπρο, τον Lizon –Tolozana (1963: 325-338), στην Ισπανία, τους P. Bialor, (1963: 107-126), I. Sanders, (1962), J. N Andromedas, (1963: 269-278) στην Ελλάδα, καθώς επίσης, και παρότι μεταγενέστεροι, τους P. & J. Schneider, (1976) και S. Silverman, (1975), στην Ιταλία. Θα μπορούσαμε, επίσης, να σημειώσουμε εδώ και την μελέτη του J. M. Harpern, (1963: 289-314), στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Βεβαίως δεν μπορούσαμε να μην αναφέρουμε και την μεγάλη συμβολή των J. Cambell, (1963), και της E. Friedl, (1962), των οποίων οι έρευνες σε αγροτικές κοινωνίες στην Ελλάδα, (Ηπειρο και Βοιωτία αντίστοιχα) αποτέλεσαν δύο από τις πιο αντιπροσωπευτικές εθνογραφικές μελέτες στον Μεσογειακό χώρο. Βέβαια η εθνογραφία του J. Cambell, (1964), για τους Σαρακατσάνους της Ηπείρου δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένη κοινότητα με δεδομένο τον ημινομαδικό χαρακτήρα των συγκεκριμένων κτηνοτρόφων, σε άλλη, όμως, εργασία του εστιάζει σε συγκεκριμένες κοινότητες της Ηπείρου⁹. Την ίδια περίοδο -δεκαετία του 1960- οι κοινωνίες των Σαρακατσάνων αποτέλεσαν αντικείμενο εθνογραφικών ερευνών και από άλλους ανθρωπολόγους αυτή την φορά όμως σε περιοχές της Στερεάς Ελλάδας, όπου έχουμε τις μελέτες των R. Blum & E. Blum, (1965, 1970).

Οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν την δεκαετία του 1960 στις μεσογειακές κοινωνίες εστίασαν κυρίως σε ζητήματα «τιμής-ντροπής», ή συγγένειας και

⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις μελέτες των Arensberg & Kimball, (1965) στην Ιρλανδία.

⁹Βλ. σχετικά J. Cambell, (1963: 127-154).

πατρωνίας, ανοίγοντας τον δρόμο για μεταγενέστερους μελετητές που εστίασαν στη μελέτη του φύλου και των πελατειακών σχέσεων. Δημιουργήθηκε έτσι, ένα ιδιαίτερο ανθρωπολογικό ενδιαφέρον για την περιοχή της Μεσογείου μετατρέποντάς την σε νέο πεδίο εθνογραφικών ερευνών με αποτέλεσμα να θεωρηθεί από αρκετούς ερευνητές ως «ενιαία πολιτισμική περιοχή» και ό,τι αυτό συνεπάγεται¹⁰. Θα πρέπει βεβαίως να σημειωθεί πως το ενδιαφέρον για την μελέτη αγροτικών κοινοτήτων είχε ήδη εκδηλωθεί προγενέστερα από τον R. Redfield, (1956), ο οποίος και εισηγήθηκε τη θεωρία της «μικρής κοινότητας» με βάση τις έρευνές του στην κεντρική Αμερική και κυρίως στο Μεξικό¹¹. Από αυτόν ξεκίνησε και μια συζήτηση για το Folk-urban society που τροφοδότησε την θεωρία για το αγροτο-αστικό συνεχές.

Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, οι περισσότερες ανθρωπολογικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν τότε στις κοινότητες του μεσογειακού χώρου έδωσαν ιδιαίτερα βάρος στην οργάνωση των συγγενικών-οικογενειακών δεσμών και στην σημασία που αυτές είχαν στον τρόπο της κοινοτικής συγκρότησης. Παράλληλα το ερευνητικό ενδιαφέρον προσέλκυσε και μια σειρά άλλων θεματικών όπως η «τιμή» και το «γόητρο» ως κώδικες αξίας των μελών μιας οικογένειας, οι σχέσεις πατρώνων-πελατών, καθώς επίσης και ζητήματα διαχωρισμού-συμπληρωματικότητας ανδρών και γυναικών στο πλαίσιο της οικιακής ομάδας αλλά και έξω από αυτήν. Με βάση αυτούς τους κύριους άξονες διερεύνησης και προβληματισμού πραγματοποιήθηκαν από ανθρωπολόγους δύο από τις πλέον κλασσικές μονογραφίες στον ελληνικό αγροτικό χώρο. Η πρώτη αφορά στην μελέτη της κοινωνίας των Σαρακατσάνων της Ηπείρου τους οποίους προσέγγισε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ο Βρετανός ανθρωπολόγος J. Cambell. Σε γενικές γραμμές ο J. Cambell κινήθηκε στο τρίπτυχο οικογένεια, τιμή, πολιτική. Επικέντρωσε, με λίγα λόγια, στην σημασία που έχουν για την ιδεολογία των Σαρακατσάνων οι σχέσεις συγγένειας και οι οικογενειακοί δεσμοί, καθώς επίσης και στις ηθικές αρχές της «τιμής-ντροπής» που πρέπει να διέπουν την συλλογική ζωή της Σαρακατσάνικης κτηνοτροφικής κοινωνίας. Επίσης έδωσε έμφαση στον τρόπο με τον οποίο η συγκεκριμένη κοινωνία συνδέεται ή ενσωματώνεται με την ευρύτερη κοινωνία όταν μέλη της συνάπτουν πνευματικές σχέσεις συγγένειας (κουμπαριές) με εκπροσώπους του ευρύτερου

¹⁰ Για μια εκτεταμένη και συστηματική συζήτηση του ζητήματος αυτού βλ. D. Gilmore, (1987), και J. Pitt Rivers, (1977).

¹¹ Είναι βέβαια γνωστό ότι οι μελέτες του R. Redfield, δέχτηκαν κριτική και πυροδότησαν μια μεγάλη συζήτηση για την «μικρή κοινότητα» και το δίπολο «χωριό»-«πόλη». Για το ζητήματα αυτά όμως θα επανέλθουμε στην συνέχεια.

κοινωνικοοικονομικού και πολιτικού συστήματος (νομικούς, πολιτικούς, επιφανείς δημόσιους λειτουργούς κλπ).

Η δεύτερη κλασική ανθρωπολογική μελέτη που πραγματοποιήθηκε στον αγροτικό χώρο στην Ελλάδα αρχές της δεκαετίας του 1960 ήταν της E. Friedl η οποία διεξήγαγε επιτόπια έρευνα στην κοινότητα των Βασιλικών του νομού Βοιωτίας. Η E. Friedl, εστίασε στις σχέσεις μεταξύ των φύλων μέσα από τους διακριτούς ρόλους των ανδρών και των γυναικών στο νοικοκυριό αλλά και γενικά στον χώρο της κοινότητας. Περισσότερη έμφαση, όμως, έδωσε στον τρόπο με τον οποίο η αγροτική κοινότητα των Βασιλικών αλληλεπιδρά με την ευρύτερη κοινωνία τόσο μέσα από την υιοθέτηση αστικών καταναλωτικών προτύπων, όσο και μέσα από την αλληλένδετη σχέση του θεσμού της προίκας και της κοινωνικής αξίας της εκπαίδευσης. Η προίκα αντισταθμίζει το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών οι οποίες παντρεύονται συντοπίτες τους εύπορους ή μορφωμένους αγρότες και εγκαθίστανται στα αστικά κέντρα.

Βεβαίως δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι τότε οι συγκεκριμένες έρευνες κινήθηκαν υπό το «βάρος» του θεωρητικού ρεύματος του δομο-λειτουργισμού. Σε γενικές γραμμές λοιπόν εκείνη η πρώτη γενιά ανθρωπολόγων προσέγγισε τις τοπικές αγροτικές κοινωνίες στην Ελλάδα με βάση τα αναλυτικά εργαλεία της θεωρίας αυτής, εργαλεία, που είχαν ήδη αξιοποιηθεί στην περίπτωση μελέτης φυλετικών κοινωνιών της Αφρικανικής Ηπείρου της Μελανησίας και αλλού¹². Σε αυτή περίπτωση την λογική, οι αγροτικές και κτηνοτροφικές κοινωνίες του ελλαδικού χώρου, λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομικά και τεχνολογικά από αντίστοιχες των μητροπόλεων του καπιταλισμού από τις οποίες προέρχονταν οι εν λόγω ερευνητές (Μ. Βρετανία, Βόρειος Αμερική) προσεγγίστηκαν κυρίως μέσα από ένα πρίσμα ειδυλλιακότητας και εξωτισμού. Έτσι λοιπόν, έχει κατά καιρούς ασκηθεί κριτική¹³ για το γεγονός ότι οι ερευνητές εκείνης της περιόδου, που θέλησαν να μελετήσουν αγροτικές κοινωνίες στον ελληνικό χώρο, απέφυγαν να ανατρέξουν σε εντόπιες γραπτές ιστορικές πηγές και μη εντάσσοντας τις συγκεκριμένες κοινωνίες σε ένα ιστορικό πλαίσιο δεν έδωσαν έμφαση, στον βαθμό που θα έπρεπε, σε μια δυναμική διαδικασία των κοινωνιών αυτών. Τις προσέγγισαν συγχρονικά, ως επί το

¹² Αυτό ισχύει κυρίως για τον J. Cambell ο οποίος με αφετηρία τον πολυσύνθετο χαρακτήρα των συγγενικών δεσμών που καθόριζαν την κοινωνική οργάνωση των Αφρικανικών φυλών, ανέδειξε την αξία που έχει το σύστημα της συγγένειας για την δομή και λειτουργία της Σαρακατσάνικης κοινωνίας.

¹³ Βλ. σχετ. Β. Νιτσιάκος (1991: 41-42), Α. Μπακαλάκη, (1993: 55-56), Ε. Τουνταςάκη, (2003: 15, 21) Μ. Κουρούκλη, (1993: 87-88)

πλείστον στατικά και εν μέρει απομονωμένα από τις ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές λειτουργίες. Έτσι για παράδειγμα δεν γίνεται εκτεταμένος λόγος για τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι τοπικές κοινωνίες ως οργανικά μέρη ενός ευρύτερου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού ενσωματώνονται σε αυτόν και μετεξελίσσονται σύμφωνα με τις εθνικές και παγκόσμιες επιρροές.

Θα πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι πολύ πριν την έλευση των πρώτων ανθρωπολόγων οι οποίοι εκδήλωσαν ερευνητικό ενδιαφέρον για τις αγροτικές και κτηνοτροφικές κοινότητες στην Ελλάδα, αυτές είχαν ήδη αποτελέσει αντικείμενο έρευνας από Έλληνες λαογράφους οι οποίοι τις προσέγγισαν εξίσου ως στατικές και αμετάβλητες στον χρόνο. Η αφετηρία, όμως, μιας τέτοιας ερευνητικής προσέγγισης διαφέρει κατά πολύ από την αντίστοιχη ανθρωπολογική καθώς σκοπός των λαογράφων εκείνης της εποχής (τέλη του 19^{ου} αιώνα) κυρίως ήταν να αναδείξουν την ιστορική και πολιτισμική συνέχεια του Ελληνικού έθνους στον χρόνο έτσι ώστε να προβληθεί η Ελληνική εθνική ταυτότητα ως ενιαία και αδιαίρετη από τους αρχαίους κλασσικούς χρόνους έως στην νεοελληνική εποχή. Η επιστήμη της Λαογραφίας άλλοτε αντιδρώντας στις κατηγορίες του J. Fallmerayer, ο οποίος δεν δεχόταν την ιστορική συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού και άλλοτε παγιδευμένη σε εθνικιστικές αξιώσεις και μεγαλοϊδεατισμούς προσέγγισε τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των αγροτικών και κτηνοτροφικών κοινωνιών συνολικά και πάντοτε σε εθνικό επίπεδο, χαρακτηριστικά που διατηρούνταν αναλλοίωτα στο πέρασμα του χρόνου¹⁴.

Θα πρέπει εδώ πάντως να σημειωθεί ότι ορισμένοι λαογράφοι όπως οι Ν. Πολίτης και Σ. Κυριακίδης υιοθέτησαν εν μέρει τουλάχιστον κοινωνικές θεωρίες (όπως αυτές των πολιτισμικών επιβιωμάτων και της πολιτισμικής διάχυσης), εξυπηρετώντας όμως ουσιαστικά τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της

¹⁴ Έτσι, τόσο οι αγροτικοί πληθυσμοί όσο και οι κοινότητες, στις οποίες διαβιούσαν, σκόπιμα χρησιμοποιήθηκαν ως το όχημα για την έκφραση συγκεκριμένων ιδεολογικών αντιλήψεων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Α. Νέστορος-Κυριακίδου (1998: 254), «ο αγροτικός λαός ταυτίστηκε με την ρομαντική έννοια του έθνους και εξιδανικεύτηκε ως δημιουργός των παραδοσιακών αξιών....η ελληνική λαογραφία τον αντιμετώπισε μόνο στην στατική του διάσταση, ως συνεχιστή της αρχαίας παράδοσης και φορέα των “ζώντων μνημείων”.....ως θεματοφύλακα της εθνικής κληρονομιάς. Ταυτόχρονα όμως «...εξακολούθησε να τον θεωρεί ως τον αγράμματο και απαίδευτο, χυδαίο και αγροίκο φορέα τους -που είναι καλός φορέας, δηλαδή πιστός στην παράδοση, ακριβώς γιατί είναι αγράμματος και απαίδευτος». Στη βάση της ίδιας αντίληψης που ήθελε τον αγροτικό κόσμο να ταυτίζεται με την διατήρηση παραδοσιακών αξιών και αρετών, ο Mormont (1990: 23-26), παρθένοντας το παράδειγμα του Βελγίου κατά την περίοδο συγκρότησης της αγροτικής κοινωνιολογίας (1920-1930), σημειώνει ότι η Εκκλησία έπαιξε κρίσιμο ρόλο στην πρόσληψη του αγροτικού κόσμου ως μια δεξαμενή ηθικών και κοινωνικών αξιών σε σύγκριση με τις συγκρούσεις του αναπτυσσόμενου καπιταλιστικού αστικού κόσμου. Η ανάδυση της αγροτικής κοινωνιολογίας μετατόπισε τον τρόπο νομιμοποίησης της κατηγορίας του «αγροτικού» και των αγροτικών κινημάτων από το θρησκευτικό στο επιστημονικό πεδίο ανάλυσης.

επιστήμης τους¹⁵. Βεβαίως σύγχρονοι λαογράφοι όπως η Α. Κυριακίδου-Νέστορος και ο Δ. Λουκάτος επιδίωξαν να διαφοροποιηθούν από προγενέστερους συναδέλφους τους. Ανέπτυξαν έτσι καινοτόμους επιστημονικούς προβληματισμούς ως προς την συλλογή και αξιοποίηση των ερευνητικών δεδομένων της λαογραφίας προσεγγίζοντας περισσότερο την κοινωνική ανθρωπολογία και την εθνογραφική μέθοδο προβάλλοντας παράλληλα την ανάγκη να απογαλακτιστεί η λαογραφική έρευνα από τα δρώμενα στον αγροτικό χώρο¹⁶.

Για να επανέλθουμε, όμως, στις πρώτες εθνογραφικές έρευνες που έλαβαν χώρα τις δεκαετίες του 1950 και 1960 πρέπει να τονίσουμε ότι σε περίπτωση που κάποιος από τους ανθρωπολόγους ερευνητές εκείνης της περιόδου στην Ελλάδα αποφάσιζε να ανατρέξει σε γραπτές ιστορικές πηγές, αναμφίβολα, θα διαπίστωνε ότι η στατικότητα, ο απομονωτικός χαρακτήρας, και η αυστηρή κοινωνικοοικονομική οροθέτηση μέσω των οποίων προσέγγισαν τις εν λόγω κοινωνίες, ετίθετο, ακόμα και για εκείνα τα χρόνια, όχι μόνο υπό αμφισβήτηση ως προς την απόλυτη και αυστηρή διχοτομική τους διάσταση αλλά και για το αν πράγματι μπορεί να υπάρξει ένας τέτοιου είδους διαχωρισμός, ειδικά στην περίπτωση του ελλαδικού χώρου. Ως προς αυτό η Α. Νέστορος-Κυριακίδου¹⁷ εύστοχα υπογραμμίζει:

«Η ιστορία των Ελληνικών κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας (η κοινότητα ήταν το κέλυφος μέσα στο οποίο ζούσε ο λαός) δείχνει πως εκείνο που χαρακτηρίζει τις συνθήκες ζωής του ελληνικού λαού δεν είναι η στασιμότητα, αλλά η κίνηση, η συνεχής αλλαγή».

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Σ. Δαμιανάκος¹⁸, ο οποίος θέλοντας να δείξει την δυναμική, τον πολυσύνθετο χαρακτήρα των αγροτικών και κτηνοτροφικών κοινοτήτων και την ένταξή τους στον ευρύτερο εθνικό σχηματισμό κάνει λόγο για την μεταφορά του διχοτομικού μοντέλου «αστικός» - «αγροτικός» στο πεδίο των συλλογικών αναπαραστάσεων, οι οποίες ενεργοποιούνται κάτω από πολιτικές σκοπιμότητες, όταν κατά καιρούς επιδιώκεται να στιγματιστεί η αγροτική κοινωνία ως οπισθοδρομική, άκαμπτη, κλειστή σε νεωτερισμούς και αλλαγές. Όπως, ο ίδιος αναφέρει:

¹⁵ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει Η Ε. Τουνταςάκη, (2003: 44), «...η σαφής στροφή και αναγνώριση, εκ μέρους των πρώτων λαογράφων, της σημασίας της σύγχρονης τους ανθρωπολογίας, σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να εξυπνοεί συνειδητή επιθυμία ταύτισης της λαογραφικής πρακτικής με την ανθρωπολογική προσέγγιση. Όπως προκύπτει, οι λαογράφοι επιμένουν να λειτουργούν επιλεκτικά, προσαρμόζοντας σε κάθε περίπτωση τα θεωρητικά σχήματα, έτσι ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν στο ιδεολογικό αιτούμενο της ανακατασκευής της ιστορικής συνέχειας».

¹⁶ Ε. Τουνταςάκη, ο.π. 48

¹⁷ Α. Νέστορος-Κυριακίδου, ο.π. 255

¹⁸ Σ. Δαμιανάκος, (1997: 20-21)

«Μια απλή ματιά στην οικονομική και κοινωνική ιστορία του νεότερου ελληνισμού αρκεί να αποδείξει τον απατηλό χαρακτήρα αυτής της εικόνας ως προς τον έλληνα αγρότη: χάρις στις αγροτικές ακριβώς κοινωνίες (ορεινές και νησιώτικες) δεν θα γνωρίσουν, μετά τον ελληνικό 17^ο αιώνα, την πρώτη τους άνθηση το εμπόριο, η βιοτεχνία και η μανιφακτούρα, τα γράμματα και οι τέχνες»;

Ο συγκεκριμένος ερευνητής, μάλιστα, υποστηρίζει ότι στην περίπτωση του Βαλκανικού χώρου, και ειδικότερα του Ελλαδικού, τέτοιου είδους δυϊσμοί είναι ουσιαστικά «ψευδείς διαχωρισμοί» και για την επιβεβαίωση της διαχρονικής, πολύπλοκης και συνάμα πολυσύνθετης αλληλοδιείσδυσης του «αστικού» στο «αγροτικό» -και τούμπαλιν- προτείνει μια απλή ματιά στο έργο του αγροτολόγου Κ. Καραβίδα¹⁹ κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Εκεί, μπορεί κανείς από τότε να διαπιστώσει επάλληλες, συνυπάρχουσες κινητικότητες (επαγγελματικές, κοινωνικές, εκπαιδευτικές κλπ) και συμπληρωματικές ωσμώσεις δραστηριοτήτων (επαγγελματικών, παραγωγικών, εθιμικών, παραδοσιακών κλπ) που αναπτύσσονται σ' ένα ενιαίο όλο που συμπεριλαμβάνει μια μίξη των τρόπων ζωής τόσο στο αστικό κέντρο όσο και στην αγροτική κοινότητα²⁰.

Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί πως εκείνες οι πρώτες μελέτες των J. Cambell και E. Friedl, -ειδικά όσον αφορά τον πρώτο, η διεισδυτική εθνογραφική του ανάλυση παραμένει ακόμα και σήμερα πολύ σημαντική- επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό μεταγενέστερους ανθρωπολόγους που εκδήλωσαν ερευνητικό ενδιαφέρον για την αγροτική Ελλάδα. Η μελέτη της J. Du Boulay, (1974), σε μια αγροτική κοινότητα της Εύβοιας, αναφορικά με την αξία που έχει για τα δύο φύλα ο κώδικας της τιμής και της ντροπής και η αντίστοιχη της J. Dubisch, (1986), η οποία διεξήχθη σε μια κοινότητα της Τήνου εστιάζοντας και πάλι σε ζητήματα σχέσεων εξουσίας και εκπροσώπησης μεταξύ ανδρών και γυναικών, αποτελούν χαρακτηριστικά

¹⁹Κ. Καραβίδας, (1991), Για μια σύγχρονη θεώρηση του έργου του Κ. Καραβίδα βλέπε Μ. Κομνηνού-Ε. Παπαταξιάρχης (1990)..

²⁰ Και μόνο η φράση του Κ. Καραβίδα, «...συνήα μια και η αυτή οικογένεια ανέδειξε ένα γεωργόν, ένα επίσκοπον, ένα αρχηγό της χωροφυλακής και ένα τέλος ληστήν εξίσου ένδοξον», αναδεικνύει κατά τον Σ. Δαμιανάκο, (2002: 57-58), με τον πιο γλαφυρό τρόπο «τον έντονα υβριδικό χαρακτήρα της ελληνικής αγροτικής οικογένειας, της οποίας οι επαγγελματικές επιλογές των μελών της αποδεικνύουν την βαρύτητα των ποικιλόμορφων επιρροών αλλά και αδιεξόδων που απορρέουν από την ευρύτερη κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα, στον βαθμό που ο Κ. Καραβίδας να κάνει λόγο, ήδη, από εκείνα τα χρόνια, όχι για «χωρικούς» αλλά για «αστοχωρικούς». Μάλιστα ο Σ. Δαμιανάκος, κάνοντας έναν εύστοχο παραλληλισμό του τότε με το σήμερα, αντικαθιστά τον «επίσκοπο» μ' έναν «πτυχιούχο πανεπιστημίου», τον «αξιωματικό της χωροφυλακής» μ' έναν «δημόσιο υπάλληλο» και τον «ληστή» μ' έναν «προσωρινό μετανάστη» στην Γερμανία ή το Βέλγιο για να αναδείξει τόσο τον διαχρονικό χαρακτήρα της πολυσύνθετης δομής του ελληνικού αγροτικού νοικοκυριού, όσο και την πολυτοπική ένταξη των μελών του καταργώντας, ουσιαστικά, τις αυστηρές διχοτομικές φόρμες αγροτικός πληθυσμός / εθνική κοινωνία.

εθνογραφικά κείμενα που επηρεάστηκαν από τους J. Cambell, και E. Friedl, αντίστοιχα. Ανατρέχοντας κανείς σε αυτές τις μελέτες μπορεί να διαπιστώσει ότι ακόμα και αυτές οι μεταγενέστερες ανθρωπολογικές έρευνες εξακολουθούσαν να εστιάζουν σε ζητήματα «συγγένειας», «οικογένειας», «τιμής-ντροπής», να εστιάζουν σε σημαντικό βαθμό σε αυστηρούς διαχωρισμούς (ιερό-βέβηλο, άνδρας-γυναίκα, ιδιωτικός χώρος ταυτισμένος με την εστία, δημόσιος χώρος με την κοινότητα, κλπ) και τέλος να αναδεικνύουν για ακόμα μια φορά τα διακριτά όρια ανάμεσα σε μια μικρή και απομονωμένη αγροτική κοινότητα και στην ευρύτερη κοινωνία²¹.

Σημαντική, ως προς την άρση της στατικότητας και του απομονωτικού χαρακτήρα μέσω των οποίων ερευνητικά προσεγγίζονταν μέχρι τότε οι αγροτικές κοινότητες στον ελλαδικό χώρο αποτέλεσε η συμβολή των Γάλλων γεωγράφων. Έτσι, τη δεκαετία του 1960 και σε συνεργασία με το νεοσύστατο τότε Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε), μελέτησαν σε βάθος τον ελληνικό χώρο, σε μια περίοδο μάλιστα ραγδαίων οικονομικών, κοινωνικών και χωρικών μεταβολών. Στη βάση των πολύχρονων επιτόπιων ερευνών τους και των διαπεριφερειακών συγκρίσεων παρέδωσαν μια σειρά πολύ σημαντικών μονογραφιών για τη σύγχρονη Ελλάδα και βέβαια τον πρώτο “Κοινωνικό και Οικονομικό Άτλαντα της Ελλάδας” υπό τη διεύθυνση του Kayser B²². Η σημασία των παραπάνω μελετών έγκειται στο γεγονός ότι παράλληλα με τις σημαντικές πληροφορίες που παρέχουν για την κοινωνικοοικονομική συγκρότηση και τον μετασχηματισμό των περιοχών που ερευνήθηκαν δίνουν έμφαση και στην ιστορική διάσταση αξιοποιώντας ιστορικές πηγές. Εντάσσουν έτσι στην ερευνητική προβληματική τους τόσο την πολυσυνθετότητα όσο και τους ιστορικούς μετασχηματισμούς των κοινωνιών που μελέτησαν. Έτσι διαμορφωνόταν η εικόνα για τον ελληνικό αγροτικό χώρο μέχρι την δεκαετία του 1970.

Ο επιστημονικός προβληματισμός, λοιπόν, κατευθύνθηκε στην θεώρηση των αγροτικών κοινωνιών από «απλές», «στατικές», «απομονωμένες» και «περιχαρακωμένες» σε περισσότερο «σύνθετες» και ενταγμένες τόσο σε ιστορικά

²¹ Α. Μπακαλάκη, (1993: 56)

²² Μερικά χαρακτηριστικά έργα τους είναι: Kayser B., “Géographie Humaine de la Grèce”, Athènes, Centre national de recherches sociales, 1968. Sivignon M., “La Thessalie. Analyse géographique d’une province grecque”, Lyon, Institut des Etudes Rhodaniennes, 1975. Burgel G., “La condition industrielle à Athènes: Etude socio-géographique”, Athènes, Centre national de recherches sociales, 1970. Kolodny E., “La population des îles de la Grèce. Essai de géographie insulaire en Méditerranée Orientale”, Aix-en-Provence, EDISUD, 1974. Kayser B., Péchoux P.Y., Sivignon M., “Exode rural et attraction urbaine en Grèce, Athènes, Centre national de recherches sociales, 1971. Péchoux P.Y., Sivignon M., “Les Balkans, Paris, PUF, 1971.

πλαίσια όσο και στους ευρύτερους κοινωνικούς και οικονομικούς σχηματισμούς. Βεβαίως, την ιστορική διάσταση είχε ήδη εισηγηθεί ο E. Wolf, (1966), στις μελέτες του για τους χωρικούς τόσο σε κοινότητες του Μεξικού όσο και της Ευρώπης, τις οποίες μελέτησε συγκριτικά. Την ίδια εποχή -δεκαετία του 1960- σταδιακά αρχίζει να αμφισβητείται η μονοσήμαντη θεώρηση της αγροτικής κοινότητας υπό το πρίσμα της διπολικής προσέγγισης μεταξύ «πόλης» και «χωριού». Σχετικά με αυτό το ζήτημα, είχε ήδη προηγηθεί (από την δεκαετία του 1950) η έντονη κριτική που άσκησε ο ανθρωπολόγος O. Lewis στον προγενέστερό του και μελετητή της «μικρής κοινότητας», R. Redfield. Ο O. Lewis (1951), πραγματοποιώντας επιτόπιες έρευνες στις ίδιες κοινότητες του Μεξικού που από την δεκαετία του 1930 και μετά μελετούσε ο R. Redfield, κατέληξε σε συμπεράσματα αντίθετα από εκείνον²³. Η σημαντικότερη κριτική, ωστόσο, στο αγροτο-αστικό συνεχές, ασκήθηκε από τον αγροτοκοινωνιολόγο R. E. Pahl. Ο τελευταίος έδειξε ότι υπάρχουν αστικές όψεις της αγροτικής κοινωνίας όπου τα κριτήρια του αγροτο-αστικού συνεχούς χάνουν την αξία τους υποστηρίζοντας τελικά ότι κάθε προσπάθεια να ταυτίσουμε γραμμικά συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις με συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές και τόπους καταλήγει μάταιη²⁴.

Αρχίζει, πλέον, να γίνεται αντιληπτό ότι κλειστή και απόλυτα απομονωμένη κοινότητα δεν υφίσταται, ούτε υπήρξε ποτέ έτσι. Δεν είναι δυνατό να υπάρξει περιθωριοποιημένος αγροτικός χώρος στον οποίο να χρεώνονται συγκεκριμένες μορφές δράσης, λειτουργίες σε τοπικό επίπεδο²⁵. Όλα τα παραπάνω δείχνουν ότι δεν

²³ Ο O. Lewis, (1951), ουσιαστικά συνάντησε μια κοινωνία με έντονους ανταγωνισμούς και αντιπαλότητες μεταξύ των μελών της γεγονός που απομυθοποιούσε τους ισχυρούς βαθμούς αλληλοβοήθειας και τον υψηλό βαθμό κοινωνικής συνοχής, αρμονίας και ισορροπίας που χαρακτήριζαν την «δημόδη κοινωνία» έτσι όπως την είχε αντιληφθεί ο προγενέστερός του. Επίσης, κάνει λόγο για κατάργηση του δίπολου «πόλη» «χωριό» που χαρακτηρίζεται από μια γραμμικότητα καθώς διέκρινε ένα υψηλό επίπεδο αλληλοδιείσδυσης των δύο πόλων «χωριού» και «πόλης», μιας και διαπίστωσε ότι οι αγρότες που μεταναστεύουν στην πόλη προσαρμόζονται εύκολα σε αυτήν, κάτι το οποίο δεν θα ήταν δυνατό να επιτευχθεί εάν ζούσαν απομονωμένοι στο «χωριό» τους.

²⁴ Ο R. E. Pahl, (1966: 299-329), κάνει λόγο για «αστικό χωριό» επισημαίνοντας ότι στα κέντρα των πόλεων βρίσκει κανείς θύλακες κοινοτικής ζωής, παρουσιάζοντας υψηλό επίπεδο κοινωνικής συνοχής, αλληλένδετα συγγενικά δίκτυα και στενές διαπροσωπικές επαφές με οικεία πρόσωπα. Σε αυτή την περίπτωση, για ποιόν αστικό τρόπο ζωής μιλάμε; Επίσης, αναφέρεται στις αγροτικές κοινότητες που βρίσκονται στις παρυφές των μεγάλων και σύγχρονων πόλεων που σταδιακά αστικοποιούνται κάνοντας τελικά λόγο για ένα «μητροπολιτικό χωριό».

²⁵ Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Ilbery (1998), παραδοσιακά επικρατούσε η ταυτοποίηση του αγροτικού χώρου με συγκεκριμένες ορατές και διακριτές λειτουργίες του (π.χ. αγροτική παραγωγή, ένας συγκεκριμένος τύπος αγροτικής κατοικίας κλπ), ενώ ουσιαστικά επρόκειτο για μια ποικιλομορφία κοινωνικών χώρων όπου που επικαλύπτουν τον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Σ' αυτήν την ποικιλομορφία συνυπάρχουν τόσο διαφορετικά κοινωνικά υποκείμενα (παραγωγοί, γιάπιδες, συνταξιούχοι όσο και διαφορετικοί τρόποι ζωής και life styles, γεγονός που καθιστά χαοτική την σύλληψη του αγροτικού δυσχεραίνοντας κατ' επέκταση την δυνατότητα ύπαρξης ενός στάνταρτ ορισμού για την αγροτική

είναι δυνατό να υπάρχουν περιχαρακωμένοι και πολιτισμικά ομοιογενείς χώροι, ικανοί να αντιστέκονται σε ποικιλόμορφες επιρροές και επιδράσεις. Κατά συνέπεια, αυστηροί δυϊσμοί, διχοτομικά μοντέλα και ακραίες οριοθετήσεις δεν επαρκούν για να ερμηνεύσουν ρευστά και πολυσύνθετα κοινωνικά και χωρικά σύνολα.

Προς αυτή την κατεύθυνση σημαντική υπήρξε και πάλι η συμβολή του ανθρωπολόγου E. Wolf²⁶, καθώς η συζήτηση για την μελέτη της κοινότητας συνεχίστηκε μέχρι και την δεκαετία του 1980. Ο συγκεκριμένος ανθρωπολόγος εμμένοντας στην ιστορική διάσταση για την μελέτη πολιτισμών και κοινωνιών ανέδειξε την πολύ-συνθετότητα και μεταβλητότητα των κοινωνικών δεδομένων, μετακινώντας ουσιαστικά το επιστημονικό ενδιαφέρον από τις κοινωνικές δομές στις κοινωνικές διαδικασίες, και από την στατικότητα και την περιχαράκωση του πολιτισμού στην κοινωνική δυναμική. Μια άλλη διάσταση της κριτικής προς την στατικότητα που διακρίνει τα διαμετρικά αντίθετα δίπολα «χωριό» «πόλη» ή τις διαβαθμισμένες «αγροτο-αστικές συνέχειες» επιχειρεί ο βρετανός A. P. Cohen²⁷ ο οποίος κάνει λόγο για τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη μιας κοινότητας αντιλαμβάνονται την ένταξή τους σε αυτή με βάση την υιοθέτηση κοινών συμβόλων μέσω των οποίων τα ίδια εκδηλώνουν την αίσθηση του ανήκειν. Με λίγα λόγια, ο συγκεκριμένος ανθρωπολόγος αποδεσμεύει την έννοια της κοινότητας από την διαδικασία συγκρότησής της σε έναν συγκεκριμένο τόπο, στον οποίο θεωρείται ότι αντιστοιχούν συγκεκριμένες μορφές κοινωνικών δράσεων και σχέσεων και εστιάζει, πλέον, στο κοινό νοηματοδοτικό περιεχόμενο που απορρέει από την συμβολική-πολιτισμική συγκρότηση της κοινότητας.

Η έντονη αγροτική έξοδος που παρατηρείται μεταπολεμικά σ' όλη την ευρωπαϊκή ύπαιθρο και η συνεπαγόμενη αυξημένη κινητικότητα (πληθυσμών, αγαθών, καταναλωτικών προτύπων και ιδεών) μεταξύ πόλεων και χωριών δημιουργεί πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις και ωσμώσεις, αναδεικνύοντας τις πολύπλευρες και πολυσύνθετες σχέσεις, τη «συνέχεια», μεταξύ του αστικού και του αγροτικού. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η γεωγράφος Nicole Mathieu (1998), η προσέγγιση του

κοινωνία. Έτσι η αυξανόμενη κινητικότητα πληθυσμού, ιδεών και πληροφοριών οδήγησε στην διάβρωση των τοπικών κοινοτήτων μέσα από την δημιουργία νέων σχέσεων κυριαρχίας και δικτύων δράσεων υποκειμένων (actor networks) τα οποία φαίνεται να κυριαρχούνται από «εξωτερικούς» παρά από «εσωτερικούς» δεσμούς. Όσον αφορά την ειδυλιακότητα που αποπνέει η έκφραση «η παραδοσιακή ζωή του χωριού», αυτή είναι αποτέλεσμα περισσότερο μιας νοηματικής κατασκευής και κοινωνικής αναπαράστασης αυτών που ζουν μακριά από αυτό.

²⁶ E. Wolf, (1982).

²⁷ A. Cohen, (1985: 12, 21, 44, 118).

αγροτο-αστικού συνεχούς αναδεικνύει την αφομοίωση του αγροτικού χώρου από τον αστικό μέσω της διάχυσης του πολιτισμού, των προϊόντων και των πρακτικών του αστικού περιβάλλοντος²⁸.

Σε αυτό το πλαίσιο των νέων προσεγγίσεων αναφορικά με την πολυπλοκότητα και την πολυ-συνθετότητα των σύγχρονων κοινωνιών ο αγροτικός και αστικός χώρος δεν εξετάζονται ως διακριτά οροθετημένα σύνολα αλλά ως χώροι που κοινωνικοοικονομικά και πολιτισμικά συνομιλούν, αλληλεπιδρούν και μετασχηματίζονται σύμφωνα με τις ραγδαίες αλλαγές που λαμβάνουν χώρα σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο. Το ανθρωπολογικό ενδιαφέρον προς την μελέτη αυτών των μετασχηματισμών αποτυπώνεται σε σχετικά πρόσφατες εθνογραφικές μελέτες που πραγματοποιήθηκαν στον αγροτικό χώρο σε νοτιο-ευρωπαϊκές και μεσογειακές χώρες όπως της S. C. Rogers, (1991), στην Γαλλία, της R. Behar, (1986), στην Ισπανία, και του D. Holmes, (1989), στην ΒΑ Ιταλία. Λίγο νωρίτερα -μέσα της δεκαετίας του 1970- στην Ελλάδα πραγματοποιούνται μελέτες που εστιάζουν στους τρόπους καλλιέργειας και στην αγροτική οικονομία ξεφεύγοντας κάπως από την κλασική θεματολογία έρευνας για την «συγγένεια», την «τιμή και ντροπή» που προσεγγίζονταν ως να διαπερνούν πολλές από τις εκφάνσεις της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας στις αγροτικές κοινωνίες. Αυτές οι νέες έρευνες δημοσιεύονται για πρώτη φορά στον συλλογικό τόμο *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus Toward a perspective on the Ethnography of Greece*²⁹.

Σε αυτό τον φόντο της ραγδαίας ενσωμάτωσης των αγροτικών περιοχών στις εκσυγχρονιστικές τάσεις της ευρύτερης κοινωνικής, πολιτισμικής και οικονομικής πραγματικότητας εντάσσεται η προβληματική της παρούσας μελέτης. Η αγροτική κοινότητα που επέλεξα να μελετήσω δεν ανήκει στην κατηγορία των ορεινών ή μειονεκτικών κοινοτήτων αλλά εντάσσεται σε εκείνη την ζώνη όπου υιοθετείται το εντατικό μοντέλο γεωργίας. Πρόκειται με λίγα λόγια για μια ανεπτυγμένη γεωργική κοινότητα με αρκετά μεγάλη και εύφορη καλλιεργούμενη έκταση όπου οι αγροτικές της εκμεταλλεύσεις λειτουργούν σύμφωνα με σύγχρονα παραγωγικά συστήματα, υπαγόμενες σε καπιταλιστικές δομές οργάνωσης και διαχείρισης και γενικά με την αγροτική της οικονομία πλήρως ενταγμένη στο εθνικό και διεθνές εμπορευματοκό σύστημα. Εφόσον, λοιπόν, οι γεωργικές δραστηριότητες κατέχουν δεσπόζουσα θέση στην κοινωνική και οικονομική ζωή της κοινότητας εύκολα μπορεί κανείς να

²⁸ Θ. Ανθοπούλου, (2000), N. Mathieu, (1998), B. Kayser, (1990).

συμπεράνει ότι το μεγαλύτερο μέρος των κοινωνικοοικονομικών και πολιτισμικών μετασχηματισμών που βιώνει σήμερα μια τέτοια αγροτική κοινότητα οφείλεται στην ίδια την γεωργία. Επομένως, εκείνοι που κατά βάση έρχονται αντιμέτωποι με τις ποικιλόμορφες και πολυσύνθετες αλλαγές της σύγχρονης κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας είναι οι αγρότες. Κατά συνέπεια η παρούσα μελέτη εστιάζει στην ερμηνεία των σχέσεων που επικρατούν σήμερα σε μια περιοχή της ελληνικής υπαίθρου, διερευνώντας τους τρόπους με τους οποίους οι παραγωγοί, (και συγκεκριμένα εκείνοι που ακολουθούν το εντατικό μοντέλο γεωργίας), αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, κάτω από τις επιρροές των εν λόγω μετασχηματισμών στον βαθμό που αυτοί, σχετίζονται με την αλλαγή ή την ανασύνθεση του κοινωνικού και παραγωγικού προφίλ των παραγωγών.

Στα αρχικά στάδια του ερευνητικού μου προβληματισμού επιχείρησα να κατευθυνθώ προς το πεδίο των σύγχρονων γεωργικών τεχνολογιών στον βαθμό που αυτές, αφενός μεταβάλλουν σημαντικά πολλές από τις χρόνιες παραγωγικές συμπεριφορές των αγροτών μετασχηματίζοντας ανάμεσα σε άλλα και την σχέση τους με την γη, αφετέρου επιδρούν στο επίπεδο της κοινωνικής ιεραρχίας μεταξύ των παραγωγών. Αυτό σημαίνει ότι στην παρούσα μελέτη η τεχνολογία προσεγγίζεται όχι μόνο ως προς την υλική της διάσταση και από την πλευρά της αξιοποίησής της στην παραγωγική διαδικασία, αλλά και σε ένα συμβολικό επίπεδο στον βαθμό που η δυνατότητα απόκτησής της και κυρίως η αποδοτικότητα της χρήσης της προσλαμβάνεται ως ένδειξη ευημερίας, ικανής παραγωγικής δράσης και φορέας κοινωνικής καταξίωσης, άρα και κοινωνικής διαφοροποίησης. Στο πλαίσιο, λοιπόν, των σύγχρονων γεωργικών τεχνολογιών, εντάσσονται και οι καινοτόμες δράσεις, οι ευέλικτες στρατηγικές, οι καινοφανείς πρακτικές και η δημιουργία δικτύων συνεργασίας που αναπτύσσουν οι παραγωγοί, έτσι ώστε μέσα από δυναμικές διαδικασίες της καθημερινής αλληλεπίδρασης μεταξύ τους, να επιδιώκουν την μεγιστοποίηση και εξασφάλιση του οικονομικού κεφαλαίου με σκοπό την ενίσχυση του κοινωνικού τους γοήτρου. Με τον τρόπο αυτό, επιτυγχάνουν τον μετασχηματισμό τους από απλούς παραγωγούς σε εμπόρους επιχειρηματίες, κατακτώντας την κοινωνική καταξίωση και αναγνώριση, με απώτερο σκοπό την κυριαρχία στην τοπική αρένα του ανταγωνισμού και εν τέλει την κοινωνική διαφοροποίησή τους στην κλίμακα της τοπικής κοινωνικής ιεράρχησης. Εστιάζοντας, λοιπόν, στις σχέσεις

²⁹ Βλ. Σχετικά, M. Dimen & E. Friedl, (1976)

αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων και ειδικότερα στις στρατηγικές που αυτά χαράσσουν και στις πρακτικές που επιλέγουν να δράσουν³⁰, η μελέτη επιχειρεί να αναδείξει τα πρόσωπα ως δρώντα υποκείμενα και ως «φορείς κοινωνικής αλλαγής»³¹.

Με βάση τις παραπάνω μεθοδολογικές επιλογές η ερευνητική μου προσέγγιση αναφορικά με την αγροτική κοινότητα που μελετώ, δεν μπορεί παρά να ενταχθεί στην λογική της πλήρους ενσωμάτωσης της στον ευρύτερο εθνικό και υπερεθνικό σχηματισμό, πολύ περισσότερο εφόσον πρόκειται για μια πεδινή κοινότητα που υιοθετεί το εντατικό μοντέλο γεωργίας³². Σ' αυτό το πλαίσιο, κάθε απόπειρα πολιτισμικής ομογενοποίησης καθίσταται αδόκιμη καθώς προκύπτουν διαφορετικές κατηγορίες παραγωγών, γεγονός που συνεπάγεται και μια αντίστοιχη διαφορετικότητα των προσωπικών τους συμφερόντων και επιδιώξεων που με την σειρά της οδηγεί σε αντιθέσεις, αντιπαραθέσεις και ενίοτε σε συγκρούσεις μεταξύ τους³³. Αναπόφευκτα, λοιπόν, η άρθρωση των διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των μελών υπόκειται πολλές φορές σε μια πολυπλοκότητα και ρευστότητα που συχνά χαρακτηρίζει την καθημερινή κοινωνική πραγματικότητα της κοινότητας. Μια πολυπλοκότητα που ενισχύεται όταν τα μέλη της, όχι μόνο γίνονται δέκτες ποικιλόμορφων επιρροών από την ευρύτερη κοινωνία, αλλά πολλές φορές τα ίδια -με πρωταγωνιστές τους παραγωγούς- επεκτείνουν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες έξω από το πλαίσιο του τοπικού (ταξίδια σε άλλες περιοχές της Ελλάδας και στο εξωτερικό), γεγονός που συνεπάγεται την πολυτοπική ένταξή τους σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Για παράδειγμα, ένας αγρότης μπορεί την ίδια στιγμή να είναι και παραγωγός στο χωριό και έμπορος στην κεντρική λαχαναγορά όπου διακινεί τεράστιες ποσότητες προϊόντων, γεγονός που αποδεικνύει περίτρανα ότι η ταυτότητα των κοινωνικών υποκειμένων δεν αποτελεί ένα κλειστό, αυτοτελές και με αδιαπέραστα όρια σύστημα, το οποίο συγκροτείται ή ταυτίζεται με έναν

³⁰ P. Bourdieu, (1977), S. Ortner, (1984), Shallins, M. (1976)

³¹ Δ. Γκέφου-Μαδιανού, (1999: 348), A. Giddens, (1979).

³² Σε αυτή ακριβώς την προβληματική λαμβάνεται υπόψη και η ΚΑΠ, (Κοινή Αγροτική Πολιτική), στον βαθμό που ευνοεί την στήριξη επενδύσεων (σχέδια βελτίωσης που περιλαμβάνουν την χρηματοδότηση αποθηκευτικών χώρων, γεωτρήσεων, αγορά αγροτικών αυτοκινήτων κλπ) στο πεδίο των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζεται όχι μόνο στην ίδια στην βελτίωση της γεωργικής παραγωγής που οι συγκεκριμένες επενδύσεις και τα παραπάνω τεχνολογικά μέσα πιθανόν να επιφέρουν, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο τέτοιες δυνατότητες αξιοποιούνται από τους παραγωγούς στον βαθμό που οι ίδιοι να επιδιώκουν -πέρα από την κοινωνική και οικονομική αναπαραγωγή τους- την κοινωνική καταξίωση και αναγνώριση στον τοπικό στίβο του ανταγωνισμού.

³³ Η έρευνα της Δ. Γκέφου-Μαδιανού, (1998: 366-435), σε μια Μεσογειακή κοινωνία που μελετά, έδειξε ότι «Οι εντόπιοι δεν αποτελούν μια ομοιογενή και συνεκτική κατηγορία. Αντίθετα στο εσωτερικό της κοινότητας έχουν διαμορφωθεί αλλά και συνεχίζουν να διαμορφώνονται ομάδες με όμοια η και τελείως αντίθετα χαρακτηριστικά που συγκλίνουν ή συγκρούονται μεταξύ τους»

συγκεκριμένο τόπο³⁴. Η έμφαση, λοιπόν, δίδεται στα άτομα ως «δρώντα υποκείμενα»³⁵ που δραστηριοποιούνται σε ποικιλόμορφες κοινωνικές διαδικασίες και σε διαφορετικά αλλά αλληλο-επικαλυπτόμενα πεδία όπου η αλληλεξάρτηση με άλλα κοινωνικά υποκείμενα ή επαγγελματικές ομάδες συμβάλει στον αυτό-προσδιορισμό τους³⁶. Από την άλλη, σε τοπικό επίπεδο η ύπαρξη υπερσύγχρονων μεταποιητικών βιοτεχνικών μονάδων αγροτικών προϊόντων (π.χ. πλυντήρια-συσκευαστήρια καρότου) αποκαλύπτει νέες λειτουργίες και ουσιαστικά έναν νέο χαρακτήρα της υπαίθρου αποδεσμεύοντας την διαδικασία ταύτισης του αγροτικού χώρου, ή της αγροτικής κοινότητας με συγκεκριμένες δραστηριότητες (π.χ. όργωμα, συλλογή της παραγωγής κλπ.), κάτι που βοηθά να αντιληφθούμε την ρευστότητα της έννοιας της τοπικότητας στον βαθμό που αυτή συνδέεται, πλέον, με την πύκνωση των μετακινήσεων και των ροών ατόμων, υπηρεσιών, αγαθών και μηνυμάτων³⁷. Με αυτό τον τρόπο η κοινότητα πρέπει να προσεγγιστεί ως μια ρευστή και διαρκώς μεταβαλλόμενη κοινωνική πραγματικότητα αποδεσμευμένη από «τις συνδηλώσεις της σταθερότητας και της ομοιογένειας»³⁸. Ενώ λοιπόν μελέτησα μια κοινότητα, ουσιαστικά κινήθηκα και πέρα από αυτήν.

Σε αυτό το πλαίσιο κινήθηκε ο ερευνητικός μου προβληματισμός αναφορικά με τους εξωτερικούς κοινωνικοοικονομικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς που όχι μόνο βιώνουν οι παραγωγοί αλλά ανασυνθέτουν και παράγουν οι ίδιοι μέσα από την κοινωνική τους δράση αναδεικνύοντας εαυτούς ως φορείς της κοινωνικής αλλαγής στο πλαίσιο του τοπικού. Ερχόμενος όμως αντιμέτωπος για πρώτη φορά με την αγροτική κοινότητα αντιλήφθηκα μια κάπως διαφορετική πραγματικότητα καθώς διαπίστωσα την ύπαρξη εκατοντάδων αλλοδαπών οικονομικών μεταναστών που εργάζονταν στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των παραγωγών. Το γεγονός αυτό μου επέτρεψε όχι μόνο να διευρύνω τον ερευνητικό προβληματισμό στον βαθμό που οι μετανάστες συνδιαλέχτηκαν με την τεχνολογία και γενικά με την στρατηγική των

³⁴ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο G. Marcus, (1998: 67-108), «Η ταυτότητα κάθε κοινωνικής κατηγορίας συγκροτείται ταυτόχρονα σε διαφορετικά πεδία δραστηριοτήτων» εστιάζοντας, έτσι, στην διαδικασία της διασπαρμένης κατασκευής της ταυτότητας σε σχέση με διαφορετικές αναπαραστάσεις και επιρροές από χώρους-τόπους ξεχωριστού πολιτισμικού χαρακτήρα.

³⁵ C. Geertz, (2003).

³⁶ F. Barth, (1969).

³⁷ O M. Mormont, (1990: 21-44), επισημαίνει σχετικά ότι η χωρική ποικιλότητα της καθημερινής ζωής σημαίνει ότι δεν είναι δυνατό πλέον να ορίσουμε μια περιοχή ως αυστηρά βιομηχανική ή εργατική ή αντίστοιχα αγροτική. Καμία τοπική κοινότητα δεν μπορεί να θεωρηθεί αυτόνομη αφού οι νέες χρήσεις της υπαίθρου έχουν σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη ποικιλόμορφων δικτύων σχέσεων γεγονός που οδηγεί σε ένα ανακάτεμα του χώρου μέσω διάσπαρτων επαγγελματικών εξειδικεύσεων.

³⁸ G. Marcus, ο.π., 92.

δρώντων υποκειμένων, αλλά και να διαπιστώσω ότι εκείνοι αποτέλεσαν τον καθοριστικό παράγοντα που ενεργοποίησε συμπεριφορές και μορφές δράσης των παραγωγών, οι οποίες σε διαφορετική περίπτωση δεν θα ήταν δυνατό να προκύψουν. Δράσεις και συμπεριφορές, που ήρθαν να επιβεβαιώσουν την ύπαρξη νέων κοινωνικοοικονομικών αλλαγών και πολιτισμικών ανασυνθέσεων στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας. Με λίγα λόγια, η παρουσία των μεταναστών ήρθε να ενισχύσει ακόμα περισσότερο την ερευνητική μου προσπάθεια στο να αναδείξω τους διαδοχικούς μετασχηματισμούς που επέρχονται στο παραγωγικό και κοινωνικό προφίλ των παραγωγών. Πράγματι, σε αρκετές περιπτώσεις η ταυτότητα του έλληνα αγρότη σήμερα, έρχεται να αποκτήσει νόημα μέσα από την απασχόληση δεκάδων αλλοδαπών εργατών στην γεωργική του εκμετάλλευση στον βαθμό που μπορούμε να μιλάμε -παραφράζοντας τον Σ. Δαμιανάκο, (2002)- για το πέρασμα από τον απλό καλλιεργητή στον εργοδότη-επιχειρηματία παραγωγό.

Η κατάσταση, λοιπόν, για τις στρατηγικές και τις πρακτικές που χαράσσουν οι παραγωγοί στην κοινότητα περιπλέκεται ακόμα περισσότερο από την στιγμή που αυτή πια αποτελεί έναν τόπο συνεχούς ροής ανθρώπινου δυναμικού, το οποίο λόγω της πολιτισμικής και εθνοτικής ποικιλομορφίας διαταράσσει το αδιαφοροποίητο του εδραίου πληθυσμού. Το γεγονός αυτό ενισχύει την ανάγκη να προσδιοριστεί εκ νέου ο τρόπος κατανόησης των συμπεριφορών των κοινωνικών υποκειμένων (παραγωγών), οι οποίες σε σημαντικό βαθμό κατευθύνονται και επηρεάζονται πλέον από την παρουσία και συμβίωση εθνοτικά διαφορετικών μεταναστευτικών ομάδων. Μια συμβίωση που πιθανόν να ενεργοποιεί ποικιλόμορφες αντιδράσεις, οι οποίες σχετίζονται τόσο με τον τρόπο απόδοσης στους μετανάστες συγκεκριμένων πολιτισμικών χαρακτηριστικών τροφοδοτώντας, αναπόφευκτα, πρακτικές ταξινόμησής τους, όσο και με τις διαδικασίες διαμόρφωσης του «εμείς = ντόπιοι», έναντι των «άλλων = ξένων». Γεγονός που σημαίνει ότι αυτή η διαπολιτισμική αλληλεξάρτηση λειτουργεί ως το καθοριστικό σημείο αναφοράς για τον τρόπο με τον οποίο οι ντόπιοι αποδοκιμάζουν ή αναγνωρίζουν, απορρίπτουν ή αποδέχονται και γενικά προσλαμβάνουν την εθνοτική, θρησκευτική και πολιτισμική ετερότητα του «άλλου». Αναπόφευκτα, λοιπόν, οι αμοιβαίες διεισδύσεις μεταξύ διαφορετικών εθνοτικά πληθυσμών εγείρουν ζητήματα για τον τρόπο αλληλόδρασης των

μεταναστών με τον εντόπιο πληθυσμό, αλλά και μεταξύ τους, δημιουργώντας συνθήκες μιας δυνάμει πολυ-πολιτισμικής κοινωνίας³⁹.

Ανεξάρτητα, όμως από αυτό, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως η ουσιαστική διάσταση της αλληλεπίδρασης παραγωγών και αλλοδαπών αγρεργατών αφορά την εξαρτημένη και εξουσιαστική σχέση εργοδοτών και εργαζομένων. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η συγκεκριμένη σχέση πιθανόν να επηρεάζει όχι μόνο τις επαγγελματικές δραστηριότητες ή τις επιχειρηματικές δράσεις των παραγωγών, αλλά και την διαδικασία συγκρότησης μιας νέας ταυτότητας για τον έλληνα αγρότη, από την στιγμή που αυτός απασχολεί σημαντικό αριθμό αλλοδαπών εργαζομένων παραπέμποντας σε καπιταλιστικές μεθόδους οργάνωσης της αγροτικής επιχείρησης.

Πράγματι, το νέο μεταβαλλόμενο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον που δημιουργείται και επαναδημιουργείται στην κοινότητα μπορεί, ανάμεσα σε άλλα, να συνδέεται και με μια πιθανή αποδέσμευση των αγροτών από χρόνιες παραδοσιακές και τοπικού χαρακτήρα χειρονακτικές εργασίες. Οικοδομείται, έτσι, ένα σύγχρονο πλαίσιο κοινωνικής δράσης μέσα στο οποίο οι παραγωγοί ως «δρώντα υποκείμενα» εμπλέκονται σε μια ποικιλομορφία νέων επιλογών, επιδιώξεων και χάραξης στρατηγικών για τις ανάγκες αποδοτικότερης οργάνωσης και λειτουργίας της αγροτικής εκμετάλλευσης όπως σύναψη συμφωνιών με εμπορικούς εταίρους σε υπερτοπικό επίπεδο, ταξίδια στο εξωτερικό για την απόκτηση τεχνογνωσίας, οικονομικές συνεργασίες με μεγάλες αλυσίδες σούπερ-μάρκετ, ανάληψη εμπορικών δραστηριοτήτων. Αυτό πρακτικά οδηγεί σ' έναν επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής τους θέσης μέσα από νέους ρόλους που αναλαμβάνουν, όπως για παράδειγμα του εργοδότη-αφεντικού, του επιχειρηματία, του εμπόρου. Ρόλοι οι οποίοι αρθρώνονται σε διάσπαρτους και πολλούς τρόπους μέσω των διαπροσωπικών επαφών, των πολιτισμικών ανταλλαγών, των διαλόγων και γενικότερα της καθημερινής επικοινωνίας που αναπτύσσουν με τους «άλλους» (με υπάλληλους αγρεργάτες μετανάστες, με διευθυντές αγροτροφικών επιχειρήσεων, με τον εμποροβιομηχανικό κλάδο, με αντιπροσώπους γεωργικών μηχανημάτων και κατόχους τεχνογνωσίας κλπ), επιφέροντας τελικά και τον αντίστοιχο επαναπροσδιορισμό της ταυτότητάς τους⁴⁰.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες το εργατικό δυναμικό των μεταναστών πιθανόν να λειτουργεί ως ο μηχανισμός που τροφοδοτεί την αναδιάρθρωση των κοινωνικών

³⁹ C. Taylor, (1997)

ιεραρχήσεων και της συνάρθρωσης νέων επιμέρους διαφοροποιήσεων στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας, αλλά και μια σειρά ευρύτερων μετασχηματισμών στον αγροτικό κόσμο. Τέτοιοι μετασχηματισμοί είναι η ανάπτυξη από παραγωγούς νέων δικτύων κοινωνικο-επαγγελματικών σχέσεων, καινοφανείς εξειδικεύσεις όπως τυποποίηση προϊόντων σύμφωνα με τα βιομηχανικά πρότυπα και γενικότερα, επιχειρηματικές δράσεις σύμφωνα με αστικά πρότυπα. Μετασχηματισμοί και κοινωνικές ανασυνθέσεις που πιθανόν να ανατρέπουν τελικά εκ βάθρων τις μέχρι πρότινος παγιωμένες και δεδομένες κοινωνικές αναπαραστάσεις για την ταυτότητα των αγροτών και τον τρόπο ζωής σε μια αγροτική κοινότητα.

Σε αυτή την λογική των ριζικών αυτών ανακατατάξεων που βιώνει ο αγροτικός κόσμος σήμερα οφείλουμε να προσεγγίσουμε την κοινότητα ως ένα εργαστήριο μελέτης μιας σειράς ζητημάτων, όπως η συγκρότηση της κοινωνικής επαγγελματικής ταυτότητας των αγροτών και ο ρόλος των μεταναστών στα τοπικά παραγωγικά συστήματα και τη γένεση καινοτομιών. Στο πλαίσιο αυτό, οι στρατηγικές ανάπτυξης της αγροτικής εκμετάλλευσης σε συνδυασμό με τις παραγωγικές και περιβαλλοντικές πρακτικές, οι σχέσεις μεταναστών και εντοπίων καθώς και οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που αναδύονται στο πλαίσιο της κοινότητας αποτελούν καίρια ζητήματα, που τίθενται σ' ένα δυναμικό, ανοιχτό και διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον της υπαίθρου.

2.2. Γενικός προσδιορισμός των προϋποθέσεων και των κριτηρίων επιλογής της περιοχής έρευνας

Τα τελευταία χρόνια, παρατηρείται ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον των μεγάλων βιομηχανιών διατροφής, αλλά και των αλυσίδων σούπερ-μάρκετ, να προωθήσουν κάποια νέα δεδομένα εμπορίας και κατανάλωσης τροφίμων. Διαπιστώνεται, ολοένα και περισσότερο, πως οι βιομηχανίες διατροφής δημιουργούν μέσω μιας «έντεχνης πρακτικής»⁴¹ αυξανόμενες διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού σε νέα προϊόντα, όπως γαλακτοκομικά είδη εμπλουτισμένα με δημητριακά, χυμοί φρούτων και καρότου με ιχνοστοιχεία και νέες βιταμίνες, προμαγειρευμένα κατεψυγμένα φαγητά

⁴⁰ T. H. Eriksen, (1993).

⁴¹ Ειδικότερα μέσω μιας συστηματικής διαφήμισης από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

που λύνουν το πρόβλημα της εργαζόμενης νοικοκυράς κλπ. Από την άλλη, οι μεγάλες αλυσίδες σούπερ μάρκετ, και με στόχο τη μεγαλύτερη προσέλκυση του αγοραστικού κοινού, οργανώνουν με συστηματικό τρόπο ειδικά διαμορφωμένους χώρους προβολής και πώλησης ειδών διατροφής που προέρχονται από τον αγροτικό χώρο. Οι νέες αυτές πρακτικές, ανάμεσα σε άλλα, συντέλεσαν και στην όξυνση του ανταγωνισμού για τη βελτίωση της ποιότητας των αγροτικών προϊόντων και τη συστηματική εμπορευματοποίηση τους. Αναμφίβολα, αυτός ο ανταγωνισμός επιτείνεται και στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης αγοράς ενώ παράλληλα επηρεάζει και την οργάνωση της παραγωγής στον αγροτικό χώρο τόσο στο παραγωγικό στάδιο (για παράδειγμα, σύγχρονος τεχνολογικός εξοπλισμός αγροτικών εκμεταλλεύσεων, αυστηρή διαλογή του προϊόντος εξειδίκευσης, νέες καλλιέργειες, αναπτυξιακά προγράμματα) όσο και στο μεταπαραγωγικό (όπως για παράδειγμα επιχειρηματική οργάνωση των παραγωγών με στόχο την τυποποίηση και τη διαφήμιση και προώθηση των προϊόντων τους στην αγορά).

Πράγματι, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι σήμερα δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις αγροτικών εκμεταλλεύσεων, όπου οι παραγωγοί προβληματίζονται για το πώς ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, οι καινοτόμες πρακτικές, οι τεχνικές δεξιότητες και το εργατικό δυναμικό των μεταναστών (τα τελευταία χρόνια) μπορούν να ενισχύσουν την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων τους με τη βελτίωση της ποιότητας είτε με μεθόδους προώθησης στην αγορά. Η τάση τους αυτή πλαισιώνεται και από την προτροπή μιας υπερεθνικής πολιτικής (ΚΑΠ) που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την αξιοποίηση νέων επενδυτικών σχεδίων, και επιχειρησιακών προγραμμάτων με την υποστήριξη των ευρωπαϊκών επιδοτήσεων δίνοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, μια νέα ώθηση στην προοπτική αγροτικής ανασυγκρότησης και αναδιάρθρωσης της υπαίθρου. Το πλαίσιο των νέων αυτών δυναμικών που διαμορφώνονται στον οικονομικό και παραγωγικό ιστό μιας αγροτικής περιοχής, αποτελεί βασική συνιστώσα της μελέτης μου, καθώς είναι αυτό που ουσιαστικά παρέχει τις δυνατότητες σε παραγωγούς να επιλέξουν και να αναπτύξουν ποικίλες μορφές δράσεων και στρατηγικών αναδεικνύοντας εαυτούς σε φορείς κοινωνικών αλλαγών. Στον βαθμό, λοιπόν, που η προβληματική μου δίνει έμφαση στις σχέσεις αλληλεπίδρασης που αναπτύσσουν μεταξύ τους οι παραγωγοί, κάτω από τις επιρροές ποικίλων πολιτισμικών και κοινωνικοοικονομικών ανακατατάξεων της σύγχρονης πραγματικότητας, αναζητούσα μια αγροτική περιοχή που να παρέχει στους παραγωγούς τις παραπάνω δυνατότητες. Με λίγα λόγια αναζητούσα μια περιοχή που

σε γενικές γραμμές να ήταν γεωργικά ανεπτυγμένη, με σύγχρονα συστήματα παραγωγής, εμπορευματοποιημένη παραγωγική διαδικασία, υψηλό ποσοστό απασχολούμενων στην γεωργία και αντίστοιχα υψηλό σχετικά επίπεδο εκσυγχρονισμού στις εκμεταλλεύσεις της. Χωρίς φυσικά να υιοθετώ αντιπροσωπευτικά κριτήρια επιλογής -πως θα μπορούσα άλλωστε σε μια ανθρωπολογική έρευνα όπου δεν χρειάζονται αντιπροσωπευτικά δείγματα- διαπίστωσα έπειτα από κάποιες διερευνητικές επισκέψεις πως ο Νομός Βοιωτίας (ειδικότερα το νοτιοανατολικό τμήμα του) θα μπορούσε να καλύψει σε ικανοποιητικό βαθμό την ερευνητική μου αναζήτηση.

Πράγματι, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως τα τελευταία χρόνια ο νομός Βοιωτίας στο σύνολό του, χαρακτηρίζεται από μια συστηματική γεωργική ανάπτυξη. Είναι ένας νομός έντονου αγροτικού χαρακτήρα με μεγάλο αριθμό αγροτικών εκμεταλλεύσεων τόσο εντατικής όσο και εκτατικής καλλιέργειας. Το σύνολο των καλλιεργούμενων εκτάσεων του νομού (συμπεριλαμβανομένων και των αγραναπαύσεων) υπολογίζεται σε περίπου 1.200 χιλ. στρέμματα⁴² συνδυάζοντας διαφορετικούς τύπους γεωργικής εκμετάλλευσης με εκτεταμένα αρδευτικά συστήματα καθώς, επίσης, και έντονη ποικιλομορφία καλλιεργούμενων προϊόντων με κυριότερα τα κηπευτικά, τα σιτηρά, το βαμβάκι και τα αμπέλια. Όσον αφορά στον αγροτικό πληθυσμό, είναι χαρακτηριστικό ότι τα τελευταία χρόνια διατηρείται σε υψηλά σχετικά ποσοστά, καθώς δεν παρουσίασε απώλειες συγκριτικά με τον αγροτικό πληθυσμό άλλων νομών. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο στην περιοχή της έρευνας είναι η ύπαρξη (με αυξητικές τάσεις) σημαντικού αριθμού γεωργικών βιομηχανιών μεταποίησης και εμπορίας αγροτικών προϊόντων στο βαθμό που παρέχεται η δυνατότητα οργανικής σύνδεσης της αγροτικής (πρωτογενούς) παραγωγής με την μεταποιητική βιομηχανία δίνοντας σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας. Πράγματι, σε μια ακτίνα 20 χιλιομέτρων περιμετρικά της πόλης της Θήβας μπορεί κανείς να διακρίνει τέσσερα μεγάλα και σύγχρονα εκκοκκιστήρια βαμβακιού, δύο εργοστάσια επεξεργασίας και τυποποίησης βιομηχανικής ντομάτας, σημαντικό αριθμό μικρών και μεγάλων οινοποιείων, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν τρεις μεγάλες επώνυμες και υπερσύγχρονες εργοστασιακές μονάδες (Κουρτάκης, Μαλαματίνα, Κοινοπραξία Θηβών Οινό), καθώς επίσης και σημαντικό αριθμό μικρών αλλά και μεγάλων αγροβιομηχανιών

⁴² Ε.Σ.Υ.Ε. Απογραφή Γεωργίας-Κτηνοτροφίας 2001.

(π.χ. Μύλοι Ασωπού, δύο πρότυπες εργοστασιακές μονάδες επεξεργασίας βιομηχανικής ντομάτας). Εξάλλου, η ύπαρξη και η περαιτέρω ανάπτυξη των αγροβιομηχανιών της περιοχής σε συνδυασμό με τις εντατικές καλλιέργειες, αλλά και με την σχετικά κοντινή απόσταση από το λεκανοπέδιο της Αττικής -ως αστικό και καταναλωτικό κέντρο- επέτρεψε την αρχική υπόθεση (σ' ένα πρώιμο στάδιο σχεδιασμού της έρευνας) ότι οι τάσεις για την είσοδο της τεχνολογίας και της χειρωνακτικής εργασίας στην παραγωγική διαδικασία θα υπήρξαν ταχύρρυθμες.

2.3. Η αναζήτηση της κοινότητας.

Όπως έχει, ήδη, επισημανθεί κεντρικές έννοιες του ερευνητικού μου προβληματισμού αποτελούν η σύγχρονη τεχνολογία, οι καινοτόμες πρακτικές και το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό των αλλοδαπών, και πως όλα αυτά συνδέονται με την διαμόρφωση νέων κοινωνικο-πολιτισμικών και παραγωγικών σχέσεων στην παραγωγική διαδικασία αλλά και στην συλλογική ζωή μιας αγροτικής κοινότητας. Επομένως, εκείνο το οποίο είχε αναζητηθεί ήταν η επιλογή μιας αγροτικής κοινότητας που να ευνοεί την εμφάνιση ικανοποιητικού αριθμού μεταναστών και σύγχρονης τεχνολογίας τόσο στην παραγωγική διαδικασία όσο και στις καθημερινές δραστηριότητες των μελών της. Σε μια τέτοια κοινότητα αναπόφευκτα η γεωργία θα παρουσιάζει έναν δυναμικό χαρακτήρα και θα κατέχει πρωταρχικό ρόλο στην οικονομική ζωή της κοινότητας στο βαθμό που το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων της να απασχολούνται σε αυτήν και το κύριο εισόδημα τους να προέρχεται από αγροτικές δραστηριότητες. Επίσης το αρδευτικό δίκτυο να είναι επαρκές, ώστε σε συνδυασμό με την μορφολογία του εδάφους, να ευνοείται η ανάπτυξη της πολυκαλλιέργειας έτσι ώστε η υιοθέτηση των εντατικών συστημάτων παραγωγής να συνάδει με την είσοδο τεχνολογίας και χειρωνακτικής εργασίας για την κάλυψη των παραγωγικών αναγκών. Να μην υπάρχει έντονο δημογραφικό έλλειμμα αλλά η κοινότητα να διατηρεί μια πληθυσμιακή ζωντάνια και μια δυναμική. Με λίγα λόγια, ο πληθυσμός να είναι αριθμητικά τέτοιος που να επιτρέπει την κοινωνική, πολιτισμική και οικονομική συνέχεια της κοινότητας στην περιοχή. Η ικανοποιητική απόσταση της κοινότητας από μεγάλη πόλη, κυκλοφοριακή αρτηρία ή βιομηχανική ζώνη έτσι

ώστε να μην ενσωματώνεται άμεσα στα οικονομικά και παραγωγικά συστήματα του αστικού κέντρου θα ευνοούσε στην διατήρηση του αγροτικού της χαρακτήρα.

Στο σημείο αυτό επισημαίνεται πως εκείνο το οποίο σήμερα δεν πρέπει κανείς να παραβλέψει είναι ότι οι νέες οικονομικοκοινωνικές και πολιτισμικές συμπεριφορές που εκδηλώνονται στην ευρύτερη κοινωνία δεν αφήνουν ανεπηρέαστο τον αγροτικό χώρο αφού αυτός δεν αποτελεί ένα αυτόνομο και απομονωμένο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό πεδίο αλλά ένα πεδίο που οργανώνεται και λειτουργεί στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνίας. Εξάλλου, η βαθμιαία απώλεια της κοινωνικής και οικονομικής αυτοτέλειας των αγροτικών κοινοτήτων προέκυψε από την ένταξή τους στον ενιαίο εθνικό και υπερεθνικό πολιτισμό μέσω ποικιλόμορφων διαδικασιών και πρακτικών.

Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί πως σε μια ανθρωπολογική έρευνα, όπως είναι γνωστό, δεν υπάρχουν αυστηρά αντιπροσωπευτικά κριτήρια επιλογής. Κατά συνέπεια, στόχος της όλης προβληματικής δεν ήταν η επιλογή μιας αντιπροσωπευτικής κοινότητας αλλά μιας κοινότητας που να εμπίπτει στο γενικό πλαίσιο των χαρακτηριστικών που διατυπώθηκαν.

2.4. Διαδικασίες και τεχνικές της προ-έρευνας στην περιοχή. Η επιλογή της κοινότητας.

Στην βάση των γενικών χαρακτηριστικών που τέθηκαν ως κίνητρα για την επιλογή της κοινότητας πραγματοποιήθηκε στην περιοχή προέρευνα, η διάρκεια της οποίας κράτησε τρεις μήνες και οργανώθηκε σε δύο φάσεις.

1) Η πρώτη φάση περιελάμβανε μια σειρά από δραστηριότητες που στόχο είχαν την συλλογή στοιχείων και δεδομένων τα οποία σχετίζονταν με ένα ευρύτερο πλαίσιο θεμάτων κοινωνικής, οικονομικής, πολιτισμικής, χωροταξικής και τεχνικής μορφής. Αυτά προέκυψαν από την συγκέντρωση ελληνικής και ξενόγλωσσας βιβλιογραφίας αναφορικά με τον νομό Βοιωτίας. Η συγκεκριμένη βιβλιογραφία συνέβαλε, αφενός, στο να σχηματιστεί μια πρώτη εικόνα του πεδίου και, αφετέρου, στο να διαπιστωθούν και να μελετηθούν οι όποιες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές και διαρθρωτικού τύπου αλλαγές στην περιοχή, οι οποίες στην συνέχεια συνεκτιμήθηκαν κατά την πορεία της ερευνητικής διαδικασίας. Το υλικό αυτό προέκυψε -κυρίως- από

την Νομαρχία, τον Δήμο, την Δημοτική Βιβλιοθήκη και την Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Θήβας. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση στατιστικών στοιχείων και ποσοτικών δεδομένων (όπως πληθυσμού, παραγωγής, εδαφικής μορφολογίας, καλλιεργούμενων εκτάσεων) από επίσημες υπηρεσίες (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας) για την μελέτη βασικών κοινωνικών και οικονομικών χαρακτηριστικών των κοινοτήτων της περιοχής.

2) Η δεύτερη φάση περιελάμβανε συνεχείς και συστηματικές επιτόπιες επισκέψεις στις κοινότητες της περιοχής έρευνας, όπου πραγματοποιήθηκαν προσωπικές επαφές και ανοικτές συνεντεύξεις με επίσημους τοπικούς παράγοντες, όπως Δήμαρχοι και Γραμματείς. Οι συναντήσεις αυτές έδωσαν την δυνατότητα στο να συλλεχθούν και να καταγραφούν από κοντά βασικά ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά των κοινοτήτων, όπως μέγεθος πληθυσμού, κύριες καλλιέργειες, μέσος κλήρος ανά νοικοκυριό, εκμηχάνιση της γεωργίας, εκπαιδευτικό επίπεδο των αγροτών, κοινωνικές δραστηριότητες κλπ. Επιπλέον, οι επισκέψεις αυτές συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό στον σχηματισμό μιας άμεσης και πιο ολοκληρωμένης εικόνας του φυσικού, γεωγραφικού και κοινωνικού περιβάλλοντος της περιοχής των κοινοτήτων.

Η προέρευνα, τελικά, κατέληξε στον εντοπισμό δώδεκα κοινοτήτων που πληρούσαν σε σημαντικό βαθμό τις προϋποθέσεις επιλογής. Οι κοινότητες που επιλέχθηκαν ήταν ο Άγιος Θωμάς, Σκούρτα, Στεφάνη, Πύλη, Τανάγρα, Ασωπία, Νεοχωράκι, Δροσοπηγή, Λεοντάρι, Λεύκτρα, Μελισσοχώρι και Λουτούφιοι. Όπως προέκυψε από την αναλυτική μελέτη και σύγκριση των στοιχείων που συλλέχθηκαν, κάθε κοινότητα διαφοροποιείται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από τις άλλες στο επίπεδο των τεχνικών, κοινωνικών και οικονομικών τους χαρακτηριστικών. Τελικά η κοινότητα που πληρούσε σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό το πλαίσιο των βασικών προϋποθέσεων και των κριτηρίων που είχαν τεθεί, ήταν η κοινότητα της Δροσοπηγής. Τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που παρουσίαζε η κοινότητα σε σχέση με τις υπόλοιπες και που οδήγησαν τελικά στην επιλογή της ήταν η υψηλή εκμηχάνιση της γεωργίας, η ποικιλομορφία των καλλιεργούμενων ειδών, η μεγάλη απόδοση της γεωργικής παραγωγής (κυρίως στα κηπευτικά), οι εντατικές μέθοδοι καλλιέργειας, οι καινοτόμες διαδικασίες παραγωγής, το υψηλό ποσοστό απασχόλησης των κατοίκων σε αγροτικές δραστηριότητες, το εκτεταμένο αρδευτικό σύστημα, το αρκετά ικανοποιητικό εκπαιδευτικό επίπεδο των αγροτών (κυρίως των νέων), η δυναμική παρουσία του πληθυσμού, η ύπαρξη ικανοποιητικής απόστασης από μεγάλο αστικό

κέντρο⁴³ και, τέλος, η πολύμηνη παρουσία μεγάλου αριθμού μεταναστών αγρεργατών⁴⁴.

Κατά συνέπεια, με το πέρας της διαδικασίας ανάλυσης και σύγκρισης των ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων της προέρευνας που οδήγησαν στην επιλογή της κοινότητας, ξεκίνησε και η φάση της κυρίως έρευνας, η υλοποίηση της οποίας στηρίχθηκε εξ ολοκλήρου στην μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης.

2.5. Χωροταξικός και γεωγραφικός προσδιορισμός της περιοχής έρευνας.

Η νοτιοανατολική περιφέρεια του νομού Βοιωτίας περιβάλλεται από τέσσερις μεγάλους ορεινούς όγκους. Τα νοτιοανατολικά σύνορα της περιοχής σχηματίζονται από το όρος Πάρνηθα, το όρος Πάστρα και το όρος Κιθαιρώνας. Τα βορειοδυτικά σύνορα σχηματίζονται από το όρος του Ελικώνα, του οποίου οι νότιες οροσειρές ενώνονται με τις δυτικές πλαγιές του Κιθαιρώνα, όπου από κοινού καταλήγουν στον Κορινθιακό Κόλπο. Ολόκληρη η περιφέρεια ανήκει στην επαρχία Θηβών, μέχρι τον χείμαρρο Μαυρόρεμα, ο οποίος αποτελεί φυσικό σύνορο της επαρχίας με τον νομό Αττικής. Προς τα βορειοδυτικά, τα όρια της επαρχίας σταματούν μέχρι και την νοητή γραμμή που σχηματίζεται μεταξύ των κοινοτήτων Μαυρομάτη, Άσκη, Θίσβη και Πρόδρομος που βρίσκονται στους πρόποδες του Ελικώνα. Από εκεί και επάνω, εντοπίζονται οι κοινότητες που μαζί με την πεδιάδα της Κωπαΐδας ανήκουν στην επαρχία Λιβαδειάς. Μεταξύ του Κιθαιρώνα και της Πάρνηθας εκτείνεται το κλειστό οροπέδιο των Δερβενοχωρίων που περιλαμβάνει τις κοινότητες Πύλη, Σκούρτα και Στεφάνη, το οποίο προς τον νότο συνορεύει με το Θριάσειο πεδίο και την επαρχία Μεγαρίδος μέσω του δρόμου της Κάζας. Από τις Βορειοανατολικές πλαγιές της Πάρνηθας και της Πάστρας εκτείνεται η πεδιάδα της Τανάγρας, η οποία καταλήγει στον Ευβοϊκό κόλπο. Στην περιοχή αυτή βρίσκονται οι κοινότητες Ασωπία, Νεοχωράκι, Άρμα, Δροσοπηγή, Τανάγρα, Σχηματάρι, Άγιος Θωμάς, Κλειδί, Δήλεσι.

⁴³ Η κοντινότερη πόλη είναι αυτή της Θήβας, η οποία χαρακτηρίζεται, τα τελευταία χρόνια, από μια σημαντική ανάπτυξη της βιομηχανικής ζώνης, που βρίσκεται στον περιαστικό της χώρο, ενώ ταυτόχρονα διατηρεί σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό και έναν αγροτικό χαρακτήρα.

⁴⁴ Σχετικά με την εξέλιξη του πληθυσμού και των καλλιεργειών της κοινότητας βλ. τους σχετικούς Πίνακες στο Παράρτημα.

2.6. Η μεθοδολογία της έρευνας

Το σύνολο του εθνογραφικού υλικού που παρουσιάζεται στην παρούσα μελέτη προέκυψε από μακροχρόνια και συστηματική επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση στην κοινότητα της Δροσοπηγής. Η συνολική διάρκεια της επιτόπιας έρευνας ήταν δεκαεννέα μήνες και πραγματοποιήθηκε από τον Νοέμβριο του 2000 έως τον Ιούνιο του 2002. Οι ανάγκες της διαμονής μου εκεί καλύφθηκαν από την ενοικίαση σπιτιού σε κεντρικό σημείο της κοινότητας, έτσι ώστε, η καθημερινή μου παρουσία και η ενεργός συμμετοχή μου στη συλλογική ζωή των κατοίκων να μπορεί να διευκολύνει την σταδιακή μου ένταξη στις ποικιλόμορφες εκδηλώσεις της καθημερινότητάς τους. Το γεγονός αυτό συνέβαλε, σε σημαντικό βαθμό, στο να καταγράψω συστηματικά και να μελετήσω από τα μέσα το σύνολο του κοινωνικού, πολιτισμικού και οικονομικού γίνεσθαι της κοινότητας και ειδικότερα εκείνες τις πτυχές της ανθρώπινης πραγματικότητας που σχετίζονταν με τους στόχους της έρευνάς μου. Σε σχέση, λοιπόν, με την αξία που προσλαμβάνει για τους εντόπιους η χρήση των νέων τεχνολογιών και της παρουσίας των μεταναστών στην καθημερινότητά τους, η βιωματική μου εμπάπτιση στην πολιτισμική, οικονομική και κοινωνική δράση των μελών της κοινότητας συνέβαλε τα μέγιστα στην προσπάθεια να γίνει κατανοητή η συμπεριφορά τους, να ερμηνευθεί ο τρόπος σκέψης τους και να αναδυθεί το νόημα και η σημασία των δραστηριοτήτων τους. Η παρουσία μου, λοιπόν, εκεί ως ανθρωπολόγου δεν περιορίστηκε απλά και μόνο στην καταγραφή, στην περιγραφή και στην συγκέντρωση του ερευνητικού υλικού αλλά δημιούργησε όλες εκείνες τις προϋποθέσεις στο να συλλάβω -από τα μέσα με την άμεση και ζωντανή επαφή- την δόμηση των σχέσεων και την ολότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς στις πιο ποικίλες εκδηλώσεις της στον μικρόκοσμο της καθημερινότητας των αγροτών. Αυτό, εξάλλου, είναι και το νόημα που χαρακτηρίζει σε μικροεπίπεδο μια ανθρωπολογική έρευνα και συνίσταται στο να συμβάλει μ' ένα μικρό λιθαράκι στην παραγωγή και ανάδειξη μιας γνώσης για την «εκεί» κοινωνική πραγματικότητα, ούτως ώστε αυτή η νέα γνώση να προστεθεί σε όσα μέχρι τώρα γνωρίζουμε για τις ανθρώπινες κοινωνίες⁴⁵. Πράγματι, θα μπορούσε να αποτελεί

⁴⁵Πρβλ. Δ. Γκέφου-Μαδιανού, (1999: 380) «η ανθρωπολογική γνώση παράγεται εκεί, επί τόπου: στους δρόμους, στις γειτονιές, στις κοινότητες...η γνώση αυτή παράγεται έξω και μακριά από το γραφείο του ανθρωπολόγου και όσο το δυνατόν πιο κοντά στον άλλον ώστε η ετερότητα να συλληφθεί εκ των

προνόμιο για έναν ερευνητή το γεγονός ότι αντιλαμβάνεται και συμμετέχει εν τω γίνεσθαι στην δυναμική διαδικασία της κοινωνικής πραγματικότητας και στην ώρα της εκτύλιξής της, μελετώντας την δράση των κοινωνικών υποκειμένων, λαμβάνοντας πάντα υπόψιν και τις περιρρέουσες επιρροές των γενικότερων κοινωνικών και πολιτισμικών μεταβολών της ευρύτερης κοινωνίας⁴⁶. Στο σημείο αυτό, και σε σχέση με την αξία της συμμετοχικής παρατήρησης, θεωρώ ότι πρέπει να γίνει μια σημαντική -κατά την άποψή μου- επισήμανση. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας προέκυψαν αρκετές περιπτώσεις στις οποίες έπρεπε να είμαι εξαιρετικά προσεκτικός στην προσέγγιση ορισμένων γεγονότων, όπως στην περίπτωση που απαιτήθηκε κάποια στιγμή να διαπιστώσω τον τρόπο διαμόρφωσης της τεχνολογικής μεταβολής στην κοινότητα σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους και τις πολιτισμικές και κοινωνικοοικονομικές συνέπειες που είχε αυτή η μεταβολή στη συλλογική ζωή των κατοίκων. Τότε, δεν περιορίστηκα απλά και μόνο στην προσωπική εκτίμηση-αφήγηση των συνομιλητών μου μέσα από την βιωματική μου συμμετοχή στην καθημερινότητά τους αλλά χρειάστηκε να ανατρέξω στην επεξεργασία επίσημων στοιχείων και στατιστικών δεδομένων. Όταν, λοιπόν, για παράδειγμα -αναφέρομαι σε συγκεκριμένο εθνογραφικό περιστατικό- ορισμένοι αγρότες υπερηφανεύονταν σε εμένα το πόσο καλοί νοικοκύρηδες είναι μέσα από τον κόπο που κατέβαλαν μόνοι τους και τις χρόνιες στερήσεις που πέρασαν για να εξοπλίσουν τεχνολογικά τις αγροτικές τους εκμεταλλεύσεις, στο βαθμό που αυτές σήμερα να ανταποκρίνονται στα σύγχρονα δεδομένα, τότε έπρεπε ως ανθρωπολόγος να διατηρώ μια μικρή επιφύλαξη για την ακρίβεια των ισχυρισμών τους. Χωρίς φυσικά να αμφισβητήσω την νοικοκυροσύνη, τον κάματο και τις στερήσεις των αγροτών και των οικογενειών τους έπρεπε παράλληλα να επεκταθώ ως ερευνητής και σε ένα άλλο επίπεδο διερεύνησης, ώστε να προσεγγίσω μ' έναν πιο ολοκληρωμένο τρόπο την σύλληψη της συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας. Πράγματι, αν ανατρέξει κανείς στα ετήσια γεωργικά δελτία απογραφής της Δροσοπηγής, των τελευταίων είκοσι ετών, (τα οποία φυλάσσονται στα γραφεία του Δήμου), θα διαπιστώσει σε επίπεδο κοινότητας μια αυξανόμενη τάση εκσυγχρονισμού των γεωργικών εκμεταλλεύσεων με σύγχρονα τεχνολογικά συστήματα (γεωργικοί

ένδον, ακόμα και όταν πρόκειται για οικείο και κοντινό στον ανθρωπολόγο χώρο. Το γεγονός αυτό καθιστά τον ανθρωπολόγο έναν ευαίσθητο δέκτη που είναι σε θέση να οσφρίζεται από μακριά και να συλλαμβάνει τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς εν τω γεννάσθαι.»

⁴⁶Α. Παπαταξιάρχης (1992: 35-43), Δ. Γκέφου-Μαδιανού (1992: 44-51), Α. Μπακαλάκη (1992: 52-57), Επίσης Βλ. σχετ. Δ. Τσαούσης, στο Lienhardt G. (1985: 18-22) και Δ. Τσαούσης (1992: 59-62).

ελκυστήρες, αντλίες υδρεύσεων, συσκευαστήρια, συγκροτήματα τεχνικής βροχής κλπ) κατά το χρονικό διάστημα 1985-1992 περίπου. Η κατανόηση των αιτιών αυτής της τεχνολογικής μεταβολής στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις δεν μπορεί να γίνει με μόνη αναφορά στην κοπιαστική εργασία και στις προσωπικές στερήσεις των αγροτών αλλά, κυρίως, λαμβάνοντας υπόψιν πως εκείνη την περίοδο βρισκόταν σε εξέλιξη, σε εθνικό επίπεδο, ένας επενδυτικός οργανισμός προγραμμάτων ενίσχυσης της γεωργίας μέσω κοινοτικών επιδοτήσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και με παράλληλη προσφορά τραπεζικών προϊόντων, κυρίως μέσω της Αγροτικής Τράπεζας. Στο πλαίσιο της συμμετοχικής παρατήρησης, ο ανθρωπολόγος οφείλει να παραμένει «ανοικτός» και να διατυπώνει ερωτήματα σε κάθε ερέθισμα που θα προκύπτει απλώνοντας το προβληματισμό του σε πολλαπλά επίπεδα παρατήρησης, όχι ως παθητικός δέκτης κοινωνικών συμπεριφορών, αλλά εμπλεκόμενος ενεργά και σε μια διαδικασία βιώματος και ζύμωσης του τρόπου με τον οποίον ενεργούν τα άτομα αποδίδοντας συγκεκριμένο νόημα και σημασία στις πράξεις και στις ενέργειές τους. Αναμφίβολα, λοιπόν, η δημιουργία ενός κλίματος εμπιστοσύνης, προσωπικών εξομολογήσεων και εκμυστηρεύσεων των κοινωνικών υποκειμένων προς τον ερευνητή και αντίστροφα είναι αποτέλεσμα, από ένα σημείο και μετά, της οικειότητας που διαμορφώνεται από την άμεση και ζωντανή του μέθεξη στο καθημερινό γίνεσθαι της κοινότητας. Αυτό, πράγματι αποτελεί ένα εξαιρετικής σημασίας πλεονέκτημα της συμμετοχικής παρατήρησης στο να αναδυθεί η γνώση για τη συλλογική ζωή της κοινότητας. Παράλληλα, όμως, με τις προσωπικές αφηγήσεις και τις προφορικές εκτιμήσεις των υποκειμένων για τα γεγονότα είναι εξίσου σημαντικό –και σύμφωνα με το παραπάνω εθνογραφικό παράδειγμα- να λαμβάνονται υπόψιν και κάποιες επίσημες ποσοτικές απεικονίσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, όποτε αυτό απαιτείται, έτσι ώστε να προκύπτει μια συγκριτική, αξιόπιστη και ολοκληρωμένη εικόνα για την ερμηνευτική προσέγγιση ορισμένων γεγονότων⁴⁷.

Το σύνολο του ερευνητικού μου υλικού, προέκυψε μέσα από μια σειρά συγκεκριμένων δραστηριοτήτων της κοινωνικής μου ζωής στο πλαίσιο της καθημερινής συμμετοχής και της προσωπικής βιωματικής αλληλεπίδρασης με τα

⁴⁷Βεβαίως στο σημείο αυτό -και σε σχέση με το παραπάνω εθνογραφικό περιστατικό- θα μπορούσε κάποιος να διατυπώσει το ερώτημα: γιατί οι αγρότες επικαλέστηκαν μόνο την προσωπική στέρηση και κόυραση και δεν αναφέρθηκαν στις επιδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης; Η απάντηση που θα μπορούσε να δοθεί στο ερώτημα αυτό είναι πως και αυτή η συμπεριφορά τους αποτελεί ένα εύρημα - της συμμετοχικής παρατήρησης- και η οποία πρέπει κατάλληλα να συνεκτιμηθεί στην ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας. Φυσικά, δεν είναι του παρόντος η ανάλυση της συγκεκριμένης συμπεριφοράς, η οποία, έτσι και αλλιώς, αναπτύσσεται σε άλλο σημείο της παρούσας μελέτης.

μέλη της κοινότητας στις συλλογικές και ατομικές τους δραστηριότητες στο καφενείο, στις ταβέρνες, στα χωράφια την ώρα των εργασιών, στον συνεταιρισμό, στις γειτονιές, στις γιορτές και, φυσικά, στα σπίτια των ίδιων των κατοίκων. Οι δραστηριότητες αυτές περιελάμβαναν μια σειρά από προσωπικές αφηγήσεις, συνομιλίες, προσωπικές συστηματικές και πρόχειρες σημειώσεις, επίσημες συνεντεύξεις, άτυπες και εύκαμπτες συνεντεύξεις, φωτογραφικό υλικό, συστηματοποιημένα στοιχεία και έντυπα από επίσημες πηγές, συνεχής σύγκριση ανάλυση και τεκμηρίωση των εμπειρικών δεδομένων της έρευνας. Οι γνωριμίες που δημιούργησα κάλυψαν ένα αρκετά ευρύ οικονομικοκοινωνικό και ηλικιακό φάσμα κατοίκων που το αποτελούσαν άνδρες και γυναίκες: ηλικιωμένοι και νέοι παραγωγοί, οικονομικά εύρωστοι αγρότες, μικρομεσαίοι καλλιεργητές, αγρότες με υψηλό και χαμηλό, αντίστοιχα, εκπαιδευτικό επίπεδο. Σε σύνολο 590, περίπου, μόνιμων κατοίκων της κοινότητας κατάφερα να δημιουργήσω καλές προσωπικές σχέσεις με έναν σημαντικό αριθμό τουλάχιστον 250 ατόμων, από τους οποίους οι 100 τουλάχιστον, είχαν άριστες σχέσεις μαζί μου στο βαθμό που να μπορώ να επισκέπτομαι άνετα τα νοικοκυριά τους και τους προσωπικούς τους χώρους αναπτύσσοντας μια αρκετά κοντινή και οικεία σχέση. Από αυτούς ξεχώρισαν οι έξι βασικοί μου πληροφορητές,⁴⁸ δύο γέροντες παλαιοί παραγωγοί, ένας κοινοτικός υπάλληλος και αγρότης, συνάμα, με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, ένας νέος παραγωγός με πλούσια επιχειρηματική δράση, μια ηλικιωμένη γυναίκα με δυναμική παρουσία στην αγροτική ζωή και φυσικά ο γραμματέας της κοινότητας.

Γενικά προσπάθησα να εισέλθω και να επεκταθώ με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις κοινωνικές βαθμίδες, χωρίς να ταυτιστώ με καμία από αυτές, και πάντα σεβόμενος απόλυτα την ιεραρχία που επικρατούσε στην κοινότητα. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο συσχετισμός του αριθμού των στενών γνωριμιών μου ήταν συντριπτικά υπέρ των ανδρών έναντι των γυναικών με την έννοια ότι οι γυναίκες δεν εμφανίζονταν στον δημόσιο χώρο της κοινότητας⁴⁹ και, κατά συνέπεια, δεν μπορούσα να αναπτύξω μια άμεση γνωριμία και επαφή παρά μόνο με την μεσολάβηση του συζύγου, του αδερφού, και του συγγενή γενικότερα. Βεβαίως αυτή δεν ήταν και η μοναδική δυσκολία που αντιμετώπισα στην διάρκεια της παραμονής μου στην κοινότητα. Η οικειότητα και οι σχέσεις εμπιστοσύνης που ανέπτυξα με τους

⁴⁸ Για την ανάλυση της συγκεκριμένης έννοιας βλ. παρακάτω στην επόμενη ενότητα.

κατοίκους δεν ήταν μια εύκολη υπόθεση αλλά αποτέλεσμα μιας πολύμηνης και επίπονης διαδικασίας. Η σύλληψη του πολιτισμικού πλαισίου και η κατανόηση των συνθηκών κάτω από τις οποίες οικοδομούνταν οι κοινωνικές σχέσεις και τα κοινωνικά δρώμενα στην κοινότητα προέκυψαν από ένα σημείο και μετά και αφού μεσολάβησαν πολλαπλά επίπεδα δοκιμασίας και διερεύνησής μου από τους ντόπιους. Τα συναισθήματα της απογοήτευσης και τις αισιοδοξίας διαδέχονταν το ένα το άλλο σε όλη την διάρκεια της αναμονής, μέχρι να μου επιτραπεί από εκείνους να έχω πρόσβαση σε προσωπικές στιγμές της καθημερινής τους ζωής.

Η προσπάθεια να γνωρίσεις και να κατανοήσεις τον «άλλον» μέσα από την ενταξιακή διαδικασία και τη βιωματική εμβάπτιση σ' έναν διαφορετικό τρόπο ζωής αποδείχτηκε τελικά ένα μοναδικής εμπειρίας περιπετειώδες ταξίδι μέσω της συμμετοχικής παρατήρησης και στα πιο δύσκολα μονοπάτια των ποικιλόμορφων εκδηλώσεων της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ορισμένες μόνο από τις ενδιαφέρουσες πτυχές αυτής της διαδρομής παρουσιάζονται στην επόμενη ενότητα.

2.6.1. Η μικρή πορεία του ταξιδιού στην κοινότητα.

*Ο ανθρωπολόγος δεν ζητά τίποτε από τους ανθρώπους με τους οποίους ζει
τίποτε άλλο εκτός από πληροφορίες,
τίποτε άλλο εκτός από του να του επιτρέψουν να κατανοήσει τον τρόπο ζωής τους.
K. Read, The High Valley*

Το ταξίδι άρχισε ένα φθινοπωρινό πρωινό του 2000, η διάρκειά κράτησε ενάμιση χρόνο και εξελίχθηκε στην μικρή επαρχία της κοινότητας Δροσοπηγής⁴⁹ που είχα επιλέξει για να διεξάγω την επιτόπια έρευνά μου.

Σεπτέμβρης ο τρυγητής ο μήνας και ο απόηχος των ποιημάτων του Κώστα Κρυστάλλη, που κάποτε απαγγέλλαμε ως μαθητές του δημοτικού, ανασύρθηκε από την μνήμη μου την ώρα που ταξίδευα οδικώς προς τον προορισμό μου. «Το τραγούδι του τρυγητού», που με τόσο λυρισμό αποδίδει ο ποιητής του κάμπου, του βουνού και

⁴⁹ Η Δροσοπηγή είναι κοινότητα Αρβανιτών, όπως και όλες οι κοινότητες στην περιοχή, και η παρουσία των γυναικών εντοπίζεται, κατά κύριο λόγο, τις πρωινές ώρες στα λιγοστά εμπορικά καταστήματα της κοινότητας, την Κυριακή στην εκκλησία και στις μεγάλες γιορτές και αργίες.

⁵⁰ Η κοινότητα, όπως έχει ήδη, διατυπωθεί βρίσκεται στον νομό Βοιωτίας. Το όνομα «Δροσοπηγή» είναι ψευδώνυμο, όπως και τα κύρια ονόματα των γειτονικών κοινοτήτων και των πληροφορητών μου,

της ποιμενικής ζωής ταίριαζε με την περίπτωση καθώς στην ατμόσφαιρα ήταν διάχυτη η έντονη μυρωδιά του μούστου που προερχόταν από τα οινοποιεία των χωριών από όπου περνούσα. Βρισκόμουν καθ' οδό προς τον προορισμό μου ανεβαίνοντας τους φιδωτούς δρόμους των υψωμάτων ενός αρχαίου οικισμού του οποίου οι απαρχές χάνονταν στους κλασικούς χρόνους της ελληνικής ιστορίας. Τριγύρω οι λόφοι γεμάτοι λιόδεντρα, φυτεμένα σε αριστοτεχνική διάταξη και με την φθινοπωρινή αύρα να λυγάζει τα κλωνάρια τους που ήταν έτοιμα να σπάσουν από το βάρος των καρπών της ελιάς. Ακριβώς από κάτω, στην απέραντη πεδιάδα μπορούσε κανείς να διακρίνει, σαν απειροελάχιστες κουκίδες, αναρίθμητα караβάνια από εργάτες, καμιόνια και τρακτέρ να εργάζονται στον τρύγο.

Σε λίγο θα έφτανα πια ως «ξένος» στην κοινότητα και θα μπορούσε να πει κανείς ότι εκείνη την στιγμή η σκέψη μου ασυναίσθητα επέστρεφε σ' εκείνες τις ατέλειωτες ώρες διδασκαλιών στις πανεπιστημιακές αίθουσες για την μεθοδολογική ιδιαιτερότητα της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Με νωπές ακόμα τις μνήμες από τις ακαδημαϊκές διαλέξεις για την συμμετοχική παρατήρηση, προσπαθούσα να επιστρατεύσω το θυμικό μου σε πρακτικές, στρατηγικές και μεθόδους που ενισχύουν την θέση του ερευνητή στο ερευνητικό πεδίο αλλά η προσπάθειά μου αυτή διακοπτόταν από την εικόνα των προειδοποιητικών οδικών σημάτων που με ενημέρωναν ότι σε λίγο φθάνω στον προορισμό μου.

Πράγματι, μετά από λίγα χιλιόμετρα μπροστά μου απλώνονταν η πολύχρωμη κυματιστή καλλιεργούμενη έκταση του χωριού. Ένα γλυκό, βαθυκόκκινο χρώμα της γης χανόταν στον ορίζοντα σε μια μαγική και αρμονική εναλλαγή με το πράσινο των αμπελιών και το κίτρινο της καλαμιάς των θερισμένων σιταριών. Κάπου- κάπου, η μονοτονία της επίπεδης πεδιάδας έσπαγε από την μακρόσυρτη παρουσία συστάδων λυγρόκορμων κυπαρισσιών, σχίνων και ρεματιών συμπληρώνοντας την όλη εικόνα η οποία θύμιζε έντονα ένα από τα αγροτικά τοπία του Κωνσταντίνου Μαλέα⁵¹. Η ατμόσφαιρα ήταν τόσο καθαρή και διάφανη που μπορούσε κανείς να διακρίνει τις ελατοσκέπαστες κορυφές του Κιθαιρώνα που υψώνονταν μακριά στον ορίζοντα.

Οδηγούσα πολύ προσεκτικά καθώς προσπαθούσα να αποφύγω με το αυτοκίνητό μου τον μούστο και τα υγρά από τα σταφύλια που έπεφταν από τα φορτωμένα φορτηγά και έκαναν το οδόστρωμα επικίνδυνο. Τα συναισθήματά μου

που παρουσιάζονται στο εθνογραφικό κείμενο. Η χρήση τους γίνεται για να διαφυλαχτεί η ανωνυμία και η ιδιωτική ζωή των ανθρώπων με τους οποίους έζησα σχεδόν ενάμιση χρόνο.

⁵¹ Κωνσταντίνος Μαλέας (Εκδ. «Μέλισσα», Έλληνες ζωγράφοι)

πολυποίκιλα, παράξενα και μπερδεμένα με αυτά της αγωνίας και του δισταγμού να κυριαρχούν και να εναλλάσσονται μέσα μου. Η αγωνία για το αν θα καταφέρω τελικά να εντοπίσω όλα εκείνα τα οποία είχα σχεδιάσει από πριν στο χαρτί έτσι ώστε να κάνω μια επιτυχημένη επιτόπια έρευνα, είχε φτάσει στο αποκορύφωμα. Ένιωθα τον εαυτό μου να ακροβατεί μ' ένα μετέωρο βήμα ανάμεσα στον κόσμο των πανεπιστημιακών θεωρητικών εισηγήσεων περί μεθόδου της επιτόπιας έρευνας και στον κόσμο των υποκειμένων του ερευνητικού πεδίου. Προσπαθώντας να εντάξω τον εαυτό μου ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο κόσμους αποκτούσα, για πρώτη φορά, μια μοναδική αίσθηση της μοναχικότητας του ερευνητή προς στον μακρύ και ατέλειωτο δρόμο της γνώσης. Κάπως έτσι νομίζω ότι πρέπει να νιώθει ένας νέος κοινωνικός ανθρωπολόγος (ερευνητής) όταν πια φτάνει στο σημείο της επιτόπιας έρευνας του. Εκείνη την στιγμή, λοιπόν, έκλεινα καλά μέσα στο μυαλό μου τις θεωρητικές προσεγγίσεις της μεθοδολογίας και των θεωριών της επιστήμης μου και ετοιμαζόμουν να ταξιδέψω μέσα σε μια καινούργια, μαγική και φωτεινή (όπως αποδείχτηκε εκ των υστέρων) για μένα «θάλασσα». Από την μια, λοιπόν, η μαγεία του ταξιδιού και της διερεύνησης που παρασύρει και συνεπαίρνει και, από την άλλη, ο προβληματισμός για το άγνωστο και ο δισταγμός για το αν πραγματικά είναι κανείς έτοιμος να πραγματοποιήσει αυτό το ταξίδι με δεδομένη την ανυπαρξία της προηγούμενης εμπειρίας.

Οι σκέψεις μου αυτές διακόπτονταν κάθε τόσο από τις εικόνες των φορτηγών με τα σταφύλια που, συχνά-πυκνά, έβγαιναν από τα χωράφια του κάμπου και ακολουθούσαν τον δρόμο προς τα οινοποιεία της περιοχής. Ξένοι μετανάστες Ινδοί, Πακιστανοί, Αλβανοί και Ρουμάνοι αγρεργάτες (όπως έμαθα αργότερα) αποτελούσαν μια ιδιόμορφη προέκταση των φορτωμένων σταφυλιών στις ρυμούλκες αφού και εκείνοι σαν τσαμπιά κρεμόντουσαν από τις πλαϊνές σιδεριές των οχημάτων προσπαθώντας να κρατηθούν. Κορμιά και πρόσωπα ηλιοκαμένα τόσο πολύ, που δύσκολα μπορούσες να διακρίνεις τους Ασιάτες από τους Ευρωπαίους. Κορμιά ιδρωμένα, γεμάτα σημάδια από τον κάματο της εργασίας στους αμπελώνες και στα χωράφια. Σημάδια που νομίζει κανείς ότι κάποιες στιγμές της ημέρας και κάτω από το άπλετο φως παίρνουν την μορφή διάφορων σχημάτων θυμίζοντας παράξενα tattoo ιθαγενών από φυλές λησμονημένες. Αρκετό καιρό αργότερα, και όταν ταξινομούσα πια το εθνογραφικό μου υλικό, θυμόμουν ακόμα τα χαρακτηριστικά διεισδυτικά βλέμματά τους που με μια αίσθηση διερεύνησης του «ξένου» ήταν επικεντρωμένα επάνω μου την στιγμή που οδηγούσα, αφού για εκείνους ήμουν κάποιος άγνωστος.

Ήταν τα πρώτα βλέμματα που αντίκριζα στην περιοχή, και θα μπορούσε να πει κανείς, ότι αποτελούσε ένα οξύμωρο σχήμα το γεγονός πως εκείνη την στιγμή εγώ ως «γηγενής ερευνητής» μιας αγροτικής κοινότητας στην Ελλάδα ερχόμουν σε πρώτη επαφή με Ινδούς, Πακιστανούς, Αλβανούς, Ρουμάνους που με περιεργάζονταν σαν κάτι το διαφορετικό. Όπως ένας εξερευνητής του 19^{ου} αιώνα μιας εξωτικής και απομακρυσμένης φυλής των νότιων θαλασσών που με πρώτο μέσο επικοινωνίας τα μάτια και τα βλέμματα προσπαθεί να έρθει κοντά με τους ιθαγενείς που αντικρίζει για πρώτη φορά. Αυτή, λοιπόν, την αίσθηση, του ότι τα μάτια κάποιων είναι στραμμένα επάνω μου και ότι κάποιος με παρακολουθεί και με περιεργάζεται, γιατί αποτελώ για αυτόν κάτι το νέο και διαφορετικό, την είχα μέσα μου για αρκετό καιρό στην κοινότητα και αφού φυσικά εγκαταστάθηκα. Μόνο που αυτή η αίσθηση της διερεύνησης του «άλλου» δεν προέρχονταν, πια, μόνο από τους μετανάστες αλλά και από τον ντόπιο πληθυσμό της Δροσοπηγής καθώς και για εκείνους ήμουν ένας «ξένος». Το απορημένο και διερευνητικό βλέμμα των ιθαγενών του Ειρηνικού μέσα από τις πυκνές φυλλωσιές προς τους πρώτους εξερευνητές, θα μπορούσε να παρουσιάζει ομοιότητες με το αντίστοιχο βλέμμα των κατοίκων της κοινότητας μέσα από τις ξύλινες γρίλιες των παραθύρων τους προς έναν «ξένο» την ώρα που εκείνος ξεφορτώνει τις οικοσυσκευές στην αυλή του νέου του σπιτιού. Έννοιες όπως ο «ξένος», ο «άλλος», η «εντοπιότητα», ο «γηγενής», ο «οικείος πολιτισμός»⁵², στριφογύριζαν στο μυαλό μου μαζί με τα θεωρητικά σχήματα της κοινωνικής ανθρωπολογίας, την ώρα που βρισκόμουν με το αυτοκίνητό μου πίσω από ένα τρακτέρ με την ρυμούλκα γεμάτη σταφύλια και μετανάστες. Παράλληλα, η αγωνία και ο προβληματισμός για την ομαλή διεξαγωγή της έρευνας και το αίσιο τέλος της κορυφώνονταν. Και όμως, οι συγκεκριμένοι προβληματισμοί που εκδηλώθηκαν την ώρα του ταξιδιού, και στην παραμονή έναρξης της επιτόπιας έρευνας, δεν ήταν ούτε

⁵² Η χρήση των όρων ο «άλλος», ο «ξένος», ο «γηγενής ανθρωπολόγος», «ο οικείος πολιτισμός» κλπ. εντάσσονται στην προβληματική της παρούσας εργασίας, η οποία αποτελεί ένα χαρακτηριστικό εθνογραφικό κείμενο της «ανθρωπολογίας οίκου». Η σημασία των συγκεκριμένων όρων παραπέμπει στην διερεύνηση, την ερμηνεία και την κατανόηση της συλλογικής ζωής των μελών σε μια «γνώριμη» για τον ανθρωπολόγο και οικεία του πολιτισμικά κοινωνία, όπως η συγκεκριμένη αγροτική κοινότητα που είχα επιλέξει για την επιτόπια έρευνα μου.

Στους κόλπους της κοινωνικής ανθρωπολογίας το επιστημονικό ρεύμα της «ανθρωπολογίας οίκου» διαμορφώνεται κατά την δεκαετία του 1960 και φτάνει ως τις μέρες μας, όπου χαρακτηρίζεται από μια στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος των κοινωνικών ανθρωπολόγων στο να μελετήσουν πολυσύνθετες δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες και κοινότητες, στις οποίες οι ίδιοι ανήκουν ή κατάγονται. Τα μεθοδολογικά και επιστημολογικά ζητήματα της χρήσης και του εύρους του όρου «ανθρωπολογία οίκου» αποτελούν αντικείμενο πολυσύνθετων θεωρητικών συζητήσεων, οι οποίες δεν εντάσσονται στην προβληματική της παρούσας εργασίας. Περισσότερα για το ζήτημα αυτό βλ. σχετ. Δ.Γ.Μαδιανού

οι μοναδικοί αλλά ούτε και άσχετοι με το όλο ερευνητικό εγχείρημα. Αποδείχθηκε, εκ των υστέρων, πως σ' όλη την διάρκεια της συμμετοχικής παρατήρησης στην κοινότητα προέκυπταν καθημερινά ερωτήματα και αμφιβολίες, τα οποία σχετιζόνταν με ζητήματα που είχαν να κάνουν είτε με την σωστή κατεύθυνση της ερευνητικής διαδικασίας είτε με την επιτυχημένη εστίαση του ανθρωπολογικού βλέμματος είτε με την σωστή ή λανθασμένη -υποκειμενική ή όχι- σύλληψη της κοινωνικής πραγματικότητας. Πράγματι, όταν για πρώτη φορά κανείς εκτίθεται στο ερευνητικό πεδίο διαπιστώνει την μοναχικότητα του όλου εγχειρήματος καθώς δεν υπάρχει κανένας «*εκεί*» για να τον κατευθύνει παρά μόνο η γνώση, η κρίση, το ένστικτο και η εμπειρία που αποκτάται μέρα με την μέρα μέσα από τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ παρατηρητή και παρατηρούμενων. Κατά συνέπεια, η αμφιβολία, ο προβληματισμός, η ανασφάλεια και τα ερωτηματικά για την σωστή ή λαθεμένη πορεία της μελέτης είναι στοιχεία που, όχι μόνο συνυπάρχουν με την ερευνητική προβληματική, αλλά αποτελούν και αναπόσπαστο κομμάτι της κατά την συμμετοχική παρατήρηση. Η ύπαρξη των χαρακτηριστικών αυτών κάθε άλλο παρά αρνητική μπορεί να χαρακτηριστεί, τουναντίον ωθούν τον μελετητή να διατηρείται σε μια διερευνητική εγρήγορση έτσι ώστε ανά πάσα στιγμή να μπορεί να απλώνει την επιστημονική του ανησυχία και να εστιάζει το ερευνητικό του βλέμμα και σε άλλες πιθανές εκδοχές για την ερμηνεία της ανθρώπινης πραγματικότητας.

Είχα φτάσει πια στα πρώτα σπίτια της κοινότητας και η μυρωδιά από τον μούστο που αναδυόταν από τα καμιόνια ανακατευόταν με την μυρωδιά του απορρυπαντικού με το οποίο οι νοικοκυρές του χωριού έπλεναν και καθάριζαν, έξω από τις αυλές τους, τα ζουμιά των σταφυλιών που έπεφταν στον δρόμο κατά την μεταφορά τους από τα φορτηγά. Σκοπός εκείνης της επίσκεψής μου ήταν η ανεύρεση τόπου διαμονής που θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες της επιτόπιας έρευνας. Το ερευνητικό μου αντικείμενο εστιαζόταν στην διερεύνηση, την ερμηνεία και κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι ντόπιοι κατασκευάζουν πολιτισμικά το πλαίσιο των νέων τεχνολογιών και των καινοτόμων πρακτικών καθώς και το νόημα και η αξία που προσλαμβάνει αυτή η πολιτισμική κατασκευή τόσο στην γεωργική τους απασχόληση όσο και σε άλλες πτυχές τις καθημερινής τους ζωής. Το εθνογραφικό υλικό που αναπτύσσω σε αυτό το κείμενο είναι αποτέλεσμα της εν λόγω επιτόπιας έρευνας.

(1993, 1998, 1999), K.Hastrup (1998), A.Kuper (1998) Ε. Παπαταξιάρχης (1993), Peter Loizos (1992),

Στη προσπάθεια ανεύρεσης τόπου διαμονής βοήθησε πάρα πολύ ο γραμματέας του χωριού, με τον οποίο είχα γνωριστεί μερικούς μήνες νωρίτερα κατά το στάδιο της προέρευνας, όταν χρειάστηκε να μου χορηγήσει μερικά στατιστικά στοιχεία του αριθμού και του είδους των εκμεταλλεύσεων έτσι ώστε να διαμορφώσω μια πρώτη εικόνα της οικονομικοκοινωνικής κατάστασης της περιοχής που ανήκει η κοινότητα. Σε προσδιορισμένο ραντεβού που είχαμε, συναντήθηκα μαζί του στα γραφεία της Κοινότητας, η οποία πλέον είχε ενταχθεί μαζί με άλλες τρεις (Κρύα Βρύση, Πλάτανος και Πεντάλοφος) στο σχέδιο Καποδίστριας αποτελώντας τον Δήμο Κρύας Βρύσης, με έδρα τον Πλάτανο.

2.6.2. Η διαδικασία ανεύρεσης τόπου διαμονής

Είχα ήδη φτάσει στην Δροσοπηγή και διέσχιζα τον κεντρικό δρόμο που οδηγούσε στην κεντρική πλατεία. Το συναίσθημα του άγχους της συνέπειας του πρώτου ραντεβού κυριαρχούσε μέσα μου και με εμπόδιζε να παρατηρήσω κάποια βασικά χωροταξικά στοιχεία. Πάρκαρα το αυτοκίνητό μου έξω από το κτίριο της Κοινότητας που ήταν ολοκαίνουργιο και φρεσκοβαμμένο. Τα κεραμίδια, τα ξύλινα παράθυρα και οι πλάκες Καρύστου στον αυλόγυρο μαζί με τις βοκαμβίλιες στους τοίχους έδιναν στον χώρο έναν τόνο αγροτικής αρχιτεκτονικής. Μέσα η εικόνα εντυπωσίαζε, με την λευκή μαρμάρινη επένδυση να κυριαρχεί μαζί με την καθαριότητα. Παρόλα αυτά, υπήρχε μια ερημιά, καθώς κανείς από το διοικητικό προσωπικό δεν ήταν στους τριγύρω χώρους, ενώ τα δωμάτια ήταν άδεια με μόνη διακόσμηση στους τοίχους κάποιους πολιτικούς χάρτες και φωτογραφίες ακρογιαλιών με την αναγραφή HELLAS. Παντού επικρατούσε η εγκατάλειψη. Με την απορία αποτυπωμένη στο πρόσωπό μου ανέβηκα την μαρμάρινη σκάλα που οδηγούσε στα επάνω γραφεία και έσπρωξα λίγο την μισάνοιχτη πόρτα εκεί που έγραφε «ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ». Εκείνη την ώρα μιλούσε στο τηλέφωνο και μου έκανε ένα νεύμα να περάσω μέσα. Εδώ η εικόνα ήταν πολύ διαφορετική. Το γραφείο ήταν πολύ καλά οργανωμένο με πλήρες σύστημα ηλεκτρονικού υπολογιστή, fax, εκτυπωτικό μηχάνημα, κλιματισμό, ψυγείο και μια βιβλιοθήκη, όπου δέσποζαν τα αρχεία της Κοινότητας. Το μητρώο αρένων, οι οικογενειακές μερίδες, οι φάκελοι με τα είδη και την έκταση των εκμεταλλεύσεων, τα δελτία απογραφής γεωργικού και

Α.Μπακαλάκη(1993), Μ Herzfeld (1998: 21-24).

ζωικού κεφαλαίου και αρκετά ακόμα, αποτελούσαν ένα πλούσιο έντυπο υλικό απαραίτητο για την ερευνά μου. Όση ώρα εκείνος μιλούσε στο τηλέφωνο, το βλέμμα μου είχε μείνει αγκυλωμένο σ' εκείνα τα βιβλία που για μένα έμοιαζαν σαν ένας μικρός ξεχασμένος θησαυρός που περίμενε να τον ανακαλύψω.

«Καλώς όρισες στο χωριό μας» ήταν η πρώτη του κουβέντα καθώς κατέβαζε το ακουστικό και συνέχισε σε έναν τόνο απολογίας, *«Ερήμωσαν τα γραφεία μας με τον Καποδίστρια και μόνο εγώ έχω μείνει εδώ, για να εξυπηρετώ κάθε Πέμπτη τους συγχωριανούς μου για τις υποθέσεις τους»*, δίνοντας μια απάντηση στην απορία μου για την ερημιά που αντίκρισα μπαίνοντας, λες και είχε διαβάσει την σκέψη μου. Η συνάντηση με τον γραμματέα της Κοινότητας δεν περίμενα να εξελιχθεί τόσο καλά, και αυτό γιατί παρόλο που με είχε συναντήσει μια μόνο φορά., έδειξε μια μεγάλη προθυμία να με εξυπηρετήσει μεσολαβώντας να βρω τόπο διαμονής.

Το σπίτι που μου πρότεινε βρισκόταν ακριβώς δίπλα στα γραφεία της Κοινότητας και ανήκε σε μια γυναίκα που είχε φύγει από το χωριό σε μικρή ηλικία για να σπουδάσει στο εξωτερικό και έμενε τον περισσότερο καιρό στην Αθήνα. Εκείνη την ημέρα βρισκόταν στο χωριό για να διεκπεραιώσει κάποιες υποθέσεις της και ήταν ευκαιρία να συναντηθώ μαζί της. Πράγματι, μετά από λίγη ώρα και με την μεσολάβηση του γραμματέα, επισκέφτηκα την κυρία «Κατερίνα» στο σπίτι της και μιλήσαμε για την έρευνα που ήθελα να κάνω. Ήταν θετικό για μένα το γεγονός ότι είχε σπουδάσει στο εξωτερικό, οπότε θα καταλάβαινε ίσως καλύτερα τον λόγο για τον οποίο εγώ έπρεπε να βρω έναν τόπο διαμονής στο χωριό. Παρόλα αυτά, αντιμετώπισα μια πολύ επιφυλακτική στάση από μέρους της όσο και αν της είχα εξηγήσει τον σκοπό της αποστολής μου. Και, όμως, ήταν λογικό κάτι τέτοιο αφού για εκείνη ήμουν ένας ξένος χωρίς να επιβεβαιώνει κανείς από τον οικείο χώρο της (χωριό-γείτονες κλπ) την ειλικρίνεια των προθέσεων μου. Ακόμα και η γνωριμία μου με τον γραμματέα της Κοινότητας δεν στάθηκε αρκετή για να ξεπεραστεί η επιφυλακτικότητά της. Η άσχημη εμπειρία της, όπως μου έλεγε, με τους προηγούμενους αλλοδαπούς νοικάρηδες την είχε επηρεάσει καθοριστικά. Καθώς ήξερα ότι τα βήματά μου στην κοινότητα έπρεπε να είναι προσεκτικά, και ειδικά όταν επρόκειτο για τις πρώτες γνωριμίες μου, δεν ήθελα να γίνω πειστικός και ετοιμαζόμουν σιγά-σιγά να αποχωρίσω ευγενικά. Καθώς, λοιπόν, ετοιμαζόμουν να αποχαιρετήσω την κυρία «Κατερίνα», η ματιά μου έπεσε επάνω σε μια επιγραφή που έγραφε νηπιαγωγείο Δροσοπηγής και ήταν αναρτημένη σ' ένα ισόγειο δίπλα ακριβώς από το ισόγειο που ήθελα να νοικιάσω. Από περιέργεια ρώτησα την συνομιλήτριά

μου αν εκεί στεγαζόταν το νηπιαγωγείο του χωριού και η απάντηση που πήρα ήταν θετική, αφού η ίδια νοίκιαζε και το διπλανό ισόγειο για τις ανάγκες στέγασης του νηπιακού σταθμού της κοινότητας. Αυτό για μένα ήταν ένα εκπληκτικό εύρημα. Σχεδόν μηχανικά μέσα στο μυαλό μου λειτούργησε ένας αυτοματοποιημένος συνειρμός. Εκείνη την στιγμή είχα ήδη εντάξει τον εαυτό μου στον συγκεκριμένο χώρο. Η παρουσία μου ως νοική στο ισόγειο που διαπραγματευόμουν και δίπλα, ακριβώς, σε αυτό που στεγαζόταν το νηπιαγωγείο ήταν ότι καλύτερο μπορούσε να υπάρξει για την σταδιακή μου είσοδο στην κοινότητα. Είχα ήδη αντιληφθεί ότι θα ήταν πάρα πολύ θετικό το γεγονός να έρχομαι σε καθημερινή επαφή, λόγω της γειτονίας μου, τόσο με την δασκάλα όσο και με τους συγγενείς των παιδιών που θα έρχονταν να τα πάρουν από το σχολείο. Παρουσιαζόταν, λοιπόν, εκείνη την στιγμή μια ευκαιρία που έπρεπε οπωσδήποτε να αξιοποιήσω έτσι ώστε να δημιουργήσω τις πρώτες μου επαφές και γνωριμίες στην κοινότητα. Το μόνο που έπρεπε να κάνω ήταν να πείσω την ιδιοκτήτρια να ξεπεράσει την επιφυλακτικότητά της. Είχα, ήδη, αρχίσει να πορεύομαι σε έναν δρόμο όπου έπρεπε να αντιμετωπίσω αυτήν την πρόκληση. Αναθεωρώντας την προηγούμενη στάση μου περί ευγενικής αποχώρησης από το σπίτι της συνέχισα την κουβέντα μας με μια διαφορά. Ασυναίσθητα, είχα σταματήσει πια να μιλάω για μένα και τις στεγαστικές μου απαιτήσεις και άρχισα να την ρωτάω για τις σπουδές της καθώς γνώριζα ότι είχε σπουδάσει ψυχολογία στην Γαλλία. Με τον ίδιο ακριβώς αυτοματοποιημένο συνειρμό, που περιέγραψα και παραπάνω, η σκέψη μου ταξίδεψε στην Ωκεανία και στις ακτές της Μελανησίας. Θυμήθηκα τον B. Malinowski⁵³ και την μελέτη του για τους Τροβριανδούς. Σχεδόν χωρίς καν να το καταλάβω είχαμε ήδη ξεκινήσει μια συζήτηση με την κυρία «Κατερίνα» χρησιμοποιώντας επιστημονικούς όρους για την ψυχαναλυτική μέθοδο, τον S. Freud, την οικουμενικότητα ή όχι του οιδιπόδειου συμπλέγματος, τον ψυχισμό των ατόμων, την κοινωνική και οικονομική οργάνωση, την οικογένεια κλπ. Είχε βραδιάσει για τα καλά και εμείς εξακολουθούσαμε την κουβέντα μας στην βεράντα, άλλοτε κάτω από ήπιες διαφωνίες και αντιπαραθέσεις και άλλοτε με συγκλήσεις και συμφωνίες. Η συζήτηση για τις απαρχές της φροϋδικής θεωρίας και την χρησιμότητα του εθνογραφικού υλικού του B. Malinowski ήταν τόσο ενδιαφέρουσα που σχεδόν είχα ξεχάσει τον λόγο της επίσκεψής μου. Το ούζο που μου είχε προσφερθεί ως κέρασμα δεν ήταν αρκετό για να αντιμετωπίσω την φθινοπωρινή ψύχρα που σε συνδυασμό με

⁵³ B. Malinowski, 1927

την υγρασία που ήδη άρχιζε να απλώνεται στον κάμπο ανάγκασε την συνομιλήτριά μου να βάλει απάνω της μια μικρή ζακέτα. Σ' αυτήν ακριβώς την παύση της κουβέντας μας και με ένα ύφος εντελώς αυθόρμητο και φυσικό με ρώτησε: «Λοιπόν; Σκοπεύεις να μετακομίσεις στο σπίτι σύντομα;»

Εκείνη την ώρα η καταφατική απάντηση που έδωσα στην κυρία «Κατερίνα» αποτέλεσε ένα ευχάριστο κλείσιμο της κουβέντας μας αλλά και η απαρχή ενός προβληματισμού μου όταν μετά από καιρό ταξινομούσα το εμπειρικό υλικό μου και έφερνα στο μυαλό μου εκείνη την συνάντηση. Ανεξάρτητα από την συμφωνία που είχε προκύψει για το σπίτι, εκείνο το οποίο είχε ουσιαστικά επιτευχθεί ήταν η παγιοποίηση μιας κοινής βάσης συνεννόησης ανάμεσά μας, που ενισχυόταν από την «συγγενική» επιστημονική ιδιότητα του καθενός από εμάς, όπου μέσα από αυτήν υπήρξε και η αναγνώριση της ιδιότητάς μου ως ερευνητή. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η συζήτησή μας εξελίχθηκε σε μια επικοινωνιακή διαδικασία διερεύνησης του «άλλου», στην διάρκεια της οποίας έγινε περισσότερο αναγνωρίσιμη η πανεπιστημιακή ιδιότητά μου και κατανοητός ο επιστημονικός-ερευνητικός χαρακτήρας της διαμονής μου. Με δεδομένη, ίσως, και την μακρόχρονη απουσία της από τον χώρο καταγωγής της, ενδεχομένως να είχαν καταστεί ανενεργές κάποιες από τις κοινωνικές σχέσεις και γνωριμίες της (γραμματέας) μέσω των οποίων εγώ προσπάθησα στην αρχή να έρθω σε επαφή. Κατά συνέπεια, έπρεπε να επικοινωνήσω μαζί της σε ένα άλλο και πιο γνώριμο, για εκείνη, επίπεδο (επιστημονικό) με περιεχόμενο, τρόπο σκέψης και ορολογία διαφορετικά από εκείνα που θα χρησιμοποιούσα αν έπρεπε να πείσω έναν μόνιμο κάτοικο της Καλλιθέας και με δεδομένα τα «εμπιστευτικά φίλτρα» της γνωριμίας του με τον γραμματέα⁵⁴.

Η επικοινωνιακή ικανότητα πέρα από τους γλωσσικούς όρους (επιστημονικούς στην περίπτωση της συζήτησης με την συνομιλήτριά μου) προϋποθέτει από τα υποκείμενα και την κατανόηση των «κοινωνικών συνθηκών χρήσεών τους» με αποτέλεσμα την διαμόρφωση ενός «πολιτισμικού επικοινωνιακού περιβάλλοντος»⁵⁵. Αυτό ακριβώς το επικοινωνιακό περιβάλλον με συγκεκριμένους και κοινούς κώδικες είχαμε συγκροτήσει εκείνη την στιγμή με την κυρία «Κατερίνα», το οποίο τελικά ήταν πολύ

⁵⁴ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο γραμματέας σε μια αγροτική κοινότητα (όπως εκείνη που επέλεξα) δεν είναι απλά ένας δημοτικός υπάλληλος αλλά και ο κύριος γραφειοκρατικός διαχειριστής και γνώστης των βασικών υποθέσεων των παραγωγών (επικυρώσεις βιβλιαρίων, γεωργικές δηλώσεις κλπ). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να απολαμβάνει αυξημένο κοινωνικό γόητρο ανάμεσα στα άλλα μέλη της κοινότητας.

⁵⁵ Βλ. σχετική συζήτηση στο Λ.Δ Τσιτσιπής (1995: 55-99)

διαφορετικό από εκείνο στο οποίο κλήθηκα να συμμετάσχω αργότερα με τους υπόλοιπους κατοίκους του χωριού, μέσω άλλων διαύλων και κωδικών επικοινωνίας (εμπιστοσύνη από γνωριμίες υψηλού κοινωνικού γοήτρου, συγκεκριμένοι τρόποι διασκέδασης, συγκεκριμένοι τρόποι συμπεριφοράς κλπ.), όπου κυριαρχούσαν άλλοι τρόποι σκέψης. Αρκετό καιρό αργότερα, και αφού είχα πια αναπτύξει μια πολύ καλή γνωριμία μαζί της, υποστήριξε πως εκείνη η κουβέντα μας: *«ήταν μια πρόκληση στην οποία ανταποκρίθηκα. Θα έλεγα ότι ήταν μια έμμεση εξομολόγησή μου για το ότι ποτέ άλλοτε δεν μου παρουσιάστηκε η δυνατότητα να αναπτύξω τέτοιου είδους προβληματισμούς στον χωριό»*. Παρόλο, λοιπόν, που η κουβέντα μας στην αρχή δεν είχε τον χαρακτήρα από μέρους μου της κατευθυνόμενης συνέντευξης, αφού μέχρι εκείνη την στιγμή ουσιαστικά δεν είχα αρχίσει την ερευνά μου, ωστόσο στην πορεία διαμορφώθηκε ένας οικείος χώρος επικοινωνίας και η συζήτηση πήρε την μορφή αφήγησης εξομολογητικού χαρακτήρα⁵⁶. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι, στην συγκεκριμένη περίπτωση, η επικοινωνιακή πράξη⁵⁷ εμπεριείχε πέρα από τους συγκεκριμένους κώδικες αναγνώρισης και μια «συναισθηματική στάση και διάθεση» μεταξύ των συνομηλητών. Ήταν η στιγμή που με την πρώτη κοινωνική επαφή μου στην κοινότητα και χωρίς καλά-καλά να αρχίσω την επιτόπια έρευνά μου υπήρξε όχι μόνο άμεση ενεργοποίηση της επιστημονικής μου ταυτότητας και ιδιότητας αλλά και πλήρης αποκάλυψή της. Η αποκάλυψη αυτή, ίσως, να έγινε και υποσυνείδητα έτσι ώστε να καταφέρω να επικοινωνήσω μαζί της και να επιτύχω το αποτέλεσμα που ήθελα. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, αναθεωρούσα τις αρχικές μου υποθέσεις καθώς υπολόγιζα να ανταποκριθώ σε άλλους γλωσσικούς (μη επιστημονικούς) και περισσότερο απλοϊκούς κώδικες επικοινωνίας για να γίνω αποδεκτός στην κοινότητα. Το πιο «λογικό» θα ήταν η πρώτη μου επαφή να γινόταν με μια γυναίκα νοικοκυρά-αγρότισσα στην οποία να μην χρειαζόταν να αποκαλύψω πλήρως την ιδιότητά μου. Το γεγονός όμως ότι η συνομιλήτριά μου ανήκε σε μια διαφορετική κοινωνική κατηγορία με ώθησε να διαφοροποιηθώ και εγώ σε ένα διαφορετικό πεδίο εκπροσώπησης του εαυτού μου μέσω της δυναμικής σχέσης αλληλεπίδρασης μαζί της. Εξάλλου, η διάσταση αυτή του επαναπροσδιορισμού του εαυτού μας ως ερευνητές ανάλογα με τις κοινωνικές περιστάσεις και τα υποκείμενα αποτελεί για την «ανθρωπολογία οίκου» μια από τις σημαντικότερες πτυχές του ζητήματος της ετερότητας στο επίκεντρο του οποίου κυριαρχεί το πλαίσιο της δυναμικής σχέσης των

⁵⁶ Μ.Γ. Στυλιανούδη (2002:83-93)

πρωταγωνιστών της εθνογραφικής έρευνας, όπως ο «άλλος», ο «εαυτός», ο «εντόπιος ανθρωπολόγος», ο «πληροφορητής». Τα ζητήματα τα οποία τέθηκαν από τις πρώτες κιόλας στιγμές τις επίσκεψής μου στην κοινότητα προσδιόρισαν αμέσως το κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο των δύο εμπλεκόμενων πρωταγωνιστών (του ερευνητή κοινωνικού ανθρωπολόγου και του συνομιλητή/πληροφορητή) στο οποίο επρόκειτο να οικοδομηθούν εκατέρωθεν οι πολυδιάστατες σχέσεις συμπληρωματικότητας για το επόμενο χρονικό διάστημα της παραμονής μου εκεί.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι, τελικά, είναι αρκετά εύπλαστη η διαχωριστική γραμμή μεταξύ μιας απλής συνέντευξης ή κουβέντας και του ερευνητικού έργου του ανθρωπολόγου στο πεδίο. Δεν υπάρχει για τον ανθρωπολόγο αυτόματος μηχανισμός εμπλοκής και απεμπλοκής στην εμπειρική διαδικασία αλλά αυτό γίνεται ανάλογα με τις περιστάσεις και όταν δεν το περιμένεις. Αυτό, εξάλλου, χαρακτηρίζει την ευελιξία και την μεταβλητότητα της συμμετοχικής παρατήρησης, η οποία δεν υπόκειται σε αυστηρές μεθοδολογικές νόρμες αλλά ουσιαστικά βιώνεται και βελτιώνεται στο πεδίο της έρευνας⁵⁷. Έτσι και στην περίπτωση ενοικίασης του σπιτιού, χωρίς να προηγηθεί ο σχεδιασμός ενός πλάνου για το τι έπρεπε να κάνω ή να μην κάνω, είχα πετύχει να γίνω αποδεκτός από την ιδιοκτήτρια του σπιτιού ώστε να ξεπεράσει τις αρχικές επιφυλάξεις της (κυρίως μέσα από την αποκάλυψη της ιδιότητάς μου). Τότε, λοιπόν, αυτόματα λειτούργησε στο μυαλό μου η τεχνική της σταδιακής εισόδου μου και δικτύωσής μου στην κοινότητα. Εκείνη ακριβώς την ώρα, και για πρώτη φορά, συνειδητοποίησα ότι αυθόρμητα έθετα σε λειτουργία μια σειρά από στρατηγικές και επιλογές θέτοντας τις βάσεις για την συνέχεια της επιτόπιας έρευνάς μου. Κατά συνέπεια, η ενοικίαση του σπιτιού δεν ήταν μια απλή διαδικασία για τους πολλούς αλλά σηματοδοτούσε την σταδιακή μου είσοδό στην κοινότητα

2.6.3. Οι πρώτες γνωριμίες και επαφές

Οι αρχικές μου υποθέσεις για την ευνοϊκότερη είσοδό μου στην κοινότητα αν ενοικιάζα το σπίτι δίπλα στο νηπιαγωγείο αποδείχθηκαν στην πορεία σωστές. Πράγματι, μερικές από τις πιο σημαντικές, γόνιμες και εποικοδομητικές κοινωνικές

⁵⁷ Σ. Δημητρίου, (1988: 9-65)

⁵⁸ «Παρά τις γενικές κατευθυντήριες οδηγίες που του παρέχει η εθνογραφική μέθοδος, ο ανθρωπολόγος χρειάζεται συχνά να αυτοσχεδιάσει εκμεταλλευόμενος ευκαιρίες που του παρουσιάζονται και επινοώντας στρατηγικές ανάλογα με την κατάσταση.» Δ.Γ. Μαδιανού (1999:282-295) σχολιάζοντας

σχέσεις μου στην διάρκεια της συμμετοχικής παρατήρησής ξεκίνησαν από τις γνωριμίες μου με τους συγγενείς των παιδιών την ώρα που έρχονταν να τα αφήσουν ή να τα πάρουν από το νηπιαγωγείο τις πρωινές και απογευματινές ώρες αντίστοιχα. Ωστόσο, οι γνωριμίες αυτές απέκτησαν έναν αμοιβαίο εμπιστευτικό και οικείο χαρακτήρα πολύ αργότερα από την ημέρα εγκατάστασής μου ανάμεσά τους και αφού πρώτα έπρεπε -όσο ήταν δυνατό- να αφομοιώσω και να αφομοιωθώ στην περιπέτεια της καθημερινής τους ζωής στον χώρο και στον χρόνο. Η Δροσοπηγή ήταν για μένα μια άγνωστη κοινότητα καθώς μέχρι τότε δεν είχα αναπτύξει καμία γνωριμία ή κοινωνική επαφή με τους κατοίκους, αν εξαιρέσει κανείς την γνωριμία μου με τον γραμματέα. Από την Αθήνα, λοιπόν, και αρκετό καιρό πριν μετακομίσω στην κοινότητα είχα προγραμματίσει να εντοπίσω κάποιους ανθρώπους που ίσως γνώριζαν την περιοχή, έτσι ώστε με τις γνωριμίες τους να με βοηθούσαν στα πρώτα στάδια της διαμονής μου στην Δροσοπηγή. Πράγματι, μετά από αρκετές προσπάθειες, μου συστήθηκε ένας γεωπόνος που έμενε σε γειτονική κοινότητα και εργαζόταν στην Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών της Θήβας. Η επαγγελματική ιδιότητα του αλλά και ο τομέας ευθύνης του (στην αποθήκη φυτοφαρμάκων της ένωσης) είχαν συμβάλει στην ανάπτυξη πολλών επαγγελματικών σχέσεων και προσωπικών φιλικών γνωριμιών με τους αγρότες της ευρύτερης περιοχής. Έτσι, ο εν λόγω γεωπόνος με σύστησε στον Πάρη, ο οποίος ήταν ο δεύτερος κάτοικος που γνώριζα στην κοινότητα της Δροσοπηγής μετά τον Γραμματέα.

Ο Πάρης είναι 42 ετών, παντρεμένος και πατέρας δύο παιδιών και, εκτός από αγρότης, εργάζεται παράλληλα ως δημοτικός υπάλληλος στον Δήμο έχοντας ως κύριο τομέα ευθύνης του το δίκτυο υδροδότησης της κοινότητας. Η πρώτη μας γνωριμία εξελίχθηκε, μπορώ να πω, άριστα και έδειξε από την αρχή ενδιαφέρον για την ερευνητική μου αποστολή⁵⁹. Ήταν χαρακτηριστικά τα λόγια του της πρώτης μας συνάντησης και ενδεικτικά του καλού κλίματος που διαμορφώθηκε: *«ψάχνεις και εσύ για τα γεωργικά έτσι; Και εγώ το ψάχνω πολύ για την γεωργία. Θέλω να ταξιδέψω και στο εξωτερικό να δω πως είναι τα πράγματα εκεί»* υπονοώντας, όπως αποδείχθηκε εκ

εύστοχα την άποψη του Michael Agar (1980:92) ότι «η εθνογραφία είναι για τις κοινωνικές επιστήμες ότι η τζαζ για τη μουσική».

⁵⁹ Δεν είχα αποκαλύψει, ακριβώς, τι σκόπευα να μελετήσω στο χωριό τους και στους περισσότερους έλεγα ότι σκοπός της παραμονής μου ήταν η συγγραφή ενός βιβλίου για την ιστορία της γεωργίας στην περιοχή. Διαισθανόμενοι ότι δεν έπρεπε να τους προετοιμάσω για την ακριβή θεματική της μελέτης μου, κάτι που θα σήμαινε την ανάλογη προετοιμασία τους σε ζητήματα που θα κουβεντιάζαμε στο μέλλον, με συνέπεια την απώλεια του αυθορμητισμού τους, γεγονός που θα επηρέαζε αρνητικά την όλη διαδικασία της συμμετοχικής παρατήρησης.

των υστέρων, τον αυξανόμενο προβληματισμό του για τις νέες μεθόδους παραγωγής και το μέλλον της γεωργίας⁶⁰. Το αρκετά ικανοποιητικό εκπαιδευτικό του επίπεδο (απόφοιτος λυκείου και υποψήφιος των πανελλαδικών το 1980 για το τμήμα μαθηματικών), η διάθεση επικοινωνίας του μαζί μου, οι γνώσεις του για την γεωργία, η σταθερή του ανταπόκριση σε ερωτήματα και απορίες μου, αλλά και η ικανότητά του «να ψάχνεται», όπως λει ο ίδιος, τον έκαναν έναν από τους σημαντικότερους πληροφορητές μου⁶¹ σε όλη τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς μου.

Αφότου μετακόμισα και εγκαταστάθηκα στο σπίτι, άρχισα σε καθημερινή βάση να εμφανίζομαι στους δρόμους του χωριού και να επισκέπτομαι όλα εκείνα τα μέρη που αποτελούσαν τους χώρους της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας της κοινότητας (καφενείο, ταβέρνες, παντοπωλεία, Κοινοτικό Γραφείο, κεντρική πλατεία, χωράφια κλπ.). Έτσι οι πρώτες μέρες της παραμονής μου χαρακτηρίστηκαν τόσο από την καταγραφή του φυσικού και κοινωνικού χώρου του πεδίου της έρευνάς μου, όσο και από την προσπάθειά μου να προσεγγίσω τους ντόπιους. Ενώ όμως η σύλληψη και κατανόηση του φυσικού και γεωγραφικού περιβάλλοντος έγινε μέσα σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, η διαδικασία προσέγγισής μου με τους κατοίκους συνάντησε αρκετές δυσκολίες και εξελίχθηκε σε χρονοβόρα δραστηριότητα.

Οι δυσκολίες φάνηκαν, ήδη, από την πρώτη δημόσια εμφάνισή μου ανάμεσα σε αρκετό κόσμο, και συγκεκριμένα στην καφετέρια του χωριού που επισκέφτηκα μαζί με τον Πάρη, ο οποίος ανέλαβε να με συστήσει σε μερικές παρέες συγχωριανών του. Η πρώτη τους αντίδραση στην δημοσιοποίηση της αποστολής μου συνοδεύτηκε από ποικίλα σχόλια που πήραν την μορφή ερωτηματικών για την αναγκαιότητα της παραμονής στον χώρο τους και που επιγραμματικά περιέχονταν στην φράση: *«Τι ήρθες να κάνεις εδώ; Δεν έχει τίποτα να δεις. Δεν θα βρεις τίποτα εδώ. Μονοτονία, ησυχία και τίποτε άλλο. Τι ενδιαφέρον μπορεί έχουν τα χωράφια, τα ζώα και τα τρακτέρ;»*. Άλλοτε πάλι τα σχόλια τους έπαιρναν έναν τόνο περιπαιχτικό: *«Καλά από που είσαι; Είναι ανάγκη να νοικιάσεις σπίτι; Δεν ξέρεις πως είναι η αγροτική ζωή;*

⁶⁰ Η ανάπτυξη και ανάλυση των θεματικών αυτών γίνεται σε άλλο μέρος της παρούσας μελέτης.

⁶¹ Κατά τον χρόνο παραμονής μου στην κοινότητα και για τις ανάγκες της συμμετοχικής παρατήρησης, κατάφερα να έρθω σε άμεση επαφή με πολλούς κατοίκους του χωριού, αρκετοί από τους οποίους εξελίχθηκαν σε ικανότατους συνομιλητές μου. Σε αρκετές, μάλιστα, περιπτώσεις που χρειάστηκε η γνώση τους για ζητήματα εξειδικευμένα και άγνωστα σε μένα, οι πληροφορίες που μου παρείχαν ήταν διευκρινιστικές και αρκετά διαφωτιστικές. Ωστόσο, μια στενή προσωπική και έμπιστη σχέση αναπτύχθηκε με ελάχιστους, οι οποίοι στην πορεία μετατράπηκαν σε «συνομιλητές κλειδιά» με την έννοια ότι μπορούσα μαζί τους να κουβεντιάσω, ανάμεσα σε άλλα, και ζητήματα που για τους περισσότερους κατοίκους της κοινότητας ήταν θέματα ταμπού. Περισσότερα για την έννοια «πληροφορητές» βλ. σχετ. Δ. Γ. Μαδιανού (1999:405)

Τίποτα δεν ξέρετε εσείς οι Αθηναίοι». Ενώ τέλος, σε κάποιες περιπτώσεις τα σχόλιά τους χαρακτηρίζονταν και από μια δόση αυτοσαρκασμού: *«Ωραίο τόπο βρήκες για να γράψεις βιβλίο. Εδώ θα βρεις αρκετούς που θα μπορέσεις να συνεννοηθείς»*, υπονοώντας κάποιες ιδιαιτερότητες του χαρακτήρα τους που θα έκαναν εννοείται δύσκολη την ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μαζί τους.

Η επιλογή μου να επισκέπτομαι την καφετέρια καθημερινά, και κυρίως τις βραδινές ώρες, έγινε γιατί εκεί συγκεντρώνονταν οι περισσότεροι από τους αγρότες για να πουν ένα τσίπουρο, έπειτα από την κοπιαστική εργασία τους στα χωράφια κατά την διάρκεια της ημέρας. Οι πολύωρες επισκέψεις μου στον συγκεκριμένο χώρο συνεχίστηκαν για αρκετές εβδομάδες από την ημέρα εγκατάστασής μου στην κοινότητα. Προσπαθούσα και εγώ να συμμετάσχω με κάποιον τρόπο σε θέματα που μονοπωλούσαν τα ενδιαφέροντά τους, όπως οι συζητήσεις τους περί ποδοσφαιρικών δρώμενων και σε αστεϊσμούς τους για τα γρήγορα αυτοκίνητα που διέθεταν μερικοί έναντι κάποιων άλλων. Σε άλλες περιπτώσεις, καθισμένος δίπλα στα θολωμένα-από τους καπνούς των τσιγάρων- τζάμια παρατηρούσα την εξέλιξη «ιστορικών μαχών» στην πρέφα, στο τάβλι και τους μικροτσακωμούς τους. Άλλοτε πάλι, συμμετείχα ως απλός θεατής σε συζητήσεις για την παραγωγή των χωραφιών και την αποδοτικότητα της χρονιάς που πέρασε.

Η παρουσία μου στον συγκεκριμένο χώρο κράτησε αρκετές εβδομάδες, ωστόσο η γνωριμία μου με τον Πάρη και τον Γραμματέα της κοινότητας και η συντροφιά που εκείνοι μου κρατούσαν τα βράδια στην καφετέρια αλλά και η σύστασή τους για μένα σε άλλες παρέες δεν ήταν αρκετά για να ξεπεραστεί η επιφυλακτικότητά των ντόπιων για το πρόσωπό μου και οι κουβέντες που ανταλλάσσαμε περιορίζονταν σε τυπικούς και ψυχρούς χαιρετισμούς. Στην αρχή πίστεψα ότι ενδεχομένως να έφταιγε η εξωτερική μου εμφάνιση για εκείνες τις πρώτες τους αντιδράσεις. Αφορμή για εκείνη την σκέψη μου ήταν μια στιχομυθία που έτυχε να ακούσω ένα βράδυ μεταξύ δύο ηλικιωμένων κατοίκων της κοινότητας, οι οποίοι κάθονταν σε διπλανό τραπέζι του καφεeneίου από εκείνο που καθόμουν εγώ με μερικούς θαμώνες:

-«Γιώργο ποιο είναι αυτό το παιδί;»

-«Ξένος είναι. Όπως λένε έχει έρθει εδώ να γράψει ένα βιβλίο για την περιοχή.»

-«Τι βιβλίο;»

-«Δεν ξέρω. Είναι από το πανεπιστήμιο».

-«Από το πανεπιστήμιο μπορεί να είναι αλλά έχει μακριά μαλλιά.»

-«Ε και; Και ο Χριστός μακριά μαλλιά είχε.»

Τελικά, παρά την απόφαση που πήρα να αλλάξω την εμφάνισή μου (κοπή των μαλλιών), η συμπεριφορά τους δεν παρουσίασε θεαματικές αλλαγές και όπως αποδείχτηκε, εκ των υστέρων, η αλλαγή της εξωτερικής μου εμφάνισης ήταν το λιγότερο που έπρεπε να κάνω για να διαμορφώσω σχέσεις οικειότητας και εμπιστοσύνης μαζί τους έτσι ώστε να μου επιτρέψουν, τελικά, να έχω πρόσβαση στην καθημερινότητα της συλλογικής τους ζωής.

Ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα των μέχρι τότε διαπροσωπικών μου σχέσεων και εφόσον δεν υπήρχε ως εκείνη την στιγμή δυνατότητα επικοινωνίας με τους περισσότερους, στράφηκα σε άλλες ερευνητικές δραστηριότητες. Συγκεκριμένα, και καθώς γνώριζα ότι ο γραμματέας του χωριού και από τους βασικούς πληροφορητές μου, ήταν ο κύριος διαχειριστής όλων των δημογραφικών και στατιστικών στοιχείων της κοινότητας (οικογενειακές μερίδες, δημοτολόγια, στρεμματικές εκτάσεις, είδη καλλιεργειών) τον παρακάλεσα να μου χορηγήσει δεδομένα για την οικονομικοκοινωνική σύνθεση και την τεχνολογική υποδομή του κάθε νοικοκυριού των τελευταίων 20 ετών. Το υλικό αυτό δεν ήταν διαθέσιμο στο πλατύ κοινό και δεν επιτρεπόταν να δημοσιοποιηθεί, παράλληλα, όμως, ήταν απολύτως απαραίτητο για την έρευνά μου γιατί θα μπορούσα να συγκρίνω τα εν λόγω στοιχεία με την αξιοπιστία των προφορικών δεδομένων που θα αντλούσα μελλοντικά από τους κατοίκους της κοινότητας μέσω της συμμετοχικής παρατήρησης. Επιπλέον, τα εν λόγω δεδομένα θα μου επέτρεπαν να σχηματίσω, αφενός, μια αναλυτική και πανοραμική εικόνα για την συνολική οικονομικοκοινωνική δομή της κοινότητας, αφετέρου, θα μπορούσα μέσω αυτών των στοιχείων αλλά και σε συνδυασμό με την μελέτη ιστορικών αρχείων από διάφορες υπηρεσίες της περιοχής να προσδιορίσω, κατά ένα μέρος, την διάσταση της ενδεχόμενης κοινωνικής μεταβολής στην κοινότητα⁶². Ακόμα και ο γραμματέας, όμως, έδειξε μια επιφυλακτική στάση για την

⁶²Έχει επισημανθεί από αρκετούς ανθρωπολόγους πως για έναν ερευνητή «που εργάζεται οίκου» μελετώντας μια πολυσύνθετη Ευρωπαϊκή κοινότητα, η συμμετοχική παρατήρηση που στοχεύει στην ερμηνεία της κοινωνικής ζωής μέσω της απόδοσης νοημάτων σε πράξεις και συμπεριφορές των μελών της σε συνδυασμό με την μελέτη των δημογραφικών, ιστορικών και στατιστικών στοιχείων επιτρέπει, στον εν λόγω ανθρωπολόγο, να κατανοήσει την συνέχεια της κοινότητας στον χρόνο, να αντιληφθεί την διάσταση της κοινωνικής μεταβολής και να κάνει διαχρονικές συγκρίσεις: Δ. Γ. Μαδιανού (1993: 46) και Ε. Τουντασάκη (1998: 230-231). Με αυτόν τον τρόπο, η ίδια η ανθρωπολογία ως επιστήμη ισχυροποιεί περαιτέρω την θέση της στον χώρο των κοινωνικών επιστημών και «αποφεύγει τον κίνδυνο να χαρακτηριστεί αυθαίρετη και υποκειμενική», Βλ. σχετ. Peter Loizos, (1998)

αξιοπιστία και την ειλικρίνεια των επιστημονικών μου προθέσεων. Η απόσταση που άφηνε εκείνος να δημιουργηθεί, κάθε φορά που του ζητούσα να μου χορηγήσει τα προς μελέτη δεδομένα, με αποθάρρυνε συνεχώς. Οι δικαιολογίες που πρόβαλε, άλλοτε δικαιολογημένες και άλλοτε αδικαιολόγητες, με έκαναν να εγκαταλείψω απογοητευμένος και αυτήν μου την προσπάθεια, ελπίζοντας ότι κάποια στιγμή στο μέλλον θα μπορούσα να έχω πρόσβαση σ' αυτά τα στοιχεία.

Είχαν περάσει αρκετοί μήνες από την πρώτη μου παρουσία εκεί και η προσπάθεια μου να διεισδύσω και να συμμετάσχω στον μικρόκοσμο της καθημερινότητάς τους, έτσι ώστε να δημιουργήσω δεσμούς οικειότητας και εμπιστοσύνης, δεν έβρισκαν ανταπόκριση. Από την άλλη μεριά, οι άνθρωποι με τους οποίους είχα έρθει σε μία πιο «στενή» γνωριμία (ο Γραμματέας και ο Πάρης) δεν έβγαιναν καθημερινά και έτσι αποφάσισα να διακόψω τις επισκέψεις μου στην καφετέρια και να την επισκέπτομαι όποτε και εκείνοι εμφανιζόντουσαν στον συγκεκριμένο χώρο. Το μόνο που είχα καταφέρει να κάνω μέχρι εκείνη την στιγμή ήταν να συγκεντρώσω στο μπλοκάκι μου κάποιες σκόρπιες σημειώσεις για διάφορα ζητήματα που μεταξύ τους, είναι η αλήθεια, δεν συνδέονταν και τόσο. Νιώθοντας αποκαρδιωμένος κατέληξα να έχω μια αμυντική και επιφυλακτική συμπεριφορά σε αυτό που λέμε δημόσια εμφάνιση. Από εκείνη την στάση μου με απέτρεψε ο Πάρης, ο οποίος είχε συνειδητοποιήσει την χρησιμότητα και την αξία των διαπροσωπικών σχέσεων που επεδίωκα να δημιουργήσω. Οι παραινήσεις του περιλαμβάνονταν σε μια φράση απόλυτη και αυστηρή: *«Εσύ δεν πρέπει να περιμένεις πότε θα βγω εγώ ή ο γραμματέας για να κάνεις την επίσκεψή σου στην καφετέρια. Πρέπει να βγαίνεις κάθε βράδυ εκεί για να σε μάθει ο κόσμος. Να σε συνηθίσει το μάτι τους και έτσι σιγά, σιγά να γνωριστείς»*. Έπρεπε λοιπόν «να με συνηθίσει το μάτι τους» κατά τον Πάρη ή όπως θα έλεγε ο B. Mallinowski «να απλώσω τα δίκτυα στο σωστό μέρος» όπως θα έκανε κάθε καλός εθνογράφος.

Εκείνο που, γενικά, χαρακτήριζε τα πρώτα στάδια της παραμονής μου στην κοινότητα ως «ξένου», ήταν η αμήχανη, καχύποπτη και αδιάφορη στάση των περισσότερων κατοίκων της κοινότητας για την ερευνητικό μου έργο. Παράλληλα, κάθε νέα μου γνωριμία συνοδεύονταν από τα ίδια περίπου σχόλια: *«Δεν έχει τίποτα να δεις εδώ, παρά μοναχά χωράφια. Δεν έχουμε ιστορία εμείς εδώ. Ιστορία έχει το διπλανό χωριό που είναι και πιο μεγάλο και κατά την τουρκοκρατία ήταν κεφαλοχώρι. Θα ήταν καλύτερα για σένα εκεί να πας να γράψεις βιβλίο»*.

Από όποια ματιά και αν δει κανείς αυτές τις πρώτες αντιδράσεις των κατοίκων του χωριού, και οι οποίες κράτησαν αρκετό καιρό, το σίγουρο είναι ότι αποτέλεσαν, από την πρώτη στιγμή, μια αμυντική και επιφυλακτική στάση από μέρους τους για την παρουσία μου ανάμεσά τους. Ακόμα και η δημοσιοποίηση της αγροτικής μου καταγωγής (μέσω της οικογένειάς μου) που μεταχειρίστηκα ως κοινό πολιτισμικό κώδικα για να γίνω ευκολότερα αποδεκτός δεν καρποφόρησε καθώς ήταν στερεότυπη και επιφυλακτική η αντίδρασή τους: «*Αγρότης και Αθηναίος γίνεται;*». Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κοινότητα της Δροσοπηγής δεν είναι μια «απομονωμένη» κοινωνικοοικονομικά και γεωγραφικά κοινότητα γιατί, με την μεγάλη παραγωγή και την ποικιλία των προϊόντων της που διαθέτει, έχει αναπτύξει, από δεκαετίες τώρα, ισχυρά δίκτυα κοινωνικών, οικονομικών και εμπορευματικών σχέσεων με το λεκανοπέδιο της Αττικής και όχι μόνο⁶³. Παράλληλα, η κοινότητα επηρεάζεται άμεσα από την υιοθέτηση υπερεθνικών πολιτικών σε συγκεκριμένους τομείς όπως η Κοινή Αγροτική Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αποτελεί έτσι αναπόσπαστο μέρος του παγκόσμιου κοινωνικού και οικονομικού γίγνεσθαι. Κατά συνέπεια, στα πλαίσια αυτά -και αρκετά πριν την δική μου παρουσία εκεί- είχαν ήδη επισκεφτεί την περιοχή διάφορες επιστημονικές ομάδες για την διεκπεραίωση συγκεκριμένων ζητημάτων όπως: Γεωπόνους εμπειρογνώμονες για την καταγραφή των διάφορων προβλημάτων που προέκυπταν από φυσικές καταστροφές, Οικονομολόγους που ενημέρωναν τους παραγωγούς για τις συνέπειες στην παραγωγή από την υιοθέτηση εθνικών και υπερεθνικών πολιτικών στον αγροτικό τομέα, Επιστημονικές ομάδες που διεξήγαγαν σεμινάρια κατάρτισης στα γραφεία της κοινότητας για νέες μεθόδους παραγωγής και νέες καλλιέργειες. Καθώς επίσης και εμπειρογνώμονες με αντιπροσώπους ξένων εταιριών που μελετούσαν τον φυσικό περιβάλλοντα χώρο για να προωθήσουν νέα γεωργικά μηχανήματα στην περιοχή. Οι επισημάνσεις αυτές γίνονται για να κατανοηθεί ότι οι κάτοικοι της Δροσοπηγής δεν ήταν η πρώτη φορά που έρχονταν σε επαφή με έναν «ξένο», του οποίου η επιστημονική ιδιότητα σχετίζονταν με δραστηριότητες και σχέσεις της καθημερινότητάς τους. Τουναντίον, από καιρό είχαν, ήδη, εξοικειωθεί με την παρουσία διάφορων αποστολών επιστημονικού χαρακτήρα. Κατά συνέπεια, η παρουσία ενός ακόμα ερευνητή που θα μελετούσε κάποιες διαστάσεις της αγροτικής τους ζωής, θεωρητικά δεν θα έπρεπε να

⁶³ Τα τελευταία χρόνια, ορισμένοι από τους παραγωγούς αρχίζουν να διαμορφώνουν δίκτυα διακίνησης προϊόντων και να αναπτύσσουν εμπορευματικές σχέσεις με επιχειρήσεις και αγορές χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

δημιουργεί τόσες επιφυλάξεις και αναστολές. Παρόλα αυτά, το κοινό στοιχείο στις περισσότερες συμπεριφορές τους ήταν ουσιαστικά οι έμμεσες παραινήσεις τους για την αποτροπή της παραμονής μου εκεί. Αποτροπή όμως από τι; Και για ποιόν λόγο; Τελικά, ποια ήταν η διαφορά της δικής μου αποστολής και παρουσίας εκεί με την αντίστοιχη των άλλων επιστημόνων; Τι νοηματοδοτούσε για εκείνους το νοίκιασμα του σπιτιού, η καθημερινή μου παρουσία ανάμεσά τους και η δήλωσή μου προς εκείνους ότι θα μείνω για μεγάλο χρονικό διάστημα κοντά τους; Τι σήμαινε η εμπλοκή μου σε πολιτισμικά συμφραζόμενα σημαντικά ή ασήμαντα της συλλογικής τους ζωής; Τελικά πόσο δύσκολο ήταν να καταφέρω να μελετήσω, να κατανοήσω και να αποδώσω νόημα και σημασία σε ατομικές και συλλογικές πράξεις η συμπεριφορές (χρήση τεχνολογίας, εργασία μεταναστών, αγροτική και κοινωνική ζωή) του πολιτισμικού τους σύμπαντος, οι οποίες για εκείνους ήταν καθημερινές και αυτονόητες δραστηριότητες και που οι ίδιοι ενδεχομένως να θεωρούσαν ότι εγώ τις γνωρίζω, ήδη, αφού εντασσόταν στον «οικείο» πολιτισμό μου; Πράγματι, παρόλο που για τους περισσότερους ήμουν ένας «ξένος», τυπικά όμως προερχόμουν από έναν χώρο «οικείο» με εκείνους με την έννοια ότι, αφενός, μερικές από τις πολιτισμικές καταβολές μου προέρχονταν από την αγροτική οικογενειακή ζωή μου (έστω και αν αυτό δε γινόταν πιστευτό από τους περισσότερους), αφετέρου, και εγώ αλλά και η αγροτική κοινότητα που είχα επιλέξει ήμασταν οργανικό μέρος ενός εθνικού σχηματισμού με κοινούς θεσμούς, κοινή ιστορία, γλώσσα, νόμους, κοινούς ενδεχομένως τρόπους διασκέδασης, κοινές ποδοσφαιρικές προτιμήσεις κλπ. κάτι που θα σήμαινε την ευκολότερη εκατέρωθεν προσέγγιση. Στην πράξη, όμως, αυτή η προσέγγιση, και όπως περιέγραψα μέχρι τώρα, δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση και εξελίχθηκε σε ψυχοφθόρα διαδικασία. Ποιόν τρόπο, λοιπόν, και ποιους κοινούς πολιτισμικούς κώδικες επικοινωνίας έπρεπε να ανακαλύψω για να διανύσω την απόσταση που με χώριζε από εκείνους; Τελικά, πόσο πραγματικά «οικείος» ήταν σε μένα ο μικρόκοσμος της καθημερινότητάς τους; Πως θα κατάφερνα να τους πείσω ότι το ενδιαφέρον μου για τα αγροτικά δρώμενα ήταν αληθινό; Πως θα γινόταν να μου εκμυστηρευθούν, να μου εξομολογηθούν και να μου δείξουν εμπιστοσύνη; Τελικά πόσο μακριά και πόσο κοντά από μένα ήταν οι «άλλοι» ή «εγώ» από «εκείνους»⁶⁴;

⁶⁴ Η Δ.Γ.Μαδιανού, (1999: 375) αναπτύσσοντας τους προβληματισμούς που προκύπτουν σε μια έρευνα «ανθρωπολογίας οίκου» υποστηρίζει ότι «αυτό που προβληματικοποιεί την επιτόπια έρευνα δεν είναι, πλέον, οι μακρινές αποστάσεις και οι εξωτικές κοινωνίες, αλλά αντίθετα η εγγύτητα του οικείου και

2.6.4. Η ένταξη

Στην πορεία αποδείχτηκε πως οι απαντήσεις που προσπαθούσα να δώσω σε εκείνα τα ερωτήματα ουσιαστικά εμπεριέχονταν στα ίδια τα εμπειρικά δεδομένα της συμμετοχικής παρατήρησης, όπου μέσα από την καθημερινή μου επαφή με τους κατοίκους θα έφτανα στην ερμηνεία και την κατανόηση των κοινωνικών τους συμπεριφορών. Προς αυτή ακριβώς την κατεύθυνση εξελίχθηκε και μια νέα γνωριμία ένα βράδυ στην καφετέρια. Ύστερα από αρκετές απογοητεύσεις, αποδέχτηκα με ανακούφιση την πρόσκληση δύο νέων της κοινότητας να καθίσω στο τραπέζι τους για ένα κέρασμα. Εκείνοι έδειξαν να θέλουν να επικοινωνήσουν μαζί μου και άρχισαν να εκφράζονται κάπως πιο ελεύθερα σε σχέση με όσους είχα, ήδη, γνωρίσει. Με ρώτησαν αν μου άρεσε το χωριό τους και ποιος ήταν ο λόγος της παραμονής μου εκεί. Εγώ, επηρεασμένος από την πολυήμερη «απραξία» και απελπισμένος από την μη ανταπόκριση των προηγούμενων μηνών υπέπεσα σ' ένα μεθοδολογικό σφάλμα καθώς άρχισα κάπως άτεχνα και βιαστικά να κουβεντιάζω και να ρωτάω για τα χωράφια, τις δραστηριότητές τους, τις σχέσεις τους μεταξύ τους και γενικά λεπτομέρειες για την καθημερινή τους ζωή. Είχα την αίσθηση ότι μου είχαν απομείνει μόνο λίγες ημέρες για να συγκεντρώσω το υλικό μου και έπρεπε οπωσδήποτε να εκμεταλλευτώ την προθυμία και την άνεση των νέων συνομιλητών μου. Κάποια στιγμή στην διάρκεια της συνομιλίας μας αναφέρθηκαν στην συλλογική ζωή του χωριού και στις σχέσεις μεταξύ των παραγωγών διατυπώνοντας την άποψη πως: *«Υπάρχει έντονος ανταγωνισμός ανάμεσά μας. Εδώ ο καθένας κάνει ότι του λέει ο εαυτός του. Κοιτάει μόνο τον εαυτό του, την δουλειά του, τα χωράφια του και το συμφέρον του. Και αυτός ο ανταγωνισμός περνάει από τα χωράφια και σε άλλες δραστηριότητες στο χωριό»*. Εκείνη την ώρα μια παρέα από μεσήλικους θαμώνες που καθόταν στο διπλανό τραπέζι και άκουγαν την κουβέντα μας παρενέβησαν με μια κάπως αυστηρή σύσταση προς τους δύο νέους συνομιλητές μου λέγοντας: *«Μην του λέτε τέτοια πράγματα και μας κάνει ρεζίλι στην πόλη»*. Ακολούθησε μια παύση και μια ηρεμία στην κουβέντα μας και για λίγα δευτερόλεπτα δεν ειπώθηκε τίποτα. Μερικά λεπτά αργότερα η συμπεριφορά των δύο νέων ήταν πολύ διαφορετική σε σχέση με πριν. Η διάθεση επικοινωνίας τους μαζί μου, η άνεση και η χαλαρότητα της μέχρι

του γνωστού περιβάλλοντος. Δεν αναζητούμε, πλέον, αναγκαστικά τον «άλλον» έξω και μακριά, αλλά

τότε στάση τους είχαν αντικατασταθεί με την σοβαρότητα και την τυπικότητα που χαρακτήριζαν την συμπεριφορά των περισσότερων κατοίκων απέναντί μου. Τι είχε αλλάξει λοιπόν στα τελευταία λεπτά της συζήτησης με τους δύο συνομιλητές μου; Μήπως η απόκλιση της συμπεριφοράς των δύο νέων από την επιφυλακτική στάση (μέχρι εκείνη την στιγμή) των Δροσοπηγιωτών για την παραμονή μου εκεί έθετε ζητήματα εκπροσώπησης της κοινότητας προς τα «έξω»; Υπήρχαν μήπως ορισμένες κοινωνικές δραστηριότητες και κοινωνικές συμπεριφορές που με κάποια λογική οι κάτοικοι θεωρούσαν ότι δεν θα έπρεπε εγώ να τις μάθω; Η άποψη των δυο νέων για τα προσωπικά συμφέροντα, τα ιδιοτελή κίνητρα και τον ανταγωνισμό μεταξύ των παραγωγών που διαπερνά και άλλες πτυχές της ζωής των Δροσοπηγιωτών συνιστούσε μια «οικεία γνώση» σε εκείνους και άγνωστη σε εμένα. Η δημοσιοποίησή της προς έναν ξένο που δεν γνωρίζει κανείς θα μπορούσε πιθανόν να ανατρέψει την εικόνα μιας «ειδυλλιακής αγροτικής κοινότητας», στο πλαίσιο της οποίας θεωρείται ότι επικρατούν σχέσεις αμοιβαιότητας και αλληλοσυμπάρστασης καθώς, επίσης, και συναισθηματικοί δεσμοί συντροφικότητας μεταξύ των μελών της⁶⁵. Κατά συνέπεια, και σύμφωνα με αυτήν την λογική, η επιφυλακτικότητα, η καχυποψία και η απόσταση που άφηναν οι περισσότεροι κάτοικοι να δημιουργηθεί, στις προσπάθειές μου να τους προσεγγίσω, θα μπορούσαν να ερμηνευθούν από το γεγονός πως μέχρι εκείνη την ώρα για εκείνους δεν ήμουν κατατάξιμος σε καμία εντόπια κοινωνική κατηγορία και, κατά συνέπεια, απόμακρος όχι μόνο από τον οικείο κοινωνικό τους χώρο αλλά και από το οποιοδήποτε πλαίσιο των πολιτισμικών σχέσεων και ιδεολογιών τους, μέσα από το οποίο εκείνοι αυτοπροσδιορίζονταν, και στο οποίο, εγώ επιζητούσα να έχω πρόσβαση. Οι περισσότεροι με είχαν κατατάξει νοηματικά «έξω» από την κοινότητα με την ιδιότητα του «απόμακρου» παρόλο που τυπικά και γεωγραφικά ήμουν ανάμεσά τους. Ουσιαστικά, η πρόσληψή τους για μένα ήταν μια κοινωνική «κατασκευή» του «απόμακρου», με την έννοια του μη γνώριμου και του μη κοντινού σε εκείνους, άρα και ακατάλληλου να έχω γνώση για βασικές διαστάσεις των κοινωνικών τους σχέσεων, των συμπεριφορών και του τρόπου ζωής τους και,

τον «αγγίζουμε δίπλα μας».

⁶⁵Υπάρχει μια αρκετά μεγάλη θεωρητική συζήτηση για το αν πραγματικά σε μια αγροτική κοινότητα υπάρχουν ή όχι η αλληλοϋποστήριξη και οι ισχυροί δεσμοί συνοχής που θεωρείται ότι χαρακτηρίζουν την συλλογική ζωή των μελών της και την διαφοροποιούν από τις απρόσωπες και ανταγωνιστικές σχέσεις των ατόμων στα μεγάλα αστικά κέντρα. Στα πλαίσια αυτής της συζήτησης αναπτύσσεται η προβληματική μιας διαφορετικής μεθοδολογικής προσέγγισης που θέτει ζητήματα συγκρότησης ταυτοτήτων, τοπικότητας, αγροτοαστικής συνέχειας, ζητήματα κατάργησης του δίπολου πόλη-χωριό κλπ. Για την ανάπτυξη της προβληματικής αυτής βλ. σχετικά τους θεωρητικούς άξονες της παρούσας μελέτης.

κατά συνέπεια, «επικίνδυνου» στο να κλονίσω την «ειδυλλιακή» εικόνα της κοινότητας που επιθυμούσαν να προβάλουν προς τα έξω⁶⁶.

Το παραπάνω περιστατικό συντέλεσε στο αναθεωρήσω ζητήματα που μέχρι τότε θεωρούσα ως δεδομένα και σχετίζονταν με μια προκατασκευασμένη αντίληψη που είχα διαμορφώσει, ότι δηλαδή αισθανόμουν πολιτισμικά πολύ κοντινός τους, με την έννοια ότι και εγώ, αλλά και εκείνοι, αποτελούσαμε μέρος ενός γνώριμου και οικείου πολιτισμικά χώρου (αγροτικού). Την ίδια, όμως, στιγμή για εκείνους ήμουν μη «κατατάξιμος» και μη γνώριμος, δηλαδή ο «ξένος». Ουσιαστικά κατευθυνόμουν σε μια διαδικασία όπου θα έπρεπε να οικοδομήσω δύο νοητικές αποστάσεις και να τις διανύσω αντίθετα. Η πρώτη θα ήταν εκείνη που θα μου επέτρεπε να αποστασιοποιηθώ εγώ (ο εαυτός) από εκείνους, για να μην τους νιώθω κοντινούς, έτσι ώστε αυτό που θεωρούσα οικείο, μέχρι τότε, να αποτελέσει ένα «καινούργιο» και «άγνωστο άλλο»⁶⁷. Η δεύτερη ήταν εκείνη που θα βοηθούσε στο να τους πλησιάσω έτσι ώστε να αποβάλουν την «εικόνα» του «απόμακρου», που είχαν οι «άλλοι» σχηματίσει για μένα, και να γίνω ο γνώριμος και ο κοντινός τους. Ουσιαστικά, πρόκειται για δύο διαδικασίες που λειτουργούν παράλληλα και συμπληρωματικά, με μία, όμως, αξιοσημείωτη διαφορά. Η πρώτη σχετίζεται με τον εσωτερικό κόσμο του ανθρωπολόγου και απαιτεί αποστασιοποίηση από τυχόν συγκινησιακές φορτίσεις και συναισθηματισμούς που προκαλεί το «οικείο» και το «γνώριμο» έτσι ώστε να υπάρξει μια όσο το δυνατό αντικειμενική κρίση για τα δεδομένα, ενώ η δεύτερη, είναι μια εξωτερική διαδικασία και λαμβάνει χώρα στο ερευνητικό πεδίο όπου οι βιωματικές εμπειρίες του ανθρωπολόγου από τα «μέσα» συμβάλουν στην διερεύνηση και κατανόηση του «κοινώς νοούμενου».

Πράγματι η μέχρι τότε παρουσία μου στην κοινότητα ουσιαστικά περιοριζόταν σε διαδικασίες και προσπάθειες γνωριμίας στα πλαίσια μιας πρώτης επικοινωνίας με τους κατοίκους στο καφενείο και στις ταβέρνες. Ενέργειες, όμως, που μέχρι τότε φαινομενικά δεν αποδίδανε στο να τους προσεγγίσω. Η παρουσία μου,

⁶⁶ Σε τοπικό επίπεδο, θα έλεγε κανείς, ότι πρόκειται για τη στρατηγική μιας πολιτικής που στόχο έχει να διαφυλάξει την καλή εικόνα της κοινότητας προς τα έξω με την απόκρυψη ενός μέρους της «κοινωνικής γνώσης» (στην συγκεκριμένη περίπτωση των διαφορών και των αντιπαλοτήτων) των μελών της κοινότητας από τον παρείσακτο ξένο, τον οποίο δεν γνωρίζει κανείς. «Οι ιστορίες είναι το άκρως αντίθετο της επίσημης ιστορίας.» Βλ. σχετ. M. Herzfeld, (1998:58, 232)

⁶⁷ Πρβλ. Δ. Γ. Μαδιανού, (1993: 46), «Ο ανθρωπολόγος που εργάζεται οίκοι εμπλέκεται, εν μέρει, και στην μελέτη της δικής του καταγωγής, μελετά, επομένως, και ένα μέρος του εαυτού. Η επιτόπια έρευνα στην πατρίδα φορτίζεται πολλές φορές συναισθηματικά από το γεγονός ότι ο ανθρωπολόγος είναι μεν ο εαυτός, αλλά αποτελεί και μέρος του άλλου, αυτού δηλαδή που μελετά....ο άλλος πρέπει να

λοιπόν, εκεί θα έπρεπε να ενισχυθεί από την άμεση και ουσιαστική εμπλοκή μου και σε άλλες εμπειρίες της ζωής τους που αποτελούσαν τις οδύνες του μικρού ταξιδιού της καθημερινότητάς τους. Σε αυτή την περίπτωση αξιοποίησα την γνωριμία μου και την καλή σχέση που είχα αναπτύξει με τον Πάρη. Τον παρακάλεσα, λοιπόν, όποτε πηγαίνει στα χωράφια του για διάφορες εργασίες να με παίρνει μαζί του. Μέσα σε λίγο χρονικό διάστημα είχα γίνει η μόνιμη συντροφιά του σ' όλες σχεδόν τις αγροτικές δραστηριότητες όπως το όργωμα, το φρεζάρισμα, την λίπανση των χωραφιών, το πότισμα κλπ. Εκείνος από την πλευρά του ανέλαβε να με μνησεί σε κάποιες βασικές δραστηριότητες και τεχνικές χειρισμού των μηχανών και, σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις, άρχισα κάπως να τον βοηθάω καθώς είχα αναπτύξει ορισμένες μικρές δεξιότητες με τα γεωργικά μηχανήματα. Επίσης, υπήρξαν και περιστατικά όπου μαζί με τους μετανάστες βοηθούσα στο φόρτωμα των προϊόντων στα φορτηγά αλλά και στην ταξινόμηση των αγροτικών εφοδίων στην αποθήκη του, καταλαμβάνοντας μια άτυπη θέση ανάμεσα στα μέλη του εργατικού του προσωπικού. Άλλοτε, πάλι, όταν η φθινοπωρινή βροχή μετέτρεπε σε λάσπη το γόνιμο χώμα των χωραφιών και έκανε αδύνατη την εργασία στον κάμπο, επιστρέφαμε με το τρακτέρ γρήγορα προς την κοινότητα, όπου εκεί συναντιόμαστε και με τους υπόλοιπους παραγωγούς. Τότε, μπορούσε κανείς να διακρίνει στα πρόσωπά τους έναν αλλόκοτο συνδυασμό έκπληξης και χαμόγελου που προκαλούσε η παρουσία μου δίπλα στον Πάρη. Τις περισσότερες φορές, όταν τελειώναμε τις εργασίες κατά το σούρουπο και πηγαίναμε για ένα κέρασμα στην καφετέρια, και ενώ όλα τα μάτια των θαμώνων ήταν στραμμένα επάνω μας, άρχιζαν τα περιπαιχτικά σχόλια: *«Τι έγινε Πάρη πήρες βοηθό; Τούτη την χρονιά θα έχεις πολύ και καλή σοδειά γιατί το χωράφι σου είναι σκαμμένο επιστημονικά από επιστήμονα»*. Οι μέρες περνούσαν και η παρουσία μου επάνω στο τρακτέρ του Πάρη είχε γίνει πια γνώριμη και οικεία από τους περισσότερους, σε βαθμό που όταν μας αντίκριζαν στον κάμπο από μακριά, προσπαθούσαν να διακρίνουν αν είμαι μαζί του για να με χαιρετήσουν. Σταδιακά, μάλιστα, άρχισαν να με προσκαλούν στις δουλειές τους, ο κάθε ένας ξεχωριστά, επικαλούμενοι τις διαφορετικές τεχνικές που είχαν να μου επιδείξουν σε σχέση με κάποιους άλλους. Δεν περνούσε ημέρα που να μην επισκεφτώ το χωράφι ή την αποθήκη κάποιου Δροσοπηγιώτη για να μάθω, όπως έλεγαν, *«τι θα πει αγροτιά από κοντά»*. Τα βράδια στην καφετέρια δεν ήταν, πια, όπως τις πρώτες μέρες της

οικοδομηθεί εντός, αφού πρώτα αποσπαστεί από τον εαυτό, ώστε να μπορεί να παρατηρηθεί». Βλ.

παραμονής μου στην κοινότητα. Ήδη κάτι είχε αλλάξει, μιας και αποδεχόμουν περισσότερες προσκλήσεις για ένα τσίπουρο από παρέες όπου μου ζητούσαν να τους περιγράψω τις εμπειρίες μου από την ημέρα που πέρασε. Και όταν μερικά από τα ρούχα που χρησιμοποιούσα άρχιζαν όλο και περισσότερο να μοιάζουν με τα δικά τους λασπωμένα, σκισμένα και βρώμικα, ακολουθούσε η στερεότυπη έκφραση από μέρους τους: *«Είδες τι τραβάμε εμείς οι αγρότες; Αυτά να τα γράψεις στο βιβλίο σου»*.

Η εγγύτητα που άρχισε σταδιακά να διαμορφώνεται μεταξύ εμένα και των κατοίκων προέκυπτε μέσα από την εντατική διείσδυσή μου σε καθημερινές αγροτικές τους διεργασίες κατά την διάρκεια της ημέρας και συντέλεσε στην μείωση της επιφυλακτικότητας που είχαν εκφράσει στις αρχές. Από απλός παρατηρητής είχα μετατραπεί σε άμεσο εμπλεκόμενο και η απλή καταγραφή της πράξης είχε γίνει για εμένα ένα μικρό σωματικό και κοινωνικό βίωμα. Οι μέρες περνούσανε και εγώ άρχιζα, σιγά-σιγά, να αισθάνομαι ότι έμπαινα στον δικό τους μικρόκοσμο αλλά, παρόλα αυτά, διέκρινα ότι εξακολουθούσε να υπάρχει μια μικρή επιφύλαξη. Σαν να τους εμπόδιζε κάτι και όπως χαρακτηριστικά διατύπωσε ένας νέος της κοινότητας: *«Είσαι 7 μήνες εδώ στο χωριό και ακόμα δεν μπορώ να εκφραστώ ελεύθερα μαζί σου. Οποτε κάνουμε παρέα νιώθω ένα μάγκωμα. Υπάρχει ένα μούδιασμα. Δεν ξέρω για τους άλλους αλλά εγώ έτσι νιώθω. Περιορίζω την συμπεριφορά μου. Για παράδειγμα δεν βρίζω για να μην με παρεξηγήσεις. Πιέζομαι να συμπεριφέρομαι διαφορετικά. Δεν μου δίνεις και εσύ λίγο θάρρος. Το πρόβλημα είναι ότι είσαι σοβαρός και προδιαθέτεις τον άλλον να συμπεριφερθεί ανάλογα»*. Η συγκεκριμένη επισήμανση-παρατήρηση του Δροσοπηγιώτη με έκανε να αναλογιστώ πως η εμφάνισή μου στα χωράφια, και η άμεσα βιωματική μου εμπλοκή σε καθημερινές αγροτικές δραστηριότητες, έπρεπε να συνδυαστούν και με την υιοθέτηση, σ'ένα άλλο επίπεδο, πολλαπλών πολιτισμικών κωδικών και συμπεριφορών, έτσι ώστε, η επικοινωνία μαζί τους να γίνει ακόμα πιο άμεση και ουσιαστική. Άρχισα, λοιπόν, να επικεντρώνω λίγο περισσότερο την προσοχή μου και σε κάποια άλλα συμβάντα πολιτισμικών συστημάτων μέσω των οποίων ορισμένοι αυτοπροσδιορίζονταν και τους οποίους εγώ δεν έπρεπε να αγνοήσω. Αυξήθηκε, λοιπόν, για παράδειγμα το ενδιαφέρον μου για το ποδόσφαιρο, όπου η δημοσιοποίηση της «ομαδικής» μου προτίμησης δημιούργησε χαρά σε μερικούς και αφορμή για περιπαιχτικά καυστικά υπονοούμενα από άλλους ενώ ταυτόχρονα διευκόλυνε περαιτέρω την μέθεξή μου μαζί τους. Παράλληλα, και σε ένα

σχετ. Δ.Γ.Μαδιανού, (1998: 383) και Χ. Βεϊκου, (1998: 97-98) .

άλλο επίπεδο, ενδιαφέρθηκα να διεισδύσω και σε θέματα που αφορούσαν τα γρήγορα αυτοκίνητα, την διασκέδαση σε «μοδάτα» μαγαζιά και το κρασί με τον μεζέ, όπως έλεγαν. Το ενδιαφέρον μου για το τελευταίο αυξήθηκε, μάλλον, πέρα από το επιτρεπόμενο και όταν μετά από καιρό είχαν υποχωρήσει οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσά μας, άρχισαν τα περιπαιχτικά σχόλια όταν γεμίζα μέχρι πάνω τα ποτήρια των φίλων στην παρέα: *«Ε, τι κάνεις εκεί; Πως φαίνεται ότι είσαι Αθηναίος. Αυτά που ήξερες εδώ θα τα ξεχάσεις. Το ποτήρι δεν θα το γεμίζεις μέχρι πάνω αλλά μόνο μέχρι την μέση. Δεν θα μας μεθύσεις εσύ. Το γεμάτο ποτήρι φοβίζει. Ενώ άμα είναι μέχρι την μέση σε προδιαθέτει να πεις και άλλο. Και χρόνο έχουμε. Δεν βιαζόμαστε να αδειάσουμε τα ποτήρια»*. Από ένα χρονικό σημείο και μετά άρχισα να κατανοώ, λοιπόν, ότι ουσιαστικά είχε ήδη διαμορφωθεί μια κατάσταση δοκιμασίας και διαβατήριας τελετής και για εκείνους και για εμένα. Ανιχνεύαμε ο «ένας» τον «άλλον» και καθορίζαμε την συμπεριφορά μας ανάλογα με το τι έκανε ή τι δεν έκανε ο «άλλος».

Σιγά- σιγά, λοιπόν, από ένα σημείο και μετά άρχισε μια ταχύτατη ανάπτυξη εμπιστοσύνης και οικειότητας. Οικοδομούνταν σταδιακά ένα πλέγμα σχέσεων στο βαθμό που άρχισαν όλοι να διεκδικούν την γνωριμία μου και να παρεξηγούνται όταν εγώ λησμονούσα να χαιρετήσω ορισμένους στην καφετέρια: *«γιατί εμάς δεν μας μιλάς; Δεν μας καταδέχεσαι;»*. Ενώ στην αρχή, λοιπόν, οι χαιρετισμοί που ανταλλάσσαμε μεταξύ μας ήταν ψυχροί και τυπικοί, έπειτα από μερικούς μήνες, έπρεπε κάθε φορά που επισκεπτόμουν την καφετέρια να απευθύνω χαιρετισμό σε όλους όσους ήταν εκεί και, κυρίως, να απευθύνομαι σε ορισμένους, πια, μόνο στον ενικό: *«Όχι κύριε Γιώργο. Γιώργο σκέτο. Εδώ είμαστε όλοι χωριό. Και εσύ χωριό είσαι τώρα. Το μάτι του χωριού σταμάτησε να σε βλέπει. Έδωσες εξετάσεις και τις πέρασες. Αλλά εσύ δεν ξέρεις ούτε πότε τις έδωσες ούτε πότε τις πέρασες»*. Ήμουν λοιπόν και «εγώ χωριό» κατά την έκφραση του Γιώργου, ή μάλλον, θα έλεγα καλύτερα, ότι δεν ήμουν πια ο «απόμακρος» και ο «ξένος» αλλά ο «γνώριμος» και «οικείος» ανάμεσά τους. Τόσο «γνώριμος» μάλιστα που με ήξεραν άνθρωποι, τους οποίους εγώ συναντούσα για πρώτη φορά, και οι οποίοι με υποδέχονταν με την ίδια περίπου έκφραση: *«ξέρω, ξέρω έχω μάθει για σένα. Μου έχουν μιλήσει οι άνθρωποι από την καφετέρια»*. Οι γνωριμίες εκείνες με έκαναν να αναθεωρήσω ορισμένα από τα συμπεράσματα, στα οποία είχα καταλήξει στις αρχές της παραμονής μου στην κοινότητα, και σχετίζονταν με την μη ανταπόκριση των κατοίκων τις πρώτες ημέρες. Στην πραγματικότητα υπήρξε ανταπόκριση, αλλά σε ένα διαφορετικό επίπεδο κατά

το οποίο βρισκόμουν κάτω από τα βλέμματά τους και υπό συνεχή διερεύνηση. Η παρουσία μου στην καφετέρια και στους άλλους χώρους της κοινότητας σε συνδυασμό με την επιφυλακτικότητα και την καχύποπτη στάση που εισέπραττα, στην ουσία ήταν μια δυναμική διαδικασία ζύμωσης και ωρίμανσης των εκατέρωθεν σχέσεων μέσω της δικής τους παρατήρησης. Από παρατηρητής είχα γίνει παρατηρούμενος. «Το μάτι του χωριού με έβλεπε» όπως είπε και παραπάνω ο πληροφορητής μου. Υπήρχε μια δυναμική σχέση κοινής δοκιμασίας και αλληλεπίδρασης μεταξύ εμένα και των ντόπιων. Δοκιμάζονταν και εκείνοι, όπως και εγώ, υπό το πρίσμα μιας διαρκούς διαδικασίας διερεύνησης και εξαγωγής συμπερασμάτων του «ενός» έναντι του «άλλου». Τελικά, αποδείχθηκε πως η απραξία μου, τον πρώτο καιρό, ήταν μια πάρα πολύ δημιουργική περίοδος αφού ουσιαστικά έχτιζα, χωρίς να το καταλάβω μια εικόνα, η οποία στην συνέχεια ενισχύθηκε και από την επίμονη εμπλοκή μου στην καθημερινή τους ζωή και που στο μέλλον θα ανέτρεπε την εικόνα του «απόμακρου» και του μη «οικείου». Όπως θα έλεγε και η Δ.Γ.Μαδιανού: *«πολλές φορές ο ανθρωπολόγος που για πρώτη φορά εκτίθεται στο ερευνητικό πεδίο και διανύει τα πρώτα στάδια της συμμετοχικής παρατήρησης, αισθάνεται ότι δεν παράγει ανθρωπολογικό έργο. Τουναντίον, κάνει πάρα πολλά. Έστω και αν νομίζει ότι δεν συμμετέχει, έστω και αν δεν του δίνουν σημασία οι εντόπιοι, έστω και αν είναι μόνο ένας απλός παρατηρητής»*.

Μετά από καιρό, και όταν πια είχαν πέσει τα σύνορα της επιφύλαξης και της καχυποψίας, η αδιαφορία τους άρχισε να μετατρέπεται σε ερωτήματα για το ποιος ακριβώς είμαι, από που έρχομαι και τι γύρευα να κάνω εκεί. Η μεγαλύτερη, όμως, απορία τους ήταν εκείνη που αφορούσε το πως επέλεξα το δικό τους χωριό και όχι κάποιο άλλο της περιοχής. Όταν τους απαντούσα ότι η επιλογή έγινε γιατί η κοινότητα παρουσίαζε μια μεγάλη ποικιλία στις καλλιέργειες και στον τεχνολογικό εξοπλισμό, η αντίδρασή τους ήταν χαρακτηριστική: *«Α, μάλιστα και εσύ όπως οι μετανάστες. Έμαθες που έχει ψωμί και ήρθες. Ίδιο δρόμο με τον Πακιστανό ακολούθησες»*⁶⁸.

Επιζητούσαν και εκείνοι με κάποιον τρόπο να αποκτήσουν πρόσβαση και γνώση για την δική μου ζωή. Είχα διανύσει αρκετό χρονικό διάστημα στην κοινότητα και μπορούσα πια να μην αντιμετωπίζω προβλήματα άρνησης σε ότι ήθελα να μάθω.

⁶⁸ Η κοινότητα απαριθμεί μεγάλο αριθμό εποχιακών μεταναστών, οι οποίοι εργάζονται στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις των Δροσοπηγιωτών. Είναι χαρακτηριστικό πως από τον Μάιο μέχρι και τον Σεπτέμβριο ο αριθμός τους ξεπερνά κατά τρεις φορές, σχεδόν, τον μόνιμο πληθυσμό της κοινότητας.

Έφθασε, μάλιστα, η στιγμή όπου υπήρξε ένας άτυπος συναγωνισμός για το ποιος από τους παραγωγούς νομιμοποιούταν να έχει την ικανότητα να μιλάει μαζί μου για να μου λύνει τα όποια ερωτηματικά μου σχετικά με τα αγροτικά δρώμενα. Διεκδικούσε κάθε ένας από εκείνους τον ρόλο του σωστά ενημερωμένου και του άρτια καταρτισμένου αγρότη και, συνάμα, γνώστη όλων των μυστικών της δουλειάς. Υπήρξαν μάλιστα αρκετές περιπτώσεις που γινόμενι αποδέκτης προσκλήσεων για να επισκεφτώ τον χώρο εργασίας τους (είτε χωράφι, είτε αποθήκη με εργαλεία και εφόδια) για να διαπιστώσω από κοντά τον επαγγελματισμό τους και τον σύγχρονο εξοπλισμό της εκμετάλλευσής τους που, όπως οι ίδιοι έλεγαν, συμβάδιζε με τα ευρωπαϊκά στάνταρτ. Αργότερα, συνειδητοποίησα και μια άλλη διάσταση εκείνων των προσκλήσεων. Οι περισσότερες αποσκοπούσαν στο να επιβεβαιώσω άμεσα, και με τα ίδια μου τα μάτια, την καλή οργανωτική λειτουργία και την τεχνολογική πρωτοπορία ορισμένων παραγωγών έναντι κάποιων άλλων⁶⁹. Σταδιακά διαπίστωνα πως η στάση τους για την απαξία της αγροτικής ζωής και του αγροτικού επαγγέλματος, που εξέφραζαν το πρώτο διάστημα της γνωριμίας τους μαζί μου, και η προτροπή τους να μην ασχοληθώ με την καταγραφή τους, είχαν μετατραπεί τώρα σε κεντρικά θέματα συζητήσεων. Είχε περάσει ένας ολόκληρος χρόνος και εγώ είχα γίνει πια ένα «κομμάτι» της καθημερινότητάς τους, σε σημείο, μάλιστα, που να αποτελώ και αντικείμενο στοιχημάτων μεταξύ των. Πράγματι, σε κουβέντες που έκαναν, και αφορούσαν παλιές ονομασίες τοποθεσιών και περιοχών του κάμπου, στοιχημάτιζαν για το αν εγώ τις γνωρίζω. Οι περισσότεροι χάνοντας τα χρήματά τους έλεγαν χαμογελώντας: «Α, πάλιωσε και ετούτος εδώ πια. Τα παράμαθε για τα καλά τα μέρη μας».

Η αναμονή και η προσδοκία της επικοινωνιακής συνεύρεσης μου με τους κατοίκους του χωριού αναδεικνύονταν, ουσιαστικά, σε μια διαδικασία επαναπροσδιορισμού των ορίων, μέσα στα οποία εγώ έπρεπε να κινηθώ, εκθέτοντας τον εαυτό μου ταυτόχρονα σε παράλληλα και συμπληρωματικά επίπεδα κοινωνικής αλληλεπίδρασης και υιοθετώντας διαφορετικούς, κάθε φορά, πολιτισμικούς κώδικες επικοινωνίας. Η δημιουργία πολλαπλών τόπων συνάντησης ήταν απόρροια της προσπάθειας μου να προσεγγίσω, «από τα μέσα», «σημαντικές» και «ασήμαντες» πτυχές της καθημερινότητάς τους, έτσι ώστε, να κατανοήσω την σημασία των

⁶⁹ Μήπως αυτές οι προσκλήσεις στον χώρο τους αποτελούσαν στην πραγματικότητα μια προέκταση του πεδίου των ανταγωνιστικών σχέσεων όπως μου είχαν περιγράψει, πριν από καιρό, οι δύο νέοι συνομιλητές μου στην καφετέρια;

ατομικών και συλλογικών πράξεων και συμπεριφορών τους. Μια τέτοια διαδικασία, όμως, απαιτούσε, όχι μόνο την επίμονη, εντατική και μακρόχρονη παρουσία μου ανάμεσά τους, αλλά και την βιωματική εμπλοκή μου στις καθημερινές τους εμπειρίες, τις έγνοιες, τις χαρές τους, τις λύπες τους, τις κοινωνικές εντάσεις τους, τις αγωνίες τους και, γενικά, κάθε τι που χαρακτήριζε την καθημερινότητά τους. Αυτή η εμπλοκή ουσιαστικά επέτρεψε την άρση των επιφυλάξεων και των δισταγμών και την σταδιακή οικοδόμηση σχέσεων εμπιστοσύνης και οικειότητας ανάμεσα σε μένα και τους ντόπιους. Το γεγονός αυτό συνέβαλε σημαντικά στην «μείωση της αντιδραστικότητας»⁷⁰ και στην αντίστοιχη αύξηση των πιθανοτήτων για την ευκολότερη προσέγγιση τους. Η συμβίωση μου μαζί τους, η άμεση παρατήρηση των συμπεριφορών και του εντόπιου τρόπου ζωής και η εν γένει «φυσική παρουσία μου εκεί»⁷¹ αποτελούν τις βασικές μεθοδολογικές αρχές μιας εθνογραφικής έρευνας⁷², οι οποίες, θα πρέπει να σημειωθεί, ότι έχουν, κατά καιρούς, αξιοποιηθεί και από ερευνητές συγγενικών επιστημών προς την κοινωνική ανθρωπολογία⁷³. Ανεξάρτητα, πάντως, από τον ερευνητικό χαρακτήρα που έχει μια εθνογραφία, εμπεριέχει, συνάμα, και το πλαίσιο οικοδόμησης των βιωματικών σχέσεων αλληλεπίδρασης μεταξύ του ανθρωπολόγου και των «εντοπίων». Πράγματι, η καθημερινή παρουσία μου ανάμεσά τους, η δυνατότητα στο να διαχειρίζομαι από ένα σημείο και μετά τις σχέσεις μου μαζί τους, η αμεσότητα και ζωντάνια των επαφών μου εκεί και, γενικά, η σωματική και ηθική μου εμβάπτιση στην «ετερότητα» απέδωσε στην συμμετοχική παρατήρηση εμπειρίες ξεχωριστής αξίας και μοναδικής σημασίας. Παράλληλα, όμως, μέσα από την συγκεκριμένη εγγύτητα της συμβίωσης προέκυπταν προβλήματα σ' ένα άλλο επίπεδο και ειδικότερα σε εκείνες τις περιπτώσεις που αναγκαζόμουν να πορευθώ προς την αντίθετη κατεύθυνση από εκείνη που χρησιμοποιούσα για να τους προσεγγίσω.

Όταν πια είχαν πέσει οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στον «απόμακρο» και τον «οικείο», στον «γνώριμο» και στον «μη γνώριμο», η έκφραση του Δροσοπηγιώτη προς εμένα «εδώ είμαστε όλοι χωριό, και εσύ είσαι χωριό» αποκτούσε ένα ξεχωριστό νόημα με βαρύνουσα σημασία. Ύστερα από έναν χρόνο παραμονής

⁷⁰ Βλ. σχετ. Δ.Γ.Μαδιανού (1999: 240)

⁷¹ Δ.Γ.Μαδιανού (1999: 234-235)

⁷² E. Leach (1993: 9-19)

⁷³ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κοινωνιολόγου E.Goffman, ο οποίος υποδυόταν κατά καιρούς τον γεωπόνο, τον θυρωρό, τον νοσοκόμο, αλλά και τον γκρουπιέρη καταγράφοντας τις εμπειρίες των υπό παρατήρηση ομάδων που κατά καιρούς μελετούσε. Βλ. ενδεικτικά E.Goffman (1961)

μου στην κοινότητα, οι περισσότεροι κατέληγαν σε ένα αυστηρό συμπέρασμα: *«Δεν θα μπορούσες να πας σε άλλο χωριό. Τα άλλα χωριά δεν θα σε δεχόντουσαν καλά. Αυτό είναι το καλύτερο χωριό της περιοχής»*. Οι απόψεις τους εκείνες και ο τρόπος με τον οποίο διατυπώνονταν ουσιαστικά έθεταν «εμένα», τον «γνώριμο», τον «οικείο», τον «εαυτό», με λίγα λόγια τον «δικό τους», προ των ευθυνών μου. Στην πραγματικότητα, αποτελούσαν μια δέσμευσή μου και μια έμμεση προειδοποίησή τους για την σωστή προβολή του χωριού προς τα «έξω» αφού πια και «εγώ ήμουν χωριό». Αυτό ακριβώς το νόημα και τον χαρακτήρα είχαν οι παραιτήσεις ορισμένων μεγάλων παραγωγών της κοινότητας προς εμένα, παραμονές του εκπαιδευτικού ταξιδιού των φοιτητών του Παντείου⁷⁴ στην κοινότητα, το τελευταίο καλοκαίρι της παραμονής μου εκεί και που συνοπτικά περιέχονταν στην φράση: *«Σε παρακαλούμε μην ανοίξεις κουβέντα για φυτοφάρμακα»*⁷⁵. Στο σημείο αυτό δεν επιθυμώ να εμπλακώ σε μια συζήτηση για την πολιτισμική σημασία της χρήσης φυτοφαρμάκων κάτι που άλλωστε αποτελεί αντικείμενο του σχετικού κεφαλαίου της παρούσας μελέτης. Εκείνο, όμως, που θα πρέπει να συγκρατήσει κανείς για την ανάλυση που γίνεται εδώ, είναι ότι οι παραιτήσεις των παραγωγών να μην αναφερθώ σε φυτοφάρμακα γίνονταν για να μην γίνει γνωστή η μη ορθολογική χρήση τους σε ορισμένες περιπτώσεις. Η δημοσιοποίηση ανοιχτά της συγκεκριμένης πρακτικής από την μια, ενδεχομένως, να επηρέαζε κάποιες καταναλωτικές συμπεριφορές ενώ, από την άλλη, υπήρχε ο κίνδυνος να εννοηθεί ότι τα προϊόντα που παράγει το χωριό δεν είναι καθαρά, δεν είναι υγιεινά, γεγονός που πιθανά να οδηγούσε στον στιγματισμό του. Αυτή, όμως, η παραίνεση των παραγωγών προς εμένα αποκαλύπτει και κάτι άλλο. Είχε γίνει ήδη κατανοητό από τους παραγωγούς ότι εγώ ως «γνώριμος» και «οικείος», «ως δικός τους» γινόμουν εκείνη την συγκεκριμένη χρονική στιγμή ένας διαμεσολαβητής εκείνων προς τα «έξω» άρα και εκπρόσωπος καλής εικόνας και ομαλής κοινωνικής δραστηριότητας του χωριού. Ταυτόχρονα, όμως, ήμουν και κάτοχος της «οικίας» τους γνώσης, μέρος της οποίας εγώ, δεν μου επιτρεπόταν να γνωστοποιήσω προς τα έξω επειδή «και εγώ ήμουν χωριό». Στην πραγματικότητα, οι

⁷⁴ Το συγκεκριμένο ταξίδι οργανώθηκε από το Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, τον Μάιο του 2002, υπό την οργάνωση και την επίβλεψη των Δ.Γ.Μαδιανού (καθηγήτρια) και Ε. Τουνταςάκη (λέκτορα). Σκοπός του εν λόγω ταξιδιού ήταν να βοηθήσει τους φοιτητές του τμήματος να σχηματίσουν μια πρώτη και ενδεικτική εικόνα από κοντά του ερευνητικού έργου ενός ανθρωπολόγου.

⁷⁵ Η χρήση των φυτοφαρμάκων στην παραγωγική διαδικασία αποτελεί μια φυσιολογική γεωργική δραστηριότητα των παραγωγών. Ταυτόχρονα, όμως, αποτελεί και απαγορευμένο αντικείμενο δημόσιας συζήτησης και μάλιστα ενώπιον «αγνώστων».

παραινέσεις τους να μην δημοσιοποιήσω ένα κομμάτι της «κοινωνικής τους γνώσης» αποτελούσαν την έμμεση παραδοχή τους ότι εγώ πια γνωρίζω, και γνωρίζω καλά.

Προς την ίδια κατεύθυνση προσανατολίζονταν και η προσδοκία αρκετών για να διαβάσουν, κάποτε, το βιβλίο που θα έγραφα για εκείνους και το χωριό. Το ενδιαφέρον που κατά καιρούς έδειχναν δεν εστιαζόταν μόνο στο να διαπιστώσουν την εγκυρότητα όλων όσων μου μετέφεραν εκείνοι κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας αλλά, κυρίως, να διαπιστώσουν αν αυτά που εγώ έχω μεταφέρει στο κείμενο «ανεβάζουν», όπως έλεγαν, το χωριό. Είναι χαρακτηριστική η διευκρινιστική παρέμβαση ενός πληροφορητή μου, όταν του εξέφρασα τον σκεπτικισμό μου για το ενδιαφέρον που εκδήλωναν ορισμένοι να διαβάσουν το βιβλίο: *«Να ξέρεις ότι περιμένουν μόνο καλά λόγια για το χωριό. Τίποτα να μην γράψεις κακό. Δεν το θέλουν. Μερικοί θα πάψουν να σου μιλάνε αν δουν κάτι που θεωρούν ότι υποβιβάζει το χωριό»*. Η εγγύτητα της συμβίωσης που είχε διαμορφωθεί από την μακροχρόνια παραμονή μου εκεί, αλλά και η αναγνώριση από τους περισσότερους, ότι εγώ αποτελώ πια έναν «οικείο» και κοντινό σε αυτούς, έθεταν ζητήματα αποστασιοποίησης, αντικειμενικότητας και επαναξιολόγησης των ορίων που έπρεπε να κινηθώ ως επιστήμονας⁷⁶. Την μία στιγμή βρίσκoμoυν με λερωμένα ρούχα μαζί τους μέσα στις λάσπες του χωραφιού. Εκεί ήμουν ο «δικός», ο «οικείος» και βίωνα «τι τραβάμε εμείς οι αγρότες» και «τι θα πει αγροτιά από κοντά», τα οποία «έπρεπε να τα βάλω μέσα στο βιβλίο μου». Από την άλλη, όμως, έπρεπε να διανύσω την αντίθετη απόσταση για να φτάσω στην θέση του ψυχρού (πέρα από συναισθηματισμούς), μοναχικού και αξιόπιστου ερευνητή και να αναλογιστώ την χρησιμότητα της παρουσίας των εκατοντάδων μεταναστών για τις χειρωνακτικές εργασίες. Από την μια, έπρεπε «να γράψω στο βιβλίο καλά λόγια για το χωριό», από την άλλη, όμως, ήμουν και ο κάτοχος μιας συγκεκριμένης «οικίας γνώσης» που δεν επιτρεπόταν να δημοσιοποιήσω προς τα έξω. Η εμπλοκή μου στην διαδικασία μιας έγκυρης προσέγγισης και ανάδειξης των δεδομένων της εθνογραφικής μου έρευνας είναι, ουσιαστικά, ένα συνεχές «πήγαινε-έλα» μεταξύ προσέγγισης του «άλλου» και, ταυτόχρονα, αποστασιοποίησής του, επαναπροσέγγισής του και πάλι

⁷⁶ Πρβλ. Χ. Βεΐκου, (1998, 98) «Το να αυτο-εγκαλείσαι ξένος σ' έναν οικείο τόπο σημαίνει μια νοητική αυστηρότητα, μια τεχνητή αποξένωση και μια εκούσια εσωτερική μοναξιά, που περικλείουν πολλές λογικές, συναισθηματικές και συνειδησιακές παγίδες για την γνησιότητα και την αυθεντικότητα της παραγόμενης ερμηνείας».

αποστασιοποίησης του. Ένα κοπιαστικό ταξίδι μεταξύ του άμεσα εμπλεκόμενου συμμετέχοντα και του «εξωτερικού αντικειμενικού παρατηρητή»⁷⁷.

Πόσο αποστασιοποιημένος και πόσο αντικειμενικός μπορούσα να υπάρξω, όταν οι «άλλοι» που είχα απέναντί μου, και ανάλογα με τις περιστάσεις, εμφανιζόταν κάθε φορά με διαφορετικές συμπεριφορές; Το να επικαλείται, για παράδειγμα ένας αγρότης, το πολύ χαμηλό του εισόδημα που τον κατατάσσει στους μη προνομιούχους ενώ την ίδια στιγμή κυκλοφορεί με μεγάλου κυβισμού αυτοκίνητο χρησιμοποιώντας, ταυτόχρονα, σημαντικό αριθμό μεταναστών στην εκμετάλλευσή του ωθεί και εμένα στο να αποστασιοποιηθώ ερευνητικά, επαναπροσδιορίζοντας την σχέση μου απέναντί του. Το να επικαλείται, επίσης, ένας παραγωγός τις αγνές μεθόδους στην παραγωγή και την παραδοσιακή χρήση των δεξιοτήτων που κληρονόμησε από τον πατέρα του, την ίδια στιγμή που διαθέτει στην αγροτική του επιχείρηση internet και είναι παραλήπτης σπόρων που παράγουν οι πολυεθνικές ωθεί και εμένα στο να διαφοροποιήσω την δική μου συμπεριφορά και θέση μου έναντι των συγχωριανών του και να επικοινωνήσω μαζί του σ' ένα διαφορετικό επίπεδο. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο E. Goffman⁷⁸ «το ενδιαφέρον πρέπει εντοπίζεται στις πράξεις των υποκειμένων και όχι στις προφορικές τους εκτιμήσεις για αυτές». Η ποικιλομορφία των ιδιοτήτων που επικαλούνταν αρκετοί από τους αγρότες για τον εαυτό τους και η ρευστότητα (ανάλογα με τις περιστάσεις) που χαρακτήριζε την προσπάθεια αυτοκαθορισμού και ετεροκαθορισμού τους εντάσσονταν στην πολυσυνθετότητα που αποκτούσε κάθε φορά η πολιτισμική τους ταυτότητα. Η υιοθέτηση, ανάλογα με τις περιστάσεις, από μέρους τους διαφορετικών και, σε πολλές περιπτώσεις, αντικρουόμενων συμπεριφορών οδηγούσε στο να εκφράζουν ρόλους πολυσύνθετους και ρευστούς γεγονός που επηρέαζε και την συγκρότηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Ήταν επόμενο, λοιπόν, και για εμένα να επαναπροσδιορίζω κάθε φορά τον «εαυτό μου» ανάμεσά τους πάντα σε σχέση με τις περιστάσεις και πάντα ανάλογα με *το ποιους «άλλους»* έπρεπε να προσεγγίζω για να γίνω «οικείος» και *από ποιους «άλλους»* έπρεπε να αποστασιοποιηθώ για να αντικειμενοποιήσω τα εμπειρικά μου δεδομένα.

⁷⁷ «Οι ανθρωπολόγοι οίκοι βρίσκονται με ένα ακόμη μεγαλύτερο πρόβλημα συγκριτικά με τους άλλους ανθρωπολόγους, γιατί θα πρέπει να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν την απαιτούμενη για το ανθρωπολογικό εγχείρημα απόσταση μεταξύ των ιδίων και του πολιτισμού τους....πώς ο ανθρωπολόγος θα διατηρήσει μια θέση από τα έξω και από απόσταση παρατηρητή, ενώ διεξάγει έρευνα από τα μέσα». Δ.Γ.Μαδιανού (1998:394-395). Βλ.σχετ.συζήτηση της ίδιας στο (1999:245-257)

⁷⁸E. Goffman (1996: 49)

Η δυσκολία των προηγούμενων μηνών στο να προσεγγίσω καθημερινές πτυχές της ανθρώπινης ζωής και εμπειρίας είχε αμβλυνθεί σε σημαντικό βαθμό. Από ένα σημείο και μετά όμως προέκυπταν δυσκολίες που χαρακτήριζαν την πολυπλοκότητα που διέκρινε τις κοινωνικές τους συμπεριφορές, οι οποίες ήταν απόρροια της ρευστότητας που χαρακτήριζε την πολιτισμική τους ταυτότητα. Από την μια, λοιπόν, ζητήματα που είχαν να κάνουν με τα επενδυτικά ευρωπαϊκά προγράμματα, τον εξοπλισμό της επιχείρησης και την επιχειρηματική δράση, τα επαγγελματικά ταξίδια στο εξωτερικό, την στρεμματική απόδοση, το κέρδος, το εργατικό δυναμικό της εκμετάλλευσης, τα φυτοφάρμακα, τα σύγχρονα τεχνολογικά συστήματα, τις καινοτομίες, την σύγχρονη οικιακή διακόσμηση, και πολλά ακόμα, συνιστούσαν ένα δείγμα του πεδίου της σημερινής «σύγχρονης» ορθολογικής και μηχανοκρατούμενης κοινωνίας. Από την άλλη, τα καθημερινά και ασήμαντα, τα μισοξεχασμένα, όπως το ζυμωτό αχνιστό ψωμί από μικρούς χτιστούς φούρνους του κήπου, η κληματαριά της αυλής, το υπόγειο με τα λιγοστά πια ξύλινα βαρέλια κρασί, ο καφές στην χόβολη, η μουσταλευριά που βράζει στο τσουκάλι, το τυρί που στραγγίζει στο τουλουπάνι, τα λιγοστά όσπρια που καλλιεργούνται ακόμα στα τσέπια εναπομείναν δείγμα μιας κοινωνίας αυτοκατανάλωσης του περασμένου αιώνα. Με λίγα λόγια, συμπεριφορές και δραστηριότητες που με την πρώτη ματιά μπορεί να μην έχουν καμία σημασία για τον περαστικό που δεν μένει «εκεί» που τελικά, όμως, αποτελούν, και αυτές, έναν πολύτιμο κρίκο στην αλυσίδα της ανθρώπινης συμπεριφοράς και, συνάμα, απαραίτητο για την προσέγγιση και ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας. Η κοινότητα, λοιπόν, ως ένα αμάλγαμα τοπικών, εθνικών και υπερεθνικών δραστηριοτήτων και επιρροών. Ένα πεδίο συνάντησης και διαπλοκής ποικιλόμορφων πολιτισμικών συμπεριφορών και διαλεκτικών σχέσεων που διαμορφώνουν την πολιτισμική ετερότητα, την οποία ο ερευνητής με το εθνογραφικό του έργο οφείλει να περιγράψει και να αναδείξει⁷⁹ έτσι ώστε αυτή να συγκριθεί στο δυναμικό γίγνεσθαι της «μεταβαλλόμενης κοινωνικής πραγματικότητας»⁸⁰.

⁷⁹ «Ο ουσιαστικός προορισμός της ανθρωπολογίας δεν είναι να δώσει απάντηση στα βαθύτερα ερωτήματά μας, αλλά να θέσει στη διάθεσή μας τις απαντήσεις που έδωσαν άλλοι, φυλάσσοντας άλλα κοπάδια σε άλλα λιβάδια, ώστε να τις συμπεριλάβουμε στο προσβάσιμο αρχείο των όσων έχει πει ο άνθρωπος». C.Geertz (2003: 41)

⁸⁰ Δ. Γκέφου Μαδιανού. (1999: 381-382), Ε Παπαταξιάρχης (1992)

2.6.5. Η αποχώρηση

Είχε περάσει ενάμιση χρόνος παραμονής μου στην κοινότητα της Δροσοπηγής. Ο χρόνος της επιτόπιας παρατήρησης είχε πια φθάσει στο τέλος του και εγώ έπρεπε να ξενοικιάσω το σπίτι και να αποχωρήσω από την κοινότητα. Είχα, ήδη, προειδοποιήσει το τελευταίο διάστημα τους κατοίκους για την αποχώρησή μου αλλά οι περισσότεροι δεν ήθελαν να το πιστέψουν λέγοντάς μου, «*αποκλείεται να φύγεις εσύ από εδώ. Εσύ έγινες Δροσοπηγιώτης. Μείνε λίγο ακόμα και μην ανησυχείς για το βιβλίο θα στο γράψουμε εμείς. Όσο για το οικονομικό, θα σου δώσουμε όλοι από δύο στρέμματα φασόλι*». Όταν αναγκαζόμουν να τους αιτιολογήσω την απόφασή μου, υποστηρίζοντας πως ήρθε ο καιρός να συνεχίσω την μελέτη μου από άλλο μετερίζι, αρκετοί έδειχναν το ίδιο δύσπιστοι όπως στις πρώτες ημέρες της παραμονής μου εκεί: «*Νομίζεις ότι τα είδες όλα; Υπάρχουν πράγματα για την αγροτική ζωή που δεν σου έχουμε αποκαλύψει και πρέπει να κάτσεις τουλάχιστον δύο χρόνια ακόμα για να τα μάθεις*». Θα έλεγε κανείς, ότι η διαδικασία αποχώρησής μου συνοδεύτηκε από την ίδια περίεργη ατμόσφαιρα που συνάντησα με τον ερχομό μου στην κοινότητα με κυρίαρχη αίσθηση αυτή του μουδιάσματος και της αμηχανίας που υπήρχε μεταξύ μας. Οι παραινέσεις τους τις στιγμές της αποχώρησής μου ήταν χαρακτηριστικές: «*να έρχεσαι να το βλέπεις το χωριό που και που. Σε συμπάθησε ο κόσμος εδώ. Αυτό μην το ξεχάσεις*». Το ταξίδι που είχα, πια, φτάσει στο τέλος του υπήρξε σχετικά μακρύ και κοπιαστικό αλλά σίγουρα μοναδικό και μαγευτικό. Η παρέα, η φιλία, ο συμποσιασμός και γενικά οι ανθρώπινες σχέσεις που δημιουργήσαμε από κοινού εγώ και οι κάτοικοι της Δροσοπηγής απέκτησαν μια ξεχωριστή «αυθεντικότητα» για όσο χρόνο διήρκεσαν. Η συναισθηματική φόρτιση των παραινέσεών τους την στιγμή της αποχώρησής μου με κάνει να πιστεύω ότι και για εκείνους το ταξίδι να ήταν εξίσου μοναδικό⁸¹. Οι τελευταίες αυτές φράσεις τους αποτελέσαν το επιστέγασμα της οικειότητας που είχε δημιουργηθεί ανάμεσά μας όλο το προηγούμενο διάστημα. Ταυτόχρονα αποδείκνυαν ότι είχα καταφέρει να τους πλησιάσω αρκετά κοντά ή καλύτερα *μου είχαν επιτρέψει* να τους πλησιάσω τόσο, όσο εκείνοι ήθελαν. Έτσι το ερώτημα που παραμένει ακόμα, είναι κατά πόσο η εγγύτητα που επέτρεψαν εκείνοι να δημιουργηθεί επαρκούσε πραγματικά στο να αποδώσω νόημα και σημασία στις σχέσεις τους και στις συμπεριφορές του πολιτισμικού τους γίνεσθαι. Ανεξάρτητα

πάντως από αυτό, το ταξίδι σε έναν άλλον τρόπο ζωής ήταν μια μοναδική εμπειρία, που μόνο η συμμετοχική παρατήρηση μου επέτρεψε να βιώσω, και το σίγουρο είναι πως, μετά από ένα τέτοιο ταξίδι, ο καθένας μπορεί να γίνει λίγο διαφορετικός σε σχέση με πριν. Και όπως πολύ χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Claude Levi-Strauss⁸² «ο ανθρωπολόγος όταν ξεκινάει το ταξίδι του για το πεδίο, ξεκινάει ουσιαστικά ένα ταξίδι προς αναζήτηση του εαυτού του».

Η αμεσότητα των διαπροσωπικών σχέσεων που συνεπάγεται η συμμετοχή από τα μέσα στα κοινωνικά δρώμενα της κοινότητας συνέβαλε άμεσα, όχι μόνο στην διαδικασία σύλληψης ενός διαφορετικού τρόπου ζωής, αλλά, κυρίως, στην συνειδητοποίηση της ύπαρξης μιας πολιτισμικής ετερότητας που βρίσκεται καθημερινά δίπλα μας. Παρόλα αυτά, υπήρξαν και περιπτώσεις όπου δεν κατέστη δυνατό να περιγράψω κορυφαίες καθημερινές εμπειρίες που έζησα εκεί γιατί, πολύ απλά, τα λόγια δεν επαρκούν στο να περιγραφούν οι λεπτές αποχρώσεις των διάφορων μηνυμάτων από τις μικρές ανεπαίσθητες κινήσεις των ματιών, ο ήχος από το τσούγκρισμα των ποτηριών στην ταβέρνα, η μεθυστική μυρωδιά του χωραφιού μετά την βροχή, το άγνωστο πια στις πόλεις κελάδημα του κούκου και του γκιώνη, το βουητό του χειμωνιάτικου αέρα στις ρεματιές, το διάφανο λαμπύρισμα των σταλαγματιών στα κλωνάρια κατά την πρωινή υγρασία και αρκετά ακόμα. Ωστόσο, η συγκεκριμένη επισήμανση σε τίποτα δεν μπορεί να αποδυναμώσει την αξία της ιδιαιτερότητας που χαρακτηρίζει την μέθοδο της κοινωνικής ανθρωπολογίας και που πράγματι είναι εξαιρετική. Μπορεί να συμβάλλει τα μέγιστα στο να γίνει αντιληπτό το πόσο κοντινοί ή απόμακροι είναι όλοι εκείνοι που ζουν λίγο «παραέξω» από «εμάς» αλλά και πόσο κοντινοί ή απόμακροι είμαστε «εμείς» από «εκείνους». Πράγματι μια εθνογραφική μελέτη μπορεί να συμβάλει σημαντικά στο να διευρυνθούν και να ενισχυθούν οι δυνατότητες μας στο να κατανοήσουμε τους άλλους, όχι μόνο δίπλα μας, αλλά και εντός μας έτσι ώστε να μάθουμε να βλέπουμε «τον άλλον» ως έναν διαφορετικό «εαυτό». Αυτό μπορεί να αποτελέσει μια σημαντική ανθρώπινη κατάκτηση, ειδικότερα σήμερα, όπου εθνότητες, λαοί, κοινότητες και μειονότητες έρχονται κοντά, περισσότερο από κάθε άλλη φορά.

Πράγματι, σήμερα πια ζούμε σ' ένα παγκόσμιο χωριό όπου οι συσχετισμοί μεταξύ των λαών ολοένα και πυκνώνουν ενώ, παράλληλα, η πολυπλοκότητα, η

⁸¹ Ο E.E.Evans –Pritchard (1987:107) αναφέρει πως ένας ανθρωπολόγος έχει αποτύχει, εκτός εάν, τη στιγμή που θα αποχαιρετήσει τους γηγενείς, υπάρχει και στις δύο πλευρές η θλίψη του αποχωρισμού.

⁸² Claude Levi-Strauss (1979)

ρευστότητα και η πολυσυνθετότητα που χαρακτηρίζουν την πολιτισμική ταυτότητα αρκετών κοινωνικών ή εθνοτικών ομάδων συνιστά την διερευνητική επαναπροσέγγισή τους. Η ετερότητα είναι πια κοντά μας και πρέπει να αναζητηθεί στην μικρή περιπέτεια της καθημερινότητας όλων μας. Εκείνο το οποίο πραγματικά μπορεί να προσφέρει, σήμερα, η εθνογραφική έρευνα είναι ένας κοινός τόπος συνεύρεσης, διαλόγου και κατανόησης όχι μόνο μεταξύ διαφορετικών λαών, εθνοτήτων, ή πολιτισμικών ομάδων αλλά και μεταξύ «ημών» και του ίδιου μας του «εαυτού».

3. Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

3.1. Η Τοποθεσία

Την κοινότητα της Δροσοπηγής μπορεί κανείς να επισκεφτεί εάν ακολουθήσει την εθνική οδό Αθηνών Λαμίας και στρίψει στην γέφυρα της Ριτσώνας που βρίσκεται 7 περίπου χιλιόμετρα μετά τα διόδια του Σχηματαρίου. Ακολουθώντας την κατεύθυνση που οδηγεί στην κοινότητα της Κρύας Βρύσης διαπιστώνεται ο αγροτικός χαρακτήρας του τοπίου όπου εκατέρωθεν του δρόμου υπάρχουν συστηματικές καλλιεργούμενες εκτάσεις με σημαντικότερες τα βαμβάκια, τα σιτηρά και τα αμπέλια. Συνεχίζοντας την πορεία για λίγα χιλιόμετρα νότια και έπειτα προς τα δυτικά ο δρόμος ανηφορίζει και περνά ανάμεσα από λόφους καλυμμένους με ελαιόδεντρα. Βρισκόμαστε σε υψόμετρο 450 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας και από αυτό το σημείο διακρίνεται πεντακάθαρα ο Ευβοϊκός κόλπος και στο βάθος του ορίζοντα οι βουνοκορφές του όρους Δίρφους της Εύβοιας. Μετά από λίγα χιλιόμετρα συναντάμε την κοινότητα της Ασωπίας 1.500 κατοίκων. Εδώ κυριαρχούν οι καλλιέργειες της ελιάς, των αμπελιών και η ποιμενική κτηνοτροφία καθώς το ψυχρό κλίμα λόγω υψομέτρου και η έλλειψη υδάτινων πόρων καθιστά απαγορευτική την εντατική γεωργία. Από εδώ και πέρα ο δρόμος κατηφορίζει και από την έξοδο της κοινότητας και προς τα δυτικά το τοπίο σταδιακά αλλάζει. Εντοπίζονται καλλιεργούμενες εκτάσεις στις οποίες διακρίνονται εγκαταστάσεις γεωτρήσεων, συστήματα αυτόματου ποτίσματος, πλυντήρια καρότου, αποθήκες μηχανημάτων και συσκευασίας αγροτικών προϊόντων δημιουργώντας την εντύπωση ύπαρξης εκσυγχρονισμένης γεωργίας, εκτατικού και εντατικού χαρακτήρα. Μετά από 5 περίπου χιλιόμετρα, και σε μια άκρη αυτής της μεγάλης γόνιμης έκτασης ο δρόμος καταλήγει στην κοινότητα της Δροσοπηγής που βρίσκεται στους πρόποδες του υψώματος Πυργάρι (υψ.700μ) το οποίο αποτελεί και το βόρειο σύνορο της. Η κοινότητα και οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις που ανήκουν σε αυτήν, συνορεύουν ανατολικά με τις εκτάσεις της Ασωπίας και δυτικά με την γεωργική γη του Νεοχωρακίου. Στα νότια ο ποταμός Ασωπός που πηγάζει από το όρος Ελικώνας και εκβάλει στον Ευβοϊκό κόλπο αποτελεί το φυσικό σύνορο της Δροσοπηγής με τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις που ανήκουν στις ορεινές κοινότητες του όρους Πάστρα, το οποίο συνδέεται μέσω κορυφογραμμών με το όρος Πάρνηθα.

Η κοινότητα όπως και όλα τα χωριά της περιοχής συνδέονται μέσω επαρχιακών δρόμων με την κεντρική οδική αρτηρία της παλαιάς Εθνικής οδού Ελευσίνας-Θηβών που καταλήγει στην πόλη της Θήβας η οποία αποτελεί το κέντρο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της ευρύτερης ζώνης.

3.2. Οι Ιστορικές απαρχές της κοινότητας

Κοσσιά και Λιανοντούφεκο: «Τούτα εδώ είναι το ένα πράμα».

Η Αρβανίτικη καταγωγή των κατοίκων της Δροσοπηγής χαρακτηρίζει και τους υπόλοιπους πληθυσμούς των γειτονικών κοινοτήτων που ανήκουν στην επαρχία Θηβών. Χρονολογικά η Δροσοπηγή είναι μια νέα σχετικά κοινότητα καθώς δημιουργήθηκε από μεμονωμένους πληθυσμούς, κυρίως κτηνοτρόφων και γεωργών, της περιοχής με το πέρας του αγώνα της ανεξαρτησίας του 1821. Σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων, στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας η κοινότητα υπήρχε με την μορφή ενός πολύ μικρού οικισμού αποτελούμενου από φτωχικές καλύβες στην θέση Λυκούρεση, λίγο έξω από την σημερινή τοποθεσία της. Η πρώτη επίσημη εμφάνισή της ως οικισμός γίνεται στις 28/12/1836 με το όνομα Μουσταφάδες ενταγμένο στον Δήμο Παρασωπίας⁸³, ενώ το 1841 με το Βασιλικό Διάταγμα «Περί συγχωνεύσεως Δήμων» ενσωματώνεται στον Δήμο Τανάγρας.⁸⁴ Τα ονόματα των περισσότερων κοινοτήτων και οικισμών -όπως και η ονομασία Μουσταφάδες- που ανήκουν σε όλη την περιφέρεια, είχαν Τουρκική ή Σλαβική προέλευση και ορισμένες από τις κοινότητες διατήρησαν τα συγκεκριμένα τοπωνύμια ως το 1970. Διαπιστώνεται⁸⁵ πως οι μετονομασίες σε ελληνικά ονόματα έγιναν στο

⁸³ «Διοίκησης Θηβών-Δήμος Παρασωπίας: Δριμάρι, Κατσούλα, Μπούμπουκα, Νεοχώρι, Λυκούρεσι, Μουσταφάδες, Χλεμποτσάρι, Κόρτσα, Καβάσαλα, Κακονισκίρι, Κρόρα». Φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως υπ' αριθμ. 80 (Παράρτημα) της 28/12/1836. Είναι η πρώτη επίσημη δημοσίευση καταλόγου με τις ονομασίες όλων των κατοικημένων χώρων (οικισμών) κατά την Ίδρυση του νέου Ελληνικού Κράτους. Μιχαήλ Χουλιαράκης (1973: 111-112).

⁸⁴ Β.Δ. 1(13)-11-1841 «Περί συγχωνεύσεως Δήμων» (ΦΕΚ 25-10-1842). Στο ίδιο (137).

⁸⁵ Ν.Δ. 17-9-1926 (ΦΕΚ 332/21-9-1926) «Περί μετονομασίας συνοικισμών, πόλεων ή κωμών». Μιχαήλ Χουλιαράκης (1973: 256), Νίκος Ανδριώτης (2000: 656-657). Κατά την άποψή μας αυτές οι αλλαγές τοπωνυμίων αρκετών κοινοτήτων (π.χ. Αρβανιτοχώρια) στον Ελλαδικό χώρο εντάσσονταν σε μια συγκεκριμένη Εθνική πολιτική που στόχο είχε την αποφυγή κάθε «επικίνδυνου συνειρμού» που

διάστημα 1915-1970 και έφθασαν τις 43. Οι περισσότερες (9 τον αριθμό) έγιναν το 1953 χρονολογία που μετονομάστηκαν και οι Μουσταφάδες σε Δροσοπηγή.

Όπως ήδη διατυπώθηκε οι απαρχές ύπαρξης του οικισμού Μουσταφάδων, ουσιαστικά εντοπίζονται με την ίδρυση του νέου Ελληνικού κράτους, γι' αυτό τον λόγο δεν υπάρχουν σαφή ιστορικά στοιχεία και επίσημες γραπτές πηγές τόσο για την προέλευση του ονόματος Μουσταφάδες όσο και για την πραγματική έκταση και κυριότητα της κοινότητας κατά την Τουρκοκρατία.⁸⁶ Εκείνο το οποίο γνωρίζουμε για την ευρύτερη περιφέρεια της Θήβας είναι πως αυτή αποτελούσε επαρχία της υποδιοίκησης - Βιλαέτι κατά την Τουρκική - Ευβοίας υπό την διοίκηση Βοεβόδα.⁸⁷ Σύμφωνα πάντα με το γαιοκτητικό σύστημα που ίσχυε για όλες τις κατακτημένες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η γη ανήκε στον Σουλτάνο, εκτός κάποιων συγκεκριμένων εξαιρέσεων⁸⁸. Πράγματι σύμφωνα με συγκεκριμένες πηγές κατά την διάρκεια της Τουρκικής κατοχής, ολόκληρη η Βοιωτία και ειδικότερα η περιφέρεια Θηβών ανήκε ιδιοκτησιακά στο Οθωμανικό κράτος εξαιρουμένων των εκτάσεων που ανήκαν σε Εκκλησιαστικά ιδρύματα⁸⁹ και της ορεινής έκτασης των Δερβενοχωριών⁹⁰. Ορισμένες από τις πηγές της περιοχής αναφέρουν πως σε όλη την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας σχηματίστηκαν στην περιοχή μεγάλες εκτάσεις γαιοκτησίας

προκαλούσαν τα «κακόχηα», βάση του ΦΕΚ, ονόματα ορισμένων περιοχών έτσι ώστε να εδραιωθεί σε όλη την επικράτεια μια «Εθνική ομοιογένεια».

⁸⁶ Οι επανειλημμένες επισκέψεις μου σε υπηρεσίες του Δήμου Θηβών (Υποθηκοφυλακείο, Βιβλιοθήκη) καθώς και η πρόσβασή μου σε αρχεία της κοινότητας για την διερεύνηση των σχετικών ζητημάτων δεν απέφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα εξαιτίας της μη ύπαρξης αρκετών αξιόπιστων γραπτών πηγών. Η ίδια δυσκολία παρουσιάστηκε και κατά την διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η καλλιεργήσιμη έκταση της κοινότητας πέρασε στην κατοχή των ακτημόνων με την σύσταση του Νέου Ελληνικού κράτους. Είναι χαρακτηριστικό πως στο απλό ξεφύλλισμα των αρχείων του Υποθηκοφυλακείου Θηβών οι σελίδες καταστρέφονταν εξαιτίας της παλαιότητας των εγγράφων. Παρόλα αυτά κατέστη δυνατό να συλλεχθούν κάποια επίσημα έγγραφα που αποσαφηνίζουν -όπως θα δούμε στην συνέχεια- το ζήτημα των Εθνικών Γαιών της περιοχής.

⁸⁷ Μιχαήλ Χουλιάρáκης (1973: 46-47)

⁸⁸ Αυτές αφορούσαν α) τα Βακούφια που ήταν Μοναστηριακές και Εκκλησιαστικές εκτάσεις και β) τα Μούλκια που αποτελούσαν δωρεές του Σουλτάνου σε ιδιώτες ως αναγνώριση σημαντικών υπηρεσιών. Βλ. σχετ. Κώστας Βεργόπουλος, (975: 54-63)

⁸⁹ Ενδεικτική περίπτωση Βακούφικου αποτελεί η έκταση των 16.000 στρ. της γειτονικής κοινότητας Ασωπίας η οποία ανήκε από το 1460 έως το 1888 στην κυριότητα του Αγίου Τάφου της Ιεράς Μονής του Θεοβαδίστου Όρους Σινά. Εφημερίδα *Ταναγραία* (Απρίλιος του 1990)

⁹⁰ Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των ορεινών αυτών χωριών αποτελεί μια διαφορετική περίπτωση καθώς σε όλη την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διατήρησαν την αυτονομία τους έναντι ετήσιου φόρου (100 γρόσια) που τους είχε επιβληθεί από τον Σουλτάνο. Κατά συνέπεια τα χωριά αυτά ως κεφαλοχώρια ήταν ελεύθερες και αυτοδιοικούμενες περιοχές. Σήμερα υπάρχει Δήμος Δερβενοχωριών και αποτελείται από τα χωριά Σκούρτα, Πύλη και Στεφάνη. Ολόκληρη η περιοχή είναι κλειστό οροπέδιο που βρίσκεται μεταξύ Πάρνηθας και Πάστρας, αθέατο από τις γύρω περιοχές. Πριν κατασκευαστούν οι σύγχρονοι δρόμοι η πρόσβαση σε εκείνα τα χωριά του οροπεδίου γίνονταν μέσω στενωπού=ντεβέν από όπου προέκυψε και η σχετική ονομασία. Βλ. σχετ. Γεώργιος Δ. Τσεβάς (1928: 139-143), Ν. Αναγνωστόπουλος- Δ. Αναγνωστόπουλος, (1939: 242), Δημήτριος Καλλιέρης (2000: 704-727)

(τσιφλίκια) που ανήκαν σε Τούρκους αξιωματούχους (Μπέδες, Πασάδες). Ο ισχυρισμός αυτός ελέγχεται, καθώς γνωρίζουμε πως το τσιφλίκι εμφανίστηκε στην Οθωμανική κοινωνία τον 17^ο αιώνα, ενώ διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα τέλη του 18^{ου} και αρχές του 19^{ου} αιώνα.⁹¹ Πάντως η ύπαρξη στην περιοχή Μούλκιων δεν πρέπει να αποκλειστεί. Σύμφωνα λοιπόν με την κυρίαρχη αντίληψη των κατοίκων της κοινότητας, αυτή αποτελούσε τσιφλίκι ενός Μπέη της περιοχής με το όνομα Μουσταφάμπεης. Ο συγκεκριμένος είχε εγκατασταθεί με το προσωπικό του σε έναν διώροφο πύργο λίγο έξω από την σημερινή τοποθεσία της κοινότητας η οποία από τότε ονομάστηκε Μουσταφάδες. Η άποψη αυτή δείχνει να ταυτίζεται με την θέση που υποστηρίζει ο Γεώργιος Δ. Τσεβάς⁹² στο δίτομο έργο του «Η Ιστορία των Θηβών και της Βοιωτίας» όπου αναφέρει πως το χωριό Μουσταφάδες επί τουρκοκρατίας ήταν κτήμα Τούρκου Μεγιστάνα και με την αποχώρησή του άφησε το όνομά του στο χωριό. Ο Αριστείδης Κόλλιας⁹³ δίνει μια διαφορετική εκδοχή για την προέλευση του ονόματός της καθώς παρουσιάζει κάποιον Μουσταφά ως Μουσουλμάνο Αρβανίτη που ασπάστηκε τον χριστιανισμό και εξελίχθηκε σε στενό φίλο και συναγωνιστή του Οδυσσέα Ανδρούτσου προσφέροντας όλη του την περιουσία στον αγώνα. Μετά την επανάσταση πάμπτωχος πια, εγκαταστάθηκε σε τοποθεσία της κοινότητας όπου έζησε αρκετά χρόνια. Οι πρόγονοι των σημερινών κατοίκων έλεγαν «Ν' Μουσταφάτ» ή «Ν' Μουσταφαίτ» δηλαδή -κατά την αρβανίτικη γλώσσα- το μέρος όπου μένει ή έμενε ο Μουσταφάς. Κατά την άποψή μας, το πιθανότερο είναι ότι αναφερόντουσαν στην τοποθεσία της κατοικίας του Τούρκου τσιφλικά. Είναι χαρακτηριστικό πως σήμερα οι ελάχιστοι ηλικιωμένοι (άνω των 85 ετών) κάτοικοι του χωριού θυμούνται ακόμα τις παιδικές τους περιπέτειες στα πέτρινα χαλάσματα του πύργου τα οποία εξακολουθούσαν να υπάρχουν μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Κατά συνέπεια, το πιθανότερο είναι να υπήρχε πράγματι τσιφλίκι στην σημερινή τοποθεσία της κοινότητας το οποίο μάλλον δημιουργήθηκε από τον συγκεκριμένο Μπέη στα τέλη του 18^{ου} ή αρχές του 19^{ου} αιώνα και παρέμεινε έτσι στις μνήμες των κατοίκων της Δροσοπηγής.

Η τελευταία μάχη του αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας δόθηκε στο χωριό Πέτρα της Βοιωτίας. Ή ήττα της Τουρκικής στρατιάς και η συνθηκολόγηση των Τούρκων σήμανε και την απελευθέρωση της Στερεάς Ελλάδας από την Οθωμανική

⁹¹ Βεργόπουλος (ο.π: 40-65)

⁹² Γεώργιος Δ. Τσεβάς (1928: 377)

⁹³ Αριστείδης Κόλλιας (1983: 414).

κατοχή⁹⁴. Με την αποχώρηση των Οθωμανών, το νεοσύστατο κράτος εθνικοποίησε τα Τουρκικά κτήματα σε όλη την τότε επικράτεια, πλην αυτών που βρίσκονταν εντός της Αττικής.⁹⁵ Κατά συνέπεια, οι εκτάσεις και τα κτήματα της περιφέρειας Θηβών περιήλθαν ως εθνικές γαίες στην κυριότητα του Νέου Ελληνικού κράτους, τα οποία παραχώρησε έναντι τριακονταετούς χρεολυσίου, το 1871, σε αγρότες της περιοχής και σε αγωνιστές ή απογόνους αυτών, που διέπρεψαν στον αγώνα της ανεξαρτησίας.⁹⁶ Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημανθεί πως υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να υπήρξαν και περιπτώσεις όπου Έλληνες αγόρασαν εκτάσεις από Τούρκους τσιφλικάδες πριν εκείνοι αποχωρήσουν από την περιοχή.⁹⁷ Ειδικότερα, για την περιοχή της Δροσοπηγής που μας ενδιαφέρει, τα μέχρι τώρα ιστορικά στοιχεία δεν αποδεικνύουν κάτι τέτοιο. Από την άλλη δεν υπάρχει καταγεγραμμένο στην συλλογική μνήμη, στην συνείδηση και στην νοοτροπία των αγροτών της Δροσοπηγής η ύπαρξη στην περιοχή της κοινότητάς τους ενός τέτοιου τσιφλικιού ή το όνομα κάποιου Έλληνα τσιφλικά μετά την απελευθέρωση.⁹⁸ Είναι χαρακτηριστική η άποψη ενός 90άχρονου γέροντα για το ζήτημα αυτό, όταν με κάλεσε στο μικρό πέτρινο σπίτι της αυλής του, όπου σήμερα χρησιμεύει ως αποθήκη, για να μου δείξει ένα παλιό λιανοντούφεκο, κειμήλιο του αγώνα:

«Δεν υπήρχε τσιφλίκι στο χωριό μας. Δεν ήμασταν δούλοι κανενός τσιφλικά. Έχω ακόμα φυλαγμένα σπίτι μου τα καριοφίλια των παππούδων μου. Αυτά μας ελευθέρωσαν από τον Τούρκο και μόνοι μας κρατήσαμε τη γη. Υπήρχαν όμως χωριανοί με μεγάλα χωράφια γιατί

⁹⁴ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους – Εκδοτική Αθηνών (Τόμος ΙΒ, 529-535).

⁹⁵ Βεργόπουλος, (ο.π: 117-122)

⁹⁶ Ουσιαστικά με τον Νόμο της 25^{ης} Μαρτίου του 1870 περί διανομής της Εθνικής γης, πραγματοποιείται η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση του Νέου Ελληνικού κράτους. Β. Καραποστόλης (1983:41), Δημήτρης. Κ Ψυχγιός (1994, 1995: 60). Επίσης Βλ. σχετ. στο παράρτημα τα επίσημα παραχωρητήρια του Ελληνικού κράτους προς τους απογόνους αγωνιστών και στους αγρότες της περιοχής των Μουσταφάδων. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Ν.Αναγνωστόπουλος-Δ. Αναγνωστόπουλος (ο.π: 45-46, 242) και Γεώργιος. Δ Τσεβάς (ο.π: 275).

⁹⁷ Ο Γεώργιος Δ. Τσεβάς (ο.π: 274-275) αναφέρει πως ένα από τα γειτονικά χωριά της περιοχής, το Δαριμάρι, αγοράστηκε από τους γεωργούς του χωριού αντί 100 οκάδων μελιού και 100 οκάδων βουτύρου προς τον απερχόμενο Τούρκο τσιφλικά. Οι Ν. Αναγνωστόπουλος -Δ. Αναγνωστόπουλος, (ο.π: 187) αναφέρουν πως στην γειτονική κοινότητα Ραπεντώσα δίπλα στον ποταμό Ασωπό υπήρχε Τουρκικό τσιφλίκι το οποίο με την αποχώρηση των Οθωμανών πουλήθηκε στον τοκογλύφο και τσιφλικά της περιοχής Αναγνώστη Δημητρίου.

⁹⁸ Οι μόνοι γνωστοί Τσιφλικούχοι και πολιτικοί συνάμα της περιοχής ήταν η οικογένεια των Δημητρίου. Ο πατέρας Αναγνώστης Δημητρίου, ο υιός Επαμεινώνδας και ο εγγονός Στέφανος. Στην κυριότητά της οικογένειας ανήκαν οι εκτάσεις της διπλανής κοινότητας της Ασωπίας η οποία αποτέλεσε το μεγαλύτερο τσιφλίκι στην γύρω ζώνη. Όπως αναφέρθηκε σε άλλη υποσημείωση, στις εκτάσεις αυτές προστέθηκε και το Ασωπιώτικο κτήμα Τσάτσαρι 16.000στρ. το οποίο αγόρασε ο Επαμεινώνδας από την μονή του Θεοβαδίστου όρους Σινά το 1888. Στην διαθήκη του αναφέρεται πως ήταν και ιδιοκτήτης καλλιεργήσιμων κτημάτων τα οποία ανήκαν στην περιφέρεια του χωριού Μουσταφάδες (Δροσοπηγή). Όπως όμως προκύπτει από την ανάγνωσή της, σε καμία περίπτωση τα κτήματα αυτά δεν συνιστούν τσιφλίκι συγκρινόμενα με το τσιφλίκι Δηλεσίου (16.000στρ.) και το τσιφλίκι Τσάτσαρι που ανήκαν στην οικογένεια των Δημητρίου. Βλ. σχετ. δημοσίευμα της τοπικής εφημερίδας "Ταναγραία", (Ιούλιος του 1990), του Δήμου Τανάγρας για τους τσιφλικάδες της περιοχής.

*ο παππούς μου τότε πήγαινε και δούλευε σε αυτούς αλλά και εκείνοι έρχονταν και δούλευαν σε εμάς».*⁹⁹

Κατά συνέπεια τα μέχρι τώρα στοιχεία, συνηγορούν στο ότι οι ακτήμονες της κοινότητας -με την απελευθέρωση- απέφυγαν τα δεινά της στυγνής εκμετάλλευσης που υπέστησαν αγροτικοί πληθυσμοί από Έλληνες τσιφλικούχους σε άλλες περιοχές της χώρας¹⁰⁰. Ωστόσο δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε πως οι αποφάσεις της τότε διοίκησης του νέου Ελληνικού Κράτους για την ενοικίαση ή πώληση «ως εμπόρευμα» των εθνικών γαιών με τον «νόμο περί προικοδοτήσεως του 1835» στους ακτήμονες αποτέλεσαν τροχοπέδη για μια πραγματική παραγωγική ανάπτυξη της υπαίθρου τα πρώτα μεταεπαναστατικά χρόνια¹⁰¹.

Όπως ήδη διατυπώθηκε η Δροσοπηγή δημιουργήθηκε κυρίως από χωρικούς, κτηνοτρόφους και αγωνιστές της επανάστασης μετά το τέλος του αγώνα της ανεξαρτησίας. Μετά την αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων από την ευρύτερη περιοχή της Θήβας παρατηρείται μια αυξανόμενη μετακίνηση πληθυσμών από τις ορεινές κοινότητες των Δερβενοχωρίων της Πάρνηθας και της Πάστρας προς τις γόνιμες περιοχές της επαρχίας¹⁰². Η μετακίνηση αυτή από τις ορεινές άγονες εστίες, αποτέλεσε ουσιαστικά την απαρχή μιας πρακτικής εποίκισμού των πεδιάδων, όπου εντοπιζόνταν ευνοϊκότερες συνθήκες για την αξιοποίηση των φυσικών πόρων με ζητούμενο την βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού. Οι εποικιστικές αυτές κινήσεις δεν ήταν ένα μεμονωμένο φαινόμενο της περιοχής, τουναντίον η ελληνική ύπαιθρος για παραπάνω από 100 χρόνια αποτέλεσε το πεδίο μεγάλων και έντονων μετακινήσεων ορεινών πληθυσμών για την ανεύρεση καλύτερων συνθηκών ζωής, σε περιοχές που πρόσφεραν αυτές τις ευκαιρίες¹⁰³. Ανάμεσα στις οικογένειες

⁹⁹ Ο γέροντας αναφέρεται σε μια εξαιρετικής σημασίας πρακτική για την παραγωγική δραστηριότητα των πρώτων χωρικών της κοινότητας. Τα «δανεικά χέρια» όπως τα ονομάζουν οι ντόπιοι ήταν μια πρακτική ανταλλαγής εργατικού δυναμικού μεταξύ των αγροτών. Η μέθοδος αυτή, όπως θα δούμε στην συνέχεια, διατηρείται ακόμα ως τις μέρες μας με διαφορετική όμως μορφή από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και ύστερα.

¹⁰⁰ Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των τσιφλικούχων Καραπάνου στην Άρτα το 1870, και Ζωγράφου στην Θεσσαλία το 1875. Βλ. σχετ. Βεργόπουλος (ο.π: 122-126)

¹⁰¹ Β. Καραποστόλης (1981: 37-41), Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, (1995: 64-65, 73-91), Δημήτρης Ζωγράφος (1924: 479-482)

¹⁰² Σε αρκετές περιπτώσεις, τα γειτονικά Δερβενοχώρια αποτέλεσαν καταφύγιο αρκετών Ελλήνων, κυρίως γεωργών οι οποίοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν εκεί εξαιτίας της δήμευσης των γόνιμων περιοχών από τους Τούρκους. Οι μαζικές αυτές μετακινήσεις προς τα ορεινά εντοπίζονται σε όλο τον Ελλαδικό χώρο από τον 16^ο αιώνα και συντέλεσαν στα μέγιστα για την οργάνωση και ανάπτυξη του κοινοτικού συστήματος κατά την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Γιώργος Δ. Κοντογιώργης, (1982: 30-79). Με την απελευθέρωση, ομάδες αγροτών ανά οικογένεια άρχισαν να κατεβαίνουν προς τις πεδιάδες της περιφέρειας Θηβών. Ν.Αναγνωστόπουλος-Δ. Αναγνωστόπουλος (ο.π: 186, 195).

¹⁰³ Bernard Kayser, (1968: 20-21, 92-94), Michel Sivignon, (1987:76-77)

που μετεγκαταστάθηκαν από τα ορεινά χωριά Πύλη, Σκούρτα, και Στεφάνη στην περιοχή των Μουσταφάδων ήταν και η οικογένεια του Αθανάσιου Γάτση¹⁰⁴, ο οποίος λόγω της προέλευσής του από τα Σκούρτα απέκτησε το επίθετο Σκουρταναίος η Σκουρτανιώτης¹⁰⁵. Ο ίδιος ήταν αρχηγός όπλων της περιφέρειας Θηβών στην διάρκεια της επανάστασης -ενταγμένος στο στρατόπεδο του Καραϊσκάκη- και πολλά από τα μέλη του σογιού του πολεμιστές του αγώνα. Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης στα απομνημονεύματά του κάνει συχνά αναφορές στα ηρωικά κατορθώματα των οπλαρχηγών της οικογένειας¹⁰⁶. Σε κεντρικό σημείο της πλατείας του χωριού Μαυρομμάτη που βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα έξω από την Θήβα υπάρχει ο ανδριάντας του. Εκεί, στην ομώνυμη μάχη που δόθηκε το 1825 ο οπλαρχηγός μαζί με τους στρατιώτες του είχε ηρωικό και φρικτό τέλος όταν εγκλωβίστηκε μέσα στην εκκλησία του χωριού¹⁰⁷.

Οι οικογένεια των Σκουρτανιωταίων μαζί με άλλες οικογένειες αγωνιστών, κτηνοτρόφων και γεωργών άφησαν τις ορεινές εστίες τους και εγκαταστάθηκαν σταδιακά στην τοποθεσία που βρίσκεται σήμερα η κοινότητα και επιδόθηκαν στην οργάνωση της συλλογική τους ζωής, επίκεντρο της οποίας ήταν η κτηνοτροφία και η γεωργία. Όπως ήδη διατυπώθηκε η κοινότητα δεν προϋπήρχε σε εκείνο το σημείο και όπως ήταν θα ήταν λογικό η πρώτη τους μέριμνα αφορούσε το κτίσιμο των σπιτιών τους δημιουργώντας ουσιαστικά έναν νέο οικιστικό θύλακα στην περιοχή¹⁰⁸. Οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν, λόγω των δυσμενών οικονομικών συνθηκών της εποχής και των ανύπαρκτων υλικοτεχνικών μέσων, αποτυπώνονται χαρακτηριστικά στη φράση ενός σημερινού απογόνου των πρώτων εκείνων κατοίκων:

«Ο προπάππος μου είχε βρει μια κομματιασμένη ξύλινη πόρτα στα ερείπια του πύργου που έμενε ο Μουσταφάμπεης. Αφού την μάλωσε πρόχειρα με φρύγανα και λάσπη την τοποθέτησε ανάμεσα σε δυο πλινθόκτιστους χαμηλούς τοίχους ίσα που να περνάει κανείς. Τις άλλες άκρες τις έκλεισε με κλαριά, λάσπη και σχίνα, ενώ από πάνω τα σκέπασε με λάσπη και καλάμια που είχε κόψει από το ποτάμι. Αυτό το κατασκεύασμα, λοιπόν, ήταν το σπίτι του προπάππου μου και η πόρτα του ήταν το μόνο περιουσιακό στοιχείο που είχε κάποια αξία».

¹⁰⁴ Γεώργιος Δ. Τσεβάς (ο.π.:206)

¹⁰⁵ Στα Αρβανίτικα Σκουρτ σημαίνει χαμηλό, μικρόσωμο. Βλ. σχετ. Τίτος Γιοχάλας (1980)

¹⁰⁶ Στρατηγού Μακρυγιάννη απομνημονεύματα (1977: 281).

¹⁰⁷ Γεώργιος Δ. Τσεβάς (ο.π.: 199)

¹⁰⁸ Η περίπτωση της Δροσοπηγής ως μια νέα κοινότητα η οποία δημιουργήθηκε εκ θεμελίων από τους ίδιους τους κατοίκους της παρουσιάζει αναλογίες του τρόπου με τον οποίο ίδρυσαν το χωριό τους εκείνα τα χρόνια οι πρόγονοι των κατοίκων μιας άλλης κοινότητας της Βοιωτίας,. Αναφέρομαι στην κοινότητα των Βασιλικών όπου η ανθρωπολόγος E. Friedl το 1962 πραγματοποίησε την επιτόπια έρευνά της. Είναι χαρακτηριστική η αφήγησή της για το πως οι πρόγονοι εκείνων των χωρικών ίδρυσαν τα Βασιλικά μετακινούμενοι και εκείνοι από αντίστοιχες ορεινές περιοχές. E. Friedl (1962).

Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί πως παρά την παντελή έλλειψη κατασκευαστικών υλικών και το σχεδόν ανύπαρκτο μορφωτικό επίπεδο, οι άνθρωποι εκείνοι επέλεξαν με σοφία την τοποθεσία που θα έκτιζαν την κοινότητα. Στον ενάμιση χρόνο που έμεινα εκεί διαπίστωσα πως η επιλογή της τοποθεσίας δεν ήταν τυχαία. Η διαπίστωση αυτή προέκυψε κατά την διάρκεια των επισκέψεων μου στα μικρά σοκάκια του χωριού τα οποία οδηγούν στις πλαγιές του βουνού. Οι επισκέψεις σε εκείνη την τοποθεσία εξελίσσονταν στην διάρκεια της συμμετοχικής παρατήρησης, μαζί με έναν από τους απογόνους των οπλαρχηγών και βασικό πληροφορητή μου, όταν κατά καιρούς μου εκδήλωνε τους προβληματισμούς του για το παρόν και το μέλλον της κοινότητας. Όπως ήδη διατυπώθηκε, το χωριό είναι κτισμένο στους πρόποδες ενός μικρού βουνού (Πυργάρι υψ.700μ) σε σημείο που υπάρχει μια αμφιθεατρική εικόνα όλου του κάμπου. Η επιλογή της συγκεκριμένης τοποθεσίας εξυπηρετούσε την οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων και διευκόλυνε την καθημερινή τους ζωή, αφού, χωρίς να διανύσουν μεγάλη απόσταση προμηθεύονταν από το βουνό ξύλα ως καύσιμη ύλη ενώ παράλληλα η αυτοφυής του βλάστηση χρησίμευε ως τροφή για τα αιγοπρόβατα της κοινότητας και οι σπηλιές του, ως μικρές στάνες. Επίσης, το ύψωμα προς την βορινή πλευρά προφυλάσσει από τις άσχημες καιρικές συνθήκες ενώ παράλληλα και λόγω της αμφιθεατρικής θέσης αποφεύγονται οι πλημμύρες από τις έντονες βροχοπτώσεις. Παράλληλα, σε ακτίνα ενάμιση χιλιομέτρου από εκείνο το σημείο υπάρχουν τα πιο γόνιμα χωράφια της περιοχής. Η μαρτυρία ενός ηλικιωμένου Δροσοπηγιώτη, για το πώς ο παππούς του έχτισε εκεί το πατρογονικό σπιτικό του, έρχεται να προσθέσει ακόμα έναν σημαντικότερο λόγο για την αιτία της επιλογής τους:

«από πολλούς τόπους στα ριζά του βουνού έβγαине τρεχούμενο νερό και κατηφόριζε στον κάμπο».

Η ύπαρξη, ακόμα και σήμερα, πηγαδιών με μαγκάνι, σε μερικά σπίτια, στα συγκεκριμένα σημεία, επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό του σεβάσμιου γέροντα. Η επίπεδη μορφολογία του εδάφους σε εκείνα τα σημεία σε συνδυασμό με τον δυνατό άνεμο που κατά καιρούς εκδηλώνεται εκεί, συντέλεσαν στην επιλογή του συγκεκριμένου τόπου και ως αλώνι. Αργότερα, την δεκαετία του '60 χρησιμοποιήθηκε ως αποθηκευτικός χώρος υπέρογκων ποσοτήτων λιπασμάτων και πατατόσπορου της κοινότητας, ενώ από το '70 και έπειτα εξυπηρετεί τις αθλητικές ανάγκες των κατοίκων ως γήπεδο ποδοσφαίρου και μπάσκετ. Οι μετατροπές στην

οργάνωση και στην χρήση του συγκεκριμένου χώρου ανά χρονικές περιόδους αντικατοπτρίζουν και μια σειρά αντίστοιχων αλλαγών στο αγροτικό τοπίο της περιοχής (αλλαγή καλλιεργειών, χρήση σύγχρονης τεχνολογίας, κλπ) με συνεπαγόμενες μεταβολές και στον συσχετισμό των παραγωγικών δυνάμεων, διαδικασιών και σχέσεων που έλαβαν χώρα στην κοινότητα: αλώνι μέχρι το 1950 όταν τα δημητριακά ήταν το κύριο παραγωγικό και εμπορεύσιμο είδος στην κοινότητα και ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας σχεδόν ανύπαρκτος, κοινός αποθηκευτικός χώρος αγροτικών εφοδίων έως το 1970, ένδειξη έναρξης εντατικοποιημένης γεωργίας και εκσυγχρονισμού της παραγωγής, ενώ από το 1970 και μετά γήπεδο ποδοσφαίρου, ενδεικτικό στοιχείο μεταβολής στις δομές των παραγωγικών διαδικασιών μέσα από τη σταδιακή εγκατάλειψη συγκεκριμένων καλλιεργειών και παλαιών παραγωγικών μεθόδων και πρακτικών.

Οι μισογκρεμισμένες πέτρινες, χορταριασμένες στάνες στις πλαγιές του βουνού, τα ανενεργά και εγκαταλελειμμένα πηγάδια στις αυλές εκείνων των σπιτιών, μαζί με το γήπεδο ποδοσφαίρου λίγο παραδίπλα, αποτελούν σήμερα ορισμένους μόνο από τους χωρικούς κώδικες αναγνώρισης και κατανόησης ενός σημαντικού μέρους της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης της κοινότητας εκείνα τα χρόνια¹⁰⁹.

Η ύπαρξη σύγχρονων εκμεταλλεύσεων στην Δροσοπηγή μαρτυρά την συστηματική ανάπτυξη της γεωργίας στην περιοχή. Όλα αυτά όμως δεν έγιναν έτσι απλά, από την μια στιγμή στην άλλη, αλλά μέσα από την κοπιαστική εργασία, και τις στερήσεις που αναγκάστηκαν να αντιμετωπίσουν οι πρώτοι και οι μετέπειτα καλλιεργητές του χωριού. Η πορεία της γεωργίας στον χρόνο αποτέλεσε ένα μακρύ και κοπιαστικό ταξίδι, πόνου, προσμονής και αγωνίας για το αύριο και όπως λένε πολλοί Δροσοπηγιώτες για την γη τους, μνημονεύοντας τους προγόνους τους «η γη δεν τους χαρίστηκε, την κατάκτησαν». Αυτό το νόημα είχε και το αρμονικό ταίριασμα του λιανοντούφεκου με τα γεωργικά εργαλεία μιας άλλης εποχής, κρεμασμένα στον τοίχο πλάι-πλάι στη μικρή κάμαρη του σπιτιού που επισκέφτηκα. Σε ένα μικρό, σκονισμένο ημιυπόγειο όπου κυριαρχούσε η μυρωδιά του μουχλιασμένου ξύλου και της πέτρας, μπορούσες για απειροελάχιστα δευτερόλεπτα να ταξιδέψεις πίσω στο χρόνο, εκεί που η καθημερινή οδύνη των πρώτων καλλιεργητών άφηνε τα αχνά αποτυπώματά της στα αντικείμενα της μικρής

¹⁰⁹ Πρβλ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, (1991: 17), «... όλες οι πολιτισμικές δραστηριότητες εγχαράσσονται στον χώρο και αποτυπώνονται και διαχρονικά καθώς τα κοινωνικά συστήματα μεταβάλλονται. Κάθε

σκονισμένης κάμαρης. Δίπλα από το τζάκι υπήρχαν τα μπακιρένια τσουκάλια με τους τρίποδες και στο κέντρο του δωματίου, ο σοφράς με τις γυάλινες στρογγυλές μποτίλιες του κρασιού, πάνω από την κασέλα, το σαμάρι με τα χάμουρα και απέναντι στον κιτρινισμένο, από την ώχρα, πέτρινο τοίχο, ανάμεσα στη κοσσιά, τη μάτουκα, το δικούλι, το ντουγένι¹¹⁰ και το αλέτρι, υπήρχε το καριοφίλι. Τα λόγια του ηλικιωμένου Δροσοπηγιώτη εκείνη την στιγμή ήταν χαρακτηριστικά:

«τούτα εδώ που βλέπεις είναι το ένα πράμα».

Ο αγώνας για την απελευθέρωση της γης από τους Τούρκους σε αρμονική εναλλαγή με τα αντικείμενα της αένας πάλης του ανθρώπου με την φύση. Βαρύτερη σημασία αποκτούν τα λόγια των σημερινών απογόνων του οπλαρχηγού για τα χωράφια τους: «Δεν ήταν μόνο το αίμα που έχυσε ο πρόγονος στο Μαυρομμάτι για να ελευθερωθούν τα χώματα της πατρίδας, αλλά και εκείνοι που ματώσανε και ιδρώσανε για να δαμάσουν την γη εκείνα τα δύσκολα χρόνια». Αυτό το δέσιμο των κατοίκων με τα χωράφια τους είναι χαρακτηριστικό ακόμα και σήμερα¹¹¹. Για τους Δροσοπηγιώτες η ύπαρξη και διαιώνιση του πατρικού ονόματος της οικογένειας έχει μεγάλη σημασία. Όνομα και χωράφια είναι ένα και περιβάλλονται από μια ιερότητα καθώς σε αυτά είναι καταγεγραμμένα στην μνήμη του καθενός, η «ζωντανή» ιστορία της κάθε οικογένειας. Ενδεικτική είναι και η ονοματολογία με την οποία χωρίζεται ο κάμπος της κοινότητας αφού υπάρχουν τα Σκουρταναϊίκα χωράφια, τα Σαμπαναϊίκα, τα Κατσελέϊκα κλπ. Εξίσου ενδεικτική είναι και η μαρτυρία ενός άλλου καλλιεργητή της κοινότητας: *«ακόμα και όταν δεν έχω εργασία στο χωράφι πηγαίνω και κάθομαι για λίγο εκεί. Έτσι απλά, ίσα που να αναπνεύσω το χώμα και να πάρω δύναμη»*. Από την μια λοιπόν τα σκονισμένα αντικείμενα στα υπόγεια των Δροσοπηγιωτών και από

μοντέλο οργάνωσης του χώρου αντιστοιχεί σε συγκεκριμένες συνθήκες οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Όταν αυτές αλλάζουν η οργάνωση του χώρου αναπροσαρμόζεται».

¹¹⁰ Πρόκειται για γεωργικά εργαλεία της εποχής εκείνης. Η κοσσιά ή κόσσα είναι ένα χορτοκοπτικό εργαλείο χεριού που αποτελείται από ένα μακρύ ξύλινο ραβδί που στο κάτω μέρος του έχει ένα μεταλλικό μαχαίρι σε σχήμα μισοφέγγαρου. Η Μάτουκα και το δικούλι είναι μικρά ξύλινα ραβδιά στην άκρη των οποίων υπάρχει προσαρμοσμένη μια μεταλλική διχάλα η οποία χρησίμευε για την εξαγωγή του καρπού και άλλων προϊόντων, όπως οι πατάτες, από την γη. Το ντουγένι τέλος ήταν ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο ή τετράγωνο πλαίσιο από ξύλο και μέταλλο το οποίο έσερναν τα άλογα κατά την διαδικασία του αλωνίσματος. Επάνω σε αυτό στέκονταν ένας ή δύο εργάτες, έτσι που το βάρος τους κατά την περιστροφή, διευκόλυνε την απελευθέρωση του καρπού του σιταριού από τα δεμάτια που ήταν τοποθετημένα στο αλώνι.

¹¹¹ Η διαιώνιση της πατρικής περιουσίας, η σημασία που έχει η διατήρηση του πατρικού ονόματος στα χωράφια αλλά και ο τρόπος που μεταβιβάζεται ο κλήρος της οικογένειας στους απογόνους έχουν τεράστια πολιτισμική αξία για την κοινωνική ζωή των κατοίκων. Ειδικότερα σήμερα που η παρουσία

την άλλη τα χωράφια τους και τα δυο ως τελετουργικά σύμβολα αναμόχλευσης πολλαπλών, διάσπαρτων, μικρών και μεγάλων περιπετειών και βιωμάτων του καθενός, πλαισιώνουν το πεδίο της συλλογικής μνήμης του κοινωνικού και ιστορικού παρελθόντος της κοινότητας¹¹². Η ενασχόληση λοιπόν των κατοίκων με την γη, είναι συνυφασμένη με την οικονομική και κοινωνική ζωή της περιοχής από τις απαρχές ακόμα ύπαρξης της κοινότητας.

3.3. Πρακτικές αυτοκατανάλωσης και βιοποριστικές δραστηριότητες. 1922-1960

*Στις γωνιές της γης πολεμάμε σαν φωτιά, τον ήλιο χαιρετίζουμε καβάλα στ' όνειρό μας,
μα τα λάφυρα που πήραμε λειψά, δεν εκτιμάται ακριβά το μερτικό μας. (Γ. Πύργαρης)*

Αρκετές δεκαετίες πίσω στον χρόνο, κάπου στον μεσοπόλεμο¹¹³, λίγο μετά την καταστροφή της Σμύρνης και λίγο πριν το οικονομικό κραχ του 1929, μπορούμε να φανταστούμε την κοινότητα έναν περίπου αιώνα μετά την απελευθέρωση. Χωματένιοι δρόμοι δίχως μάντρες και οι αυλές να χωρίζονται μεταξύ τους με συστάδες από φρύγανα και σχίνα. Τα σπίτια που είναι χαμηλά και πλινθόκτιστα επικοινωνούν μέσω μιας μικρής ξύλινης πόρτας με τους στάβλους, έτσι ώστε ακόμα και την νύχτα να υπάρχει άμεση πρόσβαση των μελών του νοικοκυριού στην περιποίηση των ζωντανών. Στους δρόμους, ο ήχος των αλόγων που περνάνε σέρνοντας τα ξύλινα αλέτρια μετά τον ολοήμερο κάματο στα χωράφια, εναλλάσσεται με τον ήχο που παράγουν τα τρογκάνια των κοπαδιών στο βουνό. Όταν απλώνεται η νύχτα, τα μόνα φώτα που διακρίνονται είναι η αμυδρή φλόγα της λάμπας πετρελαίου που τραιμποπίζει στα παραθύρια των σπιτιών του χωριού. Στις πηγές του κάμπου οι γυναίκες πλένουν τις κουρελούδες τους και τα κιλίμια τους, και λίγο παραπέρα, στα βαρικά χωράφια, στις εσοχές μικρών ρυακιών που έχουν δημιουργηθεί από το νεροφάγωμα, τα μικρά παιδιά ανταγωνίζονται για το ποιος θα πιάσει τα περισσότερα καβούρια η χέλια. Κάπου εκεί ανάμεσα, λίγο πριν ή μετά την εφηβεία βρίσκονται και

μεταναστών επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην καθημερινότητά τους. Ο προβληματισμός και η ανάλυση για τα ζητήματα αυτά αναπτύσσονται στην συνέχεια στο σχετικό κεφάλαιο

¹¹² Δ. Γκέφου-Μαδιανού, (1998: 107), Μαρία Μαυραγάνη, (1999: 176-177), Χ. Βεΐκου, (1998: 167).

¹¹³ Χρησιμοποιώ την συγκεκριμένη χρονική περίοδο ως αφετηρία περιγραφής των σημαντικότερων σταθμών στην εξέλιξη της κοινωνικής και οικονομικής δραστηριότητας της Δροσοπηγής, καθώς από τότε υπάρχουν μαρτυρίες για την συλλογική ζωή της κοινότητας μέσα από τις αφηγήσεις των εναπομεινάντων ηλικιωμένων πληροφορητών μου, οι οποίοι βίωσαν εκείνη την εποχή.

οι 4 πληροφορητές μου. Σήμερα όλοι τους άνω των 85 ετών και εγώ προσκεκλημένος άλλοτε στα σπίτια τους, συντροφιά με ένα ποτήρι κρασί και άλλοτε στην αυλή του καφενείου κάτω από τον ανοιξιάτικο ήλιο, να με ταξιδεύουνε σε εκείνες τις εποχές σαν να τις ξαναζούν για μια ακόμα φορά:

«Δεν υπήρχε τίποτα τότε. Ο τόπος παντού ήταν γεμάτος από πουρνάρια και σχίνα και εμείς προσπαθούσαμε να τα βγάλουμε μόνο με τα χέρια και τις τσάπες. Παλιότερα, οι πρώτοι που εκχερσώνανε ήταν εντός οικισμού και ήταν εκείνοι που είχαν την δύναμη σε σχέση με την υποστήριξη που αντλούσαν από τα σόγια τους. Όσοι δεν προλάβανε, δηλαδή αυτοί που για παράδειγμα ήταν δύο αδέρφια, πήγαν μακρύτερα. Τα παπούτσια μας ήταν από χοντρά δέρματα ζώων και στην καλλιέργεια παρέμενε σε εφαρμογή το αλέτρι του Ησίοδου. Είχε μπροστά ένα προ-ινίο μεταλλικό μέρος. Τα άλογα ήταν λιγοστά και το κύριο μέσον της εργασίας ήταν τα βοοειδή εξαιτίας της μεγάλης αντοχής τους. Τα ζώα ήταν η κινητήριος δύναμη αφού με αυτά πηγαίναμε νερό και φαγητό στους εργάτες, με αυτά οργώναμε και αυτά μας πήγαιναν και μας έφερναν στο χωράφι. Αλλά αυτό δεν γινόταν κάθε μέρα. Το χωράφι είχε γίνει το σπίτι μας, εκεί κοιμόμασταν το καλοκαίρι για να μην χάνουμε χρόνο στο πήγαινε έλα. Εκεί υπήρχε όλο το νοικοκυριό, τσουκάλια με τα τρίποδα, τζετζερέδια, ξύλινες κουτάλες, εκεί το μαγειρείο, εκεί το σπιτικό εκεί και η δουλειά. Όλοι μαζί δουλεύαμε και ιδρώναμε και αν κάποιος δεν είχε τα μέσα να εργαστεί, βοηθάγαμε όλοι. Τα δανεικά χέρια μας κράτησαν τότε¹¹⁴. Μαζί με το δρεπάνι και την κόσσα, παίρναμε μαζί μας και τα οικόσιτα ζώα, κατσίκια και πρόβατα να βοσκήσουν αλλά και να μας θρέψουν. Πλύσιμο στο χέρι και ζύμωμα. Όσο μεγαλύτερο το χωράφι τόσες περισσότερες μέρες καθόμασταν. Ακόμα και τα μωρά παιδιά παίρνανε μαζί τους οι γυναίκες και τα βάζανε σε πανιά κρεμώντας τα από τα κλαριά των δέντρων σαν κούνιες. Τα χωράφια τα ποτίζαμε με αυλάκια αφού παντού υπήρχαν πηγές. Από εκεί παίρναμε νερό με τις καρδόρες για να πιούμε και να πλυθούμε. Αυτά που βάζαμε τότε, ήταν πρώτα τα δημητριακά (σιτάρι-βρώμη-κριθάρι-καλαμπόκι) και τα όσπρια και λίγο τα αμπέλια. Βέβαια, υπήρχε και η κτηνοτροφία αφού τότε στο χωριό υπήρχαν γύρω στα 3.000 πρόβατα και κατσίκια. Κάθε σπιτικό τότε είχε τα ζωντανά του, ήταν και αυτό ένα συμπλήρωμα. Ακόμα και το βουνό βοήθησε τον κόσμο να αντιμετωπίσει την πείνα αφού κόβαμε ξύλα και τα πηγαίναμε στην Θήβα όπου τα πουλούσαμε για τις ξυλόσομπες. Δύσκολα χρόνια. Θυμάμαι μαζεύαμε το στάρι σπυρί-σπυρί. Σταράκι το λέγαμε τότε και με ευλάβεια αλλά και με φόβο προσπαθούσαμε να το προφυλάζουμε. Στον παραμικρό αέρα, και στις πρώτες στάλες της βροχής λαχταρούσαμε και με αγωνία περιμέναμε τι θα γίνει η παραγωγή μας. Όταν αυτή χανόταν από τα στοιχεία της φύσης, ο πόνος μας ανείπωτος. Τότε δεν γνωρίζαμε και από διασκέδαση να περάσει κάπως ο καημός μας. Η ψυχαγωγία μας ήταν τα πανηγύρια στις γιορτές των αγίων και άμα γίνονταν και κάνας γάμος ή αρραβώνας».

Με την καταστροφή της Σμύρνης το 1922 εμφανίζονται οι πρώτοι πρόσφυγες από την Μικρά Ασία στην περιοχή της Θήβας και είναι εκείνοι που θα διαδώσουν την καλλιέργεια του καπνού στην ευρύτερη περιφέρεια¹¹⁵:

«Μετά τον πόλεμο στο χωριό μας εμφανίστηκαν 2-3 οικογένειες προσφύγων οι οποίοι μας έμαθαν και τον καπνό. Όλοι μας τότε βάζαμε από 2-3 στρέμματα καπνού ο καθένας και τον

¹¹⁴Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί πως η συγκεκριμένη πρακτική αποτέλεσε βασικό χαρακτηριστικό της παραγωγικής διαδικασίας και διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στην άρθρωση των κοινωνικών τους σχέσεων. Εντοπίζεται τόσο σε γεωργικούς όσο και σε κτηνοτροφικούς πληθυσμούς της περιοχής συντελώντας τα μέγιστα για την οικονομική και κοινωνική επιβίωσή τους. Δ. Λουκόλοπουλος, (1983: 154-155), Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, (1995: 1220), Ν.Αναγνωστόπουλος-Δ. Αναγνωστόπουλος, (ο.π: 34). Στην σημασία των «δανεικών χεριών» θα επανέλθουμε σύντομα στην συνέχεια.

¹¹⁵Ν.Αναγνωστόπουλος-Δ. Αναγνωστόπουλος, (ο.π: 55)

μαζεύαμε την νύχτα επειδή την ημέρα κόλλαγε. Όταν δεν είχε φεγγάρι είχαμε το φαναράκι μαζί μας. Έτσι είχαμε και ένα επιπλέον εισόδημα για την οικογένεια. Οι πρόσφυγες όμως εκείνοι δεν έκατσαν πολύ στο χωριό, έφυγαν γιατί τους τράβηξαν τα σόγια στις συνοικίες των πόλεων».

Η ύπαρξη των προσφύγων στην ευρύτερη περιοχή της Θήβας και της Χαλκίδας συνδέθηκε εκείνη την περίοδο με την απαρχή μιας εξαιρετικά σημαντικής τομής για την οργάνωση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των χωρικών. Γύρω στο 1923 οι κάτοικοι της Δροσοπηγής ζήτησαν από τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες να χτιστεί σχολείο στο χωριό τους και στην θέση ενός μικρού ναΐσκου, που ήδη υπήρχε, να κατασκευαστεί μια μεγάλη Εκκλησία. Η αρνητική απάντηση που έδωσαν οι σχετικοί αρμόδιοι και η παντελής έλλειψη οικονομικών πόρων οδήγησε τους κατοίκους για πρώτη φορά σε επίπεδο κοινότητας να θεσπίσουν ένα σωματείο που είχε την μορφή ενός μικρού συνεταιρισμού διαχείρισης της κοινής χορτονομής. Ο συνεταιρισμός αυτός έδινε το δικαίωμα σε κτηνοτροφικούς νομαδικούς πληθυσμούς των Αγράφων¹¹⁶ -που ξεχειμώνιαζαν στις περιοχές της κοινότητας- να βοσκήσουν τα κοπάδια τους σε εκείνα τα χωράφια της πεδιάδας που είχε απομείνει η καλαμιά μετά τον θερισμό. Το εισόδημα που εισέπραττε το σωματείο από τους κτηνοτρόφους το κεφαλαιοποιούσε και το χρησιμοποιούσε για κοινωφελή έργα στο χωριό¹¹⁷. Τα χρήματα αυτά, η κοινή εργασία κατοίκων και προσφύγων μαζί με τα σχέδια ενός πρόσφυγα αρχιτέκτονα οδήγησαν στην κατασκευή το 1925 της εκκλησίας και του σχολείου της κοινότητας¹¹⁸.

Το 1928 ο πληθυσμός της Δροσοπηγής ανέρχεται σε 551¹¹⁹, κατοίκους και η καλλιέργεια των δημητριακών καταλαμβάνει το σύνολο σχεδόν της στρεμματικής έκτασης της κοινότητας. Η παραγωγική τους απόδοσή έμελλε να πολλαπλασιαστεί καθώς μέχρι τότε η χρήση των λιπασμάτων ήταν άγνωστη στους χωρικούς της

¹¹⁶ Γεώργιος Αγραφιώτης, (1994: 64)

¹¹⁷ Σήμερα το σωματείο εξακολουθεί να υπάρχει και με την επιπλέον στελέχωση δημοτικών συμβούλων δημοπρατεί τις θερισμένες εκτάσεις των Δημητριακών. Εκείνος που κερδίζει την δημοπρασία αναλαμβάνει την εμπορευματοποίησή τους με αντάλλαγμα την καταβολή στο σωματείο ενός σεβαστού ποσού που χρησιμοποιείται για κοινωφελή έργα. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η μίσθωση φορτηγών δημόσιας χρήσης που αναλαμβάνουν να ρίχνουν χαλίκι σε εκείνους τους χωματένιους δρόμους του κάμπου που έχουν υποστεί διάβρωση μετά από έντονη βροχόπτωση, έτσι ώστε να γίνεται ευκολότερη η πρόσβαση στα χωράφια.

¹¹⁸ Ανάμεσα στα πλήθη των προσφύγων που αποβιβάζονταν τότε στο λιμάνι της Χαλκίδας αρκετοί προέρχονταν και από τις περιοχές του Πόντου. Ανάμεσά τους υπήρχε και ένας αρχιτέκτονας με το επώνυμο Παπαδόπουλος τον οποίο σύστησε στους κατοίκους του χωριού ένας συμπατριώτης τους επιχειρηματίας της Χαλκίδας. Οι κάτοικοι της Δροσοπηγής έκτισαν τα δύο οικήματα αξιοποιώντας παράλληλα και ένα νταμάρι που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση προς την κοινότητα. Σήμερα ο ιερός ναός του Αγίου Γεωργίου συγκαταλέγεται ανάμεσα στα έξι σημαντικότερα αρχιτεκτονικά μνημεία της περιοχής.

¹¹⁹ Ν.Αναγνωστόπουλος-Δ. Αναγνωστόπουλος, (ο.π. 73)

Δροσοπηγής οι οποίοι το 1928 αξιοποιώντας τα δάνεια που παραχωρεί η Εθνική Τράπεζα άρχισαν προμηθεύονται αμερικανικά λιπάσματα. Ουσιαστικά πρόκειται για την διείσδυση του τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου στον αγροτικό χώρο μέσω των αντιπροσωπειών λιπασμάτων και εντάσσεται στην λογική μιας σειράς μέτρων που πάρθηκαν τότε, με στόχο την τόνωση του αγροτικού τομέα στο πλαίσιο ενός Εθνικού Προγράμματος για την ανάπτυξη της οικονομίας¹²⁰. Παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον η μαρτυρία ενός καλλιεργητή για τις προσπάθειες που κατέβαλε τότε η Τράπεζα να πείσει τους αγρότες να χρησιμοποιήσουν λιπάσματα:

«Θυμάμαι τον πατέρα μου να λέει για έναν γεωπόνο που ερχόταν στο χωριό να μας πείσει να βάλουμε λιπάσματα. Κανένας δεν τον άκουγε. Ο μόνος που ανταποκρίθηκε ήταν ο πατέρας μου. Το δοκίμασε μόνο σε πέντε στρέμματα και η απόδοση ήταν πολλαπλάσια. Ε, μετά ακολούθησαν και άλλοι μόλις είδαν ότι τα κιλά ήταν 100άδες περισσότερα».

Ανεξάρτητα όμως από την χρήση των λιπασμάτων σε ορισμένες εκμεταλλεύσεις, στην πραγματικότητα οι πλειοψηφία των καλλιεργητών της κοινότητας δεν κατόρθωσε να αξιοποιήσει την χορήγηση των δανείων καθώς η προμήθειά τους από την Εθνική Τράπεζα γινόταν με επαχθείς όρους, με αποτέλεσμα να επηρεαστεί άμεσα η οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα των νοικοκυριών¹²¹. Φαινόμενα έντονης εξάρτησης των καλλιεργητών από την τράπεζα και τους τοκογλύφους άρχισαν να εμφανίζονται στην κοινότητα και σε συνδυασμό με την μεγάλη οικονομική κρίση που προκάλεσε το κραχ του 1929 επιδεινώθηκε άμεσα η συλλογική ζωή των κατοίκων της Δροσοπηγής. Για πρώτη φορά στην ιστορία της κοινότητας από το 1929 και για τα επόμενα τρία χρόνια τα χωριά θα άδειαζε από τον ανδρικό πληθυσμό, ο οποίος στο σύνολό του μετατοπίζονταν από τον Απρίλιο μέχρι τον Αύγουστο προς την περιοχή των Μεσογείων για να εργαστούν ως εργάτες γης στην αμπελοκαλλιέργεια¹²². Η δεινή οικονομική θέση των καλλιεργητών τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930 προκαλεί και την καθημερινή πλέον εμφάνιση των τοκογλύφων, στους οποίους

¹²⁰ Η πρακτική διοχέτευσης κεφαλαίων στον αγροτικό τομέα είχε ήδη αρχίσει από το 1861 μέσω του θεσμού της αγροτικής πίστης της Ε.Τ.Ε. Στην ουσία όμως επρόκειτο για κεφάλαια ιδιωτών που δημιούργησαν ένα καθεστώς τοκογλυφίας στα αγροτικά νοικοκυριά. Χ. Βακάκης-Π. Γρεβενίτης, (1980: 41).

¹²¹ Συνήθως τα δάνεια χορηγούνταν με κριτήριο την στρεμματική επιφάνεια των παραγωγών προς εγγύηση των κεφαλαίων της τράπεζας. Αυτό είχε ως συνέπεια, αφενός να ευνοούνται μόνο όσοι ήταν κάτοχοι μεγάλων στρεμματικών εκτάσεων και αφετέρου οι μικροί καλλιεργητές στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν πρόσβαση σε εκείνα τα κεφάλαια τα δανείζονταν από τους μεγαλοκτηματίες πέφτοντας ουσιαστικά θύματα τοκογλυφίας. Περισσότερα για το ζήτημα των δανείων της Ε.Τ.Ε στον μεσοπόλεμο βλ. σχετ. Χ. Βακάκης-Π. Γρεβενίτης, (ο.π: 42)

¹²² Ο Ελευθέριος Αλεξάκης, (1995: 1215) αναφέρει πως και παλαιότερα η περιοχή των Μεσογείων αποτέλεσε χώρο προσέλευσης εργατικού δυναμικού από περιοχές της Στερεάς Ελλάδας εξαιτίας ύπαρξης εργατικών ευκαιριών στην εκτεταμένη αμπελοκαλλιέργεια.

στρέφονται οι χωρικοί της κοινότητας μην μπορώντας να ανταποκριθούν στα χρέη των τραπεζών. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ένας από τους ηλικιωμένους της παρέας:

«Τότε μπορούσες να δεις σκηνές που δεν είχαν μέχρι τότε υπάρξει. Ο χωροφύλακας μαζί με τον κλητήρα της τράπεζας να παίρνουν τα ζώα από το χωράφι πάνω στο όργωμα και μετά να τρέχουν αλαφιασμένες οι γυναίκες στον σταθμό της χωροφυλακής να παρακαλάνε να κρατήσουν αυτές αντί για τα ζώα. Χειρότερη ήταν η κατάσταση για τις 12 οικογένειες ακτημόνων που είχαμε στο χωριό. Εκείνοι οι δύστυχοι δεν είχαν τίποτε άλλο, παρά μόνο τα μπράτσα τους και τις κάμαρές τους. Μας κυνηγούσαν, οι τοκογλύφοι, μας κυνηγούσε και το κράτος»¹²³.

Το 1935 χρησιμοποιείται για πρώτη φορά στην κοινότητα η στατική αλωνιστική μηχανή ατμού, η λεγόμενη πατόζα. Η χρήση της στην παραγωγική διαδικασία αποτελεί ουσιαστικά την έναρξη εισόδου των μεγάλων μηχανικών μέσων στις καλλιέργειες. Η πατόζα στην περίοδο του θερισμού παραμένει για αρκετές ημέρες σε συγκεκριμένο σημείο του κάμπου ώστε να εξυπηρετηθούν όσο το δυνατόν περισσότεροι καλλιεργητές. Για πρώτη φορά οι παραγωγοί σιτηρών δεν αλωνίζουν μόνο στα αλώνια αλλά μεταφέρουν εκατοντάδες δεμάτια στην μηχανή τα οποία αλωνίζονται επί τόπου, ενώ ο καρπός του αλωνίσματος συσκευάζεται αμέσως σε τσουβάλια. Ο κύριος όγκος της παραγωγής των σιτηρών της κοινότητας, λόγω της εξαιρετικής ποιότητάς τους, διοχετεύονταν στους αλευρόμυλους και στους εμπόρους των Θηβών¹²⁴. Τα σανά μεταφερόντουσαν στην γειτονική κοινότητα του Κριεκουκίου όπου υπήρχαν περισσότερα μεταφορικά μέσα και από εκεί στην συνέχεια μεταφέρονταν στα βουστάσια των Αθηνών και του Ρέντη. Μέχρι τότε αυτές οι δυο καλλιέργειες εξακολουθούν να αποτελούν την κύρια αγροτική παραγωγή της

¹²³Ενδεικτική του «τρομοκρατικού» κλίματος που επικρατούσε τότε στην περιοχή αποτελεί η μαρτυρία των γεωπόνων Ν.Αναγνωστόπουλου-Δ. Αναγνωστόπουλου, (1939:218-219), οι οποίοι μαζί με τον επόπτη της Ένωσης συνεταιρισμών Θηβών κατέληξαν να απειληθούν από τοκογλύφους εμπόρους στην προσπάθεια τους να ενθαρρύνουν τους ρητινοσυλλέκτες των γειτονικών Δερβενοχωρίων να οργανωθούν σε σωματείο έτσι ώστε μέσω αυτού να πωλούν μόνοι τους την ρητίνη στις πόλεις. Το πρόβλημα της τοκογλυφίας και των αγροτικών δανείων, ανάμεσα σε άλλα, αποτέλεσαν τα βασικότερα ζητήματα που κλήθηκε να λύσει τότε το αγροτοσυνεταιριστικό κίνημα. Περισσότερα για το ζήτημα αυτό βλ. σχετ. Παρμενίων Αβδελίδης, (1975: 91-99, 1981:15-33).

¹²⁴Στην κοινότητα, η εδαφική σύνθεση των χωραφιών ευνοούσε σημαντικά την καλλιέργεια των Δημητριακών και ειδικότερα του σκληρού Σιταριού που περιείχε μεγάλη περιεκτικότητα σε σιμιγδάλι. Αυτός ήταν και ο σημαντικότερος λόγος για τον οποίο οι αλευροβιομηχανίες της εποχής αγόραζαν σιτηρά από την περιοχή. Ακόμα και σήμερα η καλλιέργεια των σιτηρών εξακολουθεί να αποτελεί σημαντική παραγωγική δραστηριότητα των καλλιεργητών της κοινότητας αφού στο σύνολό τους αγοράζονται από τις βιομηχανίες των ζυμαρικών που υπάρχουν στην ευρύτερη περιφέρεια. Βέβαια, κατά την άποψή μας, η συνέχιση της συγκεκριμένης καλλιέργειας οφείλεται περισσότερο στην πολιτική των επιδοτήσεων της Ε.Ε και λιγότερο σε μια παραδοσιακή αντίληψη περί ποιοτικής απόδοσης των χωραφιών. Βλ. σχετ. στο παράρτημα τους πίνακες με την στρεμματική έκταση ανά καλλιέργεια.

Δροσοπηγής, ενώ η καλλιέργεια των οσπρίων εξυπηρετεί τις βασικές ανάγκες της αυτοκατανάλωσης των νοικοκυριών. Τις επόμενες δεκαετίες η συγκεκριμένη καλλιέργεια θα εξελιχθεί σε κερδοφόρα παραγωγική δραστηριότητα στο βαθμό που αρκετοί παραγωγοί να προωθούν το προϊόν τους στις λαϊκές αγορές¹²⁵. Ακόμα και σήμερα σε μικρά τσέπια γης, ορισμένοι παραγωγοί εξακολουθούν να καλλιεργούν ρεβίθια και φασόλια, τα οποία γίνονται «ανάρπαστα» στην μικρή αγορά του χωριού. Η έκφραση των Δροσοπηγιωτών παραγωγών, «το ρεβίθι είναι από σοχώρι», προσδιορίζει τη γονιμότητα που είχαν αποκτήσει τα χωράφια σε εκείνα τα σημεία του κάμπου, καθώς εκεί «κουμούλιαζαν» τις κοπριές από τα ζωντανά τους.

Η πρώτη μεγάλη τομή για την οικονομία και την παραγωγική διαδικασία της κοινότητας εντοπίζεται το 1937, όταν η πολυμελής οικογένεια ενός χωρικού αποφασίζει να ανοίξει το πρώτο μεγάλο μαγγανοπήγαδο. Η ανάληψη αυτή της πρωτοβουλίας από τον συγκεκριμένο αγρότη δεν είναι τυχαία και ουσιαστικά έχει να κάνει με την πατρογραμμική μεταβίβαση της περιουσίας, και με το πατροτοπικό σύστημα της διαδοχής των χωραφιών στην κοινότητα. Η σύνθεση του νοικοκυριού του εκτός της συζύγου, αποτελούνταν από 6 κόρες και 1 γιο. Η πρακτική της διαδοχής στην κοινότητα θέλει τα αρσενικά μέλη της οικογένειας να αναλαμβάνουν το πατρογονικό σπίτι μαζί με τα καλύτερα και γονιμότερα χωράφια έτσι ώστε να υπάρξει συνέχιση ύπαρξης του πατρικού ονόματος και της περιουσίας¹²⁶. Η ύπαρξη όμως στην συγκεκριμένη περίπτωση 6 κοριτσιών στην οικογένεια σημαίνει και ανάγκη προικοδότησης τους με συνέπεια όμως το πολυκερματισμό της πατρικής περιουσίας και ειδικότερα των καλύτερων και γόνιμων χωραφιών που προορίζονται για τον συνεχιστή του πατρικού ονόματος. Η ανάγκη να προικιστούν τα κορίτσια έτσι ώστε να δημιουργηθούν προϋποθέσεις εμφάνισης γαμπρών ουσιαστικά οδήγησαν τον πατέρα και τον γιο της οικογένειας να επενδύσουν σε σύγχρονες για την εποχή δομές παραγωγικής ανάπτυξης έτσι ώστε να αυξήσουν τα περιουσιακά στοιχεία της οικογένειας¹²⁷. Πράγματι με τα πρώτα μεγάλα μαγγανοπήγαδα εντοπίζεται στην

¹²⁵ Α. Μωυσίδης, (1986:137)

¹²⁶ Αναλυτικότερα για το σύστημα διαδοχής στην πατρική περιουσία και την αξία που έχει πατρική γη στο πολιτισμικό σύστημα της κοινότητας βλ. σχετ. κεφάλαιο.

¹²⁷ Η πρωτοβουλία αυτή αποτελεί εξαιρετικής σημασίας διάστασης εμφάνισης καινοτόμων πρακτικών οι οποίες αποτελούν ένα από τα βασικότερα ζητήματα της παρούσας μελέτης. Το ποιος ρισκάρει, πότε ρισκάρει και κάτω από ποιες προϋποθέσεις αναλαμβάνει το ρίσκο εξαρτάται πάντα από τις ευρύτερες οικονομικοκοινωνικές συνθήκες και από τα τοπικά πολιτισμικά συστήματα της κάθε περιοχής, είτε αυτά είναι η συγγένεια, είτε η ταξική διάρθρωση και η κοινωνική ιεράρχηση κλπ. Θα έχουμε την ευκαιρία στην συνέχεια να αναφερθούμε αναλυτικά στα ζητήματα αυτά μέσα από την αναφορά μας και σε άλλα εθνογραφικά παραδείγματα που χαρακτηρίζουν την πορεία της κοινότητας στον χρόνο.

κοινότητα μια συστηματικότερη ανάπτυξη της καλλιέργειας των κηπευτικών (με κυριότερες τις ντομάτες, τις μελιτζάνες και τα κολοκύθια). Ένας από τους ηλικιωμένους πληροφορητές μου θυμάται:

«με τα μαγγανοπήγαδα ποτίζαμε γύρω στο ενάμισο με δυο στρέμματα ανά παραγωγό τότε. Παραπάνω δεν μπορούσαμε γιατί από την μια είχαμε τα στάρια, τα σανά και τα ρεβίθια που μας ζούσανε και από την άλλη τα ρουμάνια και τα σχίνα που μας έκαναν την ζωή δύσκολη».

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί πως τα κηπευτικά δεν αποτελούσαν μια πρωτόγνωρη παραγωγή στην κοινότητα καθώς ήδη υπήρχαν σε μικρή έκταση μποστάνια τα οποία όμως εξυπηρετούσαν τις ανάγκες αυτοκατανάλωσης των νοικοκυριών. Η πρώτη καλλιέργεια που άρχισε να παράγεται με κάπως πιο εντατική μορφή στην κοινότητα ήταν η πατάτα, η οποία αποτελούσε γνωστή παραγωγική δραστηριότητα της περιφέρειας καθώς η πόλη της Θήβας είχε ήδη την πρωτοπορία από το 1935. Σταδιακά άρχισε να αναπτύσσεται ένα δίκτυο μικρών και περιορισμένων εμπορευματικών σχέσεων -παράλληλα με την εμπορία των Δημητριακών- καθώς όσοι παραγωγοί είχαν μεταφορικά μέσα (όνους και κάρα) άρχισαν να διαθέτουν τα λιγοστά μέχρι τότε κηπευτικά στην αγορά της Θήβας. Οι δραστηριότητες αυτές αρχικά είχαν ανταλλακτική αξία και όπως ενδεικτικά αναφέρει ένας από τους ηλικιωμένους πληροφορητές μου:

«Η μητέρα μου πήγαινε κοτόπουλα, αυγά, σταφύλια, ντομάτες και μελιτζάνες στην αγορά και έπαιρνε ρύζι μακαρόνια και μπακαλιάρο».

Τα μαγγανοπήγαδα άρχισαν να εμφανίζονται ολοένα και περισσότερο στην κοινότητα και, σύμφωνα με συγκεκριμένες πηγές¹²⁸, έφτασαν στα τέλη της δεκαετίας του '30 να αρδεύουν συνολικά 50 στρέμματα κηπευτικών. Αν αναλογιστούμε πως εκείνη την περίοδο ο μέσος κλήρος ανά νοικοκυριό είναι 125 στρέμματα¹²⁹, τότε διαπιστώνουμε πως η παραπάνω εκτίμηση του πληροφορητή μου για την αρδευτική ικανότητα ανά παραγωγό, εκείνη την εποχή, είναι μάλλον ακριβής. Παράλληλα, με το άνοιγμα των χωρικών προς την πατατοκαλλιέργεια παρατηρείται για πρώτη φορά μια μικρή βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων του χωριού. Την ίδια περίπου περίοδο εμφανίζεται ως καλλιέργεια και το κρεμμύδι και σε συνδυασμό με την μικρή έστω, άρδευση των χωραφιών εντοπίζεται στην περιοχή η απαρχή της αλλαγής στην

¹²⁸ Ν.Αναγνωστόπουλος-Δ. Αναγνωστόπουλος, (ο.π: 54)

¹²⁹ Ν.Αναγνωστόπουλος-Δ. Αναγνωστόπουλος, (ο.π: 47)

μορφή της γεωργίας καθώς γίνεται το πρώτο μικρό βήμα από την εκτατική μονοκαλλιέργεια των Δημητριακών στην εντατική πολυκαλλιέργεια των κηπευτικών με κυρίαρχη αυτή των γεωμήλων¹³⁰. Η επέκταση της συγκεκριμένης καλλιέργειας με την παράλληλη και διευρυμένη χρήση του Μαγγανοπήγαδου αποτέλεσαν ουσιαστικά την έναρξη προς μια μακρά και εντυπωσιακή πορεία της κοινότητας στην παραγωγική διαδικασία όπως θα δούμε στην συνέχεια.

Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος που άρχισε το 1939 και η Γερμανική κατοχή στην Ελλάδα από το 1940 έως το 1944 εγκλώβισαν την παραγωγική διαδικασία ολόκληρης της χώρας. Στην κοινότητα, πολλά από τα μέσα της παραγωγής και ειδικότερα όσα από τα άλογα, τους ημιόνους και τους όνους δεν είχαν επιταχθεί για το μέτωπο της Αλβανίας επιτάσσονται τώρα από τον κατακτητή. Οι στρατιώτες του άξονα επιδίδονται και στο συστηματικό ξερίζωμα των λιγοστών οπωροφόρων δέντρων του κάμπου τα οποία χρησιμοποιούνται ως καύσιμη ύλη για τις ανάγκες των στρατοπέδων τους.

Με την λήξη του πολέμου η Ελλάδα βρίσκεται υπό την άμεση επιρροή της Δύσης και στα πλαίσια του σχεδίου Μάρσαλ για την ανοικοδόμηση της Ευρώπης εμφανίζονται στα χωράφια της κοινότητας τα πρώτα βενζινοκίνητα τρακτέρ με συρόμενα άροτρα¹³¹. Από το 1950 και μετά εμφανίζονται τα πρώτα σύγχρονα μηχανοκίνητα σκαπτικά εργαλεία και αρχίζει με συστηματικό ρυθμό το μεγάλο ξεχέρσωμα του κάμπου από τα σχίνα και τα ρουμάνια. Παράλληλα η χρήση των λιπασμάτων επεκτείνεται ολοένα και περισσότερο στις περισσότερες εκμεταλλεύσεις της κοινότητας. Οι εξελίξεις αυτές ουσιαστικά αντανakλούν σε Εθνικό επίπεδο, τις αυξανόμενες τάσεις για επενδύσεις στον αγροτικό χώρο με ζητούμενο, να αποκτήσει η γεωργία έναν εντατικό χαρακτήρα στην παραγωγική διαδικασία¹³². Το 1952 μπαίνουν σε λειτουργία και οι πρώτες πομόνες Johnson αμερικάνικης κατασκευής. Σήμερα ο παραγωγός που για πρώτη φορά άνοιξε τον διακόπτη της μηχανής στο χωράφι του θυμάται: «Μαζεύτηκε ολόγυρά μου ένα σμάρι από χωριανούς για να δει πως αυτή η «μαχανή» όπως την έλεγαν θα έφερνε το νερό από τα βάθη της γης». Η

¹³⁰Η καλλιέργεια της πατάτας θα αποτελέσει την βασικότερη παραγωγική δραστηριότητα των Δροσοπηγιωτών και την κύρια πηγή αγροτικού εισοδήματος μέχρι τα τέλη του 1960. Τότε θα αντικατασταθεί από την καλλιέργεια του καρότου χωρίς όμως να την εκτοπίσει, όπως θα δούμε και στην συνέχεια.

¹³¹Το πρώτο τρακτέρ ήταν ένα John Deer, το 1947, και το δεύτερο ένα Massey Harris, το 1949. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτά δόθηκαν σε παραγωγούς της κοινότητας μέσω της Ένωσης Συνεταιρισμών της Θήβας, στην οποία ιδιοκτησιακά ανήκαν τα συγκεκριμένα τρακτέρ.

¹³²Α. Μωυσίδης, (1986:152-156)

εμφάνιση κάθε νέου μηχανήματος προκαλούσε το ενδιαφέρον και την απορία όλων ανεξαιρέτως των κατοίκων και ειδικότερα των μικρών παιδιών. Στα αθώα παιδικά τους μάτια οι εκσκαφείς και τα τρακτέρ έπαιρναν μυθικές διαστάσεις καθώς έμοιαζαν με θεόρατα μηχανικά θηρία τα οποία από φόβο δεν τολμούσαν να αγγίξουν. Με τον καιρό όμως έγιναν τα αγαπημένα τους παιχνίδια καθώς σκαρφάζωναν σε αυτά για μια βόλτα στον κάμπο πριν ξαμοληθούν στις αλάνες και στις γειτονιές για να κατασκευάσουν αυτοσχέδια μοντέλα από σύρμα και ξύλο.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 εισάγονται τα πρώτα πετρελαιοκίνητα τρακτέρ και ο αριθμός τους αυξάνεται αργά αλλά σταθερά. Παράλληλα κάνουν την εμφάνισή τους στην κοινότητα και οι πρώτοι γεωπόνοι της Αγροτικής Τράπεζας για να δώσουν τις κατάλληλες κατευθύνσεις στον χειρισμό των μηχανημάτων και στην οργάνωση της παραγωγής, ενώ την ίδια περίπου περίοδο η ίδια τράπεζα προσανατολίζεται προς την κατεύθυνση της χορήγησης των πρώτων δανείων με χαμηλό τόκο στους αγρότες. Η λειτουργία των μαγγανοπήγαδων έχει επεκταθεί σε πολλές εκμεταλλεύσεις και σχεδόν όλοι οι καλλιεργητές καταφέρνουν να ποτίζουν 10-15 στρέμματα ο καθένας. Παράλληλα η αυξανόμενη χρήση των λιπασμάτων ευνοεί την βελτίωση της στρεμματικής απόδοσης ανά καλλιέργεια και ειδικότερα εκείνη των γεωμήλων που τότε έφτασε τους πέντε τόνους ανά στρέμμα. Επίσης, αρχές τις δεκαετίας του 1960 εμφανίζονται οι πρώτες θεριζοαλωνιστικές μηχανές στην ευρύτερη περιοχή μειώνοντας κατά πολύ τον χρόνο του αλωνίσματος. Ειδικά όσον αφορά την καλλιέργεια των σιτηρών σε εθνικό επίπεδο, θα αποτελέσει μέχρι εκείνη την περίοδο την κύρια παραγωγική δραστηριότητα στον αγροτικό χώρο, στον βαθμό που η Ελλάδα για πρώτη φορά γίνεται αυτάρκης σε παραγωγή σιταριού¹³³.

Παρόλη όμως την μικρή και σταθερή πρόοδο της εκμηχάνησης στην γεωργία, η συντριπτική πλειοψηφία των αγροτών στην κοινότητα εξακολουθεί να εργάζεται κάτω από δύσκολες συνθήκες. Οι περισσότεροι θα εξακολουθούν να αποψιλώνουν μόνοι τους τα χέρσα χωράφια με τις τσάπες και τους κασμάδες. Είναι χαρακτηριστικό πως ως τα τέλη της δεκαετίας η στρεμματική έκταση της κοινότητας που αποτελούνταν από ρουμάνια, βαρικά και βάλτους ανέρχονταν σε 3.000 στρέμματα περίπου. Αν και το εισόδημά τους έχει παρουσιάσει μια σχετική βελτίωση, κυρίως μέσω του εμπορίου της πατάτας των ρεβιθιών και των σιτηρών, ωστόσο η εργασία στα χωράφια διαρκεί όλη μέρα. Όπως ήταν λογικό εκείνοι που είχαν την δυνατότητα

¹³³ Α. Μωυσίδης, (1986: 132)

να εισάγουν, να μισθώσουν και να αξιοποιήσουν τα πλεονεκτήματα της σύγχρονης τεχνολογίας (ειδικότερα της πομόνας, του φορτηγού, του τρακτέρ και της θεριζοαλωνιστικής) εξοικονομώντας χρόνο και εργατικά χέρια, ήταν εκείνοι οι παραγωγοί που το εισόδημά τους προέρχονταν από την μεγάλη στρεμματική έκταση των σιτηρών¹³⁴. Η ύπαρξη όμως χωραφιών με 200-300 στρέμματα σιτάρι και άλλες καλλιέργειες περιοριζόταν σε ελάχιστους μόνο παραγωγούς. Εκείνοι οι καλλιεργητές που είχαν μικρό κλήρο χρησιμοποιούσαν στην παραγωγική διαδικασία τις ίδιες περίπου πρακτικές και μέσα που ήταν σε εφαρμογή εδώ και δεκαετίες. Τα δανεικά χέρια, το αλώνισμα με το ντουγέτι, το τσάπισμα, το πότισμα με τα αυλάκια και το όργωμα με τα βοοειδή εξακολουθούσαν να είναι σε χρήση από την πλειοψηφία των καλλιεργητών. Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εξελίσσονταν η εργασία στα χωράφια όλη την δεκαετία του 1950 αποτυπώνονται στα λόγια ενός παραγωγού εκείνης της εποχής:

«Μέχρι το 1960 τα τρακτέρ στο χωριό ήταν μετρημένα στα δάκτυλα και έτσι με τα βοοειδή και το αλέτρι όργωνα το χωράφι από το πρωί μέχρι το βράδυ. Έβγαζα 7 στρέμματα την ημέρα και έμενα 20 ημέρες στο χωράφι. Πήγαινα και σε ξένα χωράφια, όπου με χρειάζοντουσαν αφού τα μέσα του οργώματος (ζωικό κεφάλαιο) ήταν ελάχιστα τότε. Εκεί μου έφερναν φαγητό και εκεί κοιμόμουν. Με τα χέρια έσπερνα ρεβίθια, λαθούρι, φασόλια και αυτά τα έσκαβα με την τσάπα. Τις καλλιέργειες τις βάζαμε τότε από ανάγκη όχι λόγω επένδυσης όπως γίνεται σήμερα»¹³⁵.

Το ίδιο χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία ενός άλλου πληροφορητή μου, 70 ετών, ο οποίος κάνει σύγκριση του τότε με το σήμερα γιατί όπως λει ο ίδιος:

«έχω κάνει και παλιός αγρότης με δρεπάνι και δεμάτι στην πλάτη αλλά και σύγχρονος με τρακτέρ. Τα σιτάρια τα αλωνίζαμε στο γήπεδο όλα τα σημερινά γήπεδα των γύρω χωριών ήταν κάποτε αλώνια, γιατί εκεί ήταν τα πιο επίπεδα χώματα και διευκόλυνε τα άλογα να τραβάνε το ντουγέτι. Καθόμασταν έναν μήνα στο χωράφι την δεκαετία του '50 και θερίζαμε. Εκεί μετά τα δέναμε σε δεμάτια και τα μεταφέραμε στο αλώνι όπου κάναμε θημωνιές έτσι ώστε άμα έπιανε βροχή να γλιστράει προς το χώμα. Έπειτα, απλώναμε τα δεμάτια στο αλώνι και με τα άλογα και τα ντουγέτια τα αλωνίζαμε. Τυραννία σωστή. Για να ξεκινήσουμε το λίχνισμα περιμέναμε να φουσήξει αέρας, όπως οι Αχαιοί στην Αυλίδα. Θερίζαμε από ήλιο σε ήλιο (χαράματα-δειλινό) και όταν ντανιάζαμε τις θημωνιές, ο κόσμος που περνούσε από το χωράφι έλεγε, ελάτε να βάλουμε ένα χεράκι να βοηθήσουμε, παρόλο που ήταν κουρασμένοι από το δικό τους χωράφι». Ο ένας είχε την ανάγκη του άλλου και έτσι ο κόσμος ήταν τότε πιο δεμένος. Τότε

¹³⁴ Η σχέση στρεμματικής έκτασης και εισαγωγής τεχνολογίας-εργατικού δυναμικού έμελλε να επανακαθοριστεί, ειδικά τα τελευταία χρόνια, με την ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού μεταναστών στην κοινότητα, όπως θα διαπιστώσουμε και στο σχετικό κεφάλαιο.

¹³⁵ Όπως θα δούμε και στην συνέχεια, η μορφή της γεωργίας σήμερα στην κοινότητα χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένα δομικά χαρακτηριστικά και λειτουργίες οι οποίες απέχουν κατά πολύ της γεωργίας εκείνα τα χρόνια.

μας έμεναν τα χρήματα γιατί είχαμε τα δανεικά χέρια ενώ σήμερα τα χρήματα τα παίρνουν οι ξένοι»¹³⁶.

Οι καλλιεργητές της Δροσοπηγής στην συντριπτική τους πλειοψηφία αφενός για να περιορίσουν την διαφυγή του εισοδήματός τους και αφετέρου για να αντιμετωπίσουν την πολύωρη εργασία στα χωράφια τους επιδίδονταν στην ίδια πρακτική που είχαν υιοθετήσει και οι προγονοί τους, της ανταλλαγής δηλαδή του εργατικού δυναμικού που το αποτελούσαν τα μέλη του κάθε νοικοκυριού. Οι συνέπειες που είχε η πρακτική των «δανεικών χεριών» στην συμβίωση και στην διαμόρφωση των διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των αποτυπώνεται στον εντόπιο λόγο των σημερινών κατοίκων:

«Τότε ήμασταν όλοι ίδιοι στο χωράφι και πίναμε όλοι από το ίδιο αλουμινένιο ποτήρι. 10 άτομα αφεντικά και εργάτες μαζί. Εμείς αφεντικά την μια μέρα, οι γείτονες αφεντικά την άλλη μέρα. Εμείς τα αφεντικά, εμείς και η εργατιά».

Η έλλειψη εισοδήματος για την χρήση σύγχρονης τεχνολογίας στις καλλιέργειες και η ανυπαρξία εργατικού δυναμικού αντιστοιχούσαν σε ένα συγκεκριμένο μοντέλο οργάνωσης της παραγωγής το οποίο είχε ξεχωριστή αξία για την κοινωνική ζωή των περισσότερων καλλιεργητών. Η πρακτική της ανταλλαγής εργατικής δύναμης ήταν κατά κάποιο τρόπο ένας ενοποιητικός παράγοντας με στόχο την επιβίωση καθώς έχει διαμορφώσει στην συνείδηση όσων την εφάρμοσαν την αίσθηση ενός κοινού βιώματος. Εν όψει της ίδιας μοίρας, των δυσκολιών, των στερήσεων και των χρεών η άμεση αλληλεξάρτηση και αλληλοϋποστήριξη μεταξύ τους μέσω της εναλλαγής των παραγωγών στις θέσεις του εργάτη και του αφεντικού δημιούργησε μια βιωματική σχέση «ισότητας» για εκείνα τα χρόνια η οποία ενισχύονταν και με την κοινή απασχόλησή τους στους μεγαλοκτηματίες. Βεβαίως, στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει μια σημαντική επισήμανση. Όπως θα δούμε και στο σχετικό κεφάλαιο, οι κάτοικοι της Δροσοπηγής κάνοντας μια σύγκριση με εκείνα τα χρόνια αναφέρουν πως σήμερα «το κάθε αρνί κρέμεται από το δικό του πόδι» υπονοώντας πως οι αλλαγές που έχουν συντελεστεί στο ανταγωνιστικό πεδίο των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων της σύγχρονης γεωργίας, επιδρούν τόσο στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων όσο και στο πεδίο των επιλογών και των

¹³⁶Ο πληροφορητής μου αναφέρεται στην ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού μεταναστών οι οποίοι εργάζονται σήμερα στις καλλιεργούμενες εκτάσεις της κοινότητας ως εποχικό αλλά και ως μόνιμο εργατικό δυναμικό.

προτεραιοτήτων που χαράζει το κάθε νοικοκυριό. Και καθώς είναι γνωστό πως το «παρελθόν οικοδομείται με όρους του παρόντος» είναι λογικό να μυθοποιείται κάπως η εποχή των δανεικών χεριών ως μια εποχή ομοιογένειας και ειδυλλιακού εξισωτισμού των μικρών παραγωγών απέναντι στους μεγαλοκτηματίες. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία ενός από τους πληροφορητές μου, του οποίου ο πατέρας αναγκαζόταν να μισθώσει βοοειδή από την διπλανή κοινότητα για το όργωμα, εξαιτίας των διαφορών που είχε με έναν μικροκαλλιεργητή και συγχωριανό του Δροδοπηγιώτη κάτοχο των συγκεκριμένων μέσων. Η ενεργοποίηση των μηχανισμών ανάκλησης στην μνήμη μορφών κοινωνικών αλληλοδράσεων (π.χ. δανεικά χέρια) που ενίοτε λειτουργούν και ως σύμβολα κοινωνικής συνοχής του παρελθόντος, προσδιορίζονται και επηρεάζονται άμεσα από τα κοινωνικά δρώμενα του παρόντος¹³⁷. Κατά συνέπεια το να υποστηρίξουμε εδώ ότι η πρακτική των «δανεικών χεριών» απέδιδε μια απόλυτα εξισωτική και ομοιογενή συγκρότηση κάποιων κοινωνικών ομάδων έναντι κάποιων άλλων είναι μια αξιολόγηση μάλλον υπεραπλουστευμένη. Παράλληλα, λοιπόν, και ανεξάρτητα από την εργασία τους στα δικά τους χωράφια, εξακολουθούσαν ομαδικά να εργάζονται για το μεροκάματο ως εργάτες γης -κυρίως ως θεριστές- στους «μεγάλους παραγωγούς» του χωριού. Παρά την εμφάνιση των θεριζοαλωνιστικών μηχανών στις κοινότητες της περιοχής, ο αριθμός τους ήταν περιορισμένος και έτσι όσοι από τους μεγαλοκτηματίες δεν προλάβαιναν να τις μισθώσουν αναγκαζόντουσαν να χρησιμοποιούν θεριστές συγχωριανούς τους αλλά και ξένους από άλλες περιοχές (κυρίως από την επαρχία Μεγαρίδος και την Κούλουρη). Από τότε επικρατεί μια συλλογική μνήμη μεταξύ των κατοίκων για τον τρόπο λειτουργίας ορισμένων νοικοκυριών σήμερα:

«Ξέρουμε την νοοτροπία της κάθε οικογένειας πάρα πολύ καλά, γιατί τότε στον κάμπο που δουλεύαμε σε διάφορους παραγωγούς μαθαίναμε τα χούγια της κάθε νοικοκυράς. Ξέραμε εκεί που θα πηγαίναμε να δουλέψουμε αν θα μας κορόιδευαν ή όχι, ποιοι ήταν ανοιχτοχέρηδες και ποιοι όχι. Γνωρίζαμε, πριν να πιάσουμε δουλειά ότι κάποιες νοικοκυρές ήταν σφιχτές και πονηρές αφού θα μας έβγαζαν μπαγιάτικο ψωμί και μανέστρα χωρίς λάδι. Άλλοι πάλι θα μας έδιναν τα μεροκάματα μετά είκοσι μέρες. Υπήρχαν όμως και νοικοκύρηδες καλοί και περνάγαμε βασιλιάδες. Τρώγαμε πίναμε και λαχταρούσαμε να πάμε εκεί να δουλέψουμε».

Έτσι περίπου εξελίσσονταν η συλλογική ζωή των κατοίκων της Δροσοπηγής ως τις αρχές του 1960. Εκείνα τα πρώτα χρόνια της νέας δεκαετίας αποτέλεσαν ορόσημο για την εξέλιξη της κοινότητας καθώς τα γεγονότα που έλαβαν χώρα έμελλε να

¹³⁷ Παπαταξιάρχης, Ε. (1990:32-33), Θ. Παραδέλλης,, (1999: 28-29).

ανατρέψουν τον συσχετισμό των παραγωγικών δυνάμεων, την κατεστημένη κοινωνική ιεράρχηση και την κοινωνικοοικονομική διάρθρωση στην κοινότητα.

3.4. Η αλλαγή των καλλιεργειών, ο συσχετισμός των παραγωγικών δυνάμεων και ο πολιτισμικός επανακαθορισμός των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων στην κοινότητα

«Άρχισε η καλλιέργεια του καρότου και ο Θεός κατέβηκε στη γη»

Τις πρώτες ημέρες της επιτόπιας ερευνάς μου στην κοινότητα, στην προσπάθειά μου να διαμορφώσω ένα πλαίσιο κατανομής των παραγωγών ανά στρεμματική έκταση ρώτησα πόσους μεγάλους παραγωγούς έχει Δροσοπηγή. Η απάντηση που πήρα τότε είναι ενδεικτική της ενόχλησης και δυσφορίας που αυτή προκάλεσε: *«Τι μας ρωτάς τώρα; Ποιος είναι ο μεγάλος και ποιος ο μικρός; Τι είναι ο μεγάλος παραγωγός και τι είναι ο μικρός;»*

Αρχές τις δεκαετίας του 1960 η καλλιέργεια των σιτηρών και των γεωμήλων αρχίζουν να αποδίδουν κάποιους μικρούς καρπούς. Το εισόδημα από τις συγκεκριμένες παραγωγές, κυρίως των γεωμήλων, αυξάνεται ικανοποιητικά και αρχίζει σταδιακά να παίρνει διάφορες μορφές επένδυσης. Η συνηθέστερη ήταν η κατασκευή σύγχρονων κατοικιών της εποχής, οι οποίες σταδιακά αντικαθιστούν τα παραδοσιακά πέτρινα οικήματα. Η επιθυμία λίγων αρχικά καλλιεργητών να χτίσουν επιτέλους σπίτια, που θα τους παρέχουν τις σχετικές ανέσεις της κεντρικής θέρμανσης και του λουτρού γίνεται επιτέλους έργο ζωής. Είναι χαρακτηριστικό πως σήμερα οι Δροσοπηγιώτες αναφερόμενοι σε εκείνη την εποχή με υπερηφάνεια τονίζουν πως:

«τότε δεν έφυγε κανένα παλικάρι μας για την Γερμανία μετανάστης. Κάθισαν στο χωριό και δούλεψαν τη γη. Μα φτωχά, μα δύσκολα τα φέρναμε κάπως βόλτα».

Βεβαίως, θα πρέπει να σημειωθεί πως στην πραγματικότητα οι περιπτώσεις οικοδόμησης νέων κατοικιών είναι λίγες καθώς η πλειοψηφία των καλλιεργητών δεν διαθέτει μεγάλα περιθώρια αποταμίευσης. Πράγματι, η συγκομιδή από τα όσπρια, τα σιτηρά και τα γεώμηλα χρησιμοποιείται για να πληρωθούν οι εργάτες σε είδος και για

να εξυπηρετηθούν οι αυτοκαταναλωτικές ανάγκες των νοικοκυριών. Ένα μόνο τμήμα της παραγωγής προορίζονταν για την πώληση σε εμπόρους της Θήβας. Κατά συνέπεια, μέχρι τότε μπορούμε να μιλάμε για μια γεωργία επιβίωσης στην κοινότητα, με ανταλλακτικές πρακτικές σε παραγόμενα είδη μεταξύ των κατοίκων οι οποίοι στο σύνολό τους επιδίδονται στην αυτοκατανάλωση όσον αφορά την διατροφή τους και σε στρατηγικές ανταλλαγής εργατικού δυναμικού μέσω των σχέσεων αλληλοβοήθειας (δανεικά χέρια) όσον αφορά την παραγωγική τους διαδικασία. Ωστόσο για πρώτη φορά, οι κατοικίες που χτίζονται σε συνδυασμό με το εισόδημα που προκύπτει από την πώληση των γεωμήλων δημιουργούν στους Δροσοπηγιώτες τις πρώτες νότες αισιοδοξίας για ένα καλύτερο αύριο. Ορισμένες από τις κατοικίες χτίζονται διώροφες από τους ιδιοκτήτες τους, που στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι οι παραγωγοί των μεγάλων στρεμματικών εκτάσεων (300, 400στρ)¹³⁸. Ωστόσο για ορισμένους τα γεγονότα θα εξελιχθούν λίγο διαφορετικά.

Τον χειμώνα του 1963, ένας επισκέπτης από την γειτονική Θήβα και ιδιοκτήτης μεγάλου μανάβικου της πόλης θα χτυπήσει την πόρτα της φτωχικής οικίας ενός παραγωγού. Ο συγκεκριμένος παραγωγός είναι απόγονος της οικογένειας των οπλαρχηγών των Σκουρταναίων που τον περασμένο αιώνα αγωνίστηκαν για την απελευθέρωση της πατρίδας. Κατά παράδοση, τα περισσότερα μέλη του σογιού, είχαν κάποια μορφή εκπαίδευσης σε όλη την ιστορική πορεία της παρουσίας τους στην κοινότητα¹³⁹. Ο σημερινός παραγωγός, όμως, είχε για την εποχή του προχωρήσει ένα βήμα παραπάνω καθώς τότε ήταν απόφοιτος του σχολαρχείου της Θήβας. Ο μανάβης ζητούσε οπωσδήποτε γεώμηλα γιατί μια αναποδιά στον καιρό προκάλεσε έλλειψη στην αγορά και δεν μπορούσε κανείς να τον προμηθεύσει. Η αρνητική όμως απάντηση που πήρε από τον παραγωγό τον έκανε να φύγει και από εκεί άπραγος. Στο σημείο αυτό όμως ας αφήσουμε τον πρωταγωνιστή και βασικό μου πληροφορητή να αφηγηθεί αυτά που ακολούθησαν:

«Εκείνο το βράδυ δεν κοιμήθηκα. Στριφογύριζα για ώρες στην μικρή κάμαρη της κουζίνας μας καπνίζοντας συνεχώς. Η γυναίκα μου έγκυος στο πρώτο μας παιδί, είχε πλαγιάσει από νωρίς. Ήταν χειμώνας και έκανε φοβερό κρύο, το τζάκι είχε σβήσει από ώρα μα εγώ δεν

¹³⁸ Οι διώροφες κατοικίες στην κοινότητα σχετίζονταν με μια συμβολική αποτύπωση ενός ολόκληρου πεδίου άρθρωσης και λειτουργίας των διαπροσωπικών σχέσεων, ενώ παράλληλα αντικατόπτριζε και μια αντίστοιχη παγιωμένη νοοτροπία για την οικονομική ανισοκατανομή και την δόμηση της κοινωνικής ιεράρχησης. Ειδικότερα για τα ζητήματα αυτά βλ. σχετ. κεφάλαιο της παρούσας μελέτης.

¹³⁹ Οι πρόγονοι του οπλαρχηγού Αθανάσιου Σκουρτανιώτη ήταν δημογέροντες στα Δερβενοχώρια, ο ίδιος αργότερα είχε σπουδάσει γραφή και ανάγνωση σε γειτονική Μονή της περιοχής όπως και ο γιος του Γιάννης αργότερα.

καταλάβαινα από κρύο εκείνη την στιγμή. Ο Έμπορος ζητούσε απεγνωσμένα προϊόν και δεν υπήρχε κανένας να τον εφοδιάσει. Ζητούσε προϊόν, ζητούσε προϊόν. Το μυαλό μου δούλευε συνεχώς και εκείνη την νύχτα δεν κοιμήθηκα διόλου. Αν εγώ είχα να τον εφοδιάσω θα μπορούσα να διαπραγματευθώ καλύτερα την τιμή μαζί του αφού η έλλειψη θα ανέβαζε την τιμή. Την άλλη μέρα είχα πάρει την απόφασή μου. Πήγα στην Αγροτική Τράπεζα και σήκωσα κάτι λίγα χρήματα, από αυτά που μάζευα για να χτίσω και εγώ ένα σπίτι. Αμέσως μετά πήγα σε μια μάντρα οικοδομών και αγόρασα τα κατάλληλα υλικά. Γύρισα στο χωριό και αφού βρήκα δύο εργάτες πήγαμε σε ένα χωράφι που δεν το καλλιεργούσα και αρχίσαμε να χτίζουμε. Όχι όμως σπίτι αλλά αποθήκη. Ήταν η πρώτη αποθήκη αγροτικών προϊόντων που κατασκευάστηκε στο χωριό. Μέχρι τότε όσα από τα προϊόντα δεν τα πουλούσαμε τα βάζαμε κάτω από πρόχειρα κιόσκια ή τα σκεπάζαμε με μουσαμάδες στα χαγιάτια. Πήγαινε ο κόπος μας χαμένος αφού με την ξέστη, την βροχή και τον αέρα τα περισσότερα καταστρέφονταν. Έτσι αποφάσισα να χτίσω την αποθήκη. Το τι άκουσα τότε από τους συγχωριανούς μου δεν περιγράφεται, είχα γίνει ο περίγελος και ο τρελός του χωριού που εδώ δεν είχα σπίτι να βάλω την οικογένειά μου μέσα, έχτιζα αποθήκη. Εγώ δεν μιλούσα, κατέβαζα το κεφάλι χαμηλά και κράταγα το στόμα μου κλειστό γιατί έβλεπα από τότε που πάει η δουλειά, που πάει το πράγμα. Ήξερα τι έκανα γιατί αν δεν γινόταν έτσι η δουλειά μου θα έμενε πίσω. Αυτό δεν το ήξεραν όλοι. Η αποθήκη ήταν η κινητήριος δύναμη. Όχι το σπίτι αλλά η αποθήκη. Αρχισα να αποθηκεύω σιτάρι, κρεμμύδι και πατάτες και έτσι υπήρχε η δυνατότητα να τα διατηρήσω για σχετικά μακρύ χρονικά διάστημα και έτσι να τα πουλήσω αργότερα σε τιμές ευνοϊκότερες όταν υπήρχε έλλειψη στην αγορά. Τότε βλέπεις δεν υπήρχαν τα ψυγεία όπως σήμερα που τα αποθηκεύουν. Δεν μπορείς να φανταστείς τι σήμαινε εκείνη την εποχή να βγάζεις από το χωράφι κρεμμύδι τον Σεπτέμβριο και να το πουλάς Μάρτη μήνα. Αρχισα να βγάζω αρκετά χρήματα και το 1964 αγόρασα και εγώ τρακτέρ, το 10ο τότε στην κοινότητα. Ο Πατέρας μου είχε αφήσει 100 στρέμματα όπου τα περισσότερα ήταν βάλτος, ρουμάνια και σχίνα. Με το τρακτέρ άρχισα να τα εκχερσώνω και μέσα σε δύο χρόνια τα έκανα 200. Μετά όταν εγώ πια έχτιζα σπίτι οι άλλοι έχτιζαν αποθήκες. Είδαν την προκοπή μου και μαθεύτηκε πια το κόλπο. Το 1972 έκανα γεώτρηση και βρήκα νερό με 120 κυβικά την ώρα. Σήμερα έχω 300 στρ. και νοικιάζω και άλλα 200».

Η κατασκευή της πρώτης αποθήκης, ουσιαστικά αποτέλεσε μια καινοτόμο πρακτική που θα μετασχημάτιζε στο μέλλον μια σειρά από βασικές λειτουργίες στην οικονομική οργάνωση των νοικοκυριών αλλά και γενικότερα στην συλλογική ζωή της κοινότητας. Η αποθήκη ουσιαστικά, έπαιζε τότε τον ρόλο του μεσάζοντα-επιχειρηματία-εμπόρου τον οποίο θα γνώριζαν πολύ αργότερα οι παραγωγοί του χωριού. Σε τοπικό επίπεδο λοιπόν, στην μικροκοινωνία της Δροσοπηγής εκεί που ουσιαστικά εξακολουθεί να επικρατεί η πρακτική της αυτοκατανάλωσης, εντοπίζονται τα πρώτα ψήγματα μιας σειράς επιλογών και στρατηγικών που θα οδηγήσουν τα επόμενα χρόνια σε μια άλλου είδους γεωργία στην περιοχή και συγκεκριμένα εκείνης που ονομάζουμε κερδοφόρο γεωργία. Η περίπτωση του συγκεκριμένου καλλιεργητή παρουσιάζει αντιστοιχίες με εκείνη την περίπτωση του χωρικού που όπως είδαμε το 1937 κατασκεύασε το πρώτο μεγάλο μαγγανοπήγαδο στην κοινότητα. Τότε η εισαγωγή της τεχνολογίας είχε να κάνει με την πατρογραφική μεταβίβαση περιουσίας και την πατροτοπική εγκατάσταση, ενώ το 1963 η καινοτομία η οποία λαμβάνει χώρα ωθείται από την αξιοποίηση όχι του χρηματικού αλλά του

εκπαιδευτικού κεφαλαίου του παραγωγού που ήδη υπάρχει δια μέσου της εκπαιδευτικής πρωτοπορίας του σογιού του.¹⁴⁰

Μέχρι το 1965 οι κύριες οι καλλιέργειες στην κοινότητα εξακολουθούν να είναι τα σιτηρά, τα όσπρια και φυσικά τα γεώμηλα. Εκείνη την περίοδο κανείς δεν φαντάζεται πως αυτές οι καλλιέργειες που έθρεψαν τον πληθυσμό της κοινότητας από τον μεσοπόλεμο και έπειτα, σε λίγα χρόνια θα περιοριστούν και θα αποτελέσουν ένα συμπληρωματικό εισόδημα για τα νοικοκυριά. Το 1966, τρία χρόνια αργότερα από την κατασκευή της πρώτης αποθήκης, στην αυλή ενός άλλου μικρού παραγωγού εξελίσσεται μια παράλληλη και συμπληρωματική ιστορία. Στην καρότσα ενός σαραβαλιασμένου μεταχειρισμένου αυτοκινήτου ο πρωταγωνιστής μας, μαζί με την σύζυγό του, φορτώνουν τα λασπωμένα χλωρά κρεμμυδάκια που μόλις είχαν συλλέξει από μισό στρέμμα γης. Οι νοικοκυρές από τα διπλανά σπίτια έχουν βγει στις αυλές για να ξεπροβοδήσουν τον γείτονά τους στο μεγάλο ταξίδι, καθώς ήταν η πρώτη φορά στην ζωή του που θα πήγαινε τόσο μακριά να τα πουλήσει. Σήμερα, η ζωντάνια του λόγου του έχει να κάνει με το βαθύ σωματικό και ψυχικό αποτύπωμα της πρώτης μεγάλης του εμπειρίας:

«Το ταξίδι στην Αθήνα, γιατί ταξίδι ήταν τότε, είχε προορισμό την κεντρική λαχαναγορά. Στην Θήβα δεν μπορούσα να τα πάω γιατί εκεί υπήρχε πληθώρα κηπευτικών και έμεναν απούλητα, αφού και οι Θηβαίοι βάζανε μπουστάνια και από τα γύρω χωριά παραγωγοί ερχόντουσαν και πουλούσανε. Στην Αθήνα όμως τα ξεπούλησα όλα και πληρώθηκα με 1500δρχ τότε. Όταν τα έπιασα στα χέρια μου τα έχασα. Μου φανήκανε πολλά λεφτά τότε. Ήμουν πρώτη φορά στην αγορά και παρακολουθούσα τις συναλλαγές αποσβολωμένος αφού ήταν πρωτόγνωρο κάτι τέτοιο για μένα. Όπως παίρνεις ένα μικρό παιδί και το πας για πρώτη φορά σ' ένα λούνα-παρκ και ζαλίζεται από τα φώτα και τον πολύ κόσμο. Τότε εργαζόμουν ως οδηγός σε μια θεριζοαλωνιστική μηχανή για το μεροκάματο γιατί δεν είχα μεγάλο κλήρο και έτσι γύριζα όλο τον κάμπο. Μια μέρα ήμουν στο γειτονικό χωριό με την μηχανή και το μάτι μου έπεσε σε έναν γνωστό μου φίλο που έβαζε καρότο, γύρω στα δέκα στρέμματα. Πιάσαμε την κουβέντα λέγοντάς μου -παιδεύομαι μόνος μου αλλά με αυτά ξεχρέωσα την τράπεζα. Αυτή η κουβέντα του μου καρφώθηκε στο μυαλό μου. Εκείνη την σεζόν αποφάσισα να βάλω και εγώ στο χωριό μου. Αγόρασα τον σπόρο από την κεντρική λαχαναγορά που πήγαινα αφού στην Θήβα δεν υπήρχε καν. Έβαλα ένα στρέμμα δοκιμαστικά και το βράδυ δεν κοιμήθηκα. Φοβόμουν, γιατί τότε δεν έτρωγε ο κόσμος όπως τώρα, δεν ξέραμε από βιταμίνες, υγεία και χυμούς εμείς. Δεν είχα ούτε τρακτέρ να οργώσω και τα έσπερνα με το χέρι. Ούτε μεταφορικό μέσο υπήρχε πια για να τα πάω στην Αθήνα αφού το μεταχειρισμένο αυτοκίνητο που είχα, διαλύθηκε εντελώς. Τα πρώτα τα έβαλα μέσα σε κάτι πλαστικές σακούλες και με ένα δανεικό μηχανάκι τα πήγα στην αγορά. Πληρώθηκα καλά και την επόμενη χρονιά νοίκιασα περιβόλι που είχε γεώτρηση (πετρελαιομηχανή). Να φανταστείς ότι το 1973 ήρθε ρεύμα στα περιβόλια. Έσπειρα ραδίκια κόκκινα, σέλινο, μαϊντανό άνηθο και φυσικά καρότα. Πάντα χωρίς τρακτέρ μόνο με μια μικρή

¹⁴⁰ Ο συγκεκριμένος μάλιστα παραγωγός κατέληξε να γίνει και πρόεδρος της κοινότητας το 1966, ενώ το 1976, ως εκλεγμένο μέλος της Ένωσης Γεωργικών Συνεταιρισμών Θήβας, δραστηριοποιήθηκε έντονα προς την κατεύθυνση της κατασκευής σύγχρονων αποθηκευτικών χώρων στην Δροσοπηγή, κάτι το οποίο πέτυχε το 1977.

φρέζα με την οποία τα πήγαινα στην Θήβα και στην Αθήνα. Τότε λοιπόν αποφάσισα να πάρω αυτοκίνητο. Είχα μαζέψει 5000δρχ. και έπρεπε να δώσω 30.000δρχ. Ζήτησα δανεικά, 5 από εδώ και 5 από εκεί, πούλησα και το αμπελάκι που είχα. Πήγα για μεταχειρισμένο και τελικά πήρα καινούργιο. Τα γραμμάτια βγήκαν 112.000δρχ το 1970 σε εξαμηνιαίες δόσεις. Το βράδυ όταν ήρθα σπίτι έλεγα, τι έκανα ο τρελός; είχα μικρά παιδιά πως θα μπορούσα να τα δώσω; δούλευα ακόμα ως οδηγός μεροκάματο, φτωχός άνθρωπος ήμουν. Όμως αυτό που σκεφτόμουνα συνέχεια στο μυαλό μου ήταν τα λόγια του φίλου μου -ξεχρέωσα την τράπεζα, ξεχρέωσα την τράπεζα.¹⁴¹ Η δουλειά όμως όλο και μεγάλωνε και το χωράφι είχε φουλ παραγωγή. Μόνος εγώ με την γυναίκα μου και τα παιδιά μου, δεν προλαβαίναμε και τότε αναγκάστηκα να βρω έναν συνεταίρο. Ήταν καλός και έμπιστος. Το φορτώνουμε νύχτα για την αγορά και κάναμε έξι δρομολόγια την εβδομάδα. Μας ρωτάγανε οι συγχωριανοί, πως πάτε ρε παιδιά, και κάναμε τον κακόμοιρο. Πως να πάμε, δεν βλέπετε πως είμαστε μέσα στις λάσπες με βρώμικα και υγρά ρούχα. Βλέπεις το μποστάνι θέλει λάσπη. Μας κορόιδευαν πίσω από την πλάτη μας και μας έλεγαν τρελούς επειδή ασχολούμαστε με τα ξυλάγγουρα. Εμείς όμως κρατάγαμε την ανάσα μας δεν βγάζαμε άχνα».

Το ίδιο χαρακτηριστική είναι και η μαρτυρία του τότε συνεταίρου:

«Δεν είχαμε μεγάλο κλήρο τότε και τα βασικά προϊόντα ήταν οι πατάτες και το σιτάρι. Με 80 στρέμματα σιτάρι ζούσε μια οικογένεια άνετα, αλλά ποιος είχε τότε 80 στρέμματα; Στραφήκαμε λοιπόν στα κηπευτικά. Ο συνεταίρος μου άρχισε το '66-'67 και παρακίνησε και εμένα το '68. Η αρχή ήταν δύσκολη γιατί δεν φύτρωνε παντού το ίδιο και εμείς δεν ξέραμε τι να κάνουμε γιατί ήταν μια άγνωστη καλλιέργεια για εμάς. Αλλά επιμέναμε και ξεπερνάγαμε τα εμπόδια. Ανεχόμασταν ο ένας τον άλλον. Μιλάμε για στενή συνεργασία. Νευρίαζε αυτός δεν μίλαγα εγώ, νευρίαζα εγώ δεν μίλαγε εκείνος. Εκείνοι 4 άτομα οικογένεια, 4 και εμείς, δανεικά εργατικά. Τα μαζεύαμε με τα χέρια και τα πλέναμε σε στέρνες με το λάστιχο και εκεί τα κάναμε δεμάτια. και φτάσαμε να έχουμε τότε 6 στρέμματα. Ανοίγαμε τότε μια πόρτα που ούτε είχαμε καταλάβει που θα μας οδηγούσε».

Με την υιοθέτηση της συγκεκριμένης καλλιέργειας η υλικοτεχνική και οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών των δυο συνεταίρων αλλάζει μορφή μέσα σε 3-4 χρόνια, αναδιαρθρώνοντας ουσιαστικά την παραγωγική διαδικασία στις οικογενειακές τους εκμεταλλεύσεις. Παράλληλα από το 1963 έχουν ανοιχτεί ήδη οι πρώτες γεωτρήσεις στο χωριό ενώ λίγα χρόνια αργότερα μπαίνει σε λειτουργία και το αυτόματο πότισμα αυξάνοντας έτσι κατακόρυφα τις δυνατότητες καλλιέργειας των κηπευτικών. Οι δυο συνεταίροι δεν χρονοτριβούν. Ο πρώτος αγοράζει τρακτέρ με υδραυλικά πια άροτρα, χτίζει αποθήκη, ανοίγει γεώτρηση και οικοδομεί νέο σπίτι. Ο δεύτερος αγοράζει αγροτικό αυτοκίνητο το 1971, ανοίγει γεώτρηση και το 1974 αγοράζει το δεύτερο τρακτέρ. Τα έξι στρέμματα στα οποία είχαν μείνει δεν επαρκούσαν πια, καθώς η αγορά ζητούσε ολοένα και περισσότερο φρέσκο προϊόν. Οι ρυθμοί εργασίας των δυο νοικοκυριών είναι εξαντλητικές:

¹⁴¹ Στο σημείο αυτό τέθηκε η ερώτηση, για το αν υπήρχαν χρέη στο νοικοκυριό, που ενδεχομένως να είχαν δημιουργηθεί από την Τράπεζα ή τους τοκογλύφους. Η αποφυγή της ερώτησης μέσω της συνέχισης της αφήγησής του, δεν μου άφησε περιθώρια να σχηματίσω άποψη. Εξάλλου όπως θα

«ήμασταν 8 άτομα δυο οικογένειες και ευτυχώς δεν πληρώναμε μεροκάματο. Αλλά η κούραση ήταν θάνατος, ειδικά για τις φουκαριάρες τις γυναίκες μας που είχαν να κοιτάζουν και το νοικοκυριό τους».

Πράγματι, εκείνη την εποχή η συμβολή της γυναικείας εργασίας στην παραγωγική διαδικασία υπήρξε καθοριστική. Το ίδιο καθοριστική ήταν και η οργανωτική της ικανότητα στην λειτουργία του νοικοκυριού και όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει μια πρωταγωνίστρια που βίωσε τότε τον παραγωγικό οίστρο της καλλιέργειας του καρότου:

«τότε μαγειρεύαμε για τους εργάτες και είχαμε να κοιτάζουμε και τα παιδιά μας. Λουτρό δεν είχαμε μέσα στο σπίτι και τα πιάτα μας τα πλέναμε έξω στα χωράφια και μερικά σπάζανε κιόλας. Τυραννία σωστή. Και εμείς μέσα στην λάσπη μαζί με τους άνδρες, εμείς δυο φορές άνδρας. Αλλά προκόψαμε με το καρότο, χτίσαμε καινούργιο σπίτι και αγорάσαμε και χωράφια»¹⁴².

Για να ανταποκριθούν στην αυξημένη ζήτηση της αγοράς, την ίδια περίπου περίοδο αποφασίζουν να νοικιάσουν εκτάσεις στην γειτονική κοινότητα διότι σε εκείνη την περιοχή υπήρχε πλούσιος υδροφόρος ορίζοντας, απαραίτητο για την καλλιέργεια των κηπευτικών. Ταυτόχρονα αρχίζουν να χρησιμοποιούν με εντατικό ρυθμό στις εκμεταλλεύσεις τους, εργατικό δυναμικό και ειδικότερα γυναίκες από τα γνωστά μας ορεινά Δερβενοχώρια οι οποίες αναζητούσαν ευκαιρίες να εργαστούν, καθώς το μόνο εισόδημα των νοικοκυριών τους προέρχονταν από την κτηνοτροφία. Η απασχόληση εργατικού δυναμικού στις εκμεταλλεύσεις τους, το οποίο αμείβουν πια σε χρήμα, προσδίδει στους μέχρι τότε μικροκαλλιεργητές για πρώτη φορά στην ζωή τους, την ιδιότητα του εργοδότη. Παράλληλα, η ενοικίαση χωραφιών στην γειτονική κοινότητα γίνεται με στόχο, όχι πια την επιβίωση της οικογένειας, αλλά για να αντιμετωπιστούν οι αυξανόμενες ανάγκες της παραγωγής σε νερό έτσι ώστε να καλυφθούν οι απαιτήσεις των εμπορών για αυξημένες ποσότητες καρότου. Ουσιαστικά δηλαδή οι δυο παραγωγοί επενδύουν στην εμπορευματική αξιοποίηση του προϊόντος τους έτσι ώστε να εξασφαλίσουν κερδοφόρα κεφάλαια για την εκμετάλλευσή τους και το νοικοκυριό τους. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία του ενός για το ζήτημα αυτό: «Κάποια στιγμή φτάσαμε να τροφοδοτούμε την κεντρική λαχαναγορά με 3 δρομολόγια την εβδομάδα μεταφέροντας συνολικά 6 τόνους καρότο». Κατά

διαπιστώσουμε και στην συνέχεια, η ύπαρξη χρεών και ασθενείας, είναι από εκείνα τα ζητήματα που αποτελούν ταμπού στις συζητήσεις των Δροσοπηγιωτών.

¹⁴²Ειδικότερα, όσον αφορά τον ρόλο της γυναίκας στην συλλογική ζωή της κοινότητας θα επανέλθουμε στο σχετικό κεφάλαιο.

συνέπεια, σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα μετατρέπονται από μικρούς εξαρτημένους παραγωγούς, σε εργοδότες και αγροτικούς επιχειρηματίες-ενοικιαστές.¹⁴³ Αυτές οι δυο νέες ιδιότητες, όπως θα δούμε στην συνέχεια θα επιδράσουν καθοριστικά στην διαμόρφωση του πολιτισμικού μορφώματος στην κοινότητα. Οι έμποροι των Αθηνών διαπιστώνοντας την καλή ποιότητα του προϊόντος, ζητάνε από τους δυο συνεταίρους να βάλουν εκτός από καρότο και άλλες καλλιέργειες κηπευτικών. Από εκεί και πέρα οι εξελίξεις θα είναι πια ραγδαίες για την κοινότητα της Δροσοπηγής. Ο παραγωγός του γειτονικού χωραφιού είναι μάρτυρας πρωτόγνωρων δραστηριοτήτων καθώς παρατηρεί σε καθημερινή βάση μεγάλα φορτία καρότου να μεταφέρονται όχι πια σε αγροτικά αυτοκίνητα αλλά σε μεγάλες ρυμούλκες. Το πιο παράξενο για εκείνον είναι, ότι όλα αυτά εξελίσσονται μέσα στο καταχείμωνο. Μέχρι τότε η εποχή της άνοιξης ήταν εκείνη που προσδιόριζε την αλλαγή του κλίματος και έδινε το έναυσμα για την έναρξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Αντίθετα ο χειμώνας ήταν μια περίοδος αναμονής και ξεκούρασης καθώς δεν υπήρχαν παραγωγές και οι περισσότεροι βρίσκονταν ή στα σπίτια τους ή στα καφενεία.. Ενώπιόν του λοιπόν, για πρώτη φορά στην ιστορία της κοινότητας, διαταράσσεται η αντιστοιχία των εποχιακών καλλιεργειών με την κοινωνική ζωή των κατοίκων, καθώς το καρότο είναι ένα προϊόν που μπορεί να παραχθεί και τον χειμώνα. Η πόρτα είχε ήδη ανοίξει για όλους:

«Πάντα κρατάγαμε την ανάσα μας και προσπαθούσαμε να μην φανερώσουμε τις δραστηριότητές και τα κέρδη μας. Αλλά αυτό δεν γινόταν. Δεν πήγαινε άλλο, μαθεύτηκε πια. Όταν για παράδειγμα αγόρασα το δεύτερο τρακτέρ, το 1974 ο αντιπρόσωπος ήταν από το διπλανό χωριό. Και όταν ήρθε να πάρει τα χρήματα για το τρακτέρ νόμιζε ότι εγώ θα τα δώσω σε δόσεις. Εγώ του τα έδωσα όλα και όταν είδε τα χρήματα είπε, πω, πω χρήμα βάρδα να μην το μάθουνε οι δικοί μου συγχωριανοί. Αυτό ήταν».

Από τις αρχές του 1970 ως τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980 μια πρωτόγνωρη ανάπτυξη της καλλιέργειας καρότου απλώνεται σε όλη την κοινότητα. Προς τα τέλη της δεκαετίας του `70 σχεδόν όλοι ήταν παραγωγοί της συγκεκριμένης καλλιέργειας. Η χρησιμοποίηση εργατικού δυναμικού στις εκμεταλλεύσεις θα συστηματοποιηθεί στο έπακρο, καθώς εκτός από τους «γείτονες» Δερβενοχωρίτες, θα χρησιμοποιηθούν σε μεγάλους αριθμούς και εποχιακοί αγρεργάτες. Εκείνη την περίοδο λοιπόν θα

¹⁴³ Ο Α. Μωυσίδης, (1986: 102-104), διακρίνει αυτούς τους δυο τύπους ενοικιαστών γης: α) τον αγροτικό επιχειρηματία-ενοικιαστή, ο οποίος μέσω της ενοικίασης αποβλέπει στην επένδυση του κεφαλαίου του και στην εξασφάλιση σημαντικού κέρδους και β) στον μικροαγρότη ενοικιαστή οποίος

κάνουν την εμφάνισή τους στην κοινότητα, Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και Αθίγγανοι οι οποίοι μάλιστα θα διαμορφώσουν συστηματικά οργανωμένους καταυλισμούς στα περίχωρα της Δροσοπηγής. Αυτό το αμειβόμενο μεταναστευτικό δυναμικό θα χαρακτηρίσει και επίσημα την μη-οικογενειακή εργασία στις εκμεταλλεύσεις του νοικοκυριού καθώς μέχρι τότε, όπως είδαμε από τον μεσοπόλεμο ακόμα, τα μέλη του ήταν εκείνα που ουσιαστικά επιβαρύνονταν με την αγροτική εργασία στην οικογενειακή εκμετάλλευση διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα της οικογενειακής γεωργίας στην κοινότητα. Με την εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής (καρότο) και την παράλληλη αξιοποίηση σημαντικού αριθμού εργατών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις των Δροσοπηγιωτών γίνεται ουσιαστικά εκείνη την περίοδο (σχεδόν 15 χρόνια πριν την εμφάνιση των σημερινών μεταναστών που έχουν κατακλύσει τον αγροτικό χώρο) το πρώτο πέρασμα προς μια καπιταλιστικού τύπου επιχείρηση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων¹⁴⁴.

Η κατακόρυφη ανάπτυξη της καλλιέργειας του καρότου και των κηπευτικών γενικότερα και οι αλλαγές-τομές που άρχισαν να παρατηρούνται από τα μέσα τις δεκαετίας του '60 στην Δροσοπηγή δεν είναι ούτε αποσπασματικές, ούτε απομονωμένες από την ευρύτερη αγορά και κοινωνία. Τουναντίον, εντάσσονταν σε έναν ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό μετασχηματισμό που σχετίζονταν με την αγροτική έξοδο και την διεύρυνση του αστικού κέντρου τις δεκαετίες του '50 και του '60. Μέχρι τότε είναι ξεκάθαρο ότι στην κοινότητα υπήρχε η γνώση για την καλλιέργεια των κηπευτικών με τα μέσα της εποχής (τσάπα, δικούλι, αμπολές και πηγάδια), ήταν όμως άγνωστη η εντατική μορφή των καλλιεργειών αυτών και η κερδοφόρα εκμετάλλευσή τους. Την ίδια περίπου περίοδο που οι δυο πρωτοπόροι δραστηριοποιούνται στην παραγωγή του καρότου, κάνουν την εμφάνισή τους στην κοινότητα και οι πρώτοι έμποροι κηπευτικών της Αθήνας. Έχουν μάθει την Δροσοπηγή από τους συναδέλφους τους, στους οποίους οι δυο συνέταιροι πουλάνε τα προϊόντα τους στην κεντρική λαχαναγορά της πρωτεύουσας. Οι έμποροι, αναζητούν ουσιαστικά παραγωγούς να συνεργαστούν και κυρίως αναζητούν «παρθένα» χωράφια. Η αναζήτηση από τους εμπόρους των Αθηνών νέων παραγωγικών περιοχών ήταν μια αναμενόμενη εξέλιξη, καθώς μέχρι τότε το λεκανοπέδιο τροφοδοτούνταν σε

μέσω της ενοικίασης γης στοχεύει στην επιβίωση της οικογένειά του καθώς ο δικός του κλήρος δεν του επαρκεί για να καλύψει τις συγκεκριμένες ανάγκες.

¹⁴⁴Οι συγκεκριμένοι όροι θα μας απασχολήσουν περισσότερο στο σχετικό κεφάλαιο για την μορφή της γεωργίας σήμερα στην κοινότητα. Ενδεικτικά βλ. Α. Μωυσίδης, (1986: 200-251, 1994: 19-27) και Χ. Κασίμης-Α. Γ. Παπαδόπουλος, (1999: 106-110).

σημαντικό βαθμό με αγροτικά προϊόντα από περιαστικές περιοχές όπως τα Μεσόγεια, τα Λιόσια, η Λυκόβρυση, η Μεταμόρφωση, το Μενίδι, το Αιγάλεω, ο Ρέντης κλπ. Μέχρι εκείνη την περίοδο εντοπίζονταν σε αρκετά μεγάλη έκταση μπουστάνια σε εκείνες τις περιοχές καθώς η επέκταση του σχεδίου πόλεως δεν είχε αποκτήσει την σημερινή του μορφή. Η οικοπεδοποίηση και η ραγδαία οικιστική δόμηση που προκάλεσε το μεγάλο κύμα της εσωτερικής μετανάστευσης, που σημάδεψε εκείνη την περίοδο την χώρα, είχε ως επακόλουθο και την αντίστοιχη μείωση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων και των μπουστανιών σε περιοχές που μέχρι τότε τροφοδοτούσαν το λεκανοπέδιο με γεωργικά προϊόντα. Η κίνηση αυτή των εμπορών να επισκεφτούν την κοινότητα της Δροσοπηγής, ήταν ουσιαστικά μια προσπάθεια στο να ανταποκριθούν στις αυξημένες καταναλωτικές ανάγκες που προκάλεσε η οικιστική και πληθυσμιακή διεύρυνση του αστικού κέντρου της Αθήνας¹⁴⁵. Αρκετά διαφωτιστική προς αυτή την κατεύθυνση είναι η μαρτυρία ενός μεγάλου παραγωγού πατάτας η οποία όπως ήδη αναφέρθηκε ήταν η κύρια καλλιέργεια μέχρι τότε στην κοινότητα:

«Πήγαινα στην κεντρική και με έπιανε ο έμπορος που συνεργαζόμουν και μου έλεγε ότι έχει έλλειψη σε χορταρικά, ή σε καρότα. Με ρώταγε αν έχω κανέναν παραγωγό που να βάλει για λογαριασμό του κηπευτικά, επειδή στην Αθήνα τα μπουστάνια λιγόστευαν. Εμείς τότε δεν γνωρίζαμε τι γίνεται στην αγορά και δεν μπορούσαμε να ξέρουμε τι ζητάει. Ήταν τόση η άγνοιά μας, που όταν άρχισαν μερικοί δειλά, δειλά να βάζουν χορταρικά υπήρχε μια κρυφή κοροϊδία από τους υπόλοιπους του τύπου, τι κάνετε εσείς εκεί με τα χορτάρια. Η πατάτα είναι το μέλλον. Που να ήξεραν όμως εκείνοι οι ταλαίπωροι τι ζητούσε η αγορά;»

Η καλλιέργεια των κηπευτικών στην κοινότητα εξελίχθηκε σε βασική παραγωγική δραστηριότητα των κατοίκων και σε αυτό συντέλεσαν: α) η ποιότητα των χωραφιών, β) το γεγονός ότι τα χωράφια ήταν πρωτόβαλτα, γ) η ύπαρξη τότε ενός πλούσιου υδροφόρου ορίζοντα και φυσικά δ) η εξασφάλιση της παραγωγής τους από τους εμπόρους των Αθηνών. Αν προστεθεί και το γεγονός πως εκείνη την περίοδο ανοίχτηκαν και οι πρώτες γεωτρήσεις και έγινε το πέρασμα από τις αμπολές σε συστηματική άρδευση με αυτόματο πότισμα τότε εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι οι συνθήκες πράγματι ήταν κάτι παραπάνω από ευνοϊκές. Πόσοι όμως τότε είχαν αντιληφθεί τις διαγραφόμενες εξελίξεις; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα βρίσκεται στην περιφρονητική και πολλές φορές στην περιπαιχτική συμπεριφορά των

¹⁴⁵ Ο Α. Μωυσίδης, (1996: 13-64), μιλάει χαρακτηριστικά για «επιθετική επέκταση και απόλυτη επικυριαρχία του αστικού κέντρου και αντίστοιχη γεωγραφική συρρίκνωση του αγροτικού χώρου με άμεσες συνέπειες στο κοινωνικοοικονομικό, πολιτισμικό και περιβαλλοντικό του επίπεδο.

περισσοτέρων προς εκείνους που ασχολούνταν με το καρότο. Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει όταν οι έμποροι των Αθηνών άρχισαν να απαιτούν ακόμα περισσότερα προϊόντα για τους λόγους που ήδη διατυπώσαμε. Άρχισαν λοιπόν να αναζητούν περισσότερους παραγωγούς για συνεργασία. Η αυξημένη ζήτηση του καταναλωτή οδήγησε στην αναζήτηση παραγωγών από τους εμπόρους. Κατά την δεκαετία του '70 οι περισσότεροι έμποροι ζητούσαν κηπευτικά Δροσοπηγής και κυρίως καρότο. Η συγκεκριμένη καλλιέργεια παρουσίαζε και ένα συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με τις γνωστές και κυρίαρχες μέχρι τότε καλλιέργειες στην κοινότητα. Το καρότο σε αντίθεση με τις υπόλοιπες παραγωγές είχε την δυνατότητα λόγω της ανθεκτικότητάς του στις καιρικές συνθήκες να παραμείνει φυτεμένο στο χωράφι έως και 8 μήνες, γεγονός που επέτρεπε στους παραγωγούς (για πρώτη φορά στην ιστορία των καλλιεργειών της Δροσοπηγής) να το συλλέξουν και να το προωθήσουν στην κατανάλωση όποτε εκείνοι έκριναν ότι είναι συμφέρουσα η τιμή του στην αγορά. Είχαν δηλαδή την ευχέρεια να εκμεταλλευθούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις περιόδους έλλειψης του προϊόντος από τους πάγκους της Λαϊκής και από τις αποθήκες των εμπόρων. Σε συνδυασμό μάλιστα με την μοναδικότητα της καλλιέργειας (εκείνα τα χρόνια) στην περιοχή, πολλαπλασιάστηκαν οι οικονομικές δυνατότητες των κατοίκων, διευρύνθηκαν οι τεχνικές στην παραγωγή και εγκαταστάθηκαν (όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο με την δημιουργία πλυντηρίων-συσκευαστηρίων καρότου) νέες επιχειρηματικές δραστηριότητες και πρωτοβουλίες. Δεν υπάρχει σήμερα Δροσοπηγιώτης που να μην αναφέρεται σε εκείνη την εποχή:

«Όλοι καρότο βάζαμε, ακόμα και 2-3 οικοδόμους που είχαμε στο χωριό και εκείνοι καρότο έβαζαν. Δεν είχε ξαναγίνει αυτό στην κοινότητα. Δουλεύαμε όμως σκληρά, μέσα στην λάσπη και το κρύο. Δεν υπήρχε βλέπεις η μηχανή¹⁴⁶ να τα βγάξει από το χωράφι. Με τα χέρια παλεύαμε και με τα δικούλια μέσα στην λάσπη και το κρύο. Όμως με το καρότο όχι μόνο έζησε ένα ολόκληρο χωριό αλλά ήρθε ο κόσμος καπάκι. Χτιστήκανε σπίτια, αποθήκες, αγοράστηκαν μηχανήματα, τρακτέρ, αυτοκίνητα, ψυγεία, τηλεοράσεις. Για εμάς τότε, ο Θεός ήταν κάτω».

Η τελευταία έκφραση για την «θέση του Θεού στα χωράφια της κοινότητας» αποτελεί σήμερα μια στερεότυπη εκφορά του εντόπιου λόγου των Δροσοπηγιωτών όταν θέλουν να αναφερθούν σε εκείνη την εποχή. Χαρακτηρίζει την ευημερία και την βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου που γνώρισαν τότε, ταυτίζοντας την ουσιαστικά με την φιλευσπλαχνία και την καρποφόρα δύναμη του Δημιουργού τους και που

συμβολικά αποτυπώνονται στα αγαθά της φύσης που για εκείνους είναι το χωράφι και ο νέος σπόρος που καρπίζει σε αυτό. Υπάρχει όμως και μια άλλη συμβολική διάσταση στην εκφορά του εντόπιου λόγου, όταν λένε, «για εμάς τότε ο Θεός ήταν κάτω». Στην πραγματικότητα, το «εμάς» στον λόγο τους έχει μια ξεχωριστή αξία και σημασία. Ποιους «εμάς», αλήθεια εννοούν οι Δροσοπηγιώτες όταν αναφέρονται σε εκείνη την εποχή; Ανεξάρτητα από την θεαματική βελτίωση των οικονομικών συνθηκών πολλών νοικοκυριών εκείνη την περίοδο, αυτό το οποίο είχε καθοριστική σημασία, για την άρθρωση των κοινωνικών σχέσεων και την εξέλιξή τους στην κοινότητα, ήταν το γεγονός της επιτυχίας της συγκεκριμένης καλλιέργειας. Επιτυχίας όμως από ποιους;

Σε αυτό το σημείο ας αφήσουμε και πάλι να μιλήσουν οι πρωταγωνιστές, και συγκεκριμένα ο φτωχός μεροκαματιάρης οδηγός της θεριζοαλωνιστικής μηχανής:

«Είχε περάσει αρκετός καιρός από τότε που ασχολήθηκα με το καρότο. Είχα ήδη χτίσει την αποθήκη και το σπίτι και είχα βγάλει και τρακτέρ. Ήταν θαρρώ την περίοδο που νοικιάζαμε και άλλα χωράφια και παίρναμε και εργάτριες γιατί δεν προλαβαίναμε τους εμπόρους. Ένα από εκείνα τα βράδια πήγα στο καφενείο. Δεν ξέρω πως, ίσως και χωρίς να το θέλω έπιασα ένα τραπέζι του καφενείου και κάθισα μόνος μακριά από τα «συνηθισμένα». Όχι, ότι μέχρι τότε δεν καθόμουνα και μόνος μου και με όποια παρέα ήθελα αλλά να, εκείνο το βράδυ ήταν διαφορετικό από όλα τα άλλα. Ένιωσα για πρώτη φορά στην ζωή μου να πατάω στα πόδια μου γερά και σταθερά. Είχα καταφέρει κάτι δικό μου χωρίς να εξαρτώμαι από κάποιον «μεγάλο». Όλα αυτά ήταν πραγματικά δικά μου. Είχα και εγώ το δικό μου τραπέζι στο καφενείο».

Όπως ήδη γνωρίζουμε από άλλες εθνογραφικές μελέτες, το καφενείο «αποτελεί τον χώρο γύρω από τον οποίο οργανώνεται η κοινωνική ζωή των αντρών»¹⁴⁷. Ανάμεσα σε άλλα ο χώρος του καφενείου, ειδικά σε μια αγροτική κοινότητα, αποτελεί πολλές φορές και το πεδίο αντικατοπτρισμού της κοινωνικοοικονομικής διαστρωμάτωσης και του συσχετισμού των κάθε λογής σχέσεων που επικρατούν στην συλλογική ζωή της κοινότητας. Η έκφραση του πληροφορητή μου, «κάθισα μακριά από τα συνηθισμένα» αποτυπώνει την ύπαρξη μιας παραδοσιακής νοοτροπίας -πασίγνωστης στην συλλογική ζωή των αγροτικών κοινοτήτων- σύμφωνα με την οποία οι «μικροί» καλλιεργητές σε αρκετές περιπτώσεις περιστοίχιζαν τα τραπέζια των μεγαλοκαλλιεργητών εξαιτίας της οποιασδήποτε σχέσης εξάρτησης που είχε δημιουργηθεί εκατέρωθεν¹⁴⁸. Η δημιουργία της πρώτης αποθήκης στο χωριό από τον

¹⁴⁶ Όπως θα δούμε στην συνέχεια η εισαγωγή αυτόματων μηχανών συλλογής στην παραγωγική διαδικασία του καρότου εντοπίζεται στις αρχές τις δεκαετίας του '80.

¹⁴⁷ Ε. Παπαταξιάρχης, (1998: 209-250)

¹⁴⁸ Η εξάρτηση από την πλευρά των μικροκαλλιεργητών προέκυπτε είτε ως αποτέλεσμα των δανειοληπτικών «διευκολύνσεων» από τους «γαιοκτήμονες» είτε ως αποτέλεσμα της μεγάλης ανάγκης

απόγονο του οπλارχηγού -όπως ήδη περιγράψαμε- και το «άνοιγμα» των δυο μικροκαλλιεργητών συνεταιίρων στο καρότο και σε άλλα κηπευτικά, ουσιαστικά ανέτρεψε μια σειρά από ισορροπίες στην κοινότητα. Για πρώτη φορά στην ιστορία της Δροσοπηγής γινόταν η ανατροπή μιας κυρίαρχης ιδεολογίας και μιας παγιωμένης νοοτροπίας που ήθελε τον παραδοσιακά «μεγάλο» παραγωγό (σε στρεμματική έκταση) να απολαμβάνει την κοινωνική καταξίωση και να βρίσκεται στην κορυφή της πυραμίδας του κοινωνικού status της κοινότητας. Όπως δήλωσε ο πληροφορητής μου, «Είχα και εγώ το δικό μου τραπέζι στο καφενείο» υπονοώντας ουσιαστικά πως σε ένα συμβολικό επίπεδο καταλάμβανε μια θέση γοήτρου στο πεδίο των κοινωνικών αλληλοδράσεων και των κοινωνικών συσχετισμών της κοινότητας. Είχε ήδη γίνει κάτοχος συγκεκριμένων μέσων οικονομικής και κοινωνικής δύναμης, (τρακτέρ, σπίτι, χωράφια, απασχόληση εργατικού δυναμικού στην εκμετάλλευσή του, κλπ) έχοντας αποκτήσει την ιδιότητα, του εργοδότη-επιχειρηματία. Ουσιαστικά με έναν συγκεκριμένο κώδικα αναγνώρισης («τραπέζι και θέση έξω από τα συνηθισμένα»), δημοσιοποιούσε την νέα πλέον διακριτή παραγωγική του υπόσταση και διεκδικούσε μέσω αυτής την αντίστοιχη καταξιωμένη κοινωνική του θέση στην «πυραμίδα» της κοινωνικοοικονομικής ιεράρχησης της κοινότητας, μικρογραφία της οποίας συμβολικά αποτυπώνονταν στο σύστημα των καθημερινών σχέσεων των θαμώνων του καφενείου¹⁴⁹. Οι κατάλληλοι χειρισμοί των μικροκαλλιεργητών με τις προσωπικές τους επιλογές και το ρίσκο που ανέλαβαν προκάλεσαν στην πραγματικότητα των κλυδωνισμό ενός παγιωμένου μέχρι εκείνη την στιγμή συστήματος σχέσεων μεταξύ των κατοίκων/ παραγωγών της Δροσοπηγής. Στην μικροκοινωνία της κοινότητας, σε όλους τους δημόσιους χώρους (καφενείο, χωράφια γειτονιά κλπ.) όπου εκτυλίσσεται η συλλογική ζωή και αρθρώνονται οι καθημερινές σχέσεις των κατοίκων είναι διακριτές και αναγνωρίσιμες οι συνθήκες της προσωπικής και κοινωνικής δραστηριότητας του κάθε ενός. Μέχρι τότε η παραγωγική δράση των μικροκαλλιεργητών ήταν προδιαγεγραμμένη και αναμενόμενη, όπως προδιαγεγραμμένη ήταν και η κοινωνική καταξίωση που

για εργασία στα χωράφια των μεγαλοκτηματιών που δημιουργούσε η θλιβερή οικονομική κατάσταση τους. Και οι μεγαλοκαλλιεργητές όμως σε αρκετές περιπτώσεις εξαρτιόνταν από την εργατική δύναμη των μικρών, λόγω έλλειψης εργατικών χεριών και σύγχρονων μέσων (π.χ. θεριζοαλωνιστική). Σε αυτές τις περιπτώσεις και ειδικά όσον αφορά το κέρασμα μεταξύ αυτών, ο συμποσιασμός έπαιρνε την μορφή «εξαρτημένου» ή «υπηρετικού» όπως πολύ χαρακτηριστικά τον ονομάζει ο Ε. Παπαταξιάρχης. Όπ. παρ., 226

¹⁴⁹ Στην πορεία, θα έχουμε την ευκαιρία να αναφερθούμε και σε άλλες λειτουργίες που επιτελούνται στο χώρο του καφενείου, ειδικά σήμερα, με την έντονη παρουσία των μεταναστών και τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας στην κοινότητα.

απολάμβαναν όσοι είχαν πολύ μεγάλο κλήρο. Μέχρι εκείνη την στιγμή στην κοινότητα, οι μεγαλοκτηματίες μπορούσαν να αρκεστούν στην καθολική τους αναγνώριση, ως εξέχοντα μέλη της κοινωνικής ιεραρχίας, που τους δημιουργούσε το διώροφο σπίτι, ο κλήρος των 500 στρεμμάτων και η ανάγκη των «μικρών» να εργαστούν σε εκείνους. Ουσιαστικά στηρίχθηκαν στην εξασφάλιση που τους δημιουργούσε το σίγουρο εισόδημα των σιτηρών και των γεωμήλων απολαμβάνοντας ταυτόχρονα την κοινωνική καταξίωση και τον σεβασμό των συγχωριανών τους μέσα από την παράδοση που είχε δημιουργήσει η εξάρτηση και η έκταση των χωραφιών τους. Για ποιόν λόγο λοιπόν θα αποφάσιζαν να αναλάβουν ένα ρίσκο, εισάγοντας στην παραγωγική τους δραστηριότητα μια καλλιέργεια που ήταν εντελώς άγνωστη για εκείνους, καθώς ούτε χρέη στην τράπεζα είχαν και τα αγροτικά τους αυτοκίνητα δεν είχαν αγοραστεί με γραμμάτια.. Εκείνοι που ανέλαβαν το ρίσκο ήταν ουσιαστικά, οι «μικροί καλλιεργητές», μέχρι εκείνη την στιγμή. Ο πρώτος -απόγονος του οπλαρχηγού- ενεργοποιούσε το εκπαιδευτικό του κεφάλαιο, σε συνδυασμό με τα κληρονομημένα, και ειδικότερα σχήματα παραγωγικής δράσης και εφαρμογής, που αποτελούσαν οι εμπειρίες των προγόνων του. Υπενθυμίζουμε, το πως ο πατέρας του, μετέφερε σε εκείνον την εμπειρία, της πρώτης αποδοτικής καινοτόμας χρήσης του λιπάσματος, ανταποκρινόμενος σε ένα εξωτερικό ερέθισμα της εποχής, όταν οι πρώτοι γεωπόνοι που εμφανίστηκαν στην κοινότητα προσπαθούσαν να πείσουν τους παραγωγούς για την χρήση των λιπασμάτων. Μέσω αυτής της μεταβίβασης, της «νόμιμης κουλτούρας», που την συγκροτούν το πολιτισμικό κεφαλαίο του σογιού του, και η επίσημη μόρφωση, (σχολαρχείο)¹⁵⁰, ανταποκρίνεται σε μια πρόκληση της στιγμής, που δημιουργήθηκε από την έλλειψη προϊόντων στην αγορά, και κτίζει την πρώτη αποθήκη στο χωριό. Ο δεύτερος, με μικρό κλήρο, και εργαζόμενος ως μεροκαματιάρης οδηγός στην θεριζοαλωνιστική μηχανή, ενσάρκωνε την κοινωνική κατηγορία των μικροκαλλιεργητών στην οποία ανήκε, αντικατοπτρίζοντας έτσι, και την κοινωνικοοικονομική του θέση στην πολιτισμική κλίμακα της κοινωνικής ιεράρχησης στην κοινότητα. Όταν αρχίζει να απλώνει, το αγωνιώδες και διερευνητικό του βλέμμα παντού, αναζητώντας, στα «μακρινά» του ταξίδια στην Αθήνα, καλύτερες τιμές για τα λιγοστά ζαρζαβατικά του, γίνεται δέκτης νέων διαδικασιών (εμπορικές συμφωνίες στην κεντρική λαχαναγορά), οι οποίες για εκείνον αποτελούν,

¹⁵⁰ Pierre Bourdieu, (2002: 65-71)

ένα πολιτισμικά σύγχρονο πεδίο επιχειρηματικών συναλλαγών, με βάση το αγροτικό προϊόν.

Σήμερα -όπως θα δούμε και στην συνέχεια- η μορφή της γεωργίας στην περιοχή διαφέρει σημαντικά από την αντίστοιχη εκείνης της εποχής καθώς στην κοινότητα οι εκμεταλλεύσεις παίρνουν ολοένα και περισσότερο την μορφή σύγχρονων γεωργικών επιχειρήσεων υιοθετώντας συνάμα όλες εκείνες τις πρακτικές μιας σύγχρονης επιχείρησης όπως τεχνογνωσία, πληροφόρηση για τις αγορές (εγχώριες και εξωτερικές), χρηματοδότηση, έρευνα και φυσικά ανταγωνισμός. Ειδικότερα όσον αφορά τον ανταγωνισμό μεταξύ των παραγωγών, προσεγγίζοντάς τον ως ένα από τα πεδία της συμβολικής συμπεριφοράς τους, έχουμε την δυνατότητα να ερμηνεύσουμε ένα μέρος του νοήματός του και της σημασίας του με βάση την απαρχή εκείνων των κοινωνικοοικονομικών ανατροπών που έλαβαν χώρα στην κοινότητα. Πράγματι αν και έχουν περάσει 25 σχεδόν χρόνια μετά την πετυχημένη υιοθέτηση της καλλιέργειας του καρότου από τους μικροκαλλιεργητές και την ανατροπή της κυρίαρχης λογικής και πάγιας νοοτροπίας περί κοινωνικής καταξίωσης, ο ανταγωνισμός που λαμβάνει χώρα σήμερα μεταξύ των παραγωγών εκδηλώνεται στην ουσία -κατά ένα μέρος του- με βάση μια έντεχνη πρακτική έμμεσων ή άμεσων υπενθυμίσεων της πορείας που διένυσαν οι «μικροί» έναντι των «μεγάλων» παραγωγών. Οι αγορές μεγάλων στρεμματικών εκτάσεων με στόχο την επέκταση της εκμετάλλευσης, είτε οι επενδύσεις σε τεχνολογία αιχμής, είτε η ανάληψη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών με σκοπό την δικτύωση στην αγορά, αναμφίβολα αποτελούν δράσεις που αναλαμβάνονται στην λογική της κερδοφόρας προοπτικής. Παράλληλα όμως έχουν και μια συμβολική αξία και σημασία ειδικότερα όταν αναλαμβάνονται από τους απογόνους των καινοτόμων της δεκαετίας του '60, στον βαθμό που λειτουργούν ως αυτοπροσδιοριστικοί παράγοντες καταξίωσης ενισχύοντας τόσο σε βιωματικό όσο και σε συνειδησιακό επίπεδο την επιτυχημένη έως σήμερα πορεία των μικροκαλλιεργητών. Ενδεικτική προς αυτή την κατεύθυνση αποτελεί η συμπεριφορά ενός «μεγάλου» σήμερα επιχειρηματία αγρότη ο οποίος δραστηριοποιείται με επιτυχία στην παραγωγή του καρότου. Ο συγκεκριμένος είναι γόνος ενός από τους πολλούς φτωχούς και μικρούς καλλιεργητές που υιοθέτησαν την καλλιέργεια του καρότου πετυχαίνοντας τελικά μια καταξιωμένη πορεία μέσα από την σκληρή εργασία και τις σωστές επενδύσεις. Πίνοντας τον απογευματινό καφέ μας στην ταβέρνα του χωριού συνομιλούσαμε για την παραγωγική του δραστηριότητα και τα επιχειρηματικά ανοίγματα που επρόκειτο να πραγματοποιήσει. Εκείνη την ώρα

εμφανίστηκε στον χώρο ένας από τους «παραδοσιακά μεγάλους» παραγωγούς βαμβακιού και σιταριού που εξακολουθεί να διατηρεί τις μεγάλες εκμεταλλεύσεις του από το 1960. Εκείνη την περίοδο η οικογένεια του συγκεκριμένου παραγωγού αποτελούσε μέρος της τοπικής ελίτ και πρωταγωνιστούσε στην οικονομική και κοινωνική ζωή της κοινότητας. Αφού μας χαιρέτησε, κάθισε στο διπλανό, από εμάς τραπέζι παραγγέλλοντας συνάμα και τον καφέ του. Εκείνη την ώρα ο συνομιλητής μου -κλείνοντάς μου το μάτι- και μιλώντας μεγαλόφωνα πολλαπλασίασε εσκεμμένα τα προς επένδυση στρέμματα που σχεδίαζε να αξιοποιήσει λέγοντάς μου:

«Λοιπόν, όπως σου έλεγα φέτος σκοπεύω με τον συνεταίρο μου να ανοιχτούμε και να καλλιεργήσουμε 300 στρέμματα καρότο ανοίγοντας ταυτόχρονα δύο γεωτρήσεις».

Τα λόγια αυτά έκαναν τον παραγωγό που καθόταν δίπλα μας να αντιδράσει αμέσως και αφού κατέβασε γρήγορα και κάπως ταραγμένα και αμήχανα το φλιτζάνι με τον καφέ στο τραπέζι, απάντησε στον συνομιλητή μου:

«εντάξει, έγινε κατανοητό έχετε γίνει όλοι επιχειρηματίες. Το καταλάβαμε πια».

Η συμβολική διάσταση του εντόπιου λόγου των Δροσοπηγιωτών, «για εμάς τότε ο Θεός ήταν κάτω» και «είχα και εγώ το δικό μου τραπέζι στο καφενείο» εκφράζει όχι μόνο την βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου αλλά κυρίως την απαρχή μιας δυναμικής μεταβολής προς μια νέα κοινωνική πραγματικότητα όπου ο συσχετισμός των παραγωγικών δυνάμεων του χωριού θα λάβει μια εντελώς καινούργια πολιτισμική διάσταση. Η μετάβαση στην επιτυχία, στην κοινωνική αναγνώριση, στην πρόσβαση μέσω οικονομικής και κοινωνικής δύναμης και στην καθολική καταξίωση εκείνων που τελικά τόλμησαν, διαμόρφωσε σε συνειδησιακό επίπεδο στους κατοίκους της κοινότητας μια διαφορετική πεποίθηση για το ποιος είναι ο «μεγάλος» και ποιος είναι ο «μικρός» παραγωγός.

Σήμερα στην κοινότητα, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε και στην συνέχεια, πολλά έχουν αλλάξει και τα περισσότερα σχετίζονται κυρίως με την παρουσία ξένου εργατικού δυναμικού στην κοινότητα και την εισαγωγή και αξιοποίηση διάφορων μορφών τεχνολογίας. Ωστόσο το ερώτημα εξακολουθεί να υφίσταται για το ποιος αποφασίζει να κάνει το βήμα και να ταξιδέψει αλλού, αναζητώντας το νέο και το διαφορετικό. Ποιος είναι εκείνος σήμερα που θα αναλάβει το παραγωγικό ρίσκο υιοθετώντας μια «παρεκκλίνουσα συμπεριφορά» από την κατεστημένη νοοτροπία της κοινότητας; Ποιος θα αναλάβει το βάρος να

χαρακτηρισθεί ως ο «τρελός του χωριού;» Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα σχετίζονται σε σημαντικό βαθμό με μια συντηρητική ίσως, συμπεριφορά του Έλληνα αγρότη. Το χρονικό διάστημα που έμεινα στην κοινότητα διαπίστωσα πως πράγματι είναι λίγο δύσκολο να υπάρξει αγρότης να κάνει ανοίγματα στην παραγωγή του από την μια στιγμή στην άλλη. Ο συντηρητισμός του πολλές φορές οδηγεί στην καχυποψία για κάθε τι το διαφορετικό και το καινοτόμο. Η ερμηνεία για αυτήν την συμπεριφορά τους ίσως να βρίσκεται και στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί κάθε φορά η ίδια φύση από την οποία εξαρτάται άμεσα. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρουν οι καλλιεργητές της Δροσοπηγής για τα απρόβλεπτα του επαγγέλματός τους: «Δεν ξέρουμε τι θα γίνει με την παραγωγή. Ότι πει ο Θεός, αν πιστεύει κανείς σε αυτόν ή ότι πει η φύση για εκείνον που δεν πιστεύει. Το δικό μας το μαγαζί είναι ξεσκέπαστο». Η συντηρητικότητα που κατά καιρούς εκδηλώνουν είναι μια συμπεριφορά που ίσως οι απαρχές της να βρίσκεται σε εκείνους τους πρώτους καλλιεργητές της κοινότητας που τον περασμένο αιώνα μαζεύανε την παραγωγή τους και όπως λέγανε: *«με φόβο, αγωνία και λαχτάρα προσπαθούσαμε να προφυλάξουμε το σταράκι από τον αέρα και την βροχή»*. Ίσως τελικά, η ίδια η φύση να έκανε τον αγρότη συντηρητικό καθώς προσπαθεί να συντηρήσει και να προφυλάξει τον περιορισμένο σπόρο, το φυτό, το λίγο στάρι, το λίγο νερό. Η ύπαρξη του φόβου για την τύχη της παραγωγής τους και η καχυποψία τους για το άγνωστο, σημάδεψε ολόκληρες γενιές αγροτών. Δεν αποκλείεται η συντηρητικότητά τους σε αρκετές περιπτώσεις να επεκτάθηκε και σε άλλες πτυχές της προσωπικής τους ζωής, ξεπερνώντας πολλές φορές το όριο του συντηρητισμού, οδηγώντας τελικά στην αντίδραση και στην οπισθοδρόμηση. Σε όλη την διάρκεια της παραμονής μου ανάμεσά τους διαπίστωνα συχνά έναν φόβο, κυρίως από ηλικιωμένους αγρότες, για το «σώσιμο» της παραγωγής αν κάτι δεν πήγαινε καλά. Αυτά φυσικά ισχύουν όσο βρισκόμαστε στο επίπεδο της εξαρτημένης σχέσης των αγροτών από την φύση. Εάν όμως θέλουμε πραγματικά να εντοπίσουμε τα αντικειμενικά αίτια ενός ψυχολογικά σωματοποιημένου φόβου των αγροτών θα πρέπει εστιάσουμε στην αναποτελεσματικότητα που επέδειξε το επίσημο κράτος στις απαρχές οργάνωσης της γεωργίας, καθώς δεν κατέβαλε καμία ουσιαστική προσπάθεια για να εξαλειφθούν αυτές οι καχυποψίες και να αποδεσμευτεί ο Έλληνας αγρότης από τους φόβους του και τους δισταγμούς του. Τουναντίον, στις περισσότερες των περιπτώσεων ήταν το ίδιο το κράτος που του δημιουργούσε εκείνους τους φόβους είτε με συγκεκριμένες αποφάσεις του (π.χ. υψηλότοκα τραπεζικά δάνεια) είτε με παραλήψεις του (π.χ.

έλλειψη τεχνικής υποστήριξης, ανυπαρξία μιας ουσιαστικής ανώτερης γεωργικής εκπαίδευσης που θα χειραφετούσε τον αγροτικό κόσμο κλπ). Η έλλειψη μιας ουσιαστικής καθοδήγησης για μια πραγματική ανάπτυξη της υπαίθρου από τις αρχές τις δεκαετίας του '50 αποτυπώθηκε όπως είδαμε με τον καλύτερο τρόπο στα λόγια ενός καλλιεργητή εκείνης της εποχής: *«Τις καλλιέργειες τις βάζαμε τότε από ανάγκη, όχι λόγω επένδυσης όπως γίνεται σήμερα»*. Πράγματι, κάτω από ποιες προϋποθέσεις εκείνη την εποχή θα μπορούσε ένας παραγωγός να επενδύσει και να ρισκάρει, καθώς δεν υπήρχε μια επίσημη θεσμική αρχή έτσι ώστε να εμφυσήσει στους αγρότες την λογική της επένδυσης; Εξίσου χαρακτηριστική είναι και μια άλλη μαρτυρία ενός πληροφορητή μου για το ζήτημα αυτό: *«Δεν γίναμε αγρότες από χαρά. Ούτε γνώσεις είχαμε, ούτε μέσα. Αγρότες γίναμε ευκαιριακά»*. Τα προβλήματα που σημάδεψαν την πορεία του αγροτικού χώρου τον αιώνα που μας πέρασε, διαπιστώνονται ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου, όταν ο Χρ. Ευελπίδης αντιλαμβάνεται τις αντιφάσεις στην άσκηση της γεωργικής πολιτικής του κράτους. Και αν θέλουμε να αναφερθούμε και σε τοπικό επίπεδο, ενδεικτική είναι η τοποθέτηση των Ν.Αναγνωστόπουλου -Δ. Αναγνωστόπουλου (1939: 204), γεωργικο-οικονομικών συμβούλων της Αγροτικής Τράπεζας στην περιφέρεια της Θήβας το 1938. Ως εκπρόσωποι της τραπεζικής αρχής επιρρίπτουν ευθύνες στους αγρότες της περιοχής για την οπισθοδρομικότητα και την έλλειψη μόρφωσης, ωστόσο αναγνωρίζουν ότι: *«είναι αληθές βεβαίως ότι και ουδέποτε καθοδηγήθησαν»*.

Η μη βιώσιμη, σε αρκετές περιπτώσεις, μικρή ιδιοκτησία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, ο σφιχτός εναγκαλισμός των αγροτών μέσω των πελατειακών σχέσεων με τους φορείς της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας, η περιορισμένη ύπαρξη ενός θεσμικού συστήματος χρηματοδοτικών ροών προς τον αγροτικό τομέα, η ανυπαρξία και αργότερα η ανεπάρκεια των επιμορφωτικών προγραμμάτων για τον αγροτικό πληθυσμό, οι σχεδόν ανύπαρκτες βιομηχανικές υποδομές έτσι ώστε να υπάρξει μια αλληλοσύνδεση με την αγροτική παραγωγή και να τεθούν ουσιαστικά οι βάσεις για ανάπτυξη της Ελληνικής γεωργίας σε συνδυασμό με τα κωλύματα και τα δισεπίλυτα προβλήματα του αγροτοσυνεταιριστικού κινήματος είναι μερικά μόνο από τα στοιχεία που διαμόρφωσαν το μεταπολεμικό μοντέλο της Ελληνικής γεωργίας¹⁵¹. Στο πρόσφατο παρελθόν, εκδηλώθηκε ένας επιστημονικός προβληματισμός γύρω από τη θεωρητική συζήτηση για την καπιταλιστική ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας

¹⁵¹Σ. Δαμιανάκος, (1999: 55-84, 2002: 80-98)

που, όμως, δεν συμπληρώθηκε με εμπειρικά στοιχεία επιτόπιων ερευνών στον αγροτικό χώρο¹⁵². Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, μπορεί κανείς να διαπιστώσει μια αντιπαράθεση που προκύπτει από αυτές τις επιστημονικές προσεγγίσεις καθώς άλλη κάνει λόγο για το μοντέλο ενός δύσμορφου καπιταλισμού στην Ελληνική αγροτική κοινωνία, άλλη μιλά για υπανάπτυξη, και άλλη για έναν οικιακό τρόπο παραγωγής. Δεν σκοπεύω σε αυτό το σημείο να υπεισέλθω στα βασικότερα σημεία αυτής της αντιπαράθεσης και να αναφερθώ σε επιχειρήματα υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης¹⁵³. Εκείνο το οποίο ενδιαφέρει σε αυτό το σημείο να συγκρατηθεί, είναι πως ανεξάρτητα από την υιοθέτηση οποιασδήποτε επιστημονικής προσέγγισης, το βέβαιο είναι πως αυτό το «δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας», όπως πολύ χαρακτηριστικά το ονομάζει ο Σ. Δαμιανάκος, επηρέασε άμεσα στο επίπεδο της μικροκοινωνίας της Δροσοπηγής, την πολιτισμική υπόσταση των παραγωγών στον βαθμό που να χαρακτηρίζεται ως «αιρετικός ή τρελός του χωριού» ο οποιοσδήποτε τολμά να καινοτομήσει, να ρισκάρει και να παρεκκλίνει από τα κεκτημένα και την κατεστημένη νοοτροπία της κοινότητας. Αυτό δεν αποτελεί κάτι καινούργιο για την ανθρώπινη κοινωνία. Πάντοτε ο δρόμος ενός επαναστάτη είναι μοναχικός καθώς χαράζει τον δικό του «αιρετικό» προσανατολισμό και αυτό συνήθως γίνεται όταν δεν είναι κανείς ικανοποιημένος από τις βιοποριστικές του δραστηριότητες. Ακριβώς έτσι έγινε και στην περίπτωση των τριών μικρών καλλιεργητών στην κοινότητα. Οι καινοτομίες της αποθήκης και του καρότου που οδήγησαν σε πρόοδο και ανάπτυξη συνολικά της κοινότητας, αντιμετωπίστηκαν από τους περισσότερους, στα πρώτα στάδια εφαρμογής τους, ως «αιρετικές» πράξεις και παρεκκλίνουσες συμπεριφορές. Όπως θα δούμε και στην συνέχεια τον ίδιο χαρακτηρισμό του «αιρετικού» απέκτησαν και οι πρώτοι καινοτόμοι παραγωγοί που τόλμησαν να βελτιώσουν την παραγωγική διαδικασία της συγκεκριμένης παραγωγής, όταν διαπίστωσαν ότι η εμφάνιση των προϊόντων τους παίζει καθοριστικό ρόλο στην εμπορική τους διακίνηση.

¹⁵²Κ. Βεργόπουλος (1975:308-348), Ν. Μουζέλης (1978: 186-209), Δ. Ψυχογιός (1982:2-33), Α. Μωυσίδης (1986), Κ. Τσουκαλάς (1987)

¹⁵³Βλ. ενδεικτικά, Α. Μωυσίδης, (1984: 104-127, 1986: 34-39), Χ. Κασίμης- Α. Γ. Παπαδόπουλος, (1999:92-106), Σ. Δαμιανάκος, (2002: 276-303), Β. Γ. Νιτσιάκος, (2000: 136-140).

3.5. Προς μια ανίχνευση της καταναλωτικής συμπεριφοράς του αστικού κέντρου

Η επέκταση της καλλιέργειας του καρότου στην Δροσοπηγή δεν συνέβαλε μόνο στην πρόοδο, στην ανάπτυξη, στον μετασχηματισμό της κοινωνικής ιεράρχησης και της ταξικής διάρθρωσης στην κοινότητα όπως είδαμε, αλλά προκάλεσε και μια δραστηριοποίηση των παραγωγών σε τομείς (όπως η ποιότητα και η εμφάνιση του προϊόντος) που μέχρι τότε ήταν άγνωστοι για τους κατοίκους. Παράλληλα λοιπόν με την καλλιέργεια του καρότου εντοπίζεται και μια τάση εξειδίκευσης των παραγωγών σε όλες εκείνες τις δραστηριότητες που σχετίζονταν με την συγκεκριμένη καλλιέργεια. Τα διερευνητικά βήματα γίνονται με την ανακάλυψη των πρώτων καινοτομιών, τις λεγόμενες πατέντες όπως τις ονομάζουν οι παραγωγοί. Οι πρώτες προσπάθειες στόχο έχουν την βελτίωση της απόδοσης του προϊόντος και επικεντρώνονται στον τρόπο της σπαρτικής μεθόδου. Όπως ήταν λογικό μέχρι τότε, το χέρι με την ποδιά ήταν η παγιωμένη πρακτική της σπαρτικής διαδικασίας. Η συγκεκριμένη όμως μέθοδος είχε μειονεκτήματα καθώς οι σπόροι έπεφταν στο χωράφι ή πολλοί μαζί ή αραιά, με αποτέλεσμα και τα καρότα να φύτεωναν κατά αντίστοιχο τρόπο. Με την συγκεκριμένη μέθοδο όμως, χανόταν σημαντικός καλλιεργήσιμος χώρος του χωραφιού. Επίσης υπήρχε ανομοιομορφία και στο ίδιο το προϊόν καθώς άλλα έβγαιναν μικρά και άλλα μεγάλα. Τότε επινοήθηκε, με κατάλληλη μετατροπή των σιτοσπορέων,¹⁵⁴ η γραμμική σπορά και στο καρότο. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία του εμπνευστή αυτής της μεθόδου για το πως τον αντιμετώπισαν οι συγχωριανοί του: «Όταν το είδαν για πρώτη φορά μου έλεγαν να αφήσω τους πειραματισμούς και να καθίσω στη θέση μου αφού ήδη βγάζω χρήματα. Γελούσαν οι περισσότεροι, γιατί με αυτόν τον τρόπο σποράς προέκυπταν κενά στο χωράφι κατά μήκος της γραμμής και νόμιζαν ότι έτσι χάνεται η παραγωγή. Επειδή μέχρι τότε το έσπερναν με το χέρι είχε συνηθίσει το μάτι τους στο μπούγιο και όταν είδαν τα κενά το απαξίωναν. Στην πραγματικότητα όμως εγώ που το εφάρμοσα κέρδιζα γιατί: α) Αεριζόταν το φυτό μου καλύτερα και λόγω του οξυγόνου δεν έπιανε εύκολα αρρώστιες και μικρόβια. Έτσι δεν είχα πολύ φύρα. β) Αύξησα την παραγωγή

¹⁵⁴Πρόκειται για ρυμουλκούμενα, από γεωργικούς ελκυστήρες, τροχοφόρα μηχανήματα που αποθέτουν γραμμικά και ανά τακτά χρονικά διαστήματα τους σπόρους του σιταριού στο ήδη οργωμένο χωράφι.

μου γιατί μεγάλωνε περισσότερο καθώς δεν είχε κολλητά τα άλλα δίπλα του και έτσι αναπτύσσονταν καλύτερα και γ) Ήταν περισσότερο ανταγωνιστικό στην αγορά γιατί έβγαине ομοιόμορφο. Όταν τα είδαν οι έμποροι μου ζητούσαν να τους πηγαίνω τέτοια καρότα γιατί αυτά έφευγαν περισσότερο». Μια δεύτερη καινοτομία εκείνης της περιόδου ήταν η μικρή μετατροπή της λειτουργίας στο «κανόνι» ποτίσματος. Κατά την εκτόξευση του νερού σε μεγάλη απόσταση διαπίστωσαν οι παραγωγοί ότι μπροστά από το «κανόνι» σε έκταση περίπου ενός στρέμματος δεν ποτίζονταν το προϊόν, για αυτό και σε εκείνο τον χώρο δεν υπήρχε ικανοποιητική στρεμματική απόδοση σε κιλά. Επινόησαν τότε, να τοποθετήσουν σε εκείνο το σημείο έναν τρίποδα με ένα «μπεκάκι»¹⁵⁵ έτσι ώστε να ποτιζόταν και εκείνο το σημείο διορθώνοντας έτσι μια ατέλεια του αυτόματου ποτίσματος. Εκείνο το οποίο θα πρέπει να συγκρατήσει κανείς εδώ, είναι πως αυτές οι ενδεικτικές καινοτόμες πρακτικές των παραγωγών ουσιαστικά αποσκοπούν όχι μόνο στην βελτίωση της στρεμματικής απόδοσης του προϊόντος αλλά κυρίως στην βελτίωση της εμφάνισής του με στόχο την ανταγωνιστικότητά του στην αγορά. Μια διαδικασία που όπως θα δούμε στην συνέχεια θα αποτελέσει ισχυρό διαπραγματευτικό χαρτί στο πλαίσιο της ανταγωνιστικής εμπορευματικής δραστηριότητας των παραγωγών. Μια εξίσου σημαντική διαπίστωση είναι πως αυτές οι καινοτομίες αναλαμβάνονται από συγκεκριμένους παραγωγούς και για την ακρίβεια από εκείνους που στα μέσα της δεκαετίας του '70 έχουν ολοκληρώσει την Δευτεροβάθμια εκπαίδευση τους. Εκείνη την περίοδο μια ολόκληρη γενιά παιδιών –εκτός εκείνων που πέτυχαν στις πανελλήνιες- με την αποφοίτησή τους από το Λύκειο αποφασίζουν -αντί να αναζητήσουν εργασία ως δημόσιοι υπάλληλοι- να παραμείνουν στην κοινότητα ως αγρότες. Έχουν ήδη διαπιστώσει, μέσα από την εργασία που προσφέρουν στα νοικοκυριά τους, πως οι αλλαγές στο αγροτικό τοπίο της περιοχής τους, με την εμφάνιση του καρότου, προσφέρουν αφενός σημαντικές ευκαιρίες οικονομικής ανέλιξης και αφετέρου τις δυνατότητες προς μια γεωργία διαφορετική από εκείνη που μέχρι τότε είχαν γνωρίσει οι πρόγονοί τους. Όπως πολύ χαρακτηριστικά είχε διατυπώσει ο ένας από τους δυο πρωτοπόρους του καρότου αρχές της δεκαετίας του '60: *«Ανοίγαμε τότε μια πόρτα που ούτε είχαμε καταλάβει που θα μας οδηγούσε». Ο δρόμος προς μια κερδοφόρο γεωργία επιχειρηματικού τύπου ήταν ήδη ανοιχτός.*

¹⁵⁵ Μικρά ποτιστικά μέσα που προκαλούν υδρονέφωση.

Έτσι εξελίσσονταν συλλογική ζωή των κατοίκων της Δροσοπηγής μέχρι τις αρχές τις δεκαετίας του 1980. Τα επόμενα χρόνια έμελλε να είναι εξίσου σημαντικά με τα προηγούμενα, καθώς η Ελλάδα γίνεται επίσημο μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είναι η εποχή της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, των επιδοτήσεων, του έντονου εκκρηματισμού της αγροτικής παραγωγής, της προώθησης των εξαγωγών, των επενδύσεων και της αναδιάρθρωσης των οργανωτικών δομών στην εμπορία και διακίνηση των αγροτικών προϊόντων. Στην περιοχή το αγροτικό τοπίο αρχίζει σταδιακά να αλλάζει, καθώς εμφανίζεται ένας σημαντικός αριθμός αγροτικών βιομηχανιών (π.χ. εργοστάσια βιομηχανικής ντομάτας) και να παρατηρείται μια περαιτέρω εντατικοποίηση της γεωργίας. Η παραγωγική διαδικασία αναδιαρθρώνεται και με την κατασκευή σύγχρονων συσκευαστηρίων-πλυντηρίων καρότου που αντικαθιστούν τις παλαιές στέρνες εγκαινιάζεται στην κοινότητα της Δροσοπηγής το μεταπαραγωγικό στάδιο. Παράλληλα, εμφανίζονται και οι πρώτοι οικονομικοί μετανάστες στην περιοχή, από το Πακιστάν και την Ινδία οι οποίοι θα αποτελέσουν τον προπομπό του μεγάλου κύματος των οικονομικών μεταναστών από τις χώρες της Βαλκανικής στο τέλος της δεκαετίας.

Ποια άραγε θα ήταν η αντίδραση της κοινότητας στις νέες αυτές προκλήσεις; Πως θα εξελισσόταν η παραγωγική διαδικασία στην κοινότητα σύμφωνα με τα νέα δεδομένα; Η εμφάνιση των νέων τεχνολογιών και των μεταναστών τι είδους πολιτισμικές συνέπειες θα επέφερε στην συλλογική ζωή των κατοίκων; Τα χωράφια των Δροσοπηγιωτών που για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα αποτελούσαν έναν συγκεκριμένο τόπο πολιτισμικής έκφρασης, τι αξία θα είχαν για εκείνους στην νέα εποχή; Ποιο θα ήταν το νοηματοδοτικό περιεχόμενο της χρήσης των σύγχρονων τεχνολογικών συστημάτων και εργαλείων; Τι απέγιναν, άραγε, εκείνοι οι «μικροί» πρωτοπόροι του καρότου; Στα νέα οικονομικοκοινωνικά δεδομένα ποιοι θα ήταν οι «αιρετικοί» που θα αναλάμβαναν να ρισκάρουν και πως θα αντιμετώπιζονταν αν παρέκκλιναν από την κατεστημένη νοοτροπία της κοινότητας; Ποια θα ήταν η κοινωνική και πολιτισμική διάσταση της παραγωγικής δραστηριότητας και τι συνέπειες θα επέφερε στις κοινωνικές σχέσεις των κατοίκων; Τελικά στις δεκαετίες που ακολούθησαν, ο Θεός θα εξακολουθούσε να βρίσκεται κάτω στα χωράφια της κοινότητας;

4. ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΑΛΛΑΓΩΝ

4.1. “Από την στέρνα του χωραφιού, στο πλυντήριο-συσκευαστήριο» Η αναδιάρθρωση της παραγωγής και η πολυτοπική διάσταση της νέας επαγγελματικής υπόστασης των αγροτών

Με την ένταξη της χώρας, το 1981, στην Ε.Ο.Κ και την υιοθέτηση της ΚΑΠ (Κοινή Αγροτική Πολιτική) στον Ελληνικό αγροτικό χώρο, οι επιπτώσεις από την εφαρμογή αυτής της υπερεθνικής -πλέον- πολιτικής έμελλε να είναι πολυδιάστατες για το σύνολο των πολιτισμικών και κοινωνικοοικονομικών πτυχών, τόσο των ανθρώπων της υπαίθρου, όσο και της ευρύτερης κοινωνίας.

Το νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον που διαμορφωνόταν με την διεύρυνση και διασύνδεση των Ευρωπαϊκών αγορών δημιουργούσε αισιόδοξες προοπτικές για μια ευρύτερη ανάπτυξη και αξιοποίηση των εγχώριων παραγωγικών δυνάμεων σε όλους τους επιμέρους τομείς της οικονομικής ζωής. Από την άλλη, οι πολιτικές εγγυήσεων και αθρόων πολλαπλών επιδοτήσεων κατά τα πρώτα έτη της ένταξης, καθώς και των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων, λίγο αργότερα, εγκαινιάζαν την σταδιακή και μακροπρόθεσμη διαμόρφωση ενός πρωτόγνωρου πεδίου κοινωνικοοικονομικού προγραμματισμού και αναδιαρθρώσεων στον αγροτικό χώρο (εντατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, εκσυγχρονισμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης των αγροτών, βελτίωση και εξορθολογισμός της μεταποίησης και εμπορίας αγροτικών προϊόντων, κ.ά.). Οι επιδιωκόμενοι στόχοι ήταν, αφενός η περαιτέρω ενίσχυση της προσαρμοστικότητας της Ελληνικής γεωργίας στις δομές της κραταιάς Ευρωπαϊκής γεωργίας και, αφετέρου, η βελτίωση του αγροτικού εισοδήματος, των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας του πληθυσμού της υπαίθρου. Επιπλέον, οι νέες αυτές εξελίξεις που άρχισαν να διαμορφώνονται από τις αρχές της δεκαετίας του '80 συγκρότησαν και μια κεντρική ιδέα για την καθολική παραδοχή του κυρίαρχου και καθοριστικού ρόλου που επρόκειτο πλέον να διαδραματίσει, για το μέλλον του Ευρωπαϊκού αγροτικού κόσμου, η υπερεθνική πολιτική της ΚΑΠ.

Βεβαίως, θα πρέπει να επισημανθεί πως από τα μέσα, ήδη, της δεκαετίας του 1980 φάνηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο τα σημαντικά και δυσεπίλυτα προβλήματα, ορισμένα από τα οποία σχετίζονταν με τα υπέρογκα πλεονάσματα σε ορισμένα αγροτικά προϊόντα και την αδυναμία εφαρμογής διαρθρωτικών μέτρων για την

αντιμετώπιση τους, την εντατική χρήση φυτοφαρμάκων και χημικών λιπασμάτων και τη γενικότερη υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος, την επιδείνωση των κοινωνικών και γεωγραφικών ανισοτήτων μεταξύ μικρών-μεγάλων εκμεταλλεύσεων καθώς και μεταξύ πεδινών-ορεινών περιοχών.¹⁵⁶

Το νέο αυτό θεσμικό πλαίσιο και η διεύρυνση των αγορών σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο αρχίζουν, πλέον, να επηρεάζουν άμεσα και εξίσου την θέση, τις στρατηγικές και αποφάσεις και σε επίπεδο μικροκοινωνίας, όπως π.χ. τους παραγωγούς της κοινότητας της Δροσοπηγής. Όπως είδαμε, από τα τέλη της δεκαετίας του '60, είχαν ήδη συντελεστεί στην κοινότητα μια σειρά από πολιτισμικούς και κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς που σχετίζονταν με την επέκταση του σχεδίου πόλης των Αθηνών και την δυναμική παραγωγή των κηπευτικών, με κεντρική την καλλιέργεια του καρότου. Ειδικότερα, μεταξύ άλλων, το γεγονός της επιτυχίας της συγκεκριμένης καλλιέργειας από τους «μικρούς παραγωγούς» συνέβαλε, όπως ήδη ειπώθηκε, και στον πολιτισμικό επανακαθορισμό των διακριτών σχέσεων στο σύστημα της κοινωνικής ιεράρχησης στην κοινότητα, διαμορφώνοντας ουσιαστικά ένα νέο κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό προφίλ για τους συγκεκριμένους παραγωγούς.

Με την εφαρμογή της ΚΑΠ, στις αρχές του 1980, το ευνοϊκό πλαίσιο επιδοτήσεων και κινήτρων για τον εκσυγχρονισμό των αγροτικών δομών επιτρέπει στους παραγωγούς να επεκταθούν στην καλλιέργεια του καρότου και στον περαιτέρω εκμηχανισμό της παραγωγής¹⁵⁷. Πράγματι, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, πως με την διεύρυνση των παραγωγικών δυνατοτήτων παρατηρείται μια πραγματική αναδιάρθρωση της γεωργικής παραγωγής και των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Βέβαια, η αρχή είχε ήδη γίνει όταν υιοθετήθηκε για πρώτη φορά (από τα μέσα της

¹⁵⁶ Στο σημείο αυτό επισημαίνεται πως η αξιολόγηση για την θετική ή αρνητική επίδραση μέχρι τώρα της ΚΑΠ και το πώς αυτή θα επηρεάσει μελλοντικά την Ελληνική γεωργία δεν αποτελεί αντικείμενο που εντάσσεται στην λογική της παρούσας μελέτης. Εκείνο όμως το οποίο ενδιαφέρει, είναι να διερευνηθούν και να συνεκτιμηθούν στον βαθμό που εξυπηρετούν τους στόχους της έρευνας κάποιες βασικές της διαστάσεις (όπως για παράδειγμα η εντατικοποίηση της παραγωγής με τη χρήση χημικών εισροών και προηγμένων υβριδίων, και κατ' επέκταση, η ομογενοποίηση των συστημάτων παραγωγής) για τις πολιτισμικές συνέπειες που πιθανόν αυτές να επέφεραν στην κοινότητα της Δροσοπηγής. Για τις επιπτώσεις της ΚΑΠ, βλ. ενδεικτικά την συνοπτική αποτίμηση της ΚΑΠ, τις παραμονές της αναμόρφωσης της, το 1992, στο: ΕΕΚ, Το μέλλον της γεωργίας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Βρυξέλλες, 1993 και τον συλλογικό τόμο: Κασσίμης Χ., Λουλούδης Λ., (επιμ.), Ύπαιθρος Χώρα, Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα, ΕΚΚΕ/ΠΛΕΘΡΟΝ, 1999).

¹⁵⁷ Θα πρέπει να σημειωθεί πως η μοναδικότητα του καρότου στην κοινότητα (σε σχέση με άλλες περιοχές) και η εντατική μορφή της καλλιέργειας δεν συνεπάγεται την μη ύπαρξη και άλλων εντατικών καλλιεργειών στην κοινότητα (π.χ βαμβάκι, κρεμμύδια). Απλά αναφέρομαι στην περίπτωση του καρότου εξαιτίας των πολιτισμικών συνεπειών και των διαρθρωτικών αλλαγών που σημειώθηκαν με την εισαγωγή και την επέκτασή του.

δεκαετίας του '70) η γραμμική σπορά στην σπαρτική μέθοδο, με την εισαγωγή της μηχανικής διαδικασίας, σε μια καλλιέργεια που έχει πια κερδοφόρο χαρακτήρα¹⁵⁸. Η συνέχεια θα είναι εξίσου σημαντική και εντυπωσιακή καθώς μετά από λίγα χρόνια (αρχές της δεκαετίας του '80) εισάγονται στην κοινότητα οι αυτόματες μηχανές συλλογής καρότου και τα πλυντήρια/ συσκευαστήρια, εγκαινιάζοντας με αυτόν τον τρόπο αφενός, την χρησιμοποίηση μηχανικών μέσων στην διαδικασία συλλογής της παραγωγής, και αφετέρου, το μεταπαραγωγικό στάδιο της μεταποίησης και εμπορίας του αγροτικού προϊόντος. Ποιοι είναι όμως εκείνοι, που εισάγουν αυτές τις καινοτόμες διαδικασίες στην παραγωγική δραστηριότητα; και τι συνέπειες θα έχουν αυτές οι αλλαγές για το πολιτισμικό και κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της συλλογικής ζωής των κατοίκων της κοινότητας; Ας παρακολουθήσουμε, όμως, καλύτερα την πορεία των εξελίξεων αυτών μέσα από τον γηγενή λόγο των εντόπιων πρωταγωνιστών.

Όπως είδαμε, την δεκαετία του 1960 που οι δύο πρωτοπόροι καλλιεργητές του καρότου δραστηριοποιούνται δυναμικά στην παραγωγική διαδικασία έχοντας εκσυγχρονίσει τις εκμεταλλεύσεις τους με γεωργικούς ελκυστήρες, γεωτρήσεις και την χρησιμοποίηση εργατικού δυναμικού στην επιχείρησή τους, ο συγχωριανός και παραγωγός των διπλανών χωραφιών συμπαρασύρεται από την υλικοτεχνική και οικονομική ανάπτυξη των γειτόνων του και αρχίζει και ο ίδιος να καλλιεργεί δυναμικά καρότο:

«έβλεπα να γίνεται δίπλα μου κάτι που δεν είχα ξαναδεί. Μικρά φορτηγάκια στην αρχή και αργότερα ρυμουλκές να φορτώνονται καρότο και οι γυναίκες να τα βγάζουν από την λάσπη σε καθημερινή βάση. Άλλες εργάτριες μαζί με τους δυο συγχωριανούς μου να πλένουν τα καρότα από τις λάσπες σε μικρές στέρνες που είχαν χτίσει μόνοι τους. Πονηρεύτηκα και άρχισα τότε να δοκιμάζω και εγώ την νέα καλλιέργεια. Δούλεψα πανομοιότυπα με εκείνους. Με την οικογένειά μου μάζευα τα καρότα, τα έπλενα στην στέρνα, τα κάναμε δεμάτια και μετά τα πήγαινα κάτω στην αγορά με το μικρό φορτηγάκι που είχα τότε. Στο καρότο μπήκα δειλά-δειλά αρχές του '70 και προς τα τέλη της δεκαετίας είχα αποκτήσει και εγώ εργάτριες από τα Δερβενοχώρια. Αναζήτησα συνεταίρο, και αφού τον βρήκα, κάναμε μαζί μια μικρή επιχείρηση. Ενώσαμε τα χωράφια μας κατά κάποιο τρόπο. Έβλεπα όμως ότι το πλύσιμο των καρότων στην στέρνα ήταν καταδίκη, γιατί δεν ήταν ζωή εκείνη μέσα στις λάσπες. Στο διπλανό χωριό υπήρχε μεγαλύτερη παραγωγή πατάτας από το δικό μας και εκείνοι είχαν ήδη εγκαταστήσει πλυντήριο πατάτας που τις καθάριζε και επιπλέον τις γυάλιζε κιόλας. Στην κεντρική αγορά της Αθήνας που πηγαίναμε το καρότο βλέπαμε τις πατάτες που γυάλιζαν και διαπιστώσαμε ότι αυτές πωλούνταν καλύτερα. Ρωτήσαμε λοιπόν, που υπάρχει τέτοιο μηχάνημα. Μάθαμε ότι υπήρχε στην Πάτρα και ταξιδέψαμε μέχρι εκεί για να το δούμε. Η πρώτη εντύπωση ήταν θετική και καταφέραμε να πείσουμε τον κατασκευαστή να μας κάνει μια πατέντα και για το καρότο.»

¹⁵⁸ Όπως επισημάνθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο αυτό επιτεύχθηκε με την κατάλληλη μετατροπή των σιτοσπορέων σε μηχανές σποράς καρότου.

Οι επιδράσεις από την είσοδο της συγκεκριμένης τεχνολογίας στη καλλιέργεια του καρότου ήταν πολυδιάστατες. Σχετίζονταν, ουσιαστικά, με την ανασύνθεση της παραγωγικής διαδικασίας με αποτέλεσμα την αύξηση της προστιθέμενης αξίας και τη βελτίωση της εμπορευσιμότητας του προϊόντος στις κεντρικές αγορές. Οι παραγωγοί αντιλαμβάνονται πλέον ότι η ποιοτική αναβάθμιση του προϊόντος θα έχει άμεσες συνέπειες στα εισοδήματά τους. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο ένας από τους δύο συνεταίρους: «τα καρότα που βγάσαμε από το πλυντήριο μιλάγανε αλλιώς στην κεντρική λαχαναγορά».

Πράγματι, με την νέα καινοτόμο μέθοδο το προϊόν που προοριζόταν για την αγορά αποκτούσε νέες ποιοτικές προδιαγραφές. Καταρχήν, ο στροβιλισμός του κάδου με το νερό αφαιρούσε το μεγαλύτερο μέρος της λάσπης, ενώ οι περιστρεφόμενες βούρτσες στο επόμενο στάδιο έδιναν μια εντυπωσιακή γυαλάδα στο προϊόν, απομακρύνοντας και τα τελευταία υπολείμματα του χώματος. Στην συνέχεια, μέσω του μηχανικού διαδρόμου (ταινία παραγωγής) κατευθύνονταν στην μηχανή συσκευασίας, όπου εκεί τοποθετούνταν μέσα σε πλαστικές διάφανες σακούλες των δέκα κιλών. Παράλληλα, και σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα διαπιστώνεται πως οι ποσότητες των καρότων που παράγονται στα χωράφια των δύο συνεταίρων δεν ανταποκρίνονται στις εντυπωσιακές χρονικές δυνατότητες της ποσοτικής και ποιοτικής επεξεργασίας που παρέχει η νέα τεχνολογία. Πράγματι, το πλυντήριο/συσκευαστήριο είχε την δυνατότητα να καθαρίσει, να πλύνει, να γυαλίσει και να συσκευάσει 250 σακούλες καρότα των δέκα κιλών σε μια ώρα, το οποίο μεταφράζεται σε 2,5 τόνους την ώρα. Μπροστά στην νέα αυτή πρόκληση οι δύο συνεταίροι αποφασίζουν να αναπτύξουν κάποια πρώτα δίκτυα συνεργασίας με άλλους παραγωγούς:

«δεν προλαβαίναμε να ανταποκριθούμε στην τεράστια ζήτηση αφού τα χωράφια τα δικά μας δεν έφταναν και αναγκαστήκαμε να ζητήσουμε την συνεργασία μικρών μεμονωμένων παραγωγών που θα έβαζαν καρότο για εμάς. Εμείς αναλαμβάνουμε την υποχρέωση της σίγουρης μεταπώλησης της παραγωγής τους στην αγορά. Δεν ήταν βέβαια τεράστιες ποσότητες, αλλά σημαντικές, τόσες όσες εμείς δεν μπορούσαμε να καλύψουμε».

Σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα τα καλλιεργήσιμα στρέμματα με καρότο στην κοινότητα αυξάνονται σταθερά και οι παραγωγοί μικρών στρεμματικών εκτάσεων (των 10, 15 και 20 στρεμμάτων) αρχίζουν να συνεργάζονται με τους δύο συνεταίρους και να δραστηριοποιούνται περισσότερο στην εργασία τους αυξάνοντας σημαντικά το

εισόδημά των νοικοκυριών τους. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση ενός παραγωγού με μικρό κλήρο που εκείνη την εποχή απασχολούνταν και σε εξωαγορτικές δραστηριότητες (οικοδομικές εργασίες):

«Με δέκα στρέμματα καρότο μπορούσε μια οικογένεια στις αρχές της δεκαετίας του '80 να βγάλει άνετα τα έξοδά της για έναν χρόνο. Ακόμα και εγώ, λοιπόν, καρότο έβαζα γιατί υπήρχε εισόδημα καλό και ήμουν σίγουρος ότι θα πουληθούν από το πλυντήριο. Βοήθησε το πλυντήριο τότε είναι αλήθεια αυτό. Κράταγα όμως και τους δικούς μου πελάτες στην αγορά για να είμαι σίγουρος. Όχι ότι δεν είχα εμπιστοσύνη στο πλυντήριο (Σημ. ερευνητή: εννοεί τους ιδιοκτήτες του συσκευαστηρίου/πλυντηρίου) γιατί ο λόγος ήταν λόγος αφού είχαμε μπέσα, αλλά να, αφού μπορούσα να διαθέσω και άλλα στην αγορά γιατί να μην το έκανα».

Η τελευταία φράση του μικρού παραγωγού παρέχει την δυνατότητα για να γίνει μια σημαντική ερμηνεία εκείνων των συμφωνιών, καθώς αυτές δεν νομιμοποιούνταν στην βάση ενός γραπτού συμβολαίου αλλά στηρίζονταν σε μια απλή προφορική συμφωνία των εμπλεκόμενων μερών, η οποία δεν ήταν εξ ολοκλήρου δεσμευτική καθώς επέτρεπε στους συνεργαζόμενους παραγωγούς να έχουν τους πελάτες τους στην αγορά. Απείχαν επομένως αρκετά από την τυπική συμβολαιακή πράξη παραγωγής.¹⁵⁹ Εξάλλου τους σπόρους και την υλικοτεχνική υποδομή της παραγωγικής διαδικασίας δεν την παρείχαν τα συσκευαστήρια αλλά την κατείχαν και την διαχειρίζονταν οι συνεργαζόμενοι παραγωγοί. Επομένως, θα μπορούσε να γίνει λόγος για μια άτυπη μορφή συμβολαιακής γεωργίας. Ωστόσο, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε στην συνέχεια, οι συγκεκριμένες συμφωνίες παρά τον άτυπο χαρακτήρα τους εμπεριείχαν μια ξεχωριστή δυναμική για τις σχέσεις μεταξύ των παραγωγών καθώς διαμόρφωσαν ένα νέο πεδίο συσχετισμών με ιδιαίτερη πολιτισμική αξία, ειδικότερα όταν ανάμεσα στους συνεργαζόμενους παραγωγούς υπήρχαν και εκείνοι που αντιπροσώπευαν την «κατεστημένη» κοινωνική κατηγορία των μεγαλοκτηματιών.

¹⁵⁹ Η έννοια της συμβολαιακής γεωργίας αφορά στην συμφωνία μέσω γραπτής δέσμευσης, (συμβόλαιο), ανάμεσα σε μεμονωμένους παραγωγούς ή θεσμοθετημένες ομάδες αυτών (συνεταιρισμούς), και αγροβιομηχανικές επιχειρήσεις μεταποίησης τροφίμων. Η συμφωνία εμπεριέχει την υποχρέωση από την πλευρά των παραγωγών να προμηθεύουν τις εν λόγω βιομηχανίες με αγροτικά προϊόντα συγκεκριμένων ποιοτικών προδιαγραφών. Από την άλλη, οι τελευταίες αναλαμβάνουν την δέσμευση να εφοδιάζουν τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των παραγωγών με παραγωγικά μέσα (π.χ. σπόρους, υλικοτεχνική υποδομή, κλπ), και να απορροφούν το σύνολο της συγκομιδής. Χαρακτηριστική περίπτωση συμβολαιακής παραγωγής αποτελεί ο ντοματοπελτές, ο οποίος προκύπτει από την εργοστασιακή μεταποίηση της βιομηχανικής ντομάτας. Με λίγα λόγια, ολόκληρο το σύστημα της βιομηχανικής επεξεργασίας, και της εμπορικής διακίνησης των προϊόντων στηρίζεται αποκλειστικά στην γεωργική παραγωγή την οποία μπορεί να κατευθύνει. Περισσότερα για την συμβολαιακή γεωργία βλ. σχετ. Α. Μωυσίδης, (1988:76-111), καθώς επίσης και Κασίμης, Χ. και Παπαδόπουλος, Α. Γ. (1996:19-52).

Η σταθερή αύξηση της παραγωγής και οι εντυπωσιακές δυνατότητες διαχείρισης μεγάλων ποσοτήτων καρότου που παρέχονται μέσω του πλυντηρίου/ συσκευαστηρίου αύξησε επίσης και τις ανάγκες της χειροσυλλογής, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις συστηματικότερης απασχόλησης εργατικού δυναμικού στις εκμεταλλεύσεις των Δροσοπηγιωτών. Οι ανάγκες αυτές θα καλυφθούν από τους κατοίκους των γειτονικών ορεινών και σχετικά άγονων περιοχών που μετακινούνται εποχιακά στην κοινότητα για να εργαστούν ως εργάτες στην συγκομιδή, συμπληρώνοντας έτσι το εισόδημά τους το οποίο προέρχονταν, κυρίως, από την κτηνοτροφία¹⁶⁰.

Την ίδια περίοδο, ο ένας από τους δύο συνεταίρους του συσκευαστηρίου επεκτείνεται και στην διαδικασία ανεύρεσης μηχανικών μέσων για την πρακτική της συλλογής:

«το καρότο το μαζεύαμε οικογενειακά, μαζί με 2-3 γυναίκες από τα Δερβενοχώρια. Ήταν κόλαση, όμως, μέσα στην λάσπη και την υγρασία για τα παιδιά μου και την γυναίκα μου. Είχα έναν φίλο από τον Άγιο Θωμά¹⁶¹ που ήταν αντιπρόσωπος γεωργικών μηχανημάτων. Τον ρώτησα αν υπάρχει κάποιο σύστημα που να βγάζει τα καρότα αυτόματα μέσα από το χωράφι, έτσι, ώστε να αποφύγουμε την ταλαιπωρία. Μετά από λίγο καιρό έμαθε ότι στην Γαλλία υπήρχε αυτόματη μηχανή συλλογής καρότου. Βρήκαμε αυτό που θέλαμε και την παραγγείλαμε. Το 1984 η μηχανή ήρθε στην κοινότητα μαζί με μια ομάδα Γάλλων ειδικών για να μας εκπαιδεύσει. Ήταν κάτι το πρωτόγνωρο αφού μαζευτήκανε οι συγχωριανοί να δούνε πως θα δούλευε».

Οι συλλεκτικές δυνατότητες της μηχανής ήταν εντυπωσιακές καθώς είχε την ικανότητα να συλλέγει από το χωράφι γύρω στους 2,5 τόνους καρότο την ώρα, γεγονός που σήμαινε, ότι προσαρμοζόταν με άριστο τρόπο με τις εξίσου εντυπωσιακές δυνατότητες επεξεργασίας του πλυντηρίου/συσκευαστηρίου. Στο διάστημα της παραμονής μου στην κοινότητα είχα την ευκαιρία να δω από κοντά την διαδικασία της συλλογής με τα συγκεκριμένα μέσα. Σε μια από εκείνες τις επισκέψεις μου στα χωράφια των Δροσοπηγιωτών συναντήθηκα και με τον άνθρωπο που είχε εισαγάγει την πρώτη μηχανή από την Γαλλία, ο οποίος μου εξήγησε από κοντά τον τρόπο λειτουργίας της. Θα έλεγε κανείς πως η μηχανή μοιάζει περίπου ως ένας μικρός φορτωτής που διαθέτει αντί ερπυστριών, τροχούς και στο μπροστινό τμήμα της αντί για τον κάδο φόρτωσης είναι προσαρμοσμένη μια περιστρεφόμενη πλαστική

¹⁶⁰ Αυτές οι εποχιακές μετακινήσεις σε αρκετές περιπτώσεις οδήγησαν στην σύναψη γάμων και κουμπαριών, καθώς οι κοπέλες από τις γύρω ορεινές κοινότητες είχαν συνειδητοποιήσει ότι υπήρχαν ευκαιρίες αποκατάστασης μέσω του γάμου με τους νέους δραστήριους και οικονομικά ευκατάστατους παραγωγούς του κάμπου. Από το 1981 έως και το 1985 πραγματοποιήθηκαν πέντε γάμοι αυτού του τύπου στην Δροσοπηγή, ενισχύοντας την κοινωνική αναπαραγωγή της κοινότητας.

¹⁶¹ Γειτονική κοινότητα 1800 κατοίκων. Κεφαλοχώρι στην περίοδο της Τουρκοκρατίας

ταινία μέσα σε μεταλλικό πλαίσιο που επάνω της είναι τοποθετημένα διχαλωτά τσιγκέλια. Καθώς το όχημα κινείται με μικρή ταχύτητα στο χωράφι, η περιστρεφόμενη ταινία ακουμπά με κλίση 45 μοιρών στην γραμμή σποράς των καρότων τα οποία αφαιρούνται από το χωράφι και μέσω της ταινίας τοποθετούνται στο μεταλλικό κιβώτιο που είναι προσαρμοσμένο πίσω από την καμπίνα του χειριστή.

Ωστόσο εκείνη η πρώτη μηχανή που έφεραν οι Γάλλοι εμπειρογνώμονες δεν είχε την μορφή των σημερινών που βρίσκονται σε λειτουργία στα χωράφια της κοινότητας, καθώς το μεταλλικό κιβώτιο δεν ήταν τοποθετημένο στην μηχανή και τα καρότα που συλλέγονταν, φορτώνονταν σε ρυμουλκούμενο όχημα (ρυμούλκα) με τρακτέρ το οποίο ακολουθούσε παράλληλα την μηχανή σε όλη την διάρκεια της συλλογής, συμπληρώνοντας την όλη διαδικασία. Με περηφάνια ο συνομιλητής μου, και χτυπώντας το χέρι του στο στήθος του, επαναλάμβανε:

*«Εγώ τους έπεισα. Εγώ το έκανα», καθώς μου περιέγραφε το πώς κατάφερε να πείσει τους Γάλλους τεχνικούς αντιπροσώπους να μετατρέψουν το όχημα τους, για τους λόγους που εξηγεί ο ίδιος: «Ο κάδος που υπάρχει σήμερα στην μηχανή δεν υπήρχε και τα καρότα έμπαιναν στην ρυμούλκα που ακολουθούσε από δίπλα με ένα τρακτέρ. Εμείς τότε, αρχές τις δεκαετίας του '80, δεν είχαμε τα μεγάλα μηχανικά μέσα που έχουμε σήμερα, όπως για παράδειγμα, τα τρακτέρ 110 ίππων. Ένα που είχα τότε, έκανε και άλλες δουλειές και δεν ήταν πάντα εύκαιρο όταν θα βγάζαμε το καρότο. Αυτό όμως μπορούσε να λυθεί με κάποιον συγχωριανό, άμα έφερνε το δικό του. Όμως σε αυτή την περίπτωση έπρεπε να πληρώσεις το μεροκάματό του. Μα και το δικό μας να χρησιμοποιούσαμε, όταν αυτό ήταν ελεύθερο, το κόστος σε καύσιμα ήταν μεγάλο γιατί δούλευαν δυο μηχανήματα στο χωράφι. Το τρακτέρ και η μηχανή συλλογής. Αν σκεφτούμε και το γεγονός ότι στο χωριό μας δεν έχει γίνει αναδασμός, τότε θα έπρεπε να παλεύαμε όλη μέρα στα χωράφια με τη μηχανή, την ρυμούλκα και το τρακτέρ. Έπεισα τότε τους Γάλλους να κατασκευάσουν επάνω στην ίδια την μηχανή ένα ενσωματωμένο μεταλλικό κιβώτιο στο οποίο θα έμπαιναν τα καρότα χωρίς να είναι αναγκαία η χρήση του τρακτέρ και της ρυμούλκας. Ανακάλυψα μια πατέντα δηλαδή. Έλεγα την ιδέα στον διερμηνέα που ήταν μαζί μας και εκείνος την μετάφραζε στους Γάλλους. Όταν εκείνοι το κατάλαβαν, ενθουσιάστηκαν Αμέσως, μέσα σε έξι μήνες η μηχανή κατασκευάστηκε στην Γαλλία, έτσι ακριβώς, όπως τους είχα παραγγείλει και έφτασε στην κοινότητα. Όπως έμαθα αργότερα, την ίδια πατέντα εφάρμοσαν και οι Γάλλοι στις δικές τους μηχανές. Με αυτόν τον τρόπο ουσιαστικά γλίτωνες τα έξοδα από τα καύσιμα και τις φθορές των άλλων μηχανημάτων και δεν ήσουν αναγκασμένος να υποχρεώνεσαι και να πληρώνεις άλλους οδηγούς».*¹⁶²

¹⁶² «...οι τοπικές επιχειρήσεις υπερηφανεύονται για το νέο εξοπλισμό τους και περιγράφουν λεπτομερώς την μεταβολή του τρόπου οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας...Με τον ίδιο ενθουσιασμό οι τοπικοί επιχειρηματίες παρουσιάζουν μηχανές που χρησιμοποιούν, παλιές ή σύγχρονες, που έχουν επινοηθεί ή μετατραπεί από τους ίδιους τους τεχνικούς ή τους ειδικευμένους εργάτες...Η έλλειψη χρηματικών πόρων, η αδυναμία να παράγουν τον εξοπλισμό, η επείγουσα ανάγκη αλλαγής στην γραμμή παραγωγής του προϊόντος ή η ανάγκη να χρησιμοποιηθούν με αποτελεσματικό τρόπο οι τοπικοί πόροι, τους αναγκάζει να καταφύγουν στην ιδιαίτερη ικανότητά τους και να αλλάξουν τον εξοπλισμό ενός εργοστασίου, επινοώντας ώστε να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν την κατάσταση». Ο Α. V. Barquero (1991:121-124), διερευνώντας τοπικές αναπτυξιακές στρατηγικές σε επίπεδο βιοτεχνιών σε ορισμένες πόλεις της Ισπανίας, διαπιστώνει αντίστοιχη εκδήλωση συναισθημάτων υπερηφάνειας του προσωπικού τοπικών επιχειρήσεων, καθώς

Η ενσωμάτωση του κιβωτίου επάνω στην ίδια την μηχανή συλλογής, ουσιαστικά προέκυψε από την διάγνωση μιας ατέλειας που παρουσίαζε η εργοστασιακή κατασκευή της, σε σχέση πάντα με τις τοπικές ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας στην κοινότητα της Δροσοπηγής. Η εφευρετικότητα που ανέπτυξε ο συγκεκριμένος παραγωγός και που ουσιαστικά εστιάζεται στην ικανότητά του να μετατρέψει την μηχανή συλλογής καρότου και να την προσαρμόσει στις τοπικές συνθήκες (έλλειψη παραγωγικών μέσων, χαμηλή εκμηχάνιση της γεωργίας, οικονομία καυσίμων κλπ), έτσι ώστε αυτή να καταστεί πιο λειτουργική και προσοδοφόρα, αποτελεί ένα πολύ σημαντικό και χαρακτηριστικό παράδειγμα, που αποδεικνύει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο πως, τα επιτεύγματα της τεχνολογίας δεν είναι κατ' ανάγκη αποτελέσματα της επιστημονικής έρευνας, αλλά και απόρροια της τοπικής εμπειρίας και γνώσης¹⁶³. Με αυτόν τον τρόπο ο καινοτόμος χαρακτήρας της παρέμβασης, πολλαπλασίασε σε σημαντικό βαθμό τις δυνατότητες αποδοτικότητας της μηχανής προσθέτοντάς της ένα συγκριτικό πλεονέκτημα, βελτιώνοντας κατά πολύ το προσδοκώμενο παραγωγικό αποτέλεσμα. Από την άλλη, θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει πως η ανάπτυξη της πρωτοβουλίας για την συγκεκριμένη καινοτομία (πατέντα κατά τον εντόπιο λόγο) αποτελεί και μια πολιτισμικής μορφής απάντηση των εγχώριων τοπικών ιδιαιτεροτήτων (οικονομικές συνθήκες, φυσικό περιβάλλον, διοικητικές αποφάσεις, κοινωνικές σχέσεις) απέναντι σ' ένα υπερεθνικό και ξενόφερτο βιομηχανικό μοντέλο αποτέλεσμα σύγχρονης εργοστασιακής υποδομής και προηγμένης έρευνας. Η υιοθέτηση, από τους Γάλλους κατασκευαστές, της αποδοτικής και πρακτικής καινοτομίας που ανακάλυψε ο Δροσοπηγιώτης παραγωγός το 1984, ουσιαστικά ενσωματώνεται στην λογική ενός ολικού συστήματος γνώσης. Εάν το ζητούμενο σήμερα είναι η ανάπτυξη σε τοπικό επίπεδο των αγροτικών περιοχών (μειονεκτικών ή μη), τότε αυτό το ολικό σύστημα γνώσης θα πρέπει να στηρίζεται στην οργανική διασύνδεση μεταξύ των κέντρων παραγωγής έρευνας και λήψης των αποφάσεων (εθνικών~υπερεθνικών), με τα τοπικά πολιτισμικά μορφώματα στα οποία προορίζονται να εφαρμοστούν οι συγκεκριμένες πρακτικές και μέθοδοι (όχι απαραίτητα τεχνολογικές) έτσι ώστε να προσαρμοστούν στις τοπικές συνθήκες και να

κατάφεραν να επιβληθούν σε εισαγόμενη τεχνολογία, μετατρέποντάς και προσαρμόζοντάς την, στις τοπικές παραγωγικές ανάγκες.

καταστούν πράγματι αποδοτικές¹⁶⁴. Προς αυτήν την κατεύθυνση, κεντρικό ρόλο μπορούν να αναλάβουν οι ίδιοι οι παραγωγοί και οι κάτοικοι των αγροτικών κοινοτήτων, όπως της κοινότητας Δροσοπηγής, καθώς είναι οι μόνοι κατάλληλοι πληροφορητές για να μεταδώσουν (και στον ερευνητή) με το νοηματοδοτικό περιεχόμενο των πράξεών τους και τον εντόπιο λόγο τους, την γνώση και το βίωμά τους για το τοπικό πολιτισμικό σύστημα έτσι ώστε αυτά να αξιολογηθούν, να συνεκτιμηθούν και να ενσωματωθούν σε σχέδια και πρωτοβουλίες για την τοπική ανάπτυξη. Αυτό μπορεί να έχει εξαιρετική σημασία, ειδικότερα σήμερα που οι δικαιολογημένες αγωνίες που εκφράζουν οι Δροσοπηγιώτες για την μελλοντική πορεία της γεωργίας στην περιοχή τους, επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό την κοινωνικοοικονομική και παραγωγική τους υπόσταση, σε πολλούς τομείς της καθημερινής τους ζωής.¹⁶⁵

Οι νέες αυτές διαρθρωτικές εξελίξεις που εντοπίζονται στο αγροτικό τοπίο της Δροσοπηγής και που σχετίζονται με τις τεχνολογικές εξελίξεις του συσκευαστηρίου και τις καινοτομίες της μηχανής συλλογής καρότου, λειτουργούν σαν ντόμινο, προκαλώντας αλυσιδωτές επιδράσεις και στην οικονομική δραστηριότητα της ευρύτερης περιοχής. Όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε και στην συνέχεια της μελέτης, η εισαγωγή στην κοινότητα (αλλά και σε γειτονικές κοινότητες) και άλλων μηχανών συλλογής καθώς και η κατασκευή μερικών ακόμα συσκευαστηρίων από παραγωγούς, έδωσαν την δυνατότητα σε ορισμένους βιοτέχνες της ευρύτερης περιοχής να τονώσουν σημαντικά την επαγγελματική τους δραστηριότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην συγκεκριμένη περίπτωση αποτελούν οι βιοτεχνίες κατασκευής πλαστικών σακουλών, οι οποίες αποκτούν ως πελάτες τους ιδιοκτήτες των συσκευαστηρίων, στους οποίους πουλούν τις πλαστικές συσκευασίες των 5 και 10 κιλών. Επιπλέον, η εμφάνιση ορισμένων νέων αντιπροσωπειών γεωργικών

¹⁶³ Βλ. Vuarin P., Rodriguez M., (1994), Κουτσούρης Α. (2002: 115-131, Ανθοπούλου Θ. (2004:3-6)

¹⁶⁴ Βλ. σχετικά τα αποτελέσματα της ευρωπαϊκής έρευνας: Richez-Battesti J. (dir), Research and Technological development in the rural regions and the islands of the European Union, ECSC-EC-EAEC, Brussels, 1996

¹⁶⁵ Αντιπροσωπευτικός για την συγκεκριμένη εθνογραφική περίπτωση, είναι ο πρόσφατος προβληματισμός που έχει αναπτυχθεί σε αρκετές ανεπτυγμένες χώρες, σχετικά με τον επανακαθορισμό του ρόλου της τεχνολογίας στην γεωργική παραγωγή. Το φυσικό περιβάλλον, η πολιτισμική διάσταση της γεωργικής δραστηριότητας και η άρθρωση των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων σε τοπικό επίπεδο αρχίζουν να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων στο πλαίσιο των στρατηγικών για μια «ισόρροπη ανάπτυξη». Οι διαφαινόμενες τάσεις συνοψίζονται επιγραμματικά στον επανακαθορισμό του συνθήματος, από «έχε τεχνολογία και κοίταξε για τους χρήστες της», σε «έχε χρήστες και κοίταξε να αναπτύξεις τεχνολογίες από τις οποίες αυτοί θα ωφεληθούν». Γ. Σιάρδος (1999: 23-25)

μηχανημάτων, στις ήδη υπάρχουσες, στην πόλη των Θηβών, ήταν απόρροια αυτών των συγκεκριμένων διαρθρωτικών αλλαγών που εντοπίζονται στην κοινότητα αλλά και στις γειτονικές κοινότητες αργότερα. Οι παραγόμενες ποσότητες των καρότων που συλλέγονται καθημερινά από τα χωράφια της Δροσοπηγής είναι υπέρογκες, και δεν συγκρίνονται σε καμία περίπτωση με τα μεγέθη της παραγωγής της προηγούμενης δεκαετίας. Επιπλέον τα μέσα μεταφοράς του προϊόντος από το χωράφι, δεν είναι πια τα μικρά αγροτικά φορτηγάκια, αλλά μεγάλα ρυμουλκούμενα οχήματα (ρυμούλκες) που έχουν τεράστιες φορτωτικές ικανότητες καθώς μπορούν να μεταφέρουν δεκάδες τόνους καρότου από τα χωράφια μέχρι το συσκευαστήριο. Κατά συνέπεια, ήταν επόμενο να προκύψουν μεγαλύτερες ανάγκες έλξης των οχημάτων αυτών από σύγχρονους γεωργικούς ελκυστήρες. Οι νέες αντιπροσωπείες που ανοίγουν στην περιοχή καλύπτουν τις συγκεκριμένες ανάγκες, με την εισαγωγή σύγχρονων τρακτέρ μεγαλύτερης ιπποδύναμης τα οποία εμφανίζονται ολοένα και περισσότερο στα χωράφια της κοινότητας. Η χρονική συγκυρία απόκτησης των συγκεκριμένων σύγχρονων τεχνολογικών μέσων ήταν ευνοϊκή για αρκετούς παραγωγούς καθώς το εισόδημα που προκύπτει από το καρότο και τα άλλα κηπευτικά (λόγω της μεγάλης ζήτησης που αυτά έχουν στην αγορά της Αθήνας) είναι αρκετά σημαντικό και ενισχύει την αγοραστική τους δύναμη, ενώ παράλληλα έχουν βελτιωθεί εντυπωσιακά και οι αποταμιευτικές ικανότητες των νοικοκυριών τους από την προηγούμενη δεκαετία.

Οι χρονικές συμπτώσεις των διαρθρωτικών αυτών αλλαγών ενισχύονται και με την αξιοποίηση προγραμμάτων αγροτικής στήριξης που για πρώτη φορά παρέχονται από την ΕΟΚ μέσω της ΚΑΠ. Δεν πρέπει να λησμονηθεί πως το καρότο είναι μια καλλιέργεια που απαιτεί σημαντικές ποσότητες νερού. Σε εκείνη την χρονική φάση όμως, με τον πολλαπλασιασμό των στρεμμάτων, το νερό δεν επαρκούσε για να καλύψει τις τρέχουσες αρδευτικές ανάγκες. Το πρόβλημα λύνεται με την αξιοποίηση των σχεδίων βελτίωσης που παρέχονται από την ΚΑΠ καθώς τα αρδευτικά έργα που γίνονται τότε στην Δροσοπηγή χρηματοδοτούνται κατά 50% από την γεωργικό ταμείο της Κοινότητας και περιλαμβάνουν εκτός από το άνοιγμα γεωτρήσεων, όλο τον εξοπλισμό της άρδευσης (σωλήνες, λάστιχα και καρούλια ποτίσματος). Τα λόγια ενός από τους παραγωγούς που αξιοποίησαν τότε τα σχέδια βελτίωσης είναι χαρακτηριστικά:

«η ΕΟΚ τότε, μας έδωσε ένα γερό σπρώξιμο. Η αλήθεια βέβαια είναι, ότι είχαμε ανέβει αρκετά σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια αλλά με την ΕΟΚ μπήκε το υλικό που έλειπε από το γλυκό για να δέσει».

Η τελευταία φράση του παραγωγού για «το δέσιμο του γλυκού», (που ουσιαστικά αφορά την εμπλοκή της ΚΑΠ), είναι μια συμβολική αποτύπωση του σημαντικού ρόλου που διαδραματίζει πλέον η αγροτική πολιτική της ένωσης, ο οποίος αποτελεί ένα από τα συστατικά μέρη της διεθνούς ολοκλήρωσης του κοινωνικοοικονομικού και πολιτισμικού συστήματος της αγοράς, την ύπαρξη του οποίου διαπιστώνει με την δική της λογική μια συγχωριανή του αγρότισσα: «που να φανταστούμε ότι το καρότο που εμείς βγάζαμε μέσα από την λάσπη με τα δικούλια¹⁶⁶, οι άνθρωποι θα το έκαναν αλοιφή για να το βάζουν στο κορμί και στο πρόσωπό τους. Αργότερα μας έμαθαν και να το πίνουμε κιόλας». Η ηλικιωμένη γυναίκα (75 ετών σήμερα) που τότε συμμετείχε στην διαδικασία της χειροσυλλογής μαζί με τα παιδιά της βιώνοντας τον παραγωγικό οίστρο του καρότου και βελτιώνοντας το οικογενειακό της εισόδημα, αρθρώνει θυμοσοφικά τον εντόπιο λόγο της, ο οποίος όμως αντανακλά τις νέες τάσεις που διαμορφώνονται, σε παγκόσμιο επίπεδο, και αφορούν στις νέες πρακτικές παραγωγής και κατανάλωσης τροφίμων.

Πράγματι, οι αναδιαρθρώσεις που λαμβάνουν χώρα στο παραγωγικό πεδίο των αγροτικών εκμεταλλεύσεων της Δροσοπηγής, αρχές του '80, σχετίζονταν και μια άλλη διάσταση που έχει να κάνει με τον εθνικό και υπερεθνικό μετασχηματισμό του αγροδιατροφικού και καταναλωτικού συστήματος των κοινωνιών. Είναι η εποχή που στον Ελλαδικό χώρο εντοπίζονται οι απαρχές εδραίωσης νέων διατροφικών συνηθειών και καινούργιων καταναλωτικών πρακτικών καθώς το καρότο, όπως και ένα σημαντικό μέρος προϊόντων που προέρχονται από τον αγροτικό χώρο, χρησιμοποιούνται όχι μόνο για να καλυφθούν οι διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού αλλά αξιοποιούνται και από τις πολυεθνικές βιομηχανίες κοσμετολογίας.¹⁶⁷ Επιπλέον οι μεγάλες αγροτικές βιομηχανίες, στο πλαίσιο της συμβολαιακής γεωργίας συγκέντρωναν και τυποποιούσαν με ολοένα και συστηματικότερο τρόπο την διάσπαρτη αγροτική παραγωγή και μέσω ενός ταχύτατου δικτύου διανομής την διοχέτευαν στην αγορά. Αποκορύφωμα αυτής της ολοκλήρωσης, προς τα τέλη

¹⁶⁶ Μικρά αντικείμενα χειρός σε μέγεθος σκαλιστηριού με ξύλινο κοντάκι και μεταλλική διχαλωτή κεφαλή που χρησίμευαν ως μέσα εξαγωγής των καρότων από τα χωράφια.

¹⁶⁷ Υπενθυμίζουμε ότι εκείνη την εποχή ειδικότερα μέσα από τις πρακτικές της διαφήμισης προβάλλονταν προϊόντα σωματικής περιποίησης που έχουν ως συστατική βάση ορισμένα αγροτικά προϊόντα (π.χ. αντηλιακές κρέμες και λουσίων προστασίας με καρότο, σαμπουάν με μύρα κλπ)

περίπου της δεκαετίας του '80, αποτέλεσαν οι μεγάλες αλυσίδες super market¹⁶⁸ στα αστικά κέντρα και στην περιφέρεια, οι οποίες αρχίζουν να διαμορφώνουν με συστηματικό τρόπο, ειδικούς χώρους πώλησης φρέσκων λαχανικών και κηπευτικών, ενώ στις προθήκες των ψυγείων τους κάνουν την εμφάνισή τους τα υγιεινά προϊόντα. Η «υγιεινή διατροφή» -που δίνει έμφαση στην μεσογειακή δίαιτα και στα φρέσκα τρόφιμα- αρχίζει σταδιακά να μπαίνει στην ζωή του καταναλωτή καθώς αυτός έχει την δυνατότητα να επιλέξει μέσα από μια πλούσια ποικιλία προϊόντων, φρέσκους φρουτοχυμούς με ημερομηνία λήξης, γαλακτοκομικά με χαμηλά λιπαρά, γιαούρτια με φρούτα και δημητριακά και φυσικά ανάμεσα σε όλα αυτά και χυμούς καρότου σε τυποποιημένη χάρτινη συσκευασία. Το σημαντικότερο όμως είναι, πως τα νέα αυτά προϊόντα προβάλλονται στην αγορά, μέσω μιας έντεχνης και οργανωμένης διαφήμισης με στόχο την προσέλκυση του αγοραστικού κοινού και κατ' επέκταση την «διέγερση της αγοραστικής του δύναμης». Επίκεντρο του ενδιαφέροντος των επιχειρήσεων και των βιομηχανιών τροφίμων είναι ο καταναλωτής, και το marketing των νέων διατροφικών συνηθειών εξελίσσεται σε κεντρικής σημασίας δραστηριότητα για τον εν λόγω κλάδο, (τα ψώνια του νοικοκυριού από ένα super market, προβάλλονται ως η κορυφαία στιγμή χαράς και ευχαρίστησης για την οικογένεια. Από την άλλη, η προώθηση τυποποιημένων προϊόντων μιας κορυφαίας αλυσίδας τροφίμων γίνεται διαμέσου της εικόνας ενός συμπαθούς ηλικιωμένου με πεντακάθαρη φόρμα εργασίας με ψάθινο καπέλο που μαζεύει από το χωράφι του διαλεχτά προϊόντα για την σύγχρονη νοικοκυρά). Η προβολή και προώθηση των νέων καταναλωτικών προτύπων από την βιομηχανία τροφίμων παίρνει την μορφή μιας κυρίαρχης επιβολής στην ψυχολογία του καταναλωτή, που τελικά δεν αφήνει ανεπηρέαστη ούτε την ηλικιωμένη γυναίκα στην Δροσοπηγή: «Αργότερα το καρότο μάθαμε και να το πίνουμε κιόλας».¹⁶⁹ Η αθώα και απλοϊκή επισήμανση της αγρότισσας, επαρκεί για να γίνει αντιληπτό πως οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις της

¹⁶⁸ Ο σημαντικός ρόλος που επρόκειτο να διαδραματίσει στην χώρα, ο κλάδος των τροφίμων διαπιστώνεται από τις τάσεις μετασχηματισμού του και την δυναμική του επέκταση σε αστικό και επαρχιακό επίπεδο. Είναι χαρακτηριστικό πως μέσα σε μια επταετία, (1985-1992) οι μεγάλες αλυσίδες super market, «διεύρυναν το μερίδιό τους στην αγορά τροφίμων από 53% σε 62% εις βάρος των μικρών καταστημάτων....ενώ οι δύο μεγαλύτερες εξ αυτών είχαν ετήσιο κύκλο εργασιών το 1994 περίπου μισό δις. δολάρια». Βλ. Σχετ. Σ. Σκορδίλη, (1998: 117-150)

¹⁶⁹ Δανειζόμενος την επισήμανση του κορυφαίου οικονομολόγου J.K. Galbraith, (1984:127), «πως η νέα αποστολή των επιχειρήσεων ήταν να δημιουργήσουν τις ανάγκες που θέλουν να ικανοποιήσουν», ο J. Rifkin (1996:73-118), παρατηρεί χαρακτηριστικά, πως οι αγρότες στην Αμερική που συνήθιζαν να καταναλώνουν χύμα καλαμπόκι, έμαθαν από την μια στιγμή στην άλλη να αγοράζουν συσκευασμένα corn flakes και να τα καταναλώνουν στο πρωινό τους, υιοθετώντας τον σύγχρονο αστικό τρόπο ζωής.

κοινότητας, βρίσκονταν ήδη από τότε σε μια τροχιά, αξιοποίησής και άμεσης κατεύθυνσής τους από τον εγχώριο και πολυεθνικό κλάδο των αγροβιομηχανικών επιχειρήσεων, οι οποίες δεν επικεντρώνονται μόνο στον τομέα της μεταποίησης των αγροτικών προϊόντων, αλλά δραστηριοποιούνται και σε πρακτικές επηρεασμού των καταναλωτικών συμπεριφορών. Από την μια λοιπόν, έχουμε τον σχετικά ανεξάρτητο μέχρι τότε παραδοσιακό παραγωγό ο οποίος πλέον εντάσσεται σταδιακά στην λογική μιας πλήρους εξάρτησής του από τον αγροβιομηχανικό κλάδο, που του υποδεικνύει να ακολουθήσει έναν καθορισμένο καταμερισμό εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων. Από την άλλη οι ίδιες οι αγροβιομηχανίες δραστηριοποιούνται στο μεταποιητικό στάδιο, και παράλληλα ελέγχουν την εμπορική διακίνηση των προϊόντων στο δίκτυο της αγοράς, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούν και νέα καταναλωτικά πρότυπα. Η σύζευξη των παραπάνω διαδικασιών οδηγεί στο λεγόμενο αγροτροφικό σύμπλεγμα ολοκληρώνοντας «την ενσωμάτωση της αγροτικής παραγωγής στο κεφάλαιο».¹⁷⁰

Σε αυτήν περίπου την λογική, σε επίπεδο μικροκοινωνίας στην κοινότητα της Δροσοπηγής, στα μέσα της δεκαετίας του '80, υπογράφονται οι πρώτες συμβάσεις μεταπώλησης καρότου μεταξύ των συσκευαστηρίων/πλυντηρίων και του νέου εργοστάσιου επεξεργασίας τουρσί στο Τραγανό Ηλείας. Η εξέλιξη αυτή εισήγαγε ουσιαστικά το δεύτερο επίπεδο της ποιοτικής διαλογής στο μεταπαραγωγικό στάδιο καθώς τα καρότα που προορίζονταν για τουρσί δεν ήταν απαραίτητο να καλύπτουν τις προδιαγραφές που απαιτούσε η αγορά. Μετά από λίγα χρόνια όμως και σε ένα δεύτερο επίπεδο θα ακολουθήσουν και οι συμφωνίες με τις μεγάλες βιομηχανίες τροφίμων που επεξεργάζονται καρότο μετατρέποντάς το σε χυμούς. Στους χώρους μεταφόρτωσης, που βρίσκονται δίπλα ακριβώς από τα συσκευαστήρια/πλυντήρια η παρουσία μεγάλων τριαξονικών φορτηγών με ρυμουλκούμενα οχήματα θα γίνει αναπόσπαστο κομμάτι της παραγωγικής διαδικασίας. Σε εβδομαδιαία βάση 100άδες τόνοι καρότου θα μεταφέρονται προς την κεντρική λαχαναγορά και στα εργοστάσια μεταποίησης. Από την άλλη, στις ταβέρνες της κοινότητας, και ειδικότερα τους χειμερινούς μήνες, στο μενού των σαλατικών, μαζί με τα χόρτα και το λάχανο, θα περιλαμβάνεται και το καρότο, το οποίο θα αρχίσει να προσφέρεται και σε ορισμένα μπαρ της Θήβας ως συνοδευτικό του ποτού, ανάμεσα σε άλλα σνακ, μέσα σε ένα πιατάκι με μια ελαφριά δόση ξυδιού. Ήταν χαρακτηριστική η έκπληξή μου όταν

¹⁷⁰ Χ. Κασίμης, Α. Γ. Παπαδόπουλος, (1996:19-52).

ακολουθώντας (στο πλαίσιο της συμμετοχικής παρατήρησης) τους πρωταγωνιστές μου στους τόπους διασκέδασής τους διαπίστωσα την νέα διατροφική διάσταση, όπως εξίσου χαρακτηριστική ήταν και η προτροπή τους να το δοκιμάσω: «Μην παραξενεύεσαι. Τι ποιο φυσικό; Από την παραγωγή στην κατανάλωση. Δοκίμασέ το και θα δεις ότι ταιριάζει με το ποτό. Μόνο που αυτό το καρότο δεν είναι γλυκό σαν τα δικά μου, είναι λίγο πικρό. Μάλλον θα είναι του Χ παραγωγού». Το καυστικό σχόλιο του συνομιλητή μου εκείνη την ώρα, έδωσε το έναυσμα για περιπαιχτικά σχόλια και πειράγματα μεταξύ των μελών της παρέας για τις παραγωγικές και ποιοτικές δυνατότητες ορισμένων παραγωγών της κοινότητας έναντι κάποιων άλλων. Ο «πυρετώδης» ρυθμός παραγωγής εκείνη την περίοδο είχε φτάσει στο αποκορύφωμά του, και ένας «πολιτισμός του καρότου» είχε εδραιωθεί πια στην κοινότητα και στην ευρύτερη περιοχή.

Ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός της παραγωγικής διαδικασίας μέσω του πλυντηρίου/συσκευαστηρίου και της μηχανής συλλογής καρότου, συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό στην αναδιάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που εντοπίζονται αρχές στις δεκαετίες του '80 στην τοπική αγροτική κοινωνία της Δροσοπηγής. Οι γεωργικές αυτές επενδύσεις, που την ίδια περίοδο ενισχύθηκαν με τα σχέδια βελτίωσης (κυρίως μέσω των αρδευτικών έργων) της ΕΟΚ, αύξησαν τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις και τις κατέστησαν πιο εύφορες ενισχύοντας θεαματικά τις υποδομές και τις παραγωγικές δυνατότητες των καλλιεργητών. Βεβαίως δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως όλα αυτά, αποτελούν απόρροια της συνειδητοποίησης των κατοίκων, πως η απόσταση που τους χώριζε από ένα τεράστιο καταναλωτικό κέντρο όπως αυτό της Αθήνας, δεν ήταν μεγάλη. Αυτό αποτέλεσε ένα ικανό και αναγκαίο οικονομικό κίνητρο που οδήγησε στην ανάπτυξη μιας ορθολογικής σκέψης η οποία αποκρυσταλλώθηκε στην απόφασή τους να επενδύσουν στις καλλιέργειες των κηπευτικών και ειδικότερα του καρότου. Μέσα σε μια 20ετία, περίπου, το καρότο θα αποτελέσει μια τοπική, δυναμική και κεντρική καλλιέργεια καθώς δεν ήταν ευρέως διαδεδομένη η εντατική του μορφή σε άλλες περιοχές. Η εκμετάλλευσή του επαρκούσε για να επιβιώσει οικονομικά όχι μόνο το χωριό, γεγονός που ενίσχυσε την συνοχή του κοινωνικού και οικονομικού του ιστού, αλλά και να καλύψει το μεγαλύτερο μέρος της κατανάλωσης πανελλαδικώς¹⁷¹.

¹⁷¹ Είναι χαρακτηριστικό πως σε μια πενταετία, από το 1981 έως το 1985 οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις σε καρότο αυξήθηκαν από 800 στρέμματα σε 1500, ενώ από τα μέσα της δεκαετίας διαφαίνονται οι αυξητικές τάσεις των λαχανοκομικών προϊόντων καθώς τα 160 στρέμματα σε κρεμμύδια,

Κατά συνέπεια μπορούμε να υποστηρίξουμε πως η παραγωγική αναδιάρθρωση που επιτεύχθηκε τότε, ήταν αναπόφευκτο να χαρακτηρίζεται από μια διαρκή εξέλιξη καθώς τα κελεύσματα της αγοράς από το κοντινό αστικό κέντρο της πρωτεύουσας συνεπάγονταν και την αντίστοιχη προσαρμοστικότητα των παραγωγών στην σύγχρονη πραγματικότητα. Αυτό είναι και το νόημα εξάλλου που αναδύεται από την ανάληψη ευέλικτων στρατηγικών που σχετίζονταν είτε με καινοτομικές εφαρμογές σύγχρονης τεχνολογίας (πλυντήριο /συσκευαστήριο), είτε με διαφορετικού τύπου οργανωτικές καινοτομίες -όπως θα δούμε αμέσως μετά (π.χ μικρή και ευέλικτη αγροτική επιχείρηση στηριζόμενη στην άτυπη εργασία των πρώτων μεταναστών). Ειδικότερα όσον αφορά την εξέλιξη του ενός εκ των δύο συνεταίρων (πριν δραστηριοποιηθούν στο συσκευαστήριο), η δυναμική της αγροτικής παραγωγής του διαμορφώνεται στο πλαίσιο υιοθέτησης μίας επιτυχημένης και ήδη δοκιμασμένης καλλιέργειας (καρότο), από την διπλανή και συνάμα οικεία εκμετάλλευση των συγχωριανών του. Πρόκειται με λίγα λόγια για την αναπαραγωγή του success story εντός του ίδιου του τοπικού κοινωνικοπαραγωγικού συστήματος. Με βάση την συγκεκριμένη υιοθέτηση δραστηριοποιείται περαιτέρω, στηριζόμενος αφενός, στους ίδιους πόρους της γεωργικής εκμετάλλευσης, (νοικοκυριό, οικογενειακή εργασία, γη, μεταφορικά μέσα και μηχανήματα) που του επιτρέπουν να ελαχιστοποιήσει το επιχειρηματικό ρίσκο, και αφετέρου σε μια τοπική πλέον εξειδίκευση που αναδύεται γύρω από το καρότο -μέσω της χρησιμοποίησης εργατριών από τα Δερβενochώρια ως φορείς άρρητης γνώσης και πρακτικών- που του εξασφάλιζαν γνώση και τεχνογνωσία σχετικά με τις παραγωγικές διαδικασίες και τις εξωτοπικές αγορές. Η επιτυχία του εγχειρήματος και η ενδυνάμωση της εκμετάλλευσης του μέσα από τις συνεργασίες που δημιουργούνται σε ένα διαφορετικό πλέον τοπικό παραγωγικό σύστημα τον ωθούν για παραπέρα ανάληψη πρωτοβουλιών, συνεργασιών και καινοτομιών. Αυτό επιτυγχάνεται στην βάση δύο στρατηγικών επιλογών που σχετίζονταν αφενός με την «συνένωση δυνάμεων» μέσω του συνεταιρισμού του με άλλον παραγωγό, και αφετέρου μέσα από την μεταφορά και προσαρμογή ενός εξωτοπικού πετυχημένου παραγωγικού παραδείγματος που ήταν το πλυντήριο /συσκευαστήριο πατάτας από την Αχαΐα. Η επίτευξη και υπέρβαση των αρχικών στόχων (βελτίωση της οικονομικής τους θέσης και των συνθηκών διαβίωσης), η μεγέθυνση της τεχνολογικής τους βάσης και το άνοιγμα στην κεντρική

βιομηχανική-βρώσιμη ντομάτα, φασολάκια κλπ το 1986 καταλήγουν να γίνουν 470 στρέμματα το

αγορά ωθεί τους νεότευκτους επιχειρηματίες σε συνεργασία παραγωγής με μικρούς καλλιεργητές. Μέσα από αυτές τις άτυπες συμβολαιακές «γεωργίες» και τα χαλαρά δίκτυα συνεργασίας οι μικροί παραγωγοί μονοδραστήριοι ή πολυαπασχολούμενοι (π.χ οικοδόμοι) επιβιώνουν, και το τοπικό κοινωνικοπαραγωγικό σύστημα παγιώνεται και αποκτά διάρκεια 20 τουλάχιστον ετών. Διαπιστώνεται δηλαδή, το πέρασμα από μια κάθετη μεγέθυνση και παραγωγική ολοκλήρωση της μεμονωμένης εκμετάλλευσης/επιχείρησης σε μια «οριζόντια ανάπτυξη μέσω των αγροτικών δικτύων, των καινοτομιών και της μάθησης»¹⁷². Στο πλαίσιο αυτό τα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα της ανάπτυξης είναι εμφανής τόσο σε επίπεδο παραγωγής και εμπέδωσης νέων τεχνολογικών καινοτομιών στον κλάδο του καρότου όσο και με την δημιουργία νέων μικρομεσαίων επιχειρήσεων γύρω από το καρότο, (σακούλες, αντιπροσωπείες γεωργικών μηχανημάτων κλπ). Με άλλα λόγια θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως στον χώρο της ευρύτερης περιοχής της Δροσοπηγής, η δυναμική της αγροτικής δραστηριότητας έφτασε σε ένα υπέρτατο σημείο παραγωγικής ωρίμανσης καθώς τότε δομήθηκε ένα τοπικό παραγωγικό σύστημα εξειδίκευσης (με βάση το καρότο), και παγιώθηκε με την διεύρυνση της παραγωγικής βάσης μέσω της εμπλοκής των μικρών παραγωγών, συντελώντας στην κοινωνικοοικονομική συνεκτικότητα της κοινότητας, αλλά και πυροδοτώντας περαιτέρω κοινωνικοπαραγωγικούς μετασχηματισμούς ειδικότερα τα τελευταία χρόνια¹⁷³.

Σήμερα στην κοινότητα βρίσκονται 6 πλυντήρια/ συσκευαστήρια μέσω των οποίων επεξεργάζονται και διακινούνται σε ολόκληρη την Ελλάδα χιλιάδες τόνοι καρότου ετησίως. Ωστόσο, η εποχή κατά την οποία για πρώτη φορά εμφανίστηκαν και αξιοποιήθηκαν με μεγάλη επιτυχία τα συγκεκριμένα μέσα, αποτέλεσε το σημείο τομής για μια διαφορετικής μορφής διαχείρισης της αγροτικής εκμετάλλευσης καθώς εγκαίνιαζόταν το μεταπαραγωγικό στάδιο επεξεργασίας του αγροτικού προϊόντος που μέχρι τότε ήταν άγνωστο για τους καλλιεργητές. Η πολύ χαρακτηριστική φράση του παραγωγού και ιδιοκτήτη του πρώτου συσκευαστηρίου: «τα καρότα τα δικά μας μιλούσαν διαφορετικά στην αγορά» συμβολικά αποτυπώνει, το μεγάλο πέρασμα που γίνεται τότε, στις νέες και ευέλικτες μορφές διακίνησης του προϊόντος και στις προηγμένες μορφές διαχείρισης της αγροτικής εκμετάλλευσης, εντάσσοντας την έτσι

1990. Πηγή: Δελτία απογραφής γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής 1981-2001.

¹⁷² Murdoch, (2000: 407-419)

¹⁷³ Βλέπε σχετικό μελλοντικό κεφάλαιο.

στην λογική, της άμεσης προσβασιμότητάς της στο οργανωμένο σύστημα της αγοράς. Επιπλέον με την επεξεργασία στο μεταπαραγωγικό στάδιο, το καρότο, αποκτούσε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με άλλα, καθώς η καθαριότητα, η γυαλάδα και η συσκευασία το έκαναν περισσότερο ανταγωνιστικό, αυξάνοντας κατά πολύ την εμπορική του αξία. Το γεγονός αυτό ήταν επόμενο να επιδράσει σημαντικά και στην βελτίωση του αγροτικού εισοδήματος των δύο συνεταίρων καθώς ήταν εκείνοι (και όχι ως συνήθως κάποιος εξωτοπικός έμπορος) που καρπώνονταν την προστιθέμενη αξία της συσκευασίας. Το παραγόμενο εισόδημα έμενε στην κοινότητα συμβάλλοντας, γενικότερα στην ενίσχυση της τοπικής και περιφερειακής αγροτικής οικονομίας, που εκτός από τις επενδύσεις γεωργικού και παραγωγικού χαρακτήρα (γεωτρήσεις, τεχνολογικός εξοπλισμός, αγορά χωραφιών) επιμεριζόταν και σε τομείς που είχαν σχέση με την βελτίωση των βιοτικών και οικιστικών συνθηκών των κατοίκων.

Οι επενδυτικές πρωτοβουλίες που ανέπτυξαν οι δύο συνέταιροι τότε στην μικροκοινωνία της Δροσοπηγής, για την αξιοποίηση των καινοτόμων τεχνολογιών, οδήγησαν τελικά σε αναδιαρθρώσεις των αγροτικών τους εκμεταλλεύσεων με εντυπωσιακά αποτελέσματα σε επίπεδο παραγωγικών επιδόσεων. Παράλληλα, το πρωτόγνωρο πεδίο των κοινωνικοοικονομικών και διαρθρωτικών αλλαγών αποτέλεσε, συνάμα, και ένα κομβικό σημείο αναφοράς προς μια μεταβατική οικοδόμηση μιας νέας και εκσυγχρονιστικής ιδιότητας των συγκεκριμένων καλλιεργητών με άμεσες συνέπειες για το πολιτισμικό μόρφωμα της κοινότητας. Όπως και στις αντίστοιχες περιπτώσεις, του πρώτου μαγγανοπήγαδου, της πρώτης αγροτικής αποθήκης και του πρώτου ανοίγματος στην καλλιέργεια του καρότου, εκείνο το οποίο έχει κεντρική αξία για την διαχείριση των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων στην κοινότητα είναι το ποιος, και κάτω από ποιες προϋποθέσεις τολμά να κάνει το καινοτόμο βήμα, και πως, η επιτυχία του αυτή αποκρυπτογραφείται στο συνειδησιακό επίπεδο και στο συμβολικό πεδίο των πολιτισμικών συσχετισμών και των κοινωνικοοικονομικών ιεραρχήσεων που επικρατούν στην κοινότητα. Σχετικά με αυτόν τον προβληματισμό είναι σημαντική η προφορική μαρτυρία ενός ηλικιωμένου παραγωγού (75 ετών), και συνάμα κοινωνικά καταξιωμένου λόγω της καλοσύνης και της εντιμότητάς του. Οι νηφάλιες και θυμοσοφικές του παρατηρήσεις για τα κάθε λογής τεκταινόμενα στην κοινότητα, αγγίζουν όλους τους παραγωγούς και θα μπορούσε να πει κανείς ότι αποτελούν μια έμμεση επιβεβαίωση των όσων στην πραγματικότητα συμβαίνουν. Έτσι και στην

περίπτωση κατά την οποία επιχείρησα να διαμορφώσω μια εικόνα για το οικονομικό και κοινωνικό προφίλ των δύο συνεταίρων (συζητώντας μαζί τους), όλα εκείνα που κατά καιρούς άκουγα για εκείνους αποτυπώθηκαν συνοπτικά στον προφορικό του λόγο:

«Έδωσαν πολλά μαθήματα ετούτοι εδώ. Δεν κατάφεραν και λίγα. Και να φανταστείς ότι ξεκινήσανε από χαμηλά, τον έναν μάλιστα τον θυμάμαι να κάνει τράκα στην πλατεία για να φουμάρει. Ούτε τσιγάρα δεν είχε. Βολοδέρνανε και με τις οικοδομές. Αλλά είπαμε, έδωσαν μαθήματα και άνοιξαν δρόμους».

Είναι σημαντικό λοιπόν να επισημανθεί πως, και οι δύο συνεταίροι δεν ανήκουν στην κατηγορία των μεσαίων ή μεγάλων κτηματιών. Ο πρώτος για να συμπληρώσει το αγροτικό του εισόδημα απασχολείται και σε εξωαγροτικές δραστηριότητες, κυρίως οικοδομικές. Έχει όμως την τύχη, η εκμετάλλευσή του να συνορεύει με τα χωράφια των δύο πρωτοπόρων του καρότου, και έτσι να παρακολουθεί από κοντά τις αλλαγές στις υποδομές των εκμεταλλεύσεών τους και τις μεγάλες παραγωγικές τους επιδόσεις. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει:

«ήμουν μάρτυρας πρωτόγνωρων δραστηριοτήτων γιατί έβλεπα κάτι που δεν είχα ξαναδεί μέχρι τότε. Δούλεψα ακριβώς όπως και εκείνοι. Μόνο που με την στέρνα δεν μπορούσα ούτε εγώ, ούτε και η οικογένειά μου να αντέξουμε τις συνθήκες της λάσπης και της υγρασίας».

Ο συγκεκριμένος παραγωγός λοιπόν, προχωράει ένα βήμα παραπάνω, σε σχέση με τους γείτονες/συγχωριανούς του, καθώς διαπιστώνει πως η επεξεργασία (μέσω του πλυντηρίου που υπάρχει στην γειτονική κοινότητα) ενός άλλου προϊόντος (των γεωμήλων) μετά την συλλογή, αλλάζει κατά πολύ την εξωτερική του εμφάνιση (καθαρότητα, γυαλάδα) με θετικά αποτελέσματα στην διαμόρφωση της εμπορικής του αξίας στην κεντρική αγορά. Αναζητά, κατά συνέπεια αντίστοιχη μέθοδο επεξεργασίας και για το δικό του προϊόν που είναι το καρότο. Κατά τρόπο αντίστοιχο, ο συνεταίρος του δεν έχει μεγάλο κλήρο, καθώς εντάσσεται και εκείνος στους μικροκαλλιεργητές της Δροσοπηγής με περιορισμένο αγροτικό εισόδημα. Ακολουθεί όμως και αυτός, όπως οι περισσότεροι στην κοινότητα, την νέα παραγωγική και προσοδοφόρα «μόδα» του καρότου αναζητώντας, νέους τρόπους συλλογής του προϊόντος του.

Μέσα από μια ορθολογική αξιολόγηση της πραγματικότητας (διαθέσιμη τεχνογνωσία στη γειτονική κοινότητα σε σχέση με τα γεώμηλα, εγγύτητα της Αθήνας, αυξανόμενη ζήτηση για ποιοτικό προϊόν) και σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, οι δύο συνεταίροι κατάφεραν να αναπτύξουν ιδιαίτερες δεξιότητες και

αποτελεσματικές στρατηγικές που οδήγησαν στην μεγαλύτερη ανταγωνιστικότητα των προϊόντων τους. Επιπλέον, η ικανότητά τους να διαχειρίζονται τεράστιες ποσότητες καρότου και να διαπραγματεύονται από θέση ισχύος την εμπορική του αξία, σε συνδυασμό με τις συμφωνίες που ανέπτυξαν με τους άλλους παραγωγούς και τις αγροτικές βιομηχανίες μεταποίησης του αγροτικού προϊόντος, συντέλεσαν στην ριζική διαφοροποίηση της επαγγελματικής τους υπόστασης. Με λίγα λόγια, είχαν μετατραπεί από απλοί «παραδοσιακοί» παραγωγοί σε δυναμικούς και επιτυχημένους χονδρέμπορους. Το πλυντήριο/ συσκευαστήριο ήταν ένα πεδίο σύγχρονης και αποδοτικής τεχνολογίας, που ουσιαστικά χαρακτηριζόταν από μια πολυσυνθετότητα, καθώς απεικόνιζε αφενός, την διαδικασία ενσωμάτωσης του αγροτικού χώρου στο ορθολογικό και σύγχρονο πεδίο της ευρύτερης οικονομίας και αφετέρου, αναδείκνυε την συγχώνευση των αλληλοεπικαλυπτόμενων επαγγελματικών, (μέχρι τότε ασυμβίβαστων), ιδιοτήτων του αγρότη και του χονδρέμπορου. Οικοδομείται κατά συνέπεια, μια νέα ταυτότητα η οποία εμπεριέχει την στενή αλληλεξάρτηση τουλάχιστον δύο -και μη ταυτιζομένων μέχρι τότε- μορφών κοινωνικής και οικονομικής δράσης¹⁷⁴. Οι δύο συνεταίροι που μέχρι πρότινος δραστηριοποιούνταν στις μικρές τους εκμεταλλεύσεις, (και που εξασκούσαν και εξωαγροτικές δραστηριότητες, όπως οικοδομή), επέκτειναν τελικά δυναμικά την δράση τους και στον «καινούργιο κόσμο» του χονδρεμπορίου που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και θεματικές -marketing, διακίνηση, πληροφόρηση κλπ- οι οποίες επηρεάζονται από το ευρύτερο -εθνικό και παγκόσμιο- πεδίο αγορών. Η συγκεκριμένη λοιπόν «υπερβατική» επιλογή (συσκευαστήριο), επέτρεψε την πολιτισμική αλληλόδραση της τοπικής, περιορισμένης και περιχαρακωμένης -μέχρι τότε- καλλιεργητικής δράσης και της νέας διευρυμένης και δυναμικής εμπορικής δραστηριότητας. Κατά συνέπεια η νέα ταυτότητα που προκύπτει, είναι απόρροια αυτών των συγκεκριμένων δράσεων και των διάσπαρτων, κινούμενων, συνδεδεμένων ωστόσο μεταξύ τους αναπαραστάσεων, σε πολλούς και διαφορετικούς χώρους¹⁷⁵. Πράγματι, μέχρι τότε η

¹⁷⁴ Ε Παπαταξιάρχης (1996: 205)

¹⁷⁵ Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει η Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (2003: 18), στο νέο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, «οι ταυτότητες σε ένα τέτοιο τοπίο δεν μπορεί παρά να είναι ρευστές, αποσπασματικές, άστατες, θραυσματικές, υβριδικές, υποκειμενικές, προσωρινές, συμπτωματικές» καθώς οι ανθρώπινες εμπειρίες και δραστηριότητες ασκούνται με γνώμονα τις ευρύτερες -παγκόσμιες- κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους. Κατά τρόπο αντίστοιχο ο G. Marcus (1998:67-108), επισημαίνει «ο τόπος όπου ζει κανείς αποτελεί ένα κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτείται η ταυτότητά του-για τους γείτονες, τους φίλους, τους συγγενείς ή τους ξένους- αλλά δεν συνιστά ούτε το μοναδικό ούτε ίσως το σημαντικότερο. Αυτή ακριβώς τη διαδικασία της διασπαρμένης κατασκευής

ιδιότητα «έμπορος» στην σκέψη των Δροσοπηγιωτών ταυτιζόταν με την έννοια του εξωτοπικού με έμφαση στην διάσταση της απόστασης. Ο έμπορος δηλαδή μέχρι τότε ήταν τοποθετημένος κάπου έξω και μακριά από την κοινότητα, και ήταν μια ιδιότητα ασυμβίβαστη ως προς εκείνη του παραγωγού. Το χωράφι με την αποθήκη από την μια, και η κεντρική λαχαναγορά από την άλλη συγκροτούσαν σε σημασιολογικό επίπεδο δύο διαφορετικούς κόσμους οι οποίοι αντικατόπτριζαν διαφορετικές οικονομικές δραστηριότητες και αντανakλούσαν την οικοδόμηση και των αντίστοιχων πολιτισμικών ταυτοτήτων, εκείνων του εμπόρου και του παραγωγού. Ταυτόχρονα όμως αποτελούσαν και κοινούς τόπους συνάντησης και διαπραγμάτευσης με βάση το αγροτικό προϊόν καθώς, είτε ο έμπορος θα έρχονταν στην κοινότητα για να παραλάβει τις συμφωνημένες ποσότητες, είτε ο παραγωγός θα πήγαινε στο πόστο του εμπόρου στην αγορά για να πουλήσει τα προϊόντα του. Η όσμωση αυτών των ξεχωριστών μέχρι τότε κόσμων, του χονδρεμπορίου και της παραγωγής, που πραγματώνεται με την επιτυχημένη στρατηγική επένδυση των δύο συνεταίρων σε τεχνολογία αιχμής και την αποτελεσματική ικανότητα διαχείρισης εκατοντάδων τόνων προϊόντος, αποτελεί την γενεσιουργό αιτία ανάδυσης και θεμελίωσης της κοινωνικοοικονομικής υπόστασης ενός νέου τύπου αγρότη στην κοινότητα. Του παραγωγού /εμπόρου-επιχειρηματία¹⁷⁶. Η νέα επαγγελματική ταυτότητα, προσλαμβάνεται ως κυρίαρχη, μέσα σε ένα νέο διαμορφούμενο πλέγμα κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων στην κοινότητα, καθώς ανατρέπονται για άλλη μια φορά πολλά από τα παραδοσιακά πρότυπα της προσωπικής επιτυχίας και καταξίωσης που αρθρώνονταν κυρίως με βάση την μεγάλη γαιοκτησία το εντυπωσιακό διώροφο σπίτι, και τις αξιοθαύμαστες παραγωγικές δυνατότητες που

της ταυτότητας- τις κινούμενες και συνδεδεμένες αναπαραστάσεις σε πολλούς και διαφορετικούς χώρους, με διαφορετικό χαρακτήρα-είναι που πρέπει να συλλάβουμε ως κοινωνικό γεγονός».

¹⁷⁶Η περίπτωση των «επιτυχημένων» εμπόρων/ επιχειρηματιών, απαντά θετικά στο ερώτημα του κατά πόσο οι αγρότες μπορούν να περάσουν από μια γεωργία της παραγωγής σε μια γεωργία των εμπορικών υπηρεσιών στη βάση μιας καινοτομικής και ενίοτε πολυδραστήριας μικρής επιχείρησης υπερβαίνοντας την γεωργική (επαγγελματική) ιδιότητά τους. Βλ. Σχετ. T. Marsden. (1999:501-520), Fuller (1990:361-371). Βεβαίως θα πρέπει να επισημανθεί πως εκκρεμεί να απαντηθεί και ένα δεύτερο ερώτημα που τίθεται από τους παραπάνω ερευνητές και αφορά στο κατά πόσο οι παραγωγοί μπορούν να ανταποκριθούν εξίσου πετυχημένα και σε ένα ρόλο «διαχειριστή του περιβάλλοντος», (local environmental manager), ιδιαίτερα στις ζώνες εντατικής γεωργίας, (όπου ανήκει και η Δροσοπηγή), όπου το μοντέλο αυτό παραγωγής μοιάζει ακόμα τουλάχιστον στην αντίληψη των παραγωγών μονόδρομος. Και όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Marsden (οπ. 510) , η πρόκληση για την Ευρωπαϊκή Αγροτική πολιτική αλλά και για τους ίδιους τους αγρότες είναι, πώς να «επανενοματώσει» την γεωργία στην ύπαιθρο ή αλλιώς πώς να ξανατοποθετήσει την γεωργία στην αγροτική οικονομία και το αγροτικό περιβάλλον από τα οποία φάνηκε να αποδεδειγμένη κατά την παραγωγιστική φάση της γεωργικής ανάπτυξης. Αλλά με τα περιβαλλοντικά ζητήματα θα ασχοληθούμε αργότερα.

είχαν να επιδείξουν κυρίως οι μεγαλοκτηματίες της κοινότητας. Η επένδυση του πλυντηρίου/συσκευαστηρίου αναγνωρίζεται από τους περισσότερους κατοίκους ως επιτυχημένη, όχι μόνο διότι μέσω αυτής διαπιστώνεται η βελτιωμένη οικονομική θέση και το νέο υψηλό βιοτικό επίπεδο των δύο συνεταίρων (κτίσιμο οικιών, αγορά αυτοκινήτων, ενίσχυση των παραγωγικών ικανοτήτων τους κλπ), αλλά κυρίως γιατί προσλαμβάνεται ως μια πράξη υπέρβασης των παγιωμένων ορίων μέσα στα οποία κινούνταν οι μικροκαλλιεργητές. Η δυνατότητα -για παράδειγμα- προσφοράς εργασίας και σε άλλους μικροπαραγωγούς (μέσω των συμφωνιών-συνεργασιών μεταξύ συσκευαστηρίου και μικροπαραγωγών για την μεταπώληση ποσοτήτων καρότου εξασφαλίζοντας την σιγουριά ενός ικανοποιητικού εισοδήματος για τους δεύτερους), καταξίωσε στα μάτια των συγχωριανών, τους δύο συνεταίρους καθώς την δυνατότητα αυτή μέχρι τότε μόνο οι μεγαλοκτηματίες μπορούσαν να την προσφέρουν. Κατά συνέπεια οι δύο συνεταίροι μέσω της νέας κοινωνικής τους δράσης μπαίνουν σε μια δυναμική διαδικασία κοινωνικής ανέλιξης, καθώς μπορούν να αναπτύξουν σχέσεις εξάρτησης -άρα και εξουσίας- όχι μόνο με τους συγχωριανούς τους αλλά και με μεγάλες εξωτοπικές αγροβιομηχανίες. Εξάλλου, το νόημα που προκύπτει από τον εντόπιο λόγο όταν μέσω αυτού αναγνωρίζεται πως: «Ετούτοι εδώ έδωσαν πολλά μαθήματα και άνοιξαν δρόμους», σημαίνει πως η νέα ιδιότητα προσλαμβάνουσα ως πρότυπο και μοντέλο προς μίμηση, γέννησε προσδοκίες και ενέπνευσε συμπεριφορές για αντίστοιχες κοινωνικές δράσεις που οδηγούν στην κοινωνική καταξίωση και στην κοινωνική αναγνώριση. Κατά συνέπεια η μορφή που λαμβάνει η επένδυση του πλυντηρίου/συσκευαστηρίου δεν είναι μόνο αναδιαρθρωτική (σε σχέση με τις εκμεταλλεύσεις), και οικονομική (σε σχέση με την ενδυνάμωση του εισοδήματος), αλλά έχει κυρίως μια συμβολική διάσταση καθώς προσέδωσε σε αυτούς που την εισήγαγαν αυξημένο κοινωνικό γόητρο και καταξίωση. Με άλλα λόγια η στρατηγική της επιχειρηματική τους τόλμης, λαμβάνει μορφές συμβολικού κεφαλαίου και οι δράσεις αυτές επιτρέπουν τη διαφοροποίηση μέσα από μια διαδικασία κοινωνικής επαναταξινόμησης, αντιληπτής και νόμιμης για την τοπική κοινωνία¹⁷⁷.

¹⁷⁷ Πρόκειται για μια αντιπροσωπευτική περίπτωση μετασχηματισμού του χρηματικού κεφαλαίου σε συμβολικό κεφάλαιο όπως χαρακτηριστικά το ονομάζει ο P. Bourdieu (2002). Ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα δραστηριοποιούνται στο καθημερινό γίνεσθαι μιας κοινωνίας, κοινότητας ή κοινωνικής ομάδας ανάμεσα στα άλλα χαρακτηρίζεται και από την εκδήλωση ανταγωνιστικών συμπεριφορών που στόχο έχουν την διαφοροποίησή (των ατόμων) που προκύπτει από την δημόσια αναγνώριση και την κοινωνική καταξίωση και επιβεβαίωση, μέσα από τις διάφορες μορφές χρήσης ή επένδυσης που μπορεί να πάρει το οικονομικό κεφάλαιο. Βεβαίως θα πρέπει να επισημανθεί πως η κοινωνική

Οι δύο παραγωγοί, που την δεκαετία του '60, κατάφεραν να αναβαθμίσουν την παραγωγική τους ικανότητα και το κοινωνικοοικονομικό τους status, ρισκάροντας την υιοθέτηση μιας νέας και σχετικά άγνωστης καλλιέργειας, μετατράπηκαν από απλοί μικροκαλλιεργητές σε «αγροτικούς επιχειρηματίες-ενοικιαστές», συγκροτώντας την πρώτη γενιά πρωτοπόρων του καρότου. Δέκα σχεδόν χρόνια αργότερα, δύο επίσης μικροί, αλλά εξίσου διορατικοί παραγωγοί, επένδυσαν και ρίσκαραν σε καινοτόμες τεχνολογίες πετυχαίνοντας κάτι παραπάνω, τον μετασχηματισμό τους σε παραγωγούς /εμπόρους-επιχειρηματίες, διαμορφώνοντας την δεύτερη γενιά πρωτοπόρων του καρότου. Η νέα επαγγελματική ταυτότητα των δύο παραγωγών απέκτησε ξεχωριστή πολιτισμική αξία για την τοπική κοινωνία. Με άλλα λόγια ενίσχυσε σε συλλογικό συνειδησιακό επίπεδο αυτό το οποίο είχε ήδη διαμορφωθεί πριν μερικά χρόνια στην κοινότητα, και αφορούσε στην ανατροπή της κυρίαρχης νοοτροπίας περί προδιαγεγραμμένης πρωτοκαθεδρίας σε όλα τα επίπεδα, των μεγαλοκτηματιών.

Πράγματι και στην περίπτωση των τεχνολογικών καινοτομιών που αναδιαρθρώνουν την παραγωγική διαδικασία την περίοδο 1980-1985, οι μεγαλοκτηματίες παραμένουν αμέτοχοι και απλοί παρατηρητές. Η επιτυχημένη υπέρβαση των παγιωμένων ορίων μέσα στα οποία συγκροτούνταν η ταυτότητα των μικροκαλλιεργητών, αποδυνάμωσε το εντόπιο μόρφωμα της προσωπικής επιτυχίας, της επαγγελματικής ολοκλήρωσης και καταξίωσης που δημιουργούσε μέχρι τότε, το προνόμιο της πολιτικής εκπροσώπησης, το σύγχρονο σπίτι, και το ισχυρό εισόδημα που προέκυπτε από την μεγάλη γαιοκτησία. Οι ατομικές επιλογές των μικρών παραγωγών αποτέλεσαν τις κεντρόφυγες δυνάμεις από μια πολιτισμικά καθορισμένη μορφή συγκρότησης των παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων. Ουσιαστικά, με τις επιλογές τους, οι επενδυτές του συσκευαστηρίου-πλυντηρίου συγκρότησαν την «δεύτερη γενιά» πρωτοπόρων διαμορφώνοντας αντίστοιχα, σε επίπεδο τοπικής κοινωνίας, την δεύτερη μεγάλη αμφισβήτηση της «αριστοκρατίας των μεγαλοκτηματιών».

Η διάσπαση των παραδοσιακών σχέσεων εξάρτησης, η ανατροπή των παγιωμένων αξιών περί ιδανικής αναγνώρισης και ο επανακαθορισμός των ορίων της

καταξίωση και το αναβαθμισμένο κοινωνικό γόητρο που προκύπτει από την μετατροπή του χρήματος σε υλικές (π.χ συσκευαστήριο, πολυτελής οικία, ακριβό αυτοκίνητο), ή άυλες (π.χ διασκέδαση σε πολυτελή μαγαζιά) δραστηριότητες, εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τις κοινωνικές αξίες και τα πολιτισμικά δεδομένα που ισχύουν κάθε φορά για την οποιανδήποτε κοινωνία, κοινότητα, ή κοινωνική ομάδα.

κοινωνικής στρωμάτωσης, διαμόρφωσαν στην συλλογική συνείδηση των κατοίκων μια εκσυγχρονιστική νοοτροπία («άνοιξαν νέους δρόμους»), περί επιτυχίας, κοινωνικοοικονομικής καταξίωσης και προσωπικής ανέλιξης, στο πλαίσιο των οποίων κυριαρχούν το κίνητρο, η διορατικότητα, το διερευνητικό βλέμμα, το ρίσκο, η εφευρετικότητα και η ευελιξία των μικρών καλλιεργητών, που απέδειξαν ότι μπορούν να συμβάλουν στην διαμόρφωση μιας διαφορετικής δυναμικής για την τοπική ανάπτυξη. Και όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Λευτέρης, ένας πολύ δραστήριος παραγωγός και από τους κεντρικούς πληροφορητές μου: «ο πεινασμένος είναι αυτός που ρισκάρει. Άμα δεν πεινάς, δεν κοιτάς. Το σπρώξιμο στις καλλιέργειες του χωριού από το '60 και μετά, έγινε λόγω Αθήνας και λόγω πείνας».

4.2. Η αθέατη διάσταση της αναδιάρθρωσης, και η επικυριαρχία του πολιτισμού απέναντι στην φύση.

«Πως ήρθαν τα λεφτά και έγιναν χρήματα».

Η άμεση επιρροή του κοντινού αστικού κέντρου στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας στην κοινότητα της Δροσοπηγής δεν σχετίζονταν μόνο με την γένεση των τεχνολογικών καινοτομιών, όπως αυτές του συσκευαστηρίου και της μηχανικής συλλογής, όπου σε ορισμένες αγροτικές εκμεταλλεύσεις σήμανε τον μετασχηματισμό τους σε οργανωμένες αγροτικές επιχειρήσεις χονδρεμπορίου. Υπάρχει και μια άλλη βασική διάσταση της τοπικής ανάπτυξης στην κοινότητα εκείνη την περίοδο, που αφορά στην οργάνωση μικρών (στην αρχή 10-15 στρεμμάτων), αλλά δυναμικών και ευέλικτων αγροτικών-επιχειρηματικών μονάδων οι οποίες αναδύθηκαν αφενός, εξαιτίας της νομοθετικής μεταρρύθμισης της τότε κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ σχετικά με τις άδειες πώλησης στις λαϊκές αγορές και αφετέρου, από την αξιοποίηση της εργασίας των πρώτων μεταναστών που εμφανίστηκαν στην κοινότητα στις αρχές του 1980.

Παρά την υιοθέτηση της καλλιέργειας του καρότου από τους περισσότερους παραγωγούς, στην κοινότητα της Δροσοπηγής, υπήρχαν και αρκετές περιπτώσεις καλλιεργητών που αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στην σχετικά υψηλή επένδυση των κλασικών συντελεστών της παραγωγής (χωράφια, κεφάλαιο, σύγχρονη τεχνολογία κλπ) που απαιτούσε η νέα καλλιέργεια. Σε σημαντικό βαθμό, η αδυναμία

αυτή εντοπιζόταν, στην ύπαρξη μικρού και κατακερματισμένου κλήρου και περιορισμένων αντίστοιχα διαθέσιμων κεφαλαίων για επενδύσεις εκσυγχρονιστικού χαρακτήρα. Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα αφορούσε στην ύπαρξη νερού, καθώς αυτό αποτελούσε το αδύνατο σημείο εκείνων των παραγωγών που δεν το διέθεταν, καθώς η έλλειψή του, σήμαινε την απώλεια της κινητήριου δύναμης της παραγωγικής τους διαδικασίας. Πράγματι, παρόλο που και άλλοι παραγωγοί, είχαν πολύ μικρό κλήρο (10-15 στρέμματα) και περιορισμένα κεφάλαια και τεχνολογικά μέσα, ωστόσο κατάφεραν να αναπτύξουν έντονη παραγωγική δραστηριότητα (αγορές χωραφιών, τρακτέρ κλπ) και να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο (χτίσιμο σπιτιού, αγορά αυτοκινήτων κλπ.) εξαιτίας της άρδευσης του καρότου, με σημαντικές ποσότητες νερού που υπήρχε ήδη στα χωράφια τους. Κατά συνέπεια, στην περίπτωση εκείνων των εκμεταλλεύσεων, που λόγω της άνισης πρόσβασης στους συντελεστές παραγωγής, δεν θα κατάφερναν να ανταποκριθούν και να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα την παραγωγικής διαδικασίας και εμπορίας των αγροτικών προϊόντων, και με ορατό τον αυξανόμενο ανταγωνισμό, προέβαλε σημαντικός ο κίνδυνος της μερικής (μέσω της ετεροαπασχόλησης των παραγωγών) ή οριστικής εγκατάλειψής τους. Καθοριστική συμβολή στην ανάσχεση αυτής της δυσοίωνης προοπτικής, αποτέλεσε το νομοθετικό πλαίσιο της εποχής εκείνης, που παρείχε το δικαίωμα σε παραγωγούς, να πωλούν οι ίδιοι τα προϊόντα τους στις λαϊκές αγορές των πόλεων. Σε συνδυασμό μάλιστα με την αξιοποίηση των λιγοστών μεταναστών (από την Ινδία και το Πακιστάν) που για πρώτη φορά τότε, είχαν κάνει την εμφάνισή τους στην κοινότητα ενισχύθηκαν οι δυνατότητες των συγκεκριμένων μικροκαλλιεργητών να ορθοποδήσουν πραγματικά.

Σήμερα στην κοινότητα υπάρχουν 8 οικογένειες που ασχολούνται αποκλειστικά με το λιανικό εμπόριο των λαϊκών αγορών, και ο Λευτέρης (42 ετών) αντιπροσωπεύει μια από αυτές, καθώς είναι ο πρώτος που δραστηριοποιήθηκε στον συγκεκριμένο τομέα. Τότε, την περίοδο 1981-1984, ήταν ένας από εκείνους τους μικροκαλλιεργητές, που αντιμετώπισαν ορατό τον κίνδυνο του αποκλεισμού τους από την παραγωγική διαδικασία και της συνεπαγόμενης εγκατάλειψης των χωραφιών τους. Σήμερα, μαζί με τον αδερφό του, (50 ετών) έχουν συστήσει μια οργανωμένη επιχείρηση λιανικού εμπορίου αγροτικών προϊόντων τα οποία διαθέτουν στις λαϊκές αγορές του λεκανοπεδίου. Και τα δύο αδέρφια, έχουν ένα σχετικά ικανοποιητικό εκπαιδευτικό επίπεδο, αφού ο Λευτέρης είναι απόφοιτος Λυκείου και ο αδερφός του απόφοιτος τεχνικής σχολής κλωστοϋφαντουργίας. Ο κλήρος των νοικοκυριών τους

που ανέρχεται σε 70 περίπου στρέμματα για κάθε έναν ξεχωριστά, είναι σχετικά υψηλός σε σχέση με τον μέσο κλήρο πανελλαδικώς (42 στρ.). Αν υπολογιστούν και τα 100 περίπου στρέμματα που ενοικιάζουν από άλλους Δροσοπηγιώτες, τότε μιλάμε για μια αγροτική εκμετάλλευση συνολικής έκτασης 250 περίπου στρεμμάτων. Οι κύριες καλλιέργειες της επιχείρησης είναι τα κρεμμύδια (30στρ), τα καρότα (30στρ), τα φασολάκια (30στρ), η βιομηχανική ντομάτα (5στρ), η βρώσιμη ντομάτα (15στρ), τα κολοκυθάκια και οι πιπεριές (από 6στρ), οι μελιτζάνες τα αγγουράκια, τα πράσα, ο μαϊντανός και τα χλωρά κρεμμυδάκια από 2στρ). Υπάρχουν επίσης και 60 στρέμματα με δημητριακά (σιτάρι, κριθάρι), και τέλος 60 στρέμματα βίκος και τριφύλλι τα οποία προορίζονται για τις διατροφικές ανάγκες των 100 αιγοπροβάτων που διαθέτει συμπληρωματικά η επιχείρηση. Αν σε αυτή την μεγάλη στρεμματική έκταση, συνυπολογιστούν, η υλικοτεχνική υποδομή (3 γεωργικοί ελκυστήρες με τα παρελκόμενά τους, 4 ενεργές γεωτρήσεις με όλο τον αρδευτικό εξοπλισμό) και το εργατικό δυναμικό των χωραφιών που αποτελείται από 6 μόνιμους αγρεργάτες (μετανάστες), και 15-20 εποχιακούς των καλοκαιρινών μηνών, τότε μπορούμε να μιλάμε για μια αγροτική εκμετάλλευση με εντυπωσιακές παραγωγικές και επιχειρηματικές δυνατότητες.

Στον περιβάλλοντα χώρο των νοικοκυριών τους, (κάτω από την πιλοτή της κατοικίας τους) έχουν οργανώσει μια μονάδα επεξεργασίας των προϊόντων τους, που περιλαμβάνει επαγγελματικό ψυγείο αποθήκευσης, αντίστοιχο με αυτά που χρησιμοποιούν τα μεγάλα κρεοπωλεία, επαγγελματικό φορτηγό-ψυγείο μεταφοράς, μέσα συσκευασίας νωπών προϊόντων (κλούβες, καφάσια, διάφανες πλαστικές σακούλες, χαρτοκιβώτια) και δύο μεταλλικά συστήματα διαλογής (σχάρες). Την υλικοτεχνική αυτή υποδομή πλαισιώνουν δύο συνεργεία εργαζομένων των 3 ατόμων, όπου το ένα ασχολείται με την διαλογή και το άλλο με την συσκευασία των αγροτικών προϊόντων. Στις μεταλλικές σχάρες τοποθετούνται συνήθως τα κρεμμύδια, αφού προηγουμένως έχουν συλλεχθεί από άλλο συνεργείο εργασίας στο χωράφι. Οι εργαζόμενοι στις σχάρες πρέπει να ξεχωρίσουν με αυστηρά κριτήρια επιλογής τα μικρά, μεσαία, και μεγάλου μεγέθους κρεμμύδια, και έπειτα το άλλο συνεργείο να τα τοποθετήσει στις αντίστοιχες συσκευασίες ανάλογα με τον τρόπο προορισμού τους. Τα μεγάλα προορίζονται για επιχειρήσεις όπως ταβέρνες, σουβλατζίδικα, ξενοδοχεία, καθώς το συγκεκριμένο μέγεθος βοηθά στον γρήγορο καθαρισμό τους έτσι ώστε να εξοικονομείται χρόνος και λιγότερα μεροκάματα από το προσωπικό των εν λόγω επιχειρήσεων. Τα μικρά και τα μεσαία τοποθετούνται αντίστοιχα, σε ειδικά νάιλον

αεριζόμενα τσουβάλια, όπου τα πρώτα προορίζονται αποκλειστικά για στιφάδο, ενώ τα άλλα για τις σαλάτες ή για το μαγείρεμα άλλων φαγητών. Πάντως και τα τρία μεγέθη καταλαμβάνουν ξεχωριστή θέση στον πάγκο της λαϊκής έτσι ώστε να καλυφθούν όλες οι αγοραστικές προτιμήσεις των καταναλωτών. Κατά αντίστοιχο τρόπο επιλέγονται και συσκευάζονται και τα υπόλοιπα αγροτικά προϊόντα όπως τα καρότα, τα φασολάκια, οι επιτραπέζιες ντομάτες, κλπ. ενώ στην συνέχεια φορτώνονται, είτε στα αγροτικά αυτοκίνητα με προορισμό τις λαϊκές, είτε στο φορτηγό ψυγείο μεταφοράς με προορισμό τα ξενοδοχεία και τις ταβέρνες. Όσα από τα προϊόντα περισσεύουν, τοποθετούνται, επίσης συσκευασμένα, στο ψυγείο αποθήκευσης το οποίο βρίσκεται στην πιλοτή της κατοικίας, έτσι ώστε να διατηρηθούν αναλλοίωτα μέχρι το επόμενο δρομολόγιο στην αγορά.

Αναλογιζόμενος κανείς, το μέγεθος της σημαντικής αυτής επένδυσης, και τις αποδοτικές επιχειρηματικές διασυνδέσεις των δύο αδελφών, μπορεί να διατυπώσει το ερώτημα: πώς, από το ορατό φάσμα της εγκατάλειψης των χωραφιών τους, αρχές της δεκαετίας του '80, τελικά κατάφεραν να αναστρέψουν το εις βάρος τους κλίμα και να διανύσουν μια επιτυχημένη επαγγελματική πορεία που διατηρείται ως σήμερα. Το συγκεκριμένο ερώτημα αποκτά μια ξεχωριστή βαρύτητα όταν διατυπώνεται με μια υποκρύπτουσα ανταγωνιστική ζηλοφθονία, από ορισμένους συγχωριανούς τους, οι οποίοι μου εκδήλωναν τον σχετικό προβληματισμό τους όταν συζητούσαμε για την επιχειρηματική δραστηριότητα των συγκεκριμένων παραγωγών:

«πώς αυτά τα παιδιά από τσοπάνηδες κατάφεραν να κάνουν προκοπή εμπόρων; Λένε ότι τους βοήθησε η λαϊκή. Μα είναι δυνατόν με ένα αγροτικό αυτοκίνητο που μετέφεραν χορτάρια να φτάσουν και να χτίσουν σπίτι και να αγοράσουν πολυτελή αυτοκίνητα;»

Την απάντηση την δίνει ο ίδιος ο Λευτέρης, όχι όμως ως επιχειρηματίας, αλλά «ως πεινασμένος» όπως με έμφαση υποστηρίζει ο ίδιος:

«Ξεκινήσαμε πολύ φτωχά με 15 στρέμματα μόνο. Και αυτά τα εκμεταλλευόμασταν μόνο για τα 150 ζωντανά (αιγοπρόβατα) που είχαμε τότε. Επειδή δεν είχαμε νερό καθόλου δεν ασχολούμαστε με την γεωργία, αν εξαιρέσεις τα λιγοστά ζαρζαβατικά που βάζαμε στο μπουστάνι του σπιτιού για να καλύψουμε τις οικογενειακές μας ανάγκες. Δηλαδή, ήμασταν μια φτωχή οικογένεια κτηνοτρόφων. Μιλάω, λοιπόν, ως πεινασμένος γιατί εμείς οι πεινασμένοι πήγαμε παραέξω και όχι ο μεγαλοαγρότης των 500 στρ. Όταν δεν πεινάει ο άλλος δεν ρισκάρει. Ήμουν πίσω σε σχέση με άλλους συγχωριανούς μου, που οι περισσότεροι ασχολούνταν με το καρότο. Ακόμα και οι μικροί παραγωγοί έβγαζαν καλό μεροκάματο που είχαν νερό στα χωράφια. Τους Εγώ όμως, είχα ελάχιστο από ένα μικρό πηγαδάκι της αυλής του σπιτιού μας, ενώ οι αποταμιευτικές μας δυνατότητες ήταν τότε περιορισμένες. Ήθελα λοιπόν γρήγορα λεφτά, ήθελα σπίτι, ήθελα τρακτέρ, ήθελα αυτοκίνητο, γιατί ήμουν πίσω, και κυρίως γιατί ήμουν πεινασμένος. Ο αδερφός μου είχε τελειώσει τεχνικός κλωστοϋφαντουργίας και δούλευε σε ένα

εργοστάσιο στη Θήβα το οποίο τελικά δεν πήγε καλά και έκλεισε. Είχε σκοπό να φύγει για την Αθήνα να βρει δουλειά, όταν τελικά αποφασίσαμε να κάνουμε μια απελπισμένη προσπάθεια. Με λίγα χρήματα που είχε μαζέψει και με μερικά ακόμα που είχα εγώ από τα πρόβατα, πληρώσαμε περίπου 50.000 δρχ. το 1980 και αγοράσαμε ένα σύστημα υποβρύχιου που απέδιδε συνολικά γύρω στον 1.5 ίππο δύναμη¹⁷⁸. Να φανταστείς το βάλαμε να δουλέψει στην πρίζα του σπιτιού και έβγαζε 10 κυβικά μέτρα νερού την ώρα. Έτσι λοιπόν βάλαμε 1 στρεμματάκι με ντομάτα, μελιτζάνα, πιπεριά κλπ. Ξεκίνησα λοιπόν να πηγαίνω στα ορεινά Δερβενοχώρια για να τα πουλήσω. Ήταν η μάνα μου από εκεί και οι συγγενείς μας μου ζητούσαν ζαρζαβατικά γιατί εκεί επάνω δεν υπάρχει νερό, και λόγω ορεινότητας δεν ευδοκιμούν τα κηπευτικά. Το δρομολόγιο αυτό το έκανα για 1 χρόνο και έβγαζα κάποιο καλό μεροκάματο, μέχρι που το ΠΑΣΟΚ έδωσε άδειες στους παραγωγούς. Έκανα την αρχή και πήγα σε λαϊκή μεγαλύτερης πόλης, στην Ελευσίνα. Εκεί λοιπόν τότε, πήγαινα μόνο ντομάτες, ώσπου μια μέρα κάτι πελάτισσες, μου είπαν 'πολύ γλυκές οι ντομάτες σου, βάλε να μας φέρεις και τίποτε άλλο'. Έτσι άρχισα να μαζεύω χόρτα που υπήρχαν παντού. Πρόσεξε τι σου λεω, με το μαχαίρι και την τσάντα μάζευα χόρτα από το χωράφι που φυτρώνανε μόνα τους και δεν μου κοστίζανε τίποτα. Τα πήγα πολύ καλά με το λίγο νεράκι που είχα, και μάζευα σιγά, σιγά χρήματα. Όμως οι απαιτήσεις των καταναλωτών μεγάλωναν και μου ζητούσαν περισσότερα χορταρικά, πράγμα το οποίο εγώ δεν ήταν δυνατό να κάνω, αφού δεν μπορούσα να μαζεύω τόσες ποσότητες από όλο τον κάμπο. Τότε επισκέφτηκα γεωπόνο και τον ρώτησα αν υπάρχει σπόρος για χόρτα. Αυτή λοιπόν ήταν η αρχή μιας πιο συστηματικής καλλιέργειας καθώς έσπερνα πια τα γνωστά ιταλικά ραδίκια με σπόρο που παράγουν οι βιομηχανίες. Παράλληλα, όμως, αυξήθηκαν και οι ανάγκες σε νερό καθώς τα 10 κυβικά από το πηγαδάκι δεν μας έφταναν. Έτσι με τον αδερφό μου αποφασίσαμε με τα λεφτά που είχαμε βγάλει να ανοίξουμε γεώτρηση το 1984. Βρήκαμε πολύ νερό, και αρχίσαμε πια να καλλιεργούμε πιο συστηματικά όχι μόνο ντομάτες και χόρτα αλλά όλη την γκάμα των κηπευτικών. Χωρίσαμε τότε τις περιοχές, καθώς ο αδερφός μου πήγαινε στην Αθήνα και εγώ Μάνδρα, Ελευσίνα και Ασπρόπυργο. Τα έσοδα όλο και μεγάλωναν, και έτσι αγοράσαμε το πρώτο τρακτέρ με διακανονισμό 600.000 δρχ από την εταιρία. Μέχρι τότε την σπορά μας την έκαναν άλλοι συγχωριανοί. Αφού το ξεχρεώσαμε μέσα σε ένα χρόνο, αγοράσαμε ραντιστήρα, αλέτρι, καλλιεργητή, φρέζα κλπ. Ερχόταν ο πατέρας μου στο σπίτι από την βοσκή του κοπαδιού, και έβλεπε όλα αυτά τα μηχανήματα και έλεγε τι κάνετε εσείς εκεί; Θα μου πουλήσετε τα πρόβατα. Φοβόταν ο φουκαράς, ότι θα χρεωθούμε και θα πουλούσαμε τα ζωντανά του για να τα βγάλουμε πέρα. Δεν είχε έρθει όμως στις λαϊκές να δει τι γίνεται. Αλλά και οι συγχωριανοί μας δεν γνωρίζανε την λαϊκή και με αντιμετώπισαν αρνητικά αφού όταν μας έβλεπαν με τα αγροτικά αυτοκίνητα έλεγαν, 'βγάλατε βόλτα τα κολοκύθια'; Τους είχε απορροφήσει το καρότο και τα συσκευαστήρια που είχαν ανοίξει τότε. Σιγά, σιγά όμως εμείς τα λεφτά που ερχόντουσαν τα κάναμε χρήματα. Πράγματι μέσα σε 4 χρόνια η οικονομική μας κατάσταση δεν είχε καμία σχέση με πριν, και τα λεφτά, μας έμεναν γιατί τα εργατικά ήταν δικά μας και δεν χρειαζόμασταν μεσάζοντες. Η δουλειά όμως όλο και μεγάλωνε και εμείς δεν μπορούσαμε να ήμαστε ταυτόχρονα και στο χωράφι, και στις λαϊκές. Χρειαζόμασταν κάποιον να μένει πίσω και να μας ετοιμάζει τα πράγματα για την επόμενη μέρα. Ο πατέρας βοηθούσε, αλλά όχι συνέχεια αφού είχε τα ζωντανά του. Τότε πήραμε δύο Ινδούς που είχαν έρθει στο χωριό, οι οποίοι αναλάμβαναν να μαζεύουν την παραγωγή από τα χωράφια και μετά να κάνουν «ματσάκια» τα χορταρικά και να βάζουν τα κηπευτικά στα καφάσια. Με αυτόν τον τρόπο εμείς τα βρίσκαμε έτοιμα, και δεν αναγκαζόμαστε να χασομεράμε δύο μέρες στο χωράφι και στις ετοιμασίες. Τις ημέρες που κερδίσαμε, τις αξιοποιήσαμε για να βρούμε και άλλες αγορές. Έτσι, από εκεί που πηγαίναμε δύο φορές την εβδομάδα ο καθένας στις λαϊκές, τώρα πηγαίναμε τρεις, και είχαμε περισσότερα έσοδα. Στις λαϊκές όμως, από την επαφή μου με τον καταναλωτή, διαπίστωσα κάτι πολύ σημαντικό αλλά και περίεργο. Ορισμένες από τις νοικοκυρές όταν ερχόντουσαν στον πάγκο, διάλεγαν τα προϊόντα καθώς έβαζαν στην άκρη όσα είχαν περίεργο

¹⁷⁸ Το υποβρύχιο είναι ένα μοτέρ που βυθίζεται και τοποθετείται μέσα στο πηγάδι και λειτουργεί με ηλεκτρικό ρεύμα. Μέσω μιας μεταλλικής αντλίας «τραβάει» το νερό και το φέρνει στην επιφάνεια για να χρησιμοποιηθεί για τις αρδευτικές ανάγκες των χωραφιών. Η ιπποδύναμη του 1,5IP είναι εξαιρετικά μικρής απόδοσης και δεν επαρκεί για να καλύψει τις αρδευτικές ανάγκες μιας μεγάλης εκμετάλλευσης. Ήταν όμως αρκετή για το μικρό μπουστάνι του νοικοκυριού

σχήμα. Τις ντομάτες για παράδειγμα, όσες είχαν ακανόνιστο σχήμα ή είχαν κάποιες σχισμές ή τρύπες δεν τις έπαιρναν και τις έβαζαν στην άκρη, ενώ διάλεγαν τις ολοστρόγγυλες και τις καθαρές. Ψώνιζαν δηλαδή με το μάτι. Αυτό εμένα με παραξένεψε γιατί ποτέ δεν μπορούσα να φανταστώ τον εαυτό μου ότι την ντομάτα που θα έβγαζα από το χωράφι μου για να την φάω, θα την διάλεγα ανάλογα με το σχήμα της. Εγώ είχα συνηθίσει να τις ανοίγω στην μέση και να μυρίζω το άρωμά τους. Όμως οι καταναλωτές στην πόλη τις διάλεγαν και αυτό εμένα δεν με συνέφερε γιατί μου έμεναν προϊόντα απούλητα. Σκέφτηκα λοιπόν να αναζητήσω, μήπως υπάρχουν συγκεκριμένοι σπόροι που να δίνουν στον καρπό μια ομοιομορφία, και επειδή στην Θήβα δεν υπήρχε τότε εξειδικευμένο μαγαζί, αναγκάστηκα και πήγα στην οδό Πειραιώς στην Αθήνα. Εκεί συνάντησα τους επιστήμονες και μου μίλησαν για τους κατάλληλους σπόρους. Τα αποτελέσματα ήταν εντυπωσιακά, όπως εξίσου εντυπωσιακή ήταν η ζήτηση των νέων κηπευτικών από τους καταναλωτές στο βαθμό που να τα ξεπουλάω όλα. Ταίριαζα λοιπόν την επιστημονική γνώση, με την εμπειρία της λαϊκής. Η έκθεση στον κόσμο ήταν αυτή που με έκανε να αναζητήσω. Μέχρι τότε αγνοούσα και την αγορά και τον καταναλωτή. Η κατανάλωση με βοήθησε από την στιγμή που την γνώρισα. Μαζί με τον αδερφό μου βρήκαμε 15 στρέμματα από τον πατέρα μου και τα κάναμε 120, χώρια αυτά που νοικιάζουμε, ενώ ο τεχνολογικός εξοπλισμός μας περιλαμβάνει 4 ενεργές γεωτρήσεις με πλήρη συστήματα αρδεύσεων, και 3 τρακτέρ των 50 , 75 και 103 ίππων αντίστοιχα συν τα παρελκόμενα τους. Βοήθησε όμως πολύ και ο νόμος που μας έδωσε το δικαίωμα να πουλάμε τα προϊόντα μας. Αυτή λοιπόν ήταν η μεγάλη αλλαγή για εμάς, η οποία έγινε λόγω ζήτησης προϊόντων από την Αθήνα και λόγω δικής μας 'πέινας'. Από τις ντομάτες που πήγαινα στα Δερβενοχώρια και τις τσάντες με τα χόρτα που μάζευα στα χωράφια για τις λαϊκές, έχουμε καταφέρει σήμερα να έχουμε 6 άτομα μόνιμο προσωπικό. Έτσι λοιπόν ήρθαν τα λεφτά και έγιναν χρήματα».

Η περίπτωση του Λευτέρη και του αδερφού του, φέρνει στο προσκήνιο ένα θεμελιώδες κεφάλαιο στην κοινότητα της Δροσοπηγής, που αφορά το λιανικό εμπόριο αγροτικών προϊόντων (λαϊκατζήδες κατά τον εντόπιο λόγο), και είναι θεμελιώδες ακριβώς διότι, αποτελεί μια αθέατη πλευρά της τοπικής ανάπτυξης, του εκσυγχρονισμού και της αναδιάρθρωσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Πράγματι, σε μια περίοδο που η πλειονότητα των παραγωγών στην κοινότητα ασχολούνταν με την παραγωγή του καρότου, κάποιοι άλλοι μικροκαλλιεργητές, μη έχοντας την οικονομική και υποδομική δυνατότητα να ανταποκριθούν στην παραγωγική μόδα της εποχής, αναζητούν διεξόδους που θα τους οδηγήσουν στην βελτίωση της κοινωνικής και οικονομικής τους θέσης. Κάνοντας χρήση του ευνοϊκού νομοθετικού πλαισίου της εποχής, αναγκάστηκαν να στρέψουν το επενδυτικό τους ενδιαφέρον προς το καινούργιο πεδίο των λαϊκών αγορών συγκροτώντας κεντρόφυγες δυνάμεις από την κυρίαρχη ιδέα και την παγιωμένη νοοτροπία της πετυχημένης καλλιέργειας του καρότου. Η απόκλισή τους από μια σίγουρη και προσοδοφόρο παραγωγή, είναι τέτοιας δυναμικής, που προκαλεί εντύπωση στο κοινωνικό γίνεσθαι της κοινότητας, καθώς προσλαμβάνεται από τους συγχωριανούς τους ως ακατανόητη, και καταγράφεται στην συλλογική συνείδηση των περισσότερων ως παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, στο βαθμό, που να τους αντιμετωπίζουν περιπαιχτικά με καυστικά υπονοούμενα: «που μεταφέρεται τα χορτάρια; ή βγάλατε τα κολοκυθάκια βόλτα;».

Πράγματι, παρόλο που βελτιώνονται η οικονομική τους θέση και η παραγωγική τους δύναμη, τα δύο αδέρφια δεν επενδύουν μεγάλα κεφάλαια στην δοκιμασμένη και αποδοτική καλλιέργεια του καρότου. Περισσότερη εντύπωση, προκαλεί το γεγονός του μετασχηματισμού τους από «τσοπάνηδες σε επιτυχημένους εμπόρους», και που σε αρκετές περιπτώσεις ακόμα και σήμερα δεν έχει γίνει κατανοητό. Την απάντηση την δίνει ο ίδιος ο Λευτέρης μέσα από μια καίρια διαπίστωσή του: «τους είχαν απορροφήσει, (Σημ. εννοεί τους συγχωριανούς του), τα συσκευαστήρια, και τα φράγκα από το καρότο». Πράγματι, εκείνο που προσέλκυε τα βλέμματα και το ενδιαφέρον των παραγωγών και των κατοίκων της κοινότητας τότε (1980), ήταν η πρώτη μεγάλη (σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής), επιχείρηση του συσκευαστηρίου/ πλυντηρίου, του οποίου η δημιουργία και επιτυχία γεννούσε όχι μόνο τον θαυμασμό και την κοινωνική αναγνώριση των επενδυτών, αλλά και ανταγωνιστική συμπεριφορά για ανάλογες επιτυχημένες επενδυτικές στρατηγικές¹⁷⁹. Στον αντίποδα, ο Λευτέρης με τον αδερφό του δεν βρίσκονται σε περίοπτη θέση γιατί δεν έχουν να επιδείξουν τις ίδιες ή αντίστοιχες υλικές (και κυρίως ορατές), παραγωγικές δραστηριότητες. Πράγματι, οι εν λόγω αναδιαρθρώσεις που σχετίζονταν με το καρότο ήταν άμεσα ορατές, από τους παραγωγούς και κατοίκους της Δροσοπηγής, καθώς το συσκευαστήριο, οι αποθήκες, οι μηχανές συλλογής, οι νταλίκες μεταφοράς, οι έμποροι των Αθηνών, τα μεγάλα τρακτέρ με τις ρυμούλκες και η επέκταση όλων αυτών, συγκροτούσαν το πλαίσιο μιας υλικής, ορατής και διαπιστωμένης επενδυτικής πραγματικότητας¹⁸⁰, η οποία αντικατόπτριζε, αφενός το πεδίο των αναγνωρισμένων και επιτυχημένων ενεργειών ορισμένων παραγωγών, και αφετέρου παρείχε το έναυσμα για την ερμηνευτική προσέγγιση του παραγόμενου πλούτου και κατ' επέκταση, την επένδυσή του σε καταναλωτικά αγαθά όπως αυτό της εστίας, των πολυτελών αυτοκινήτων κλπ. Η σημαντικότερη όμως διάσταση της συγκεκριμένης επένδυσης ήταν η οικοδόμηση ενός νέου μοντέλου κοινωνικών αξιών

¹⁷⁹ Στην συνέχεια θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε πως σε αυτήν την λογική κατασκευάστηκαν -και από άλλους παραγωγούς- μέσα σε μια δεκαετία, 8 αντίστοιχες επιχειρηματικές μονάδες μεταποίησης καρότου.

¹⁸⁰ Το πλαίσιο της υλικής πραγματικότητας (συσκευαστήριο) και ο τρόπος με τον οποίο αυτή αρθρώνεται με συγκεκριμένες ατομικές ή ομαδικές στρατηγικές και επιλογές, εμπεριέχει ένα πλήθος συμβολισμών όπου το νοηματοδοτικό περιεχόμενο τους, οδηγεί στην ερμηνεία των ανθρώπινων συμπεριφορών και κατ' επέκταση στην ευρύτερη κατανόηση του κοινωνικού και οικονομικού γίνεσθαι. Με άλλα λόγια, όπως σημειώνει η Σ. Δημητρίου-Κοτσώνη, (2003: 327), «ο υλικός κόσμος προσλαμβάνεται ως σύμπλεγμα σημαινόντων, ως άρρητος λόγος, ως ένα τοπίο όπου οι ιδέες, αντιλήψεις, κοινωνικές αξίες, κίνητρα, στόχοι των υποκειμένων αποκτούν ορατότητα. Συνιστά επομένως ένα πεδίο που αποτυπώνονται λόγοι και συγκροτούνται συλλογικές ταυτότητες, και κατ' επέκταση ένα πεδίο διαπραγμάτευσης των σχέσεων δύναμης και εξουσίας».

και αντιλήψεων περί καθιέρωσης και καταξίωσης, καθώς προέκυπταν σχέσεις δύναμης και εξουσίας μέσα από την ικανότητα της εμπορικής διαπραγμάτευσης που ανέπτυξαν οι δύο συνεταίροι ή με άλλους παραγωγούς, ή με τις αγροβιομηχανίες μεταποίησης, προσδίδοντάς τους τελικά αυξημένο κοινωνικό γόητρο στην κοινότητα. Αντίθετα, στην περίπτωση του Λευτέρη και των λαϊκών αγορών, οι αλλαγές που λαμβάνουν χώρα, δεν είναι ορατές, γιατί το προφανές, για τους συγχωριανούς τους, είναι η απλοϊκή εικόνα ενός αγροτικού αυτοκινήτου με μουσαμάδες και καδρόνια για τους πάγκους, που κάνει δρομολόγια στις λαϊκές αγορές της Αθήνας. Η οπτική αποκάλυψη αυτής της δραστηριότητας προσλαμβάνεται από αυτούς, ως ανεπαρκής, συγκρινόμενη με την πρωτόγνωρη τεχνολογική υποδομή του συσκευαστηρίου. Θεωρούν πως αν την υιοθετήσουν δεν θα απολαύσουν την αντίστοιχη κοινωνική καταξίωση που προσφέρει η επένδυση του συσκευαστηρίου, καθώς δεν θα έχουν την δυνατότητα να διαχειριστούν από θέση ισχύος ανάλογες σχέσεις δύναμης και εξουσίας με άλλους παραγωγούς ή με βιομηχανίες μεταποίησης αγροτικών προϊόντων. Κατά συνέπεια η «ανεπάρκειά του Λευτέρη - όχι μόνο- αποδοκιμάζεται», αλλά και με ένα καυστικό σχόλιο του τύπου -μετέφεραν χορτάρια ή έβγαζαν βόλτα τα ζαρζαβατικά- στιγματίζεται η νέα παραγωγική του δραστηριότητα ως οικονομικά και πρακτικά ατελέσφορη και κυρίως μη υιοθετήσιμη. Η ενασχόληση με τις λαϊκές αγορές καταγράφεται στην συνείδηση των περισσότερων παραγωγών ως στρεβλωμένη και αρνητική παραγωγική δραστηριότητα καθώς δεν έδειχνε να έχει προοπτικές αναγνώρισης των ικανοτήτων, της διορατικότητας και της εξυπνάδας εκείνων που θα αναλάμβαναν αντίστοιχη δραστηριότητα¹⁸¹. Και όμως, πίσω από αυτή την εικόνα υπήρχαν τα ψήγματα, της απαρχής μιας οργανωμένης παραγωγικής μεταποιητικής μονάδας η οποία ουσιαστικά αποτελούσε μια υποκρύπτουσα και διαφορετικού τύπου διάσταση του εκσυγχρονισμού και της αναδιάρθρωσης, καθώς στηρίζονταν στην άτυπη απασχόληση των συνεργείων εργασίας των μεταναστών. Οι

¹⁸¹ Η Χ. Βεϊκου (1998:204), μελετώντας μια αγροτική κοινότητα στην Μακεδονία, σχετικά με το πολιτισμικό νόημα της οπτικής επικοινωνίας αναφέρει χαρακτηριστικά, πως, «Αξιοπρόσεκτος δεν είναι μόνο ο αξιοθαύμαστος αλλά και ο αξιολύπητος. Και οι δύο είναι 'δαχτυλοδειχτούμενοι', 'δίνουν στόχο' αφού αποτελούν μια φαινομενολογική αντινομία για την εσωτερική αρμονία της κοινότητας. Το να δίνεις στόχο δεν είναι μια φυσική ορατότητα, είναι μια δομική πρόκληση». Επικαλούμενη τον C. Lison-Tolosana (1983:59, 63) που περιγράφει «πως στο Belmonte οι πλούσιοι και ισχυροί είναι τα πιο ορατά πρόσωπα», και τον P. Bourdieu (1977:11), ο οποίος επισημαίνει πως «στους Kabyle δεν υπάρχει τίποτε χειρότερο από το να περνά κανείς απαρατήρητος», καταλήγει να διαπιστώσει πως, «και σε άλλες μεσογειακές πολιτισμικές συνάφειες η συνθήκη του να είναι κανείς περίοπτος είναι προϋπόθεση κοινωνικής διάκρισης».

τελευταίοι ήταν λιγότερο εκτεθειμένοι στο διερευνητικό βλέμμα των υπόλοιπων Δροσοπηγιωτών, καθώς εργάζονταν στην πιλοτή των κατοικιών των δύο καλλιεργητών, μακριά από το παραγωγικό και εμπορικό γίνεσθαι των συναλλαγών που εξελίσσονται στον δημόσιο χώρο των χωραφιών και των συσκευαστηρίων. Παράλληλα λοιπόν με την αξιοποίηση των καινοτόμων τεχνολογιών, που συνιστούσαν την ορατή και διαπιστωμένη εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας, εξελίσσονταν αργά, αλλά σταθερά δυναμικά, μια αθέατη και υποβόσκουσα αναπτυξιακή δραστηριότητα που βασίσθηκε αφενός σ' ένα θεσμικό πλαίσιο και αφετέρου σε άτυπη εργασία, που ήδη από τις αρχές της 10ετίας του 1980 προσέφερε μια μικρή ομάδα των πρώτων μεταναστών. Συγκριτικά με την επένδυση του συσκευαστηρίου/ πλυντηρίου, η νέα (μικρή στην αρχή), επιχειρηματική μονάδα είναι «αόρατη» στα μάτια των υπόλοιπων παραγωγών, όπως εξίσου «αόρατο» είναι και το σημαντικό εισόδημα που προκύπτει από αυτήν. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο ακόμα και σήμερα, δεν ερμηνεύεται από αρκετούς Δροσοπηγιώτες, ο μετασχηματισμός των δύο «λαϊκατζήδων», σε δυναμικούς και οικονομικά ισχυρούς παραγωγούς/ επιχειρηματίες, καθώς εκείνοι δεν είχαν να επιδείξουν δημόσια, την επένδυση μιας υλικής και αποδοτικής δραστηριότητας που θα τους προσέδιδε κύρος και αναγνώριση. Θα μπορούσε όμως κανείς να υποστηρίξει, πως η αδυναμία ακόμα και σήμερα ορισμένων παραγωγών να ερμηνεύσουν την επιχειρηματική ιδιότητα του Λευτέρη και του αδερφού του, μπορεί κάλλιστα να εξηγείται και από το γεγονός του, ότι έχει επικρατήσει στην συνείδησή τους, η πρώτη ταυτότητα του Λευτέρη ως τσοπάνου. Υπενθυμίζω το στερεοτυπικό απόφθεγμα απορίας που έλεγαν ορισμένοι: «πως αυτά τα παιδιά από τσοπάνηδες, έφτασαν να κάνουν προκοπή εμπορών;». Η απάντηση που θα μπορούσε να δοθεί είναι, ότι με δεδομένη την μη ορατή (σε σχέση με το συσκευαστήριο), επένδυση της λαϊκής εκείνο το οποίο αφομοιώνεται στην σκέψη τους, είναι ένα δίπολο κοινωνικών δραστηριοτήτων με αντιθετικές- ασυμβίβαστες μεταξύ τους ιδιότητες: Εκείνο του Τσοπάνη, και εκείνο του παραγωγού /εμπόρου /επιχειρηματία. Το ενδιάμεσο στάδιο που είναι η εξέλιξη της παραγωγικής δραστηριότητας δια μέσου των λαϊκών αγορών, δεν λαμβάνεται υπόψιν καθώς δεν είναι ορατό, μιας και υπερκαλύπτεται από την καταξιωμένη επένδυση του συσκευαστηρίου. Εφόσον λοιπόν εκδηλώνεται αδυναμία ερμηνείας της ιδιότητας του επιχειρηματία/εμπόρου παραγωγού, κυριαρχεί στην σκέψη και στην συνείδηση εκείνων των συγχωριανών που εκφράζουν την συγκεκριμένη απορία η πρώτη ιδιότητα του τσοπάνη, η οποία ενισχύεται και από την ύπαρξη ακόμα και σήμερα

ενός σημαντικού ζωικού κεφαλαίου (αιγοπροβάτων) που διατηρούν τα δύο αδέρφια στην κοινότητα. Κατά συνέπεια ο νέος τους ρόλος ή αλλιώς η νέα παραγωγική τους δραστηριότητα που συγκροτεί ένα μέρος της προσωπικής τους ταυτότητας, για ορισμένους συγχωριανούς τους, προσλαμβάνεται ως η «μη ουσιαστική πλευρά του αληθινού τους εαυτού»¹⁸².

Το ερώτημα όμως εξακολουθεί να υφίσταται, σχετικά με την απροθυμία των δύο αδερφών να επενδύσουν δυναμικά στην παραγωγική μόδα του καρότου, παρόλο που τα παραγόμενα εισοδήματά τους, είχαν βελτιωθεί και επέτρεπαν ένα τέτοιο επενδυτικό άνοιγμα. Το πιο λογικό θα ήταν, εφόσον είχαν πια αποκτήσει την κινητήρια δύναμη του νερού και είχαν ισχυροποιηθεί τεχνολογικά, να επεκταθούν στην συγκεκριμένη καλλιέργεια είτε μέσω συνεργασιών-συμφωνιών με το συσκευαστήριο, είτε ως ανεξάρτητοι παραγωγοί, είτε κάλλιστα ως νέοι κατασκευαστές συσκευαστηρίων, κάτι άλλωστε που άρχισαν να κάνουν και άλλοι συνεργαζόμενοι παραγωγοί. Και να υπενθυμίσουμε, εδώ, πως σήμερα στην κοινότητα λειτουργούν 6 συσκευαστήρια-πλυντήρια καρότου. Η απάντηση που θα μπορούσε κάποιος να δώσει στο παραπάνω ερώτημα, είναι πως η δραστηριοποίηση και η έκθεση των δύο αδερφών σε ένα καινούργιο πεδίο εμπορικών και οικονομικών συναλλαγών, όπως ήταν αυτό των λαϊκών αγορών, αποδείχτηκε εξαιρετική επιχειρηματική ευκαιρία που εκτός από την μεγιστοποίηση του εισοδήματός τους, ενίσχυσε και την διαχειριστική αυτοτέλεια της εκμετάλλευσής τους σε σχέση με ορισμένους άλλους παραγωγούς του χωριού. Είναι γεγονός, πως το βάρος και η ευθύνη της διακίνησης και πώλησης των προϊόντων τους στις αγορές, έπεφτε αποκλειστικά στα δύο αδέρφια αποφεύγοντας έτσι την «σκληρή» διαπραγμάτευση των τιμών, σε ατομικό επίπεδο είτε με τον χονδρέμπορο του συσκευαστηρίου στην

¹⁸² Το ζήτημα της αναγνώρισης της ταυτότητας ενός αγρότη ή ενός επιχειρηματία-εμπόρου/αγρότη, αποτελεί ένα γενικότερο και ευρύ εννοιολογικό πεδίο σχετικά με την συμβολική διάσταση ορισμού ενός προσώπου μέσω της οποίας συγκροτείται η ταυτότητά του. Ο C. Geertz, (2003: 358-375) συμβάλει καθοριστικά στην ερμηνεία του πως συγκροτείται η προσωπική ταυτότητα καθώς μελετά την πολιτισμική διάσταση των προσωπικών ονομάτων, της κοινωνικής θέσης και των κοινωνικών αξιωμάτων στην κοινωνία του Μπαλί και καταλήγει να διαπιστώσει πως ανεξάρτητα από τα ψυχολογικά γνωρίσματα που θεωρούμε ότι συγκροτούν την προσωπική ταυτότητα κάποιου, εξαιρετική σημασία έχουν και οι τρόποι με τους οποίους εκδηλώνονται στο κοινωνικό γίγνεσθαι οι διάφορες μορφές ατομικής δράσης. Αναφέρει χαρακτηριστικά πως «το κοινωνικό λειτούργημα», για παράδειγμα «χρησιμοποιείται ως συμβολικός φορέας μέσα από τον οποίο γίνεται αντιληπτή η προσωπική ταυτότητα. Οι άνθρωποι είναι αυτό που κάνουν. Οι διάφοροι αρχηγοί του χωριού...δεν καταλαμβάνουν απλώς έναν ρόλο αλλά αφομοιώνονται από αυτόν...βάζοντας σε δεύτερη μοίρα ατομικά χαρακτηριστικά όπως ο ατομικός χαρακτήρας και ο βαθμός κύρους...Έτσι ο ρόλος αποτελεί για εκείνους την ουσιαστική πλευρά του αληθινού εαυτού τους». Περισσότερα για το εννοιολογικό περιεχόμενο των ταυτοτήτων βλ. σχετ. Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, (2003)

κοινότητα ή με τον έμπορο της κεντρικής λαχαναγοράς, είτε με άλλους λιανοπωλητές¹⁸³.

Υπήρχε και κάτι άλλο όμως, που μέχρι τότε έλλειπε από την διαδικασία της ανασύνθεσης και εκσυγχρονισμού του αγροτικού τομέα της περιοχής. Σε τοπικό επίπεδο, η γνώση που αποκομιζόταν από την καταναλωτική συμπεριφορά του αγοραστικού κοινού στις λαϊκές, καταγραφόταν ως ένα από τα συστατικά στοιχεία που έλλειπαν από το πεδίο της διαχείρισης και της οργανωτικής ανασυγκρότησης των εκμεταλλεύσεων στην κοινότητα. Συγκεκριμένα, για πρώτη φορά ο παραγωγός της Δροσοπηγής είχε μια την εκ του σύνεγγυς πληροφόρηση για την προοπτική των κηπευτικών που παράγει, καθώς η πρόσωπο με πρόσωπο επαφή του με τον καταναλωτή αποτέλεσε την απαρχή εκδήλωσης, μιας διαφορετικής στάσης του, προς τα ίδια του τα προϊόντα. Κατά συνέπεια, αναπτύσσει ένα έντονο ενδιαφέρον για την εξωτερική τους εμφάνιση από την στιγμή που διαπιστώνει πως η ευμορφία και η αψεγάδιαστη εικόνα των κηπευτικών στον πάγκο της λαϊκής αγοράς παίζουν καθοριστικό ρόλο στην αγοραστική συμπεριφορά του καταναλωτή. Όπως πολύ χαρακτηριστικά σταχυολόγησε ο Λευτέρης: «οι νοικοκυρές ψώνιζαν με το μάτι και για αυτό αναζήτησα βιομηχανικούς σπόρους που έδιναν ομοιομορφία στα προϊόντα. Ταίριαζα λοιπόν την επιστημονική γνώση, με την εμπειρία της λαϊκής. Η έκθεση στον κόσμο ήταν αυτή που με έκανε να αναζητήσω. Μέχρι τότε αγνοούσα και την αγορά και τον καταναλωτή. Η κατανάλωση με βοήθησε από την στιγμή που την γνώρισα».

Με την κοινωνική δικτύωση των δύο αδερφών στο πεδίο του λιανικού εμπορίου πραγματώνεται η πολιτισμική ζύμωση μεταξύ της παραγωγικής δραστηριότητας των καλλιεργητών και της αγοραστικής προτίμησης των καταναλωτών οι οποίοι αποτελούν συνάμα και την οργανική βάση στην κλίμακα του συστήματος της αγοράς. Με αυτόν τον τρόπο, οι δύο παραγωγοί αναδεικνύονται σε άμεσους δέκτες συμπεριφορών, οι οποίες αντικατοπτρίζουν τις καινούργιες επιθυμίες, απαιτήσεις και αξιώσεις του αγοραστικού κοινού για την εικόνα των αγροτικών προϊόντων. Η άντληση της πληροφόρησης στο μικροεπίπεδο της λαϊκής ήταν ουσιαστικά μια από «τα μέσα πληροφόρηση» που όχι μόνο συντέλεσε στην σύλληψη

¹⁸³ Οι λαϊκές αγορές της κοντινής πόλης αποτελούν κλασικό συγκριτικό πλεονέκτημα για την γεωργία των περιφερειακών αγροτικών ζωνών, η οποία παρά το γεγονός ότι υποφέρει από την απώλεια ζωτικού χώρου λόγω της επέκτασης των αστικών χρήσεων και λειτουργιών, από την άλλη, οι γεωργοί που διατηρούν/αναδιαρθρώνουν την εκμετάλλευσή τους επωφελούνται από την γειννίαση του μεγάλου αστικού κέντρου (χονδρεμπόριο, μεγάλα δίκτυα διανομής, λαϊκές αγορές, κλπ). Βλ. σχετ. Α. Μωυσίδης- Ν. Ζιώγα- Μ. .Ν. Ντυκέν (1996), καθώς επίσης και Α. Μωυσίδης-Θ. Ανθοπούλου (2001).

και κατανόηση της σύνθετης και μεταβαλλόμενης αγοραστικής πραγματικότητας, αλλά ήταν εκείνη που εμπύχωσε τον παραγωγό παρέχοντάς του το συγκριτικό πλεονέκτημα, (σε σχέση με άλλους παραγωγούς), να αναπτύξει καινοτόμες παραγωγικές πρωτοβουλίες και επιχειρηματικές δεξιότητες εισάγοντας για πρώτη φορά στην παραγωγική του νοοτροπία, την λογική του know-how. Ο καλλιεργητής καθώς αφουγκράζεται «τα κελεύσματα της νοικοκυράς», η οποία «ψώνιζε με το μάτι», καταλήγει να αναρωτηθεί «πώς να κάνω αυτό που μου ζητάει».

Είναι γεγονός πως τα συστηματικά μηνύματα που ελάμβαναν ο Λευτέρης και ο αδερφός του μέσα από την πρωτόγνωρη έκθεσή τους στο καταναλωτικό κοινό, αποκωδικοποιούνται στην σκέψη τους, αποκαλύπτοντας τις διαφαινόμενες τάσεις της αγοράς, και κατά συνέπεια είναι εκείνες που ωθούν τους δύο παραγωγούς να αναζητήσουν την επιστημονική γνώση για νέους σπόρους, επιδεικνύοντας την αντίστοιχη ευελιξία και προσαρμοστικότητα, υιοθετώντας σύγχρονες πρακτικές στην αγροτική τους εκμετάλλευση. Πράγματι, με την εισαγωγή και την συστηματική χρήση των νέων σπόρων στα χωράφια τους, άλλαξαν πολλά από τα μέχρι τότε δεδομένα της καλλιεργητικής δραστηριότητας, καθώς προέκυψαν σύγχρονες μέθοδοι λίπανσης,¹⁸⁴ άρδευσης και άροσης των χωραφιών που ταίριαζαν με τις αποδόσεις των βιομηχανικών σπόρων εισάγοντας κατ' επέκταση και τα αντίστοιχα τεχνολογικά μέσα στην αγροτική τους επιχείρηση. Η εκ του συστάδην επικοινωνία του παραγωγού με τον καταναλωτή και η ικανότητά του πρώτου, να αντιλαμβάνεται το πότε ο πελάτης ικανοποιείται ή δυσανασχετεί, αποτέλεσε στην πραγματικότητα το κύριο αίτιο παρέκκλισής του από την κεντρική παραγωγή του καρότου εκείνη την εποχή. Ο Λευτέρης (όπως αργότερα και οι υπόλοιποι «λαϊκατζήδες» της κοινότητας) είχε ήδη συνειδητοποιήσει πως αν επένδυε στην δοκιμασμένη μέχρι τότε, και αποδοτική καλλιέργεια του καρότου, μπορεί μεν να απολάμβανε ένα ικανοποιητικό εισόδημα, αλλά ουσιαστικά θα εξακολουθούσε να παραμένει ως ένας αποστασιοποιημένος παραγωγός στο χωριό, εξαρτώμενος πάντα από τον χονδρέμπορο του συσκευαστηρίου, ή τον χονδρέμπορο της κεντρικής λαχαναγοράς, και κατά συνέπεια αποκομμένος από τις άμεσες επιρροές και την συμπεριφορά του ίδιου του καταναλωτή. Θα ακολουθούσε όπως και άλλοι παραγωγοί την κοινή συνισταμένη της κυρίαρχης καλλιέργειας και θα περίμενε υπομονετικά την ώρα, που θα υιοθετούσε

¹⁸⁴ Αφορά τον εμπλουτισμό των χωραφιών με κατάλληλα λιπάσματα τα οποία ενισχύουν τις φυσικές ιδιότητες τους λειτουργώντας πολλαπλασιαστικά στην απόδοση των βιομηχανικών σπόρων.

κάποια άλλη καινοτόμα ιδέα, (είτε νέα καλλιέργεια, είτε νέα μέθοδο παραγωγής κλπ), την οποία όμως θα την εισήγαγε ήδη δοκιμασμένη, όχι ο ίδιος, αλλά κάποιος άλλος παραγωγός, που έχοντας δεχτεί το ερέθισμα της αγοράς, θα τολμούσε να αναλάβει το επιχειρηματικό ρίσκο¹⁸⁵.

Αυτό ακριβώς, είναι και το σημαίνων νόημα που προκύπτει από τον εντόπιο λόγο του όταν λει «με τις λαϊκές ήρθαν τα λεφτά και έγιναν χρήματα». Το περιεχόμενο της έννοιας «λεφτά» χαρακτηρίζει ένα μέρος μόνο από την επαγγελματική του «μέθεξη» με τους καταναλωτές όταν αποκαλύπτει τις τιμές των προϊόντων του στην ερώτηση, «πόσα λεφτά κάνουν οι ντομάτες». Με αυτόν τον τρόπο, «τα λεφτά» συμβολίζουν σε πρώτο επίπεδο το απλό μεροκάματο που εισπράττει καθημερινά στις λαϊκές αγορές, το οποίο όμως σταδιακά εξελίσσεται σε σημαντικό εισόδημα. Με τον καιρό λοιπόν, το μεροκάματο μετασχηματίζεται σε «χρήματα», δηλαδή προσλαμβάνεται από εκείνον ως κάτι το ξεχωριστό καθώς του αποδίδεται ένας πιο εκλεπτυσμένος χαρακτηρισμός διότι συμβολίζει το προσοδοφόρο εισόδημα το οποίο αποκαλύπτεται με την μορφή χωραφιών, υλικοτεχνικής υποδομής, σπιτιού, αυτοκινήτου. Με λίγα λόγια «τα χρήματα» σε συμβολικό επίπεδο αντικατοπτρίζουν τις ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις της οικογενειακής εκμετάλλευσης, επίκεντρο της οποίας αποτελεί η καινοτομική επένδυση, όχι στην τεχνολογία του καρότου, αλλά σε μια διαφορετικού τύπου αγροτική επιχείρηση (οργανωτική καινοτομία) εξίσου αποδοτική, καθώς στηρίζεται στα άτυπα δίκτυα εργασίας των μεταναστών και στην άρρητη/εμπειρική γνώση που αντλείται από τις λαϊκές. Εξαιτίας της άμεσης προσβασιμότητας των παραγωγών στο καταναλωτικό κοινό, απορροφούν τους κραδασμούς των νέων απαιτήσεων, και ανταποκρίνονται άμεσα, σε αυτές επιδεικνύοντας υψηλό βαθμό ευελιξίας και προσαρμοστικότητας, προκαλώντας και τις αντίστοιχες αναδιαρθρώσεις στην παραγωγική διαδικασία των εκμεταλλεύσεων στην Δροσοπηγή.

¹⁸⁵ O J. Murdoch, (2000: 412-413), επισημαίνει σχετικά ότι: είναι ευρέως αποδεκτό ότι οι παραγωγικές επιδόσεις στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας και της αναζήτησης νέων αναπτυξιακών στρατηγικών, (new development strategies), που προέρχονται από την μελέτη επιτυχημένων περιοχών, (αγροτικών και αστικών), συνδέονται έντονα με την ικανότητα του καινοτομείν παρά με την απλή συμμετοχή σε μια καινοτομική δράση. Θεωρεί, με λίγα λόγια, ότι η ανταγωνιστικότητα μιας περιοχής της οποίας οι επιχειρήσεις, (γιατί όχι και οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις/επιχειρήσεις), εκτίθενται ολοένα και περισσότερο στον διεθνή ανταγωνισμό εξαρτάται από την καινοτομία που τους επιτρέπει να προσαρμόζονται. Και οι καινοτομικές πρακτικές πρέπει να αφορούν όλα τα πεδία δραστηριοποίησης της μικρής επιχείρησης, (νέες αγορές όπως π.χ. οι λαϊκές και αργότερα όπως θα δούμε τα μεγάλα super market, μεταποιημένο προϊόν, νέες τεχνολογίες παραγωγής, marketing, κλπ)

Είναι γεγονός πως οι συγκεκριμένες εξελίξεις εκείνων των διαδικασιών την περίοδο '80-85 συμπαρέσυραν σταδιακά και τους υπόλοιπους παραγωγούς της κοινότητας καθώς γρήγορα διαπίστωσαν πως οι νέοι βιομηχανικοί σπόροι αποδίδουν εντυπωσιακή εξωτερική εμφάνιση στα προϊόντα τους, τα οποία γίνονται περισσότερο ανταγωνιστικά στην κεντρική λαχαναγορά και τις λαϊκές, αφού η γυαλάδα, το έντονο χρώμα και η ομοιομορφία τους, έλκυαν τα βλέμματα, καταναλωτών και εμπόρων. Δυστυχώς, εκείνα τα χρόνια, οι Δροσοπηγιώτες παρασυρόμενοι από τα ικανοποιητικά έσοδα του καρότου και των άλλων καλλιεργειών, δεν ήταν σε θέση να προβλέψουν τις δυσμενείς επιπτώσεις που θα προκαλούσε στο μέλλον ο εκτοπισμός των ντόπιων σπόρων, από τους βιομηχανικούς που παράγουν οι πολυεθνικές. Η σταδιακή και αργότερα πλήρης ενσωμάτωση των εκμεταλλεύσεών τους στο ευρύτερο και πολύπλοκο σύστημα της αγροδιατροφικής αλυσίδας (παραγωγή, μεταποίηση, εμπορία και διακίνηση των αγροτικών προϊόντων), θα έχει ως συνέπεια (ανάμεσα σε άλλες και την υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής), την δεσμευτική εξάρτησή τους από τον «προμηθευτικό κλάδο» των πολυεθνικών που διακινούν τις ενδιάμεσες εισροές μεταφέροντας την επιστημονική γνώση στο πεδίο των γεωργικών εφαρμογών. Η προμήθεια των βιομηχανικών σπόρων από αυτές, θα δημιουργήσει στο μέλλον, την υποχρέωση των παραγωγών να χρησιμοποιούν και να εφαρμόζουν και τα αντίστοιχα καλλιεργητικά μέτρα, (χρήση συγκεκριμένων λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων και των ανάλογων μηχανικών μέσων), που στις περισσότερες των περιπτώσεων, παράγουν και προωθούν οι ίδιες εταιρίες ή θυγατρικές αυτών. Κατά συνέπεια η περίπτωση του άμεσου επηρεασμού του Λευτέρη από τις προτιμήσεις των Αθηναίων καταναλωτών, εντάσσεται στην λογική της ευρύτερης και αυξανόμενης κυριαρχίας όχι μόνο του αστικού χώρου έναντι του αγροτικού, αλλά και των νέων παγκόσμιων παραγωγικών προτύπων. Οι υψηλές απαιτήσεις των νοικοκυρών για αγροτικά προϊόντα συγκεκριμένων προδιαγραφών υποχρεώνει τον παραγωγό να ανταποκριθεί στην συγκεκριμένη ζήτηση μετασχηματίζοντας το ίδιο του το προϊόν. Ο παραγωγός, εκδήλωσε την έκπληξη του και την περιέργειά του, από την στιγμή που οι καταναλωτές διαχώριζαν τα προϊόντα που πουλούσε, ακριβώς γιατί ως «παραδοσιακός» μέχρι τότε καλλιεργητής, δεν θεωρούσε ξένο και περίεργο το ακανόνιστο σχήμα τους, αφού αυτό αποτελούσε μέχρι τότε, εγγενές χαρακτηριστικό του κοινωνικοπολιτισμικού περιβάλλοντός του, όπως το είχαν γνωρίσει και οι πρόγονοί του. Υιοθετεί κατά συνέπεια διαφορετικές (εξωτοπικές, ξένες), μεθόδους από εκείνες που μέχρι τότε συνήθιζε να χρησιμοποιεί, καθώς οι νέες εύμορφες

ντομάτες είναι αποτέλεσμα της παγκόσμιας επιστημονικής έρευνας που αφορά στην τεχνική επεξεργασία των νέων σπόρων, οι οποίοι εκτοπίζουν του ντόπιους.

Γίνεται λοιπόν φανερό ότι οι επιδράσεις του αστικού κέντρου προς τον ευρύτερο χώρο της αγροτικής κοινότητας της Δροσοπηγής, δεν συνεπάγονται μόνο παραγωγικές και κοινωνικοοικονομικές αλλαγές αλλά προκαλούν και άμεσες πολιτισμικές ανακατατάξεις. Η εκτόπιση των ντόπιων, με ακανόνιστο σχήμα, προϊόντων, από νέα ευπαρουσίαστα και ομοιόμορφα προϊόντα, συμβολίζει ουσιαστικά την επικυριαρχία του πολιτισμού έναντι της φύσης. Η καταναλώτρια νοικοκυρά και όντας κάτοικος της πόλης, που τοποθετεί τις δύσμορφες ντομάτες στην άκρη του πάγκου της λαϊκής και επιλέγει τις ομοιόμορφες, στην πραγματικότητα, ταξινομεί. Η «συμβολική δράση της μη λεκτικής συμπεριφοράς» της, απεικονίζει την δική της εσωτερικευμένη αντίληψη που υπάρχει στη σκέψη της, για την τάξη και την «γεωμετρικότητα» που πρέπει να υπάρχει στο περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει, και που στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο δομημένος χώρος της πόλης. Ο συγκεκριμένος χώρος «ανήκει στον πολιτισμό» καθώς είναι ο συντεταγμένος, ο οικοδομημένος και ο γεωμετρικά σχηματισμένος, ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης παρέμβασης, και για αυτόν ακριβώς τον λόγο είναι ο «εξημερωμένος» χώρος που συμβολίζει την επικυριαρχία του ατόμου ή των ατόμων που τον δημιούργησαν¹⁸⁶.

Ο διαχωρισμός των προϊόντων στον οποίο επιδίδεται η γυναίκα της πόλης και η επιλογή στην οποία τελικά καταλήγει, είναι η εξωτερίκευση του ταξινομικού σχήματος που ενυπάρχει στο μυαλό της για τον ανθρωπογενή χώρο. Η γυαλιστερή και ομοιόμορφη ντομάτα, (που επιλέγεται από την νοικοκυρά), αναπαριστά σε μικροκλίμακα τον «εξημερωμένο χώρο», του οποίου αποτελεί προέκταση, γιατί το νέο σχήμα της είναι αποτέλεσμα τις ίδιας ακριβώς ανθρώπινης παρέμβασης στην φύση. Αντίθετα, το δύσμορφο, ακανόνιστο και τυχαίο σχήμα της ντομάτας, (αλλά και των υπόλοιπων κηπευτικών που καλλιεργούσε μέχρι τότε ο Λευτέρης), ανήκει στο φυσικό περιβάλλον της υπαίθρου, το οποίο συγκροτεί ένα αμάλγαμα από αντίστοιχα, τυχαία φυσικά σχήματα, καμπύλες και ακανόνιστους όγκους με ακαθόριστα μεταξύ τους όρια. Με λίγα λόγια, το ντόπιο προϊόν, είναι ένα «πολιτισμικό παράγωγο», καθώς το σχήμα και η μορφή του, όχι μόνο αποκαλύπτουν τις μεθόδους μέσα από τις οποίες παράχθηκε (π.χ παραδοσιακή καλλιέργεια χωρίς φυτοφάρμακα και νιτρώδη

¹⁸⁶ Κορηλία Ι. Ζαρκιά, (1993: 76), «Ο κτισμένος χώρος, που ανήκει στον “εξημερωμένο” χώρο του Πολιτισμού, ανεξαρτήτως του σκοπού και του προορισμού του, διαχωρίζει τον «κόσμο» από το χάος,

λιπάσματα), αλλά σε μικρογραφία, αναπαριστούν συμβολικά, την ύπαρξη ενός κόσμου που τυχαία και ακανόνιστα δημιουργήθηκε από την ίδια την φύση¹⁸⁷. Με αυτές ακριβώς τις φυσικές ιδιότητες διατηρείται, μέχρις ότου, η εξωγενής ανθρώπινη παρέμβαση, (μέσω του παγκόσμιου «πολιτισμού» της τεχνολογίας), την μετασχηματίζει υποτάσσοντας παράλληλα και το φυσικό περιβάλλον στο οποίο ανήκει.

Αν η παραγωγική αναδιάρθρωση που εντοπίζεται στις αρχές της δεκαετίας του '80 με την είσοδο των καινοτομικών συστημάτων του συσκευαστηρίου και της μηχανής συλλογής καρότου (με τις όποιες κοινωνικοοικονομικές ανατροπές που αυτές προκάλεσαν στην κοινότητα), εγκαινιάζει το μεταπαραγωγικό στάδιο προσδίδοντας στους μικροκαλλιεργητές που τις εισήγαγαν, τον χαρακτηρισμό της δεύτερης γενιάς πρωτοπόρων, τότε οι λαϊκατζήδες, την ίδια περίοδο, διεκδικούν επάξια τον ίδιο τίτλο καταλαμβάνοντας μια θέση δίπλα σε εκείνη την γενιά. Εκείνοι οι «πεινασμένοι μικροκαλλιεργητές», (σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του Λευτέρη), που αντιμετώπισαν ορατό τον κίνδυνο του αποκλεισμού τους από την παραγωγική διαδικασία, και της συνεπαγόμενης εγκατάλειψης των εκμεταλλεύσεών τους, απέδειξαν πως η τοπική αγροτική ανάπτυξη είναι ένα εγχείρημα που μπορεί κάλλιστα, να μην εξαρτάται αποκλειστικά από την μεγάλη στρεμματική έκταση που συνήθως εμπεριέχει την αρμονική σύζευξη γης, εργασίας και κεφαλαίων, ούτε από την επένδυση σε εντυπωσιακά, σύγχρονα και πολύπλοκα τεχνολογικά συστήματα, αλλά να στηρίζεται εξίσου, σε μικρές ευέλικτες και χαμηλού κόστους (μέσω της φθηνής εργασίας των μεταναστών) παραγωγικές μονάδες, όπως και στην αξιοποίηση της γνώσης και της πληροφόρησης για τις νέες καταναλωτικές απαιτήσεις που εντοπίζονται στις αγορές των αγροτικών προϊόντων¹⁸⁸. Επιπλέον στο πλαίσιο του

τον πολιτισμό από την φύση, τον άνθρωπό από τα ζώα, το ιερό από το βέβηλο, την ασφάλεια από τους κινδύνους, την ανθρώπινη σκέψη από το άγνωστο και το άγριο».

¹⁸⁷ Ο E. Leach (1993:82), επισημαίνει χαρακτηριστικά πως, «το σύνολο του κοινωνικού μας περιβάλλοντος μοιάζει με χάρτη. Όταν οι άνθρωποι κατασκευάζουν μια κατοικία ή συγκροτούν έναν οικισμό το κάνουν με γεωμετρικά οργανωμένο τρόπο. Αυτό μοιάζει να είναι τόσο “φυσικό” στον άνθρωπο όσο και η ικανότητα του λόγου. Έχουμε ανάγκη από τάξη στον περίγυρό μας. Η αντίθεση αυτή μεταξύ ανθρώπινου πολιτισμού και φύσης είναι εξαιρετικά εντυπωσιακή. Η ορατή άγρια φύση είναι ένας κυκεώνας από τυχαίες καμπύλες. Δεν περιλαμβάνει ευθείες γραμμές. Τα κανονικά γεωμετρικά σχήματα είναι ελάχιστα. Αλλά ο εξημερωμένος, ανθρωπογενής κόσμος του πολιτισμού είναι γεμάτος ευθείες, ορθογώνια και τρίγωνα, κύκλους κ.ο.κ. Συνεπώς η αντίθεση μεταξύ της ανθρωπογενούς “γεωμετρικής τοπογραφίας” και της τυχαίας “φυσικής τοπογραφίας” είναι από μόνη της το μετωπικό σημείο της ευρύτερης γενικής αντίθεσης μεταξύ πολιτισμού και φύσης».

¹⁸⁸ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Βαϊού και Χατζημιχάλης (1997:53-54), για τις διάφορες μορφές άτυπης εργασίας, παρά την έμφαση της σχετικής βιβλιογραφίας στην αναδιάρθρωση της βιομηχανίας με προεξέχοντα τα παραδείγματα από την «Τρίτη Ιταλία», δεν είναι λιγότερο σημαντικές οι μεταβολές στην γεωργία που δημιούργησε ένα ευρύ πεδίο για άτυπες δραστηριότητες και

παγκόσμιου ανταγωνισμού των αγορών, ο T. Marsden, (1999: 508-509) σημειώνει, ότι ευνοούνται οι επιχειρήσεις και οι περιοχές που είναι ικανές να μάθουν (learn) να αλλάζουν και να προσαρμόζονται γρηγορότερα από ότι οι ανταγωνιστικές τους, καθώς και «ότι οι κοινωνικές κατανομές των ικανοτήτων και των πόρων» αποτελούν ένα κεντρικό σημείο στην διαμόρφωση μιας άνισης ανάπτυξης μεταξύ των περιοχών της υπαίθρου. Στην περίπτωση της Δροσοπηγής είναι βέβαιο ότι οι παραγωγοί ευνοούνται από τους φυσικούς πόρους και την γεωγραφική θέση της κοινότητας (αρδευόμενη πεδιάδα και εγγύτητα μητροπολιτικού κέντρου), τόσο για την προώθηση των προϊόντων τους όσο και για την απαραίτητη παραγωγή και την ανταλλαγή νέων γνώσεων εντός και εκτός περιοχής¹⁸⁹. Ειδικότερα όσον αφορά την γνώση και την πληροφόρηση, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως η σημαντικότερη συμβολή των «λαϊκατζήδων» σε τοπικό επίπεδο είναι, ότι πρώτοι εκείνοι, την περίοδο '80-'85, υιοθέτησαν και στην συνέχεια, εμφύσησαν και στους υπόλοιπους παραγωγούς μια νέα παραγωγική συμπεριφορά σχετικά, με το ποιο προϊόν θα παράγει κάθε φορά ο καλλιεργητής, (πάντα σε σχέση με τις ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές συγκυρίες που επικρατούν), πως θα το παράγει, και μέσω ποιών διαδικασιών θα το προωθήσει στην αγορά. Η νέα αυτή νοοτροπία εμπεριείχε ουσιαστικά τα ψήγματα του λεγόμενου marketing των αγροτικών προϊόντων, το οποίο έμελλε στο μέλλον να αποτελέσει (ανάμεσα σε άλλες) μια κεντρικής σημασίας διάσταση, για την ευελιξία και την βιωσιμότητα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην κοινότητα της Δροσοπηγής. Τα επόμενα χρόνια το αγωνιώδες ερώτημα που θα προβληματίσει, και θα ταλαιπωρήσει δεκάδες παραγωγούς είναι, «το πως θα διαθέσει στην αγορά τις μεγάλες ποσότητες των κηπευτικών που παράγει;».

απασχολούμενους στον Ευρωπαϊκό νότο. Νέα αγροτικά προϊόντα για εξαγωγή, θερμοκήπια και ανθοκήπια, βιομηχανικά φυτά που αντικατέστησαν τις παραδοσιακές καλλιέργειες και αύξησαν την ζήτηση για άτυπη/εποχιακή εργασία, ανειδίκευτη και γυναικεία. Έτσι οι ξένοι μετανάστες από χώρες του τρίτου κόσμου (ιδιαίτερα στην Ιταλία), από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες (στην Ελλάδα), και από τις πρώην αποικίες (στην Πορτογαλία), αποτέλεσαν και αποτελούν από τους σημαντικούς παραγόντες για ένα διαφορετικό πρότυπο ανάπτυξης και αναδιάρθρωσης των τοπικών παραγωγικών δραστηριοτήτων (και στην υπαίθρο), (οπ. 60-61)

¹⁸⁹Έτσι αν «οι αγροτικές περιοχές έχουν είτε να κερδίσουν, είτε να χάσουν» ανάλογα με τις δεξιότητες τους για καινοτομίες και προσαρμογές (T. Marsden, οπ.) η κοινότητα της Δροσοπηγής σίγουρα έχει να κερδίσει σε μια κρίσιμη (παγκόσμια) περίοδο διαρθρωτικών προβλημάτων για την γεωργία που θα μπορούσε να την είχε αφήσει στο περιθώριο της παραγωγικής διαδικασίας και στην παρακμή.

4.3. Τυπικές και άτυπες οικογενειακές δράσεις και η υποκρύπτουσα γυναικεία δύναμη.

«Η κεφαλή της γυναίκας είναι ο άνδρας, και η κεφαλή του σπιτιού είναι η γυναίκα».

Παρακολουθώντας κανείς εκ του σύνεγγυς, και μέσα από τον εντόπιο λόγο και τον τρόπο ζωής των γηγενών, την εξέλιξη των διαρθρωτικών αλλαγών και τις κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές συνέπειες που αυτές επέφεραν στην κοινότητα, καταλήγει σε μια εξαιρετικά σημαντική διαπίστωση για την περίοδο που εξετάζουμε. Από τα εθνογραφικά συμφραζόμενα, το συμπέρασμα το οποίο προκύπτει έχει να κάνει με την παντελή απουσία, από τις νέες εξελίξεις, των δύο παραγωγών που, όπως είδαμε, την δεκαετία του 1960 εισήγαγαν την καλλιέργεια του καρότου στην κοινότητα. Η πορεία τους δεν είχε την αντίστοιχη δυναμικότητα που επέδειξαν την δεκαετία του 1960 και του 1970, καθώς δεν εκδήλωσαν την ίδια διορατικότητα και διερευνητική δράση των προηγούμενων ετών. Η ικανότητα ευελιξίας τους και η παραγωγική τους αναδιάρθρωση, παρέμειναν σχετικά στάσιμες, σε σύγκριση πάντα με τις τότε εξελίξεις, καθώς δεν προχώρησαν στο αμέσως επόμενο μεγάλο βήμα που ήταν το μεταπαραγωγικό στάδιο.

Πράγματι, οι καινοτομίες του συσκευαστηρίου/πλυντηρίου και της μηχανής συλλογής δεν εισάγονται, όπως θα περίμενε κανείς, από τους συνεταίρους καλλιεργητές που αποτέλεσαν την «πρώτη γενιά» των πρωτοπόρων, παρόλο που πρώτοι εκείνοι, μέσω των κηπευτικών και ειδικότερα του καρότου, ήρθαν σε επαφή με την κεντρική αγορά της Αθήνας που μέχρι τότε την αγνοούσαν όλοι οι παραγωγοί της Δροσοπηγής. Εκεί, διαπιστώνουν την τεράστια ζήτηση των κηπευτικών και συνειδητοποιούν την τεράστια επίδραση της επέκτασης του αστικού κέντρου της πρωτεύουσας, και της κοντινής απόστασης, που αυτό έχει, για την κοινότητα. Για τους δύο παραγωγούς, η κεντρική λαχαναγορά της Αθήνας αποτελούσε ουσιαστικά ένα πρωτόγνωρο πολιτισμικό πεδίο διαχείρισης, διαπραγμάτευσης και εμπορίας των αγροτικών προϊόντων. Κατά συνέπεια, πρώτοι εκείνοι, από οποιονδήποτε άλλο παραγωγό της κοινότητας, είχαν την δυνατότητα να αποκτήσουν το συγκριτικό πλεονέκτημα, εισάγοντας στις εκμεταλλεύσεις τους την σύγχρονη τεχνολογία του συσκευαστηρίου/ πλυντηρίου, καθώς είναι δέκτες της αυξημένης εμπορικής αξίας

που αποκτούν τα αγροτικά προϊόντα λόγω της εξωτερικής εμφάνισής τους. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο ένας από τους δύο συνεταίρους:

«τότε εμείς, όχι μόνο φέραμε το καρότο στο χωριό, αλλά γνωρίζαμε πρώτοι από όλους που θα πάει η κατάσταση. Βλέπαμε για παράδειγμα, ορισμένα προϊόντα, όπως οι πατάτες, να γυαλίζουν και να πωλούνται πολύ ευκολότερα σε σχέση με άλλες. Γνωρίζαμε ήδη ότι στην Πελοπόννησο υπήρχε πλυντήριο πατάτας και από κουβέντες που κάναμε, είχαμε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι αυτό μπορεί να γίνει και στο καρότο. Τα ξέραμε όλα αυτά, και γνωρίζαμε ποιο θα ήταν το μέλλον της παραγωγής».

Τι είναι αυτό λοιπόν, που κάνει τους δυο συνεταίρους να μην προχωρήσουν περισσότερο; Γιατί, ενώ κάνουν όλες αυτές τις διαπιστώσεις σχετικά με την επεξεργασία των αγροτικών προϊόντων, δεν κάνουν το επόμενο βήμα; Γιατί δεν τολμούν, όπως τόλμησαν και στο παρελθόν; Τελικά, γιατί αφήνουν σε άλλους την πρωτοβουλία εισαγωγής των νέων τεχνολογικών μέσων παρέχοντάς τους την ευκαιρία να αποκτήσουν το συγκριτικό πλεονέκτημα της εμπορικής διακίνησης του καρότου;

Τα συγκεκριμένα ερωτήματα είχα την ευκαιρία να τα θέσω αρκετές φορές στους δύο πρωτοπόρους συνεταίρους και η απάντηση που συνήθως έπαιρνα ήταν: «Η αλήθεια είναι ότι δεν προχωρήσαμε. Δεν τολμήσαμε. Ε, κάπου φοβηθήκαμε, κάπου δεν υπολογίσαμε σωστά. Δεν το κάναμε τελικά. Τι τα κουβεντιάζουμε τώρα;» Αποτελεί καθολική παραδοχή στους ανθρωπολογικούς κύκλους, πως σε μια εθνογραφική έρευνα είναι εξαιρετικά δύσκολο, (αν όχι αδύνατο), να μεταφέρει κανείς στο γραπτό κείμενο (όσο μεγάλες λογοτεχνικές ικανότητες και αν έχει), τις σωματικές εκφράσεις των γηγενών οι οποίες αποτελούν, σε αρκετές περιπτώσεις, χρήσιμους κώδικες μηνυμάτων που μπορούν να αποκωδικοποιηθούν και να συνεκτιμηθούν στην προσπάθεια, του να αποδοθεί νόημα στην σημαίνουσα ανθρώπινη συμπεριφορά. Έτσι και στην περίπτωση των δύο πρωταγωνιστών μου, η ανεπαίσθητη κίνηση του σώματος και των ματιών τους, όσες φορές επιχείρησα να πάρω απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα, δημιουργούσαν την αίσθηση ενός μικρού παραπόνου που αποτυπώνονταν στην τελευταία φράση τους, «Τι τα κουβεντιάζουμε τώρα;». Ήταν φανερό για εμένα, πως η απάντηση που έδιναν στα ερωτήματά μου, δεν ικανοποιούσαν την ερευνητική διάσταση του ζητήματος αφού η συμπεριφορά τους άφηνε να εννοηθεί πως κάποια άλλη ήταν η αιτία της ατολμίας τους.

Αφορμή για να διαπιστωθούν τα πραγματικά αίτια της στάσης τους σχετικά με την μη υιοθέτηση νέων καινοτομιών, στάθηκε μια συνάντηση που είχα με τον έναν από τους δύο παραγωγούς ένα καλοκαιρινό δειλινό στη πλατεία του χωριού. Καθώς πίναμε τα

καθιερωμένα παγωμένα ούζα στον υπαίθριο χώρο του καφεενείου, πέρασε από μπροστά μας, μια από τις κλασικές νταλικές, που μετέφεραν 100άδες τόνους καρότου από τα συσκευαστήρια προς την κεντρική λαχαναγορά. Ο συνομιλητής μου, έμεινε να κοιτά το βαρύ όχημα μέχρι που χάθηκε στο βάθος του δρόμου, και καθώς έγειρε χαμηλά το κεφάλι του κοιτώντας το κομπολόι που κρατούσε, μονολόγησε:

«Αν είχα φτιάξει τότε, εγώ πρώτος το συσκευαστήριο, αυτούς τους τόνους θα τους διακινούσα εγώ στην αγορά. Αλλά βλέπεις, μπορεί η κεφαλή της γυναίκας να είναι ο άνδρας αλλά η κεφαλή του σπιτιού είναι η γυναίκα».

Το «λακωνικό», θυμοσοφικό απόφθεγμα του ηλικιωμένου παραγωγού συνοψίζει επιγραμματικά, εκείνο το οποίο πολλές εθνογραφικές, και άλλες μελέτες έχουν αναδείξει,¹⁹⁰ και αφορούν στη θέση που καταλαμβάνουν και τον ρόλο που διαδραματίζουν οι γυναίκες στην συλλογική ζωή μιας αγροτικής κοινότητας και ειδικότερα στις δραστηριότητες του αγροτικού νοικοκυριού.

Η αντικειμενική αιτία, που οι δύο πρωτοπόροι του καρότου δεν επιχείρησαν να επενδύσουν σε καινοτόμες πρακτικές ήταν η καθοριστική παρέμβαση της συζύγου του ενός από τους δύο συνεταίρους:

«Με επηρέασε η γυναίκα μου για αυτό δεν προχώρησα. Φοβόταν να μην χρεωθούμε αφού τότε ξεκινάγαμε να στηριχτούμε στα πόδια μας. Είχαμε και μικρά παιδιά. Αλλά εγώ έβλεπα μπροστά. Ήξερα ότι έχει μέλλον το πλυντήριο. Εκείνη όμως με κράτησε. Αλλά δεν της κρατάω κακία, ούτε της το κοπανάω γιατί μου στάθηκε άξια όλα τα χρόνια. Τα οικονομικά τα κρατούσε και τα κρατάει ακόμα εκείνη. Είναι βράχος, σωστή, άξια, τυπική και όχι σπάταλη και περιττή».

Ενδεικτικός, του δυναμικού συσχετισμού, εκείνων των αποφάσεων στο νοικοκυριό, είναι και ο λόγος της συζύγου, μέσα από τον οποίο μπορεί κανείς να διακρίνει το υψηλό ένστικτο προστασίας που χαρακτηρίζει την γυναικεία φύση, ως συζύγου και μητέρας, για τα μέλη της οικογένειας:

«Είχα μικρά παιδιά τότε. Το σπίτι μας το φτιάξαμε από το καρότο, αλλά και τα μηχανήματα που αγόρασε ο άντρας μου και την αποθήκη που έφτιαξε, με τα χρήματα από το καρότο τα έκανε. Να βάζαμε και συσκευαστήριο που έλεγε, πήγαινε μακριά το πράγμα. Για πρώτη φορά μπαίναμε σε καλύτερη μοίρα. Ήξερα εγώ που θα μας βγάλει το Πλυντήριο; Τι το θέλαμε το πλυντήριο αφού χτίσαμε σπίτι, βάλαμε τα παιδιά μας μέσα, αγοράσαμε μηχανήματα, χωράφια και επίσης βγάzaμε καλό εισόδημα. Όταν έχεις μικρά παιδιά δεν κάνεις άλλο άνοιγμα στο άνοιγμα γιατί άντε μετά να τρέχεις να ξεχρεώνεις».

¹⁹⁰ Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (1992), J. Dubbisch (1986, 1992:99-126), Marie-Elizabeth Handman (1987), Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης, Χ. Βλαχούτσικου-Κ. Α. Μπαχαροπούλου (1991:94-100), Ι. Γιδαράκου (1996, 1998:464-476, 1999:189-216), Χ. Κασίμης-Α.Γ Παπαδόπουλος (2000).

Η επιμονή της συζύγου για την εξασφάλιση των παιδιών της κάτω από σίγουρη στέγη επαναλαμβανόταν συχνά στον λόγο της και επιγραμματικά συνοψίζονταν στην φράση:

«Η εστία μας ήταν απαραίτητη. Η εστία».

Πράγματι, βλέποντας κανείς σήμερα την μονοκατοικία της οικογένειας διαπιστώνει ένα γερό οικοδόμημα, κατασκευασμένο σε τσιμεντένια πλάκα θεμελίωσης με κολώνες, το οποίο απείχε σημαντικά εκείνα τα χρόνια (αρχές της δεκαετίας του '70) τόσο σε επίπεδο κατασκευής όσο και σε επίπεδο ανέσεων από τα περισσότερα πέτρινα οικήματα του χωριού. Πρόκειται για ένα ευρύχωρο σπίτι, περίπου 100 τετραγωνικών, με λειτουργικό χώρο υποδοχής που χρησιμεύει ως καθιστικό, δύο άνετα υπνοδωμάτια, μεγάλη κουζίνα και λουτρό. Εκείνο όμως που ιδιαίτερα εντυπωσιάζει, είναι η διαρρύθμιση της μεγάλης σαλονοτραπεζαρίας με τους κρυφούς φωτισμούς και τα σκαλιστά γύψινα κομψοτεχνήματα στο ταβάνι.

Αυτές οι αλλαγές στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και στην κατασκευαστική πρακτική της οικίας σε σχέση με τις ήδη υπάρχουσες, αποτελούν σημαίνουσες μεταβολές που αποκαλύπτουν, όχι μόνο την ικανοποίηση των μέχρι τότε στοιχειωδών αναγκών στέγασης και ασφάλειας αλλά και την υιοθέτηση των αστικών καταναλωτικών προτύπων και αντιλήψεων περί άνεσης, υγιεινής και αισθητικής των νέων κατοικιών. Η νεόκτιστη οικία ως μια καινούργια πραγματικότητα στην κοινότητα, είναι μια σημαίνουσα πραγματικότητα καθώς σε συμβολικό επίπεδο, αντανakλά πλήρως τις συνθήκες μέσα στις οποίες αυτή δημιουργήθηκε. Αποκαλύπτει, λοιπόν, την ύπαρξη και το πεδίο επένδυσης ενός πολύ μεγάλου εισοδήματος που προέρχεται από την καλλιέργεια του καρότου και αντικατοπτρίζει τις αλλαγές που έχουν επέλθει στον συσχετισμό των παραγωγικών και κοινωνικοοικονομικών σχέσεων στην κοινότητα με την έννοια, ότι η δυνατότητα κατασκευής από έναν μικροκαλλιεργητή μιας σύγχρονης κατοικίας κατά τα αστικά πρότυπα έμοιαζε μέχρι τότε αδύνατη. Επιπλέον, το πνευματώδες απόφθεγμα του παραγωγού, *«η κεφαλή της γυναίκας είναι ο άνδρας και η κεφαλή του σπιτιού είναι η γυναίκα»*¹⁹¹ αποκαλύπτει πως, (παρά τους

¹⁹¹ Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε πως το παραπάνω εθνογραφικό περιστατικό εξελίσσεται την δεκαετία του 1960, και κατά συνέπεια μπορεί να ενταχθεί στην λογική της προβληματικής που αναπτύσσει εκείνη την περίοδο η E. Friedl (1962), η οποία μελετώντας μια άλλη Βοιωτική κοινότητα καταλήγει πως, η επικυριαρχία των ανδρών έναντι των γυναικών δεν είναι πάντα δεδομένη, καθώς οι γυναίκες μπορούν να παρεμβαίνουν αποτελεσματικά στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων από τους άνδρες, ειδικότερα όταν αυτές αφορούν ζητήματα που σχετίζονται με την αποκατάσταση και την ευημερία των παιδιών του ζευγαριού.

περιορισμούς της γυναικείας δραστηριότητας στο δημόσιο γίνεσθαι της κοινότητας όπου συνήθως κυριαρχεί η αντρική παρουσία), στο πεδίο της οικιακής σφαίρας θεμελιώνεται η κυρίαρχη στάση της συζύγου η οποία πραγματώνεται στην απόφασή της, να επενδυθεί το παραγόμενο εισόδημα από το καρότο, σε σύγχρονη κατοικία και όχι σε καινοτόμες τεχνικές που θα αναδιαρθρώσουν την παραγωγική διαδικασία.

Είναι γεγονός, πως σήμερα, μια αγροτική εκμετάλλευση, και σύμφωνα με τα νέα δεδομένα, (απασχόληση εργατικού δυναμικού, δραστηριότητες εμπορίας και διαφήμισης, τυποποίηση των προϊόντων, πληροφορικά συστήματα, γνώση των αγορών κλπ), μπορεί να χαρακτηριστεί ως αγροτική επιχείρηση. Πιθανόν όμως σε αρκετές περιπτώσεις, να μην διαθέτει την πλήρη αυτονομία και τον απαιτούμενο βαθμό ευελιξίας, που αναπτύσσουν, αντίστοιχα, άλλες μη-αγροτικές επιχειρήσεις. Η αναφορά του συγκεκριμένου εθνογραφικού περιστατικού δεν επικεντρώνει στο μοντέλο διαχωρισμού «ανδρών-δημόσιο» / «γυναικών οικιακό» το οποίο αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής «διαμάχης» στην ανθρωπολογία¹⁹². Εκείνο το οποίο επιχειρείται εδώ να αναδειχτεί, είναι οι πρόδηλες και άδηλες πτυχές των εκατέρωθεν επιρροών μεταξύ των φύλων. Με λίγα λόγια επιχειρείται να αναδειχτεί η άρρηκτη σύνδεση αγροτικού νοικοκυριού και γεωργικής εκμετάλλευσης, και ο τρόπος με τον οποίο οι δράσεις που αναλαμβάνονται από τα μέλη τους επηρεάζουν τις λειτουργίες εκατέρωθεν. Αναδεικνύεται η φύση της άρρηκτης σύνδεσης αγροτικού νοικοκυριού και εκμετάλλευσης καθώς στο πλαίσιο της οικιακής ομάδας, ο συσχετισμός των επιχειρημάτων υπέρ της μιας ή της άλλης στρατηγικής και ο τρόπος με τον οποίο τελικά λαμβάνονται οι αποφάσεις για αυτές τις δράσεις, διαμορφώνουν ένα σύνθετο πλέγμα διαδικασιών που επιδρά άμεσα στην δομή και λειτουργία της αγροτικής επιχείρησης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο αρχηγός της εκμετάλλευσης, και θεωρητικά ο κύριος υπεύθυνος στην λήψη των αποφάσεων, έχοντας την ενόραση και τη διαίσθηση για την πορεία της παραγωγικής διαδικασίας, εκδηλώνει μια διάθεση προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες και εμπορευματικού χαρακτήρα πρακτικές του αγροτικού προϊόντος. Έχοντας ήδη εκτεθεί μαζί με τον συνεταίρο του στο σύγχρονο πεδίο της αγοράς και εμπορίας αγροτικών προϊόντων, αντιλαμβάνεται πως είναι αναγκαία η επένδυση του εισοδήματος (που προκύπτει από το καρότο) σε καινοτόμες τεχνολογίες που θα εκσυγχρονίσουν περαιτέρω την εκμετάλλευση του και θα την

¹⁹² Βλ. σχετ. Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, (2003)

καταστήσουν περισσότερο ανταγωνιστική. Δεν αφήνεται όμως ανεπηρέαστος να αποφασίσει καθώς, όντας μέλος του αγροτικού νοικοκυριού δέχεται συνάμα και την δυναμική επίδραση της συζύγου του, η οποία εκδηλώνει σοβαρές επιφυλάξεις για την ανάληψη του συγκεκριμένου επιχειρηματικού ρίσκου. Με αυτόν τον τρόπο ο παραγωγός βρίσκεται στο επίκεντρο μιας εξωτερικής επίδρασης που προέρχεται από την αγορά και μιας εσωτερικής επιρροής που εκδηλώνεται από ένα μέλος της οικογένειάς του. Η σύζυγός του, από το χώρο κυριαρχίας της, (που είναι το νοικοκυριό) παρατηρεί και ελέγχει για την ορθότητα των αποφάσεων του συζύγου, αποστασιοποιημένη από τις νέες εξελίξεις της παραγωγικής διαδικασίας. Με την κριτική ιδιότητα ενός τρίτου και έχοντας ως στόχο, την εξασφάλιση της οικογενειακής συνοχής και την προφύλαξη της ζωής και της τιμής των οικείων της, διαπιστώνει με ένα «άλλο μάτι» έναν προφανή για εκείνη κίνδυνο, τον οποίο θεωρεί πως ο παραγωγός δεν τον έχει διακρίνει, εξαιτίας της πολύωρης απασχόλησής του στο χωράφι και της λιγοστής αντίστοιχα, παρουσίας του στην οικογενειακή εστία. Το επιχειρηματικό άνοιγμα που επιδιώκει ο σύζυγος προσλαμβάνεται από εκείνη ως γενεσιουργός αιτία δυσμενών μελλοντικών οικονομικών και κοινωνικών συνεπειών για την οικογένεια, καθώς θα συντελέσει όχι μόνο στην απώλεια των καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και ασφάλειας που θα παρέχει η σύγχρονη εστία, αλλά και στον κλονισμό της τιμής και υπόληψης του συζύγου εάν αποτύχει στην επιλογή του και δεν ανταποκριθεί στα χρέη του δανείου. Λειτουργώντας κατά συνέπεια, ως πρωταγωνίστρια στα ζητήματα διαχείρισης του οικιακού χώρου και με δεδομένη την απόσταση που την χωρίζει από το σύγχρονο πεδίο της αγοράς, εκδηλώνει μια άγνοια για την δυναμική των νέων δεδομένων της τυποποίησης, εμπορίας και διακίνησης. Μέσα από μια ψυχρή, λογική εκτίμηση της πραγματικότητας και κυρίως αναλογιζόμενη τις μέχρι τότε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης της οικογένειάς της, (δάνεια τραπεζών, ολοήμερη εργασία του αντρώγου στα χωράφια, η μικρή ηλικία των παιδιών, παλαιό σπίτι χωρίς κεντρική θέρμανση με το λουτρό έξω κλπ), αναπτύσσει μια ορθολογική κρίση (σύμφωνα πάντα με την δική της λογική) και εμποδίζει την «άσκοπη» διαφυγή του αγροτικού εισοδήματος, παρεμβαίνοντας αρνητικά και καθοριστικά στην διαδικασία εκσυγχρονισμού της εκμετάλλευσης.

Παρόλα αυτά όμως, ο ανασταλτικός χαρακτήρας της παρέμβασής της, αντισταθμίζεται και εξισορροπείται από την συνολική αποτίμηση του ρόλου που διαδραμάτισε όλα αυτά τα χρόνια στις συλλογικές δραστηριότητες του νοικοκυριού

και της εκμετάλλευσης. Όπως με έμφαση αναφέρει ο σύζυγος: «Δεν της κρατάω κακία, ούτε της το κοπανάω γιατί μου στάθηκε άξια όλα τα χρόνια. Τα οικονομικά τα κρατούσε και τα κρατάει ακόμα εκείνη. Είναι βράχος, σωστή, άξια, τυπική και όχι σπάταλη και περιττή». Παρά λοιπόν, την ματαίωση της αναδιάρθρωσης στην αγροτική επιχείρηση και την απώλεια του συγκριτικού πλεονεκτήματος της ανταγωνιστικότητας της, εκείνο το οποίο τελικά αναγνωρίζεται, είναι η σημαντική προσφορά της, στην αντιμετώπιση και επίλυση όλων εκείνων των προβλημάτων που αντιμετώπισε η οικιακή ομάδα. Πράγματι, η αναγνώριση, εκ μέρους του συζύγου, της γυναικείας συνεισφοράς στην αντιμετώπιση δισεπίλυτων προβλημάτων αλλά και στην διατήρηση, προστασία και αναπαραγωγή της οικιακής ομάδας αποτελεί μέρος της καθολικής παραδοχής (από την πλευρά των ανδρών) για την ουσιαστική συμβολή των γυναικών ως σύζυγοι, μητέρες και εργάτες γης στην πορεία επιβίωσης των νοικοκυριών και των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην κοινότητα. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρουν αρκετοί από τους συζύγους και τους γιους των νοικοκυριών:

«εκείνα τα δύσκολα χρόνια κράτησε καλά η γυναίκα. Έδινε εντολές και λύσεις τότε που δεν υπήρχαν οι μηχανές και οι μετανάστες. Η γυναίκα ήταν δύο φορές άνδρας γιατί η εργασία που έχει ρίξει στα χωράφια δεν συγκρίνεται με την δουλειά κανενός μετανάστη. Ήταν το κυρίαρχο πρόσωπο και η κινητήριος δύναμη στο νοικοκυριό. Η γυναίκα είναι εκείνη που το πρωί θα σηκωθεί μαζί σου για να σου φτιάξει καφέ, να σου ρίξει ένα βλέμμα και να σου δώσει φτερά να ξεκινήσεις την μέρα σου. Μπορούσε να ελέγχει τα πάντα και βοηθούσε, και τότε οι εποχές ήταν δύσκολες γιατί δεν υπήρχαν τα μέσα. Έφτιαχνε τα παιδιά, μαγείρευε για τους εργάτες, ζύμωνε ψωμί για τον φούρνο, μαγείρεμα στα ξύλα, έπλενε στην σκάφη και ζέσταινε το καζάνι για να κάνουν μπάνιο τα παιδιά. Πάντα υπήρχε η συνεννόηση, γυναίκα έχω αυτά τα λεφτά τι θα τα κάνουμε;»

Οι εξαιρετικά σημαντικές παραδοχές των ανδρών της κοινότητας, περιγράφουν συνοπτικά, το γενικότερο πλαίσιο της καθοριστικής συμμετοχής της γυναικείας παρουσίας τόσο στην αγροτική παραγωγική διαδικασία, όσο και στην αναπαραγωγή του αγροτικού νοικοκυριού, συμβάλλοντας στα μέγιστα στην ευρύτερη κοινωνική και οικονομική συνοχή της κοινότητας¹⁹³. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις η αποτελεσματική κυριαρχία και δράση τους, μπορούν εύκολα να υπερβαίνουν τα

¹⁹³ Βεβαίως θα πρέπει να σημειωθεί πως αυτή η παραδοχή από την πλευρά των ανδρών για την πολυδιάστατη συμβολή της γυναικείας παρουσίας στη σφαίρα διαχείρισης της εκμετάλλευσης και του νοικοκυριού, δεν σημαίνει αντίστοιχα και αναγνώριση, των πρωτοβουλιών που εκείνη μπορεί να αναπτύξει στο πλαίσιο ανάληψης επιχειρηματικών δραστηριοτήτων σε ένα κατεξοχήν ανδρικό επάγγελμα. Βεβαίως σε αυτή την διαμορφούμενη νοοτροπία συντέλεσε και το ανύπαρκτο, (μέχρι πρόσφατα), θεσμικό πλαίσιο που δεν κατοχύρωνε την επαγγελματική ταυτότητα της Ελληνίδας αγρότισσας. Περισσότερα για το ζήτημα αυτό βλ. σχετ. Α. Μωυσίδης (1996), Α. Γ. Παπαδόπουλος (2000) καθώς επίσης και Ι. Γιδάρκου (1996:103-113 και 1999:189-216)

όρια του οικιακού χώρου προκαλώντας άμεσες συνέπειες στον δημόσιο χώρο, στον βαθμό που μπορούν να επηρεάσουν και να καταστήσουν ανενεργές τις όποιες αποφάσεις των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων, έστω και αν αυτές αφορούν τον εκσυγχρονισμό και την αναδιάρθρωσή τους.

Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί, πως τα εθνογραφικά συμφραζόμενα της παραπάνω περίπτωσης δεν υπόκεινται, (όπως θα δούμε και στην συνέχεια στην παρούσα κατάσταση), σε μια αντιπροσωπευτική στάση των γυναικών για τον εκσυγχρονισμό των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Ωστόσο είναι ενδεικτικά, καθώς αναδεικνύουν σε σημαντικό βαθμό την παραδοχή, πως σε μια αγροτική κοινότητα, και με δεδομένη την αβεβαιότητα και ανασφάλεια που χαρακτηρίζει, (ειδικότερα σήμερα), το αγροτικό επάγγελμα, η οικιακή ομάδα λειτουργεί ως μηχανισμός ρύθμισης των οικογενειακών δραστηριοτήτων και αποφάσεων παρεμβαίνοντας και στην σφαίρα διαχείρισης της αγροτικής εκμετάλλευσης, (της οποίας αποτελεί οργανική προέκταση), επηρεάζοντας άμεσα τις οποιεσδήποτε στρατηγικές εξέλιξης της. Εξάλλου, πολλές από τις πρωτοβουλίες που σήμερα αναλαμβάνονται από τους αρχηγούς των εκμεταλλεύσεων, και αφορούν την επέκταση και την αναδιάρθρωσή τους, διαμορφώνονται στην βάση των γενικότερων στρατηγικών που χαράζει το κάθε νοικοκυριό, ορισμένες από τις οποίες σχετίζονται με τις σπουδές και τον επαγγελματικό προσανατολισμό των παιδιών και συνάμα διαδόχων των αγροτικών επιχειρήσεων.

4.4. Τα πρώτα αδιέξοδα στις διαδικασίες της τοπικής ανάπτυξης. Η εξωκοινοτική επέκταση του καρότου και ο επαναπροσδιορισμός του κοινωνικού γίνεσθαι στην κοινότητα

«Μπήκε το καρότο καραμέλα»

Στο αγροτικό τοπίο της Δροσοπηγής, από τις πρώτες δεκαετίες του 1990 και έπειτα, εντοπίζονται μια σειρά από σημαντικά και δισεπίλυτα προβλήματα, αρκετά από τα οποία σχετίζονταν με τα υπέρογκα πλεονάσματα των αγροτικών προϊόντων και τις αδυναμίες προώθησής τους στην αγορά

Ειδικότερα όσον αφορά το καρότο, είναι χαρακτηριστικό πως το 1991, ήταν η χρονιά όπου επιτεύχθηκε η μέγιστη παραγωγική απόδοση (σε όγκο παραγωγής και

καλλιεργούμενη έκταση), καθώς συνολική στρεμματική έκταση στην κοινότητα ανήλθε στα 2.000 στρέμματα, ενώ η παραγωγή σε κιλά άγγιξε τους 10.000 τόνους ετησίως¹⁹⁴. Αν τα μεγέθη αυτά, συγκριθούν με τα αντίστοιχα στοιχεία του 1981 όπου η καλλιεργήσιμη έκταση του καρότου ήταν 800 στρέμματα και οι ετήσιες παραγόμενες ποσότητες του, ανέρχονταν σε 3.000 τόνους, τότε σε μια δεκαετία μπορούμε να μιλάμε για μια αύξηση της τάξης του 250% της στρεμματικής έκτασης, και μιας αντίστοιχης αύξησης του 300% περίπου, σε ποσότητες παραγωγής. Από τα μέχρι τώρα εθνογραφικά συμφραζόμενα σχετικά με την τοπική καλλιέργεια του καρότου, και σύμφωνα με τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα, γίνεται σαφές πως οι παραγωγοί της Δροσοπηγής, (σχεδόν στο σύνολό τους), δραστηριοποιήθηκαν για παραπάνω από 20 χρόνια στην συγκεκριμένη καλλιέργεια. Κάτω από την πίεση του αστικού και συνάμα καταναλωτικού κέντρου της Αθήνας, και παρασυρόμενοι από τις ευκαιρίες για μεγιστοποίηση των εισοδημάτων τους, ανέπτυξαν (άλλος λιγότερο, άλλος περισσότερο) ένα αρκετά ευρύ φάσμα δυναμικών παραγωγικών δραστηριοτήτων, ευέλικτων στρατηγικών επιλογών και επιτυχημένων επιχειρηματικών πρωτοβουλιών.

Το κατώφλι της δεκαετίας του 1990, όμως, επεφύλασσε δυσοίωνες προοπτικές ακόμα και για την τοπική και προσοδοφόρα μέχρι τότε καλλιέργεια του καρότου, καθώς άρχισε να παρατηρείται μια φθίνουσα πορεία στην παραγωγή του, και να περιορίζεται αντίστοιχα το μερίδιο αγοράς της κοινότητας στο ευρύτερο σύστημα εμπορίας. Ωστόσο τα συγκεκριμένα αδιέξοδα δεν εμφανίστηκαν ξαφνικά από τη μια στιγμή στην άλλη, τουναντίον, το αρνητικό κλίμα είχε ήδη αρχίσει σταδιακά να διαμορφώνεται από τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας (1980). Τα σημαντικότερα αίτια, εκείνων των ανησυχητικών εξελίξεων εντοπίζονται στην υπέρμετρη ανθρώπινη φιλοδοξία για μεγαλύτερα κέρδη, στην αυξανόμενη συγκεντροποίηση της γης, στον εντατικό χαρακτήρα της γεωργικής παραγωγής, και στην εξειδίκευση, που ήταν μοιραίο να προκύψει, στην συγκεκριμένη καλλιέργεια. Άμεση συνέπεια εκείνων των συνθηκών που άρχισαν να διαμορφώνονται, ήταν η ανάδυση μιας νέας πραγματικότητας που χαρακτηριζόταν από ποικιλόμορφες ανακατατάξεις στο κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι της κοινότητας.

¹⁹⁴ Βλ. σχετ. πίνακες για τις εκτάσεις των καλλιεργειών και την παραγωγή που συγκομίσθηκε το 1991. Πηγή: Ετήσια δελτία απογραφής της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής της κοινότητας, 1981-2001

Τα προβλήματα άρχισαν να εντοπίζονται, όταν η γνώση για την καλλιέργεια του καρότου ξεπέρασε τα όρια της τοπικότητας και διαδόθηκε σε μια ευρύτερη γεωγραφική περιοχή. Η πρώτη αρχή, είχε ήδη γίνει λίγο πριν από το 1980 όταν παραγωγοί από την γειτονική κοινότητα διαπιστώνουν την κερδοφορία της συγκεκριμένης καλλιέργειας και δραστηριοποιούνται δυναμικά σε αυτήν. Οι σημαντικότερες δυσκολίες όμως εμφανίστηκαν όταν οι δύο συνεταίροι χονδρέμποροι του συσκευαστηρίου αποφάσισαν να επεκτείνουν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητές και σε άλλες περιοχές υπερβαίνοντας για πρώτη φορά τα τοπικά όρια της παραγωγικότητάς τους. Γενεσιουργός αιτία εκείνου του εγχειρήματος αποτέλεσε η διαρκής ζήτηση του προϊόντος από την αγορά σε όλη την διάρκεια του έτους. Το καρότο πληρούσε τις προδιαγραφές της ετήσιας εκμετάλλευσης του καθώς, όπως είναι γνωστό ευδοκμεί όλες τις εποχές του χρόνου. Δυστυχώς όμως (για την συγκεκριμένη πάντα περίπτωση) το κλίμα της Δροσοπηγής χαρακτηρίζεται από έναν ιδιαίτερα βαρύ χειμώνα με χαμηλές θερμοκρασίες και περιόδους έντονων βροχοπτώσεων, ενώ οι χιονοπτώσεις είναι ένα αρκετά συχνό φαινόμενο. Κατά συνέπεια τους χειμερινούς μήνες, η συλλογή του προϊόντος γίνεται κάτω από αντίξοες καιρικές συνθήκες και σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις μπορεί να ματαιωθεί.

Αντιμέτωποι με την νέα πραγματικότητα, οι δύο συνεταίροι αποφασίζουν, το 1986, να διερευνήσουν περιοχές που να χαρακτηρίζονται από ήπιο χειμώνα έτσι ώστε να διευκολύνεται η παραγωγική διαδικασία. Οι περιοχές που πληρούσαν τις κλιματολογικές προδιαγραφές ήταν η ευρύτερη ζώνη της πόλης των Ψαχνών στην Εύβοια και η κοντινή σχετικά, κοινότητα του Μουρικίου που βρίσκεται δίπλα στην λίμνη Υλίκη. Οι εξελίξεις, όμως, εκείνου του εγχειρήματος αποδείχτηκαν τόσο δυσμενείς για ορισμένους παραγωγούς της κοινότητας, που στον προφορικό λόγο του ενός από τους δύο συνεταίρους διακρίνονται οι ενοχές και η παραδοχή του σφάλματός τους:

«Για να ανταποκριθούμε στην μεγάλη ζήτηση της αγοράς αναζητήσαμε περιοχές όπου οι συνθήκες να είναι τέτοιες που να ευνοούν το πρώιμο προϊόν. Στα Ψαχνά επειδή το κλίμα είναι παραθαλάσσιο και ζεστό, μπορούσες να σπείρεις τον Οκτώβριο και να έχεις συγκομιδή τον Μάιο, σε αντίθεση με το χωριό μας που η σορά γίνεται συνήθως την Άνοιξη και η συγκομιδή το φθινόπωρο. Εκεί υπήρχε ένας φίλος που το χωράφι του είχε πολύ νερό και αφού το νοικιάσαμε αρχίσαμε την παραγωγή. Βάλαμε το καρότο 'καραμέλα' και το έμαθαν και εκείνοι. Νομίζαμε ότι μόνο εμείς ήμασταν οι ξύπνιοι. Δεν ήμασταν και πονηροί. Ίσως και να παρασυρθήκαμε από τα κέρδη και για αυτό δεν βλέπαμε τι πάμε να κάνουμε. Σκάψαμε τον λάκκο του χωριού μόνοι μας αφού ανοίξαμε τα μάτια και σε άλλους».

Πράγματι με τη δραστηριοποίηση των παραγωγών της κοινότητας Ψαχνών στο καρότο, αρχίζει η αντίστροφη μέτρηση για την αποδυνάμωση της καλλιέργειας στην Δροσοπηγή, καθώς το ήπιο παραθαλάσσιο κλίμα της νέας κοινότητας επέτρεπε στο καρότο να ευδοκιμήσει γρηγορότερα. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι οι παραγωγοί των Ψαχνών είχαν ένα ισχυρό συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με τους Δροσοπηγιώτες, καθώς με την νέα χρονιά θα διακινούσαν πρώτοι εκείνοι το προϊόν τους στην κεντρική λαχαναγορά. Κατά συνέπεια οι έμποροι από την Αθήνα άρχισαν σταδιακά να προμηθεύονται καρότο και να αναπτύσσουν εμπορικές σχέσεις με άλλες περιοχές, αποδυναμώνοντας σταδιακά το μονοπώλιο της Δροσοπηγής¹⁹⁵. Παράλληλα, η επιτυχημένη και επιχειρηματική επιτυχία των δύο συνεταίρων και το αυξημένο κοινωνικό γόητρο που απολάμβαναν στην κοινότητα προκαλούσε όχι μόνο τον θαυμασμό, αλλά και ζηλόφθονα αισθήματα από αρκετούς άλλους παραγωγούς. Αρκετές φορές ήμουν αποδέκτης αυτής της συμπεριφοράς όταν επιχειρούσα να διαπιστώσω κάτω από ποιες προϋποθέσεις και σύμφωνα με ποια δεδομένα ορισμένοι παραγωγοί εκδήλωσαν επιχειρηματικές δράσεις στο παρελθόν. Η απάντηση που συνήθως έπαιρνα –ειδικότερα στην περίπτωση των συσκευαστηρίων– αποκάλυπτε μια ανταγωνιστική στάση επίδειξης και απόδειξης της παραγωγικής και επιχειρηματικής τους ικανότητας που αποκρυσταλλώνονταν στην φράση: *«εφόσον το έκαναν εκείνοι που ξεκίνησαν από οικοδόμοι, γιατί όχι και εμείς;»*¹⁹⁶. Ήταν επόμενο λοιπόν, η κοινωνική και οικονομική καταξίωση των δύο συνεταίρων να αποτελέσουν τα γενεσιουργά αίτια εκδήλωσης αντίστοιχων ανταγωνιστικών συμπεριφορών οι οποίες οδήγησαν τελικά στην κατασκευή και άλλων 5 συσκευαστηρίων πλυντηρίων στην κοινότητα. Επιπλέον, ορισμένοι επιχειρηματίες χονδρέμποροι της κεντρικής λαχαναγοράς, για να αποφύγουν την άμεση εξάρτησή τους από τους παραγωγούς της Δροσοπηγής επέκτειναν την επιχειρηματική τους δράση στην κοινότητα αγοράζοντας αγροκτήματα στην γύρω ζώνη και κατασκευάζοντας και εκείνοι πλυντήριο συσκευαστήριο ανεβάζοντας τον συνολικό αριθμό τους στα 7. Αποτέλεσμα όλων εκείνων των εξελίξεων που έλαβαν χώρα (την δεκαετία του '80),

¹⁹⁵ Είναι ενδεικτικό πως με την δραστηριοποίηση και άλλων περιοχών στην παραγωγή του καρότου μειώθηκε το μερίδιο της Δροσοπηγής στην αγορά τόσο πολύ ώστε η αντίστοιχη στρεμματική έκταση στην κοινότητα από 2000 στρέμματα το 1991, έπεσε σε 900 στρέμματα το 1995, ενώ το 2000 ανήλθε σε μόλις 600 στρέμματα, χαμηλότερη ακόμα και από την χρονιά του 1981 (800 στρ). Όπ. απογραφικά δελτία.

στην κοινότητα αλλά και στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή ήταν η ανάπτυξη ενός έντονου και σκληρού ανταγωνισμού με επίκεντρο την παραγωγική διαδικασία και την εμπορική διακίνηση του καρότου. Πράγματι, μέσα στο γενικότερο κλίμα που είχε διαμορφωθεί για την εξωτερική εμφάνιση των αγροτικών προϊόντων που είχε ήδη εισάγει ο Λευτέρης με τις λαϊκές αγορές, οι επιχειρηματίες των συσκευαστηρίων επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην εικόνα του καρότου και εισάγουν στο μεταπαραγωγικό στάδιο, ένα επιπλέον πεδίο επεξεργασίας, καθώς αποφασίζουν να τοποθετήσουν στην ταινία παραγωγής έναν εργαζόμενο Ινδό που να κάνει αυστηρή διαλογή στα καρότα. Όσα είναι δύσμορφα και ανομοιογενή αφαιρούνται από την διαδικασία της συσκευασίας αφού το νέο προϊόν πρέπει απαραίτητα να πληροί όσον το δυνατό περισσότερο τα στάνταρ της ομοιομορφίας και της ευμορφίας. Στο εξής τα εντελώς ακατάλληλα για κατανάλωση καρότα θα προορίζονται ως τροφή για τα αιγοπρόβατα της κοινότητας. Από την άλλη, οι δύο συνεταίροι που πρώτοι κατασκεύασαν το συσκευαστήριο, δραστηριοποιούνται περαιτέρω προς την κατεύθυνση της εξωτερικής εμφάνισης του προϊόντος και εισάγουν στις εκμεταλλεύσεις τους νέες πειραματικές μεθόδους με υβρίδια και σύγχρονους σπόρους:

«το 1989-1990 προσκαλέσαμε ειδικευμένο γεωπόνο από γεωργικό οίκο της Γαλλίας με τον οποίο διατηρούσαμε επαφή από την εποχή που φέραμε την μηχανή συλλογής. Ο εν λόγω Γεωπόνος μετέφερε μαζί του ποικιλίες νέων και περισσότερο εξελιγμένων σπόρων, τους οποίους δοκιμάζαμε μαζί με τον συνεταίρο μου στα χωράφια μας».

Σε διάστημα ενός έτους και μετά από αλληπάλληλους πειραματισμούς επιτεύχθηκαν εντυπωσιακά αποτελέσματα που σχετίζονταν με την ομοιομορφία, και το γυάλισμα του προϊόντος. Παράλληλα, και μέσω των σχετικών δοκιμών, επιτεύχθηκε η δυνατότητα αξιοποίησης στην παραγωγή, δύο νέων τύπων σπόρων οι οποίοι χρησιμοποιούνταν ανάλογα με τις εποχές και ειδικότερα όταν προέκυπταν ανάγκες για πρώιμο ή όψιμο προϊόν. Οι έμποροι της κεντρικής λαχαναγοράς ενθουσιάζονται στην θέα της νέας μορφής που έχει αποκτήσει το καρότο και σε συνδυασμό με την μεγάλη απορροφητικότητά του στην αγορά απαιτούν από τους δυο επιχειρηματίες το προϊόν να είναι των συγκεκριμένων προδιαγραφών, «υποχρεώνοντας» με αυτόν τον τρόπο και τους υπόλοιπους ιδιοκτήτες των συσκευαστηρίων να ακολουθήσουν τις αντίστοιχες πρακτικές. Σε ένα πρώτο επίπεδο,

¹⁹⁶ Πρβλ. Χ. Βεΐκου (οπ: 237), «Το έχειν όπως και το φαίνεσθαι είναι κρίσιμα στοιχεία για την συγκρότηση της ιδανικής προσωπικής ταυτότητας...Η απόκτηση αυτού που έχει και ο άλλος είναι η

θα πρέπει να σημειωθεί πως εκείνες οι εξελίξεις στην παραγωγική διαδικασία στην κοινότητα αλλά και σε γειτονικές κοινότητες, είχαν στην αρχή θετικές συνέπειες για την περαιτέρω τόνωση της οικονομικής δραστηριότητας στην ευρύτερη περιοχή της Θήβας. Οι πληθυσμοί της ευρύτερης ζώνης στηρίζονταν και ζούσαν από το καρότο καθώς εμφανιζόντουσαν όλο και περισσότερα συσκευαστήρια καρότου, αντιπροσωπείες μηχανημάτων, και εξειδικευμένα καταστήματα που εμπορευόντουσαν μαζί με τα αγροτικά εφόδια και μια ευρεία ποικιλομορφία σπόρων όχι μόνο για το καρότο αλλά και για άλλα αγροτικά προϊόντα. Στο εξής οι παραγωγοί της Δροσοπηγής, αλλά και των γύρω κοινοτήτων δεν θα αναγκάζονταν να απευθυνθούν στα μαγαζιά των Αθηνών για να ενημερωθούν για τις νέες καλλιεργητικές πρακτικές, και να προμηθευτούν σύγχρονους σπόρους για τις παραγωγές τους, αφού πια η εξειδικευμένη και σύγχρονη γνώση των πολυεθνικών βρίσκονταν ήδη δίπλα στα χωράφια τους¹⁹⁷.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο όμως, και ειδικότερα στο πλαίσιο του έντονου και σκληρού ανταγωνισμού που αναπτύχθηκε στην ευρύτερη περιοχή, εντοπίστηκαν στην κεντρική λαχαναγορά έντονα φαινόμενα σταδιακής υποχώρησης στην ζήτηση για καρότα Δροσοπηγής. Οι ιδιοκτήτες των συσκευαστηρίων /πλυντηρίων αντιμέτωποι με τη νέα πραγματικότητα διέκοψαν τις συνεργασίες με τους μικρούς παραγωγούς

ρητή απόδειξη ότι και αυτός τα καταφέρνει εξίσου καλά και δεν υστερεί σε αξία».

¹⁹⁷ Η παραγωγική μέθοδος και η νέα γνώση των τότε πρωτοπόρων ολοκληρώθηκε-εμπεδώθηκε-παγιώθηκε στο τοπικό παραγωγικό γίγνεσθαι και εξάγονται και «εκτός τόπου» για να αναπαραχθούν αλλού. Η διαδικασία αυτή παρουσιάζει αναλογίες με την πρακτική που ακολουθούν αρκετές ιδιωτικές επιχειρήσεις όταν εφευρίσκουν μια νέα πατέντα-τεχνολογική καινοτομία όπου μετά από ένα χρονικό διάστημα αναπαράγεται και διαχέεται και αλλού. Έτσι και στο συλλογικό επίπεδο μιας τοπικής κοινότητας ή μικροπεριοχής ή συσσωρευμένη-εμπεδωμένη-καταξιωμένη στα μάτια των ντόπιων γνώση μεταφέρεται και τις διπλανές κοινότητες με φορείς τους ίδιους τους πρωτοπόρους. Θα μπορούσε επίσης να υποστηρίξει κανείς, ότι αυτό που επιτεύχθηκε σε τοπικό επίπεδο στην κοινότητα της Δροσοπηγής, (από το '75 έως το '95) μέσω της ανάπτυξης ενός τοπικού συστήματος παραγωγικής γνώσης με παρακλάδια σε ένα ευρύτερο πεδίο της περιφέρειας, που ενίσχυσε την οικονομία της περιοχής, (βιοτεχνίες σακουλών, αντιπροσωπείες μηχανημάτων, υλικοτεχνική υποδομή, συσκευαστήρια κλπ), επιχειρεί να κάνει -από τις αρχές του 1990- η ΚΑΠ στην λογική των προγραμμάτων Leader. Σύμφωνα με αυτήν την λογική, μέσω πολιτικών που επικεντρώνουν: στην αξιοποίηση των ενδογενών πόρων με συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού, στην ανανέωση των διαφόρων μορφών ύπαρξης της αγροτικής οικονομίας, και στην σύσταση ομάδων δράσης για την ανταλλαγή μεθοδολογιών και εμπειριών, επιχειρείται η ενίσχυση της τοπικής αντίδρασης στο ενδεχόμενο του οικονομικού και κοινωνικού μαρasmus. Υπάρχει όμως μια αξιοσημείωτη διαφορά, οι δράσεις μέσω των Leader εντάσσονται στην λογική της ανάληψης πρωτοβουλιών «εκ των άνω» (ΚΑΠ), ενώ στην περίπτωση της Δροσοπηγής έχουμε μια «εκ των κάτω» οικοδόμηση ενός πλέγματος παραγωγικών δράσεων που οδήγησαν στην ανάπτυξη ενός δυναμικού τοπικού κοινωνικοπαραγωγικού συστήματος.

και επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους -όπως ήταν λογικό- στην προώθηση των ποσοτήτων που προέρχονταν από τα δικά τους χωράφια. Την ίδια πρακτική ακολούθησαν και οι έμποροι της κεντρικής αγοράς των Αθηνών καθώς προωθούσαν στην κατανάλωση τα καρότα πλυντηρίου που είχαν περισσότερη ζήτηση. Κατά συνέπεια γίνεται φανερό, πως οι άμεσοι θιγόμενοι των νέων δεδομένων που διαμορφώθηκαν στην κοινότητα ήταν οι μικροπαραγωγοί των 15-20 στρεμμάτων οι οποίοι δεν κατάφεραν να ανταποκριθούν στην μεγάλη εξειδίκευση και στον έντονο ανταγωνισμό που επέβαλαν οι επιχειρήσεις των πλυντηρίων και σταδιακά οδηγήθηκαν στον κατακόρυφο περιορισμό της παραγωγής τους. Το «τελειωτικό χτύπημα» για εκείνους, θα έρθει από τους μεγαλοκτηματίες της κοινότητας οι οποίοι επανέρχονται δυναμικά στο προσκήνιο καθώς ορισμένοι από αυτούς ήταν ιδιοκτήτες των νέων συσκευαστηρίων που χτίστηκαν την περίοδο 1980-1990 στην Δροσοπηγή. Μέχρι τότε -και όπως έχει ήδη επισημανθεί- οι μεγαλοκτηματίες απείχαν από την παραγωγική διαδικασία του καρότου και άφησαν σε άλλους τον πειραματισμό της νέας καλλιέργειας με όλο το παραγωγικό ρίσκο που αυτό συνεπαγόταν. Όταν σιγουρεύτηκαν για την επιτυχία του καρότου και κυρίως όταν διαπίστωσαν την μεγάλη του κερδοφόρα απόδοση που μεταφραζόταν σε σπίτια, αυτοκίνητα και τεχνολογική υποδομή των όσων ασχολήθηκαν συστηματικά, αποφάσισαν να υιοθετήσουν και εκείνοι την συγκεκριμένη καλλιέργεια. Η ενασχόλησή τους όμως δεν αφορούσε μόνο στην επένδυση του συσκευαστηρίου αλλά και στην εκμετάλλευση όχι 20 ή 30 στρεμμάτων, αλλά 100 στρεμμάτων καθώς το επέτρεπε η ισχυρή και άρτια υλικοτεχνική τους υποδομή και φυσικά τα μεγάλα αποθεματικά τους κεφάλαια. Ο ανταγωνισμός εξελίσσονταν εντελώς άνισα για τους μικρούς καλλιεργητές, οι οποίοι αντιμέτωποι με την νέα πραγματικότητα οδηγήθηκαν οριστικά πια στην εγκατάλειψη της παραγωγής καρότου και κατά συνέπεια στην απώλεια ενός ικανοποιητικού εισοδήματος για τα νοικοκυριά τους. Ενδεικτική εκείνων των δυσμενών εξελίξεων για τους μικροπαραγωγούς αποτελεί η μαρτυρία ενός από αυτούς:

«τα πλυντήρια, οι μηχανές συλλογής και τα πολλά στρέμματα μας έβγαλαν έξω από το καρότο. Εγώ με 10 στρέμματα δεν μπορούσα να τους ανταγωνιστώ γιατί ενδιαφερόντουσαν να πουλήσουν πρώτα τα δικά τους. Εξάλλου του πλυντηρίου γυάλιζαν και φαινόταν έντονα το πορτοκαλί τους χρώμα γιατί έπεφτε βούρτσα. Εγώ τι να έκανα; να τα έπλενα στην στέρνα; μα και τέλεια να τα καθαρίζα έπρεπε μετά να διαλέγω τα όμορφα, αλλά πες ότι και πάλι τα διάλεγα, πως μπορούσα να ανταγωνιστώ χιλιάδες τόνους προϊόντος; με τι υποδομή; τελικά τα παράτησα και σήμερα ασχολούμαι με τα λίγα στρέμματα αμπέλι που έχω και με τα σιτάρια. Μα βλέπεις δεν τους έφταναν τα λεφτά που έβγαζαν από τα καρότα στο χωριό τον χειμώνα αλλά πήγαν και αλλού να καλλιεργήσουν για να κονομάνε και το καλοκαίρι. Λες και μέχρι τότε

δούλευαν και το καλοκαίρι. Ανοίξανε τα μάτια και σε άλλους αντί να μείνουν στο χωριό και να υπάρχει ψωμί για όλους».

Από τα λεγόμενα του Δροσοπηγιώτη παραγωγού γίνεται φανερή η διάσταση του αγροτικού μετασχηματισμού που εντοπίζεται τότε (1990), στην Δροσοπηγή, ο οποίος ανεξάρτητα των «εξωτερικών» επιρροών (επίδραση αστικού κέντρου, βιομηχανοποιημένη μεταποίηση, παγκόσμια καταναλωτικά πρότυπα κλπ), σχετίζονταν άμεσα και με την αναδιάταξη (συρρίκνωση) της παραγωγικής βάσης στην κοινότητα στον βαθμό που η εξειδίκευση και η εντατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας συνεπάγεται τον αποκλεισμό των μικροκαλλιεργητών από την καλλιέργεια του καρότου και την αντίστοιχη συγκεντροποίηση της συγκεκριμένης γεωργικής παραγωγής σε λίγους επιχειρηματίες, και συγκεκριμένα σε εκείνους, που είχαν στην κατοχή τους, είτε μεγάλη στρεμματική έκταση και ισχυρή υλικοτεχνική υποδομή (μεγαλοκτηματίες), είτε την εξειδικευμένη και σύγχρονη τεχνολογία (συσκευαστήριο)¹⁹⁸.

Παράλληλα όμως με την διαπίστωση του αγροτικού μετασχηματισμού, έχει εξαιρετική σημασία για την άρθρωση των κοινωνικών σχέσεων στην κοινότητα το πώς, προσλαμβάνεται αυτός από τους άμεσα θιγόμενους αγρότες που στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι οι μικροί παραγωγοί. Η διάδοση της καλλιέργειας του καρότου και σε άλλες περιοχές -εκτός Δροσοπηγής- γίνεται από τους ίδιους τους Δροσοπηγιώτες οι οποίοι αναζήτησαν αυτά τα μέρη για να ανταποκριθούν στην αυξημένη ζήτηση αλλά και για να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους. Όταν λοιπόν ο εν λόγω «πληροφορητής» σχολιάζει την απόφαση των ιδιοκτητών συσκευαστηρίων να επεκταθούν και σε άλλες κοινότητες, στην ουσία επικρίνει την ανεξέλεγκτη και «αδηφάγα» -για εκείνον- συμπεριφορά τους για μεγαλύτερα κέρδη. Η επέκταση του καρότου σε εξωτοπικές περιοχές με υπαιτιότητα των συγχωριανών του, αποδοκιμάζεται ως αδέξια κίνηση και στιγματίζεται ως επιζήμια δραστηριότητα καθώς προσλαμβάνεται από εκείνον ως η γενεσιουργός αιτία της οικονομικής δυσμένειας που υπέπεσαν από τότε οι μικροκαλλιεργητές¹⁹⁹. Στα λόγια του

¹⁹⁸ Οι Χ. Κασίμης και Α.Γ. Παπαδόπουλος, (1996:23), αναφέρουν χαρακτηριστικά πως η συγκεντρωση, η εξειδίκευση και η εντατικοποίηση της γεωργικής παραγωγής συγκροτούν εκείνες τις τάσεις μέσω των οποίων διαπιστώνονται οι διαδικασίες ενός αγροτικού μετασχηματισμού, και πως «η ενδυνάμωση αυτών των τάσεων εξαρτάται από την εγκαθίδρυση μιας ορθολογικής συμπεριφοράς από την πλευρά των αγροτών.»

¹⁹⁹ Βεβαίως θα πρέπει να επισημανθεί πως σήμερα, ο αυξανόμενος ανταγωνισμός που παρατηρείται ανάμεσα στους παραγωγούς εμπεριέχει πλήθος αντίστοιχων -με την παραπάνω περίπτωση- φιλόδοξων (και συχνά αθέμιτων) ενεργειών που σε αρκετές περιπτώσεις θίγουν άμεσα τα συμφέροντα ορισμένων

διακρίνεται η αρμονία που χαρακτήριζε την προηγούμενη κατάσταση όταν οι αγροτικές εργασίες συμβάδιζαν με την εποχή και απολάμβαναν όλοι ένα ικανοποιητικό εισόδημα από το καρότο, ακόμα και εκείνοι που είχαν 10-15 στρέμματα. Η υπέρμετρη φιλοδοξία όμως των δύο συνεταίρων να αξιοποιήσουν την φύση για πρώιμο και όψιμο προϊόν και η αντίστοιχη δραστηριοποίησή τους σε ποικιλίες εξελιγμένων τεχνολογικά σπόρων που αποδίδουν παραγωγή ανεξάρτητα από την εποχή, διαταράσσει την αρμονική αντιστοιχία των εποχιακών καλλιεργειών με την κοινωνική ζωή των κατοίκων. Η διατάραξη της εποχικότητας στην φύση προκαλεί αντίστοιχα διατάραξη της τάξης στην κοινότητα και συγκεκριμένα ανατροπή της αρμονίας των κοινωνικών σχέσεων και της ομαλής συμβίωσης καθώς αποκλείει ένα σημαντικό ποσοστό παραγωγών από ένα προσοδοφόρο μέχρι τότε εισόδημα.

Ακριβώς για αυτόν τον λόγο ένας από τους δύο συνεταίρους όταν αναφέρεται στην απόφασή του να αναζητήσει άλλες περιοχές εκτός της Δροσοπηγής κάνει έναν απολογισμό και παραδέχεται πως: «Βάλαμε το ‘καρότο καραμέλα’ και σκάψαμε τον λάκκο του χωριού μόνοι μας αφού ανοίξαμε τα μάτια και σε άλλους». Συνειδητοποιεί ότι με υπαιτιότητά του αποδυναμώθηκε οικονομικά ένα μέρος των συγχωριανών του παραγωγών και θεωρεί ως ηθικά υπεύθυνο τον εαυτό του. Μέχρι τότε απολάμβαναν -μαζί με τον συνεταίρο του- ένα αυξημένο κοινωνικό γόητρο γιατί όντας μικροκαλλιεργητές κατάφεραν με τις επιτυχημένες επιλογές τους να συμπαράσφουρουν και άλλους μικροπαραγωγούς στην κοινωνική καταξίωση ενισχύοντας την διατάραξη της κατεστημένης πρωτοκαθεδρίας των μεγαλοκτηματιών. Οι νέες τους όμως επιλογές έθιγαν άμεσα τα συμφέροντα -και ειδικότερα τα εισοδήματα- των μικροπαραγωγών από τους οποίους προέρχονταν και η έως τότε καταξίωση τους μετασχηματίζεται σε αρνητική αξιολόγηση της νέας συμπεριφοράς τους και προσλαμβάνεται ως κοινωνικά και ηθικά επιλήψιμη.

παραγωγών που εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο -όπως θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε και στην συνέχεια- αυτού του είδους οι συμπεριφορές μπορεί μεν να εξακολουθούν να στιγματίζονται αρνητικά αλλά έχει γίνει κατανοητό πια, πως αυτές εντάσσονται στο «παιχνίδι» της μεγιστοποίησης του κέρδους που χαρακτηρίζει ένα μόνο μέρος από την σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα στην Δροσοπηγή. Η συχνή αναφορά, όμως για την τότε υπέρμετρη φιλοδοξία που επέδειξαν οι δύο συνεταίροι όχι μόνο μνημονεύεται επικριτικά αλλά και διαρκεί έως σήμερα, καθώς ανέτρεψε το ικανοποιητικό βιοτικό επίπεδο που απολάμβαναν για πρώτη φορά οι μικροκαλλιεργητές μέσω της παραγωγής του καρότου.

5. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

5.1. Εισαγωγικό προοίμιο

Η γεωργία -όπως έχει ήδη επισημανθεί σε άλλο σημείο της μελέτης- κατέχει πρωταρχικό ρόλο στην οικονομική και κοινωνική ζωή της κοινότητας καθώς αποτελεί τον σημαντικότερο τομέα απασχόλησης των κατοίκων και την κύρια πηγή εισοδημάτων των αγροτικών νοικοκυριών. Παρατηρείται μια ποικιλομορφία στην καλλιεργήσιμη γη, και αυτό γιατί ακόμα και στην μικρή κλίμακα της κοινότητας εντοπίζεται μια «αντίστοιχη» ποικιλομορφία όσον αφορά τους φυσικούς και αγρονομικούς παράγοντες (υφή/γονιμότητα/σύσταση των εδαφών, αρδευτική επάρκεια, επικλινή εδάφη κλπ) οι οποίοι σε σημαντικό βαθμό προσδιορίζουν τις καλλιεργητικές επιλογές των αγροτών.

Η συνολική έκταση της καλλιεργήσιμης γης είναι περίπου 16.000 στρέμματα, από τα οποία τα 4.620 είναι αρδευόμενες καλλιέργειες (Πίνακας 2), ενώ ο μέσος κλήρος ανά νοικοκυριό κυμαίνεται στα 60-70 στρέμματα²⁰⁰. Αν αναλογιστεί κανείς ότι ο μέσος κλήρος που παρατηρείται πανελλαδικώς ανέρχεται στα 43 στρέμματα περίπου, τότε στη συγκεκριμένη περίπτωση της κοινότητας μπορούμε να μιλάμε για έναν σχετικά υψηλό μέσο κλήρο²⁰¹. Εκείνο το οποίο, επίσης, έχει αξία να επισημανθεί είναι πως η στρεμματική έκταση που αρδεύεται στην κοινότητα αποτελεί λίγο παραπάνω από το ένα τέταρτο της συνολικής έκτασης που καλλιεργείται. Αυτό πρακτικά, αφενός σημαίνει ότι υπάρχει ένας αρκετά πλούσιος υδροφόρος ορίζοντας, στοιχείο το οποίο είναι απαραίτητο για την επιβίωση και την συνέχιση της γεωργίας στην περιοχή, και αφετέρου, αποτελεί ένδειξη ύπαρξης υψηλών τεχνολογικών υποδομών και αξιόλογων παραγωγικών δραστηριοτήτων. Πράγματι, το επίπεδο των τεχνολογικών υποδομών της γεωργίας στην κοινότητα είναι ιδιαίτερα υψηλό καθώς η εκμηχάνισή της χαρακτηρίζεται από μια πληθώρα καλλιεργητικών μέσων

²⁰⁰ Πηγή: Ετήσια στατιστικά στοιχεία απογραφής γεωργίας-κτηνοτροφίας της κοινότητας, 2001. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο αντίστοιχος μέσος κλήρος στην Ευρώπη 15 χωρών μελών δεν υπερέβαινε τα 35 εκτάρια (1 εκτάριο = 10 στρέμματα).

²⁰¹ Μωυσίδης, Α. (2001:88-99),

αποτελούμενη συνολικά από 132 διαξονικούς και 25 μονοαξονικούς ελκυστήρες (τρακτέρ), 3 θεριζοαλωνιστικές μηχανές, 2 βαμβακοσυλλεκτικές, 4 χορτοσυλλεκτικές μηχανές, 70 σπαρτικές μηχανές σίτου, 80 σιτοδιαλογείς, 6 σπαρτικές μηχανές βαμβακιού και φασολιών, 50 ηλεκτροκίνητες αντλίες αρδεύσεων (γεωτρήσεις), 40 συγκροτήματα τεχνικής βροχής, 40 αυτοκινούμενους μεγάλους εκτοξευτήρες νερού (κανόνια), 20 συγκροτήματα άρδευσης με σταγόνες, 7 συσκευαστήρια/ πλυντήρια καρότου, 5 αυτόματες μηχανές συλλογής καρότου, και δύο οινοποιεία.

Οι σημαντικότερες καλλιέργειες ανά στρεμματική έκταση το 2001 κατανέμονταν ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Εκτάσεις και παραγωγή που συγκομίσθηκε κατά το έτος 2001

Είδος	Έκταση σε στρέμματα	Παραγωγή που συγκομίσθηκε σε κιλά
Σιτάρι σκληρό	8.800	1.760.000
Κριθάρι	650	162.500
Κριθάρι για Σανό	150	225.000
Κριθάρι για γρασίδι	100	-
Βρώμη για Σανό	100	180.000
Τριφύλλι	50	100.000
Βίκος για γρασίδι	50	-
Καρπούζια	20	100.000
Πεπόνια	50	100.000
Πατάτες	200	400.000
Κρεμμύδια ξερά	830	4.150.000
Καρότα	600	3.000.000
Τομάτα βιομηχανική	850	5.950.000
Τομάτα επιτραπέζια	120	960.000
Φασολάκια	880	680.000
Πιπεριές	200	800.000
Αμπελώνες	1.250	1.600.000
Ελαιόδεντρα	200	5.500
ΣΥΝΟΛΟ	15.150	...

ΠΗΓΗ: Ετήσια στατιστικά στοιχεία απογραφής γεωργίας-κτηνοτροφίας της κοινότητας, 2001

Σύμφωνα με τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα γίνεται φανερό, πως αναφερόμαστε σε μια κοινότητα της οποίας η γεωργία ανήκει στην κατηγορία των πεδινών εκτάσεων και του εντατικού μοντέλου γεωργικής παραγωγής (μεγάλα κεφάλαια επένδυσης, εκμηχάνιση, υψηλές εισροές σε λιπάσματα, φυτοφάρμακα κλπ) με εμπορευματοποιημένη παραγωγική διαδικασία, γεγονός που εντάσσει την κοινότητα σε μια ευρύτερη αγορά αγροτικών προϊόντων.

Ειδικότερα, όσον αφορά στην καλλιέργεια των κηπευτικών, εντοπίζεται μια αυξητική τάση της καλλιεργήσιμης έκτασής τους, η οποία μέσα σε μια δεκαετία, και συγκεκριμένα από το 1991 έως το 2001, αυξήθηκε σχεδόν κατά 50% (σύμφωνα με τον πίνακα 2), γεγονός που σχετίζεται κατά ένα μέρος με την εγγύτητα της περιοχής στο μεγάλο αστικό κέντρο της πρωτεύουσας, κατατάσσοντας την κοινότητα ως μία από τις κύριες πηγές τροφοδότησης του λεκανοπεδίου της Αττικής σε αγροτικά προϊόντα (όπως εξάλλου συνέβαινε -σε μικρότερο όμως βαθμό- την δεκαετία του '70 και κυρίως την δεκαετία του '80).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Συνοπτική σύγκριση ανά κατηγορίες καλλιεργειών μεταξύ των ετών 1991-1996-2001

	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΩΝ ΚΑΙ ΑΡΔΕΥΟΜΕΝΕΣ ΕΚΤΑΣΕΙΣ				
	Αροτραίες	Κηπευτικά	Δενδρώδεις	Αμπέλια	
					ΣΥΝΟΛΟ ΤΩΝ ΕΚΤΑΣΕΩΝ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΙ
1991	14.130 από τα οποία 960 αρδευόμενα	2.360 όλα αρδευόμενα	240 από τα οποία κανένα αρδευόμενο	1.350 από τα οποία 100 αρδευόμενα	18.080 από τα οποία 3.420 αρδευόμενα
1996	11.800 από τα οποία 1.100 αρδευόμενα	3.550 όλα αρδευόμενα	200 από τα οποία κανένα αρδευόμενο	1.250 από τα οποία κανένα αρδευόμενο	16.800 από τα οποία 4.650 αρδευόμενα
2001	10.990 από τα οποία 1.140 αρδευόμενα	3.480 όλα αρδευόμενα	200 από τα οποία κανένα αρδευόμενο	1.250 από τα οποία κανένα αρδευόμενο	15.920 από τα οποία 4.620 αρδευόμενα

ΠΗΓΗ: Ετήσια στατιστικά στοιχεία απογραφής γεωργίας-κτηνοτροφίας της κοινότητας, 1991, 1996, 2001

Θα πρέπει, βεβαίως, να επισημανθεί πως η εν λόγω αύξηση της καλλιεργήσιμης έκτασης των κηπευτικών την τελευταία δεκαετία κατά 50% δεν θα ήταν δυνατό να επιτευχθεί με μόνη την παραδοχή της κοντινής απόστασης της κοινότητας από το τεράστιο καταναλωτικό κέντρο του λεκανοπεδίου. Εάν οι παραγωγοί της κοινότητας δεν ήταν σίγουροι ότι υπήρχαν εξασφαλισμένες οι δυνατότητες συγκομιδής των μεγάλων αυτών ποσοτήτων της παραγωγής, δεν θα επένδυαν σε τόσο μεγάλο βαθμό στην καλλιέργεια των κηπευτικών. Εκείνο που πραγματικά τους ώθησε να επεκτείνουν την παραγωγική τους δραστηριότητα, ήταν η προσφορά άφθονης και φθηνής εργατικής δύναμης που πρόσφεραν οι οικονομικοί μετανάστες από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Τα αποτελέσματα της παρουσίας τους είναι ευδιάκριτα,

ακόμα και για τον απλό περαστικό που θα τύχει να επισκεφτεί την κοινότητα, ειδικότερα την περίοδο από τον Μάιο μέχρι και τον Σεπτέμβριο, κατά την οποία οι κάτοικοι βρίσκονται σε μια «κατάσταση πανικού» όπως οι ίδιοι υποστηρίζουν, καθώς τότε οι εργασίες στις εκμεταλλεύσεις χαρακτηρίζονται από ένα παραγωγικό ντελίριο. Γίνεται λοιπόν φανερό, πως η έναρξη της δυναμικής επέκτασης των παραγωγών στα κηπευτικά είδη συμπίπτει χρονικά με την άφιξη στην ύπαιθρο χώρα, (αλλά και στα μεγάλα αστικά κέντρα), χιλιάδων αλλοδαπών εργατών. Από την άλλη, η μείωση των αροτραίων καλλιεργειών και ειδικότερα των σιτηρών (σκληρό σιτάρι και κριθάρι), κατά την ίδια περίοδο, συντελεί στην σχετική μείωση της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης στην κοινότητα (βλ. Πίνακας 3. στο Παράρτημα).

Κατά συνέπεια, πολλές από τις ριζικές αλλαγές που παρατηρούνται τα τελευταία χρόνια στο αγροτικό τοπίο της περιοχής, συνδέονται με την εντατικοποίηση της γεωργίας, γεγονός που οφείλεται όχι μόνο στην σχετικά κοντινή απόσταση της κοινότητας από την πρωτεύουσα, αλλά και στην χρήση ξένων εργατών στην παραγωγική διαδικασία, καθώς τα τελευταία χρόνια εμφανίζονται ολοένα και περισσότερο εκατοντάδες χιλιάδες οικονομικοί μετανάστες στον αγροτικό χώρο. Η παρουσία τους σχετίζεται με τις ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές ανακατατάξεις που συνέβησαν και συμβαίνουν στον παγκόσμιο και ευρωπαϊκό χώρο, κυρίως προς στα τέλη της δεκαετίας του 1980.

Οι Ευρωπαϊκές χώρες του νότου, αρκετές από τις οποίες συγκροτούν το στρατηγικό γεωπολιτικό και οικονομικό κομβικό σημείο μεταξύ Ευρώπης, Ασίας και Αφρικής, θα αποτελέσουν τους χώρους άφιξης, παραμονής και διέλευσης μεγάλου πλήθους Ασιατών και Αφρικανών μεταναστών, που αποβλέπουν στην πραγμάτωση των προσδοκιών τους για μια καλύτερη ζωή. Η διαδικασία μετακίνησης μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων δεν είναι κάτι καινούργιο για την Ευρωπαϊκή Ήπειρο. Το φαινόμενο κάνει την εμφάνισή του, ήδη λίγα χρόνια μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι κυβερνήσεις των Βορειοδυτικών Ευρωπαϊκών χωρών ενθάρρυναν τη μαζική μετανάστευση προς αυτές, κάτω όμως από συγκεκριμένες διαδικασίες (ελεγχόμενες αριθμητικά εισροές, εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό κλπ) και με δεδομένο το καθεστώς του «επισκέπτη εργαζόμενου»²⁰². Απώτερος στόχος

²⁰² Η Α. Μουσουρού, (1991, 1993), αναφέρει ότι η λογική του συγκεκριμένου καθεστώτος στηριζόταν σε διμερείς συμφωνίες μεταξύ της χώρας υποδοχής και της χώρας εκροής μεταναστευτικού δυναμικού, μέσω των οποίων διατυπώνονταν με σαφήνεια η προσωρινή παρουσία των εργατών, οι οποίοι αφού θα κάλυπταν συγκεκριμένες ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας θα αποχωρούσαν από την χώρα υποδοχής.

ήταν η αντιμετώπιση των αναγκών ανοικοδόμησης της μεταπολεμικής περιόδου και η κάλυψη των θέσεων εργασίας στον αναπτυσσόμενο βιομηχανικό τομέα, καθώς το εγχώριο εργατικό δυναμικό των χωρών αυτών δεν επαρκούσε για την πλήρωση των συγκεκριμένων θέσεων²⁰³. Αρκετά χρόνια αργότερα (γύρω στο 1970), η Ελλάδα ακολουθεί μια αντίστοιχη πολιτική, μέσω διμερών συμφωνιών με χώρες της Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής, ενθαρρύνοντας τις μεταναστευτικές εκροές από τις χώρες αυτές, καθώς η φθινή εργατική δύναμη των μεταναστών θα λειτουργούσε ως πόλος έλξης για νέες παραγωγικές επενδύσεις στην χώρα²⁰⁴.

Προς τα τέλη της δεκαετίας του '90, η κατάρρευση του καθεστώτος της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ, λειτουργεί σαν ντόμινο συμπαρασύροντας και τις υπόλοιπες χώρες του ανατολικού μπλοκ, των οποίων οι δυσμενείς συνθήκες των οικονομιών τους αναγκάζουν μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους να ακολουθήσει τους δρόμους της μετανάστευσης, πολλές φορές μέσω των παράνομων διελεύσεων των όμορων συνόρων προς τις χώρες της Δυτικής και Νότιας Ευρώπης. Ειδικότερα όσον αφορά στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των οικονομιών των χωρών της Νότιας Ευρώπης (διευρυμένος αγροτικός τομέας, παραοικονομία, ο οικογενειακός χαρακτήρας πολλών επιχειρήσεων, τουρισμός και η εποχικότητα των απασχολήσεων κλπ), έχει υποστηριχτεί²⁰⁵ πως αυτά συμβάλλουν τα μέγιστα στην εμφάνιση ενός ευέλικτου και φθηνού εργατικού δυναμικού, του οποίου η ένταξη σε μια άτυπη αγορά εργασίας μπορεί να συντελέσει, όχι μόνο στην αύξηση της παραγωγικότητας, μέσω της μείωσης του κόστους παραγωγής, αλλά και στην κάλυψη και διατήρηση εκείνων των θέσεων εργασίας που χαρακτηρίζονται από την απροθυμία του εντόπιου πληθυσμού να απασχοληθεί σε αυτές²⁰⁶. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η μη ύπαρξη των σχετικών νόμιμων εγγράφων παραμονής, δυσχεραίνει αφενός τις διαδικασίες επίσημης καταμέτρησής τους, και αφετέρου δημιουργεί αρνητικούς συνειρμούς, (αντικοινωνική συμπεριφορά, εγκληματική δράση, κλπ), όταν αυτή η μη νόμιμη παραμονή τους, συνοδεύεται από χαρακτηρισμούς όπως, «παράνομος μετανάστης», ή «πειρατική μετανάστευση», γεγονός που έχει επισημανθεί από αρκετούς ερευνητές²⁰⁷. Κατά συνέπεια, και σε συνδυασμό με τα κοινωνικά προβλήματα (π.χ.

²⁰³ Castles S, and Miller M. J. (1993: 76).

²⁰⁴ Κ. Κασσιμάτη, (2003: 33)

²⁰⁵ R. King, (2000: 10), E. Mingione, and Quassoli, (2000), I. και Μαρβάκης Α. Παρσάνογλου Δ., και Παύλου Μ., (2001), Λυμπεράκη Α., και Λαμπριανίδης Λ. (2001)

²⁰⁶ K. Hoggart and C. Mendoza, (1999: 538-562), Κασίμης Χ., (2004).

²⁰⁷ Για αυτόν ακριβώς τον λόγο ο Ι. Ψημμένος, (1995: 88), υιοθετεί τον όρο «ανεπίσημος μετανάστης/μη εγγεγραμμένος στους μεταναστευτικούς καταλόγους», σαν «μια πιο ελεύθερη από προκαταλήψεις

ανεργία) που πιθανόν να αντιμετωπίζουν οι χώρες υποδοχής, αλλά και την αρνητική πολλές φορές εικόνα που προβάλλουν τα ΜΜΕ για τους μετανάστες, δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε πως η έλευση και παραμονή των μεταναστών σε αυτές τις χώρες, πιθανόν να οδηγούν στην εμφάνιση φυλετικών προκαταλήψεων, ξενοφοβικών συμπεριφορών, και ρατσιστικών φαινομένων²⁰⁸.

Τα ζητήματα περιπλέκονται ακόμα περισσότερο, όταν σήμερα, αρκετές από τις χώρες της Ευρώπης προσανατολίζονται προς τον επανακαθορισμό της μεταναστευτικής τους πολιτικής, ενθαρρύνοντας μεταναστευτικές μετακινήσεις, εν' όψει νέων και δισεπίλυτων κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων που καλούνται να αντιμετωπίσουν²⁰⁹.

Αναπόφευκτα, επίκεντρο των νέων αυτών δεδομένων αποτέλεσε και η Ελλάδα, καθώς ως μέλος της Ε.Ε, δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από τα τεκταινόμενα, αφενός, γιατί η γεωγραφική της θέση στο νοτιοανατολικό άκρο της Ευρώπης αποτελεί την πύλη εισόδου μεταναστών από την Ασία (ειδικότερα όταν σε πολλές περιοχές της Ηπείρου αυτής επικρατούν συνθήκες βίαιων αναταραχών), και αφετέρου, τα προς Βορρά όμορα κράτη του πρώην ανατολικού συνασπισμού, αποτελούν πλέον, κατεξοχήν δεξαμενές εκροής μεταναστών. Έχοντας λοιπόν ανοίξει για πρώτη φορά τα βόρεια σύνορά της, στις αρχές της δεκαετίας του '90, η Ελλάδα μετατρέπεται σταδιακά από χώρα αποστολής (κυρίως τις δεκαετίες '50 και '60) σε χώρα υποδοχής μεταναστευτικού δυναμικού και χιλιάδες οικονομικοί μετανάστες εμφανίζονται όχι μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά και στις μικρές πόλεις της επαρχίας.

Η κοινότητα της Δροσοπηγής δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από τις εξελίξεις αυτές, καθώς η διάρθρωση της παραγωγής της, όπως είδαμε, είναι τέτοια

και κοινωνικά στερεότυπα απόδοση των μεταναστών αυτών, όπως ο ίδιος υποστηρίζει. Αντίστοιχα, Η Ξ. Πετρινιώτη, (1993: 14-15), χρησιμοποιεί τον όρο «μη κανονικοί μετανάστες».

²⁰⁸ Για το ζήτημα αυτό βλέπε, ΕΚΑ, Έρευνα για τους παράνομους αλλοδαπούς και την εργασία, σελ. 32, Αθήνα 1995. Επίσης, Μ. Παύλου, (2001: 127-162)

²⁰⁹ Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Α. Λαμπριανίδης και Α. Λυμπεράκη, (2001: 13-14), ένα από σημαντικότερα προβλήματα των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποτελεί το δημογραφικό έλλειμμα, γεγονός που προκαλεί την συρρίκνωση του πληθυσμού που βρίσκεται σε ηλικία εργασίας. Για παράδειγμα, η Γερμανία και η Γαλλία, μέχρι το 2050, θα πρέπει να εισάγουν αντίστοιχα, 487.000 και 109.000 μετανάστες τον χρόνο για να διατηρήσουν σταθερό το ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού τους. Συνολικά η Ε.Ε θα πρέπει να εισάγει 1,6 εκατομμύρια μετανάστες τον χρόνο. Επίσης, οι ίδιοι ερευνητές επικαλούμενοι τις δηλώσεις του πρώην προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ρομάνο Πρόντι για τα προβλήματα που προκύπτουν και από την έλλειψη εργατών συγκεκριμένων ειδικοτήτων και δεξιοτήτων, παραθέτουν το παράδειγμα της Γερμανίας που εκδήλωσε το ενδιαφέρον της για την είσοδο 30.000 Ινδών στην ειδικότητα της πληροφορικής. Αντίστοιχο ενδιαφέρον εκδήλωσε και η Ιρλανδία για την πρόσκληση 200.000 εργαζομένων συγκεκριμένων ειδικοτήτων για τα επόμενα χρόνια.

που επιτρέπει την αξιοποίηση πολυάριθμης εργατικής δύναμης στις εκμεταλλεύσεις της. Η ύπαρξη των εκατοντάδων αυτών ανθρώπων στην συλλογική ζωή της κοινότητας είναι επόμενο να δημιουργεί ποικίλες ανακατατάξεις σε κάθε πλευρά του καθημερινού βίου των κατοίκων με σημαντικές επιπτώσεις στο πολιτισμικό, κοινωνικό και οικονομικό γίνεσθαι των δραστηριοτήτων τους.

Σ' ένα πρώτο επίπεδο η παρουσία των πολυάριθμων οικονομικών μεταναστών, σχετίζεται άμεσα με τις ορατές αλλαγές που παρατηρούνται στην ίδια την γεωργική παραγωγή και ειδικότερα όσον αφορά στις ποσότητες των παραγόμενων προϊόντων, στις μεθόδους οργάνωσης και διαχείρισης των εκμεταλλεύσεων, στην προοπτική ανάδυσης παραγωγών διαφορετικών ταχυτήτων πέρα από τις ήδη υπάρχουσες, στις διαδικασίες καταμερισμού της εργασίας των μελών του νοικοκυριού κλπ. Ιδιαίτερο, επίσης, ενδιαφέρον στην κοινότητα παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο το πολυπληθές αυτό εργατικό δυναμικό αρθρώνεται στο πλαίσιο των καινοτομιών, των δεξιοτήτων και της τεχνολογίας κατά την παραγωγική διαδικασία επηρεάζοντας άμεσα τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

Από την άλλη, και σ' ένα δεύτερο επίπεδο, η παρουσία των χιλιάδων αλλοδαπών εργατών έχει κεντρική σημασία στο να αναδυθεί η αξία και το βαθύτερο πολιτισμικό νόημα που προκύπτει από την άρθρωση των καθημερινών διαπολιτισμικών σχέσεων και όχι μόνο, τόσο στους χώρους εργασιακής αιχμής, που είναι οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις των παραγωγών, όσο και στους δημόσιους χώρους της κοινότητας (καφενεία, ταβέρνες, κεντρική πλατεία, παντοπωλεία κλπ), όπου ξετυλίγεται το νήμα του κοινωνικού και οικονομικού ιστού της καθημερινής πραγματικότητας. Ο τρόπος με τον οποίο οι εντόπιοι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους σε σχέση με τους μετανάστες, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζονται τις σχέσεις μαζί τους, αλλά και μεταξύ τους, συνιστούν, και σύμφωνα πάντα με τα νέα παγκόσμια κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα, ένα πρωτόγνωρο πεδίο διαπροσωπικών αλληλεξαρτήσεων μέσα από το οποίο ενδέχεται άλλοτε να επιβεβαιώνονται κοινές -και πολλές φορές αντικρουόμενες- ανθρώπινες συνήθειες, στερεότυπα, νοοτροπίες, και πεποιθήσεις και άλλοτε να επανακαθορίζονται ποικιλόμορφες αξίες, ιδεολογίες και συμπεριφορές.

Στο πλαίσιο αυτό, έχει ενδιαφέρον να διερευνήσει κανείς μια σειρά από ζητήματα όπως, τις στρατηγικές μέσω των οποίων ο παραγωγός, ως δρών υποκείμενο, συγκροτεί σήμερα, και σε σχέση με το παρελθόν, την παραγωγική και

κοινωνική του υπόσταση, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτοπροσδιορίζεται, τόσο σε σχέση με το εργατικό του δυναμικό, όσο και με τους υπόλοιπους ανταγωνιστές, και μη, παραγωγούς, καθώς και με εξω-κοινοτικούς παράγοντες (εμπόρους, super-market, κλπ), καθώς επίσης και σε σχέση με το φυσικό περιβάλλον που αυτός διαχειρίζεται.

Τα δύο παραπάνω επίπεδα παρουσιάζονται, στην συνέχεια, σε ξεχωριστές ενότητες εξαιτίας, αφενός των πολλών και ποικιλόμορφων δεδομένων που ενυπάρχουν στο κάθε ένα, και αφετέρου, λόγω των διαφορετικών οπτικών, μεθοδολογικών προσεγγίσεων και προβληματισμών που αναπτύσσονται σε κάθε ένα από αυτά. Βεβαίως, σε καμία περίπτωση αυτό δεν σημαίνει ότι τα δύο επίπεδα δεν συνδέονται και δεν αλληλεπιδρούν μεταξύ τους κάτι που εξάλλου θα φανεί και στην συνέχεια.

5.2 Τεχνολογία και μετανάστες: Συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες δυναμικές της παραγωγικής αναδιάρθρωσης και του γεωργικού εκσυγχρονισμού;

«Άμα μείνεις στο χωράφι σήμερα, είσαι Αλβανός».

Η κοινότητα σήμερα απαριθμεί περίπου 100 μόνιμους (όλο τον χρόνο) Ινδούς, Πακιστανούς, Μπαγκλατεσιανούς, Ρουμάνους και Αλβανούς μετανάστες, οι οποίοι εργάζονται ως φθηνή εργατική δύναμη στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των Δροσοπηγιωτών²¹⁰. Ο αριθμός αυτός σταδιακά αυξάνεται με την εμφάνιση των εποχικών εργατών τους πρώτους μήνες της Άνοιξης και κορυφώνεται κατά την θερινή περίοδο καθώς προκύπτουν πολλαπλάσιες ανάγκες εργατικών χεριών σε όλες τις φάσεις της παραγωγής και ιδιαίτερα στην διαδικασία της χειροσυλλογής. Ενδεικτική της διακύμανσης του αριθμού των μεταναστών στην κοινότητα, ανάλογα με την εποχή, αποτελεί η χρονική περίοδος Μάιος-Σεπτέμβριος του 2001, (εποχή κατά την οποία διεξήγαγα την επιτόπια έρευνα στην κοινότητα), όπου ο αριθμός τους έφτασε περίπου τους 1800, ξεπερνώντας κατά τρεις φορές περίπου τον μόνιμο πληθυσμό των κατοίκων της κοινότητας ο οποίος υπενθυμίζεται πως ανέρχεται γύρω στα 590 άτομα. Η παρουσία τους, και ειδικότερα η καθημερινή τους απασχόληση στα

²¹⁰ Βλ. Πίνακα 1. στο παράρτημα.

χωράφια της κοινότητας, έχει ποικίλες επιπτώσεις στην άσκηση των γεωργικών δραστηριοτήτων με σημαντικότερη την στρεμματική αύξηση των καλλιεργούμενων εδαφών και την αντίστοιχη ποσοτική διεύρυνση της παραγωγής. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Γιώργου, ενός παραγωγού του οποίου οι σημαντικότερες παραγωγές είναι τα καρότα, οι πατάτες και τα κρεμμύδια, ο οποίος απασχολεί 12 περίπου άτομα στην εκμετάλλευσή του. Ο ίδιος δίνει ανάγλυφη την εικόνα της τρέχουσας παραγωγικής του δραστηριότητας:

« Οι ξένοι έδωσαν χέρια στην παραγωγή που ήταν αναγκαία. Πριν έρθουν αυτοί, το καρότο το μαζεύαμε οικογενειακά 4 άτομα. Κανόνιζε ο πατέρας μου να βγάλει τα καρότα το Σαββατοκύριακο που εμείς δεν είχαμε σχολείο και όλη η οικογένεια ήταν μαζί. Το ανώτερο που μπορούσαμε να βάλουμε τότε ήταν μέχρι 15 στρέμματα έτσι ώστε να μπορούμε να το μαζεύουμε. Εκεί ήταν το όριο. Το ίδιο συνέβαινε και στο αμπέλι. Μέχρι 15 στρέμματα για 2 άτομα. Αυτό είναι το όριο, παραπάνω δεν πάει. Σήμερα έχω ξεφύγει από εκείνα τα δεδομένα. Αρχισα να καλλιεργώ και κομμάτια που πριν τα άφηνα χέρσα, και επειδή ήταν παρθένα²¹¹, μου έδωσαν ακόμα περισσότερη παραγωγή. Σήμερα εκμεταλλεύομαι 90 στρέμματα περιβόλια ,και 20 στρέμματα αμπέλι ».

Στο ίδιο σχετικά μήκος κύματος, κυμαίνεται και η άποψη ενός άλλου παραγωγού, του Θανάση, ο οποίος νοικιάζει χωράφια από συγχωριανούς του, που είτε δεν έχουν τα επαρκή αποθέματα νερού για να τα αξιοποιήσουν οι ίδιοι, είτε έχουν αποχωρήσει από την κοινότητα ή ακολουθήσαν άλλες επαγγελματικές επιλογές έχοντας εγκαταλείψει κατά το μεγαλύτερο μέρος τις εκμεταλλεύσεις τους:

«Ήταν καλό που ήρθαν οι μετανάστες γιατί είναι ένα πολύ φθηνό εργατικό δυναμικό. Είναι μια ανεξάντλητη δεξαμενή και έχω όσο θέλω, σε βαθμό να νοικιάζω και 60 στρέμματα από άλλους, πράγμα που δεν υπήρχε περίπτωση να κάνω στο παρελθόν. Τότε την παραγωγή την μαζεύαμε με τα δανεικά χέρια αναμεταξύ μας, αλλά και πάλι ήταν αδύνατο να φτάσουμε τις σημερινές ποσότητες. Με τους ξένους όχι μόνο αυξήθηκε η παραγωγή αλλά έκαναν καλό γιατί έριξαν το κόστος της παραγωγής πάρα πολύ χαμηλά. Σήμερα είναι η φθηνότερη δυνατή λύση όσον αφορά τις ανάγκες της χειροσυλλογής. Με τους μετανάστες έχουν φυτευτεί τα πάντα. Αμα φύγουνε θα ψωμολυσάξουμε, ποιος θα πάει δανεικά σήμερα; Νιώθουμε σιγουριά γιατί υπάρχουν οι εργάτες και έτσι γίνεται σίγουρα η δουλειά μας. Αν δεν ήταν οι μετανάστες, το φασολάκι θα είχε 7.000 δρχ. το κιλό. Στηριζόμαστε, λοιπόν, στην μαύρη αγορά εργασίας για να τρώει φθηνά η Αθήνα και εμείς να έχουμε χαμηλό κόστος παραγωγής».

Μια άλλη διάσταση της συμβολής των αλλοδαπών εργατών στην αλλαγή των παραγωγικών και οικονομικών επιλογών ορισμένων κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων, αλλά και στην κάλυψη σημαντικών κοινωνικών αναγκών, αποτελεί η περίπτωση του Χρήστου, ο οποίος έχοντας παντρευτεί και αποχωρήσει από την

²¹¹ Η έκφραση αυτή, χαρακτηρίζει τα κατά πολύ λιγότερο επιβαρημένα χωράφια με λιπάσματα και φυτοφάρμακα, τα οποία χρησιμοποιούνταν για την ενίσχυση της γονιμότητας και αποδοτικότητας των υπόλοιπων καλλιεργούμενων χωραφιών.

κοινότητα εδώ και 15 χρόνια περίπου, σήμερα ζει και εργάζεται με την οικογένειά του στην Χαλκίδα. Τον συνάντησα ένα πρωινό του Σεπτεμβρίου στο αμπέλι του, όπου μαζί με 6 εργάτες δούλευαν στον τρύγο. Είναι χαρακτηριστική η δήλωσή που έκανε σε ένα διάλειμμα της εργασίας του:

«Το αμπέλι από τότε που έφυγα από το χωριό, το είχα παρατημένο. Οι γονείς μου είναι ηλικιωμένοι πια και δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες της παραγωγής. Δίνω ένα χαρτζιλίκι σε μια Αλβανίδα, η οποία πηγαίνει 2 φορές την εβδομάδα στο σπίτι και τους καθαρίζει, τους ψωνίζει, άμα θέλουν κάτι από την Θήβα και καμιά φορά μπορεί να τους μαγειρέψει, κυρίως το καλοκαίρι που κάνει υπερβολική ζέστη. Έτσι το αμπέλι παρέμενε σε αχρηστία... Μερικές χρονιές το νοίκιαζα και σε συγχωριανούς. Τα τελευταία 5 χρόνια, όμως, άρχισα να το εκμεταλλεύομαι εγώ ο ίδιος, αφού είναι εύκολο σήμερα κανείς να βρει εργάτες. Είναι και 25 στρέμματα δεν είναι και λίγα. Παίρνω μια εβδομάδα άδεια από την δουλειά μου κάθε Σεπτέμβρη και έρχομαι και μαζεύω τα σταφύλια μου. Έτσι έχω ένα συμπληρωματικό εισόδημα για την οικογένεια. Αλλά και τα οίνοποιεία της κοινότητας βγαίνουν κερδισμένα από αυτήν την εξέλιξη γιατί είναι σε θέση εκμεταλλεύονται μεγαλύτερες ποσότητες σταφυλιών με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Αν δεν υπήρχαν οι αλλοδαποί, δεν θα ήταν δυνατό να εκμεταλλευθώ το κτήμα, αφού τα παιδιά μου αρχίζουν σχολείο τον Σεπτέμβριο και είναι μικρά για να βοηθήσουν αλλά και η γυναίκα μου εργάζεται και εκείνη».

Εξίσου χαρακτηριστική είναι και η άποψη μιας γυναίκας, της Σοφίας, της οποίας η κτηματική περιουσία ανέρχεται περίπου στα 200 στρέμματα που, όμως, η ίδια δεν μπορεί να εκμεταλλευτεί καθώς έχουν αποβιώσει οι γονείς της, ενώ οι σπουδές και η δημιουργία οικογένειας στην Αθήνα την απομάκρυναν από τον τόπο της. Εκτός από το κεντρικό οίκημα, το οικόπεδο περιλαμβάνει δύο αποθήκες και μεγάλη αυλή, όπου τα φυτά και τα δέντρα μαρτυρούν μια ιδιαίτερη φροντίδα καθώς δένουν αρμονικά ανάμεσα σε περιποιημένες αλτάνες, εύρωστες κληματαριές και φρεσκοβαμμένους πέτρινους μαντρότοιχους. Για τον οποιονδήποτε που θα περνούσε από εκεί θα δημιουργούταν η εντύπωση ότι η ζωντάνια που εξωτερικά εκπέμπει το σπίτι είναι ένδειξη ότι κατοικείται. Πράγματι όπως η ίδια η ιδιοκτήτρια εξηγεί:

« Με την εργασία των μεταναστών μετέτρεψα τις αποθήκες της αυλής σε μικρά δωμάτια με κουζίνα και μπάνιο, τα οποία τα ενοικιάζω σε εκείνους. Μένουν 15 άτομα σε αυτά τα μικρά σπιτάκια και φροντίζουν τον κήπο, ενώ πριν δύο χρόνια όταν έκανα την ανακαίνιση του σπιτιού δεν έφερα εργάτες από αλλού, αλλά πήρα του ίδιους και την αμοιβή τους την κλείσαμε στα ενοίκια 4 μηνών. Επισκεύασαν την κεραμοσκεπή και το τζάκι, έριξαν μεσοτοιχίες, έστρωσαν πλακάκια σε κουζίνα και λουτρό, έβαψαν το σπίτι, μέχρι και μπάρμπεκιου έχτισαν στον κήπο. Αν όχι κάθε εβδομάδα, σίγουρα μια φορά στις 15 ημέρες θα έρθουμε οικογενειακώς ή με φίλους στο σπίτι για να περάσουμε το σαββατοκύριακο. Εξάλλου θέλω τα παιδιά μου να κρατήσουν επαφή με το χωριό της μητέρας τους, και να έχουν μια ιδέα για το τι είναι αγροτική ζωή. Από την άλλη, έχω και τα χωράφια που τα έχω νοικιάσει σε συγχωριανούς μου. Φέτος όμως θα συνεργαστώ με τον θείο μου, και θα εκμεταλλευτούμε από κοινού τουλάχιστον 100 στρέμματα από τα δικά μου. Ο πατέρας μου ήταν και εκείνος αγρότης και το τρακτέρ και τα εργαλεία του θα τα δανείσω στον θείο μου, αφού με το δικό του μόνο δεν προλαβαίνει. Εκείνος από την πλευρά του θα συμβάλει με την γεώτρησή του, και για εργάτες θα χρησιμοποιήσουμε

του ξένους που μένουνε στα σπιτάκια της αυλής. Οι καιροί είναι δύσκολοι σήμερα και κανένας δεν ξέρει τι γίνεται αύριο. Ας υπάρχει για τα παιδιά μου ένα σπίτι και μια υποδομή με τα χωράφια ».

Τα λόγια των παραπάνω πληροφορητών, σε συνδυασμό με την μελέτη των αριθμητικών δεδομένων της τελευταίας δεκαετίας που παρουσιάζονται στους σχετικούς πίνακες και αφορούν τόσο την εξέλιξη των καλλιεργειών και της παραγωγής τους, όσο και την εξέλιξη του μεγέθους των εκμεταλλεύσεων, έρχονται να επιβεβαιώσουν σε πρώτο βαθμό τις εμφανείς αλλαγές που παρατηρούνται στο αγροτικό τοπίο της κοινότητας, οι οποίες σχετίζονται με την καθοριστική συμβολή της εργασίας των μεταναστών όχι μόνο στην διατήρηση της γεωργίας στην περιοχή αλλά και στην ενδυνάμωσή της. Πράγματι η άφθονη και φθηνή εργατική δύναμη που προσφέρουν τα τελευταία χρόνια οι αλλοδαποί εργάτες στις εκμεταλλεύσεις της κοινότητας συντέλεσε στο να αξιοποιηθούν κλήροι που είχαν κατά κάποιο τρόπο και για διάφορους λόγους εγκαταλειφθεί από τους ιδιοκτήτες τους, παρέχοντάς τους την ευκαιρία και την δυνατότητα αφενός, να ενισχύσουν το οικογενειακό τους εισόδημα και αφετέρου να αποκαταστήσουν σε σημαντικό βαθμό την επαφή με την γη τους, συμβάλλοντας έτσι στην τόνωση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της κοινότητας.

Από την άλλη το πολυάριθμο εργατικό δυναμικό των μεταναστών επηρέασε σε σημαντικό βαθμό, την επενδυτική και καλλιεργητική συμπεριφορά αρκετών παραγωγών στο να αξιοποιήσουν πρόσθετη καλλιεργούμενη έκταση, και να επεκτείνουν τις παραγωγικές τους δραστηριότητες σε ενοικιαζόμενη γη, αυξάνοντας τόσο το μέγεθος της εκμετάλλευσής τους, όσο και την ποσότητα της παραγωγής τους σε πολλαπλάσια κιλά. Αυτό με την σειρά του είχε σημαντικές επιπτώσεις στην διαμόρφωση κάποιων νέων και σημαντικών δεδομένων που αφορούσαν στην αποτελεσματικότερη οργάνωση και λειτουργία της εκμετάλλευσης. Είναι κάτι πολύ διαφορετικό για έναν παραγωγό να διαχειρίζεται μια εκμετάλλευση 40 στρεμμάτων από το να διαχειρίζεται μια εκμετάλλευση 120 στρεμμάτων με μεγάλες δυνατότητες υποδομής και με καλλιέργειες έντασης εργασίας που σημαίνει την ύπαρξη μεγάλων περιθωρίων υψηλών εισοδημάτων. Στην δεύτερη περίπτωση μιλάμε για έναν συνδυασμό συγκεντροποίησης γης και κεφαλαίου, με πολυάριθμη μισθωτή εργασία και σύγχρονο μηχανολογικό εξοπλισμό, της οποίας η παραγωγή απαιτεί όχι μόνο δυναμικότερη παρέμβαση και αξιοποίηση αποδοτικότερων καλλιεργητικών μεθόδων και πρακτικών αλλά και ευέλικτες μορφές δράσεων προώθησής της σε μια ευρύτερη

αγορά προϊόντων. Πράγματι, η αυξανόμενη σημασία του ανταγωνιστικού περιβάλλοντος των αγορών, η πολύπλοκη άρθρωση του συστήματος εμπορίας και η διαμόρφωση νέων διατροφικών συνηθειών του πληθυσμού είναι μερικοί μόνο από τους τομείς, οι οποίοι απαιτούν από τους παραγωγούς να καταβάλουν σημαντικές προσπάθειες για μια ορθολογική διαχείριση των παραγωγικών τους πόρων, οργανωτική καινοτομία και εμπορική πλαισίωση των εκμεταλλεύσεών τους, διαρκή προσαρμοστικότητα και διευρυμένη γνώση και πληροφόρηση. Σε αυτήν ακριβώς την τροχιά οργανωτικής και λειτουργικής ανασυγκρότησης των γεωργικών τους εκμεταλλεύσεων έχουν ήδη ενταχθεί αρκετοί παραγωγοί της Δροσοπηγής οι οποίοι βρήκαν στους μετανάστες το απαραίτητο -και κυρίως το πολυάριθμο και φθηνό- εργατικό δυναμικό για τον εκσυγχρονισμό και την αναδιάρθρωση της γεωργικής τους παραγωγής. Βεβαίως, θα πρέπει εδώ να επισημανθεί πως οι εξελίξεις αυτές, έρχονται σε αντίθεση με το πειστικό επιχείρημα που κατά καιρούς έχει διατυπωθεί²¹², σύμφωνα με το οποίο, η αξιοποίηση ανεξάντλητης φθηνής εργασίας από τις επιχειρήσεις μακροπρόθεσμα λειτουργεί ανασταλτικά στην διαδικασία τεχνολογικού εκσυγχρονισμού τους και αποτελεσματικής προσαρμογής τους στο αυξανόμενο ανταγωνιστικό περιβάλλον της αγοράς. Σε συνέχεια του ίδιου προβληματισμού, θα μπορούσε κάποιος αντίστοιχα να υποστηρίξει πως το φθηνό εργατικό δυναμικό των μεταναστών στον αγροτικό χώρο επιβράδυνε σε σημαντικό βαθμό τον εκμηχανισμό και την τεχνολογική πρόοδο της γεωργίας, αποτελώντας κατά συνέπεια τροχοπέδη για μια ουσιαστική αγροτική ανάπτυξη στην ύπαιθρο χώρα. Κατά συνέπεια, η επέκταση των καλλιεργειών, σε συνδυασμό με την αύξηση της παραγωγής που παρατηρείται σήμερα, αποτελεί στην πραγματικότητα στρέβλωση της διαμορφούμενης κατάστασης στον αγροτικό χώρο, όσον αφορά στις δυνατότητες ουσιαστικής αναδιάρθρωσης, καθώς οι παραγωγοί -ελλείψει εργατικού δυναμικού- θα αναγκάζονταν να αναζητήσουν σύγχρονα συστήματα παραγωγής και να δραστηριοποιηθούν σε τομείς εκμηχανισμού της γεωργίας με στόχο τον ποσοτικό και ποιοτικό τεχνολογικό εκσυγχρονισμό των εκμεταλλεύσεών τους, έτσι ώστε αυτές να

²¹² Ο Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, (1993), υποστηρίζει χαρακτηριστικά, ότι οι αλλοδαποί εργάτες μπορεί μεν να δίνουν λύσεις, (φθηνή εργασία, άρα και φθηνό κόστος παραγωγής), στις επιχειρήσεις που αντιμετωπίζουν ανταγωνιστικά προβλήματα, υποκαθιστώντας προσωρινά τα σύγχρονα τεχνολογικά και μηχανικά επιτεύγματα, των οποίων το κόστος απόκτησης και εφαρμογής, για αυτές να είναι απαγορευτικό, ωστόσο αυτό μακροχρόνια λειτουργεί ανασταλτικά στην αναπτυξιακή τους πορεία. Αντίστοιχους προβληματισμούς για το ζήτημα αυτό βλέπε στο Λ. Λαμπριανίδης και Α. Λυμπεράκη, (2001:17, 63-68).

είχαν καταστεί πράγματι ανταγωνιστικές, προσαρμοσμένες και ανταποκρινόμενες στις σύγχρονες απαιτήσεις της εγχώριας και διεθνούς αγοράς αγροτικών προϊόντων.

Γίνεται λοιπόν φανερό πως ο προβληματισμός που προκύπτει αφορά, στο κατά πόσο οι μετανάστες σχετίζονται με την ύπαρξη ή όχι σύγχρονης τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία.

Μήπως η παρουσία τους αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για τον εκμηχανισμό και εν γένει τον εκσυγχρονισμό των αγροτικών εκμεταλλεύσεων;

Μήπως οι μετανάστες συνδέονται -από την πλευρά των αγροτών- με την επινόηση καινοτόμων πρακτικών και την εισαγωγή σύγχρονων τεχνολογικών μέσων και μεθόδων στην γεωργική τους δραστηριότητα;

Ή μήπως, τελικά, η χειρωνακτική εργασία των μεταναστών λειτουργεί ως συμπληρωματικό στοιχείο της σύγχρονης τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία;

Μια πρώτη απάντηση που θα μπορούσε να δοθεί στα παραπάνω ερωτήματα αφορά στην οργανωτική καινοτομία που ανέπτυξαν στην εκμετάλλευσή τους τα δύο αδέρφια, που όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, με την καθοριστική συνδρομή της εργασίας των μεταναστών δραστηριοποιήθηκαν δυναμικά τόσο στην παραγωγή, όσο και στις λαϊκές αγορές των πόλεων αναδιαρθρώνοντας σε σημαντικό βαθμό την εκμετάλλευσή τους. Θεωρούμε πως μερικά ακόμα εθνογραφικά παραδείγματα θα συμβάλουν περαιτέρω στην διασάφηση των παραπάνω προβληματισμών.

Είναι γεγονός πως οι μετανάστες που εργάζονται στις εκμεταλλεύσεις της κοινότητας, συμμετέχουν σε όλες τις φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας όπως όργωμα, σπορά, άρδευση, βοτάνισμα και κυρίως στη διαδικασία της χειροσυλλογής στην συγκομιδή που απαιτείται για τα περισσότερα καλλιεργήσιμα είδη με σημαντικότερα το φασολάκι, την βρώσιμη και βιομηχανική ντομάτα, τα κρεμμύδια, τις πατάτες, το καρότο και τα σταφύλια. Ειδικότερα, όσον αφορά την παραγωγή του καρότου είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Παναγιώτη, ο οποίος καλλιεργεί το συγκεκριμένο είδος τα τελευταία 15 χρόνια και ήταν από τους πρώτους που εισήγαγαν την αυτόματη μηχανή συλλογής. Σήμερα, για τις ανάγκες της χειροσυλλογής της παραγωγής του χρησιμοποιεί αποκλειστικά αλλοδαπούς εργάτες ενώ την μηχανή συλλογής καρότου αναγκάστηκε να την πουλήσει για τους λόγους που εξηγεί ο ίδιος:

« Μια τέτοια μηχανή κοστίζει 10 εκατομμύρια δραχμές, και όπως και να το κάνεις, μηχανήμα είναι, συνέχεια ζητάει. Θέλει έξοδα, συντήρηση, service, ανταλλακτικά, καύσιμα και πάνω από όλα σωστό χειρισμό. Πέρασαν αρκετά χρόνια για να κάνω απόσβεση της τιμής της.

Εξάλλου οι καιρικές συνθήκες είναι απρόβλεπτες, όπως απρόβλεπτες είναι και οι εξελίξεις στην αγορά. Αμα δυο χρονιές το καρότο δεν έχει τιμή ή κάνει βροχές συνέχεια τον χειμώνα, πάει σάπισε το προϊόν. Τι θα κάνεις; Θα έχεις το μηχάνημα να κάθεται στην αποθήκη; Ενώ παίρνεις 10 Ινδούς με πολύ λιγότερα χρήματα και τους χρησιμοποιείς όποτε θέλεις ».

Μια κάπως πιο διαφορετική στρατηγική προσαρμογής της σύγχρονης τεχνολογίας ανάλογα με τις περιπτώσεις και τις ανάγκες που κάθε φορά προκύπτουν στην παραγωγή, αναδεικνύεται από το επόμενο εθνογραφικό παράδειγμα το οποίο, επίσης, σχετίζεται με τη χρησιμότητα και την αξιοποίηση της μηχανής συλλογής καρότου.

Ένα πρωινό του Φεβρουάριου του 2001 είχα ξεκινήσει να επισκεφτώ το υποθηκοφυλακείο της Θήβας προς αναζήτηση κάποιων συμβολαίων στο πλαίσιο της εθνογραφικής μου έρευνας. Ο συννεφιασμένος ουρανός και ο παγωμένος αέρας εκείνης της ημέρας προμήνυε άσχημο καιρό για τις επόμενες ώρες, πράγμα καθόλου παράξενο για τον βαρύ χειμώνα της περιοχής. Καθώς διέσχιζα με το αυτοκίνητό μου τον κάμπο της κοινότητας, συναντήθηκα με έναν παραγωγό ο οποίος εκείνη την ώρα μάζευε καρότα με τη βοήθεια της μηχανής συλλογής που διέθετε. Το χωράφι του εφάπτεται του κεντρικού δρόμου και έτσι μου δόθηκε η ευκαιρία να σταματήσω για λίγο να κουβεντιάσω μαζί του. Όπως μου εξήγησε πριν από δύο ημέρες μέρες, είχε ένα τηλέφωνο από έναν μεγάλο έμπορο της κεντρικής λαχαναγοράς του Ρέντη που του ζήτησε επείγοντως καρότα, γιατί παρατηρήθηκε τεράστια έλλειψη στην αγορά. Τον αποχαιρέτησα και συνέχισα προς τον προορισμό μου. Γνώριζα ότι ο συγκεκριμένος παραγωγός είναι από τους πιο ισχυρούς και εξειδικευμένους παραγωγούς στο καρότο με έναν άριστο τεχνολογικό εξοπλισμό στην εκμετάλλευσή του. Όταν το μεσημέρι επέστρεψα από την Θήβα, ήδη επικρατούσαν άσχημες καιρικές συνθήκες με τσουχτερό κρύο και ένα ψιλοβρόχι το οποίο είχε μετατρέψει το χρώμα των χωραφιών του κάμπου σε λάσπη. Περνώντας από το ίδιο σημείο, διαπίστωσα ότι στο χωράφι πια δεν εργαζόταν ο παραγωγός με την μηχανή του, αλλά καμιά δεκαριά Ινδοί οι οποίοι ήταν ενδεδυμένοι με την κατάλληλη ενδυμασία, που λόγω της περίπτωσης, περιελάμβανε αδιάβροχο, πλαστικά γάντια και μεγάλες πλαστικές μπότες. Η μηχανή συλλογής ήταν αφημένη σε μια άκρη του χωραφιού σκεπασμένη πρόχειρα με ένα μεγάλο νάilon και ο παραγωγός καθισμένος μέσα στην καμπίνα του τρακτέρ περίμενε πότε θα γεμίσουν την ρυμούλκα καρότα οι εργάτες, για να τα μεταφέρει έπειτα στο πλυντήριο. Σταμάτησα, και κατευθύνθηκα προς το τρακτέρ, ανταποκρινόμενος στις παραινέσεις του να καθίσω δίπλα του στην βοηθητική θέση της καμπίνας για να μην βρέχομαι. Ήταν χαρακτηριστική η

απάντησή που αυτός έδωσε, όταν του εκδήλωσα τον προβληματισμό μου σχετικά με την μη χρησιμοποίηση της μηχανής και την έκθεση εκείνων των ανθρώπων στις δύσκολες καιρικές συνθήκες:

«Θα πρέπει να ξέρεις ότι η μηχανή παύει να λειτουργεί σε αυτές τις συνθήκες. Αυτό είναι το αδύνατό της σημείο, η λάσπη και η βροχή κολλάνε και μπουκώνουν το μηχάνημα. Οι μόνοι κατάλληλοι που μπορούν να ανταποκριθούν είναι οι εργάτες. Δεν μπορώ να περιμένω να φτιάξει ο καιρός για να μαζέψω το καρότο γιατί θα χάσω την παραγγελία. Ο έμπορος βιάζεται, και αν δεν τον εξυπηρετήσω, όχι μόνο θα απευθυνθεί σε άλλον παραγωγό αλλά θα τον χάσω εντελώς από πελάτη, γιατί θα ξέρει ότι δεν μπορεί να στηριχτεί σε εμένα σε μια δύσκολη στιγμή».

Είναι προφανές από τα δύο παραπάνω περιστατικά, πως η κατάσταση της απασχόλησής των μεταναστών δείχνει, πως δεν υπάρχει περιορισμός τους σε συγκεκριμένες εργασίες, λόγω ύπαρξης σύγχρονων τεχνολογικών μέσων. Τουναντίον, η πολυάριθμη παρουσία τους και τα φθηνά μεροκάματά τους δημιουργούν προοπτικές ανάπτυξης ευέλικτων μεθόδων στην παραγωγική διαδικασία με αποτέλεσμα την περαιτέρω ώθηση στις ήδη υπάρχουσες -τεχνολογικές στην συγκεκριμένη περίπτωση- δυνατότητες υποδομής των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις αγροτικών εκμεταλλεύσεων περιορισμένων παραγωγικών δυνατοτήτων, όπου η είσοδος σύγχρονων τεχνολογικών συστημάτων αρθρώνεται με έναν εξαιρετικό και αποδοτικό τρόπο με την χειρωνακτική εργασία των ξένων εργατών, δίνοντας στην κυριολεξία την ευκαιρία σε ορισμένους παραγωγούς για μία εξ ολοκλήρου νέα και δυναμική παραγωγική πορεία, προσθέτοντας συνάμα και μια διαφορετική διάσταση στον προβληματισμό για την σύνδεση σύγχρονης τεχνολογίας στην προοπτική αναδιάρθρωσης των εκμεταλλεύσεων. Η περίπτωση του Δημήτρη εντάσσεται σε αυτή την διάσταση, καθώς ο συνδυασμός σύγχρονων τεχνολογικών συστημάτων και μεγάλης μισθωτής εργασίας τον βοήθησε, όχι μόνο να διευρύνει τις παραγωγικές του δυνατότητες, αλλά και να εξελιχθεί μέσα σε λίγα χρόνια, από μικρός καλλιεργητής (με οριακές ικανότητες εκμετάλλευσης καλλιεργήσιμης γης και περιορισμένης δυνατότητας χρήσης σύγχρονων μέσων παραγωγής) σε έναν δυναμικό παραγωγό μεγαλύτερης και πλήρως εκμηχανισμένης εκμετάλλευσης. Ο κλήρος του νοικοκυριού του σήμερα υπολογίζεται σε 70 στρέμματα, από τα οποία τα 55 περίπου είναι κηπευτικά (ντομάτες, φασολάκια, κρεμμύδια, καρότα) και τα υπόλοιπα 15 στρέμματα είναι αμπελοκαλλιέργειες. Σε αυτά προστίθενται και 40 στρέμματα ενοικιαζόμενα από άλλους παραγωγούς ή γειτονικές κοινότητες, τα οποία επίσης χρησιμοποιεί για την

καλλιέργεια κηπευτικών. Ο εξοπλισμός της εκμετάλλευσής του περιλαμβάνει δύο γεωργικούς ελκυστήρες (μαζί με τα παρελκόμενα), δύο γεωτρήσεις (με όλο τον εξοπλισμό της άρδευσης), μια μεγάλη αποθήκη διαλογής και συσκευασίας αγροτικών προϊόντων και ένα σύγχρονο και μεγάλου κυβισμού αγροτικό αυτοκίνητο. Σε όλα αυτά υπολογίζεται και το εργατικό δυναμικό της εκμετάλλευσης το οποίο ανέρχεται σε 12 εποχιακούς αλλοδαπούς εργάτες και 3 μόνιμους όλο τον χρόνο. Η παραπάνω, όμως, υποδομή προέκυψε μόλις τα τελευταία 12 χρόνια, καθώς μέχρι τότε δεν είχε την δυνατότητα να εκμεταλλευτεί την εκμετάλλευσή του πλήρως. Οι λόγοι για τους οποίους συνέβαινε αυτό, ήταν η μορφολογικά ακατάλληλη τοποθεσία που βρίσκονταν τα χωράφια του (σε επικλινή εδάφη) και η μη πραγμάτωση αναδασμού στην κοινότητα. Πράγματι, σε μια επίσκεψή μου στο περιβόλι του, διαπίστωσα ότι οι καλλιέργειές του βρίσκονταν εκατέρωθεν μιας κεκλιμένης και μακρόστενης ρεματιάς. Καθώς ο Δημήτρης άλλαζε τις βάνες του νερού στο χωράφι του (αλλαγή της ροής του νερού στους σωλήνες και διοχέτευση του σε κομμάτια χωραφιού που δεν έχουν ποτιστεί), με παρότρυνε να κουνήσουμε μαζί τα χέρια μας προς τον απέναντι λόφο, ανταποκρινόμενοι στον χαιρετισμό της αντίστοιχης κίνησης αναγνώρισης προς τον γιο του Νίκο, ο οποίος επόπτευε την χειροσυλλογή των εργατών στο άλλο χωράφι. Ο Δημήτρης επωφελούμενος του περιστατικού εκείνης της στιγμής, άρχισε να αφηγείται την μικρή πορεία της παραγωγικής του δραστηριότητας κατά τα τελευταία 15 χρόνια, και την μεγάλη στροφή που έγινε στην διαδικασία αναδιάρθρωσης της εκμετάλλευσής του απόρροια του συνδυασμού σύγχρονης τεχνολογίας και της χειρωνακτικής εργασίας των μεταναστών:

«Άμα είχε γίνει αναδασμός στο χωριό θα ήμασταν 20 χρόνια μπροστά στην γεωργία. Τα περισσότερα χωράφια, περίπου 40 στρέμματα, τα έχω εδώ σε αυτήν την χούνη που το έδαφος είναι στραβό. Έχουν μεγάλη κλίση, δεν ήταν σε ίσιωμα και έτσι δεν μπορούσα να τα βάλω περιβόλια. Τα υπόλοιπα 15 τα έχω απέναντι, σε εκείνο σημείο από όπου μας χαιρέτισε ο γιος μου, στα 300 μέτρα, εκεί όπου είναι και η γεώτρηση. Αλλά είπαμε, ας όψεται ο αναδασμός. Είχαμε πάρει μια απόφαση με τον γιο μου, τέλη του '80, να συνδέσουμε τα δύο χωράφια με υπόγειο αγωγό, για να μπορούμε να ποτίζουμε και αυτό το μεγάλο κομμάτι. Σκεφτήκαμε πως θα ήταν μια πολύ καλή επένδυση γιατί θα αυξάναμε την παραγωγή και το εισόδημά μας κατά πολύ. Οι Ινδοί που πρώτοι εμφανίστηκαν στην κοινότητα αρχές της δεκαετίας του 1980, αργότερα οι Πακιστανοί και τα τελευταία χρόνια οι Αλβανοί, σκεφτήκαμε ότι είναι τα χέρια που χρειαζόμασταν για τα 40 νέα στρέμματα με περιβόλια. Υπήρχε, δηλαδή, λογική στην κίνησή μας. Έφερα σκαπτικό μηχάνημα, αγόρασα σωλήνες και τελικά έφτιαξα το υπόγειο δίκτυο. Δεν είχα υπολογίσει όμως κάτι, και έτσι προέκυψε ένα πρόβλημα που με καθήλωσε στην κυριολεξία. Όταν δανείστηκα, ένα κανόνι [μεγάλος αυτοκινούμενος εκτοξευτήρας νερού] για να ποτίσω αυτά τα χώματα, και το δανείστηκα γιατί δεν είχα τόσα χρήματα να αγοράσω δικό μου, αφού είχα ξοδέψει ένα σωρό λεφτά στην σύνδεση του αγωγού, διαπίστωσα ότι το νερό που έβγαινε με μεγάλη πίεση από το κανόνι δεν στεκόταν στο χώμα,

γιατί λόγω της μεγάλης κλίσης του εδάφους έφευγε. Δημιουργούσε αυλάκια, το έδαφος διαβρωνόταν και το χώμα χανόταν. Είχα δηλαδή και απώλεια νερού, και απώλεια χώματος, και καταστροφή του χωραφιού. Αποφάσισα τότε να παρατήσω αυτά τα χώματα και να τα καλλιεργώ μονάχα σιτάρι κάθε φθινόπωρο. Περιορίστηκα λοιπόν στα 15 στρέμματα περιβόλια, εκεί δηλαδή που ήταν η γεώτρηση. Τα χρήματα, όμως, που ξόδεψα για να ανοιχτώ, περίμενα να τα πάρω πίσω από την επένδυση και την εκμετάλλευση αυτού του κομματιού. Οικογενειακά αυτό μας πήγε πίσω, γιατί αλλιώς τα υπολογίζαμε και αλλιώς μας ήρθαν. Ο γιος μου έπιασε και πρωινή δουλειά σε ένα εργοστάσιο στα Οινόφυτα για να τα φέρουμε βόλτα. Δεν ήθελε με κανέναν τρόπο να πάει γιατί δεν ήθελε αφεντικό πάνω από το κεφάλι του. Είναι από τα παιδιά που του αρέσει και το χωριό και η γεωργία και ήθελε να αξιοποιήσει τον πατρικό κλήρο, αλλά υπάρχουν και τα απρόβλεπτα του επαγγέλματος. Μόνο μερικά απογευματάκια βοηθούσε στα περιβόλια όταν ήταν ανάγκη. Όσο για τα σιτάρια και τα αμπέλια, έπαιρνε άδεια 5 μέρες τον Σεπτέμβρη για τον τρύγο, και άλλες 5 τον Οκτώβρη για την σπορά. Όμως, μετά από 2-3 χρόνια (αρχές του 1990), βγήκε στην κυκλοφορία η υδρονέφωση. Ένα σύστημα ποτίσματος πολύ φθηνότερο από το κανόνι και οικονομικότερο αφού λειτουργεί και με λιγότερα κυβικά μέτρα νερό. Αποφάσισα να αγοράσω το σύστημα αυτό, το οποίο τελικά αποδείχτηκε σωτήριο για μένα, αφού το νερό έπεφτε και πότιζε το έδαφος σιγά, σιγά σαν να ψεκάζει κανείς ή όπως πέφτει ένα μικρό ψιχάλισμα. Έτσι το νερό δεν κυλούσε από το χωράφι και δεν χανόταν. Λες και αυτό το σύστημα ανακαλύφθηκε για να σώσει εμένα. Από εκεί, λοιπόν, που αυτά τα κομμάτια γης τα είχα σε αχρηστία, από την μια στιγμή στην άλλη βγήκαν γόνιμα και τα 15 στρέμματα περιβόλια έγιναν 50. Το κυριότερο, όμως, ήταν ότι είχαν πολύ μεγάλη απόδοση σε παραγωγή αφού ήταν χωράφια πρωτόβαλτα. Η παραγωγή μου πολλαπλασιάστηκε και, από την μια στιγμή στην άλλη, χρειαζόμουν πολλά χέρια για να την μαζέψω. Ο γιος μου έφυγε από το εργοστάσιο, και για να τα βγάλουμε πέρα, πήραμε τους ξένους εργάτες. Κάναμε, δηλαδή, αυτό που έπρεπε να κάνουμε πριν 5 χρόνια. Ε, μετά μας πήρε ο κατήφορος αφού αγοράσαμε και άλλο τρακτέρ, ανοίξαμε άλλη μια γεώτρηση, αλλάξαμε το φορτηγάκι με 4X4. Τώρα έχουμε μοιράσει τις δουλειές, αφού στο ένα χωράφι είναι ο γιος μου με το καινούργιο τρακτέρ και 3-4 εργάτες και στο άλλο εγώ με το υπόλοιπο εργατικό προσωπικό και τα μηχανικά μέσα»

Από τα παραπάνω χαρακτηριστικά εθνογραφικά παραδείγματα, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως διαφαίνεται, ήδη, όχι μόνο η πολυδιάστατη συμβολή των μεταναστών στην παραγωγική διαδικασία μέσω της συμπληρωματικής τους σχέσης με την σύγχρονη τεχνολογία, αλλά αρχίζει να γίνεται κατανοητό πώς οι άνθρωποι αυτοί συγκροτούν ένα πολυάριθμο και φθηνό εργατικό δυναμικό, που εξαιτίας της δυσμενούς οικονομικής τους κατάστασης αναγκάζονται να ανταποκριθούν σε οποιαδήποτε εργασία και, σε πολλές περιπτώσεις, κάτω από εξαιρετικά αντίξοες καιρικές συνθήκες. Το γεγονός αυτό εξασφαλίζει στους παραγωγούς της κοινότητας ποικίλες δυνατότητες ευελιξίας των παραγωγικών τους επιδόσεων και γρήγορης προσαρμογής των γεωργικών τους εκμεταλλεύσεων στα σύγχρονα δεδομένα της αγοράς, που σε ορισμένες περιπτώσεις, καμία τεχνολογία δεν θα το επέτρεπε.

Πράγματι, η πολυάριθμη και φθηνή εργατική δύναμη των μεταναστών δεν συνέβαλε μόνο στην αύξηση του μεγέθους των εκμεταλλεύσεων και στην ταχύτατη συγκομιδή υπέρογκων ποσοτήτων παραγωγής, συμπληρώνοντας τις δυνατότητες των τεχνολογικών μέσων της εκμετάλλευσης, αλλά και συνεισέφερε καθοριστικά στην

πραγμάτωση των επιθυμιών και των στόχων που θέτουν οι παραγωγοί, ειδικότερα όταν οι ίδιοι σήμερα γίνονται δέκτες των διευρυμένων ανταγωνιστικών τάσεων της εγχώριας και παγκόσμιας αγοράς, της αυξανόμενης σημασίας ενός πολύπλοκου συστήματος εμπορίας αγροτικών προϊόντων και των νέων αγοραστικών απαιτήσεων των καταναλωτών για ποιοτικά και ευπαρουσίαστα προϊόντα.

Μέσα σε αυτό ακριβώς το σύγχρονο πλαίσιο δραστηριοποιείται ο Επαμεινώνδας, ο οποίος, σε ένα πρώτο επίπεδο, με την βοήθεια των μεταναστών εφαρμόζει μια νέα τεχνική στην εκμετάλλευσή του με στόχο την καλύτερη εμπορευσιμότητα των προϊόντων του. Ο εν λόγω παραγωγός είναι ο κυρίαρχος -όσον αφορά την στρεμματική έκταση, την εξειδίκευση, την τεχνογνωσία και τον τεχνολογικό εξοπλισμό- στην καλλιέργεια βρώσιμης ντομάτας στην κοινότητα. Η εκμετάλλευσή του ανέρχεται σε 150 στρέμματα κηπευτικών, εκ των οποίων τα 100 είναι βρώσιμη ντομάτα και τα υπόλοιπα φασολάκια και πιπεριές. Ήταν ο πρώτος από τους παραγωγούς που ασχολήθηκε με συστηματικό και δυναμικό τρόπο στην συγκεκριμένη καλλιέργεια από το 1992. Για δεύτερη φορά (η πρώτη ήταν τον προηγούμενο χρόνο, το 2000) εφάρμοσε στις εκμεταλλεύσεις του την τεχνική του διχτύου, σύμφωνα με την οποία σκεπάζεται η καλλιεργημένη έκταση με ένα δίχτυ σκούρου πράσινου χρώματος. Κάτω από έναν καυτό ήλιο τον Ιούλιο του 2001, και με την θερμοκρασία να έχει ανέβει στους 38° βαθμούς, είχα την ευκαιρία να παρακολουθήσω από κοντά τις εργασίες της συγκεκριμένης πρακτικής μαζί με τον Επαμεινώνδα και τους 15 αλλοδαπούς εργάτες που εργάζονταν στα χωράφια του. Η έκταση που επρόκειτο να σκεπαστεί ήταν 20 στρέμματα βρώσιμης αναρριχόμενης ντομάτας και η υλικοτεχνική υποδομή της εγκατάστασης περιελάμβανε εκατοντάδες γαλβανιζέ πασσάλους μήκους δύο μέτρων, πολλά και μεγάλα κουβάρια νάιλον σπάγκου, και φυσικά τα τεράστια κομμάτια διχτύου των οποίων το μέγεθος ανταποκρινόταν στα 20 στρέμματα του χωραφιού. Οι εργάτες είχαν χωριστεί σε 3 συνεργεία εργασίας των 5 ατόμων, όπου στο καθένα αντιστοιχούσε και διαφορετική αποστολή. Το πρώτο συνεργείο απασχολούνταν στην διαδικασία τοποθέτησης και στήριξης των πασσάλων βαθιά στο έδαφος, η δεύτερη ομάδα είχε επιφορτιστεί με το άπλωμα του διχτύου επάνω από τους πασσάλους και το δέσιμο του με τον σπάγκο σε αυτούς. Το τρίτο συνεργείο, τέλος, έδενε προσεκτικά με τον σπάγκο την κορυφή του κορμού των αναρριχόμενων φυτών με το δίχτυ. Ο ίδιος ο παραγωγός εξηγεί τα πλεονεκτήματα της συγκεκριμένης τεχνικής αλλά και τους λόγους που τον οδήγησαν στην υιοθέτησή της:

« Η παραγωγή της ντομάτας δεν είναι σαν τις άλλες παραγωγές. Είναι σαν μικρό παιδί θέλει χάδι γιατί είναι ευαίσθητο προϊόν. Το δίχτυ είναι μια πατέντα που παρέχει προστασία στο φυτό από τις άσχημες καιρικές συνθήκες, όπως το χαλάζι, η βροχή, ο καύσωνας, αφού δεν είναι λίγες οι φορές που μια ξαφνική και έντονη μπόρα ή μια υψηλή θερμοκρασία μας καταστρέφει. Επίσης, είναι αρκετά αποτελεσματικό στην αντιμετώπιση των μικροβίων ή των μυγών αφού η παραγωγή είναι σκεπασμένη, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες, οι οποίες είναι περισσότερο εκτεθειμένες. Μέσω της συγκεκριμένης τεχνικής σκοπεύω στην αύξηση της παραγωγής μου αφού λόγω της προστασίας, δεν θα είναι το φυτό ευπρόσβλητο σε μικρόβια και ασθένειες, όπως συμβαίνει στις ντομάτες που ακουμπούν στο έδαφος και εύκολα μπορούν να προσβληθούν από τα μικρόβια που αναπτύσσονται στο χώμα. Με αυτόν τον τρόπο, θα έχω λιγότερη φύρα στην διαδικασία της διαλογής. Επίσης, η εικόνα του προϊόντος θα είναι καλύτερη, αφού οι ντομάτες μεγαλώνουν ανεμπόδιστες σε σχέση με εκείνες που είναι στο έδαφος και λιγοστεύει σημαντικά η πιθανότητα να προκύψουν με ακανόνιστο σχήμα, έχοντας καρούμπαλα. Έτσι το προϊόν μου γίνεται περισσότερο εμπορεύσιμο και ανταγωνιστικό, αφού ο καταναλωτής σήμερα προτιμά τις ομοιόμορφες και χωρίς ψεγάδι ντομάτες. Υπάρχει όμως και ένα άλλο σημαντικό πλεονέκτημα με αυτήν την τεχνική που αφορά στο κόστος παραγωγής, αφού λόγω της προστασίας που μου παρέχει το δίχτυ απέναντι στα μικρόβια και στα ζώδια, χρειάζονται λιγότερα ραντίσματα και φυτοφάρμακα, αλλά και λιγότερα μεροκάματα για να γίνουν αυτά. Έτσι βγαίνω κερδισμένος γιατί μειώνω κατά πολύ τα έξοδα της παραγωγής, αλλά ταυτόχρονα ικανοποιώ και τις απαιτήσεις των καταναλωτών για όμορφη στο μάτι ντομάτα, με την λιγότερη επιβάρυνση σε φυτοφάρμακα. Ποντάρω και στην ποσότητα και στην ποιότητα. Βέβαια, χρειάζεται χέρια για να κάνεις μια τέτοια εγκατάσταση, αλλά από αυτά έχουμε μπόλικά αφού είναι γεμάτος ο κάμπος από εργάτες. Η αλήθεια είναι ότι μας έσπρωξαν πολύ οι ξένοι. Άμα δεν υπήρχαν μπορεί να μην το έκανα. Ή μπορεί να το έκανα με δικούς μας εργάτες, αλλά θα ήταν ασύμφορο οικονομικά, αφού το μεροκάματο θα ήταν πολύ παραπάνω. Αλλά και πάλι, ποιος δικός μας σήμερα πάει να δουλέψει 8 ώρες κάτω από τον ήλιο με 40° βαθμούς θερμοκρασία;».

Μια πρώτη επισήμανση που θα μπορούσε κάποιος να κάνει, αναλογιζόμενος τον τρόπο συγκρότησης του παραπάνω τεχνικού πλαισίου οργάνωσης της παραγωγικής δραστηριότητας είναι, πως οι διαδικασίες λειτουργικών και αναδιαρθρωτικών πρακτικών σε μια εκμετάλλευση δεν συνδέονται απαραίτητα με την εισαγωγή και αξιοποίηση σύγχρονων και προηγμένων τεχνολογικών μέσων, αλλά μπορούν να περιλαμβάνουν απλές, φθηνές και καινοτόμες τεχνικές οι οποίες σε συνδυασμό με την αξιοποίηση της ανθρώπινης χειρωνακτικής εργασίας πολλαπλασιάζουν και διευρύνουν τις δυνατότητες απόδοσης της εκμετάλλευσης τόσο σε ποσοτικό, όσο και σε ποιοτικό επίπεδο.

Όσotόσο είναι σημαντικό, κατά την γνώμη μου, να παραμείνουμε στο συγκεκριμένο εθνογραφικό παράδειγμα, και αυτό γιατί, μέσα από την διερεύνηση και ανάδειξη μερικών άλλων πτυχών του, προκύπτει μια διαφορετική και αρκετά σημαντική διάσταση που σχετίζεται με πρωτόγνωρα δεδομένα που αφορούν στην χρήση και διαχείριση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων σε συνδυασμό με την καθοριστική παρουσία των μεταναστών. Αφορμή της περαιτέρω διερεύνησης, στάθηκε μια στιχομυθία που εξελίχθηκε ενώπιόν μου, μεταξύ του Επαμεινώνδα και ενός

Ρουμάνου εργάτη, τον οποίο χρησιμοποιεί κατά κάποιον τρόπο ως επιστάτη στην εκμετάλλευσή του, και κατά συνέπεια, ως διαμεσολαβητή μεταξύ εκείνου και των εργατών που απασχολεί στην εκμετάλλευση. Ο συγκεκριμένος εργάτης, λοιπόν, είναι επιφορτισμένος τόσο με την σωστή και πλήρη εκτέλεση των εντολών που κατά καιρούς παίρνει από το αφεντικό του, όσο και με την επιμελή επίβλεψη της εργασίας των εργατών στο χωράφι. Ας παρακολουθήσουμε, λοιπόν, εν συντομία, ένα ενδεικτικό 12ωρο από την παραγωγική δραστηριότητα του Επαμεινώνδα στην αγροτική του εκμετάλλευση και όχι μόνο.

Ο Επαμεινώνδας θα επισκεφτεί με το αυτοκίνητό του, γύρω στις 8 το πρωί το χωράφι του, στο οποίο ήδη εργάζονται οι 15 εργάτες υπό την επίβλεψη του επιστάτη του. Ο συγκεκριμένος ξυπνάει περίπου στις 6:15 π.μ., και πρώτη του δουλειά είναι να μεταφέρει με το αγροτικό αυτοκίνητο που του έχει εμπιστευθεί το αφεντικό του, τους εργάτες από τα καταλύματά τους στο χωράφι έτσι ώστε να αρχίσουν την εργασία τους ακριβώς στις 7 το πρωί. Η επίσκεψη του Επαμεινώνδα θα διαρκέσει περίπου μισή ώρα, στην διάρκεια της οποίας ελέγχει την αποδοτικότητα του εργατικού του προσωπικού και στην συνέχεια θα κουβεντιάσει με τον επιστάτη του για τις εργασίες που πρέπει να γίνουν στην εκμετάλλευση και τα προβλήματα που έχουν προκύψει ή πιθανόν να προκύψουν κατά την διάρκεια της ημέρας. Η κουβέντα που είχαν μεταξύ τους εκείνο το πρωινό σχετιζόταν με αυτές ακριβώς τις διαδικασίες που στην συγκεκριμένη περίπτωση αφορούσαν την ποσότητα των λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων που ρίχτηκαν στο χωράφι. Ο παραγωγός ρωτούσε να μάθει σε πόσα στρέμματα έχει ρίξει ο επιστάτης του διαφυλικό λίπασμα και σε ποιες ποσότητες. Εντύπωση προκάλεσε το γεγονός ότι, όχι μόνο ο ίδιος δεν ήξερε ακριβώς σε πόσες και ποιες περιπτώσεις έχει γίνει αυτό, αλλά και ζητούσε την γνώμη του επιστάτη του, για το αν έπρεπε να επαναλάβουν το ράντισμα ή το πότισμα άλλη μια φορά. Έτσι οι πιο χαρακτηριστικές ερωτήσεις του Επαμεινώνδα προς επιστάτη του, γινόταν κατά τέτοιο τρόπο που εμπεριείχαν το νόημα μιας από κοινού δραστηριότητας, ενώ στην πραγματικότητα αυτή αφορούσε αποκλειστικά και μόνο την εργασία του Ρουμάνου:

«Τι λες, να ρίξουμε ένα ράντισμα ακόμα; Πόσα στρέμματα από την ντομάτα έχουμε ραντίσει; Φτάνει τόσο λίπασμα που ρίξαμε ή λες ότι θέλει και άλλο; Να ποτίσουμε άλλη μια δόση τις πιπεριές ή όχι; Σε εκείνο το χωράφι στρώσαμε λάστιχα ποτίσματος; Πόσα τσουβάλια λίπασμα θα χρειαστείς;»

Από την άλλη πλευρά, οι αντίστοιχες απαντήσεις του επιστάτη προς το αφεντικό του ήταν εξίσου χαρακτηριστικές:

«Αφεντικό θέλει και άλλο ράντισμα. Αφεντικό να μην ρίξω άλλο λίπασμα, φτάνει αυτό. Αφεντικό θα ποτίσω ξανά σε εκείνο το μέρος γιατί σήμερα κάνει πολύ ζέστη και χρειάζεται και άλλο νερό. Αφεντικό οι εργάτες τελείωσαν το μάζεμα σε εκείνο το κομμάτι, και θα τους βάλω να βοτανίσουν στα φασολάκια γιατί το πρωί που πέρασα από εκείνο το χωράφι σου, είδα ότι έχουν βγει πολλά ζιζάνια».

Σε ένα πρώτο επίπεδο, και από τα σύντομα συμφραζόμενα του εν λόγω εθνογραφικού περιστατικού, μπορεί να γίνει λόγος, όχι μόνο για μια διευρυμένη και επιφορτισμένη δραστηριότητα του συγκεκριμένου μετανάστη, που επεκτείνεται και πέρα από την χειροσυλλογή, αλλά και για μια ενεργή και καθοριστική του συμμετοχή σε κεντρικής σημασίας δραστηριότητες της αγροτικής εκμετάλλευσης που απαιτούν γνώση και πείρα. Εκείνο που ιδιαίτερα επίσης εντυπωσιάζει, είναι το βάρος της γνώμης του και το διευρυμένο σχετικά περιθώριο των πρωτοβουλιών που εκείνος αναλαμβάνει για να φέρει σε πέρας όχι μόνο τις εργασίες που του τίθενται από το αφεντικό του, αλλά και να αντιμετωπίσει επιτυχώς τα όποια προβλήματα στην παραγωγική διαδικασία που ενδεχομένως προκύψουν κατά την διάρκεια της ημέρας.

Αφού τελείωσε ο Επαμεινώνδας την συζήτηση με τον Ρουμάνο επιστάτη του, μου ζήτησε να τον ακολουθήσω για παρέα, σε κάτι δουλειές που είχε να κάνει στα Οινόφυτα και στο Σχηματάρι. Πράγματι, τον ακολούθησα στο αυτοκίνητό του, ο οποίος αντιλαμβανόμενος την έκπληξή μου, για τις γνώσεις και τις δραστηριότητες του επιστάτη του, και πριν προλάβω εγώ να τον ρωτήσω, άρχισε ο ίδιος να μου αναπτύσσει τις απόψεις του για το συγκεκριμένο ζήτημα:

«Ο Ρουμάνος μου έχει λύσει τα χέρια, τον έχω 15 χρόνια και τον εκπαιδew ακόμα. Τον αφήνω στο πόδι μου για να έχω κάποιον πίσω μου. Παλαιότερα ήταν ο πατέρας μου, αλλά μεγάλωσε πια και δεν μπορεί να έρχεται στο χωράφι. Ο Ρουμάνος είναι καλός, έμπιστος και ικανός άνθρωπος, δεν είναι κανένας πιτσιρικάς, τα πιάνει εύκολα αυτά που του λέω. Είναι 45 ετών και έχει οικογένεια στην Ρουμανία. Μια από τις γυναίκες που δουλεύει στα χωράφια μου είναι η σύζυγός του, που έρχεται για να δουλέψει κοντά του το καλοκαίρι και μετά θα φύγει για να πάει στα παιδιά τους που αρχίζουν σχολείο τον Σεπτέμβρη. Τους ξέρω δηλαδή οικογενειακώς. Του έχω μάθει τα πάντα, από όργωμα και σπορά μέχρι λίπασμα και ράντισμα, έτσι όταν λείπω εγώ από το χωράφι είμαι ήσυχος. Έτσι έχω ελεύθερο χρόνο πολύ περισσότερο από ότι είχα πριν 10 χρόνια. Αν οι εργάτες με απελευθέρωσαν μια φορά από τις χειρωνακτικές εργασίες του χωραφιού, ο επιστάτης μου με έχει απελευθερώσει δύο φορές. Με αυτόν τον τρόπο εκμεταλλεύομαι τον ελεύθερο χρόνο που προκύπτει για να επεκτείνω τις γνώσεις μου στην γεωργία. Το δίχτυ για παράδειγμα, το είδα στο περιοδικό «Γεωργία και Ανάπτυξη», το οποίο διαβάζω 5 χρόνια σχεδόν. Ταξίδεψα λοιπόν μέχρι την Κόρινθο να το δω από κοντά γιατί εκεί το χρησιμοποιούν πολλά χρόνια. Παράλληλα, ψάχνω και δρόμους στο εμπόριο γιατί βλέπω ότι τα πράγματα θα αλλάζουν, αφού η δουλειά αρχίζει και φεύγει από τις λαϊκές και πηγαίνει στα Σούπερ Μάρκετ. Πρέπει από τώρα να δραστηριοποιηθούμε αφού θα μουν νέες χώρες στην Ένωση και αυτές δεν έχουν τις δικές μας καιρικές συνθήκες που ευνοούν τα οπωροκηπευτικά και τα φρούτα. Αυτό πρέπει να το εκμεταλλευθούμε εμείς οι αγρότες αφού τα πράγματα θα δυσκολέψουν για την γεωργία, μιας και θα κοπούν οι επιδοτήσεις για να πηγαίνουν στις νέες χώρες. Έχω αρχίσει, λοιπόν,

συστήνοντας μια εταιρία με έναν άλλον συνέταιρο και δραστηριοποιούμεαι και στο εμπόριο συγκεντρώνοντας την παραγωγή προϊόντων από διάφορες περιοχές στην Ελλάδα, όπως Τρίκαλα και Αμαλιάδα και τα προωθώ στις διάφορες αγορές.

Ο πλούσιος και ενδιαφέρον λόγος του Επαμεινώνδα διακόπηκε ξαφνικά από τον κτύπο του κινητού τηλεφώνου του. Οι κουβέντες που αντάλλαξε με τον συνομιλητή του στην άλλη άκρη της γραμμής με έκανε να υποθέσω ότι επρόκειτο για έναν από τους μεγαλέμπορους της κεντρικής λαχαναγοράς του Ρέντη. Πράγματι, ο συγκεκριμένος θα έστελνε εκτάκτως ένα φορτηγό ψυγείο από την Αθήνα στην Δροσοπηγή για να φορτώσει από τις αποθήκες του Επαμεινώνδα 10 τόνους ντομάτες και 6 τόνους φασολάκια. Ο Επαμεινώνδας με το πέρας της συνομιλίας, πήρε αμέσως τηλέφωνο στο κινητό με το οποίο έχει εφοδιάσει τον επιστάτη του και του έδωσε εντολές έτσι ώστε να μεριμνήσει για την νέα παραγγελία. Το συγκεκριμένο τηλεφώνημα έμελλε να μην είναι το μοναδικό κατά την διάρκεια της σύντομης πορείας μας προς το Σχηματάρι, καθώς προέκυψαν και άλλα, με κεντρικό θέμα συζήτησης τις παραγγελίες οπωροκηπευτικών από διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Μέσα σε ένα τέταρτο της ώρας, ο Επαμεινώνδας είχε καταφέρει να επικοινωνήσει μέσω του κινητού τηλεφώνου, 2 φορές με τον επιστάτη του και από μια φορά με διάφορους πελάτες και εμπόρους από τα Τρίκαλα, την Αμαλιάδα, την Λακωνία, την Αθήνα, το Ηράκλειο της Κρήτης και την Κω.

Μετά από όλα αυτά, φτάσαμε τελικά στον προορισμό μας όπου ο πληροφορητής μου συναντήθηκε σε μια καφετέρια με τον συνέταιρό της μικρής εταιρείας που έχουν συστήσει από κοινού. Αντικείμενο της συζήτησής τους ήταν η περαιτέρω δραστηριοποίησή τους στον τομέα των Σούπερ-Μάρκετ καθώς θα αναλάμβαναν να τροφοδοτούν οι ίδιοι με οπωροκηπευτικά τις αποθήκες τις εν λόγω επιχειρήσεις, τόσο στην ευρύτερη περιοχή όσο και στην Αθήνα.

Με το πέρας της συνάντησης, ξεκινήσαμε να επιστρέψουμε στην Δροσοπηγή, κάνοντας μια ακόμα στάση σε μια αποθήκη γεωργικών εφοδίων από την οποία ο Επαμεινώνδας θα προμηθευόταν τις απαραίτητες ποσότητες λιπασμάτων που του είχε ζητήσει ο επιστάτης του. Στον δρόμο της επιστροφής συνέχισε την ανάπτυξη των επιχειρημάτων του σχετικά με το «άνοιγμα της δουλειάς» όπως χαρακτηριστικά ονόμαζε την δραστηριοποίησή του στον χώρο του εμπορίου και συγκεκριμένα στα Σούπερ-Μάρκετ. Ο λόγος του και πάλι είναι αποκαλυπτικός:

«Στην περιοχή της Θήβας έχουν ανοίξει οι κεντρικές αποθήκες του Carrefour, του οποίου είμαι υποψήφιος προμηθευτής. Έχουμε καταθέσει με τον συνέταιρό μου τις προτάσεις μας στον υπεύθυνο εφοδιασμού και αναμένουμε να μας απαντήσει. Είμαι με το δάχτυλο στην σκανδάλη και περιμένω το στραβοπάτημα κάποιου άλλου προμηθευτή. Θέλει υπομονή τεράστια για να μπω εκεί μέσα, γιατί είναι καθεστώς και θέλει γνωριμίες. Αν το πετύχω, θα έχω εξασφαλισμένη την παραγωγή μου, και έτοιμη προς διοχέτευση στην αγορά. Το Carrefour είναι αναπτυσσόμενη πολυεθνική και άμα κάτσει κανείς και σκεφτεί ότι οι αποθήκες του είναι σε απόσταση 20 χιλιομέτρων από το χωριό, αυτό σημαίνει ότι ολόκληρη η Ελλάδα είναι στα 20 χιλιόμετρα από εμάς τους παραγωγούς, αφού οι αποθήκες του στην Θήβα είναι οι μεγαλύτερες σε χωρητικότητα στην Ελλάδα καθώς καλύπτουν το 70% των δυνατοτήτων της επιχείρησης, με δεύτερες τις αποθήκες της Θεσσαλονίκης με 25%, και τρίτες τις αποθήκες της Κρήτης με μόλις 5% δυνατότητες αποθήκευσης. Εκεί είναι το μέλλον, γιατί παραγωγή υπάρχει όλο τον χρόνο, αλλά που την πας; πως την προωθείς; πρέπει να έχεις τα δίκτυα. Τα δίκτυα γνωριμιών και το μεγάλο εμπόριο. Στοχεύω λοιπόν μακριά. Αυτό όμως θέλει τρέξιμο, και συνεχές ψάξιμο των αγορών, στα οποία εγώ μπορεί να μην μπορούσα να ανταποκριθώ αν δεν είχα την «αβάντα» του Ρουμάνου και των εργατών. Σήμερα, για να κάνεις το προϊόν σου περισσότερο ανταγωνιστικό και για να εξασφαλίσεις την διάθεση της παραγωγής του χωραφιού σου πρέπει να απομακρυνθείς από το χωράφι σου. Άμα μείνεις σήμερα στο χωράφι είσαι Αλβανός».

Είχε ήδη πια μεσημεριάσει και συναντούσαμε τα πρώτα σπίτια του χωριού. Η βόλτα με τον Επαμεινώνδα είχε φτάσει στο τέλος της, όχι όμως και η συζήτηση μαζί του καθώς θα τον ξανασυναντούσα το απόγευμα στο χωράφι του μετά από μεσημεριανό του διάλειμμα για φαγητό και λίγη ξεκούραση. Πράγματι, μετά από λίγες ώρες τον συνάντησα εκεί που τον είχα συναντήσει και το πρωί, να μιλάει και πάλι με τον επιστάτη του και να επιδίδεται σε έναν σύντομο έλεγχο του χωραφιού του για να διαπιστώσει αν όλα είχαν εξελιχθεί σύμφωνα με τις εντολές του. Έπειτα επισκέφθηκε την αποθήκη του, όπου έλεγξε για την σωστή τοποθέτηση των παραγόμενων προϊόντων στα κιβώτια συσκευασίας και στα ψυγεία. Αφού αντάλλαξε ακόμα μερικές κουβέντες με τον επιστάτη του για τις δουλειές τις επόμενης μέρας, μου έκανε νόημα να τον ακολουθήσω σε μια άκρη του χωραφιού του, όπου σε μια περίφραξη υπήρχε μια μικρή αποθήκη εργαλείων και τεχνολογικού εξοπλισμού και μπροστά από αυτήν ένα μικρό κομμάτι γης, περίπου μισό στρέμμα. Σε αυτή την μικρή έκταση υπήρχε το «εργαστήριο πειραμάτων του», όπως χαρακτηριστικά το ονόμασε. Πράγματι, κοιτάζοντας κανείς κάτω, μπορούσε να δει σειρές από μικρά πλαίσια φελιζόλ μέσα στα οποία υπήρχαν μικρά φυτά ντομάτας τα οποία ποτίζονταν με μικροποσότητες ιχνοστοιχείων και νερού, διαμέσου μικρών ελαστικών σωληνώσεων. Όπως ο ίδιος μου εξήγησε επρόκειτο για την μέθοδο της υδροπονικής:

«Με την μέθοδο αυτή, καταργείς ουσιαστικά το χωράφι αφού δεν χρειάζεται να καλλιεργείς σε αυτό, αφού τα ιχνοστοιχεία του χώματος μεταφέρονται στο φυτό με μικρά σωληνάκια μέσω του νερού. Με αυτόν τον τρόπο μπορείς να καλλιεργήσεις μια ολόκληρη παραγωγή στην ταράτσα του σπιτιού σου. Πειραματίζομαι, όμως, με ζυγαριά χειρός και έχω απώλειες στις αναλογίες των συστατικών. Πρέπει να υπάρχει computer για την τέλεια και

ακριβή αναλογία. Θα ξαναπροσπαθήσω από του χρόνου και πάλι. Η ανάγκη για να πειραματιστώ σ' αυτήν την μέθοδο προέκυψε όταν πέρυσι παρήγγειλα ντομάτες από την Ολλανδία γιατί παρατηρήθηκε έλλειψη στην ντόπια αγορά. Πράγματι 60 τόνοι ντομάτες ήρθαν με δύο μέρες δρομολόγιο από την Ολλανδία και η τιμή τους ήταν 1,2 ευρώ το κιλό, παραδοτέα στο Σούπερ Μάρκετ τον μήνα Μάιο. Σ' αυτήν την τιμή υπολογίζουμε και το κόστος μεταφοράς, τα ψυγεία, το κέρδος του παραγωγού, το κέρδος της εταιρείας. Οι δικές μας, οι ντόπιες είχαν 1,5 ευρώ το κιλό. Αναρωτήθηκα λοιπόν, γιατί τα κοστολόγια τους ήταν τόσο χαμηλά μιας και οι καιρικές τους συνθήκες τόσο διαφορετικές αφού εδώ έχουμε ήλιο από τον Μάιο μέχρι τον και Σεπτέμβριο και εκεί όχι. Πως τα καταφέρνουν, λοιπόν; Άρα μήπως έχουν νέες τεχνολογίες; πιο αποδοτικές; Ψάχνω, λοιπόν, να βρω τρόπους μείωσης του κόστους παραγωγής. Γι' αυτό, λοιπόν, πειραματίζομαι με την υδροπονική ».

Ανακεφαλαιώνοντας, και λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω εθνογραφικά περιστατικά, μας παρέχεται η δυνατότητα να καταλήξουμε σε μια σταχυολόγηση ορισμένων σημαντικών κατά την γνώμη μου συμπερασμάτων σύμφωνα με τα οποία: Πρώτον. Μπορούμε σήμερα να μιλήσουμε αφενός, για μια αναμφισβήτητη ένταξη των αγροτικών εκμεταλλεύσεων της κοινότητας σε μια νέα τροχιά παραγωγικής τους ανασύνθεσης, και αφετέρου, για μια δυναμική επέκτασης του ίδιου του παραγωγού σε τομείς που έχουν ζωτική σημασία για την οικονομική βιωσιμότητα, την διεύρυνση και την ανταγωνιστικότητα της εκμετάλλευσής του. Με δεδομένα τα σημαντικά και δυσεπίλυτα προβλήματα που χαρακτήρισαν το μεταπολεμικό μοντέλο της γεωργίας στην Ελλάδα²¹³ (μικρός μέσος κλήρος, κατακερματισμός των χωραφιών, χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο αγροτών, περιορισμένες δυνατότητες επενδύσεων, αυξημένο κόστος παραγωγής, απαξίωση των αγροτικών συνεταιρισμών, εναγκαλισμός των αγροτών από το κράτος κλπ) και με ζητούμενο την αναδιάρθρωση και τον εκσυγχρονισμό των εκμεταλλεύσεων μέσα από την οργανική τους ενσωμάτωση (και όχι μόνο) στις σύγχρονες δομές του εμπορίου και στις διαδικασίες διανομής και προώθησης του αγροτικού προϊόντος, φαίνεται πως το εργατικό δυναμικό των μεταναστών επιτρέπει, σήμερα, στους παραγωγούς της κοινότητας να υπερβούν σε σημαντικό βαθμό την περιχαρακωμένη παραγωγική τους υπόσταση, αναζητώντας και υιοθετώντας σύγχρονες και πολύπλοκες πρακτικές στην οργάνωση και διαχείριση της παραγωγικής τους διαδικασίας.

Πιο συγκεκριμένα, η προσφορά της άφθονης και φθηνής εργατικής τους δύναμης, ήδη από τις αρχές τις δεκαετίας του 1990, καθόρισε σε σημαντικό βαθμό τις καλλιεργητικές επιλογές αρκετών αγροτών στο να επεκτείνουν την παραγωγική τους δράση όχι μόνο αξιοποιώντας μεγαλύτερη στρεμματική έκταση, συμβάλλοντας έτσι

²¹³ Σ. Δαμιανάκος, (2002: 80-98), Α. Μωυσίδης, (1994: 13-15, 2001: 53-69), Α. Λουλούδης, (1999: 217-236)

στην αύξηση του μεγέθους των εκμεταλλεύσεων, κυρίως μέσω της ενοικίασης, αλλά και στην περαιτέρω υιοθέτηση νέων καλλιεργητικών ειδών, ρίχνοντας ουσιαστικά το βάρος τους στα κηπευτικά. Επιπλέον, προέκυψε η δυνατότητα να αξιοποιηθούν εκτάσεις που μέχρι πρόσφατα παρέμεναν ακαλλιεργήτες, είτε λόγω έλλειψης εργατικού δυναμικού, είτε εξαιτίας του απαγορευτικού κόστους εκμετάλλευσής τους, και σε συνδυασμό με το γεγονός ότι για πολλά χρόνια οι συγκεκριμένες εκτάσεις παρέμεναν ανεκμετάλλευτες (παρθένα χωράφια σύμφωνα με την χρήση του όρου από τους ντόπιους), συντέλεσαν προσθετικά στην στρεμματική παραγωγική τους απόδοση. Φυσικό, λοιπόν, επακόλουθο των εξελίξεων αυτών ήταν να προκύψουν πολλαπλάσιες ποσότητες παραγόμενων αγροτικών προϊόντων, οι οποίες απαιτούσαν την ύπαρξη πολυάριθμου εργατικού δυναμικού για να συλλεχθούν. Είναι χαρακτηριστικό ότι η παραγωγή που συγκομίσθηκε το έτος 2000, από καλλιεργείες κηπευτικών που απαιτούν χειροσυλλογή, δηλαδή, καρότα, κρεμμύδια, πατάτες, τομάτες, πιπεριές και φασολάκια, έφθασε συνολικά στους 16 χιλιάδες τόνους, σύμφωνα με τα ετήσια απογραφικά δελτία της κοινότητας. Οι ποσότητες αυτές είναι πράγματι εντυπωσιακές και γίνονται ακόμα περισσότερο, αν αναλογιστεί κανείς ότι προέρχονται από μια κοινότητα 560 κατοίκων. Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι ορισμένες παλαιότερες και αποδοτικές πρακτικές ανταπόκρισης στις ανάγκες της συλλογής όπως τα δανεικά χέρια ή η συνεργασία μεταξύ συγγενών και φίλων²¹⁴ αντικαταστάθηκαν από την εισαγωγή της ξένης εργατικής δύναμης. Οι μετανάστες κάλυψαν ουσιαστικά απαιτήσεις της χειροσυλλογής ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο την προσαρμοστικότητα των νοικοκυριών στις σημερινές ανάγκες του εκσυγχρονισμού των εκμεταλλεύσεων. Συνάμα όμως, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη, πως όλα αυτά επιτεύχθηκαν παράλληλα και υπό το βάρος της παραδοχής, από την πλευρά των παραγωγών, των ευοίωνων προοπτικών της ταχύτατης διανομής, διάθεσης και απορρόφησης των προϊόντων τους, από το σχετικά κοντινό και αποτελούμενο από εκατομμύρια καταναλωτές λεκανοπέδιο της Αττικής ενισχύοντας,

²¹⁴ Αυτές οι σχέσεις αλληλοβοήθειας και συνεργασίας μεταξύ των παραγωγών της κοινότητας, αντικατοπτρίζουν σε τοπικό επίπεδο την συνολικότερη συγκρότηση αντίστοιχων δικτύων υποστήριξης και αλληλεγγύης που ανέπτυξαν οι αγροτικοί πληθυσμοί της χώρας σε όλη την πορεία του 20ού αιώνα. Τα συγκεκριμένα δίκτυα αναπτύχθηκαν με σκοπό να εξισορροπήσουν ή να υποκαταστήσουν υστερήσεις ή ανεπάρκειες των δημόσιων και διαρθρωτικών υποδομών του αγροτικού τομέα, και για αυτό εξελίχθηκαν σε κεντρικής σημασίας μηχανισμούς που ενίσχυαν την κοινωνικοοικονομική συνοχή των πληθυσμών και συντέλεσαν στην επιβίωση και αναπαραγωγή τους. Οι σχέσεις συγγένειας για παράδειγμα λειτούργησαν ως υποστηρικτικά δίκτυα στις εκάστοτε ανάγκες συλλογής της σοδειάς, μαρτυρώντας την άρρηκτη σύνδεσή τους με τις δομές και σχέσεις παραγωγής. J. Campell, (1964), Κ. Δ Καραβίδας, (1978), Α. Μουσιδης, (1994), Β. Γ. Νιτσιάκος, (2000: 65-94).

κατά συνέπεια, σημαντικά την συνολική κερδοφορία των εκμεταλλεύσεων τους. Οι τάσεις αυτές σε συνδυασμό με την είσοδο και αξιοποίηση σύγχρονων τεχνολογικών μέσων (π.χ. υδρονέφωση) δείχνουν να επηρέασαν άμεσα (όπως θα δούμε αμέσως στην συνέχεια) τις επαγγελματικές επιλογές ορισμένων νέων ανθρώπων να διατηρήσουν και να δραστηριοποιηθούν περαιτέρω στο αγροτικό επάγγελμα. Αυτό μπορεί να έχει ιδιαίτερη σημασία, ειδικότερα όταν τα τελευταία χρόνια συνολικά στον αγροτικό χώρο παρατηρούνται έντονα τα προβλήματα της αγροτικής εξόδου, της γήρανσης του πληθυσμού του και της παράλληλης απροθυμίας που εκδηλώνουν πολλοί νέοι να επιλέξουν το αγροτικό επάγγελμα, είτε λόγω χάραξης άλλων προτεραιοτήτων, όπως οι σπουδές, και παράλληλης υιοθέτησης όλο και περισσότερων αστικών προτύπων είτε λόγω της αβεβαιότητας και του ρίσκου που αυτό έχει, σε συνδυασμό με τις περιορισμένες προοπτικές για ένα ικανοποιητικό εισόδημα²¹⁵.

Γίνεται λοιπόν κατανοητό, ότι οι μετανάστες προσέφεραν εκείνες τις λύσεις που ήταν απαραίτητες και αναγκαίες για να αμβλυνθούν σημαντικά, παλαιότερες αδυναμίες που παρουσίαζε η ελληνική γεωργία, ορισμένες από τις οποίες σχετίζονταν με το υψηλό κόστος παραγωγής των προϊόντων, το μικρό μέγεθος του μέσου κλήρου, την έλλειψη εργατικών χεριών, και τις περιορισμένες δυνατότητες συγκράτησης του αγροτικού πληθυσμού στα χωριά. Η μεγάλη μείωση του κόστους παραγωγής και η αντίστοιχη μεγέθυνση των εκμεταλλεύσεων είναι ορισμένες σημαντικές εξελίξεις οι οποίες μπορούν να αξιολογηθούν θετικά, στον βαθμό που προβλέπεται να ενισχύσουν τις τάσεις βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας των Ελληνικών προϊόντων και να συμβάλλουν όχι μόνο στην απλή επιβίωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, αλλά και στην οικονομική ευρωστία τους με διευρυμένες δυνατότητες αναπαραγωγής και επιχειρηματικής δράσης.

Ειδικότερα, όσον αφορά στην προοπτική διεύρυνσης των ευκαιριών για ανάπτυξη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων από τους παραγωγούς προβάλλει, κατά την γνώμη μου, ως η σημαντικότερη διάσταση των εθνογραφικών ευρημάτων που σχετίζονται με την ύπαρξη μεταναστευτικού δυναμικού και τις δυνατότητες παραγωγικής αναδιάρθρωσης και γεωργικού εκσυγχρονισμού των εκμεταλλεύσεων. Αντλώντας επιχειρήματα από το εθνογραφικό παράδειγμα του Επαμεινώνδα μπορεί

²¹⁵ Α. Μωυσίδης (2001: 78-87), Χ. Ζιωγάνας (1999: 35-39), *Επιτροπή για την εξέταση της μακροπρόθεσμης οικονομικής πολιτικής*, (1998: 42-45)

κανείς να υποστηρίξει, πως η εμφανής συμβολή των μεταναστών στην αύξηση της παραγωγής και της στρεμματικής μεγέθυνσης των οικογενειακών κλήρων συνοδεύεται και από τα μεγάλα περιθώρια ελεύθερου χρόνου τα οποία προέκυψαν για τους παραγωγούς, καθώς ένας πολύ μεγάλος αριθμός τους αποδεσμεύτηκε από αγροτικές εργασίες κοπιαστικές και χρονοβόρες (π.χ. χειροσυλλογή, βοτάνισμα, όργωμα, ράντισμα κλπ). Για πρώτη φορά, οι παραγωγοί στην κοινότητα έχουν την δυνατότητα να απασχολούν στο χωράφι τους έναν μεγάλο αριθμό εργατικού δυναμικού, χωρίς να παρίσταται η ανάγκη να είναι οι ίδιοι παρόντες, αφού μπορούν να υποκαταστήσουν εαυτούς δια μέσου της εκπαίδευσης ενός συγκεκριμένου μετανάστη (κατά τον Επαμεινώνδα ικανό, εργατικό, και προπάντων έμπιστο), ως επιστάτη που αναλαμβάνει την διεκπεραίωση των εργασιών και την αντιμετώπιση των προβλημάτων της εκμετάλλευσης. Οι ευνοϊκά διαμορφούμενες συνθήκες του ελεύθερου χρόνου και του εξασφαλισμένου εργατικού δυναμικού επιτρέπουν στον παραγωγό να διευρύνει τις δραστηριότητές του τόσο σε τομείς της πληροφόρησης για απόκτηση τεχνογνωσιών προς νέα αποδοτικά παραγωγικά συστήματα (δίχτυ για τις τομάτες του), όσο και στη δημιουργία δικτύων εμπορίας με συναδέλφους παραγωγούς στην Ελλάδα (Τρίκαλα, Λακωνία, Κρήτη, Αμαλιάδα κλπ) και στο εξωτερικό (Ολλανδία) . Παράλληλα, ή εμπειρία και η γνώση που αποκτά από τις επαφές αυτές, αλλά και μέσω της συνεχούς του έκθεσης στους δαιδαλώδεις δρόμους του εμπορίου, τον ωθούν να κατανοήσει την συνθετότητα των νέων δεδομένων που αναπτύσσονται στην κοινωνία της αγοράς («η δουλειά φεύγει από την λαϊκή») και αντιλαμβανόμενος τις πανελλαδικά διαμορφούμενες τάσεις συρρίκνωσης του αγροτικού κόσμου, υπό την άμεση επίδραση της Ευρωπαϊκής Ένωσης που εξαγγέλλει νέες πολιτικές και αποφασίζει την διεύρυνσή της προς τις ανατολικές χώρες, προσπαθεί να αναζητήσει την προοπτική εξασφάλισης της παραγωγής του μέσω των συνεργασιών με εξωγεωργικούς φορείς όπως τα Σούπερ-Μάρκετ.

Είναι προφανές, ότι η διαδικασία εκσυγχρονισμού των εκμεταλλεύσεων στηρίζεται πια σ' έναν συντονισμό ενεργειών, οι οποίες εκτός των ευέλκτων δυνατοτήτων αύξησης της παραγωγής, μεγέθυνσης της εκμετάλλευσης και μείωσης του κόστους παραγωγής, συμπεριλαμβάνουν την επέκταση του παραγωγού σ' έναν στρατηγικό σχεδιασμό δραστηριοτήτων οργανωτικής διαχείρισης και επιχειρηματικής δράσης για την πρόβλεψη και διάγνωση των επερχόμενων προβλημάτων και των αδιεξόδων της παραγωγής, την διερεύνηση και εφαρμογή των αντίστοιχων αποτελεσματικών τρόπων αντιμετώπισής τους, την άμεση πρόσβαση στις αγορές

αλλά και την ορθολογική και συστηματική αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων που προέρχονται απ' αυτές για την καλύτερη προοπτική των προϊόντων του, την αναζήτηση πρακτικών και ζωτικών πληροφοριών για τεχνικές της παραγωγής όχι κατ' ανάγκη σύγχρονες, αλλά αποδοτικές και οικονομικά συμφέρουσες, και τέλος, την ένταξή του σε γεωργικά και εξωγεωργικά δίκτυα συνεργασίας με ζητούμενο πάντα την αξιοποίηση των ευκαιριών και την ικανότητα ανάπτυξης ευέλικτων δραστηριοτήτων σύμφωνα πάντα με τις περιρρέουσες πολιτικές και κοινωνικές επιδράσεις. Όλα αυτά, βεβαίως, προϋποθέτουν μεγάλα περιθώρια χρονικής ευχέρειας, τα οποία φαίνεται να παρέχει ο μεγάλος αριθμός των μεταναστών που εργάζονται στις εκμεταλλεύσεις των παραγωγών. Κατά συνέπεια, η ύπαρξη αρκετού ελεύθερου χρόνου για τον αγρότη σήμερα, αναδύεται ως μια νέα διάσταση του εκσυγχρονισμού της εκμετάλλευσης στον βαθμό που αυτός χρησιμοποιείται γόνιμα και δημιουργικά για την ανάπτυξη νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων, οι οποίες σχετίζονται περισσότερο με την πληροφόρηση και την απόκτηση γνώσης και της αντίστοιχης αποδοτικής αξιοποίησής τους, μέσω της εκδήλωσης επιχειρηματικών δράσεων και διευρυμένων εμπορικών συναλλαγών, με αποτέλεσμα την πλήρη ένταξη της αγροτικής εκμετάλλευσης στις σύγχρονες δομές του συστήματος της εγχώριας ή διεθνούς αγοράς και του ανταγωνισμού.

Θα μπορούσε, επομένως, να υποστηρίξει κανείς, ότι τα δεδομένα της μεγάλης μισθωτής και φθηνής εργασίας των μεταναστών σε συνάρτηση με τις περιρρέουσες επιδράσεις της σύγχρονης αγοράς και του εμπορίου, φαίνεται ότι συντελούν στην διαμόρφωση ενός νέου προφίλ του Έλληνα αγρότη, ο οποίος αναλαμβάνει ένα ρόλο εποπτικό και επιτελικό της παραγωγικής διαδικασίας, με έμφαση στην οργανωτική διαχείριση και την επιχειρηματική δράση. Μπορεί να γίνει λόγος, λοιπόν, για μια διαφορετική μορφή οργάνωσης (καπιταλιστικής) της αγροτικής εκμετάλλευσης όπου στόχος δεν είναι απλά η διευρυμένη αναπαραγωγή της, αλλά το επιχειρηματικό κέρδος²¹⁶.

Δεύτερον. Υπό το πρίσμα της διερεύνησης της σχέσης μεταναστών και σύγχρονης τεχνολογίας και της συνεπαγόμενης αποσαφήνισης του προβληματισμού για τον ανασταλτικό ή όχι ρόλο τους στην είσοδο εξελιγμένων τεχνολογικών συστημάτων παραγωγής, αντλώντας επιχειρήματα από τα εθνογραφικά δεδομένα, προκύπτει πως σημείο εκκίνησης για μια εκσυγχρονισμένη και ανεπτυγμένη γεωργία δεν μπορεί να

²¹⁶ Α. Μωυσίδης, (1994: 80-81, 2001: 56-69)

είναι αποκλειστικά και μόνο η υιοθέτηση και εφαρμογή τεχνολογίας αιχμής (σύγχρονης), αλλά και ένας αρθρωμένος συνδυασμός μεταξύ λειτουργικά απλών τεχνολογικών μέσων (πατέντες), καινοτομικών-οργανωτικών διαδικασιών και ανθρώπινης χειρωνακτικής εργασίας²¹⁷. Είδαμε, για παράδειγμα, την περίπτωση του Επαμεινώνδα στον οποίο υπήρχε η γνώση (από το περιοδικό Γεωργία και Ανάπτυξη) για μια σχετικά απλή και συγκεκριμένη γεωργική τεχνολογία (δίχτυ προστασίας), η οποία δεν είχε εφαρμοστεί μέχρι τότε στην κοινότητα. Η εφαρμογή και η μεγάλη αποτελεσματικότητά της στην πράξη, διαπιστώθηκε σ' ένα από τα ταξίδια του στην περιοχή της Κορινθίας. Παρόλη όμως την απλοϊκή σύνθεση των υλικών της (σπάγκος, πάσσαλοι στήριξης, δίχτυ), η εφαρμογή της απαιτούσε την ύπαρξη πολυάριθμης χειρωνακτικής εργασίας, η οποία καλύφθηκε επαρκώς από τα συνεργεία εργασίας των μεταναστών. Κατά συνέπεια, η ποσοτική διεύρυνση και η ποιοτική βελτίωση μιας συγκεκριμένης καλλιέργειας, όπως η τομάτα, επιτεύχθηκε με την εφαρμογή μιας απλής στην σύλληψη και στην σύνθεση καινοτομίας, με την απαραίτητη όμως συνδρομή εργατικού δυναμικού. Ειδικότερα, όσον αφορά στο είδος της καλλιέργειας, φαίνεται να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην διαδικασία εκσυγχρονισμού και αναδιάρθρωσης μιας εκμετάλλευσης και αυτό γιατί σχετίζεται άμεσα, τόσο ως προς το ποιο είδος τεχνολογίας θα εισαχθεί (απλή πατέντα ή προηγμένα τεχνολογικά μηχανικά μέσα) όσο και με το κάθε πότε συμφέρει και δύναται να χρησιμοποιηθεί η συγκεκριμένη τεχνολογία για να είναι αποδοτική.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο συναντώνται οι άλλοι δύο παράγοντες που καθορίζουν την αποτελεσματική εφαρμογή και την αποδοτικότητα ενσωμάτωσης οποιαδήποτε τεχνολογικής καινοτομίας, οι οποίοι είναι οι καιρικές συνθήκες που επικρατούν κάθε φορά στην παραγωγική διαδικασία, αλλά και οι εδαφομορφολογικοί παράγοντες που χαρακτηρίζουν την κάθε γεωργική περιοχή. Είδαμε, για παράδειγμα, πως η μηχανή συλλογής καρότου δεν δύναται να λειτουργήσει σε δυσμενείς καιρικές συνθήκες οι οποίες επικρατούν κυρίως τον χειμώνα. Καθώς όμως το καρότο είναι ένα προϊόν που καταναλώνεται κυρίως τους χειμερινούς μήνες, οι μετανάστες συνέβαλαν στην άρση του αδιεξόδου που δημιουργούσαν η λάσπη και η βροχή, καταφέροντας τελικά να συλλέγουν τεράστιες ποσότητες προϊόντος υπό εξαιρετικά δύσκολες

²¹⁷ Έχουν αναφερθεί κατά καιρούς απόψεις περί σαφούς διαχωρισμού σύγχρονης τεχνολογίας και καινοτομίας. Τα βασικά συστατικά μιας γεωργικής καινοτομίας είναι, η αποτελεσματική της εφαρμογή στην πράξη, η ικανότητά της να επιφέρει αύξηση της παραγωγής, να έχει άμεση σχέση με τις εμπειρίες και τις γνώσεις του παραγωγού, και να μην είναι ευρέως γνωστή στην περιοχή που χρησιμοποιείται (Σαμαράς, 1994: 42-66).

συνθήκες. Κατά τρόπο αντίστοιχο, η αξιοποίηση του μεγάλου αριθμού εργατών δεν κατέστη δυνατή, στην περίπτωση ενός μικροπαραγωγού, καθώς η εφαρμογή του σύγχρονου τεχνολογικού συστήματος εκτόξευσης νερού (κανόνι ποτίσματος) κρίθηκε αναποτελεσματική, εξαιτίας της ιδιαίτερης μορφολογίας του εδάφους (κλίση χωραφιών) που χαρακτήριζε την αγροτική του εκμετάλλευση, περιορίζοντας κατά πολύ τις προοπτικές για διεύρυνση των παραγωγικών του ικανοτήτων και της συνεπαγόμενης ενίσχυσης του οικογενειακού του εισοδήματος. Η εργοστασιακή εφεύρεση, τελικά, μιας άλλης καινοτομικής τεχνολογίας (υδρονέφωση) προσαρμόστηκε αποτελεσματικά και αποδοτικά στις εδαφομορφολογικές συνθήκες της περιοχής, και σε συνάρτηση με την χειρωνακτική εργασία των μεταναστών, επέτρεψαν στον εν λόγω παραγωγό, όχι μόνο την κερδοφόρα αξιοποίηση τμημάτων της εκμετάλλευσής του, αλλά και την σημαντική άμβλυνση διαρθρωτικών προβλημάτων του παρελθόντος, όπως ο αναδασμός. Επίσης, η διεύρυνση των παραγωγικών δυνατοτήτων της εκμετάλλευσης ενίσχυσε τις προσδοκίες για ευοίωνες προοπτικές ενίσχυσης του οικογενειακού εισοδήματος, σε βαθμό που επηρέασαν άμεσα τις επαγγελματικές επιλογές ενός μέλους του νοικοκυριού, και συγκεκριμένα του γιου, στο να αποχωρήσει από την εργασία του σε βιομηχανική μονάδα της περιοχής και να επανενταχθεί στο δυναμικό της οικογενειακής εκμετάλλευσής²¹⁸.

Από τα παραπάνω παραδείγματα επιβεβαιώνεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο η παραδοχή, πως η αποτελεσματικότητα σύγχρονης τεχνολογίας ή συστημάτων καινοτομίας στην διαδικασία αναδιάρθρωσης της παραγωγικής διαδικασίας και γενικότερα στον αποδοτικό εκσυγχρονισμό της γεωργίας, προϋποθέτει έναν αρμονικό συντονισμό αρθρωμένων διαδικασιών που περιλαμβάνει την οργανωτική διαχείριση, την γνώση και την πληροφόρηση, τα δίκτυα επικοινωνίας, τις γνώσεις για τις εκάστοτε εδαφοκλιματολογικές συνθήκες, και την συμπληρωματική σχέση χειρωνακτικής εργασίας και τεχνολογίας²¹⁹. Ωστόσο -για να αγγίξουμε όλες τις πτυχές των περιπτώσεων που προκύπτουν από τα εθνογραφικά δεδομένα- θα πρέπει να

²¹⁸ Ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά των Ελληνικών αγροτικών νοικοκυριών είναι η προσαρμοστικότητα και ευελιξία που επιδεικνύουν τα μέλη τους στις διάφορες εναλλακτικές ευκαιρίες απασχόλησης, ανάλογα πάντα με τις κοινωνικοοικονομικές περιστάσεις που κάθε φορά επικρατούν στο ευρύτερο κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι. Οι ικανότητες προσαρμογής και ευελιξίας ή αντίστασης είναι εντονότερες, όταν σχετικά κοντά στην αγροτική κοινότητα υπάρχει αστικό κέντρο ή βιομηχανική ζώνη. Περισσότερα για το ζήτημα της πολυαπασχόλησης των αγροτών βλέπε, σχετικά, Σ. Δαμιανάκος, (1986), Χ. Κασίμης-Μ, Ντεμούσης, (1987), Α. Μωυσίδης, (1994), Ε. Ζακοπούλου, (1999).

εστιάσουμε και στο παράδειγμα του Παναγιώτη, ο οποίος υπενθυμίζουμε, ότι αναγκάστηκε να πουλήσει την μηχανή συλλογής καρότου που διέθετε, ως οικονομικά ασύμφορη, καθώς η ευχέρεια χρησιμοποίησης του εργατικού δυναμικού των μεταναστών, όποτε αυτό ήταν απαραίτητο, κρίθηκε κατά πολύ συμφέρουσα. Σε αυτή την περίπτωση πράγματι, θα μπορούσε κανείς να επικαλεστεί την απομηχάνιση και την υστέρηση τεχνολογικής προόδου της εκμετάλλευσης, εξαιτίας των μεταναστών. Μα, ένα από τα χρόνια ζητούμενα για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των αγροτικών προϊόντων της ελληνικής γεωργίας, είναι η μείωση του κόστους παραγωγής τους, στόχος ο οποίος δείχνει να επιτυγχάνεται, μέσω της φθηνής εργασίας που προσφέρουν οι μετανάστες. Εξάλλου, αν για τους οποιουδήποτε λόγους μια γεωργική τεχνολογία αποσύρεται από την αγροτική εκμετάλλευση, την ίδια στιγμή μια άλλης μορφής τεχνολογία εισάγεται σε αυτήν, με θεαματικότερα αποτελέσματα, που συντελούν στην κερδοφόρα απόδοσή της. Γιατί, πως αλλιώς θα μπορούσε κανείς να αξιολογήσει την χρήση από τον παραγωγό του κινητού τηλεφώνου για την επιτυχημένη διεκπεραίωση μιας έκτακτης παραγγελίας που προέκυψε, την ώρα που αυτός, μακριά από το χωράφι του, δραστηριοποιείται σε συμπληρωματική εργασία, με στόχο όμως την ενίσχυση και διεύρυνση της εμπορικής και παραγωγικής δυναμικότητας του χωραφιού του; Η χρησιμότητα της συγκεκριμένης τεχνολογίας του κινητού τηλεφώνου, σε σύγκριση με την γεωργική τεχνολογία της μηχανής συλλογής καρότου, θα μπορούσε να κριθεί κατά πολύ αποτελεσματικότερη, ως μια νέα μορφή διοίκησης της εκμετάλλευσης, ειδικότερα σήμερα που οι ροές των πληροφοριών είναι συνεχείς και τα οικονομικά δεδομένα της αγοράς και του εμπορίου αλλάζουν με ταχύτατες διαδικασίες και σε μικρά χρονικά διαστήματα, γεγονός που συνεπάγεται και την αντίστοιχη προσαρμοστικότητα και ευελιξία του παραγωγού.

Τρίτον. Η παρουσία των μεταναστών -πέρα και ανεξάρτητα από την συμβολή τους τον εκσυγχρονισμό και την αναδιάρθρωση των εκμεταλλεύσεων- δείχνει να σχετίζεται άμεσα με τις ευκαιρίες που προέκυψαν για αρκετούς Δροσοπηγιώτες που είχαν αποχωρήσει από την κοινότητα να καλλιεργήσουν και να εκμεταλλευτούν οι ίδιοι τα χωράφια τους. Οι συγκεκριμένοι δεν έχουν μόνιμο τόπο διαμονής την κοινότητα, αλλά διαμένουν, όπως είδαμε, σε άλλες πόλεις, όπως στην Αθήνα ή την

²¹⁹ Ειδικότερα όσον αφορά στην σημασία των δικτύων επικοινωνίας-συνεργασίας για τις καινοτόμες δράσεις, καθώς και στην αξία που προσλαμβάνει η γνώση για τις τεχνολογικές αλλαγές Βλ. Λ. Λαμπριανίδης, Θ. Καλογερέσης και Α. Κουρτέσης, (2004: 143-150)

Χαλκίδα έχοντας κάνει οικογένεια και ασκώντας διαφορετικά επαγγέλματα απ' αυτό του αγρότη. Ωστόσο, σε αρκετές περιπτώσεις διαθέτουν σημαντικό κλήρο, τον οποίο μέχρι τότε αδυνατούσαν για ευνόητους λόγους να αξιοποιήσουν, και είτε αυτός παρέμενε ανεκμετάλλευτος είτε τον είχαν παραχωρήσει υπό την μορφή ενοικίασης σε άλλους συγχωριανούς τους προς εκμετάλλευση. Στις περιπτώσεις αυτών των ανθρώπων, η αριθμητικά μεγάλη και φθηνή προσφορά εργατικής δύναμης από τους μετανάστες τους επέτρεψε να εκμεταλλευθούν οι ίδιοι τις εκμεταλλεύσεις τους, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο το οικογενειακό τους εισόδημα και αποκαθιστώντας σε σημαντικό βαθμό την επαφή με την οικογενειακή τους γη και την κοινότητα. Παράλληλα, μέσω και πάλι των μεταναστών, επισκευάζονται και αναπαλαιώνονται σπίτια και οικήματα τα οποία μετατρέπονται και πάλι σε κατοικήσιμα, εξυπηρετώντας συχνά τις ανάγκες αναψυχής Δροσοπηγιωτών που ζουν στις πόλεις ενδυναμώνοντας τους κοινωνικοοικονομικούς και πολιτισμικούς τους δεσμούς με τον τόπο καταγωγής τους. Η διάσταση αυτή έχει εξαιρετική σημασία για τις προοπτικές κοινωνικοπολιτισμικής αναζωογόνησης και οικονομικής ανασυγκρότησης της κοινότητας, ειδικότερα όταν τα τελευταία χρόνια αναπτύσσεται ένας έντονος προβληματισμός στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το μέλλον της υπαίθρου αλλά και των ανθρώπων που διαβιούν σε αυτήν. Πράγματι, η έκφραση «μια ζωντανή υπαίθρος» αποτέλεσε κεντρικό σύνθημα στην Ευρωπαϊκή διάσκεψη του Cork της Ιρλανδίας για μια ολοκληρωμένη αγροτική ανάπτυξη, της οποίας ως μια από τις βασικές παραμέτρους είναι η ενίσχυση μέσω συγκεκριμένων προγραμμάτων (Leader) της συνεκτικότητας των κοινωνικών και οικονομικών δεσμών στα χωριά, με ζητούμενο την συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού ως πολιτισμικό και κοινωνικοοικονομικό κεφάλαιο της Ε.Ε, στην υπαίθρο²²⁰.

Και προς αυτή την κατεύθυνση, λοιπόν, οι μετανάστες στην κοινότητα συνέβαλαν σημαντικά, καθώς η παρουσία και η απασχόληση τους δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις αλλά επεκτείνεται και σε εξωαγροτικές δραστηριότητες που σχετίζονται με την συντήρηση και ανακατασκευή

²²⁰ Περισσότερα για την λογική που διέπει και τους στόχους που θέτει το περιεχόμενο της διακήρυξης του Cork, βλέπε Leader Magazine αρ. 13, 1997. Βεβαίως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι κατά καιρούς έχουν αναπτυχθεί διάφοροι προβληματισμοί σχετικά με την χρονική σύμπτωση ανάδειξης της νέας θέασης του αγροτικού χώρου από την ΚΑΠ (ειδικότερα από το 1992 και ύστερα που περιορίζεται η κοινοτική προστασία στη γεωργία), ως χώρου πολυσύνθετου και πολυλειτουργικού με περισσότερη έμφαση στις κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των τοπικοτήτων που αυτός έχει, παρά στην ίδια την γεωργία αυτή κάθε αυτή. Αλλά η προσέγγιση και ανάλυση των προβληματισμών αυτών ξεπερνούν τους στόχους και την λογική αυτής της εργασίας. Περισσότερα για το ζήτημα αυτό βλέπε, Θ. Ανθοπούλου-Α. Μωυσίδης, (2001).

των οικημάτων της κοινότητας, την περιποίηση των κήπων, την φροντίδα των ηλικιωμένων κλπ. Σε αρκετές περιπτώσεις, κατά συνέπεια, ενισχύθηκαν οι δυνατότητες, αποκατάστασης των χαλαρών επαφών που μέχρι πρότινος είχαν με το χωριό οι Δροσοπηγιώτες που διέμεναν σε άλλες περιοχές. Προέκυψαν για αυτούς πια, σημαντικοί λόγοι επανασύνδεσής τους με την κοινότητα (επισκέψεις στην κοινότητα, αναβίωση αμπελώνων, γεωργία «εξ αποστάσεως») ενισχύοντας κατά ένα μέρος την συνεκτικότητα των κοινωνικών δεσμών και συμβάλλοντας μ' ένα μικρό λιθαράκι στην γενική κοινωνικοοικονομική ευρωστία και πολιτισμική συνέχεια του τόπου τους.

Συμπερασματικά, και από την ανάλυση που προηγήθηκε θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για μια πολυσύνθετη διάσταση του ρόλου και της παρουσίας των μεταναστών στην συλλογική ζωή της κοινότητας, κρίνοντάς την ως ιδιαίτερα θετική. Η παρουσία τους στον Ελληνικό αγροτικό χώρο εντοπίζεται σε μια περίοδο που αναπτύσσεται ένας έντονος προβληματισμός για την ανεύρεση λύσεων και διεξόδων από την γενικότερη κρίση που αντιμετωπίζει τα τελευταία χρόνια η Ελληνική γεωργία, όπως η χρόνια έλλειψη εργατικών χεριών, το υψηλό κόστος παραγωγής, η παραγωγική στασιμότητα και εμπορικό έλλειμμα αγροτικών προϊόντων, η ανορθολογική αξιοποίηση κοινοτικών επιδοτήσεων, οι μικρές δυνατότητες ανταγωνιστικών προϊόντων σε Ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, η περιορισμένη ύπαρξη ιδιωτικής επιχειρηματικής δράσης και επενδύσεων, η εμφάνιση νέων τρόπων εξάρτησης των αγροτών από την κεντρική εξουσία κλπ²²¹. Τα προβλήματα αυτά διογκώνονται περισσότερο, εάν τα εντάξουμε, όπως είναι λογικό, στα γενικότερα και εμφανή αναπτυξιακά αδιέξοδα της ίδιας της Ευρωπαϊκής γεωργίας όπως είναι τα υπέρογκα πλεονάσματα προϊόντων, τα περιβαλλοντικά ζητήματα, η χαμηλή ανταγωνιστικότητα των Ευρωπαϊκών προϊόντων στις εξωτερικές αγορές, τα ζητήματα ανάπτυξης τοπικών κοινωνιών, κλπ²²². Το ομολογουμένως αρνητικό κλίμα που έχει διαμορφωθεί αλλά και οι τρόποι αντιμετώπισής τους μέσω της αναθεώρησης της ΚΑΠ το 1992, φέρνουν αντιμετώπους τους Έλληνες αγρότες με μια νέα και δυσμενή οικονομικοκοινωνική πραγματικότητα, η οποία σε συνδυασμό με το επιτακτικό και αναγκαίο αίτημα για εκσυγχρονισμό των γεωργικών τους εκμεταλλεύσεων και την αποτελεσματική παραγωγική τους αναδιάρθρωση, τους ωθούν αναγκαστικά στην

²²¹ Ν. Μαραβέγιας (1999), Γ. Σπράος (1998), Λ. Λουλούδης-Ν. Μαραβέγιας (1999: 217-236).

²²² Rosemarry Fennell (1999: 524-558),

αναζήτηση νέων και όσο το δυνατόν αποδοτικότερων τρόπων δράσεων για την άρση των αδιεξόδων. Η σημερινή μαζική παρουσία των ξένων εργατών στον αγροτικό χώρο και κυρίως τα χαμηλά μεροκάματά τους δείχνουν, ότι είναι μιας μορφής εναλλακτική λύση, στο βαθμό που μπορούν να αξιοποιηθούν δημιουργικά από τον Έλληνα παραγωγό για να παράγει με χαμηλό κόστος, να αναπτύξει ευέλικτες μορφές δράσης, να επιδείξει ταχεία προσαρμοστικότητα στις ολοένα μεταβαλλόμενες τάσεις της αγοράς και του εμπορίου και γενικά να αναζητήσει, κυρίως μέσω του ελεύθερου χρόνου που προκύπτει, νέες αγορές αλλά και φθηνότερες και αποτελεσματικότερες μεθόδους και πρακτικές παραγωγικής διαδικασίας.

Κλείνοντας την υποενότητα αυτή, θα πρέπει να επισημάνουμε πως η παρουσία των μεταναστών, αν και σε πρώτο βαθμό κρίνεται γενικά ως θετική, δεν αποκλείει την εμφάνιση σημαντικών προβλημάτων και αδιεξόδων, που προκύπτουν σε άλλους τομείς, στα οποία θα έχουμε την ευκαιρία να αναφερθούμε στην συνέχεια. Επίσης, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, ότι η παραπάνω προσέγγιση εντάσσεται στην περίπτωση μιας κοινότητας που χαρακτηρίζεται από τον πεδινό χαρακτήρα της γεωργίας, από ευνοϊκές εδαφοκλιματικές συνθήκες και με σημαντικό υπόγειο υδροφόρο ορίζοντα, με εντατικά συστήματα παραγωγής και με μια γεωγραφική θέση που διευκολύνει την γρήγορη ροή και αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων που εκπέμπονται από την περιρρέουσα κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα. Αυτό σημαίνει, ότι η έκταση και ο βαθμός έντασης των παραγωγικών αναδιαρθρώσεων και των γενικότερων αλλαγών που εντοπίζονται στην γεωργία της περιοχής (αλλά και σε άλλες πτυχές της κοινωνικοοικονομικής ζωής) είναι σαφώς μεγαλύτερες και ταχύτερες συγκριτικά με άλλες αγροτικές περιοχές (ορεινές, μειονεκτικές) που λογικά θα χαρακτηρίζονται από εντελώς διαφορετικά παραγωγικά συστήματα. Επομένως οι προβληματισμοί που αναπτύχθηκαν εδώ και τα συμπεράσματα που προέκυψαν σε καμία περίπτωση δεν αντανakλούν αντίστοιχες περιπτώσεις που χαρακτηρίζουν την ευρύτερη ποικιλομορφία του Ελληνικού αγροτικού χώρου²²³.

²²³ Αν και η έρευνα των Χ. Κασίμη, Ε. Ζακοπούλου, και Α. Γ. Παπαδόπουλου, (2003: 9-38), που εξελήχθηκε σε τρεις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, (των νομών Κορίνθου, Χανίων και Ιωαννίνων), που παρουσίαζαν τον ίδιο σχετικά πληθυσμό αλλά που χαρακτηρίζονταν από διαφορετικά παραγωγικά συστήματα (πεδινή, «ορεινή-μειονεκτική», συνύπαρξη αγροτικών και μη αγροτικών δραστηριοτήτων) έδειξε ότι οι μετανάστες συνέβαλαν σημαντικά στην ανασύνθεση και ανασυγκρότηση τόσο των κοινωνικών και οικονομικών δραστηριοτήτων στις κοινότητες αυτές, όσο και στις διαδικασίες αναδιάρθρωσης της γεωργικής παραγωγής.

5.3. Οι επιπτώσεις της παρουσίας των μεταναστών στην διαδικασία καταμερισμού εργασίας μεταξύ των μελών του αγροτικού νοικοκυριού.

Η εμφάνιση των οικονομικών μεταναστών στο αγροτικό τοπίο της Δροσοπηγής συνδέθηκε, όπως είδαμε, με μια πολυδιάστατη συνεισφορά τους, που σχετίζονταν τόσο με τις διαδικασίες αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού της γεωργίας, όσο και με την γενικότερη κοινωνική και οικονομική ανασυγκρότηση της κοινότητας. Παράλληλα, όμως, η απασχόλησή τους στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των παραγωγών είχε άμεση επίπτωση και στην αναδιάταξη του καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα μέλη του αγροτικού νοικοκυριού. Καταρχήν, οι ίδιοι παραγωγοί όπως είδαμε (αρχηγοί των εκμεταλλεύσεων) αποδεσμεύτηκαν από πολλές κοπιαστικές και χρονοβόρες εργασίες (χειροσυλλογή, βοτάνισμα, όργωμα, ράντισμα κλπ.) γεγονός που συνέβαλε στην χρονική μείωση της παρουσίας τους σε όλη την φάση της παραγωγικής διαδικασίας. Κατά συνέπεια, ο ελεύθερος χρόνος που προέκυψε, επέτρεψε την δραστηριοποίηση των παραγωγών προς την κατεύθυνση της εποπτικής και επιτελικής διαχείρισης της εκμετάλλευσής τους με παράλληλη την άσκηση νέων δραστηριοτήτων (π.χ εμπόριο, επιχειρηματικές στρατηγικές, κλπ).

Γενικότερα, όμως, η απασχόληση των μεταναστών στις εκμεταλλεύσεις συνετέλεσε στην αποδέσμευση εργατικών χεριών και για τα υπόλοιπα μέλη του αγροτικού νοικοκυριού, όπως οι νέες κοπέλες και οι μητέρες. Πράγματι, η εμφάνιση των τελευταίων για εργασία στα χωράφια της κοινότητας κατά την περίοδο της συγκομιδής, σήμερα, μόνο απορία μπορεί να προκαλέσει, σε αντίθεση με ό,τι γινόταν στο πρόσφατο παρελθόν, όπου οι γυναίκες συμμετείχαν δυναμικά στην παραγωγική διαδικασία. Είναι λοιπόν, εξαιρετικά σπάνιο, αν όχι αδύνατο, να εντοπίσει κανείς μια γυναίκα ντόπια να εργάζεται στα χωράφια της κοινότητας, καθώς η απασχόληση των μεταναστών καλύπτει όλες τις εργασιακές ανάγκες της εκμετάλλευσης. Τι λένε όμως οι ίδιες οι πρωταγωνίστριες καθώς γίνονται αποδέκτες τις νέας οικονομικοκοινωνικής πραγματικότητας; Η κυρία Δήμητρα (60 ετών σήμερα) αποτελεί μια χαρακτηριστική περίπτωση αγρότισσας που στο πρόσφατο παρελθόν (την δεκαετία του 1950) κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες, όπως οι περισσότερες γυναίκες στην κοινότητα, στο να ανταποκριθεί τόσο στις ανάγκες της εκμετάλλευσης όσο και στις υποχρεώσεις του νοικοκυριού της. Εξάλλου, αυτός ο διττός ρόλος της γυναίκας αγρότισσας αποτέλεσε,

μέχρι τώρα, τον θεμελιακό κρίκο στην αλυσίδα αναπαραγωγής της οικογενειακής εκμετάλλευσης και του αγροτικού νοικοκυριού. Η κυρία Δήμητρα, λοιπόν, αναφέρεται στις μεγάλες δυσκολίες που αντιμετώπισε στο παρελθόν αλλά και στις νέες συνθήκες που επικρατούν σήμερα στην παραγωγική διαδικασία:

«Τότε, εμείς οι γυναίκες κάναμε πάρα πολλά, δουλεύαμε στα χωράφια, κρατάγαμε το νοικοκυριό, φροντίζαμε τα παιδιά, και όχι με τις ευκολίες που υπάρχουν σήμερα. Εγώ ήμουν η πρώτη γυναίκα που οδήγησε τρακτέρ στο χωριό, αφού υποχρεώθηκα να μάθω λόγω της ανάγκης. Τότε βλέπεις, δεν υπήρχαν πολλά εργατικά χέρια και για να βοηθήσω και να ξεκουράσω τον άνδρα μου, έπρεπε να μάθω να κάνω και αντρικές δουλειές. Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο που μαζεύαμε την σοδειά, ήμασταν όλη την ημέρα στα χωράφια, δανεικά την μια φορά στον έναν, δανεικά την άλλη φορά στον άλλον. Έτσι μαζεύαμε την παραγωγή. Εγώ έπαιρνα το τρακτέρ και πήγαινα μαζί με τα παιδιά μου στο περιβόλι όταν ήταν μικρά για να δουν πως βγαίνει το μεροκάματο. Ξέρω όλα τα χωράφια και τα χώματα, ασπρόχωμα, κοκκινόχωμα τα πάντα. Σήμερα οι γυναίκες δεν τα κάνουν αυτά, και εδώ που τα λέμε δεν υπάρχει λόγος να τα κάνουν, θα ήταν τρέλα να πάει να μαζέψει καρότα μέσα στην λάσπη και στο κρύο, ή να μαζέψει φασολάκια κάτω από έναν ήλιο που καίει. Τι να κάνει μια γυναίκα σήμερα στο χωράφι; Τα πάντα τα κάνουν οι Αλβανοί. Σήμερα στο χωράφι δεν πάω να δουλέψω. Εξάλλου φοβάμαι να πάω μόνη μου εκεί. Τώρα ασχολούμαι περισσότερο με το νοικοκυριό, φροντίζω τον κήπο, το μπουστάκι μου, ξεκουράστηκα πια. Επειδή, όμως, έχω ζήσει στο χωράφι παίρνω τότε- τότε το αγροτικό και πάω εκεί να δω που μαζεύουν, έτσι να θυμηθώ λίγο τους κόπους μας. Μπορεί να κουραζόμασταν τότε αλλά ήταν πιο ωραία, γιατί έβγαινες έξω συνέχεια, γύριζες τον κάμπο και έβλεπες κόσμο, μπορούσες να δεις όλες τις γυναίκες του χωριού, και από τις απάνω γειτονιές και να κουβεντιάσεις, ενώ τώρα κλειστήκαμε κάθε μια στο καβούκι της. Αλλά και τα χρήματα μας έμεναν τότε, ενώ τώρα τα παίρνουν όλα οι Αλβανοί.»

Εξίσου χαρακτηριστική είναι και η μαρτυρία μιας νέας κοπέλας (28 ετών) που ζει στην κοινότητα:

«Δεν υπάρχει λόγος να εργαστώ στα χωράφια. Με τη γεωργία δεν ασχολούμαι καθόλου, όπως παλιά οι μανάδες μας. Το μόνο που ξέρω είναι πόσα στρέμματα έχουμε, που τα έχουμε, και τι παραγωγές έχουμε βάλει φέτος. Εδώ οι ίδιοι οι άνδρες, δεν πάνε στα χωράφια τους, αφού όλα τα κάνουν οι εργάτες και οι μηχανές, θα πάμε εμείς οι γυναίκες; Εδώ δεν υπάρχουν οι προοπτικές για να δραστηριοποιηθεί μια νέα γυναίκα. Θα μπορούσαμε να είχαμε κάνει έναν σύλλογο γυναικών και να παρασκευάζαμε ντόπια προϊόντα, αλλά ντόπια προϊόντα δεν υπάρχουν εδώ. Θα μπορούσαμε να κάνουμε ένα ξενοδοχείο όπως έγινε σε κάποια χωριά της Λιβαδειάς, αλλά το χωριό μας ούτε ορεινό είναι, ούτε έχει ιδιαίτερη φυσική ομορφιά. Ένα χωριό μέσα στον κάμπο είναι, που οι άνθρωποί του παλεύουνε και ζούνε από την γεωργία. Το καλοκαίρι, στην ζέστη και στην σκόνη γίνεται πανικός από τις εργασίες και τους μετανάστες στα χωράφια, και τον χειμώνα κλείνονται όλοι στα σπίτια τους από τις 5 η ώρα το απόγευμα. Μια νέα κοπέλα στο χωριό σήμερα ή θα σπουδάσει ή θα εργαστεί σε κανένα εργοστάσιο στην βιομηχανική ζώνη, ή σε καμία επιχείρηση στην Θήβα. Εγώ για παράδειγμα δουλεύω ως υπάλληλος σε μια εταιρεία συσκευασίας στην Θήβα, και 4 φορές την εβδομάδα, τα απογεύματα, πηγαίνω σε ένα ΙΕΚ λογιστικής στην Χαλκίδα, γιατί υπάρχουν προοπτικές στην εταιρεία μου.»

Θα μπορούσαμε να αναφερθούμε και σε πολλές άλλες περιπτώσεις νέων και μεσήλικων γυναικών, μέσα από τις οποίες αναδεικνύεται η εμφανής τάση αποχώρησής τους από τις χειρωνακτικές εργασίες των χωραφιών, και γενικότερα από γεωργικές δραστηριότητες της εκμετάλλευσης που στο παρελθόν είχαν έντονη την

παρουσία τους. Μια τέτοια ανάπτυξη, όμως, θα κούραζε τον αναγνώστη καθώς το περιεχόμενο των αναφορών θα επαναλάμβανε τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις που εμπεριέχονται και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις. Εκείνο, λοιπόν, που πρέπει να συγκρατήσει κανείς, είναι ότι σήμερα τα περισσότερα αγροτικά νοικοκυριά της κοινότητας χαρακτηρίζονται από μια ευδιάκριτη αποδέσμευση των γυναικών από γεωργικές εργασίες και την αντίστοιχη αποχώρησή τους από τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, εξαιτίας της απασχόλησης των μεταναστών σε αυτές.

Υπάρχουν όμως και κάποιες νέες και σημαντικές διαστάσεις που σχετίζονται μ' έναν νέο ρόλο που αναλαμβάνουν να διαδραματίσουν ορισμένες γυναίκες στην κοινότητα και στις υποχρεώσεις που αναγκάζονται μέσω αυτού του ρόλου να ανταποκριθούν, πάντα σε σχέση με την παρουσία των μεταναστών στην κοινότητα και την απασχόλησή τους στις εκμεταλλεύσεις των παραγωγών. Οι περιπτώσεις αυτές θα μπορούσε να πει κανείς ότι ανατρέπουν, σε σημαντικό βαθμό, τις απόψεις περί πλήρους αποχώρησης των γυναικών από την παραγωγική διαδικασία, της εξάλειψης παραδοσιακών πρακτικών (παρασκευή προϊόντων αυτοκατανάλωσης) και του αντίστοιχου περιορισμού του ρόλου τους σε αποκλειστικά εξωαγροτικές δραστηριότητες.

Καταρχήν, θα εστιάσω σε μια καθημερινή και βασική δραστηριότητα των μελών δύο οικογενειών, η οποία διαδραματίζεται τόσο στον περιβάλλοντα χώρο των νοικοκυριών τους, όσο και στις αγροτικές τους εκμεταλλεύσεις. Η δραστηριότητα αυτή αφορά στην προετοιμασία και κατανάλωση του μεσημεριανού φαγητού στο νοικοκυριό. Η οικογένεια του Στάθη αποτελείται από την σύζυγό του, τον γιο του, και την κόρη του. Οι κύριες καλλιέργειες του νοικοκυριού είναι τα κρεμμύδια, η βιομηχανική ντομάτα, τα φασολάκια και τα αμπέλια. Η οικογένεια διαθέτει και ένα μικρό ζωικό κεφάλαιο που αποτελείται από 7 χοίρους, 50 πουλερικά και 22 αιγοπρόβατα, τα οποία καλύπτουν τις αυτοκαταναλωτικές ανάγκες των μελών της σε κρέας και γαλακτοκομικά (τυρί και γάλα). Αρχηγός της εκμετάλλευσης είναι ο γιος της οικογένειας, ο οποίος μαζί με τον πατέρα του, τον Στάθη, διαχειρίζονται τα ζητήματα της εκμετάλλευσης. Στα χωράφια τους εργάζονται κατά τους θερινούς μήνες 5 μετανάστες, οι οποίοι είναι επιφορτισμένοι με διάφορες εργασίες, όπως κλάδεμα των αμπελιών, βοτάνισμα, στρώσιμο των λάστιχων ποτίσματος και φυσικά η χειροσυλλογή. Η περίοδος από τον Μάιο μέχρι τον Σεπτέμβριο είναι η πιο σημαντική για την οικογένεια, γιατί περιλαμβάνει ένα πλήθος εργασιών που, αν δεν οργανωθούν και εκτελεστούν με αρμονικό και συστηματικό τρόπο, θα επηρεάσουν

αρνητικά την απόδοση της παραγωγής. Η προσοχή που πρέπει να δείχνουν οι μετανάστες είναι μεγάλη και γι' αυτόν τον λόγο ο Στάθης με τον γιο του εποπτεύουν, όσο το δυνατό περισσότερο, την εργασία των εργατών τους, έτσι ώστε αν προκύψει το οποιοδήποτε πρόβλημα στην παραγωγική διαδικασία να μπορούν να παρέμβουν αποτελεσματικά. Από τον Ιούλιο αρχίζουν να γίνονται αισθητές οι μεγάλες ανάγκες της χειροσυλλογής, στην οποία επιδίδονται αποκλειστικά οι μετανάστες από τις πρωινές κιόλας ώρες. Γύρω στις 12:00, οι εργάτες θα διακόψουν την εργασία τους στο χωράφι για να κάνουν ένα διάλειμμα για φαγητό. Σε αντίθεση, όμως, με ότι συμβαίνει στα περισσότερα συνεργεία εργασίας των μεταναστών στις άλλες εκμεταλλεύσεις, οι οποίοι για να γευματίσουν κάθονταν σε μια άκρη του χωραφιού, (συνήθως κάτω από ένα δέντρο για σκιά), οι εργάτες του Στάθη τα μεσημέρια έφευγαν από το χωράφι, με το αγροτικό που οδηγούσε ο γιος του, και κατευθύνονταν προς το σπίτι της οικογένειας. Εκεί λοιπόν, έτυχε να παρευρεθώ ένα μεσημέρι του καλοκαιριού, όπου διαπίστωσα να επικρατεί μια μικρή αναστάτωση στην σύζυγο και στην κόρη της οικογένειας, οι οποίες είχαν επιφορτιστεί με την προετοιμασία και το μαγείρεμα του φαγητού. Η ώρα ήταν 12:00, και οι γρήγορες και αγχωμένες κινήσεις της κυρίας Παναγιώτας και της Φανής, μαρτυρούσαν την αγωνία και την προσπάθειά που κατέβαλαν για να είναι όλα έτοιμα για το μεσημεριανό γεύμα στις 13:00 μ.μ.. Θα πρέπει να σημειωθεί πως οι προετοιμασίες και το μαγείρεμα δεν λαμβάνουν χώρα στην κουζίνα του κυρίως οικήματος της οικογένειας (το οποίο επισημαίνεται ότι είναι πρόσφατα κτισμένο και επιπλωμένο με σύγχρονες οικιακές συσκευές), αλλά στο παρακείμενο σπιτάκι της αυλής, το οποίο μέχρι και πριν από λίγα χρόνια στέγαζε τους υπέργηρους γονείς του Στάθη.

Το σπιτάκι αυτό αποτελείται από δύο μεγάλα δωμάτια όπου το ένα χρησιμεύει για κουζίνα και το άλλο ως υπνοδωμάτιο. Εκεί λοιπόν, αναπτύσσονται όλες οι δραστηριότητες ενός νοικοκυριού όπως πλύσιμο, μαγείρεμα, σιδέρωμα κλπ. Απ' έξω υπάρχει ένα τσιμεντένιο πλακόστρωτο όπου δεσπόζει μια μικρή κληματαριά-κρεβατίνα κάτω από την οποία υπάρχει ένα τραπεζάκι με μερικές ξύλινες καρέκλες. Στην πόρτα της εισόδου είναι κρεμασμένη η χαρακτηριστική κουρτίνα-μπερντές που χρησιμεύει ως προστατευτικό για να εμποδίζει τα έντομα να εισέλθουν μέσα. Ο εσωτερικός χώρος πλαισιώνεται από παλιά έπιπλα και αντικείμενα με επίκεντρο το ξύλο. Υπάρχει ένα παλιό ξύλινο τραπέζι με ψάθινες καφέ καρέκλες, ένας παλιός ξύλινος μπουφές, μια ξυλόσομπα το μπουρί της οποίας βγαίνει από τον φεγγίτη της πόρτας στον δρόμο και δύο ντιβάνια όπου το ένα είναι τοποθετημένο δίπλα στο

παράθυρο που βλέπει στην αυλή. Το ταβάνι είναι ξύλινο, από χοντρά μεγάλα δοκάρια, και σε κεντρική θέση υπάρχει ο νεροχύτης από μωσαϊκό με την χαρακτηριστική μπρούτζινη βρύση. Κάτω από τον νεροχύτη υπάρχει μια πάνινη κουρτίνα που αν την τραβήξει κανείς αποκαλύπτει έναν χώρο, στον οποίο βρίσκονται τα βασικά μαγειρικά σκεύη (τηγάνι, κατσαρόλα, μπρίκι) και μια φιάλη υγραερίου που χρησιμεύει για το μαγείρεμα. Δίπλα από τον μπουφέ είναι καρφωμένος στον τοίχο ένας καθρέφτης/ κρεμάστρα, με αποτυπωμένη την λέξη «καλημέρα», από τον οποίο κρέμονται παλιά πανωφόρια, αδιάβροχα, και πολυφορεμένες μπλούζες. Σε μια γωνία του δωματίου υπάρχουν πρόχειρα παπούτσια και γαλότσες για τις αγροτικές εργασίες, και παραδίπλα υπάρχει το ψυγείο, του οποίου ο σχεδιασμός παραπέμπει στην δεκαετία του '60, λευκό με στρογγυλεμένες γωνίες και τα χαρακτηριστικά νικελωτά χερούλια και ένα μεγάλο σκοινί γύρω-γύρω που χρησιμεύει για να κρατάει κλειστή την πόρτα. Ο χώρος αυτός επιτελεί μια συγκεκριμένη λειτουργία. Είναι ο χώρος όπου θα συγκεντρωθεί η οικογένεια με τους μετανάστες εργάτες της εκμετάλλευσης, για να γευματίσουν και να ξαποστάσουν μια ώρα, τα μεσημέρια του καλοκαιριού. Όλα ήταν έτοιμα επάνω στο τραπέζι της κουζίνας και το φαγητό που αποτελείτο από μπιφτέκια με πατάτες στον φούρνο, ήταν έτοιμο να σερβιριστεί ζεστό. Πράγματι, μετά από λίγο έφτασαν ο Στάθης με τον γιο του μαζί με 3 Ρουμάνους και 2 Αλβανούς. Αφού έπλυναν τα χέρια τους στον νιπτήρα, κάθισαν όλοι μαζί γύρω από το τραπέζι. Μαζί τους κάθισα και εγώ, έπειτα από τις επίμονες προτροπές της οικογένειας, αλλά και των δύο Αλβανών²²⁴. Εκτός από το κυρίως φαγητό, το γεύμα συμπεριλάμβανε ζυμωτό ψωμί, πρόβειο τυρί, κρασί, και σαλάτα τομάτα. Η συνεύρεση ήταν ενδιαφέρουσα και εξελίχθηκε σε ευχάριστο κλίμα με καλαμπούρια, πειράγματα αλλά και με καθοδηγήσεις, προς το τέλος του γεύματος, για τις εργασίες που επρόκειτο να γίνουν στην εκμετάλλευση τις απογευματινές ώρες. Σε όλη την διάρκεια του φαγητού η κυρία Παναγιώτα δεν έφαγε μαζί μας, αλλά ήταν εκεί για να εξυπηρετεί τις ανάγκες των παρευρισκομένων για λίγο νερό, χαρτοπετσέτες, περισσότερο κρασί κλπ.

²²⁴ Η οικογένεια του κυρ-Στάθη απασχολεί τους συγκεκριμένους Αλβανούς, τον Αρτούρο και τον Έντο εδώ και μια δεκαετία περίπου. Οι τελευταίοι έχουν γίνει μόνιμοι κάτοικοι στην κοινότητα και είναι ευρέως γνωστοί. Η συμπεριφορά τους, η εργατικότητά τους, και η εν γένει παρουσία τους, έχουν κριθεί θετικά από όλους τους κατοίκους του χωριού, οι οποίοι τους απασχολούν συχνά σε διάφορες εργασίες τους. Τους χειμερινούς μήνες, ο ένας πηγαίνει στην Αλβανία για να δει τους δικούς του, ενώ ο άλλος παραμένει στην οικογένεια του κυρ-Στάθη, ως βοηθητικό προσωπικό για τις εργασίες του χειμώνα.

Όταν μετά από λίγο αποχώρησαν ο σύζυγος με τον γιο της και τους εργάτες, και αφού έβαλε κάτι στο στόμα της, κάθισε σε μια καρέκλα να ξαποστάσει στηρίζοντας τα πόδια της σε ένα ξύλινο σκαμνί. Για καλή της τύχη, εκείνη την ημέρα η κόρη της, η Φανή, είχε ρεπό από το Σούπερ-Μάρκετ στην Θήβα όπου εργαζόταν, και έτσι ετοιμαζόταν να διεκπεραιώσει εκείνη τις κλασικές εργασίες που ακολουθούν ενός μεσημεριανού γεύματος. Όση ώρα, λοιπόν, η κόρη της «σήκωνε» το τραπέζι και ετοιμαζόταν να πλύνει τα πιάτα, η κυρία Παναγιώτα εξέφραζε τις δυσκολίες που ήταν αναγκασμένη να αντιμετωπίσει στο νοικοκυριό της, τα τελευταία χρόνια:

« Με τους ξένους ανοίχτηκε η δουλειά μας πολύ περισσότερο από ότι πριν, αυτό είναι αλήθεια. Έκαναν καλό και σε εμάς τις γυναίκες, αφού δεν πηγαίνουμε στα χωράφια να βοτανίζουμε και να μαζεύουμε την παραγωγή. Καμία γυναίκα δεν εργάζεται πια στα χωράφια. Αλλά για εμένα, όπως και για ορισμένες άλλες γυναίκες του χωριού, το καλοκαίρι που είναι η μεγάλη φούρια, έχω μεγάλη τυραννία. Από τον Ιούνιο μέχρι και τον Σεπτέμβριο μαγειρεύω τα μεσημέρια για τους εργάτες. Έχουμε κάνει συμφωνία με τους εργάτες. Οι άλλοι τους δίνουν 20 ευρώ μεροκάματο την ημέρα. Εμείς τους δίνουμε 15 ευρώ, αλλά πρέπει να τους ταϊζουμε και ένα γεύμα την ημέρα. Το κάνουμε για να μειώσουμε τα μεροκάματα. Έτσι γλιτώνουμε τα 5 ευρώ. Φέτος που έχουμε 5 εργάτες είναι 25 ευρώ την ημέρα, δηλαδή, έχουμε 750 ευρώ κέρδος τον μήνα. Τα φαγητά δεν μας κοστίζουν σχεδόν τίποτα, γιατί είναι δικά μας. Τα πιο συνηθισμένα φαγητά που τους φτιάχνω είναι τα γεμιστά, το κοτόπουλο με πατάτες στον φούρνο, τα όσπρια, και τα μακαρόνια με κιμά. Δεν μας κοστίζουν σχεδόν τίποτα αφού οι ντομάτες, οι πιπεριές και οι πατάτες είναι από το χωράφι μας, και το κρέας από τα ζωντανά που έχουμε. Άλλαξαν και οι υπολογισμοί που κάναμε κάθε χρόνο, αφού δεν είμαστε μόνο η οικογένεια, αλλά έχουμε πιο πολλά στόματα να θρέψουμε το καλοκαίρι. Για το τυρί, για παράδειγμα, που τους δίνω, θέλω περισσότερο γάλα από πριν για να το φτιάξω, έτσι από τα ζωντανά που θα γεννηθούν δεν τα πουλάω πια, αλλά τα κρατάω και τα μεγαλώνω εγώ, για να έχουμε περισσότερο κρέας και γάλα. Το σιτάρι, επίσης, δεν το πουλάγαμε όλο στους μύλους, αλλά κρατάγαμε 2 τσουβάλια για να το αλέσουμε και να έχουμε αλεύρι για ζύμωμα. Τώρα με τους εργάτες κρατάμε 4 τσουβάλια σιτάρι. Και στο κρασί άλλαξε ο υπολογισμός, αφού κάθε Σεπτέμβριο στον τρύγο, από τα σταφύλια που δίνουμε στο οινοποιείο, κρατάγαμε μερικά και κάναμε δικό μας κρασί, 2 βαρελάκια, τώρα κρατάμε περισσότερα σταφύλια και κάνουμε 4 βαρέλια κρασί. Το ίδιο συμβαίνει και στα άλλα ζωντανά, τα γουρούνια και τις κότες, έχουμε περισσότερα τώρα, από ότι είχαμε πριν για την οικογένεια. Μόλις ένα γουρούνι πιάσει τα κιλά που θέλουμε, θα το σφάζουμε και θα το κάνω κιμά και μπριζόλες που θα μπουν στον καταψύκτη για όλο το καλοκαίρι. Αχ, τι έπαθα με αυτό το γουρούνι πριν δύο μήνες. Στην αρχή δεν ήξερα, και μια μέρα μαγείρεψα μακαρόνια με κιμά από χοιρινό. Έλα όμως που εκείνη την ημέρα στο χωράφι ο άνδρας μου είχε πάρει Ινδούς και Πακιστανούς για εργάτες. Μόλις ήρθανε για να φάνε το μεσημέρι, ούτε το αγγίζανε. Λένε ότι είναι αμαρτία για αυτούς να φάνε γουρούνι, το απαγορεύει η θρησκεία τους. Που να το ξέρω εγώ; Βρε φάτε τους έλεγα, είναι καθαρό από σπίτι, εγώ το μαγείρεψα. Τίποτα αυτοί, με ψωμοτύρι την έβγαλαν εκείνη την ημέρα. Τσάμπα πήγε ο κόπος μου, και ένα ολόκληρο τσουκάλι με φαγητό το πετάξαμε. Από τότε έχω πάθει λαχτάρα, και πάντα ρωτάω τον άνδρα μου από το πρωί, τι εργάτες έχει στο χωράφι για να κανονίσω τι φαγητό να φτιάξω το μεσημέρι. Δεν φτάνει που ένα ολόκληρο καλοκαίρι τυραννιέμαι στο ζύμωμα, και στο μαγείρεμα, πρέπει και να σπάω το κεφάλι μου για το τι φαγητό θα φτιάξω για τους ξένους ».

Μια συμπληρωματική, και εξίσου σημαντική -κατά την άποψή μας- διάσταση της παραπάνω πρακτικής, αναφέρει από την δική του πλευρά ο σύζυγος της κυρίας

Παναγιώτας, ο Στάθης, όταν βρισκόταν μια μέρα στην αποθήκη του, και περιεργαζόταν μαζί με τον γιο του, ένα καινούργιο μηχανοκίνητο γεωργικό εργαλείο (κοπτικό μηχανήμα) που μόλις είχε αγοράσει, το οποίο θα ενίσχυε σημαντικά τις παραγωγικές τους δυνατότητες. Σχολιάζοντας την τιμή αγοράς, και κάνοντας έναν σύντομο υπολογισμό, απευθύνθηκε στον γιο του λέγοντας:

«Αυτά κάνει η οικονομία. 8 εκατομμύρια αγορά, αλλά αφαίρεσε τα 4 που έχουμε γλιτώσει εδώ και 5 χρόνια, από το φαγητό που δίνουμε τους εργάτες, να αμέσως, αμέσως 4 εκατομμύρια κέρδος.»

Σε πολύ κοντινή απόσταση, από το σπίτι της κυρίας Παναγιώτας και της οικογένειας της, υπάρχει ένα άλλο νοικοκυριό, του οποίου τα μέλη ακολουθούν την ίδια πρακτική που αφορά στην μείωση του κόστους παραγωγής. Είναι η οικογένεια του Βασίλη, που μένει μαζί με την γυναίκα του Ευαγγελία, και την μικρή τους κόρη Ιωάννα, μαθήτρια της 3^{ης} Λυκείου. Την οικογένεια συμπληρώνει άλλη μια κόρη, η οποία σπουδάζει οικονομικές επιστήμες στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Και σε αυτή την περίπτωση, η νοικοκυρά είναι εκείνη που θα επιβαρυνθεί με την υποχρέωση του μαγειρέματος για τους εργάτες κατά την διάρκεια των θερινών μηνών. Παρακολουθώντας κανείς από κοντά την συγκεκριμένη διαδικασία, διαπιστώνει ότι δεν είναι λίγα τα περιστατικά όπου και η μικρή τους κόρη συμμετέχει ενεργά σε αυτή την πρακτική, καθώς υπάρχουν ημέρες όπου η εργασία στην οικογενειακή εκμετάλλευση είναι καθοριστικής σημασίας και δεν επιτρέπει την χρονοβόρα αποχώρηση των εργατών για το μεσημεριανό φαγητό. Σ' αυτήν την περίπτωση το φαγητό θα μαγειρευτεί και θα ετοιμαστεί πάλι από την νοικοκυρά, όχι όμως για να σερβιριστεί στην κουζίνα του σπιτιού, αλλά για να τοποθετηθεί σε μεγάλα τσουκάλια τα οποία θα μεταφερθούν στο χωράφι με το αγροτικό αυτοκίνητο της οικογένειας. Ήταν χαρακτηριστικές οι συμβουλές της μητέρας προς την κόρη, εκείνο το μεσημέρι του Αυγούστου, καθώς θα ήταν εκείνη που θα μετέφερε με το αγροτικό αυτοκίνητο το φαγητό στους εργάτες, οι οποίοι δούλευαν με τον Βασίλη στο χωράφι:

«Να προσέχεις, και να οδηγείς προσεκτικά στον δρόμο, για να μην σου χυθεί το φαγητό. Και να πεις στον πατέρα σου, να έχει το νου του στα σκεύη, να μην τα παρατήσουν στο χωράφι οι εργάτες. Αρκετά κουταλοπήρουνα και πιάτα μου έχουν χάσει. Δεν φτάνει που παιδεύομαι, να μου σκορπάνε και τα πράγματά μου;»

Επίσης, δεν είναι και λίγες οι περιπτώσεις, που η κυρία Ευαγγελία διαπληκτίζεται καλοπροαίρετα με τους ξένους εργάτες, και ειδικότερα με τους Αλβανούς, όταν εκείνοι έρχονται στο περιβάλλοντα χώρο της αυλής για να γευματίσουν τα

μεσημέρια. Αντικείμενο των μικρών αυτών διαφωνιών είναι το είδος του φαγητού και η μικρή ένταση που υπάρχει κορυφώνεται κυρίως την ημέρα της Παρασκευής. Η κυρία Ευαγγελία, ακολουθώντας την παραδοσιακή πρακτική της νηστείας, κάθε Παρασκευή μαγειρεύει όσπρια. Το συγκεκριμένο μενού, δεν αρέσει σε ορισμένους εργάτες, οι οποίοι παραπονούνται ότι το φαγητό αυτό δεν επαρκεί «για να τους κρατήσει», μετά την πολύωρη και κοπιαστική εργασία στο χωράφι. Ήταν χαρακτηριστικό το περιστατικό που εξελίχθηκε στην αυλή του νοικοκυριού, καθώς ο κυρ-Βασίλης με τους εργάτες του, έχουν επιστρέψει από το χωράφι και παίρνουν την θέση τους για το φαγητό κάτω από την ασβεστωμένη μουριά της αυλής. Μετά από λίγο εμφανίζεται η κυρία Ευαγγελία, όπου με την βοήθεια ενός Πακιστανού εργάτη, μετέφερε το μεγάλο καζάνι με το φαγητό στο μέρος όπου κάθονταν και οι υπόλοιποι εργάτες, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και δύο Αλβανοί. Οι τελευταίοι, μόλις αντίκρισαν το περιεχόμενο του μαγειρικού σκεύους, άρχισαν να παραπονούνται στην νοικοκυρά, για το γεγονός ότι οι φακές δεν είναι φαγητό που μπορεί να χορτάσει την πείνα ενός εργάτη και να καλύψει την κούρασή του. Η αντίδραση της κυρίας Ευαγγελίας ήταν χαρακτηριστική:

« Όλο εσείς οι δύο παραπονιέστε. Τι θέλετε μωρέ; Κάθε μέρα σχεδόν, σας μαγειρεύω κρέας. Το κοτέτσι κάθε καλοκαίρι αδειάζει για χάρη σας. Οι κακόμοιροι οι Ινδοί και οι Πακιστανοί δεν μου έχουν παραπονεθεί ποτέ. Ένα σκέτο πιάτο φαγητό να τους βάλεις, θα το φάνε και δεν θα βγάλουν άχνα. Εσάς, κάθε μεσημέρι, όλα τα καλά σας βγάζω στο τραπέζι, και κρασί, και φρέσκα αυγά και ζυμωτό ψωμί, και τυρί, τι άλλο θέλετε; Στην Αλβανία, έτσι τρώγατε κάθε μέρα; Λοιπόν, πάρτε το απόφαση κάθε Παρασκευή εμείς εδώ νηστεύουμε και τρώμε όσπρια και ελιές. Το ίδιο θα φάτε και εσείς. Ό,τι τρώμε, θα τρώτε ».

Οι δύο Αλβανοί άρχισαν να τρώνε και ανοιγοκλείνοντας τα μάτια μεταξύ τους, χαμογέλασαν στον κυρ-Βασίλη, ένδειξη, ότι οι παρατηρήσεις τους προς την σύζυγό του είχαν περισσότερο το νόημα ενός περιπαίγματος, παρά την εκδήλωση πραγματικών παραπόνων για το είδος του φαγητού.

Πράγματι, είναι γεγονός, ότι και στις δύο περιπτώσεις των παραπάνω οικογενειών, το φαγητό που προσφέρεται από τις νοικοκυρές προς το εργατικό δυναμικό της εκμετάλλευσης, είναι και ποιοτικό και πλούσιο σε ποσότητα και χαρακτηρίζεται από μια καθημερινή ποικιλία γεύσεων, έτσι ώστε να ικανοποιούνται όσον το δυνατόν περισσότερο οι απαιτήσεις των εργατών. Ο λόγος για τον οποίο συμβαίνει αυτό, είναι συγκεκριμένος και σχετίζεται με τις μεγάλες ανάγκες για εργατικά χέρια την περίοδο της συγκομιδής. Όπως, πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει η κυρία Ευαγγελία για το ζήτημα αυτό:

«Κοιτάω να τους μαγειρεύω και νόστιμα και σε ποσότητες. Πάντα μαγειρεύω λίγο περισσότερο από τις καθορισμένες μερίδες, έτσι ώστε να υπάρχει περίσσευμα για κάποιον που πεινάει περισσότερο. Προσπαθώ να ανταποκρίνομαι στις απαιτήσεις τους, έτσι ώστε να μένουν ευχαριστημένοι. Οι περισσότεροι εργάτες γνωρίζουν ότι μαγειρεύω και καλά, και ότι βάζω μεγάλες μερίδες φαγητού. Ξέρουν ότι σε εμάς που θα έρθουν να δουλέψουν, θα φάνε καλά και ότι θα τους περιποιηθώ όπως πρέπει. Με αυτόν τον τρόπο τους κρατάμε για το καλοκαίρι, όπου υπάρχει μεγάλη φούρια για το μάζεμα της παραγωγής. Το καλό και πλούσιο φαγητό είναι ένας σίγουρος τρόπος για να εξασφαλίσεις εργάτες, γιατί άμα μάθουν ότι το τάδε αφεντικό δεν πληρώνει καλά ή δεν δίνει φαγητό όπως πρέπει, δεν έρχονται να δουλέψουν και σου λένε ότι έχουν κανονίσει να πάνε σε άλλον παραγωγό. Εξάλλου, το δικαιούνται, γιατί το φαγητό είναι μέσα στην τιμή που έχουμε κανονίσει για το μεροκάματο».

Μέσα από μια πρώτη, και σύντομη αξιολόγηση των δεδομένων που προκύπτουν από τα παραπάνω εθνογραφικά παραδείγματα, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, πως διαφαίνεται ήδη μια διαφορετική διάσταση του ζητήματος που αφορά στην αποδέσμευση των συμβοηθούντων μελών του νοικοκυριού από κοπιαστικές εργασίες στα χωράφια, λόγω της έλευσης των μεταναστών στην κοινότητα και της απασχόλησής τους στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των παραγωγών. Ο μέχρι τώρα διαπιστούμενος τρόπος λειτουργίας ορισμένων αγροτικών νοικοκυριών αναδεικνύει την ανάγκη επαναπροσδιορισμού του ρόλου που διαδραματίζουν τα μέλη τους στο πλαίσιο μιας νέας και ευδιάκριτα διαμορφούμενης κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας και πάντα υπό το πρίσμα της άμεσης και στενής συνύπαρξης μεταναστών και γηγενών. Προς αυτή την κατεύθυνση, η παρουσίαση ενός ακόμα εθνογραφικού παραδείγματος, πιστεύουμε πως θα συμβάλει περαιτέρω στην αποσαφήνιση για την ύπαρξη ή όχι, νέων εμπλεκόμενων ρόλων για τα μέλη του αγροτικού νοικοκυριού, και ειδικότερα των γυναικών, σε σχέση με την αξιοποίηση ξένης εργατικής δύναμης.

Μια από τις σημαντικότερες διαστάσεις, που χαρακτηρίζουν την αποτελεσματική διαδικασία διαχείρισης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, αποτελεί ο τρόπος λειτουργίας και οργάνωσης της αποθήκης των γεωργικών προϊόντων. Είναι σημαντικό για έναν παραγωγό να διαθέτει μεγάλο αποθηκευτικό χώρο για τα προϊόντα του, καθώς έτσι του δίνεται η δυνατότητα να εμπορεύεται για σχετικά μακρύ χρονικό διάστημα τα είδη της παραγωγής του. Έτσι, η αυξημένη τιμή ενός προϊόντος που πιθανόν να προκύψει από την έλλειψή του στην αγορά, ενισχύει οικονομικά εκείνον τον παραγωγό που προνόησε να αποθηκεύσει μεγάλες ποσότητες από το συγκεκριμένο προϊόν. Οι αποθήκες αγροτικών προϊόντων συνήθως διαμορφώνονται στις πιλοτές των σπιτιών των παραγωγών ή δίπλα απ' αυτές. Σε

αρκετές περιπτώσεις, όμως, υπάρχουν και αποθήκες που κατασκευάζονται στον περιβάλλοντα χώρο της αγροτικής εκμετάλλευσης με σκοπό την άμεση προσβασιμότητα του παραγωγού και την καλύτερη λειτουργικότητά τους. Ειδικότερα, όσον αφορά τις αποθήκες που βρίσκονται στην οικία των παραγωγών, θα μπορούσε να πει κανείς ότι αυτές αποτελούν μια ιδιόμορφη προέκταση του ίδιου του νοικοκυριού με κυρίαρχη, σε αρκετές περιπτώσεις, την παρουσία της συζύγου. Πράγματι, με δεδομένο την αποχώρηση του αρχηγού της εκμετάλλευσης από πολλές χρονοβόρες και κοπιαστικές εργασίες, εξαιτίας της απασχόλησης των μεταναστών σε αυτές, και σε συνδυασμό με την πολυτομεακή επέκταση των δραστηριοτήτων του (στο εμπόριο, στην ανεύρεση νέων αγορών, στην ανάληψη νέων επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, κλπ.), αναπόφευκτα προέκυψαν νέες ανάγκες που σχετίζονταν άμεσα με την οργανωτική διαχείριση και λειτουργία της εκμετάλλευσης. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι συγκεκριμένες ανάγκες καλύπτονται, στο μεγαλύτερο μέρος τους, από τις συζύγους των παραγωγών, όταν οι ίδιοι δεν είναι παρόντες. Η Μαρίνα, μια νέα κοπέλα 37 ετών, αποτελεί μια χαρακτηριστική περίπτωση γυναίκας, η οποία παράλληλα με τις υποχρεώσεις του νοικοκυριού της, ασκεί και καθήκοντα οργανωτικής γραμματειακής υποστήριξης στις γραφειοκρατικές διαδικασίες της εκμετάλλευσης. Η Μαρίνα είναι παντρεμένη και μητέρα δύο παιδιών. Ο κλήρος του νοικοκυριού ανέρχεται σε 80 στρέμματα ιδιόκτητης έκτασης και 50 ενοικιαζόμενης, με σημαντικότερες καλλιέργειες, τα κηπευτικά (τομάτες, φασολάκια, κρεμμύδια, καρότα, πιπεριές). Τους καλοκαιρινούς μήνες, ο σύζυγός της δραστηριοποιείται παράλληλα και στον τομέα του εμπορίου, καθώς εδώ και μερικά χρόνια έχει αγοράσει ένα φορτηγό ψυγείο μέσω του οποίου ταξιδεύει σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας με σκοπό την καλύτερη προώθηση των προϊόντων του και την ανεύρεση νέων αγορών. Έτσι, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις της απουσίας του σε σημαντικές στιγμές της ημέρας όπου εκδηλώνονται διάφορες οικονομικές και εμπορικές συναλλαγές στην εκμετάλλευσή του. Αν και σε αυτήν την περίπτωση υπάρχει ένας έμπιστος μετανάστης που αναλαμβάνει την διεκπεραίωση των εργασιών σύμφωνα με τις εντολές του αφεντικού, ωστόσο αυτό δεν σημαίνει ότι στην εκμετάλλευση δεν υπάρχουν βασικές διεργασίες, οι οποίες δεν είναι δυνατόν να καλυφθούν και να επιβλεφθούν ούτε από τον πιο ικανό και έμπιστο μετανάστη. Ο ρόλος, λοιπόν, της Μαρίνας σε αυτές τις περιπτώσεις είναι να φροντίσει για την ομαλή διεκπεραίωση βασικών υποχρεώσεων, όπως για παράδειγμα, την αποτελεσματική κάλυψη των εκάστοτε παραγγελιών που θα προκύψουν στην διάρκεια της ημέρας. Η καθημερινή

της παρουσία στην αποθήκη, που βρίσκεται στην πιλοτή του σπιτιού της, και οι εντολές που δίνει στους εργάτες είναι μια κοινή και συνηθισμένη εικόνα που συναντά κανείς, διερχόμενος έξω από την οικία της. Στον ίδιο χώρο, εξίσου συνηθισμένη, είναι και η παρουσία πελατών, εμπόρων και μεγάλων φορτηγών για την παραλαβή των παραγγελιών, οι οποίες δεν περιλαμβάνουν μόνο την φόρτωση των προϊόντων, αλλά και τις γραφειοκρατικές διαδικασίες που την συνοδεύουν, όπως καταμέτρηση και ζύγιση τσουβαλιών, υπολογισμός των τιμών σύμφωνα με τα κιλά, συμπλήρωση τιμολογίων και είσπραξη χρημάτων. Οι γρήγορες, και πολλές φορές αγχωμένες κινήσεις της Μαρίνας, κάνουν έντονη την παρουσία της στον χώρο, η οποία κρατώντας στα χέρια της μολύβια, χαρτιά με ονόματα, και ένα κομπιουτεράκι, ελέγχει ανά πάσα στιγμή κάθε λεπτομέρεια της διαπραγμάτευσης και διακίνησης των παραγγελιών. Επίσης, το κινητό τηλέφωνο είναι απαραίτητο εφόδιο του «εξοπλισμού» της, και η έκφραση, «μην ανησυχείς, όλα πάνε καλά εδώ, τελειώνουμε σε λίγο», αποτελεί μια συνηθισμένη απάντηση στις κλίσεις του συζύγου της για την ενημέρωσή του σχετικά με την εξέλιξη των εργασιών στην αποθήκη. Σχετικά με το αν, η συγκεκριμένη απασχόληση της Μαρίνας στην αποθήκη της οικογένειας, ειδικότερα κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, υπερκεράζει ή συνοδεύει, τις αντίστοιχες υποχρεώσεις της στο νοικοκυριό, είναι αρκετά διαφωτιστική η άποψή της για το ζήτημα αυτό:

«Από τότε που ήρθαν οι μετανάστες, τα στρέμματα που βάζουμε αυξήθηκαν κατά πολύ περισσότερο από προηγούμενες χρονιές. Μας έδωσαν πολλά και φθηνά χέρια οι ξένοι εργάτες. Ο άνδρας μου ανοίχτηκε και σε άλλες δουλειές. Έχει αγοράσει φορτηγό ψυγείο και πηγαίνει σε διάφορα μέρη της Ελλάδας για να πουλήσει τα προϊόντα μας. Πάνε καλά οι δουλειές μας δόξα το θεό. Σκέφτεται να αγοράσει και δεύτερο φορτηγό και να βάλει οδηγό επάνω για να καλύπτει περισσότερες αγορές. Όλα τα πράγματα όμως έχουν ένα κόστος, αφού εγώ αναγκάζομαι το μεγαλύτερο διάστημα του καλοκαιριού να είμαι εδώ στην αποθήκη για να εποπτεύω τις εργασίες. Δεν είναι εύκολο πράγμα, και στην αρχή δυσκολεύτηκα πάρα πολύ, γιατί πρέπει να μπορείς να επιβάλλεσαι και στους ξένους εργάτες, αλλά και να βρίσκεσαι σε ετοιμότητα με τους πελάτες που έρχονται να φορτώσουν. Αρκετές φορές προκύπτουν προβλήματα μαζί τους, και σου λένε ότι “δεν είχαμε συμφωνήσει τόσο”, ή ότι “είχαμε πει για περισσότερα κιλά”, άλλες φορές πάλι δεν έχουν να πληρώσουν και ζητάνε διευκολύνσεις στις πληρωμές, και ακόμα δεν είναι λίγες οι φορές, που κοιτάνε να σου υποβαθμίσουν το προϊόν για να το πάρουν φθηνότερα. Όλα αυτά για μένα, στην αρχή ήταν ένας πραγματικός Γολγοθάς, γιατί παράλληλα, είχα και τις υποχρεώσεις του νοικοκυριού, πλύσιμο μαγείρεμα, φροντίδα των παιδιών, φροντίδα του σπιτιού και χίλια δύο πράγματα. Κάθε λίγο και λιγάκι, έπαιρνα τον σύζυγο τηλέφωνο στο κινητό για να μου δώσει συμβουλές τι να κάνω. Τώρα τα φέρνω καλύτερα βόλτα, αφού έμαθα τους πελάτες και τα χούγια τους. Είναι μαγαζί η αποθήκη. Ορισμένες ημέρες όμως, η ταλαιπωρία είναι μεγάλη, αφού αναγκάζομαι να κατέβω και 3 φορές την ημέρα κάτω στην αποθήκη για να κανονίσω τις παραγγελίες. Περισσότερη είναι η ψυχολογική κούραση καθώς είχα 5 χρόνια να πάω καλοκαιρινές διακοπές. Μόνο πέρυσι κατάφερα να πάω με τα παιδιά 10 μέρες στην Αρκίτσα στην Εύβοια και αυτό γιατί ο άνδρας μου δεν έκανε πολλά δρομολόγια με το φορτηγό,

μιας και η παραγωγή τον προηγούμενο χρόνο δεν πήγε καλά. Έτσι αφού δεν είχαμε πολύ δουλειά, κάθισε εκείνος με τους εργάτες στο χωράφι και στην αποθήκη και εγώ έφρυγα με τα παιδιά διακοπές ».

Από την παράθεση των εθνογραφικών παραδειγμάτων που προηγήθηκε, θα έλεγε κανείς, ότι σύμφωνα με τα νέα δεδομένα της απασχόλησης των μεταναστών τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των κατοίκων της κοινότητας, αναδείχθηκαν αρκετά σημαντικές πτυχές που χαρακτηρίζουν το σημερινό πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας ορισμένων νοικοκυριών, στον βαθμό που αυτό σχετίζεται, αφενός με τις δυνατότητες εξωγεωργικής και παραγεωργικής απασχόλησης των μελών του νοικοκυριού, και αφετέρου, με τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των μελών τόσο στην αγροτική εκμετάλλευση όσο και στο αγροτικό νοικοκυριό. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα εθνογραφικά δεδομένα, ο οποιοσδήποτε θα συμφωνούσε ότι, η πολυάριθμη και φθηνή εργασία των μεταναστών σε αγροτικές δραστηριότητες, πράγματι, συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό στην αποδέσμευση των συμβοηθούτων μελών (σύζυγοι, κόρες, κλπ.) από εργασίες εξαιρετικά κουραστικές και χρονοβόρες, όπως για παράδειγμα η χειροσυλλογή. Ειδικότερα, όσον αφορά την περίπτωση των γυναικών, είναι ευδιάκριτη, σε ένα πρώτο επίπεδο, η αποχώρησή τους από τις συγκεκριμένες εργασίες και η περαιτέρω αποδέσμευσή τους απ' όλες σχεδόν τις γεωργικές δραστηριότητες των εκμεταλλεύσεων. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι αυτή η αποχώρηση των γυναικών δεν συνοδεύεται από μια επαγγελματική δραστηριοποίησή τους εντός της κοινότητας, όπως οι πρόσφατες τάσεις ανάληψης επιχειρηματικών πρωτοβουλιών από γυναίκες που παρατηρούμε σε άλλες αγροτικές περιοχές της Ελλάδας (π.χ. σε ορεινές και νησιωτικές). Εκλείπουν, κατά συνέπεια, από την κοινότητα νέες μορφές γυναικείας απασχόλησης, που συνήθως στρέφονται γύρω από τον αγροτουρισμό, τη βιολογική γεωργία, την παρασκευή παραδοσιακών προϊόντων, τη λαϊκή τέχνη κλπ., και οι οποίες, σύμφωνα με τη συλλογιστική της Ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής για την τοπική ανάπτυξη, μπορούν αφενός να συμβάλουν στην διατήρηση και ανάδειξη της τοπικής ιστορίας και κουλτούρας, και αφετέρου, ν' αποτελέσουν έναν ισχυρό πόλο ενίσχυσης της κοινωνικής και οικονομικής ζωής των περιοχών αυτών²²⁵. Η μη ύπαρξη αντίστοιχων γυναικείων

²²⁵ Στο πλαίσιο αυτό, η Ευρωπαϊκή αγροτική πολιτική έχει θεσμοθετήσει, μέσα από την συνειδητοποίηση του δημιουργικού ρόλου που μπορούν να διαδραματίσουν οι γυναίκες στην ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής των τοπικών αγροτικών κοινωνιών και συνολικότερα στην αγροτική ανάπτυξη, χρηματοδοτικά μέσα ενίσχυσης της γυναικείας απασχόλησης που εστιάζει σε εναλλακτικές μορφές επαγγελματική δράσης και στόχο την δημιουργική αξιοποίηση και ανάδειξη των

επαγγελματικών πρωτοβουλιών στην Δροσοπηγή αποδίδεται στο ιδιότυπο των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην περιοχή της κοινότητας, που χαρακτηρίζεται από το εντατικό μοντέλο παραγωγής που δεν επισύρει την ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών γεωργίας, όπως η παραγωγή βιολογικών προϊόντων. Σε συνδυασμό, δε, με την απουσία ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, την ανυπαρξία τουριστικών θελγέτρων και την έλλειψη πρώτων υλών για βιοτεχνικά προϊόντα δεν δημιουργούνται οι ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη ανάλογων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων από μέρους των γυναικών. Κατά συνέπεια, οι τάσεις αποδέσμευσης των γυναικών από τις χειρωνακτικές γεωργικές εργασίες, και η μερική ή πλήρης αποχώρησή τους από τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, αναγκαστικά συνοδεύονται από μια επαγγελματική κινητικότητα των νέων γυναικών εκτός κοινότητας, και προς απασχολήσεις στον τομέα των υπηρεσιών ή τις βιομηχανίες της περιοχής. Για τις μεγαλύτερες, δε, σε ηλικία γυναίκες συνοδεύονται από έναν περιορισμό του ρόλου τους αποκλειστικά σε δραστηριότητες του νοικοκυριού. Όμως, οι νέες διαμορφούμενες τάσεις αναδιάρθρωσης της γεωργίας στην περιοχή, δηλ., η απασχόληση πολυάριθμου εργατικού δυναμικού στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις και η στρεμματική αύξηση της καλλιεργήσιμης γης, δείχνουν να επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τις διαδικασίες οργάνωσης και λειτουργίας αρκετών αγροτικών νοικοκυριών, στον βαθμό που προέκυψαν νέες υποχρεώσεις για τα μέλη τους, και ειδικότερα για τις γυναίκες μέλη. Μήπως λοιπόν, μπορεί για άλλη μια φορά να γίνει λόγος για την συμπληρωματική σχέση μεταξύ μεταναστών και τεχνολογίας, με το σκεπτικό, ότι τώρα σχετίζονται αμφότερα, όχι με την διαδικασία εκσυγχρονισμού της γεωργίας, αλλά με μια διαδικασία (επανα)καταμερισμού της εργασίας και με τον (επανα)συσχετισμό των παραγωγικών σχέσεων που διαμορφώνονται μεταξύ των δύο φύλων στο αγροτικό νοικοκυριό και στην αγροτική εκμετάλλευση;

Μήπως η αξιοποίησή των μεταναστών στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις εμπεριέχει τα ψήγματα παλαιών, και ενίοτε οπισθοδρομικών και αναχρονιστικών μεθόδων και πρακτικών, που στο παρελθόν -μέσω της εισόδου των μηχανών στην παραγωγή- δέσμευσαν, εγκλώβισαν, περιόρισαν, και ίσως υπέταξαν την δημιουργική ικανότητα του γυναικείου εργατικού δυναμικού σε δραστηριότητες που έλαβαν χώρα αποκλειστικά στην σφαίρα του νοικοκυριού και της εκμετάλλευσης, εμποδίζοντας κατά συνέπεια, την αξιοποίησή του σε άλλους διαύλους δημιουργικής απασχόλησης

που θα συνέβαλαν με διαφορετικό και ίσως δημιουργικότερο τρόπο στην αγροτική ανάπτυξη²²⁶;

Μήπως τελικά, οι έννοιες της εκμηχάνισης και του εκσυγχρονισμού, ιδωμένες σε ένα διαφορετικό πλαίσιο από αυτό της στενά οικονομικοτεχνικής εξέλιξης της γεωργίας, δεν παραπέμπουν αναγκαστικά σε πρόοδο και ανάπτυξη όσον αφορά στις παγιωμένες πατριαρχικές δομές του αγροτικού κόσμου.

Καλούμαστε να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα λαμβάνοντας φυσικά υπ' όψιν το περιεχόμενο των εθνογραφικών παραδειγμάτων, αλλά και συνυπολογίζοντας αντίστοιχες συλλογιστικές και προσεγγίσεις άλλων μελετητών. Πράγματι, εστιάζοντας την προσοχή μας στην προετοιμασία, στο μαγείρεμα και στην κατανάλωση του φαγητού, δηλαδή σε μια βασική δραστηριότητα του καθημερινού βίου ορισμένων νοικοκυριών η οποία διαδραματίζεται, τόσο στην κουζίνα της οικίας, όσο και στην αγροτική εκμετάλλευση, διαπιστώνουμε, όχι μόνο την μη απομάκρυνση των συγκεκριμένων γυναικών από τις γεωργικές εργασίες και την μη πλήρη αποδέσμευσή τους από την εκμετάλλευση, αλλά και τον περαιτέρω εγκλωβισμό τους στην οικιακή σφαίρα του νοικοκυριού. Θα περίμενε κανείς λοιπόν, ότι η απασχόληση των μεταναστών η οποία σχετίζεται άμεσα με την μεγάλη στροφή προς το εντατικό μοντέλο γεωργίας στην κοινότητα και στην ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων στην παραγωγή, θα συνέτεινε στην πλήρη αποδέσμευση των γυναικών από δραστηριότητες, που σχετίζονταν με την όλη λειτουργία της αγροτικής εκμετάλλευσης. Τουναντίον, η παραπάνω εξέλιξη επέδρασε αρνητικά για ορισμένες γυναίκες, στον βαθμό που αυτές χρησιμοποιήθηκαν ως το «κρυφό/αθέατο μέσο», για την μείωση του κόστους παραγωγής μέσω της συμβολής τους στην ημερήσια αποζημίωση του εργατικού δυναμικού της εκμετάλλευσης. Όπως πολύ χαρακτηριστικά ανέφερε η κυρία Παναγιώτα, η καθημερινή σίτιση 5 εργατών της εκμετάλλευσης ως μέρος της αμοιβής τους, αντιστοιχεί σε 5 ευρώ επί του συνολικού

γεωργία, τοπική αρχιτεκτονική, κλπ.). Ι. Γιδάρκου, (1999: 189-216)

²²⁶ Στο σημείο αυτό, προκύπτει μια μεγάλη συζήτηση για την δυνατότητα διαμόρφωσης ισότιμων ευκαιριών μεταξύ των φύλων, τόσο στην γεωργική παραγωγική δραστηριότητα, όσο και στην αγροτική ανάπτυξη γενικότερα. Τα ζητήματα αυτά εμπεριέχουν και διαστάσεις που σχετίζονται με τις πατριαρχικές δομές της γεωργίας και γενικότερα της κοινωνίας, τις περιφερειακές κοινωνικοοικονομικές δραστηριότητες, τις θεσμικές και νομοθετικές παρεμβάσεις κλπ. Είναι φανερό ότι πρόκειται για ένα μεγάλο ζήτημα, το οποίο δεν εντάσσεται στην προβληματική της παρούσας μελέτης. Κατά συνέπεια, θα εστιάσουμε μόνο στην επίδραση που μπορεί να έχει το εργατικό δυναμικό των μεταναστών, στην διαμόρφωση των παραγωγικών σχέσεων, και του καταμερισμού εργασίας για τα μέλη της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Περισσότερα για το ζήτημα της ίσης ή άνισης διαμόρφωσης ευκαιριών μεταξύ των φύλων στον αγροτικό χώρο, βλέπε σχετικά, Α. Γ. Παπαδόπουλος, «Μελέτη ισότητας ευκαιριών Ανδρών – Γυναικών, και αγροτική ανάπτυξη. ΕΚΚΕ, 2000».

τους μεροκάματου που είναι 20 ευρώ. Με αυτόν τον τρόπο, εξοικονομούνται καθημερινά 25 ευρώ, ήτοι 750 ευρώ τον μήνα. Αυτό σημαίνει, ότι το αγροτικό νοικοκυριό (ως οικονομική και οικιακή μονάδα) αποφεύγει την απώλεια ενός σημαντικού εισοδήματος, της τάξης των 3.000 ευρώ περίπου, κατά την θερινή περίοδο, (Ιούνιος-Σεπτέμβριος), γεγονός που συμβάλει καθοριστικά, όχι μόνο στην ενίσχυση των δυνατοτήτων του για την επιβίωση και αναπαραγωγή του, αλλά και κατ' επέκταση στην διαμόρφωση ευοίωνων προοπτικών για την αναπαραγωγή της ίδιας της αγροτικής εκμετάλλευσης²²⁷. Πράγματι αυτό επιτυγχάνεται, στον βαθμό που αυτό το ποσό, προστίθεται στο επενδυμένο κεφάλαιο σε μέσα παραγωγής (στην περίπτωση του κυρ Στάθη το κοπτικό μηχάνημα). Το τίμημα, όμως, για αυτήν την διττή αναπαραγωγή είναι η μεγάλη εργασιακή φόρτιση της γυναίκας, η οποία υποχρεώνεται, όχι μόνο να επωμιστεί το βάρος μιας χρονοβόρας διαδικασίας (μαγείρεμα) δεσμεύοντάς την για ένα μεγάλο μέρος της ημέρας στο νοικοκυριό της, αλλά και επιβαρύνοντάς την περαιτέρω με εργασίες εντός και εκτός νοικοκυριού για όλο σχεδόν τον χρόνο. Έτσι για παράδειγμα, προκειμένου εκείνη να αντεπεξέλθει στις αυξημένες ανάγκες αυτοκατανάλωσης (οι οποίες στους θερινούς μήνες δεν περιορίζονται στα 4 άτομα του νοικοκυριού, αλλά στα 9 συνυπολογίζοντας και τους μετανάστες), αναγκαστικά αύξησε αισθητά, σε σχέση με το παρελθόν, την προσωπική της εργασία σε γεωργικές και άλλες δραστηριότητες που σχετίζονται είτε με την δυναμική επανεργοποίηση του λαχανόκηπου της, είτε με την φροντίδα οικόσιτων και άλλων ζώων (πουλερικών, αιγοπρόβατα, χοίρους κλπ), είτε με την προετοιμασία και παρασκευή προϊόντων αυτοκατανάλωσης, (τυρί, ψωμί, κλπ).

Επομένως, εάν κάποτε η εκμηχάνιση της γεωργίας συνέβαλε στον περιορισμό της γυναικείας χειρονακτικής εργασίας, (με συνέπεια την αποχώρηση των γυναικών από την άμεση παραγωγική διαδικασία) και στην όξυνση των διακρίσεων ανάμεσα στον άνδρα και στην γυναίκα, μέσα από τον διαχωρισμό τους σε εξειδικευμένες δραστηριότητες, ανάλογα με το πεδίο δράσης²²⁸ (μηχανήματα + γεωργική παραγωγή

²²⁷ Κατά συνέπεια, αποδεικνύεται για άλλη μια φορά ότι το αγροτικό νοικοκυριό και η γεωργική εκμετάλλευση, όχι μόνο δεν μπορούν να διακριθούν μεταξύ τους, αλλά αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία μέσω των αλληλοεπικαλυπτόμενων λειτουργιών που επιτελούν με στόχο την εκατέρωθεν εύρυθμη λειτουργία και αποτελεσματική αποδοτικότητά τους.

²²⁸ Η Μ. Stratigaki, (1988: 248-262), σε σχέση με το ζήτημα της συμμετοχής των γυναικών στην αγροτική ανάπτυξη μέσα από την απασχόλησή τους στην οικογενειακή εκμετάλλευση αναφέρει, ότι η εκμηχάνιση της γεωργίας οδήγησε στον διαχωρισμό των εργασιών σε ανδρικές που εξειδικεύονται στην γεωργική παραγωγή, και απαιτούν, μυϊκή δύναμη, τεχνικές δεξιότητες, κλπ, και σε γυναικείες που εξειδικεύονται στην αναπαραγωγή του νοικοκυριού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ένταση των

= ανδρική εργασία, αναπαραγωγή νοικοκυριού = γυναικεία εργασία) σήμερα, ένας άλλου είδους εκσυγχρονισμός της γεωργίας, που βασίζεται όχι στην εκμηχάνιση, αλλά στην απασχόληση εκατοντάδων μεταναστών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις της κοινότητας, αποδεικνύεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, περαιτέρω δεσμευτικός για την θέση της γυναίκας στο νοικοκυριό, ενισχύοντας τις παραπάνω διακρίσεις. Παράλληλα, όμως, αυτός ο ίδιος συντελεστής της αγροτικής αναδιάρθρωσης (μετανάστες) συμβάλλει καθοριστικά και στην ένταση των ήδη διαμορφωμένων ανισοτήτων²²⁹, και που αφορούν στην φύση της γυναικείας εργασίας στην οικογενειακή εκμετάλλευση, καθώς οι γυναίκες, δεν επιφορτίζονται πια μόνο με την απλή αναπαραγωγή του νοικοκυριού, ούτε με την απλή παρασκευή και παραγωγή προϊόντων αυτοκατανάλωσης για τα μέλη του νοικοκυριού, αλλά κυρίως με την διευρυμένη και εντατική τους εργασία σε δραστηριότητες ιδιοπαραγωγής για να καλύψουν τις νέες διατροφικές ανάγκες των εργατών, με άμεσο στόχο την μείωση του κόστους παραγωγής της αγροτικής εκμετάλλευσης. Άρα θα μπορούσαμε να μιλήσουμε ουσιαστικά, και για έναν επιπλέον εργασιακό εγκλωβισμό της γυναίκας, μέσα από την διαμόρφωση μιας τρίτης υποχρεωτικής δέσμευσής της (άμεση μείωση του κόστους παραγωγής) που οδηγεί σε μια περαιτέρω περιχαράκωση της απασχόλησής της και σε μια διεύρυνση του φόρτου εργασίας της, που χαρακτηρίζει τον ήδη επιβαρημένο από διακρίσεις (καταμερισμός εργασίας) και ανισότητες (άνισες σχέσεις παραγωγής) ρόλο της. Εάν σε όλα αυτά, προσθέσει κανείς και το αυξημένο ενδιαφέρον, ή γιατί όχι, και την αγωνία που εκδηλώνει η γυναίκα (όπως η κυρία Ευαγγελία) για την όσο το δυνατό μεγαλύτερη ικανοποίηση των διατροφικών απαιτήσεων των εργατών με σκοπό την δέσμευσή τους στην εκμετάλλευση σε κρίσιμες περιόδους έλλειψης εργατικών χεριών, τότε καταλαβαίνουμε ότι η επιβάρυνση της γυναίκας είναι και μεγαλύτερη και πολυδιάστατη (π.χ. ψυχολογική). Και όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει η Κυρία Ευαγγελία:

«Θα περίμενε κανείς πως με τους ξένους θα ξαλαφρώναμε λίγο εμείς οι γυναίκες. Εντάξει αλήθεια είναι ότι δεν πάμε να δουλέψουμε στα χωράφια πια. Καμία γυναίκα δεν πάει. Αλλά υπάρχουν όμως νοικοκυριά που δεν τα φέρνουν εύκολα βόλτα με τα χρήματα.

διακρίσεων εις βάρος των γυναικών μέσα από την περιθωριοποίησή τους στην σφαίρα του αγροτικού νοικοκυριού.

²²⁹ Για το ίδιο ζήτημα, η Α. Γουρδομιχάλη, (1986: 213-220), αναφέρει, ότι παράλληλα με την αποκλειστική δραστηριοποίηση των γυναικών στην αναπαραγωγή του νοικοκυριού, επιφορτίζονται ακόμα περισσότερο στην αγροτική εκμετάλλευση με την ανάληψη πρακτικών αυτοκατανάλωσης που διευκολύνουν την επιβίωση του νοικοκυριού σε εποχές δυσμενών οικονομικών συνθηκών. Αυτή η επιπλέον δέσμευση είναι που διαμορφώνει στην πραγματικότητα και μια άνιση κατανομή της εργατικής δύναμης στην διαμόρφωση των παραγωγικών σχέσεων, στην οικογενειακή εκμετάλλευση.

Κάθε νοικοκυριό κοιτάει πως θα εξοικονομήσει χρήματα. Έτσι και εγώ προσπαθώ να βοηθήσω με το μαγείρεμα. Είναι τυραννία όμως να είσαι τις μέρες του καλοκαιριού συνέχεια στην κουζίνα και να μαγειρεύεις για τους εργάτες. Όταν εγώ μαγειρεύω, άλλες συγχωριανές μου καβαλάνε το αυτοκίνητό τους και πάνε για καφέ στην Θήβα ή για ψώνια στην Αθήνα. Ε, μετά εγώ να μην αισθάνομαι μειονεκτικά και αδικημένη;».

Θα μπορούσε επομένως να υποστηρίξει κανείς, ότι υπό το πρίσμα του συσχετισμού των εργασιακών σχέσεων μεταξύ των μελών τόσο στην οικιακή σφαίρα, όσο και στην αγροτική εκμετάλλευση και σύμφωνα με τα νέα δεδομένα της γεωργικής αναδιάρθρωσης και του γεωργικού εκσυγχρονισμού, επίκεντρο των οποίων είναι η εκτεταμένη μισθωτή εργασία αλλοδαπών, αναδύεται, για άλλη μια φορά, ο ευέλικτος χαρακτήρας της γυναικείας απασχόλησης, της οποίας οι ποικιλόμορφες εκφάνσεις συμβάλουν τα μέγιστα, τόσο για την αναπαραγωγή της οικογενειακής εκμετάλλευσης όσο και για την αναπαραγωγή του αγροτικού νοικοκυριού. Η απασχόληση των γυναικών σε ένα δεύτερο επίπεδο -όχι στην εκμετάλλευση αλλά στο νοικοκυριό μέσω της αυτοκατανάλωσης- έρχεται τελικά να λειτουργήσει υποστηρικτικά της απασχόλησης των μεταναστών. Με άλλα λόγια, θα συμπληρώναμε, ότι τελικά αυτή η νέα μορφή αναδιάρθρωσης της γεωργίας, (πληθώρα εργατικών χεριών που συμβάλλουν όπως δείξαμε στον εκσυγχρονισμό των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην κοινότητα), δεν συνδέεται απαραίτητα και με μια αντίστοιχη πρόοδο στον τομέα καταμερισμού της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων, στο βαθμό που να άρει προηγούμενες διακρίσεις και ανισότητες. Αντίθετα, σε ορισμένες περιπτώσεις, όχι μόνο δεν διευκόλυνε την αποδέσμευση της γυναίκας από γεωργικές δραστηριότητες, αλλά συνέβαλε και στην διαμόρφωση νέων δυσμενών συνθηκών που δέσμευσαν και εγκλώβισαν την γυναίκα σε εργασίες οι οποίες, σε σχέση με τις κυρίαρχες μηχανικές και χειρωνακτικές της παραγωγικής διαδικασίας, μπορεί να μην είναι ορατές και αναγνωρίσιμες, αλλά τελικά αποδεικνύονται κεντρικής σημασίας για την προσοδοφόρα αποτελεσματικότητα της εκμετάλλευσης..

Βεβαίως θα πρέπει να επισημανθεί, ότι οι περιπτώσεις στις οποίες έχουμε αναφερθεί, καθ' οιονδήποτε τρόπο δεν συνιστούν αντιπροσωπευτικές τάσεις που να χαρακτηρίζουν την καθολική λειτουργία και οργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών στην κοινότητα. Είναι όμως ενδεικτικές, στον βαθμό που αναδεικνύουν τις διαφορετικές ταχύτητες των δυνατοτήτων οργανωτικής προσαρμογής τους, στις νέες και συνεχώς μεταβαλλόμενες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που κάθε φορά επικρατούν.

Αυτό εξάλλου προκύπτει, και από τον τρόπο με τον οποίο επιλέγεται να χρησιμοποιηθεί η εργατική δύναμη των μελών ενός άλλου νοικοκυριού στην κοινότητα, όπως αυτό της Μαρίνας και του συζύγου της. Σε αυτήν την περίπτωση, η νοικοκυρά, δεν επιδίδεται στην πρακτική προσφοράς φαγητού στους εργάτες, με σκοπό την μείωση του κόστους παραγωγής, γιατί προφανώς η παραγωγική και υποδομική δυναμικότητα της συγκεκριμένης οικογενειακής εκμετάλλευσης είναι μεγαλύτερη από τις προηγούμενες δύο, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε, και η μορφή του εκσυγχρονισμού της (μετανάστες) επιφέρει διαφορετική χάραξη στρατηγικών σχετικά με τον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των δύο φύλων. Πράγματι, εδώ οι ανάγκες που προκύπτουν είναι αρκετά διαφορετικές, και απαιτούν την διαμόρφωση άλλων πρακτικών, επίκεντρο των οποίων είναι μια διαφορετικής μορφής γυναικείας εργασίας καθ' όλα απαραίτητη για την εύρυθμη και αποδοτική λειτουργία της οικογενειακής επιχείρησης. Σε αυτήν λοιπόν την περίπτωση, το εργατικό δυναμικό των μεταναστών της εκμετάλλευσης επιδρά διαφορετικά στην χάραξη κάποιων άλλων στρατηγικών από τα μέλη του. Πράγματι η άφθονη και φθηνή εργασία των μεταναστών αποδεσμεύει τον σύζυγό της από την υποχρέωση της καθημερινής και πολύωρης παρουσίας του στο χωράφι, και του επιτρέπει την ανάληψη εμπορικών δραστηριοτήτων (δρομολόγια με φορτηγό ψυγείο) για την καλύτερη και αποδοτικότερη προώθηση των προϊόντων του και την εύρεση νέων αγορών. Η φύση της εκμετάλλευσης, όμως, είναι τέτοια που χαρακτηρίζεται και από μια καθημερινή διασύνδεση της με τις δυνάμεις της ευρύτερης αγοράς και γι' αυτό τον λόγο, αρκετά συχνά, απαιτείται μια άρτια και οργανωτική γραφειοκρατική διαχείριση. Την υποχρέωση αυτή καλύπτει η Μαρίνα, η οποία αναγκάζεται να είναι παρούσα σε όλες εκείνες τις δραστηριότητες που αφορούν τις εμπορικές και χρηματικές συναλλαγές της οικογενειακής εκμετάλλευσης με εξωκοινοτικούς παράγοντες (π.χ. εμπόρους νωπών προϊόντων, επιχειρηματίες εστιατορίων κλπ.). Η εργασία της λειτουργεί πολλαπλασιαστικά και ενισχύει την ευελιξία της οικογενειακής επιχείρησης, καθώς φαίνεται, να παίζει καθοριστικό ρόλο στο να διατηρεί η εκμετάλλευση την επαφή της, τόσο με την αγορά αγροτικών προϊόντων όσο και με τον εμπορικό τομέα, παρέχοντας, την ίδια στιγμή, την δυνατότητα στον σύζυγο να αναζητήσει, άλλους επιχειρηματικούς δίαυλους με στόχο την διεύρυνση των παραγωγικών και εμπορικών δυνατοτήτων της οικογενειακής εκμετάλλευσης και άρα την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητάς της. Είναι φανερό ότι στην συγκεκριμένη περίπτωση, δεν μιλάμε για μια εργασία χαμηλής κοινωνικής θέσης, καθώς αυτή δεν έχει σχέση με την

χειρωνακτική γεωργική εργασία, ούτε με την περιορισμένη παραγωγική δραστηριότητα, ούτε με την παραγωγή για αυτοκατανάλωση, αλλά έχει να κάνει με την αποτελεσματική γραμματειακή υποστήριξη των παραπάνω συναλλαγών. Τελικά όμως, αποδεικνύεται εξίσου δεσμευτική για την γυναίκα στον βαθμό που εκείνη αναγκάζεται να είναι παρούσα, καθ' όλη την κρίσιμη περίοδο της παραγωγικής διαδικασίας του καλοκαιριού, μοιράζοντας τον χρόνο της, ανάμεσα στις υποχρεώσεις του νοικοκυριού και στις υποχρεώσεις του μαγαζιού, όπως πολύ χαρακτηριστικά ονομάζει τις συναλλαγές που λαμβάνουν χώρα στην αποθήκη, αποκλείοντάς την τελικά και από βασικές ψυχαγωγικές δραστηριότητες (διακοπές)²³⁰.

Καταλήγοντας, η ανάλυση των παραπάνω δεδομένων μας επιτρέπει να διατυπώσουμε ένα βασικό συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει από μια σύγχρονη τάση που χαρακτηρίζει σήμερα τον αγροτικό χώρο και αφορά στην απασχόληση χιλιάδων οικονομικών μεταναστών. Καταρχήν, θα μπορούσε να γίνει λόγος για τον πολυσύνθετο και πολυλειτουργικό ρόλο των ξένων εργατών στην κοινότητα της Δροσοπηγής, κάτι που άλλωστε φάνηκε στην προηγούμενη υποενότητα. Το ενδιαφέρον όμως είναι, ότι η παρουσία του ευέλικτου αυτού εργατικού δυναμικού και η απασχόλησή του στις εκμεταλλεύσεις των παραγωγών της κοινότητας προκαλεί, εκτός των άλλων, και την ενεργοποίηση μιας άλλης «εργατικής δύναμης σε εφεδρεία» (γυναίκες) που χαρακτηρίζεται, επίσης, από μια αντίστοιχη πολυσυνθετότητα και πολυλειτουργικότητα, η οποία είναι ευθέως ανάλογη, τόσο της πολυμορφίας και της πολύπλοκης δομής που χαρακτηρίζουν τις διαφορετικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις, όσο και των διαφορετικών οικονομικοκοινωνικών προτεραιοτήτων που θέτουν, και των στρατηγικών που χαράζουν τα μέλη διαφορετικών αγροτικών νοικοκυριών²³¹. Η αλληλεπίδραση και η άρρηκτη σχέση μεταξύ των δύο αυτών εργατικών δυναμικών (μετανάστες-γυναίκες) εμπεριέχει

²³⁰ Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει η Ι. Γιδάρáκου, (1996: 464), στο πλαίσιο του γεωργικού εκσυγχρονισμού, και της αναδιάρθρωσης της παραγωγικής διαδικασίας, η γυναίκα αγρότισσα «δεν αποκόβεται από την παραγωγή, αλλά μεταβάλλεται σε δύναμη εφεδρείας, σε all purpose εργατική δύναμη, γεγονός που την κάνει λιγότερη ορατή στο πεδίο της εργατικής δύναμης μιας και οι εργασίες που εκτελεί πέφτουν έξω από τις καθιερωμένες μετρήσεις του χρόνου απασχόλησης. Η θέση της στην οικογενειακή εκμετάλλευση υπαγορεύεται από στρατηγικούς σκοπούς της εκμετάλλευσης και, ιδιαίτερα στον τομέα της παραγωγής, συνδέεται με την ανάγκη εξυπηρέτησης απαιτήσεων που απορρέουν από τις εργασιακές ανάγκες και υποχρεώσεις του συζύγου, παρά από τις προσωπικές της ικανότητες». Βλ. επίσης, Shortall, S. (1992)

²³¹ Σχετικά με τα ποικιλόμορφα διαρθρωτικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που εντοπίζονται στον ελληνικό αγροτικό χώρο, και των αντίστοιχων οργανωτικών προσαρμογών, ευέλικτων κατευθύνσεων και στρατηγικών επιλογών που αναλαμβάνονται από τα μέλη τους, βλέπε ενδεικτικά, Α. Μωυσίδης, (1994: 79-83, και Κ. Τσιμπούκας - Σ. Τσουκαλάς, (1999: 157-201).

τελικά την δυναμική επικυριαρχία της μιας, έναντι της άλλης, καθώς η απασχόληση των μεταναστών, αποτελεί σε ορισμένες περιπτώσεις, την γενεσιουργό αιτία διαμόρφωσης δυσμενέστερων και δεσμευτικότερων εργασιακών συνθηκών για τις γυναίκες στην οικογενειακή εκμετάλλευση.

Κατά συνέπεια το ερώτημα, το οποίο έχει ήδη τεθεί από άλλους μελετητές²³², και αφορά στο κατά πόσο τελικά η είσοδος των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία και γενικά ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας, «μπορεί πράγματι να σημαίνει έξοδο της γυναίκας από την γεωργική εργασία ή αλλαγή στις συνθήκες συμμετοχής της;», όχι μόνο βρίσκεται σε ισχύ, αλλά τα παραπάνω δεδομένα μας επιτρέπουν αφενός, να το επαναδιατυπώσουμε λίγο διαφορετικά, και αφετέρου, να δώσουμε και μια διαφορετική απάντηση πέρα από τις αναμενόμενες. Σε απάντηση, λοιπόν, στο κατά πόσο η απασχόληση ξένου εργατικού δυναμικού, ως μια διαφορετική μορφή εκσυγχρονισμού της εκμετάλλευσης ευνοεί την αποδέσμευση των γυναικών από γεωργικές δραστηριότητες, θα έλεγε κανείς, ότι η γυναικεία εργασία όχι μόνο παραμένει ενεργή και άκρως σημαντική για την μείωση του κόστους παραγωγής της εκμετάλλευσης και την αποτελεσματικότερη λειτουργία της, αλλά ο συγκεκριμένος εκσυγχρονισμός συμβάλλει, σε ορισμένες περιπτώσεις, στην δυναμική επανεμφάνιση των γνώριμων γυναικείων ενασχολήσεων στην γεωργία.. Ενδεικτικά αναφέρουμε την εκτροφή ζώων, τη φροντίδα του οικογενειακού λαχανόκηπου, την παραγωγή προϊόντων αυτοκατανάλωσης του νοικοκυριού (σε σχέση με τους μετανάστες θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε διευρυμένη αυτοκατανάλωση) που θεωρητικά θα πίστευε κανείς ότι σε μια εκσυγχρονισμένη γεωργία, που παίρνει την μορφή καπιταλιστικής επιχείρησης, έχουν πάψει πια να υφίστανται²³³. Τουναντίον είναι αυτή η μορφή του εκσυγχρονισμού (χειρονακτική εργασία και τεχνολογία) που τις κάνει, σε ορισμένες περιπτώσεις, να λειτουργούν υποστηρικτικά στην απασχόληση των μεταναστών. Έτσι, οι γυναίκες αγροτική απασχόληση όχι μόνο επανέρχεται δυναμικά στο προσκήνιο, αλλά φαλκιδεύει και τις όποιες δυνατότητες των γυναικών για άρση παλαιών διακρίσεων και ανισοτήτων. Παράλληλα ευνοεί την ανάδειξη νέων αναγκών απασχόλησης (γραμματειακή υποστήριξη εκμετάλλευσης) που αποβαίνουν εξίσου δεσμευτικές για το γυναικείο φύλο.

²³² Ι. Γιδάρáκου, ο.π. 457

5.4. Σύνοψη

Στο κεφάλαιο αυτό, επιχειρήσαμε να σκιαγραφήσουμε, με όσον το δυνατό περισσότερα εθνογραφικά παραδείγματα, αλλά και από την ανάλυση που προηγήθηκε, ένα μέρος από την διαμορφούμενη κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα που επικρατεί σήμερα στην Δροσοπηγή, και χωρίς φυσικά να εξαντλήσουμε όλο το φάσμα των πτυχών της καθημερινότητας των κατοίκων της. Αναφερθήκαμε σε δύο βασικές, κατά την άποψή μας, διαστάσεις αυτής της πραγματικότητας, που σχετίζονται άμεσα με την επίδραση που ασκεί η παρουσία και η απασχόληση των εκατοντάδων μεταναστών εργατών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις της κοινότητας.

Η πρώτη διάσταση, είχε να κάνει με τον εκσυγχρονισμό και την ανασύνθεση της παραγωγικής διαδικασίας μέσα από τις ευδιάκριτες αλλαγές που εντοπίζονται τόσο στην γεωργική παραγωγή όσο και στις νέες μεθόδους οργάνωσης και διαχείρισης των εκμεταλλεύσεων. Καθοριστικό παράγοντα της διαμόρφωσης αυτών των εξελίξεων αποτέλεσε η άφθονη και φθηνή εργατική δύναμη που πρόσφεραν οι μετανάστες την τελευταία 15ετία, οι οποίοι τελικά, και σε συνδυασμό με τις περιρρέουσες -εθνικές και υπερεθνικές- τεχνολογικές, οικονομικές και εμπορικές επιρροές φαίνεται ότι όχι μόνο δεν αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα εκμηχανισμού ή εκσυγχρονισμού της εκμετάλλευσης, αλλά πολλές φορές είναι εκείνοι που ευνοούν την εισαγωγή αποτελεσματικών τεχνολογικών συστημάτων. Παράλληλα, συμβάλλουν περαιτέρω στην ενσωμάτωση της εκμετάλλευσης στο σύστημα της αγοράς και του εμπορίου, όπως και στην διαμόρφωση και υιοθέτηση ευέλικτων μορφών οργανωτικής διαχείρισης, εξίσου αποτελεσματικών για την διαδικασία αναδιάρθρωσης, στον βαθμό που μπορούμε πλέον να μιλάμε, για την άρρηκτη και συμπληρωματική σχέση μεταναστών και σύγχρονης τεχνολογίας. Η συμπληρωματική αυτή σχέση ήταν και η αιτία που σε ορισμένες περιπτώσεις ευνόησε την ανάδυση δυναμικών παραγωγών που μέχρι τότε διέθεταν περιορισμένες παραγωγικές δυνατότητες, λόγω του μικρού μεγέθους της εκμετάλλευσης, και του διαθέσιμου κεφαλαίου επένδυσης. Αναφερθήκαμε επίσης, στην σημαντική συμβολή των μεταναστών στην διαδικασία ενίσχυσης της κοινωνικοοικονομικής συνοχής της

²³³ Ι. Γιδάρáκου, (1999: 192)

κοινότητας, καθώς η εργατική τους δύναμη, έδωσε την δυνατότητα σε ανθρώπους που έχουν αποχωρήσει από την κοινότητα να αξιοποιήσουν ορισμένες από τις πατρογονικές εκτάσεις τους, μέσα από διάφορες μορφές διαχείρισης, (από απόσταση), των εκμεταλλεύσεών τους.

Στη δεύτερη διάσταση της ανάλυσής μας, αποδεχόμενοι την απασχόληση των μεταναστών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις της κοινότητας ως μια διαφορετική μορφή εκσυγχρονισμού ή και ως μια συμπληρωματική διάσταση του εκμηχανισμού της γεωργίας, εστιάσαμε στην επίδραση αυτής της συμπληρωματικότητας, τόσο στην διαδικασία καταμερισμού της εργασίας, όσο και στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι συσχετισμοί στις παραγωγικές σχέσεις μεταξύ των φύλων στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Παράλληλα, με την συμβολή των μεταναστών στον εκσυγχρονισμό των εκμεταλλεύσεων, εντοπίστηκε και μια δυναμική επανενεργοποίηση παλαιών μεθόδων και πρακτικών, (όπως το μαγείρεμα για το εργατικό δυναμικό της εκμετάλλευσης, παρασκευή προϊόντων αυτοκατανάλωσης, κλπ), που για ορισμένα αγροτικά νοικοκυριά αποδεικνύονται εξαιρετικά αποτελεσματικές και συμφέρουσες, στον βαθμό που επιδρούν άμεσα στην μείωση του κόστους παραγωγής στην αγροτική εκμετάλλευση. Ουσιαστικά, σε ορισμένες περιπτώσεις, διευρύνθηκαν οι υποχρεώσεις του αγροτικού νοικοκυριού οι οποίες, όπως δείξαμε, αναλήφθηκαν σε σημαντικό βαθμό από την εργασία των γυναικών, γεγονός που συνέβαλε στην διαμόρφωση δυσμενέστερων και δεσμευτικότερων εργασιακών συνθηκών για αυτές, αποδυναμώνοντας τις όποιες προοπτικές άμβλυνσης, τόσο των άνισων σχέσεων παραγωγής, όσο και των διακρίσεων στον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των φύλων. Σε αυτές τις περιπτώσεις, το εργατικό δυναμικό των μεταναστών όχι μόνο δεν απενεργοποίησε την εργασία των γυναικών, όχι μόνο δεν συνέβαλε στην πλήρη αποχώρησή τους από την γεωργική εκμετάλλευση, όχι μόνο δεν συνέλεξε στον περιορισμό της συμμετοχής της στην παραγωγική διαδικασία, αλλά αποτέλεσε την κύρια αιτία ένταξής τους στις παραπάνω δραστηριότητες, με διαφορετική μορφή και με επαχθέστερους όρους. Τέλος, δείξαμε ότι για τις διαφορετικές ανάγκες κάποιων οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, η απασχόληση των μεταναστών συνέβαλε στην ανάδειξη άλλων μορφών απασχόλησης των γυναικών, (π.χ. γραμματειακή/διαχειριστική υποστήριξη εκμετάλλευσης), που μπορεί να μην χαρακτηρίζονται από τον κοπιαστικό χειρωνακτικό χαρακτήρα τους, αλλά εμπεριέχουν τον ανάλογο βαθμό χρονικής επιβάρυνσης και καταπόνησης για την γυναίκα.

Σε γενικές γραμμές έγινε μια προσπάθεια, μέσα από αυτές τις διαστάσεις, να αναδειχθεί το σημερινό πλαίσιο των κοινωνικοοικονομικών επιδράσεων που προκύπτουν από την απασχόληση των μεταναστών εργατών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των παραγωγών. Ταυτόχρονα όμως, μπορεί να υποστηριχτεί ότι αυτό αποτελεί και ένα υπόβαθρο άρθρωσης των διαπροσωπικών σχέσεων και της αμοιβαίας διείσδυσης διαφορετικών κόσμων που συγκροτούν οι ντόπιοι, οι μετανάστες, οι εξωαγροτικοί και εξωκοινοτικοί παράγοντες, κλπ. Κατά συνέπεια, παράλληλα με την κοινωνικοοικονομική διάσταση αυτού του πλαισίου, έχει ξεχωριστή σημασία να αναδυθεί η αξία και το βαθύτερο νόημα που το χαρακτηρίζει, καθώς σε αυτό εμπεριέχονται ποικιλόμορφες διαστάσεις των ανθρώπινων σχέσεων που αρθρώνονται καθημερινά σε όλους εκείνους τους κοινοτικούς και εξωκοινοτικούς χώρους, (γεωργικές εκμεταλλεύσεις, οικίες, καφενεία, ταβέρνες, κεντρική πλατεία, παντοπωλεία, ευρύτερη αγορά, Σούπερ Μάρκετ, κλπ), όπου ξετυλίγεται το νήμα του κοινωνικού και οικονομικού γίγνεσθαι της κοινότητας και της ευρύτερης κοινωνίας.

Οι παραπάνω προβληματισμοί, δίνουν το έναυσμα για την διερεύνηση της μεταβατικότητας και των ανακατατάξεων που χαρακτηρίζει την καθημερινή ζωή των Δροσοπηγιωτών. Το νοηματοδοτικό περιεχόμενο των κοινωνικών τους συμπεριφορών, η ιδιαίτερη κουλτούρα που διέπει τις διαπροσωπικές τους σχέσεις, η συμβολικότητα των όποιων συνδιαλλαγών τους, οι ανθρώπινες εμπειρίες τους, οι εκάστοτε διαδικασίες επιβολής ή άρσης «συνόρων» μεταξύ αυτών και των άλλων, (μεταναστών, εμπόρων, στελεχών πολυεθνικών, κλπ), οι δεσμεύσεις ή αποδεσμεύσεις τους από συλλογικές αρχές και κανόνες του χθες που συνυπάρχουν, ή συγκρούονται με τις σύγχρονες κοινωνικές αξίες του σήμερα, και όλα όσα συνθέτουν την περιπέτεια της καθημερινότητάς τους, αποτελούν τις μικρές ανεπαίσθητες ζωογόνες πνοές, ενός καθ' όλα «ζωντανού» οργανισμού, που είναι η αγροτική κοινότητα. Η δυναμική των επιμέρους μερών, συνεπάγεται και την δυναμική του όλου, και είναι αυτή η δυναμική τελικά, που χαρακτηρίζει την αλληλοεξαρτώμενη -και κάθε φορά υπό διαμόρφωση- σχέση της αγροτικής κοινότητας με την σύγχρονη περιρρέουσα εγχώρια και παγκόσμια κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα.

Το πολιτισμικό περιεχόμενο της δυναμικής, των τρόπων συμπεριφοράς και των διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των δρώντων υποκειμένων, που σκιαγραφήσαμε ήδη στους παραπάνω βασικούς προβληματισμούς, θα διερευνήσουμε αμέσως στο επόμενο κεφάλαιο.

6. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ, ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΟΔΟΠΟΡΙΚΟ ΤΩΝ ΣΥΜΒΙΩΤΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

6.1. Το ζήτημα

Οι μετανάστες, ως εργάτες γης στις εκμεταλλεύσεις της Δροσοπηγής, συγκροτούν ένα ανθρώπινο δυναμικό το οποίο, ανεξάρτητα από οποιασδήποτε συνεισφοράς του στην παραγωγική διαδικασία και στον γεωργικό εκσυγχρονισμό, επηρεάζει άμεσα και την καθημερινή ζωή των παραγωγών. Πράγματι, σε αρκετές περιπτώσεις η συμβίωση ντόπιων και αλλοδαπών χαρακτηρίζεται από την ενεργοποίηση ποικίλων αντιδράσεων, οι οποίες σχετίζονται τόσο με τον τρόπο απόδοσης στους μετανάστες, συγκεκριμένων πολιτισμικών χαρακτηριστικών τροφοδοτώντας αναπόφευκτα πρακτικές ταξινόμησης τους, όσο και με τις διαδικασίες διαμόρφωσης του «εμείς»-ντόπιοι, έναντι των «άλλων»-ξένων.

Η αναγκαστική συνύπαρξη, μέσα από την άμεση και ζωντανή επαφή, είναι λογικό σε κάποιο βαθμό να επιβεβαιώνει, να απλουστεύει ή και να μετασχηματίζει την προκατασκευασμένη εικόνα για τον εξωτικό «άλλο», εγείροντας ζητήματα που άπτονται των τρόπων οικοδόμησης, συγκεκριμένων κριτηρίων αποδοχής και ανοχής ή μη, της διαφορετικότητας των αλλοδαπών. Δημιουργούνται, έτσι, οι προϋποθέσεις θεμελίωσης ή αποδυνάμωσης, επιβεβαίωσης ή επαναξιολόγησης, αμφισβήτησης ή ενίσχυσης των αναπαραστάσεων, των στερεοτυπικών αντιλήψεων, πεποιθήσεων και νοοτροπιών της κυρίαρχης πολιτισμικής ομάδας, (ντόπιοι) για τον «άλλο». Η διαδικασία αυτή είναι λογικό να επιβαρύνεται ακόμα περισσότερο, από την στιγμή που οι μετανάστες στην Δροσοπηγή δεν συγκροτούν ένα εθνικά ομοιογενές σύνολο, αλλά ένα πολυπολιτισμικό μωσαϊκό διαφορετικών εθνοτήτων. Είναι επόμενο, λοιπόν, ότι οι όροι συμβίωσης και οι τρόποι άρθρωσης των κοινωνικών και διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των ντόπιων και των μεταναστών να επηρεάζονται άμεσα και από τα κυρίαρχα δομικά χαρακτηριστικά στοιχεία που συγκροτούν την διαφορετικότητά τους, που μπορεί να είναι η εθνικότητα, η γλώσσα, το θρήσκευμα, κλπ. προκαλώντας, κατά συνέπεια, και την ανάδυση διαφορετικών στερεοτυπικών προτύπων που επιδρούν άμεσα στην αξιολόγηση και ιεράρχηση των «άλλων». Επιπλέον, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως η ουσιαστική διάσταση της αλληλεπίδρασης παραγωγών και αλλοδαπών αγρεργατών αφορά την εξαρτημένη και εξουσιαστική σχέση εργοδοτών και εργαζομένων, γεγονός που σημαίνει ότι αυτή η σχέση

λειτουργεί ως το καθοριστικό σημείο αναφοράς για τον τρόπο με τον οποίο οι εργοδότες -άρα και οι ντόπιοι- αποδοκιμάζουν ή αναγνωρίζουν, απορρίπτουν ή αποδέχονται και, γενικά, το πώς προσλαμβάνουν την εθνοτική, θρησκευτική, γλωσσική και πολιτισμική ετερότητα αλλά και το πώς αυτή η πρόσληψη επηρεάζει τις κυρίαρχες εντόπιες κοσμοαντιλήψεις και αναπαραστάσεις. Κατά συνέπεια, με αφετηρία τις ιδιαίτερες μορφές αλληλεπίδρασης που χαρακτηρίζουν τις διαπροσωπικές σχέσεις αφεντικών και αλλοδαπών εργατών στους χώρους εργασίας, που είναι οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις, οδηγούμαστε σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο άρθρωσης των ποικιλόμορφων δια-πολιτισμικών αλληλεξαρτήσεων, η δυναμική των οποίων συνθέτει ένα μεγάλο μέρος από την σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα της κοινότητας. Παράλληλα, λοιπόν, με τις διάφορες μορφές του γεωργικού εκσυγχρονισμού και της αναδιάρθρωσης των εκμεταλλεύσεων, έχει ενδιαφέρον να διερευνήσει κανείς μια σειρά από ζητήματα όπως, το ενδεχόμενο συγκρότησης μιας νέας ταυτότητας των παραγωγών. Μιας ταυτότητας, που σύμφωνα με όσα έχουν ήδη ειπωθεί, φαίνεται να αποκτά νόημα μέσα από την απασχόληση εκατοντάδων αλλοδαπών στις εκμεταλλεύσεις της κοινότητας. Στο πλαίσιο αυτό, ο τρόπος με τον οποίο οι εντόπιοι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους σε σχέση με τους μετανάστες, πιθανόν να μην επηρεάζεται μόνο από την εργασιακή σχέση εργοδοτών-αγρεργατών, αλλά και από άλλες παραμέτρους όπως, η εθνικότητα των αλλοδαπών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, πως η Δροσοπηγή είναι κοινότητα Αρβανιτών, γεγονός που αναπόφευκτα συνεπάγεται και μια ιδιαιτερότητα στην φύση των διαπροσωπικών σχέσεων τους με τους Αλβανούς μετανάστες που εργάζονται εκεί.

Ας ακολουθήσουμε, λοιπόν, τα μονοπάτια που οδηγούν στους τόπους όπου συναντώνται άγνωστοι και διαφορετικοί άνθρωποι μεταξύ τους, ξετυλίγοντας το νήμα ερμηνείας του τρόπου διαπλοκής των διαπροσωπικών τους σχέσεων, ξεκινώντας από το κεντρικό πυρήνα της παραγωγικής και οικονομικής δραστηριότητας της κοινότητας, που είναι οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις των παραγωγών.

6.2. «Ο μεγάλος Μπαμπάς στα χωράφια της Δροσοπηγής»

Η εικοστή έκτη Ιουνίου του 2002 βρήκε αρκετούς από τους παραγωγούς της κοινότητας συγκεντρωμένους στο καφενείο της κεντρικής πλατείας, να συζητούν προβληματισμένοι για το πώς θα αντιμετωπίσουν μια νέα και δυσάρεστη για αυτούς

εξέλιξη. Ήταν η τέταρτη ημέρα της απεργίας των Ινδών και Πακιστανών μεταναστών οι οποίοι διεκδικούσαν αύξηση στο μεροκάματό τους από τα 18 στα 20 Ευρώ, αίτημα που οι παραγωγοί της κοινότητας δεν ήταν διατεθειμένοι να ικανοποιήσουν. Παρόλα αυτά, η κατάσταση εξελισσόταν δύσκολα για τους τελευταίους και τα περιθώρια αντοχής τους στένευαν ολοένα και περισσότερο, καθώς στον κάμπο της κοινότητας 1.000 περίπου στρέμματα από φρέσκο φασολάκι παρέμεναν αμάζευτα. Η επιλογή των ξένων αγρεργατών να απεργήσουν εκείνη την συγκεκριμένη περίοδο δεν ήταν τυχαία, καθώς το φασολάκι, ως νωπό και ευπαθές προϊόν, από την στιγμή που θα ωριμάσει, πρέπει οπωσδήποτε να κοπεί και να διατεθεί στην αγορά, δεδομένου, ότι τους θερινούς μήνες αποτελεί ένα από τα πιο διαδεδομένα είδη φαγητού για τα ελληνικά νοικοκυριά και εστιατόρια. Επιπλέον, η τιμή του στην κεντρική λαχαναγορά ήταν εντυπωσιακά αυξημένη από κάθε άλλη φορά, καθώς οι Λιβανάτες και η Καλαμάτα, ως ανταγωνιστικές περιοχές της Δροσοπηγής στο συγκεκριμένο προϊόν, είχαν βγει, εκείνη την περίοδο, εκτός ανταγωνισμού αφού πλήττονταν από υψηλές θερμοκρασίες, γεγονός που προκάλεσε την καταστροφή της παραγωγής τους. Κατά συνέπεια, για τους παραγωγούς της κοινότητας, οι ευνοϊκές προοπτικές απολαβής μεγάλων εισοδημάτων από την πώληση νωπού φασολιού εμποδιζόταν από την απεργία των μεταναστών στις εκμεταλλεύσεις τους. Ήδη, ορισμένοι αγρότες έβλεπαν την παραγωγή τους σε μερικά στρέμματα γης να σαπίζει αλλά, όπως χαρακτηριστικά δήλωναν:

«Πρέπει να κρατήσουμε γερά και να μην κάνουμε πίσω, γιατί αλλιώς θα δώσουμε το δικαίωμα στους εργάτες να λειτουργούν εκβιαστικά σε αντίστοιχες περιπτώσεις».

Εκείνο το πρωινό του Ιουνίου, λοιπόν, έμελλε να καταγραφεί στις συνειδήσεις των Δροσοπηγιωτών, ως η κορυφαία στιγμή της απεργίας των αγρεργατών. Οι συζητήσεις στο καφενείο διεκόπησαν απότομα, όταν ένας παραγωγός, ο Γιώργος με ματωμένη την μπλούζα του και κρατώντας τα πλευρά του, έφτασε ασθμαίνοντας στον χώρο που ήταν συγκεντρωμένοι και οι υπόλοιποι παραγωγοί. Ο συγκεκριμένος, πριν λίγη ώρα στο χωράφι του, είχε προσπαθήσει να μεταπείσει τους Ινδούς εργάτες του να επιστρέψουν στην εργασία τους και πιθανόν να το κατάφερνε εάν μια άλλη ομάδα Ινδών μεταναστών δεν παρενέβαινε δυναμικά να αποτρέψει την απεργοσπαστική κίνηση των συμπατριωτών τους. Το κλίμα φορτίστηκε επικίνδυνα, και η κατάληξη ήταν η χειροδικία, η οποία αποτέλεσε και την αφορμή γενικότερης συμπλοκής μεταξύ του Γιώργου και των εργατών του. Πράγματι, μόλις οι συγκεντρωμένοι παραγωγοί

στο καφενείο αντίκρισαν τον συγχωριανό τους ματωμένο, εξαγριώθηκαν και ξεκίνησαν να αναζητήσουν στα χωράφια τους υπαίτιους του ξυλοδαρμού. Στα τελευταία σπίτια της κοινότητας συναντήθηκαν μ' έναν σημαντικό αριθμό μεταναστών και η σύρραξη ήταν αναπόφευκτη. Ακόμα και από μικρή απόσταση²³⁴, δύσκολα μπορούσε κανείς να διακρίνει, ποιος ήταν ο ξένος και ποιος ο ντόπιος, καθώς ένα ακανόνιστο σμάρι ανθρώπων προκαλούσε τον στροβιλισμό ενός πυκνού σύννεφου σκόνης. Η συμπλοκή έγινε ακόμα εντονότερη, όταν οι αγρότες κτύπησαν έναν Ινδό, ο οποίος για πρώτη φορά εμφανιζόταν στην κοινότητα. Στην θέα του ξαπλωμένου στο έδαφος από τα κτυπήματα συμπατριώτη τους, οι υπόλοιποι αντέδρασαν με μένος και φωνάζοντας, «όχι τον μεγάλο Μπαμπά, όχι τον μεγάλο Μπαμπά», κίνησαν να τον προστατεύσουν δημιουργώντας γύρω του μια ανθρώπινη ασπίδα προστασίας. Η συνέχεια δόθηκε στο αστυνομικό τμήμα της γειτονικής πόλης με μηνύσεις εκατέρωθεν.

Το σούρουπο, στην κεντρική πλατεία της κοινότητας, το μοναδικό θέμα συζήτησης μεταξύ των παραγωγών ήταν τα πρωινά επεισόδια και το πρωτοφανές αδιέξοδο της διακίνησης της παραγωγής τους, στο οποίο είχαν περιέλθει. Επίσης, εντύπωση προκάλεσε στους παραγωγούς το γεγονός της προστασίας που επέδειξαν οι μετανάστες της κοινότητας προς τον συμπατριώτη τους, και μυστηριώδη ξένο για τους ντόπιους, τον «μεγάλο Μπαμπά», όπως χαρακτηριστικά οι Ινδοί εργάτες τον ονόμαζαν. Κάποια στιγμή, αρκετοί από τους παρευρισκομένους παρατήρησαν πως ο αριθμός των Ινδών και των Πακιστανών στην πλατεία μεγάλωνε συνεχώς, γεγονός ασυνήθιστο για εκείνους, καθώς οι -συγκεκριμένης εθνότητας- μετανάστες, με το πέρας της εργασίας στα χωράφια των αφεντικών τους, απομονώνονται στους χώρους διαμονής τους για να μαγειρέψουν και να ξαποστάσουν. Ο αριθμός τους όλο και μεγάλωνε, και δεν ήταν λίγοι εκείνοι που πίστευαν, ότι άλλη μια συμπλοκή ετοιμαζόταν εκδηλωθεί. Η πρόβλεψή τους διαψεύστηκε, όταν ένας δημοτικός σύμβουλος εμφανίστηκε στο καφενείο και τους ενημέρωσε ότι μια αντιπροσωπεία από την Ινδική και Πακιστανική κοινότητα της Αθήνας θα ερχόταν για να βρεθεί

²³⁴ Στην κίνησή μου, να ακολουθήσω τους αγρότες για να παρακολουθήσω από κοντά τις εξελίξεις, αντέδρασαν δύο πληροφορητές μου, λέγοντάς μου, ότι δεν έπρεπε με κανέναν τρόπο να αναμειχθώ, έστω και σαν απλός παρατηρητής, καθώς ο ρόλος μου εκεί ήταν διαφορετικός, και διότι ήταν άγνωστο το πως θα εξελίσσονταν τα γεγονότα. Αυτό που τους ώθησε να αντιδράσουν έτσι, ήταν μάλλον το ενδιαφέρον τους να με προστατέψουν πραγματικά, παρά να με αποτρέψουν να καταγράψω το περιστατικό ως αρνητική εικόνα της κοινότητας, όπως είχε γίνει σε ορισμένες άλλες περιπτώσεις, (π.χ. αλόγιστη χρήση φυτοφαρμάκων). Εξάλλου τα γεγονότα εξελίχθηκαν πολύ κοντά στην οικία όπου διέμενα, και όπως πολύ χαρακτηριστικά τόνισε ο ένας από τους δύο, καλύτερα να παρακολουθούσα από απόσταση ασφαλείας.

λύση στο πρόβλημα που είχε προκύψει έτσι, ώστε, να εξομαλυνθεί η κατάσταση. Πράγματι μετά από λίγο, οι συγκεκριμένοι αντιπρόσωποι και οι αγρότες της κοινότητας, καθισμένοι στο καφενείο της πλατείας, διαπραγματεύονταν το επίμαχο ζήτημα της αύξησης των 2 Ευρώ στο μεροκάματο των εργατών, σχολιάζοντας παράλληλα και τα πρωινά γεγονότα. Ορισμένοι από τους παραγωγούς ήταν ανένδοτοι στον διάλογο, λέγοντας χαρακτηριστικά πως:

«Άμα υποχωρήσουμε τώρα, θα μας καβαλήσουνε».

Άλλοι διατύπωναν την άποψη, πως το αίτημά τους ήταν δίκαιο, γιατί η οκτάωρη εργασία τους κάτω από τον ήλιο είναι σκληρή και δυσβάσταχτη, και το μεροκάματο μικρό, όμως, δεν έπρεπε να επιτεθούν και να χτυπήσουν τον παραγωγό. Οι περισσότεροι, ωστόσο, εξέφραζαν το βασικό για εκείνους επιχείρημα υποστηρίζοντας ότι:

«Τον τελευταίο μήνα, χωρίς να έχουμε πουλήσει ένα κιλό φασόλι ξοδέψαμε 3 εκατομμύρια δραχμές σε μεροκάματα εργατών, λιπάσματα, φυτοφάρμακα, πετρέλαιο, ΔΕΗ, και ακόμα δεν έχουμε εισπράξει τίποτα. Πώς να δώσουμε αύξηση 2 Ευρώ, αν δεν σιγουρευτούμε ότι οι τιμές θα είναι καλές μέχρι το τέλος της περιόδου; Αν για παράδειγμα, μετά από 10 μέρες οι αρμόδιοι κάνουν εισαγωγή από Αίγυπτο και Τουρκία για να ρίξουν τις τιμές στην αγορά, το φασόλι το δικό μας δεν θα αξίζει φράγκο, και όχι μόνο τα έξοδά μας δεν θα βγάλουμε αλλά θα μπορούμε και μέσα. Να περιμένουμε να δούμε πως θα εξελιχθεί η κατάσταση μέχρι το τέλος της περιόδου, και αν οι τιμές παραμείνουν όπως έχουν, τότε να δώσουμε την αύξηση συνολικά στο τέλος».

Για μια στιγμή φάνηκε πως οι διαπραγματεύσεις θα οδηγούσαν σε κάποιο δίκαιο συμβιβασμό και για τα δύο εμπλεκόμενα μέρη. Όμως, η διαπίστωση της πραγματικής ιδιότητας του «μεγάλου Μπαμπά» πυροδότησε νέες αντιπαραθέσεις. Όπως αποκαλύφθηκε, ο συγκεκριμένος Ινδός ήταν συνδικαλιστής από τον Μαραθώνα, ο οποίος αφού συνέβαλλε στην επιτυχία αντίστοιχης κινητοποίησης των συμπατριωτών του εκεί, μετακινήθηκε και προς την ευρύτερη περιοχή των Θηβών, όπου εργάζονται χιλιάδες άλλοι Ινδοί, με σκοπό την κινητοποίησή τους και την άρτια οργάνωση της απεργίας τους, με στόχο την διεκδίκηση και ικανοποίηση του αιτήματος αύξησης του μεροκάματου. Η αποκάλυψη της αποστολής του εξόργισε τους παραγωγούς και απευθυνόμενοι προς την αντιπροσωπεία των ξένων, αρκετοί δήλωναν:

«Τόσα χρόνια ζούμε με τους Ινδούς και τους Πακιστανούς χωρίς προβλήματα και τσακωμούς. Με αυτά που κάνετε τους ξεσηκώνετε χωρίς λόγο, και βάζετε φωτιά στις σχέσεις μας. Αν υπάρχουν προβλήματα θα τα βρούμε μεταξύ μας. Και εμείς μεροκαματιάρηδες είμαστε. Εσείς

υπολογίζετε ότι πουλήσαμε τόσους τόνους φασόλι και οικονομήσαμε τόσα λεφτά, αλλά δεν είναι έτσι, γιατί δεν έχετε υπολογίσει πόσα εκατομμύρια έξοδα έχουμε.»

Άλλοι πάλι, σχεδόν περιπαιχτικά, έκαναν τους σχετικούς ιστορικούς παραλληλισμούς παρατηρώντας:

«Χρόνια είχαμε να δούμε έναν νέο Μαρίνο Αντύπα».

Ειπώθηκαν και άλλα πολλά, και οι συζητήσεις εξελίσσονταν για αρκετή ώρα, χωρίς κανένα από τα εμπλεκόμενα μέρη να δείχνει να υποχωρεί από τις θέσεις του, ώσπου κάποια στιγμή μια φασαρία, με σπρωξίματα, αναποδογυρισμένα τραπέζια και καρέκλες και έντονες λογομαχίες στο βάθος του καφενείου διέκοψε τις εν λόγω διαπραγματεύσεις. Για μια στιγμή όλοι πίστεψαν, ότι άλλη μια συμπλοκή ήταν σε εξέλιξη και οι περισσότεροι κατευθύνθηκαν εκεί για να διαπιστώσουν τι πραγματικά είχε γίνει. Πράγματι, συμπλοκή υπήρξε, όχι όμως μεταξύ αλλοδαπών και αγροτών, αλλά μεταξύ των ίδιων των παραγωγών. Οι φωνές αγανάκτησης, δύο εκ των εμπλεκομένων, ακούγονταν έως έξω στην πλατεία και δίνουν ανάγλυφα το περιεχόμενο της έντονης αντιπαράθεσης:

«Φέρατε συνεργεία από την Θήβα. Θα έπρεπε να ντρέπεστε που μαζεύετε φασόλι πίσω από την πλάτη μας. Τι τα θες ρε Στάθη; Εσείς βάλατε 200 στρέμματα και είσατε επιχειρηματίες, δεν έχετε ανάγκη. Ενώ εμείς, έχουμε βάλει 20 στρεμματάκια για να ζήσουμε τα παιδιά μας. Από νοικοκύρηδες του θεού έχετε γίνει επιχειρηματίες του κέρδους. Ο θάνατός σου, η ζωή μου. Μην μας ξαναπείτε για αγώνες. Ο καθένας μόνος του, και να μην δίνει λογαριασμό σε κανέναν κερατά. Σήμερα το κάθε αρνί κρέμεται από το δικό του πόδι. Εμείς δεν ξέραμε να το κάνουμε αυτό; Αλλά είπαμε να αγωνιστούμε όλοι μαζί».

Όπως τελικά αποδείχτηκε, αντικείμενο της διένεξης μεταξύ των αγροτών ήταν η κρυφή συλλογή και διάθεση φασολιού στην αγορά, από ορισμένους παραγωγούς, οι οποίοι είχαν φέρει ξένα συνεργεία εργασίας μεταναστών από άλλες περιοχές. Απώτερος σκοπός τους ήταν να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους, εκμεταλλευόμενοι την συγκυρία της απεργίας και τις συμφέρουσες τιμές του προϊόντος στην αγορά, όμως, η κερδοσκοπική τους κίνηση έγινε αντιληπτή από κάποιους άλλους παραγωγούς και αυτό είχε ως συνέπεια την έναρξη επεισοδίων μεταξύ των αγροτών. Οι αντιπρόσωποι των Ινδών και των Πακιστανών, από πρωταγωνιστές των διαπραγματεύσεων είχαν μετατραπεί, σε ελάχιστα δευτερόλεπτα, σε απλούς θεατές των διενέξεων και των συμπλοκών μεταξύ των ίδιων των αφεντικών τους. Το «μέτωπο» των παραγωγών είχε υποστεί ανεπανόρθωτο ρήγμα και η απεργία των

μεταναστών, μετά από 4 ημέρες απουσίας τους από τις εκμεταλλεύσεις, τελικά έληξε με την ικανοποίηση των αιτημάτων τους.

Ο λόγος για τον οποίο επέλεξα να αναφερθώ στο παραπάνω εθνογραφικό περιστατικό είναι συγκεκριμένος. Σ' έναν πρώτο βαθμό, αποκαλύπτεται μια μόνο διάσταση, από το ειδικό βάρος που χαρακτηρίζει την εξαρτημένη σχέση εργοδοτών-εργαζομένων. Το εργατικό δυναμικό των μεταναστών στην κοινότητα αποδεικνύεται, για άλλη μια φορά, ως το νευραλγικό οργανικό στοιχείο που είναι απαραίτητο για την εύρυθμη και αποδοτική λειτουργία μια αγροτικής επιχείρησης σήμερα καθώς, όπως διαπιστώνεται ανάμεσα σε άλλα, διαθέτουν κατά καιρούς και την δύναμη να παρέμβουν αρνητικά στην σφαίρα της παραγωγικής διαδικασίας, προασπίζοντας και διεκδικώντας τα αναφαίρετα δικαιώματά τους. Παράλληλα, οι μετανάστες αποδεικνύονται και γνώστες της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας που χαρακτηρίζει την καθημερινότητα των γηγενών, καθώς έχουν συνειδητοποιήσει από καιρό, πως οι εργοδότες τους έχουν ανύπαρκτα περιθώρια αντικατάστασής τους από ντόπιους εργάτες. Εξάλλου, οι ίδιοι οι Δροσοπηγιώτες προσδιορίζουν το εύρος της αλληλεξάρτησης:

«Άμα φύγουν οι ξένοι εργάτες θα ψωμολυσσάζουμε. Ποιος θα μαζεύει τους χιλιάδες τόνους κάθε μέρα από τα χωράφια μας; Άντε μετά να ψάχνεις να βρίσκεις Μουσουλμάνους και Τσιγγάνους»²³⁵

²³⁵ Θα πρέπει να επισημανθεί πως, πριν από την έλευση των μεταναστών στην κοινότητα, (πριν 14 περίπου χρόνια), οι παραγωγοί μάζευαν την σοδειά τους, απασχολώντας ως εργατικό δυναμικό, Μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης και Τσιγγάνους από την πόλη της Λάρισας. Οι συγκεκριμένοι εργάτες για ένα ολόκληρο καλοκαίρι οργάνωναν συστηματικά καταυλισμούς στα περίχωρα της κοινότητας και συμμετείχαν ενεργά στην παραγωγική διαδικασία. Ειδικότερα όσον αφορά στους Τσιγγάνους, είχαν εξειδικευθεί στην συλλογή της βιομηχανικής ντομάτας, καθώς διέθεταν αρκετά φορτηγά για την μεταφορά της. Οι παραγωγοί της συγκεκριμένης καλλιέργειας, δεν ασχολούνταν καθόλου με την συλλογή και την μεταφορά, αφού είχε προηγηθεί οικονομική συμφωνία με τους Τσιγγάνους ιδιοκτήτες των φορτηγών να μαζέψουν και να μεταφέρουν εκείνοι την ντομάτα στις αγροτικές βιομηχανίες μεταποίησης στην Κωπαΐδα. Ακόμα και σήμερα, λίγο έξω από την κοινότητα, μπορεί κανείς να δει Τσιγγάνους σε οργανωμένους καταυλισμούς, να δραστηριοποιούνται με τα φορτηγά τους στην ίδια εργασία. Όμως σε καμία περίπτωση ο αριθμός τους δεν συγκρίνεται με αυτόν που εργάζονταν εκεί πριν 15 χρόνια. Είχα την ευκαιρία να επισκεφτώ αρκετές φορές τους ανθρώπους αυτούς στους τόπους διαμονής τους, και να συζητήσω μαζί τους. Οι ίδιοι μου εκδήλωσαν τα οικονομικά αδιέξοδα που άρχισαν να αντιμετωπίζουν με την έλευση των αλλοδαπών εργατών. Σύμφωνα με εκτιμήσεις τους, ο αριθμός των συμπατριωτών τους που εργαζόταν στα χωράφια της κοινότητας έχει μειωθεί τα τελευταία χρόνια από 300 άτομα σε 100. Ο αποκλεισμός τους από την τοπική αγορά εργασίας αποκτά μεγαλύτερη διάσταση, αν αναλογιστεί κανείς ότι, οι Τσιγγάνοι αγρεργάτες όπου συνήθιζαν να εργάζονται όχι μόνο στην ευρύτερη περιοχή του νομού Βοιωτίας, αλλά και σε άλλους αγροτικούς νομούς, έχουν εκτοπιστεί εδώ και χρόνια από τους αλλοδαπούς εργαζόμενους. Το γεγονός αυτό ανοίγει μια ευρεία συζήτηση, σχετικά με τον προβληματισμό περί απροθυμίας ή όχι, των Ελλήνων εργαζομένων να απασχοληθούν σε ανεπιθύμητες, επώδυνες και χαμηλού κύρους εργασίες. Ειδικότερα για το ζήτημα αυτό, βλέπε σχετικά, Ξ, Πετρινιώτη (1993: 75), Α, Λυμπεράκη και Θ, Πελαγίδης (2000: 26-39), Lianos, T., Sarris, & Katseli, L. (1996).

Κατά ένα μέρος, διαφαίνεται ότι οι αλλοδαποί αγρεργάτες στην κοινότητα δεν βιώνουν από απόσταση τον κόσμο των γηγενών, ούτε στερούνται των στρατηγικών πρόσβασης σε χρήσιμες πληροφορίες για την λειτουργία της αγοράς εργασίας, ούτε για τη λειτουργία της αγοράς αγροτικών προϊόντων. Τουναντίον, η γνώση τους για τα τεκταινόμενα στο παραγωγικό και εμπορικό γίγνεσθαι, ως άμεσα εμπλεκόμενων στην καθημερινότητα των γηγενών, υπερβαίνει τα όρια του τοπικού. Μέσα από την υιοθέτηση στρατηγικών που στηρίζονται σε δίκτυα επικοινωνίας, συνεργασίας και αλληλεγγύης με συμπατριώτες τους που βρίσκονται σε άλλες τοποθεσίες της Ελλάδας αντιλαμβάνονται, τον πολυσύνθετο χαρακτήρα που αποκτά το παιχνίδι του ανταγωνισμού, όχι μόνο μεταξύ των παραγωγών-αφεντικών τους που συνεπλάκησαν μπροστά τους, αλλά και μεταξύ ανταγωνιστικών αγροτικών περιοχών σε ολόκληρη την επικράτεια. Οι ίδιοι οι Ινδοί χαρακτηριστικά λένε :

«Με το κινητό τηλέφωνο επικοινωνήσαμε με συμπατριώτες μας που δουλεύουν στα χωράφια της Καλαμάτας και αλλού, και μας είπαν ότι φασόλι δεν υπάρχει εκεί. Άλλοι μας πήραν τηλέφωνο από του Ρέντη και μας είπαν ότι οι τιμές εκεί είναι 700δρχ το κιλό. Έπρεπε να κάνουμε τώρα την απεργία. Η δουλειά είναι σκληρή 8 ώρες κάτω από τον ήλιο, και τα χρήματα δεν φτάνουν».

Η πολυάριθμη εργατική τους δύναμη, η μεγάλη ζήτηση για εργατικά χέρια την συγκεκριμένη περίοδο, η εξειδίκευσή τους, τα περιορισμένα περιθώρια των εργοδοτών για αντικατάστασή τους, η προς όφελός τους αξιοποίηση του αθέμιτου ανταγωνισμού των παραγωγών, και ο συντονισμός τους μέσω του συνδικαλιστή συμπατριώτη τους, (μεγάλος Μπαμπάς), λειτούργησαν συνδυαστικά μεταξύ τους ενισχύοντας την ικανότητα διαπραγμάτευσής τους. Η συσπείρωσή τους, που ολοκληρώθηκε με την ενεργοποίηση των δικτύων επικοινωνίας, αλληλοσυμπαράστασης και πληροφόρησης με ομοεθνείς τους²³⁶, οδήγησε τελικά

²³⁶ Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει η Μ. Πετρονότη (1998: 184-188), «για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς, η συγκρότηση κοινωνικών δικτύων αλληλοβοήθειας είναι η κυριότερη από τις στρατηγικές με τις οποίες βρίσκουν δουλειά, ανταλλάσσουν υπηρεσίες, χρηματικά δάνεια και ψυχική συμπαράσταση.....η συγκρότηση των δικτύων αυτών χαρακτηρίζει γενικότερα την οργάνωση της ζωής των μετατοπισμένων πληθυσμών που στερούνται πολιτική και οικονομική εξουσία.....οι εθνοτικοί, πολιτισμικοί, και συγγενικοί δεσμοί, μέσω των οποίων διευθετούν σημαντικό μέρος των προβλημάτων τους, υποκαθιστούν την απουσία θεσμικής κάλυψης.....και σε συμβολικό επίπεδο γεφυρώνουν τον κατακερματισμό που ακολουθεί την διασπορά». Επίσης η Ε. Μάρκοβα, (2001: 253), επικαλείται, έρευνες των McDonald & McDonald 1964, King 1996, όπου διατυπώνεται πως τα δίκτυα θεωρούνται ότι λειτουργούν στην βάση στοιχειωδών συγγενικών δεσμών, αλλά οι σχέσεις μπορούν να διευρυνθούν έτσι, ώστε να συμπεριλάβουν όλους τους τύπους φιλίας που υφίστανται στις κοινότητες της χώρας προέλευσης. Κατά την άποψή μου θα συμπλήρωνα, ότι τα συγκεκριμένα δίκτυα δείχνουν να καθίστανται περισσότερο αποτελεσματικά στον αγροτικό χώρο, στον βαθμό που επιτρέπουν στους αγρεργάτες, ανάμεσα σε άλλα, να διαχειρίζονται με αποτελεσματικότερο τρόπο την εργατική τους

στην δικαίωση του μικρού αγώνα τους, και στην ικανοποίηση των προσδοκιών τους για μια καλύτερη και πιο ανθρώπινη διαβίωση.

Από την άλλη πλευρά μπορεί κανείς να πει, ότι τα επιτεύγματα της σύγχρονης τεχνολογίας, όπως είναι το κινητό τηλέφωνο, επιδρούν διαφορετικά στην φύση της παραγωγικής διαδικασίας στον βαθμό που η χρήση τους, μπορεί άλλοτε να συμβάλλει στην εύρυθμη λειτουργία της εκμετάλλευσης, και άλλοτε να αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα στην αποδοτική της διαδικασία. Οι Δροσοπηγιώτες λένε χαρακτηριστικά για τον τρόπο συνεννόησης των απεργών μέσω των κινητών:

«Ήταν πολύ καλά οργανωμένοι και τέλεια συγχρονισμένοι. Δεν είναι ηλίθιοι, κατασκόπευαν τις τιμές στην αγορά, και γνώριζαν πότε θα κάνουν την απεργία. Την είχαν ετοιμάσει τέλεια από καιρό και μας περίμεναν στη γωνία. Τους ενημέρωναν οι συμπατριώτες τους από την κεντρική λαχαναγορά και την Καλαμάτα, με τα κατασκοπευτικά σύνεργα. Τα κινητά τηλέφωνα.»

Έτσι, χρήση του κινητού τηλεφώνου, που ορίσαμε ως μια νέα μορφή διοίκησης της εκμετάλλευσης, μπορεί μεν να διευκολύνει τον παραγωγό να ρυθμίσει από απόσταση αρκετά από τα καίρια ζητήματα της επιχείρησής του, κερδίζοντας χρόνο και αξιοπιστία στο κύκλωμα της αγοράς, την ίδια στιγμή όμως, η χρήση του από το εργατικό προσωπικό επιτρέπει και την ανάπτυξη ενός αντί-λόγου από την πλευρά των μεταναστών καθώς επιτρέπει την οργανωμένη συνεννόηση τους για την αίσια έκβαση της απεργίας τους, και την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Σε συμβολικό επίπεδο, η χρήση του αξιολογείται διαφορετικά, καθώς αποκτά θετική ή αρνητική αξία, ανάλογα με τον τρόπο πρόσληψής του, και τη σημασία που κάθε φορά του αποδίδεται, από τα υποκείμενα. Είδαμε, πως όταν αυτό χρησιμοποιείται για την ρύθμιση μιας έκτακτης παραγγελίας από απόσταση, είναι ο πιστός συνεργάτης των παραγωγών, όπως χαρακτηριστικά το ονόμασαν. Τώρα, που η χρήση του κινητού τηλεφώνου από το εργατικό δυναμικό της εκμετάλλευσής τους, υποθάλλει την παραγωγική τους δραστηριότητα, οι ίδιοι οι παραγωγοί αποδίδουν σε αυτό τον όρο «κατασκοπευτικό σύνεργο».

Είναι φανερό ότι τα παραπάνω συνθέτουν την πολυπλοκότητα ενός νέου πλαισίου διαμόρφωσης των διαπολιτισμικών διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών, με επίκεντρο πάντα τις γεωργικές εργασίες. Το ζητούμενο

δύναμη και κατ' επέκταση την συνδικαλιστική τους δράση. Είναι ευκολότερο για έναν βιοτέχνη ή έμπορο στο κέντρο της Αθήνας να απολύσει 1 ή 2 αλλοδαπούς εργάτες και να τους αντικαταστήσει την ίδια μέρα με μετανάστες που συχνάζουν στην Ομόνοια ζητώντας εργασία, παρά για έναν παραγωγό να αντικαταστήσει τον επί χρόνια επιστάτη του και το εξειδικευμένο συνεργείο αγρεργατών 70 ατόμων που διαθέτει.

είναι, εάν αυτό το πλαίσιο αλληλεξάρτησης εργοδοτών-αγροεργατών αναδεικνύει και ενισχύει κυρίαρχες και καθιερωμένες, συλλογικές αναπαραστάσεις, νοοτροπίες, και προκαταλήψεις για τον «άλλον», ή τροφοδοτεί νέες πολιτισμικές αξιολογήσεις και ταξινομήσεις, στάσεις και κοινωνικές συμπεριφορές. Ας επανέλθουμε όμως στον απότοκο των γεγονότων της απεργίας για να διαπιστώσουμε την δυναμική των σχέσεων αφεντικών και Ινδών- Πακιστανών αγροεργατών. Λίγες ημέρες μετά την απεργία, όλα είχαν πάρει τους φυσιολογικούς τους ρυθμούς, οι συζητήσεις όμως που γίνονταν, και τα γεγονότα που ακολούθησαν εμπεριείχαν τον απόηχο των επεισοδίων, και φανέρωσαν ή επιβεβαίωσαν ένα πλήθος έμπρακτων κοινωνικών συμπεριφορών και νοοτροπιών, απόρροια της συνύπαρξης ντόπιων και αλλοδαπών. Θα προκαλούσε εντύπωση στον οποιονδήποτε, εάν διαπίστωνε πως, αρκετές μέρες μετά από αυτά τα σοβαρά επεισόδια, οι σχέσεις παραγωγών-αφεντικών και Ινδών-Πακιστανών/εργατών δεν είχαν διαταραχτεί στο ελάχιστο. Ακόμα και οι μηνύσεις που είχαν υποβληθεί εκατέρωθεν, μετά από λίγο καιρό αποσύρθηκαν.

Για τους Δροσοπηγιώτες, όπως ο Άκης, οι συγκεκριμένοι μετανάστες είναι οι πιο φιλήσυχοι άνθρωποι στον κόσμο. Με νωπά ακόμα τα σημάδια στα κορμιά και στις συνειδήσεις των αντιμαχόμενων μερών που άφησε η απεργία, ο Άκης επισκέφτηκε ένα καλοκαιριάτικο μεσημέρι, κατά τις 13:00 μμ. τους Ινδούς εργάτες στην εκμετάλλευσή του, για να διαπιστώσει και να ενημερωθεί για την πορεία των εργασιών. Η συγκεκριμένη ώρα, είναι η περίοδος της ημίωρης διακοπής της εργασίας, για λίγο φαγητό και ξεκούραση, και αυτό γίνεται συνήθως στην σκιά ενός δέντρου στο χωράφι, ή στο μικρό χτιστό σπιτάκι της γεώτρησης, που σε αρκετές περιπτώσεις χρησιμοποιείται ως στέγη του εργατικού προσωπικού της εκμετάλλευσης. Σε αυτό το μικρό οίκημα, ο Άκης συνάντησε τους εργάτες του, και αφού μίλησαν για κάμποση ώρα για τις εργασίες της εκμετάλλευσης, εκείνοι επέμεναν να μας προσφέρουν λίγο από το καθιερωμένο τσάι, τις πίττες και το φαγητό που άχνιζε μέσα στο τσουκάλι, τοποθετημένο σε έναν αυτοσχέδιο μεταλλικό τρίποδα. Ο Άκης αρνήθηκε αρκετές φορές την προσφορά των εργατών του, αλλάζοντας κουβέντα, για τις αγροτικές εργασίες. Εκείνοι όρθιοι, κρατώντας στα χέρια τους και προτάσσοντας, τις πίτες και τα τσίγκινα κύπελλα με το τσάι, επέμεναν. Η χειρονομία τους αποτελούσε μια καθιερωμένη υποχρέωσή τους για τον επισκέπτη που θα επισκεφτεί το χώρο που διαβιούν, (όπως είχε γίνει και άλλες φορές στο παρελθόν στις οποίες έτυχε να παρευρεθώ), αλλά πιθανόν και μια έμπρακτη μικρή ανταπόδοση για το γεγονός ότι ο εργοδότης δεν τους παίρνει χρήματα για την στέγη, το νερό και το

φως που καταναλώνουν. Όταν τελικά ο Άκης δοκίμασε, οι εργάτες του έδειξαν αισθήματα ικανοποίησης, για την αποδοχή της πρόσκλησής τους από το αφεντικό τους, και αναγνώρισης της ευπρεπούς συμπεριφοράς τους. Η εξαρτημένη και αδύναμη οικονομικά θέση τους, και η δεδομένη αποστέρηση κάθε πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, δεν τους εμποδίζει να διεκδικούν και να κερδίζουν την εκτίμηση τον σεβασμό, και την αναγνώρισή τους ως ισότιμα μέλη στην κοινότητα αλλά και την επιβεβαίωση του ρόλου τους ως κοινωνικά και οικονομικά χρήσιμου στην παραγωγική διαδικασία. Και όπως πολύ χαρακτηριστικά επισήμανε ο Άκης αποχωρώντας:

«Και άλλες φορές μου έχουν προσφέρει φαγητό, αλλά είχα αρνηθεί. Δεν ξέρω σιχαίνομαι, γιατί δεν γνωρίζω τι βάζουν μέσα στα φαγητά τους. Τώρα όμως πεινούσα και δοκίμασα. Πόση χαρά πήραν οι φουκαράδες. Είναι οι καλύτεροι άνθρωποι. Τους ξέρουμε καλά, εδώ και 15 χρόνια. Ποτέ δεν έχουν δημιουργήσει προβλήματα εδώ, και πέρα από το ξύλο που παίζαμε στην απεργία, η γνώμη που έχω για αυτούς δεν αλλάζει. Είναι φιλήσυχοι χαρακτήρες. Ξέρω καλά, ότι άμα αφήσω ένα μάτσο λεφτά στο τρακτέρ και το αφήσω στο χωράφι και φύγω, όταν επιστρέψω θα είναι εκεί άθικτα».

Αντίστοιχες στερεοτυπικές γνώμες για τους Ινδούς και Πακιστανούς, εκφράζουν οι περισσότεροι παραγωγοί στην κοινότητα, και έχει ιδιαίτερη σημασία, ότι αρκετές από αυτές διατυπώθηκαν με νωπές ακόμα τις μνήμες από τα επεισόδια. Ο Τάσος είναι ένας από αυτούς:

«Με τους Ινδούς και τους Πακιστανούς, δεν φοβάσαι ποτέ. Μπορείς να τους έχεις μέσα στο σπίτι σου και εσύ να κοιμάσαι. Όταν ξυπνήσεις, θα τους βρεις εκεί που τους άφησες, χωρίς να έχουν αγγίξει τίποτα. Τόσα χρόνια εδώ, δεν έχουν προκαλέσει το παραμικρό. Κάνουν την δουλειά τους με μεγάλη μεθοδικότητα και σταθερότητα. Ότι τους λες το κάνουν χωρίς αντίρρηση. Είναι άνθρωποι του θεού. Εντάξει, έγιναν επεισόδια με την απεργία, μας πείραξαν και μας αναστάτωσαν, αλλά αυτό που έχω στο μυαλό μου για αυτούς τους ανθρώπους δεν μου το βγάζει κανένας».

Οι συγκεκριμένων εθνοτήτων μετανάστες, Ινδοί-Πακιστανοί, φαίνεται πως προτιμούνται από τους περισσότερους παραγωγούς για συγκεκριμένες αγροτικές εργασίες, και όπως υποστηρίζουν αρκετοί αγρότες αυτό γίνεται διότι:

«Μπορεί να έχουν χαμηλούς ρυθμούς εργασίας, αλλά με αυτούς στο χωράφι είσαι σίγουρος ότι όλα θα πάνε καλά. Έχουν ποιότητα στην δουλειά τους και προσέχουν τι θα βάλουν μέσα στα τελάρα. Το διαλέγουν το προϊόν, το καθαρίζουν καλά και το τοποθετούν όμορφα στις κλούβες. Στο καρότο για παράδειγμα, οι περισσότεροι έχουμε Ινδούς και Πακιστανούς γιατί είναι καθιστική εργασία και απαιτεί μεγάλη υπομονή γιατί δουλεύεις με τα γόνατα, και αυτοί αποδίδουν καλύτερα γιατί είναι υπομονετικοί, μεθοδικοί και τυπικοί στην εργασία τους, μέχρι και την παραμικρή λεπτομέρεια. Άμα πεις του Ινδού σε δέκα λεπτά να φέρει το τρακτέρ στο χωράφι, τότε εκείνος σε εννέα λεπτά θα είναι εκεί. Μπορείς να στηριχτείς επάνω τους, γιατί δεν σε ξεγελάνε.

Η αξιοπιστία που με τα χρόνια έχουν αποκτήσει, σε συνδυασμό με την εξειδίκευσή και την αποτελεσματικότητά τους στις γεωργικές εργασίες, τους κάνουν απαραίτητους σε όλες τις φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας, σε βαθμό που οι Δροσοπηγιώτες ταυτίζουν τους συγκεκριμένους μετανάστες με την μεθοδικότητα, την σταθερότητα, την τυπικότητα, την συνέπεια, και κυρίως την εντιμότητα, χαρακτηριστικά που καταγράφονται ως στοιχεία της εργατικής τους ταυτότητάς, καθώς αποτελούν τα θεμελιώδη κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία τους εμπιστεύονται, τους προσλαμβάνουν και τους απασχολούν στις γεωργικές τους επιχειρήσεις. Κατά συνέπεια οι συγκεκριμένοι εργάτες κάνουν αισθητή την παρουσία τους σε όλους τους τομείς της παραγωγικής διαδικασίας όπως, στην χειροσυλλογή, στο πλυντήριο συσκευαστήριο, στο όργωμα οδηγώντας τρακτέρ, στην διαλογή των προϊόντων, στο βοτάνισμα, στο ξεβλάστωμα και αλλού. Οι πιο προνομιούχοι από αυτούς, είναι εκείνοι που διαμένουν όλο τον χρόνο στην κοινότητα, και διαβιούν σε μικρά δωμάτια της αυλής, στην κεντρική οικία του παραγωγού στον οποίο εργάζονται, δωμάτια τα οποία παλιά χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση της παραγωγής του, καθώς επίσης, και στο μικρό σπιτάκι όπου στεγάζεται η γεώτρηση της εκμετάλλευσης. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τα οικήματα αυτά είναι παραχωρήσεις του παραγωγού προς το εργατικό του δυναμικό, και αρκετές φορές οι Δροσοπηγιώτες, θα υπερηφανευθούν για την μεγαλόψυχη πράξη τους, στον οποιονδήποτε επισκέπτη, συγγενή, φίλο ή ξένο που ζει εκτός κοινότητας, και τύχει να παρευρεθεί στον συγκεκριμένο χώρο:

«Δεν τους παίρνουμε χρήματα. Τους αφήνουμε να μένουν όσο θέλουν τσάμπα. Στέγη, φώτα νερά, όλα δικά μας. Φουκαριάρηδες και φτωχοί άνθρωποι είναι, χρέος μας είναι να τους βοηθήσουμε όσο μπορούμε».

Οι συγκεκριμένες στρατηγικές προσφοράς στέγης, και άλλων παροχών προς τους εργαζόμενους χωρίς χρηματικό αντίτιμο, στις οποίες επιδίδονται οι περισσότεροι από τους παραγωγούς της κοινότητας, σε πρώτο επίπεδο, αναμφισβήτητα αποτελούν γενναιόδωρες πράξεις. Σε ένα δεύτερο επίπεδο όμως, συμβολίζουν την εδραίωση ενός δεσμευτικού καθεστώτος για το εργατικό δυναμικό της εκμετάλλευσης, καθώς αυτό υποχρεώνεται να ανταποδώσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την «μεγαλόψυχη» προσφορά του εργοδότη. Είναι σαφής η άποψη ενός παραγωγού για το ζήτημα αυτό:

«Είναι ο καλύτερος τρόπος για να αντιμετωπίσει κανείς της αυξημένες ανάγκες της παραγωγής το καλοκαίρι. Εγώ φιλοξενώ στην αποθήκη μου 12 Ινδούς, Πακιστανούς όλο το χρόνο. Δεν

τους παίρνω χρήματα. Φώτα, νερά, στέγη είναι όλα δικά μου. Αν δεν το κάνω αυτό, τότε, την ώρα που θα πρέπει να βγει η παραγωγή από το χωράφι, εγώ θα πρέπει να τρέχω να βρω εργάτες. Χάθηκα, γιατί τότε δεν βρίσκεις πουθενά. Είναι όλοι κλεισμένοι. Αν ο έμπορος δεν πάρει την παραγωγή μου, όχι την ημέρα αλλά την ώρα που πρέπει, τότε καταστράφηκα. Θα φύγει και θα πάει αλλού. Τους έχω 10 χρόνια συνέχεια και δεν τους αλλάζω. Όταν όμως έρχεται η ώρα της συγκομιδής τα δίνουν όλα για μένα.

Ουσιαστικά, μέσω αυτών των προσφορών εδραιώνεται μια περαιτέρω ιεραρχικά άνιση σχέση, καθώς το εργατικό προσωπικό του εργοδότη παραγωγού μπορεί μεν να απολαμβάνει ευνοϊκούς όρους διαμονής στα οικήματα του, στην ουσία, όμως, βρίσκεται υπό το καθεστώς μιας διαρκούς σχέσης εξάρτησης. Συγκεκριμένα, για όσο καιρό ο παραγωγός επιβαρύνεται με λογαριασμούς νερού και ηλεκτρικού, οι μετανάστες που εργάζονται σε αυτόν, οφείλουν και υποχρεούνται να ανταποδώσουν την προσφορά με πρακτικές τέτοιες, που να αποδεικνύονται συμφέρουσες για τον εκείνον. Οι πρακτικές αυτές, εκτός της εξασφάλισης πρόθυμης εργατικής δύναμης την κρίσιμη περίοδο της συγκομιδής, παίρνει και άλλες μορφές. Ειδικότερα τους χειμερινούς μήνες όπου φθίνει η ένταση των αγροτικών εργασιών, ο πυρήνας του εργατικού δυναμικού της εκμετάλλευσης, όσοι δηλαδή παραμένουν και τον χειμώνα στα οικήματα του παραγωγού, μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για άλλες εργασίες. Τέτοιες εργασίες, όπως το βάνσιμο του σπιτιού, το χτίσιμο μιας μάνδρας και η περιποίηση του κήπου, πραγματοποιούνται από τους μετανάστες χωρίς αμοιβή, σε αντάλλαγμα για τις προσφορές στέγης, νερού, και ηλεκτρικού που το αφεντικό τους παρέχει δωρεάν²³⁷. Η προσφορά-παροχή του παραγωγού-εργοδότη, εφόσον έχει γίνει δεκτή, δημιουργεί τη δέσμευση για την οποιαδήποτε υποχρεωτική ανταπόδοση-αντιπαροχή εκ μέρους των εργατών του. Μέσω αυτής, διεκδικούν την αναγνώριση ότι και αυτοί έχουν την δυνατότητα να προσφέρουν, να δωρίζουν ως -κατά κάποιο τρόπο- ισότιμα μέλη σ' ένα σύστημα αμοιβαίων υποχρεώσεων, αλλά ιεραρχικά άνισων σχέσεων μεταξύ των αγρεργατών και εργοδοτών της εκμετάλλευσης²³⁸. Με

²³⁷ Η πολυπλοκότητα των ανθρώπινων σχέσεων με βάση τις δωρεές και τις ανταλλαγές έχουν ήδη περιγραφεί από τον M. Mauss, (1979: 117-125), ο οποίος στην μελέτη του για το δώρο αναφέρει 3 βασικές υποχρεώσεις, (προσφορά, αποδοχή, ανταπόδοση), που διέπουν την ανταλλαγή, και στην ιδιαίτερη δύναμη που αυτές έχουν στον τρόπο διαπλοκής των διαπροσωπικών σχέσεων. Ο M. Godelier, (2003: 29-37), επισημαίνει ότι, «ανεξάρτητα από τον τύπο της κοινωνίας που εξετάζεται, ιεραρχημένης ή μη, το δώρο είναι παρόν σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, όπου οι προσωπικές σχέσεις συνεχίζουν να παίζουν τον κυρίαρχο ρόλο.... στην παραγωγή των κοινωνικών σχέσεων που αποτελούν τον φέροντα σκελετό μιας κοινωνίας....Αυτό που κάνει την προσφορά υποχρεωτική είναι ότι η προσφορά υποχρεώνει.».

²³⁸ «Η προσφορά θεσπίζει ταυτόχρονα μια διπλή σχέση μεταξύ εκείνου που δίνει και εκείνου που λαμβάνει. Μια σχέση αλληλεγγύης, αφού ο δωρητής μοιράζεται με τον δωρολήπτη αυτό που έχει, και αυτό που είναι, και μια σχέση ανωτερότητας, καθώς αυτός που λαμβάνει το δώρο, το οποίο αποδέχεται μπαίνει σε χρέος ως προς αυτόν που του το πρόσφερε. Λόγω του χρέους αυτού καθίσταται οφειλέτης

τους χειρισμούς αυτούς, ουσιαστικά ο παραγωγός μετατρέπεται σε κυρίαρχο του παιχνιδιού, καθώς οι προσφορές του έχουν την δυνατότητα να δημιουργούν στους αλλοδαπούς εργαζόμενους του μια ιδιαίτερη ψυχολογική φόρτιση για συνεχή ανταπόδοση. Κατά συνέπεια, οι εργασιακές σχέσεις καθίστανται όχι μόνο αποδοτικότερες για την εκμετάλλευσή του παραγωγού, αλλά και περισσότερο προσοδοφόρες για εκείνον, καθώς του παρέχεται η δυνατότητα να περιορίσει κατά πολύ την διαφυγή εισοδήματος, το οποίο σε διαφορετική περίπτωση θα αναγκαζόταν να καταβάλλει για εργασίες μη γεωργικές. Οι πρακτικές αυτές, που αποβαίνουν προς όφελος του εργοδότη-παραγωγού μέσα από την δημιουργία καλού κλίματος μεταξύ αυτού και του εργατικού του δυναμικού για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της εκμετάλλευσης, θα λέγαμε ότι θυμίζουν σε μεγάλο βαθμό ανάλογες ελκυστικές μεθόδους προσέλκυσης και οικειοποίησης εργατικού δυναμικού σε προκαπιταλιστικά συστήματα εργασιακών σχέσεων, όπου οι ιδιοκτήτες γης προκειμένου να εξασφαλίσουν έναν ικανοποιητικό τρόπο ζωής και να κατοχυρώσουν τα εισοδήματά τους επινοούσαν τρόπους για να εξυπηρετήσουν τους στόχους αυτούς²³⁹. Σήμερα, και

του, βρίσκεται άρα ως ένα βαθμό, υπό την εξάρτησή του, τουλάχιστον για όσο διάστημα δεν έχει «επιστρέψει» αυτό το οποίο του προσφέρθηκε. Με τον τρόπο αυτό φαίνεται ότι η προσφορά καθιερώνει μια διαφορά και μια ανισότητα κοινωνικών θέσεων μεταξύ δότη και αποδέκτη, ανισότητα η οποία κάτω από ορισμένες συνθήκες μπορεί να μεταλλαχθεί σε ιεραρχία» M. Godelier, ο.π. Η Μ. Πετρονότη, (ο.π. 285, 287), επικαλούμενη την P. Werbner 1990, (204, 220), αναφέρει ότι, «οι δώρα που προσφέρουν μειονοτικοί πληθυσμοί κατηγοριοποιούνται με βάση την πολυτέλεια, τη χρονική στιγμή διακίνησής τους και την κοινωνική θέση εκείνου στον οποίο δωρίζονται....το πλέγμα των αγαθών και των υπηρεσιών που προσφέρουν μετανάστες, συγκροτεί την οικονομία των δωρεών η οποία αποδίδει την ενάλωτη θέση τους.».

²³⁹ Οι S. Clough & R. Rapp, (1980: 62-80), αναφέρονται στις ποικιλόμορφες μεθόδους στις οποίες προέβαιναν οι ιδιοκτήτες γης για να προσεταιριστούν ανθρώπους που εργάζονταν για εκείνους, και που αποσκοπούσαν στην αποτελεσματικότερη απόδοσή τους, προς όφελος των συμφερόντων τους. Οι ερευνητές εστιάζουν στην φεουδαρχική κοινωνία και στην θέση του δουλοπάροικου μέσα σε αυτήν, τονίζοντας, ότι οι γαιοκτήμονες είχαν την δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν αποτελεσματικούς τρόπους ελέγχου των επίμορτων καλλιεργητών τους, έναντι προστασίας, ασφάλειας και άλλων προσφορών προς αυτούς. Οι μεθοδευμένα διαμορφούμενες καλές σχέσεις, μετατρέπονταν σε σχέσεις εξάρτησης, αφοσίωσης, και τελικά υποτέλειας καθώς οι δουλοπάροικοι παράλληλα με την επίμορτη καλλιέργεια, ανταπέδιδαν την εργατική τους δύναμη, με την μορφή δυσβάσταχτης αγγαρείας σε εργασίες του οίκου. Ο P. Bourdieu, (2000:171-172), αναφερόμενος στην ίδια κοινωνία, και επικαλούμενος τον Max Weber του οποίου η μελέτη εστιάζεται σε αυτή ακριβώς την σχέση δουλοπάροικου και φεουδάρχη, επισημαίνει ότι, «ο καλλιεργητής ήταν δεμένος στον οίκο του φεουδάρχη με δεσμούς που δεν ταυτίζονταν με αυτές του δικαίου. Προκειμένου να συμβεί αυτό, η σχέση κυριαρχίας και εκμετάλλευσης πρέπει να μετατραπεί σε μια σχέση οικογενειακής οικειότητας μέσω μιας συνεχόμενης σειράς πράξεων ικανών να επιτύχουν αυτήν την συμβολική μετατροπή μέσω του ευφημισμού, (φροντίδες, προσφορές δώρων κλπ.)». Επίσης, Ο Lutz K. Berkner, (1996: 71-100), αντλεί στοιχεία από την αγροτική κοινωνία της Αυστρίας του 18^{ου} και μελετώντας τον κύκλο εξέλιξης του αγροτικού νοικοκυριού και την οικογένεια-κορμό, επισημαίνει ότι κατά τα πρώτα έτη του έγγαμου βίου του αρχηγού της οικογένειας, η πρόσληψη υπηρετών αποσκοπούσε στην αντικατάσταση της εργασίας των γερόντων που είχαν αποσυρθεί, των αδελφών που είχαν φύγει, και των μικρών ακόμα παιδιών. Στο αγροτικό νοικοκυριό οι υπηρέτες δεν ήταν απλοί υπάλληλοι, αλλά αποτελούσαν μέρος της οικογένειας. Σχετικά με το ζήτημα αυτό, ο ίδιος ο Lutz K. Berkner, επικαλείται, και έναν λαογράφο

στο πλαίσιο μάλιστα του εκσυγχρονισμού της εκμετάλλευσης, οι πρακτικές προσφορών προς το αγρεργατικό δυναμικό, με σκοπό την προσέλκυση και την οικειοποίησή του, προς όφελος του παραγωγού, πέρα από τις «παραδοσιακές» μορφές που αυτές μπορεί να πάρουν, (προσφορά στέγης, ηλεκτρικού, νερού κλπ), χρησιμοποιούνται και πιο προηγμένες τεχνολογικά. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις όμως, πρόκειται για μεμονωμένες προσφορές του παραγωγού μόνο προς τον έμπιστο επιστάτη του. Ο τελευταίος, σε σχέση με τους υπόλοιπους συμπατριώτες του, απολαμβάνει κάποια επιπλέον προνόμια έναντι συγκεκριμένων υπηρεσιών που πρέπει αυτός να αντιπροσφέρει στο αφεντικό του. Καταρχήν, είναι ο μόνος που πληρώνεται με συγκεκριμένο μισθό για όλο τον χρόνο, και που ανέρχεται στα 600 ευρώ τον μήνα. Επίσης ως κατάλληλα εκπαιδευμένος από το αφεντικό του, είναι ο μόνος στον οποίο παρέχεται το δικαίωμα να χειρίζεται τα μηχανοκίνητα μέσα της εκμετάλλευσης, (π.χ. τρακτέρ), αλλά και να διαχειρίζεται όλα εκείνα τα ζητήματα που αφορούν τις γεωργικές εργασίες σε αυτήν, (ράντισμα, άρδευση, πληρωμή εργατών, ανεύρεση εργατικού δυναμικού σε περιόδους αιχμής και εκπαίδευσής του κλπ), παρέχοντας την δυνατότητα στον παραγωγό να δραστηριοποιείται παράλληλα και σε άλλους τομείς, (π.χ. εμπόριο)²⁴⁰. Για τους Δροσοπηγιώτες, οι εκπαιδευμένοι από αυτούς επιστάτες, τους έχουν λύσει τα χέρια και όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν:

Καθαρίζουν για μας οι επιστάτες μας και 2-3 παλαιοί εργάτες που κρατάμε όλο τον χρόνο και οργανώνουν και εκπαιδεύουν τους νέους εργάτες. Άμα χρειαστούμε και άλλους εργάτες εκείνοι θα τους βρουν και εκείνοι θα κανονίσουν τι δουλειά θα κάνει ο καθένας στο χωράφι. και στον επιστάτη θα δώσουμε τα μεροκάματα να τα μοιράσει. Εμείς δεν ασχολούμαστε με τον καθένα ξεχωριστά γιατί είναι χάσιμο χρόνου. Ουσιαστικά μόνο με τον επιστάτη συνεννοούμαστε».

Η εμπιστοσύνη με την οποία περιβάλλει ο παραγωγός το εξειδικευμένο συνεργείο εργασίας του και κυρίως τον επιστάτη του, μπορεί να φτάσει τα όρια της παρεξήγησης και ακόμα της συμπλοκής με άλλους παραγωγούς, και με αφορμή τα επεισόδια της απεργίας, μπροστά στο ενδεχόμενο άλλοι ανταγωνιστές παραγωγοί προσφέροντας μεγαλύτερους μισθούς να τους αποσπάσουν τα συνεργεία εργασίας²⁴¹, που με κόπο τόσα χρόνια εκπαίδευαν, διατύπωναν την άποψη:

τον H. Rauscher, (1926:22), ο οποίος αναφέρει ότι στις αρχές ακόμα του 20^{ου} αιώνα οι υπηρέτες θεωρούνταν μέλη της οικογένειας και έτρωγαν συνήθως μαζί της από το ίδιο τσουκάλι.

²⁴⁰ Βλ. κεφάλαιο 5.2. σελ. 198. της παρούσας μελέτης.

²⁴¹ O L. K. Berkner, (ο.π.), αναφέρει επίσης ότι σε χωριά της αγροτικής κοινωνίας της Αυστρίας, που ερευνήσε, υπήρχαν συγκεκριμένοι κανόνες και διακανονισμοί που αφορούσαν τους υπηρέτες των οίκων σύμφωνα με τους οποίους απαγορευόταν στους εργοδότες να «κλέβουν» υπηρέτες μεταξύ τους προσφέροντας μεγαλύτερους μισθούς.

«Άμα τολμήσουν να μας πάρουν τους επιστάτες και τους Ινδούς και τους Πακιστανούς εργάτες τότε θα γίνει ο 3^{ος} παγκόσμιος πόλεμος»

Σε αρκετές περιπτώσεις όμως, το προσωπικό δέσιμο, η αφοσίωση και η εξάρτηση του συγκεκριμένου εργάτη-επιστάτη από τον εργοδότη του, δεν απορρέει μόνο από τον υπεύθυνο χαρακτήρα του πόστου στο οποίο έχει αυτός τοποθετηθεί, αλλά και από άλλες παραμέτρους, περισσότερο αποδοτικές. Ενδεικτικό είναι το εθνογραφικό περιστατικό που εκτυλίχθηκε μπροστά μου, καθώς ένας από τους παραγωγούς που επρόκειτο να επισκεφτεί το χωράφι του, για να ενημερωθεί για την εξέλιξη των εργασιών από τον επιστάτη του, σταμάτησε στο περίπτερο της κοινότητας αγοράζοντας 4 κάρτες ανανέωσης χρόνου ομιλίας για κινητό τηλέφωνο. Όταν επισκεφτήκαμε την εκμετάλλευσή του, και αφού μίλησε με τους εργάτες του, αποτραβήχτηκε σε μια άκρη του χωραφιού του για να ενημερωθεί λεπτομερέστερα από τον Πακιστανό επιστάτη του. Εγώ δεν συμμετείχα στην κουβέντα τους, αλλά διέκρινα πως ο παραγωγός παρέδωσε τις κάρτες κινητής τηλεφωνίας σε αυτόν. Όταν αργότερα αποχωρήσαμε από εκεί του έθιξα το ζήτημα, και εκείνος κάπως ενοχλημένος απέφυγε να το συζητήσει. Τελικά, από τα λόγια του συμπεραίνει κανείς το εύρος της οικειότητας, της εξάρτησης και τελικά της υποτέλειας που χαρακτηρίζουν σε αρκετές περιπτώσεις τις εργασιακές σχέσεις παραγωγών και αγρεργατών:

«Του αγόρασα μερικές κάρτες να επικοινωνεί με τους δικούς του στο Πακιστάν. Ένας τηλεφωνικός Θάλαμος στην κοινότητα δεν φτάνει για να εξυπηρετήσει τόσους μετανάστες που θέλουν να επικοινωνήσουν με τις οικογένειές τους. Που να κάθονται όλοι στην σειρά.... Ε, είναι και μερικοί στο χωράφι που λουφάρουν και δεν εργάζονται, και εγώ πρέπει να το γνωρίζω».

Η δυσμενής οικονομική κατάσταση του αλλοδαπού μετανάστη, οι ανάγκες επικοινωνίας με τους οικείους του στην χώρα καταγωγής, και κυρίως η ανεπάρκεια επίσημης θεσμικής προστασίας του από την χώρα υποδοχής, ουσιαστικά τον ωθούν στο να κερδίσει την εύνοια του αφεντικού του, παρέχοντας πληροφορίες για την αποδοτική ικανότητα συναδέλφων εργατών του, σε αντάλλαγμα του δώρου των καρτών κινητής τηλεφωνίας²⁴². Εξάλλου το αφεντικό για εκείνον, είναι ο μόνος που

²⁴²P. Bourdieu, (ο.π. 164), εστιάζοντας την προσοχή του στην ανάλυση της ανταλλαγής δώρων στην κοινωνία της Καβυλίας, ανάμεσα σε άλλα, επισημαίνει ότι «η γενναιόδωρη αρχική πράξη προσβάλλει την ελευθερία του αποδέκτη. Υπόκειται πλέον σε μια υποχρέωση: πρέπει να ανταποδώσει το δώρο και, μάλιστα, με το παραπάνω. Είναι ένας τρόπος δημιουργίας υποχρεώσεων, ένα είδος εξαναγκασμού». Ο M.Godelier, (ο.π.) επισημαίνει επίσης ότι, «Το δώρο μπορεί να αντιπαρατεθεί στην άμεση βία, τη φυσική, υλική ή κοινωνική υποταγή αλλά και να αποτελέσει το υποκατάστατό τους». Όπως

μπορεί να του παράσχει, όχι μόνο ετήσια αμειβόμενη εργασία, και διαμονή δωρεάν, αλλά ασφάλεια και σιγουριά. Πράγματι, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, που παραγωγοί έχουν μεσολαβήσει, (λόγω των άμεσων γνωριμιών τους σε τοπικό επίπεδο, με παράγοντες της τοπικής και νομαρχιακής αυτοδιοίκησης και της αστυνομικής διεύθυνσης), για να απελευθερωθούν «εργάτες κλειδιά», από τα οικεία αστυνομικά τμήματα μετά από επιχειρήσεις «σκούπα». Καταλαβαίνει κανείς λοιπόν, ότι η συγκεκριμένη εργασιακή σχέση μεταξύ παραγωγών/αφεντικών, και επιστατών εμπεριέχει μια ξεχωριστή «χημεία», γιατί μπορεί να οικοδομείται σε καθαρά προσωπικό επίπεδο και κάτω από μια εξαιρετικά στενή αμοιβαιότητα. Και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ένα από τους πολλούς επιστάτες των εκμεταλλεύσεων:

«Το αφεντικό είναι καλό, το αγαπάμε γιατί βοηθάει όσο μπορεί και ακόμα παραπάνω. Χωρίς λεφτά μένουμε στο σπίτι του. Όχι λεφτά για φως, όχι λεφτά για νερό. Όλα εντάξει».

Όλα εντάξει λοιπόν, καθώς στις ήδη υπάρχουσες προσφορές, οι σύγχρονες μορφές παροχών του εργοδότη προς τους εργάτες της εκμετάλλευσης μπορεί μεν να καλύπτουν αντίστοιχα σύγχρονες καταναλωτικές τους ανάγκες, εμπεριέχουν όμως τα ψήγματα αναχρονιστικών πρακτικών κυριαρχίας και υποτέλειας τους από εκείνον, αποκαλύπτοντας συνάμα, πως το ουσιαστικό περιεχόμενο της ξεχωριστής μεταξύ τους «χημείας», χαρακτηρίζεται από την άνιση σχέση αμοιβαίας ωφέλειας. Από την άλλη, η χρήση του κινητού τηλεφώνου, αποκτά για άλλη μια φορά ένα νέο νοηματοδοτικό περιεχόμενο, καθώς τώρα, από κατασκοπευτικό σύνεργο που υποθάλπει την παραγωγική δραστηριότητα του εργοδότη, καταλήγει να αποτελέσει το μέσο υποταγής, ελέγχου και εκμετάλλευσης των αλλοδαπών εργατών του. Τελικά, αν και ορίσαμε την παρουσία του ξένου μεταναστευτικού δυναμικού στην κοινότητα, ως μια διαφορετική μορφή εκσυγχρονισμού της γεωργίας, η ίδια η έννοια του εκσυγχρονισμού καταλήγει να αποκτά μια αντιφατική διάσταση. Και αυτό, γιατί όσο και αν είναι ορατά τα σύγχρονα δεδομένα της παραγωγικής διαδικασίας, ο εκσυγχρονισμός των εκμεταλλεύσεων, η ένταξή τους στις σύγχρονες μορφές της αγοράς και του εμπορίου, και γενικά η οικονομική πρόοδος της κοινότητας άλλο τόσο, (και με βάση τη δυναμική των σχέσεων αλλοδαπών εργατών-εργοδοτών),

χαρακτηριστικά αναφέρει, «το δώρο μπορεί να είναι μια πράξη βίας μεταμφιεσμένη σε μια ανιδιοτελή χειρονομία. Κατά τρόπο αντίστοιχο, ο P. Bourdieu, (ο.π. 173), τελικά καταλήγει να ονομάσει ως «συμβολική βία», αυτήν την μεταμόρφωση των σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης σε σχέσεις αφοσίωσης, την μετατροπή της εξουσίας σε χάρισμα ή σε γοητεία ικανή να εγκαθιδρύσει μια σχέση οικειότητας. Η αναγνώριση του χρέους γίνεται ένα διαρκές αίσθημα απέναντι σε εκείνον που προέβη στην γενναιόδωρη πράξη, αίσθημα που ενδέχεται να φτάσει ως την αφοσίωση ή την αγάπη».

ορατές είναι οι οπισθοδρομικές πρακτικές ελέγχου και υποτέλειας των αλλοδαπών εργατών²⁴³.

Για τους Δροσοπηγιώτες λοιπόν, οι Ινδοί και οι Πακιστανοί είναι «οι καλύτεροι άνθρωποι του κόσμου», «ήσυχοι, νηφάλιοι, και άνθρωποι πράοι», «ζουν 15 χρόνια στην κοινότητα και δεν έχουν δημιουργήσει το παραμικρό επεισόδιο», αν εξαιρέσει κανείς τα γεγονότα της απεργίας. Ακόμα και αυτά όμως, παρόλο που διατάραξαν τις εσωτερικές κοινωνικές τους σχέσεις, δεν στάθηκαν ικανά να ανατρέψουν τις στερεοτυπικές αντιλήψεις που οι ντόπιοι έχουν σχηματίσει για αυτούς. Αντιλήψεις όμως, οι οποίες φαίνεται να διαμορφώνονται κυρίως από την επίδραση των βασικών παραγόντων σύμφωνα με τους οποίους κρίνεται, η απόδοσή τους, και η εν γένει συμπεριφορά τους, στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των παραγωγών. Έτσι οι Δροσοπηγιώτες συμπληρώνουν για εκείνους ότι, «είναι μεθοδικοί, ευσυνείδητοι και τυπικοί στην εργασία τους», και κυρίως, «άνθρωποι έντιμοι και άξιοι εμπιστοσύνης που δεν κινδυνεύεις να τους γυρίσεις την πλάτη». Κατά συνέπεια, σε αυτή την περίπτωση οι ταξινομήσεις οι οποίες γίνονται από τους ντόπιους για τους Ινδούς και τους Πακιστανούς, διαμορφώνονται εν μέρει, σύμφωνα με αντιλήψεις οι οποίες κατοχυρώνουν τα συμφέροντα των παραγωγών στην σφαίρα της παραγωγικής διαδικασίας, και επιβεβαιώνουν την προς όφελός τους αποτελεσματικότητα των εργασιακών σχέσεων. Σε γενικές γραμμές όμως, η συνολική παρουσία των Ινδών και Πακιστανών στην κοινότητα αξιολογείται με θετικά σχόλια από τους Δροσοπηγιώτες:

«Εργάζονται το πρωί στα χωράφια, και όταν τελειώνει η δουλειά, αποτραβιούνται ήσυχα στα καταλύματά τους, όπου μαγειρεύουν, πλένουν και κουβεντιάζουν μεταξύ τους. Δεν ενοχλούν κανέναν. Μόνο το βραδάκι βγαίνουν για να ψωνίσουν »

Πράγματι, οι Ινδοί και οι Πακιστανοί εργάτες στην κοινότητα με το πέρασ της εργασίας τους, στις εκμεταλλεύσεις των παραγωγών θα αποτραβηχτούν ήσυχα στους

²⁴³ Πρακτικές, που ουσιαστικά θίγουν την ανθρώπινη ύπαρξη και αξιοπρέπεια. Όπως πολύ χαρακτηριστικά τονίζει Η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, επικαλούμενη τον C. Levi-Strauss, (1977:25), «Η ιστορία και ο χρόνος δεν τείνουν από την φύση τους προς την εξέλιξη και την πρόοδο, δεν οδηγούν αναγκαστικά σε προοδευτικά καλύτερες μορφές πολιτισμού. Άλλωστε, καλύτερες ως προς τι; Φυσικά, το ότι η ανθρωπότητα έχει προοδεύσει, είναι φανερό. Τι σημαίνει όμως πρόοδος;». Και όπως ο ίδιος ο C. Levi-Strauss, (ο.π. 26), υποστηρίζει: «Η ανθρωπότητα που προοδεύει δεν μοιάζει καθόλου με έναν άνθρωπο που ανεβαίνει μια σκάλα, προσθέτοντας σε κάθε του κίνηση ένα ακόμα σκαλοπάτι σε όσα έχει ήδη κατορθώσει να κατακτήσει. Θυμίζει περισσότερο τον παίκτη που η τύχη του είναι μοιρασμένη σε πολλά ζάρια και που κάθε φορά που τα ρίχνει, τα βλέπει να σκορπίζονται επάνω στο χαλί, φέρνοντας ισάριθμα διαφορετικούς αριθμούς. Ό,τι κερδίζει κανείς στο ένα ζάρι, κινδυνεύει πάντοτε να το χάσει από το άλλο, και καμιά μόνο φορά η ιστορία γίνεται εποικοδομητική, οι αριθμοί δηλαδή προστίθενται και σχηματίζουν ένα ευνοϊκό σύνολο».

χώρους διαμονής τους, για να ξεκουραστούν, να μαγειρέψουν, να πλύνουν τα ρούχα τους και γενικά για να καλύψουν όσο το δυνατό καλύτερα τις βασικές ανάγκες διαβίωσης, οι οποίες, όπως και οι συνθήκες εργασίας τους, είναι σε αρκετές περιπτώσεις σκληρές και απάνθρωπες κατά τους θερινούς αλλά και τους χειμερινούς μήνες. Ειδικότερα όσον αφορά την διαμονή τους, καταλαβαίνει κανείς ότι ένα εποχικό δυναμικό εργατών 1500 ατόμων το καλοκαίρι, είναι αδύνατον να στεγαστεί στα σπίτια του χωριού, και έτσι οι επιλογές που έχουν είναι, είτε ορισμένοι να φιλοξενηθούν στους χώρους, (αποθήκες-σπίτια), των συμπατριωτών τους, που μένουν μόνιμα στο χωριό, (σ' αυτήν την περίπτωση, πρόκειται για ένα πολύ μικρό ποσοστό), είτε σε χώρους της υπαίθρου. Πράγματι, τους θερινούς μήνες, σε αρκετές τοποθεσίες του κάμπου συναντά κανείς μετανάστες, οι οποίοι είτε έχουν διαμορφώσει παλαιά οικήματα των χωραφιών σε κατοικήσιμα, (π.χ. παλιές μικρές αποθήκες από πλίνθα), είτε οργανώνουν πρόχειρους καταυλισμούς από λαμαρίνες, νάilon και χαρτόνια, όπου οι συνθήκες υγιεινής είναι άθλιες. Έτσι, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις των παραγωγών σε αρκετές περιπτώσεις μετατρέπονται σε ζωτικούς χώρους διαβίωσης Ινδών και Πακιστανών, όπου εκτυλίσσονται δραστηριότητες που συνδέονται με τις κεντρικές πολιτισμικές τους αξίες, είτε αυτές αφορούν βασικές θρησκευτικές υποχρεώσεις, είτε καταναλωτικές πρακτικές. Η εικόνα, για παράδειγμα, ενός Μουσουλμάνου Πακιστανού, να προσεύχεται έξω από την αποθήκη του χωραφιού δίπλα στον δημόσιο δρόμο της κοινότητας, την ώρα που πέφτει ο ήλιος, δεν είναι πρωτόγνωρη για τους ντόπιους, με την οποία δείχνουν να είναι αρκετά εξοικειωμένοι. Το ίδιο συμβαίνει και με το είδος του φαγητού και την διαδικασία προετοιμασίας του, καθώς απουσιάζουν από την διατροφή τους το χοιρινό και το μοσχαρίσιο κρέας, σύμφωνα με τα όσα ορίζουν οι θρησκευτικοί τους κανόνες. Αντίθετα, οι πίτες, τα λαχανικά, οι σούπες και τα μπαχαρικά καταναλώνονται σε ημερήσια βάση, και με υλικά που δεν αγοράζονται από τα παντοπωλεία της κοινότητας, αλλά τα προμηθεύονται εβδομαδιαίως από συμπατριώτες τους, οι οποίοι διατηρούν μικρά εμπορικά καταστήματα στο κέντρο της Αθήνας, και όπως οι ίδιοι λένε:

«Εμείς δεν πίνουμε οινόπνευμα και δεν τρώμε γουρούνι και βοδινό. Γι αυτό και δεν ερχόμαστε στις ταβέρνες και στο καφενείο. Κάθε Τρίτη έρχεται ένα μικρό κλειστό φορτηγάκι από την Αθήνα και αγοράζουμε τα δικά μας πράγματα που έρχονται από απευθείας από τις χώρες μας για να μαγειρέψουμε».

Οι πρακτικές αυτές και οι δραστηριότητες των συγκεκριμένων μεταναστών από τη μια ενδυναμώνουν τις σχέσεις συμπαράστασης μεταξύ τους, φέρνοντας πιο κοντά, κατά κάποιον τρόπο, τους τόπους καταγωγής τους²⁴⁴. Στην ίδια λογική εντάσσεται και η τοποθέτηση δορυφορικών συστημάτων τηλεόρασης στις αποθήκες των παραγωγών, όπου συγκεντρώνονται Ινδοί και Πακιστανοί και από άλλες τοποθεσίες του κάμπου δημιουργώντας μια εκτεταμένη «φαντασιακή κοινότητα»²⁴⁵. Από την άλλη, οι συγκεκριμένες πρακτικές αναδεικνύονται σε εκούσιες τάσεις αντίστασης απέναντι στα κυρίαρχα καταναλωτικά πρότυπα των γηγενών, ορισμένα από τα οποία χαρακτηρίζουν έναν μέρος του τρόπου ζωής τους, όπως η διασκέδαση και οι διατροφικές τους συνήθειες²⁴⁶, (η ψυχαγωγία στο καφενείο, το κρέας στα κάρβουνα και το κρασί). Εξάλλου, οι ίδιοι οι Δροσοπηγιώτες, με αφορμή μάλιστα περιστατικό που εκτυλίχθηκε ένα απόγευμα στο καφενείο και αφορούσε στην άρνηση της πρόσκλησης τους, από έναν Πακιστανό εργάτη για να καθίσει να πει μια μύρα μαζί τους, λένε:

«Οι Ασιάτες δεν αλλάζουν εύκολα, μπορεί να πάρει και 15 χρόνια να αλλάξει ο Πακιστανός και αυτό άμα γίνει είναι μια στο εκατομμύριο. Δεν έρχονται στην ταβέρνα, ούτε στο καφενείο. Χρυσούς τους κάνουμε να κάτσουν λίγο μαζί να πιούμε κάτι. Με τους Αλβανούς και τους Ρουμάνους θα πιούμε ένα ποτήρι, ενώ οι Ασιάτες δεν φεύγουν εύκολα από τον τρόπο ζωής τους».

Η μη εμφάνιση των Ινδών και των Πακιστανών εργατών στους χώρους ψυχαγωγίας των ντόπιων, δεν συνιστά αμυντική στάση σε αυτό που λέμε δημόσια εμφάνιση, ούτε απουσία από άλλους δημόσιους χώρους της κοινότητας. Τουναντίον, μπορεί κανείς να διαπιστώσει την πολυάριθμη παρουσία τους, όταν συγκεντρώνονται λίγο πριν

²⁴⁴ Η ισχύς των δικτύων αλληλεγγύης μεταξύ των μεταναστών επιβεβαιώνεται σε αυτήν την περίπτωση για άλλη μια φορά, «δεν είναι μόνο η πατρίδα που αναπολούν και χρειάζονται οι πρόσφυγες, αλλά ένα πλήθος προσώπων και πραγμάτων με τα οποία έρχονται σε επαφή, καθώς περνούν από τον ένα τόπο στον άλλο. Οι ειδήσεις, τα αγαθά και οι υπηρεσίες που σπεύδουν να ανταλλάξουν συγγενεύουν με τις λειτουργίες μιας διευρυμένης οικογένειας». Μ. Πετρονότη, (ο.π.),

²⁴⁵ B. Anderson, (1997).

²⁴⁶ Αρκετοί ανθρωπολόγοι έχουν διερευνήσει τις διαδικασίες σύμφωνα με τις οποίες τα άτομα επιλέγουν ή απορρίπτουν διάφορες διατροφικές συνήθειες και πρακτικές, και έχουν επισημάνει ότι το φαγητό αποτελεί τελικά μέσο οριοθέτησης, αξιολόγησης και ταξινόμησης κοινωνικών γεγονότων και συστατικό στοιχείο οικοδόμησης της «ταυτότητας» των ατόμων, καθώς η επιλογή του τι θα καταναλωθεί και πότε σχετίζεται με τον αποκλεισμό, ή την ένταξη και ενσωμάτωση των ατόμων σε διάφορες κοινωνικές κατηγορίες, M. Douglas, (1991), Α. Μπακαλάκη, (2000: 67-90), M. Douglas & B. Isherwood, (1996). Ο M. Sahllins, (1976), ορίζει τις διατροφικές συνήθειες και πρακτικές ως «πολιτισμικές κατασκευές», μέσα από τις οποίες διακρίνουμε τις διάφορες πολιτισμικές αξίες κάθε πολιτισμού, αλλά και τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις που μπορεί να υπάρξουν εντός του ίδιου πολιτισμού. Για τον J. Goody, (1984), το φαγητό αποτελεί διακριτικό στοιχείο των κοινωνικών τάξεων. Ως συστατικό στοιχείο ταξικής διαφοροποίησης το προσεγγίζει και ο P. Bourdieu, (2002: 224-

σουρουπώσει στον περιβάλλοντα χώρο που υπάρχει έξω από το Mini-market της κοινότητας, αφενός για να ψωνίσουν κάποια βασικά είδη διατροφής που έτυχε να μην προμηθευτούν από τους συμπατριώτες τους στην Αθήνα, και αφετέρου για να επικοινωνήσουν τηλεφωνικά με τους οικείους τους στις χώρες καταγωγής τους. Ο ειδικά διαμορφωμένος τηλεφωνικός θάλαμος (μια απομονωμένη καμπίνα με ηλεκτρονικό μετρητή μονάδων) που υπάρχει στο συγκεκριμένο μαγαζί, αποτελεί μια από τις χρήσεις που αυτό απέκτησε με τον ερχομό των μεταναστών στην κοινότητα, εμπεριέχοντας παράλληλα τις εμπορικές χρήσεις του μανάβικου, του μπακάλικου, και το πρατήριο άρτου. Τις απογευματινές ώρες λοιπόν, ο συγκεκριμένος περιβάλλοντας χώρος μετατρέπεται για λίγες ώρες σε στέκι των μεταναστών, και θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, πως αυτές οι καθημερινές συναθροίσεις στον συγκεκριμένο τόπο, δίνουν την ευκαιρία σε αυτούς, να πληροφορηθούν για γεγονότα που σχετίζονται με την ζωή στην πατρίδα τους, να ψυχαγωγηθούν περιπαίζοντας ο ένας τον άλλον, και γενικά να επικοινωνήσουν μεταξύ τους, διαμορφώνοντας ουσιαστικά μια «δεύτερη πλατεία» στο χωριό, που ορισμένοι ντόπιοι όταν θέλουν να αναφερθούν στον συγκεκριμένο χώρο τον ονομάζουν, «*Το Νέο Δελχί*».

Γίνεται κατά συνέπεια φανερό, ότι η «πλατεία του Νέου Δελχί», αλλά κυρίως τα χωράφια των Δροσοπηγιωτών, παράλληλα με την σημασία που αποκτούν ως χώροι διαπολιτισμικής επαφής και επικοινωνίας μεταξύ γηγενών-εργοδοτών και αλλοδαπών-αγρεργατών που ακολουθούν διαφορετικούς τρόπους ζωής, αποκτούν και μια συμβολική διάσταση ως ιδιαίτεροι χώροι διαβίωσης, και κατά συνέπεια, κύριοι χώροι πολιτισμικής έκφρασης των Ινδών και των Πακιστανών της κοινότητας. Μέσα από αυτή την οπτική, αναπόφευκτα τίθεται το ερώτημα, για το αν αυτή η «νέα πλατεία», αλλά ιδιαίτερα τα χωράφια ως φυσικά σύνορα μεταξύ φύσης και δομημένου χώρου, συνιστούν παράλληλα και τρόπους χωρικής περιθωριοποίησης και περιχαράκωσης των διάφορων εθνοπολιτισμικών ομάδων που καλούνται να συνυπάρξουν σε έναν κοινό τόπο, τροφοδοτώντας διαδικασίες διάκρισης του «Εμείς-γηγενείς» έναντι των «Άλλων-μεταναστών». Δεν νομίζω ότι η απάντηση που μπορεί να δώσει κανείς σε αυτή την περίπτωση μπορεί να είναι απλουστευτικά καταφατική ή αρνητική αντίστοιχα. Το γεγονός ότι οι Ινδοί και οι Πακιστανοί φαίνεται να είναι απομονωμένοι στους χώρους όπου διαβιούν, και να μην συμμετέχουν στις βασικές εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής των Δροσοπηγιωτών, πιθανόν να μην είναι

248). Από την άλλη, ο A. Appadurai, (1998: 1570-195), συνδέει συγκεκριμένες εθνικότητες με

αποτελεσμα πίεσεων και απαγορεύσεων από την κυρίαρχη πολιτισμική ομάδα των ντόπιων, αλλά να είναι μια στρατηγική των ίδιων, που να σχετίζεται με την ενεργοποίηση ενός αμυντικού μηχανισμού που να συμβολίζει την μη συμμόρφωση σε όσα επιτάσσουν τα πολιτισμικά και κοινωνικά πρότυπα της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας²⁴⁷. Κατά συνέπεια, σε αυτήν την περίπτωση μπορούμε να μιλάμε για μια εκούσια διαμόρφωση της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ αυτών και των γηγενών, που να εκπορεύεται από την επιδίωξη και επιθυμία τους να επιλέξουν την μη συμμετοχή και την μη ενσωμάτωση στις κυρίαρχες πολιτισμικές νόρμες της κοινωνίας υποδοχής, διαφυλάττοντας και εκδηλώνοντας δημόσια τα πολιτισμικά στοιχεία της εθνοτικής τους ταυτότητας²⁴⁸. Από την άλλη, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι οι συγκεκριμένοι, δεν είναι οι μόνοι μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην κοινότητα, αλλά υπάρχουν Αλβανοί, (των οποίων ο αριθμός είναι ο δεύτερος μεγαλύτερος μετά των Ινδών και Πακιστανών), καθώς επίσης Ρουμάνοι και Βούλγαροι, (οι τελευταίοι σε πολύ μικρούς αριθμούς και για την κάλυψη μόνο των δίμηνων εποχιακών αναγκών του καλοκαιριού), και οι οποίοι μετά την εργασία τους στις εκμεταλλεύσεις, εμφανίζονται στην κοινότητα συμμετέχοντας σε ορισμένες εκφάνσεις της καθημερινής ζωής των γηγενών, όπως για μια μπύρα και έναν καφέ στο καφενείο ή για ένα γεύμα στις ταβέρνες της πλατείας. Το σημαντικό όμως είναι, ότι αυτές οι συναθροίσεις μεταναστών στους χώρους διασκέδασης των ντόπιων, έχουν απαγορευτεί στην περίπτωση της γειτονικής κοινότητας, όπου εκεί οι κάτοικοι δεν επιτρέπουν σε αλλοδαπούς να συχνάζουν σε χώρους ψυχαγωγίας, παρόλο που στην ευρύτερη περιοχή δεν έχουν εντοπιστεί περιστατικά κλοπών ή βιαιοπραγιών από την πλευρά των μεταναστών²⁴⁹. Η δυσάρεστη αυτή πρακτική, δεν είναι άσχετη, πιστεύω με το γεγονός, ότι η συγκεκριμένη κοινότητα δεν χαρακτηρίζεται από το εντατικό μοντέλο γεωργίας, όπως η Δροσοπηγή, καθώς κυριαρχούν η αμπελοκαλλιέργεια και η ελαιοκαλλιέργεια, και η μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων

ορισμένες τροφές στον βαθμό που οι τελευταίες μπορούν να αποτελέσουν εθνικά σύμβολα.

²⁴⁷ Σχετικά με την διαδικασία απομόνωσης και περιθωριοποίησης διάφορων μειονοτικών ομάδων σε συγκεκριμένους χώρους, ο Δ. Τσαούσης, (1987:49), επισημαίνει ότι, «η απομόνωση του γκέτο μπορεί να επιβάλλεται στην μειονότητα από την περιβάλλουσα κοινωνία, μπορεί να αποτελέσει όμως και επιλογή της ίδιας της μειονότητας, που επιδιώκει έτσι να διατηρήσει την πολιτισμική της ιδιαιτερότητα.

²⁴⁸ Οι εκούσιες πρακτικές, διαμόρφωσης αποστάσεων και συνόρων, σηματοδοτούν την αντίσταση στον κίνδυνο της πολιτισμικής τους αλλοίωσης, και εξασφαλίζουν την διαφύλαξη της ιδιαιτερότητας τους. S. Wallman (1978:210)

²⁴⁹ Είναι ευνόητο ότι η ανάλυση των αιτιών για τις οποίες, οι κάτοικοι της γειτονικής κοινότητας επιβάλλουν στους αλλοδαπούς τέτοιους περιορισμούς, ξεφεύγουν από τους στόχους της παρούσας μελέτης

της συμπληρώνουν το εισόδημά τους από την απασχόλησή τους στην βιομηχανική ζώνη της Θήβας και των Οινόφυτων. Τα αίτια μη ύπαρξης αντίστοιχων φαινομένων απαγόρευσης σε χώρους ψυχαγωγίας στην κοινότητα της Δροσοπηγής θα πρέπει άρα να αναζητηθούν στο ιδιότυπο των εργασιακών σχέσεων, επίκεντρο των οποίων είναι η άμεση, χρόνια, και κυρίως στενή εξάρτηση, των Δροσοπηγιωτών παραγωγών από την πολυάριθμη εργατική δύναμη των μεταναστών, καθώς η παρουσία τους, εξασφαλίζει και κατοχυρώνει τα συμφέροντά τους στην σφαίρα της παραγωγικής διαδικασίας, κάτι που φάνηκε εξάλλου τόσο από τα γεγονότα της απεργίας, όσο και από το ειδικό βάρος που χαρακτηρίζει τις στενές διαπροσωπικές σχέσεις εργοδοτών και αλλοδαπών επισιτατών-εργατών, αλλά και από το γεγονός, ότι ο ίδιος ο λόγος των εργοδοτών αποδεικνύει το προφανές: *«άμα φύγουν οι μετανάστες θα ψωμολυσσάζουμε»*. Εξάλλου, όπως ήδη ειπώθηκε, η προσκλήσεις που απευθύνουν οι ντόπιοι στους αλλοδαπούς εργάτες για μια μπύρα στο καφενείο, αποτέλεσμα της επί σειράς ετών αλληλογνωριμίας τους, και ανεξάρτητα από την άρνηση που εισπράττουν από τους Μουσουλμάνους λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων, μόνο απαγόρευση εισόδου στον συγκεκριμένο χώρο δεν συνιστούν. Κατά συνέπεια ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των συγκεκριμένων εργασιακών σχέσεων μεταξύ ντόπιων και αλλοδαπών εργατών, αποδεικνύεται για άλλη μια φορά κυρίαρχος, καθώς στην συγκεκριμένη περίπτωση, αποδυναμώνει και καταστέλλει σε σημαντικό βαθμό τις οποιοσδήποτε αρνητικές κρίσεις που είναι πιθανόν να εκδηλώνονται για τον «άλλον», περιορίζοντας συμπεριφορές που σχετίζονται με ακραία περιστατικά περιθωριοποίησης, απομόνωσης, (π.χ. απαγόρευση εισόδου στις ταβέρνες και στα καφενεία), αποκλεισμού από την εργασία, και «γκετοποίησης» των μεταναστών στα χωράφια από τους ντόπιους, εξαιτίας των οχλήσεων που πιθανόν να προκαλούν σε αυτούς, κυρίαρχα στοιχεία που συγκροτούν την εθνική τους ταυτότητα, όπως το θρήσκευμα, η γλώσσα, η ενδυμασία, ο τρόπος ένδυσης, η εθνικότητα, η διατροφή κλπ. Τελικά, αυτή η ευνοϊκή διαμορφούμενη κατάσταση, παρέχει την δυνατότητα στους Ινδούς και τους Πακιστανούς να διαχειρίζονται, να προωθούν, και να προβάλλουν δημόσια με μεγαλύτερη άνεση την ιδιαιτερότητά τους, διαφυλάσσοντας παράλληλα τα στοιχεία της εθνοπολιτισμικής τους υπόστασης. Η άρνησή τους στις προσκλήσεις των γηγενών, για μια μπύρα, και ένα ποτό στο καφενείο ή στην ταβέρνα, και παράλληλα η δημόσια εκδήλωση δραστηριοτήτων που σχετίζονται με την πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα, συμβολίζουν την αντίσταση στον κίνδυνο της πολιτισμικής προσαρμογής, άρα και αλλοίωσης της ταυτότητάς τους, από

καταναλωτικές πρακτικές και συμπεριφορές, (διασκέδαση, ποτό, φαγητό κλπ), της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας. Με αυτόν τον τρόπο, αφενός ισχυροποιούν περαιτέρω τους δεσμούς αλληλοσυμπαράστασης, αρωγής και ασφάλειας μεταξύ τους, αφετέρου δεν αναγκάζονται να εμπλακούν σε «διλημματικές καταστάσεις», προσαρμογής και αφομοίωσης ή μη, στην κοινωνία υποδοχής, όπως θα υποχρεώνονταν να κάνουν σε ορισμένες περιπτώσεις άλλες εθνοτικές μεταναστευτικές ομάδες²⁵⁰. Πράγματι, είναι γεγονός ότι οι Ινδοί και Πακιστανοί στην Δροσοπηγή δεν αποξενώνονται ούτε έρχονται σε ρήξη με την πολιτισμική τους καταγωγή, στην οποία αναγκάζονται να επιδοθούν άλλοι μεταναστευτικοί πληθυσμοί²⁵¹, γιατί παράλληλα με τις δημόσιες θρησκευτικές και διατροφικές τους εκδηλώσεις στα χωράφια και στους δημόσιους χώρους της κοινότητας, διατηρούν τόσο τα κανονικά τους ονόματα, όσο και τις παραδοσιακές ενδυματολογικές πρακτικές της χώρας καταγωγής τους, που σχετίζονται με την κελεμπία και το σαρίκι. Είναι χαρακτηριστικό πως στο «*Νέο Δελχί*» όπου συγκεντρώνονται οι Ινδοί και Πακιστανοί εμφανίζονται με μια πανσπερμία πολύχρωμων ενδυμασιών αποτελούμενη από κόκκινες, γαλάζιες, λευκές, γκρι και κίτρινες κελεμπίες, οι οποίες δένουν αρμονικά με τα αντίστοιχα, χρωμάτων, τουρμπάνια τους. Με λίγα λόγια, η εξασφάλιση της διαβίωσής και της εργασίας τους στην κοινότητα, δεν εξαρτώνται από το θρήσκευμα, την ενδυμασία, την γλώσσα, τις διατροφικές τους συνήθειες ή τα ονόματά τους, που υιοθετούν και εκφράζουν ελεύθερα, στοιχεία που σε άλλες περιπτώσεις θα ήταν απαγορευτική η δημοσιοποίησή τους²⁵², και έτσι δεν αναγκάζονται να επινοήσουν στρατηγικές

²⁵⁰ Χαρακτηριστική, είναι η εθνογραφική προσέγγιση της Χ. Βείκου, (2000: 131-150), για τα παιδιά των Ποντίων, που μετανάστευσαν μαζί με τους δικούς τους από την πρώην Σοβιετική ένωση, και εγκαταστάθηκαν στις παρυφές της πόλης του Μενιδίου. Η συγγραφέας επισημαίνει ότι: «η είσοδος των παιδιών αυτών στο εκπαιδευτικό σύστημα βιώνεται ως μια ξαφνική πολιτισμική αλλαγή, όπου βιώνουν έντονες διακρίσεις, καθώς η Ποντιακή καταγωγή τους δεν αποτελεί μόνο στοιχείο της εθνοπολιτισμικής τους ταυτότητας, αλλά ένα στοιχείο που μεταβάλλεται σε κοινωνική κατηγορία, που αναπαράγεται και ισχυροποιείται εξαιτίας των όρων διαβίωσής τους, η οποία τα ενώνει σε ένα γενικότερο, υποδεέστερο σύνολο μέσα στο σχολείο. Έτσι όμως, τα παιδιά ζουν διλημματικές καταστάσεις, όπου έχουν να επιλέξουν μεταξύ, α) της εμμονής στην πολιτισμική αλληλεγγύη της ομάδας τους, και β) της υιοθέτησης συμπεριφορών αφομοιωτικών προς την ομάδα των εντόπιων μαθητών».

²⁵¹ Ο Ι. Ψημμένος, (1995: 188), μελετώντας την περίπτωση των Αλβανών μεταναστών που διαβιούν στην Αθήνα, επισημαίνει ότι προκειμένου να αντιμετωπίσουν καίρια ζητήματα της καθημερινής τους ζωής, όπως οι εγγραφές των παιδιών τους στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας, αναγκάζονται να απαρνηθούν την καταγωγή τους, και συγκεκριμένα αναφέρει στην περίπτωση των Αλβανών που διερεύνησε ότι, «η κοινωνική ύπαρξή τους βασίζεται επάνω σε αυτήν ακριβώς την ρήξη με την προσωπική ιστορία του καθενός και στην δημιουργία ενός ηθικού χώρου που στηρίζεται στην εξαίρεση και στην υποτέλεια».

²⁵² Η Μ. Πετρονάτη, (ο.π), στην δική της έρευνα για τους Ερυθραίους μετανάστες στην Αθήνα αναλύει διεξοδικά τις πρακτικές σύμφωνα με τις οποίες τα μέλη της συγκεκριμένης κοινότητας, προκειμένου να βρουν εργασία, αναγκάζονται σε ορισμένες περιπτώσεις να αποκρύψουν τα

απόκρυψης τους, και να υιοθετήσουν γενικά συμπεριφορές αλλοτρίωσης από τον ίδιο τους τον εαυτό. Ακόμα και η ανεπάρκεια και η κακή χρήση της Ελληνικής γλώσσας δεν εγείρει αντιδράσεις, ούτε αποτελεί αντικείμενο χλευασμού από τους ντόπιους. Τουναντίον, ο τρόπος της γλωσσικής επικοινωνίας μαζί τους, προσαρμόζεται στον τρόπο που εκείνοι χρησιμοποιούν την Ελληνική γλώσσα. Ένας ενδεικτικός διάλογος, ανάμεσα σε έναν παραγωγό και στον Ινδό ή Πακιστανό αγρεργάτη του, είναι ο ακόλουθος:

Παραγωγός: «Πάει εσύ φέρει τρακτέρ εδώ χωράφι;»

Ινδός-αγρεργάτης: «Ναι πάει, αφεντικό».

Παραγωγός: «Αφού εσύ φέρει τρακτέρ, μετά εσύ οργώσει αυτό κομμάτι χωραφιού. Εγώ πάει Θήβα δουλειά, μετά εγώ, έρθω εδώ πάρει εσένα πάμε φαγητό».

Ο αποκλεισμός των συνδέσμων και των άρθρων από τις προτάσεις τους, στον οποίο επιδίδονται οι Δροσοπηγιώτες γίνεται, γιατί όπως υποστηρίζουν: «μόνο έτσι μπορούν να κατανοήσουν οι εργάτες τι θέλουμε να τους πούμε», και πρακτικά αυτό σημαίνει ότι όχι μόνο επέρχεται μια απώλεια, και ένα ρήγμα στην γλωσσική ταυτότητα των γηγενών, αλλά είναι εκείνοι που αναγκάζονται να καλύψουν την πολιτισμική διαφορά με τον «άλλον», και να μετακινηθούν και να προσαρμοστούν στον ιδιόμορφο ελληνόγλωσσο κόσμο των μεταναστών.

Υπάρχει όμως, και μια άλλη διάσταση του ζητήματος για το αν τα χωράφια αποτελούν τόπους χωρικής περιθωριοποίησης, περιχαράκωσης και απομόνωσης των Ινδών και Πακιστανών από τους ντόπιους. Επισημαίνω, ότι οι τόποι εγκατάστασης, διαμονής, και διαβίωσης των συγκεκριμένων μεταναστών, δεν είναι μόνο τα παλαιά πλινθόκτιστα οικήματα, και οι χάρτινες παράγκες των χωραφιών, αλλά και τα σπίτια που βρίσκονται στον δομημένο χώρο της κοινότητας, δίπλα ακριβώς σε αυτά των γηγενών, γεγονός που καθιστά επισφαλή, την χρήση του όρου «γκετοποίηση των μεταναστών» στις εκμεταλλεύσεις της κοινότητας. Για τον περαστικό που τύχει να παρευρεθεί έξω από τα συγκεκριμένα οικήματα, ίσως διαπιστώσει μια όχι και τόσο ειδυλλιακή εικόνα, καθώς τα διάφορα, προσωπικής και συλλογικής χρήσης, αντικείμενα είναι διασκορπισμένα στον περιβάλλοντα χώρο της αυλής, δίνοντας την αίσθηση μιας ακατάστατης και βρώμικης, άρα και ενοχλητικής, ατμόσφαιρας. Τα πολύχρωμα λερωμένα ρούχα απλωμένα σε κλαριά δέντρων, τα σκεύη του φαγητού

πραγματικά τους ονόματα, και να αποσιωπήσουν το θρήσκευμά τους, (ειδικότερα όταν πρόκειται για μουσουλμάνους), για να αποφύγουν αρνητικές στάσεις που δημιουργεί η πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα,.

τοποθετημένα επάνω σε τσιμεντόλιθους, τα πολυάριθμα λασπωμένα ζευγάρια παπουτσιών έξω από τις πόρτες του σπιτιού, το μεγάλο τσουκάλι μαγειρέματος που χρησιμεύει για το ομαδικό μαγείρεμα δίπλα σε οικοσिता ζώα, η αυτοσχέδια ξύλινη σκάφη όπου πλένονται τα ρούχα της δουλειάς, και το βαρέλι με το λάστιχο της βρύσης που καλύπτει τις ανάγκες καθαριότητας, είναι μερικά μόνο από τα αντικείμενα συλλογικής χρήσης που συνθέτουν την ατμόσφαιρα της καθημερινής διαβίωσης των ενοίκων μεταναστών. Η εικόνα συμπληρώνεται το απόγευμα, με την επιστροφή των πρωταγωνιστών από την απασχόληση στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις, και είναι η ώρα κατανομής των οικιακών εργασιών που επιβάλλει η συγκατοίκηση. Ορισμένοι θα αναλάβουν να μαγειρέψουν και να πλύνουν για όλους, ενώ κάποιοι άλλοι, έχοντας συγκεκριμένες εξειδικευμένες γνώσεις, καλούνται να κουρέψουν και να ξυρίσουν στην αυλή όσους έχουν ανάγκη αυτών των υπηρεσιών. Πως αντιδρούν αλήθεια σε όλες αυτές τις εμφανείς δραστηριότητες οι ντόπιοι γείτονές τους; Υπάρχουν πολιτισμικά διαμορφωμένες στρατηγικές που καταλήγουν να περιχαράκωσουν και να διαχωρίσουν τους συγκεκριμένους μετανάστες στον χώρο που μοιράζονται με τους γείτονές τους; Και που στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν είναι οι τοποθεσίες του κάμπου, αλλά οι μικρές γειτονιές στην κοινότητα; Σε πρώτο βαθμό, οι Δροσοπηγιώτες δικαιολογούν την συνολική εικόνα και συμπεριφορά των αλλοδαπών γειτόνων τους, αναγνωρίζοντας την ανεπάρκεια των στεγαστικών υποδομών του χωριού τους. Οι συμπεριφορές τους και ο τρόπος αντίδρασής τους, αποκαλύπτουν θα έλεγε κανείς μια ήπια στάση, σε σχέση με την εντονότερη αντίδραση που πιθανόν να προκαλούσε, η παραπάνω ενοχλητική, για κάποιους άλλους εικόνα (π.χ. τους κατοίκους ενός ακριβού προαστίου). Έτσι οι περισσότεροι δηλώνουν πως:

«Τι να κάνουν οι άνθρωποι αφού τα σπίτια στο χωριό δεν φτάνουν για όλους. Λίγα είναι τα καλά σπίτια με λουτρό μέσα και θέρμανση. Τα περισσότερα είναι παλαιές αποθήκες. Που να μείνει όλος αυτός ο κόσμος και πώς να εξυπηρετηθεί; Τόσα χρόνια συνηθίσαμε πια να ζούμε μαζί. Μπορεί όταν πρωτοήρθαν πριν 15 χρόνια να μας ενοχλούσε αυτή η εικόνα αλλά τώρα πια όχι. Εξάλλου είναι καλοί άνθρωποι δεν ενοχλούν και δεν πειράζουν κανέναν, 15 χρόνια μια μάνδρα μας χωρίζει και δεν μας έχει λείψει τίποτα από το νοικοκυριό μας»

Το στερεότυπο του καλού, φιλήσυχου και, ήρεμου Πακιστανού και Ινδού, που τόσα χρόνια στην κοινότητα δεν έχουν δημιουργήσει αναταραχές και περιστατικά βίας, που με την εντιμότητα, την εργατικότητα, και την συνέπεια του, έχει κερδίσει την εμπιστοσύνη των εργοδοτών παραγωγών, κυριαρχεί και σε αυτή την περίπτωση,

ξεπερνώντας και υπερκαλύπτοντας τις όποιες αρνητικές κρίσεις και στάσεις που ενδεχομένως να είχαν δημιουργηθεί στο παρελθόν, από την ενοχλητική εικόνα της ακαταστασίας και της έλλειψης υγιεινής στους χώρους όπου διαβιούν. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που για ορισμένους το παραπάνω στερεότυπο δεν επαρκεί να καλύψει την ανεπάρκεια καθαριότητας και υγιεινής, καθώς δεν λείπουν και οι πιο έντονες αντιδράσεις από άλλους Δροσοπηγιώτες, και συγκεκριμένα ορισμένων γυναικών, των οποίων τα σπίτια γειτνιάζουν με αυτά των αλλοδαπών εργατών:

«Και εμείς πριν 30 χρόνια δεν είχαμε τις σημερινές ανέσεις. Ούτε λουτρό μέσα στο σπίτι είχαμε ούτε κεντρική θέρμανση, ούτε ηλεκτρικές κουζίνες. Όμως ήμαστε νοικοκυρές και προσέχαμε την καθαριότητα μας, και όλα ήταν συγυρισμένα. Φτώχεια δεν σημαίνει και βρωμιά. Αυτοί δεν μπορούν να νοικοκυρευτούν λίγο; Αλλά και στην πατρίδα τους, οι μαύροι έτσι είναι, βρώμικοι και απολίτιστοι, όπως τους βλέπουμε στην τηλεόραση.»

Η κριτική που ασκείται σε αυτήν την περίπτωση από τις ντόπιες γυναίκες, θα μπορούσε να αποτελέσει την γενεσιουργό αιτία για την καθολική διαμόρφωση και παραδοχή στην κοινότητα, μιας προκατασκευασμένης αρνητικής κρίσης περί απολίτιστου Ινδού και Πακιστανού, επειδή δεν υιοθετούν συμπεριφορές αφομοίωσης των κυρίαρχων προτύπων καθαριότητας και νοικοκυροσύνης στην κοινωνία υποδοχής. Από την στιγμή όμως που κάποιοι άλλοι γηγενείς στην κοινότητα εκφράζουν επιφυλάξεις για αυτή την κατηγοριοποίηση των συγκεκριμένων μεταναστών ως απολίτιστους, το στερεότυπο αμφισβητείται, και εκδηλώνονται γνώμες οι οποίες είναι αντίθετες ως προς την αναγκαιότητα ταξινόμησης του άλλου ως απολίτιστου με γνώμονα την καθαριότητα και την νοικοκυροσύνη. Έτσι, αρκετοί Δροσοπηγιώτες θα αντιπαραθέσουν πως:

«Μήπως οι αυλές ορισμένων δικών μας σπιτιών είναι καλύτερες; Υπάρχει μια χύμα κατάσταση αφού είναι το επάγγελμά μας έτσι. Η αυλή είναι μαγαζί, θέλεις ένα εργαλείο, ένα σκαπτικό, ένα πρόχειρο πανωφόρι που λέει ο λόγος, κάνεις έτσι από το κιόσκι της αυλής και το παίρνεις. Αγρότες ήμαστε, σε χωράφια δουλεύουμε. Είναι βρώμικη η δουλειά μας, δεν ήμαστε δημόσιοι υπάλληλοι, ούτε στελέχη επιχειρήσεων για να πηγαίνουμε με το κοστούμι στο γραφείο μας.»

Πράγματι, σε τι θα μπορούσαν αλήθεια να διαφέρουν οι δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στην παραπάνω ακατάστατη αυλή του σπιτιού όπου περιέγραψα, και που μοιράζονται ορισμένοι Ινδοί ή Πακιστανοί, από τις δραστηριότητες που αναπτύσσονται σε αυλές ορισμένων παραγωγών, όπου μπορεί κανείς να διακρίνει: παλιά λασπωμένα ρούχα και υποδήματα εργασίας τοποθετημένα πρόχειρα σε κάποιες καρέκλες της αυλής για να είναι εύχρηστα ανά πάσα στιγμή, γεωργικά εργαλεία και μηχανήματα ανάμεσα σε ζωοτροφές και οικόσιτα ζώα, (κότες, αιγοπρόβατα, κλπ),

ανταλλακτικά αγροτικών αυτοκινήτων, την εξωτερική τουαλέτα η οποία σε αρκετές περιπτώσεις διατηρείται ακόμα και σήμερα για να εξυπηρετεί ορισμένες άμεσες ανάγκες υγιεινής, (π.χ. πλύσιμο χεριών μετά από μηχανικές εργασίες στα αυτοκίνητα), το μεγάλο τσουκάλι μαγειρέματος που καλύπτει ανάγκες, οι οποίες δεν είναι δυνατό να καλυφθούν από τα οικιακά σκεύη μιας σύγχρονης κουζίνας, (π.χ. το βράσιμο μεγάλων ποσοτήτων μούστου, τον Οκτώβριο μήνα, που χρησιμοποιείται ως πρώτη ύλη για την παρασκευή μουστοκούλουρων και μουσταλευριάς), και ακόμη το πρόχειρο πλύσιμο του προσώπου και του κορμιού με το λάστιχο της αυλής, στο οποίο επιδίδονται αρκετοί παραγωγοί σε μια ανάπαυλα της εργασίας τους, έτσι ώστε να δροσιστούν κάπως από τις μεγάλες θερμοκρασίες του καλοκαιριού. Γίνεται κατά συνέπεια αντιληπτό, όπως αναλύεται και παρακάτω, πως το ζητούμενο πια, από αυτήν την διαπολιτισμική επαφή, δεν είναι τόσο να δοθεί απάντηση στο ερώτημα, για το αν γκετοποιούνται ή περιθωριοποιούνται στους χώρους όπου διαβιούν οι Ινδοί και Πακιστανοί από τους γηγενείς. Εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο από αυτή την διαπολιτισμική επικοινωνία, είναι η διασαφήνιση της δυναμική της, στον βαθμό που ενεργοποιεί στην συνείδηση και στην σκέψη των γηγενών, συγκεκριμένων κοσμοαντιλήψεων και απλουστευτικών αναπαραστάσεων, που προεξοφλούν την απόδοση στον «άλλον», και «στον μακρινό εξωτικό πολιτισμό» που εκείνος εκπροσωπεί, αυθαίρετων συμπεριφορών και χαρακτηριστικών, αναπαράγοντας ταυτόχρονα πολιτισμικά ταξινομικά συστήματα κατηγοριοποίησής τους. Αυτό, σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει, ότι το ενδιαφέρον για τον δυναμικό χαρακτήρα αυτής της διαπολιτισμικής αλληλεπίδρασης, εξαντλείται απλά και μόνο στη διαπίστωση ενεργοποίησης στη σκέψη των γηγενών στερεοτυπικών αντιλήψεων για τον «Άλλον». Τουναντίον, η διασαφήνιση της δυναμικής αυτής σχέσης, ολοκληρώνεται στον βαθμό που αυτά τα πολιτισμικά σχήματα ταξινόμησης, άρα και διάκρισης, για τον «Άλλον», αποκαλύπτουν πτυχές και εικόνες του «Εαυτού», επηρεάζουν την άρθρωση της αυτοαντίληψης, και με λίγα λόγια, τροφοδοτούν την διαδικασία «διαμόρφωσης τόσο της κοινωνικής όσο και της ατομικής ταυτότητας»²⁵³. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το

²⁵³ Η Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, (2003: 52-53), εστιάζοντας την προβληματική της, στις πρακτικές και στις διαδικασίες ενοiolόγησης του «Εαυτού», και του «Άλλου», επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι, «η αναπαραγωγή σχημάτων ταξινόμησης και κοινωνικής διάκρισης κατά την πρακτική των κοινωνικών σχέσεων και της διαντίδρασης αποτελεί βασικό στοιχείο για τη διαμόρφωση τόσο της κοινωνικής όσο και της ατομικής ταυτότητας. Και αυτό γιατί η αναγνώριση οποιασδήποτε διαφοράς και η έκφραση οποιασδήποτε κρίσης (ή διάκρισης) είναι αδύνατες χωρίς αναφορά σε κάποιο σχήμα ταξινόμησης.....Η ταυτότητα συγκροτείται σε διάλογο με τους άλλους και η διαδικασία αυτή δίνει μια νέα κρίσιμη διάσταση στην αναγνώριση και την εκπροσώπηση των ταυτοτήτων».

πλησίασμα με τον «Άλλο», δεν μπορεί να εξαντλείται μόνο στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις της κοινότητας, ούτε οι εργασιακές σχέσεις μπορούν είναι οι μόνες που τροφοδοτούν την αλληλόδραση των εμπλεκόμενων μερών, συμπαρασύροντας σε διαδικασίες οικοδόμησης πολιτισμικών ταξινομικών σχημάτων σκέψης για τον «Άλλον». Η διαπολιτισμική συνάντηση και η συμπόρευση των γηγενών με τους αλλοδαπούς, αρθρώνεται και σε άλλα πεδία του μικρού καθημερινού ταξιδιού τους, όπως στις μικρές γειτονιές του χωριού, όπου μια μουριά ή μια χαμηλή μάνδρα με τσιμεντόλιθους, χωρίζει τον έναν από τον άλλο. Σε αυτά τα μικρά καλντερίμια της κοινότητας, η εγγύτητα της συνύπαρξης γηγενών και αλλοδαπών, όχι μόνο είναι μεγαλύτερη, αλλά είναι εκείνη που επιτρέπει την ευρύτερη αποκάλυψη της δυσμενούς οικονομικής και κοινωνικής θέσης των τελευταίων, που σε ένα βαθμό αντικατοπτρίζεται στην έλλειψη των στοιχειωδών καθημερινών μέσων διαβίωσης και υγιεινής. Η εικόνα αυτή, τροφοδοτεί την αντιδιαστολή του «Εαυτού» με τον «Άλλον» καθώς καθίσταται, όχι μόνο η κύρια αιτία αναμόχλευσης αντίστοιχων δυσβάσταχτων και δυσμενών συνθηκών διαβίωσης στο νοικοκυριό, που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν λίγες δεκαετίες πριν οι γυναίκες του χωριού, αλλά και η αφορμή για σύγκριση του πολιτιστικού επιπέδου τους, με αυτό των αλλοδαπών γειτόνων τους. Οι καθημερινές διαπροσωπικές και κοινωνικές αλληλεπιδράσεις με τον «Άλλον», (οι οποίες στην συγκεκριμένη περίπτωση εκπορεύονται από την διαπολιτισμική συνάντηση στις γειτονιές όπου συμβιώνουν αλλοδαποί αγρεργάτες και ντόπιες νοικοκυρές), επιδρούν καταλυτικά στο να καθρεφτίσουν εικόνες του «Εαυτού» και να αναδείξουν αντίστοιχες πτυχές της καθημερινότητας από ένα κακό και ανεπιθύμητο παρελθόν. Με λίγα λόγια, οι νοικοκυρές έρχονται αντιμέτωπες με προσωπικά βιώματα του πρόσφατου παρελθόντος, καθώς η φτωχική εικόνα της αυλής που διαβιούν οι αλλοδαποί εργάτες, και η έλλειψη στοιχειωδών κανόνων υγιεινής που χαρακτηρίζουν την καθημερινή τους ζωή, έρχονται να τους θυμίσουν, αντίστοιχες χρονικές περιόδους από τις οποίες πέρασαν οι ίδιες και οι οικογένειές τους, όπου κυριαρχούσε η οικονομική υστέρηση στην καθημερινή τους αγροτική ζωή, και κατά συνέπεια η έλλειψη βασικών μέσων διαβίωσης και βιοπορισμού. Η φροντίδα, η περιποίηση, και η καθαριότητα του οικιακού τους χώρου, εξελίχθηκαν στο πέρασμα του χρόνου, σε ποιοτικό αντίβαρο, απέναντι στην ένδεια, και είναι δηλωτικές συμπεριφορές που αποκαλύπτουν μια πτυχή του εαυτού τους, άρα και ένα μέρος της προσωπικής τους ταυτότητας. Ο τρόπος με τον οποίο, οι συγκεκριμένες γυναίκες φέρνουν στην επιφάνεια και αναπαράγουν, τον αυτοκαθορισμό τους, δηλαδή, το

πρότυπο της σωστής και καθαρής νοικοκυράς²⁵⁴, προσδιορίζεται και κατευθύνεται μέσα από μια δυναμική σύγκρισης, με τον τρόπο που οργανώνει τον οικιακό του χώρο, σήμερα, ο γείτονας αλλοδαπός μετανάστης. Η ακαταστασία και η βρώμικη εικόνα, που σε ορισμένες περιπτώσεις, επικρατεί δίπλα από τα νοικοκυριά τους, κρίνονται αρνητικά και στιγματίζονται, και έτσι, μέσα από μια διαδικασία διάκρισης, οι γειτόνισσες, διαμορφώνουν την εικόνα ενός καθαρού και περιποιημένου οικιακού τους χώρου, ενώ ταυτόχρονα οικοδομούν μια εικόνα υπεροχής του εαυτού τους, απέναντι στον «ξένο γείτονα», από τον οποίο αποστασιοποιούνται. Η καθαριότητα και η νοικοκυροσύνη σε αυτήν την περίπτωση, αποκτούν πολιτισμική αξία, και γίνονται το μέτρο σύγκρισης, άρα και ταξινόμησης, του «Εαυτού» έναντι του «Άλλου», καθώς ως σύμβολά μιας ευπρεπούς και «πολιτισμένης» συμπεριφοράς, χρησιμοποιούνται για την υποβάθμιση και απαξίωση των αλλοδαπών γειτόνων, που δεν τα υιοθετούν όπως ορίζουν οι πολιτισμικές επιταγές των γυναικών που γειτνιάζουν μαζί τους.

Ταυτόχρονα, αυτή η καθημερινή αλληλεπίδραση αποκτά και μια άλλη παράλληλη, αλλά συμπληρωματική δυναμική, η οποία σχετίζεται με την ενεργοποίηση αναπαραστάσεων, που αποδυναμώνουν στα μάτια των ντόπιων γυναικών, το βιοτικό επίπεδο ενός μακρινού πολιτισμού στον οποίον ανήκουν οι γείτονες αλλοδαποί, και τον οποίον εκείνες θεωρούν ότι εκπροσωπούν στην χώρα υποδοχής. Με λίγα λόγια, η διαπίστωση της ανεπάρκειας που δείχνουν οι αλλοδαποί

²⁵⁴ Κατά τον F Barth, (1969), οι κοινωνικές ομάδες και τα κοινωνικά υποκείμενα διαμορφώνουν την αυτοαντίληψή τους μέσα από την συνειδητοποίηση της ετερότητάς τους, που ενεργοποιείται από την στενή τους αλληλεπίδραση με άλλες ομάδες ή άτομα και χωρίς να δίνεται έμφαση μόνο στα αντικειμενικά πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά. Έτσι, στην περίπτωση που εξετάζουμε, τα αντικειμενικά δεδομένα διαχωρισμού μεταναστών και ντόπιων, όπως η θρησκεία, η γλώσσα, η διατροφή, η εθνικότητα, κλπ, μπορεί μεν να είναι τα δομικά μέρη οικοδόμησης της συλλογικής τους ταυτότητας, ταυτόχρονα όμως, η διαφοροποίηση και ο αυτοκαθορισμός τους τροφοδοτείται και από τον τρόπο με τον οποίο τα δρώντα υποκείμενα, όπως οι γυναίκες νοικοκυρές, αντιλαμβάνονται και αξιολογούν συμπεριφορές, και ιεραρχούν δραστηριότητες που κατέχουν ξεχωριστή θέση στην κλίμακα των πολιτισμικών αξιών τους, ενισχύοντας την αυτοαντίληψή τους. Κατά συνέπεια ο προσδιορισμός της συλλογικής ταυτότητας, δεν μπορεί να γίνει με μόνη αναφορά στα αντικειμενικά και πρωτογενή πολιτισμικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων, αλλά και μέσα από την δυναμική αλληλεπίδραση που καθορίζει τις καθημερινές σχέσεις των ατόμων, όπου προκύπτουν παράλληλα κοινωνικές ταυτότητες, πολιτισμικά όμως προσδιορισμένες, και εξίσου σημαντικές. Τα όρια επομένως μέσα στα οποία διαμορφώνεται η ταυτότητα ατόμων ή ομάδων, ούτε συγκεκριμένα, ούτε πεπερασμένα μπορούν να είναι, αλλά αντίθετα να χαρακτηρίζονται από μια δυναμική, καθώς υπόκεινται σε έναν συσχετισμό καθημερινών διαπροσωπικών συναλλαγών, διαπραγματεύσεων, και πολυδιάστατων αλληλεπιδράσεων μέσω των οποίων αυτά τα άτομα ή οι ομάδες συνειδητοποιούν την ιδιαιτερότητά του «Εαυτού» τους σε σχέση με τον «Άλλο». (F Barth, ο.π.). Τα όρια λοιπόν, είναι κοινωνικά και πολιτισμικά κατασκευασμένα καθώς προκύπτουν, ως αποτέλεσμα μια συνειδησιακής διαδικασίας που σχετίζεται με το τι προτεραιότητες, και επιδιώξεις κάθε φορά θέτουν τα άτομα ή οι ομάδες, στις καθημερινές τους σχέσεις, (Ε. Παπαταξιάρχης, 1996:197-216), είτε για να

στην υιοθέτηση των συγκεκριμένων, σε πολιτισμική αξία, πρακτικών, συνδέεται με το χρώμα και τις χώρες καταγωγής τους, ανατροφοδοτώντας στην συνείδηση και στην σκέψη των νοικοκυρών που γειτνιάζουν μαζί τους, αρνητικά προκατασκευασμένα σχήματα αντίληψης και σκέψης για τους μαύρους και απολίτιστους «Μαύρους». Σε αυτήν την περίπτωση, το χρώμα, η εθνική καταγωγή και η ανεπάρκεια κανόνων υγιεινής ταυτοποιούνται, και οι αλλοδαποί Ινδοί και Πακιστανοί αγρεργάτες στιγματίζονται ως ακάθαρτοι και απολίτιστοι, επιβαρύνοντας περαιτέρω την διαδικασία ταξινόμησης και κατηγοριοποίησής τους, μέσα από την ενεργοποίηση προκαταλήψεων που επηρεάζουν προσθετικά την χάραξη διαχωριστικών γραμμών και την αποστασιοποίηση του «Εαυτού», από τον βρώμικο και απολίτιστο «Άλλον», επειδή ο τελευταίος δεν υιοθετεί σύμφωνα με τους όρους του «Εαυτού» βασικές πολιτισμικές αξίες, (καθαριότητα, νοικοκυροσύνη), βάση των οποίων ο «Εαυτός» επιβεβαιώνει την πολιτιστική του υπεροχή²⁵⁵. Κατά συνέπεια, πριν ακόμα εκδηλωθούν δραστηριότητες, και διαμορφωθούν εικόνες, (π.χ. ακαταστασία αυλής και έλλειψη στοιχειωδών κανόνων υγιεινής), που θίγουν την αισθητική των γυναικών, ουσιαστικά έχει ήδη προεξοφληθεί η συμπεριφορά του «Άλλου», διότι υπάρχει εκ των προτέρων, μια αρνητικά διαμορφωμένη κρίση στην συνείδηση και στην αντίληψή τους για εκείνον²⁵⁶, καθώς το στερεότυπο του απολίτιστου «Μαύρου», σε μεγάλο βαθμό ενισχύεται και από την υπεραπλουστευμένη παρουσίαση των MME²⁵⁷, (π.χ. τηλεόραση), μιας εικόνας που εξισώνει, έναν τρόπο ζωής μέσα στην αθλιότητα, την βρωμία και την ένδεια, με

διαφοροποιηθούν και να αποστασιοποιηθούν από άλλους, είτε για να διαμορφώσουν δεσμούς οικειότητας και αλληλοσυμπάρστασης μεταξύ τους.

²⁵⁵ I. Ψημμένος, (ο.π 183-184), αναφορικά με τις διαδικασίες στιγματισμού κοινωνικών ομάδων και μειονοτήτων επισημαίνει ότι, «η στιγματοποίηση, σαν διαδικασία, είναι παντού η ίδια και αποβαίνει στην διατήρηση της κυριαρχίας και των κοινωνικών δομών παραγωγής ανισότητας. Επικαλούμενος τον Stephen Mennell, (1989: 122), ο οποίος αναφέρει ότι «Έτσι έβλεπαν και τους βιομηχανικούς εργάτες το Δέκατο Ένατο αιώνα, τους αποκαλούσαν σαν τους “Μεγάλους άπλντους”.... Έτσι, ήτανε, έτσι είναι το πως οι άσπροι βλέπουνε τους μαύρους...», ο συγγραφέας καταλήγει ότι, «οι ξένοι, οι μετανάστες, οι μαύροι, πάντοτε και παντού φέρονται σαν ακάθαρτοι, εγκληματίες τεμπέληδες και διανοητικώς παθολογικά στερημένοι».

²⁵⁶ Η Α. Τριανταφύλλου επισημαίνει χαρακτηριστικά η επικοινωνία, η επαφή και η συνάντηση ατόμων που ανήκουν σε διαφορετικούς πολιτισμούς, χαρακτηρίζονται ουσιαστικά από την συνάντηση και την εμπλοκή των αναπαραστάσεων τους, «στις οποίες ανήκουν οι στερεοτυπικές μορφές έκφρασης που οδηγούν στην απόδοση, την κατηγοριοποίηση και στο σύστημα ταξινόμησης. Αυτές οι στερεοτυπικές μορφές έκφρασης, (τα στερεότυπα), έχουν προεξοφλητικό ρόλο, προετοιμάζουν με άλλα λόγια, σε φαντασιακό επίπεδο, πράξεις και συμπεριφορές, αποδοχή ή απόρριψη. Πρόκειται, λοιπόν, για την απόδοση -χωρίς προηγούμενη ανάλυση- χαρακτηριστικών σε άτομα ή ομάδες».

²⁵⁷ Για τον τρόπο με τον οποίο τα MME παρουσιάζουν και αναπαράγουν επιλεκτικές εικόνες της κοινωνικής πραγματικότητας, που σχετίζονται με μεταναστευτικούς πληθυσμούς, τροφοδοτώντας απλουστευτικές αναπαραστάσεις, και ρατσιστικές κατηγοριοποιήσεις για εκείνους, βλέπε, Μ. Παύλου, (2001: 127-162).

φυλές ανθρώπων που τις χαρακτηρίζει η ιδιαιτερότητα του διαφορετικού τους χρώματος.

Ωστόσο, αν η καθαριότητα, η ευταξία, και η νοικοκυροσύνη, ως πολιτισμικά σύμβολα, των οποίων η υιοθέτηση αξιοποιείται από τις νοικοκυρές για να ταξινομηθούν ψηλά στην πολιτισμική κλίμακα αξιών, αυτοεπιβεβαιώνοντας την υπεροχή του «Εαυτού» τους, έναντι των κοινωνικά και οικονομικά μειονεκτούντων αλλοδαπών γειτόνων τους, δεν συμβαίνει το ίδιο με ορισμένους άλλους γηγενείς της κοινότητας. Σε αντίθεση με τις νοικοκυρές, κάποιοι παραγωγοί, δεν χρησιμοποιούν το παραπάνω πολιτισμικό μοντέλο για να υποβαθμίσουν τον «Άλλον», και να αποστασιοποιηθούν από εκείνον. Τουναντίον, την ίδια ακαταστασία που επικρατεί στις αυλές των αλλοδαπών εργατών, ορισμένοι αγρότες την αξιολογούν διαφορετικά, καθώς την χρησιμοποιούν για να αποδώσουν ένα μέρος της εικόνας, της δικής τους εργατικής δραστηριότητας, και κατά συνέπεια για μια διαφορετικού τύπου ταξινόμηση του ίδιου τους του εαυτού, άρα και της ταυτότητάς τους, σε σχέση με κάποιους άλλους γηγενείς εργαζόμενους²⁵⁸. Πράγματι, είναι γεγονός ότι η φύση της αγροτικής εργασίας είναι τέτοια, που ο περιβάλλοντας χώρος του αγροτικού νοικοκυριού αποτελεί μια ιδιόμορφη και αναπόσπαστη οργανική συνέχεια της αγροτικής εκμετάλλευσης των αγροτών, (ένα δεύτερο μαγαζί, όπως οι ίδιοι υποστηρίζουν), στον βαθμό που λειτουργεί υποστηρικτικά για την αποτελεσματική και επιτυχή διεκπεραίωση διάφορων εργασιών, (π.χ. διαλογή και αποθήκευση προϊόντων), συναλλαγών, (π.χ. αποπληρωμή εμπορών και εργατών), και άλλων δραστηριοτήτων, (π.χ. επισκευές μηχανημάτων), δίνοντας την εντύπωση ενός χώρου υπό διαρκή κίνηση, με απρόσμενες κάθε φορά εξελίξεις, που δεν υπόκειται σε διαδικασίες ευπρεπούς τακτοποίησης των πραγμάτων που φιλοξενεί. Με λίγα λόγια, η «χύμα κατάσταση», όπως πολύ χαρακτηριστικά ονομάζουν οι παραγωγοί, την πρόχειρη και πολλές φορές ακατάστατη ταξινόμηση των αντικειμένων που σχετίζονται με αγροτικές εργασίες, και που επικρατεί στον περιβάλλοντα χώρο των νοικοκυριών τους, καταλήγει να αποτελέσει αυτοπροσδιοριστικό στοιχείο της επαγγελματικής τους ταυτότητας, την οποία αντιπαραθέτουν με άλλες, οι οποίες χαρακτηρίζουν διαφορετικές επαγγελματικές κατηγορίες εργαζομένων, όπως αυτή

²⁵⁸ Όπως επισημαίνει ο A. Cohen, (1985), εκείνο το οποίο έχει ενδιαφέρον να διερευνηθεί σε τοπικό επίπεδο, είναι ο τρόπος με τον οποίο κάθε φορά τα άτομα ως μέλη της ίδιας ομάδας, προσλαμβάνουν και ερμηνεύουν διάφορες πτυχές της πραγματικότητας, όπως και ο τρόπος με τον οποίο αποδίδουν διαφορετικό νόημα και σημασία σε δεδομένα, τα οποία διαχειρίζονται για να αναδείξουν ποικιλόμορφες διαστάσεις της ατομικής και κοινωνικής τους ταυτότητας.

του δημοσίου υπαλλήλου, και του στελέχους σε μια επιχείρηση. Από αυτό γίνεται φανερό, πως η δυναμική της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, μεταξύ ντόπιων και αλλοδαπών εργατών, δεν μπορεί να εξαντλείται απλά και μόνο στην διαπίστωση της ενεργοποίησης στερεοτυπικών αντιλήψεων για τον «Άλλον», ούτε να τροφοδοτεί απλουστευτικές αναπαραστάσεις που προεξοφλούν την απόδοση σε αυτόν, αυθαίρετων χαρακτηριστικών και συμπεριφορών, διαμορφώνοντας πολιτισμικά σχήματα ταξινόμησης, μέσα από τα οποία ο «Εαυτός» ενδυναμώνεται, αυτοεπιβεβαιώνεται, αποστασιοποιείται και διακρίνεται από τον «Άλλον», όπως συνέβη στην περίπτωση των νοικοκυρών. Η ανάγνωση και η αποσαφήνιση της δυναμικής που χαρακτηρίζει τις καθημερινές σχέσεις αλληλεπίδρασης μεταξύ ντόπιων και αλλοδαπών εργατών, αρθρώνεται σε πολλαπλά επίπεδα, και η διαπολιτισμική τους συνάντηση δεν προκαλεί μόνο διακρίσεις και ανάδυση ατομικών και κοινωνικών ταυτοτήτων, με βάση απλουστευτικές αναπαραστάσεις και στερεότυπα, αλλά πολλές φορές μπορεί να σημαίνει και ταυτίσεις μεταξύ τους. Έτσι, εάν ένα μέρος της κοινωνικής ταυτότητας των γηγενών καθορίζεται από συγκεκριμένα σύμβολα με ξεχωριστή πολιτισμική αξία, (καθαριότητα, νοικοκυροσύνη), αυτό δεν προϋποθέτει από όλους και την πλήρη αποδοχή και ταύτιση με αυτό το μοντέλο κοινωνικών πρακτικών, ούτε την μη ύπαρξη ανισοτήτων και διαφορών εντός του ίδιου κοινωνικοοικονομικού και πολιτισμικού μορφώματος στο οποίο δραστηριοποιούνται τα άτομα²⁵⁹. Κατά συνέπεια για ορισμένους αγρότες, το συγκεκριμένο πολιτισμικό μοντέλο, (καθαριότητα, νοικοκυροσύνη), δεν αποτελεί γενικευτική κατασκευή που τους διαφοροποιεί από τους «Άλλους», άλλα αυτή η ίδια η εικόνα και η ανθρώπινη δραστηριότητα, (αταξία, «χύμα κατάσταση»), που αυτό το μοντέλο αντιπαλεύει, γίνεται η αφορμή για την αποκάλυψη ενός άλλου «Εαυτού»,

²⁵⁹ Η διάσταση αυτή, απλά έρχεται να επιβεβαιώσει την σύγχρονη ανθρωπολογική θέση για τον δυναμικό χαρακτήρα των εσωτερικών σχέσεων σε μια τοπική κοινότητα και γενικότερα την σύγχρονη ερευνητική οπτική περί της πολυσυνθετότητας και πολυσχιδούς κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας που χαρακτηρίζει τα τοπικά πολιτισμικά μορφώματα. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει η Δ. Γκέφου-Μαδιανού, (1998: 386-387), «...οι εντόπιοι σαφώς δεν αποτελούν μια ενιαία ομοιογενή και συνεκτική ομάδα. Αντίθετα, στο εσωτερικό μιας κοινότητας έχουν διαμορφωθεί, αλλά και συνεχίζουν να διαμορφώνονται, ομάδες με όμοια ή και τελείως αντίθετα χαρακτηριστικά που συγκλίνουν ή συγκρούονται μεταξύ τους...οι ίδιοι οι εντόπιοι αλλάζουν ρόλους και θέσεις, εκφράζοντας κάθε φορά πολλαπλές ταυτότητες και αρθρώνοντας έτσι διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες μεταξύ τους φωνές». Το ερώτημα επομένως που πολλοί ανθρωπολόγοι έθεσαν μετά το 1960, ασκώντας κριτική στην στατική οπτική του πολιτισμού που εστίαζε μέχρι τότε το ρεύμα του δομολειτουργισμού, εξακολουθεί να υφίσταται: «ποιοι και με ποιους τρόπους μοιράζονται τον ίδιο πολιτισμό;» Δ. Γκέφου-Μαδιανού, (1999: 126-130). Όπως αναφέρει για το ίδιο ζήτημα και ο Ε. Παπαταξιάρχης, (1990: 334), «...οι τοπικές αγροτικές κοινωνίες είναι κατατεμαχισμένες σε στοιχειώδεις μονάδες αλληλεγγύης, αφοσίωσης, και συμμετοχής, οι οποίες διατηρούν μεταξύ τους έντονες σχέσεις αντιπαλότητας, ανταγωνισμού ή αρνητικής αμοιβαιότητας».

(αγρότης), ο οποίος σε αυτήν την περίπτωση αποστασιοποιείται και διακρίνεται από έναν τρίτο ο οποίος δεν είναι παρών, και συγκεκριμένα από τον γηγενή «Άλλον», (δημόσιος υπάλληλος). Αυτό πρακτικά σημαίνει, ότι η αλληλεπίδραση, η επικοινωνία, και η διαπολιτισμική επαφή του παραγωγού με τον αλλοδαπό αγρεργάτη του, ενεργοποιεί αυτήν την φορά αναπαραστάσεις και ταξινομήσεις του ίδιου του «Εαυτού» του, σε σχέση με διαφορετικές, αλλά γνώριμες σε αυτόν επαγγελματικές κατηγορίες, καθώς θεωρεί ότι το αγροτικό επάγγελμα το οποίο αυτός εξασκεί, είναι ταυτισμένο με την σκληρή εργασία, τα πρόχειρα και βρώμικα ρούχα, την «χύμα κατάσταση» που επικρατεί στην αυλή του, κλπ. Σε αυτήν την περίπτωση, ο αλλοδαπός «Άλλος», λειτουργεί ουσιαστικά ως διαμεσολαβητής μεταξύ τρίτων, καθώς καταλήγει να αποτελέσει την γενεσιουργό αιτία ενίσχυσης της αυτοαντίληψης του παραγωγού, αποκαλύπτοντας πτυχές του «Εαυτού», άρα και μέρος της ταυτότητάς του, η οποία αντιπαραβάλλεται προς κάποιες άλλες επαγγελματικές ταυτότητες που χαρακτηρίζουν εργαζόμενους του οικείου του πολιτισμού.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι, όσο απομακρυνόμαστε από την σφαίρα της παραγωγικής διαδικασίας, η οποία αρθρώνεται κυρίως στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις των παραγωγών, και μπαίνουμε σε πεδία, (π.χ. γειτονιές), όπου οι καθημερινές επαφές μεταξύ γηγενών και αλλοδαπών γίνονται ολοένα πιο συχνές, και πιο στενές, τόσο περισσότερο η αλληλεπίδραση τους, θα χαρακτηρίζεται από αντιθέσεις, εντάσεις, και αντιπαραθέσεις, και η αντιπαραβολή του «Εαυτού» με τον «Άλλον», θα προσδιορίζεται από ποικιλόμορφους πολιτισμικούς παράγοντες. Πράγματι, οι αρχικά θετικά διακείμενες στάσεις των ντόπιων, απέναντι στους Ινδούς και τους Πακιστανούς αγρεργάτες, αλλά και η ανοχή που επιδεικνύουν στις δημόσιες εκδηλώσεις και εκφράσεις των πολιτισμικών τους στοιχείων, (π.χ. το θρήσκευμα, η γλώσσα, η ένδυση, οι διατροφικές συνήθειες κλπ.), στις οποίες εκείνοι επιδίδονται, δεν αποτελούν αναγκαστικά και αποδοχή της διαφορετικότητας του «Άλλου», ούτε κατανόηση του διαφορετικού τρόπου ζωής του, ούτε και επαρκούν για να αποκλειστούν περιστατικά ρατσιστικής συμπεριφοράς. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτά τα στοιχεία που διαμορφώνουν την πολιτισμική ετερότητα και συγκροτούν την εθνοπολιτισμική τους ταυτότητα, δεν αφήνουν ανεπηρέαστους ορισμένους από τους παραγωγούς, στον βαθμό που αυτά λειτουργούν ως σημεία αναφοράς, για την εκδήλωση στερεοτυπικών αντιλήψεων και αναπαραστάσεων, που οδηγούν μοιραία σε απλουστευτικές παραδοχές για την αξία του πολιτισμού που εκπροσωπεί ο «εξωτικός Άλλος», ενισχύοντας έτσι ταξινομικά συστήματα, και εδραιώνοντας τα όρια

υπεροχής του «Εαυτού» έναντι του «Άλλου». Η ενεργοποίηση των διαδικασιών αυτών, γίνεται συνήθως όταν θίγονται σημαντικές πολιτισμικές αξίες της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας, όπως για παράδειγμα το Ορθόδοξο θρήσκευμα. Έτσι, η εκδήλωση της επιθυμίας των Πακιστανών, να είναι εκείνοι που θα κρατούσαν τον επιτάφιο κατά την μεταφορά του, στους δρόμους της κοινότητας, την Μ. Παρασκευή, προκάλεσε αντιδράσεις στους κατοίκους διαταράσσοντας τις εσωτερικές κοινωνικές τους σχέσεις, καθώς οι περισσότεροι από εκείνους, δεν είδαν με καλό μάτι την πρόθεση των μεταναστών, και απέδωσαν σε αυτήν δόλια σκοπιμότητα. Με πρωτοστατούντες τα μέλη της επιτροπής της Εκκλησίας, οι περισσότεροι δήλωναν:

«Κρατώντας τον επιτάφιο, θέλουν να μας δείξουν ότι κρατάνε την Ορθοδοξία στα χέρια τους, ότι η Ορθοδοξία είναι του χεριού τους. Θέλουν να αποδείξουν ότι το Ισλάμ είναι πάνω από την Ορθοδοξία και ο Αλλάχ πάνω από τον Χριστό. Τον επιτάφιο τον σηκώνουν Χριστιανοί Έλληνες. Δεν υπάρχει περίπτωση να δεχτούμε να σηκώσουν Μαύροι και Μουσουλμάνοι τον επιτάφιο. Δεν είναι πολιτισμένοι, ο πολιτισμός τους είναι η κελεμπία, το σαρίκι, οι πίτες, το Ισλάμ, το γουρούνι και τα μπαχαρικά».

Η προσδοκία των Πακιστανών αγρεργατών εκλαμβάνεται ως απειλή, και η ανάγκη περιφρούρησης των ελληνορθόδοξων συμβόλων κάτω από τον κίνδυνο προσβολής και αλλοίωσής τους, από αλλόθρησκους και φυλετικά διαφορετικούς, προβάλλει επιτακτική. Η στερεοτυπική αντίληψη περί, φιλήσυχου και καλοκάγαθου, Πακιστανού τελικά καταλήγει να έχει προσδιορισμένο εύρος ισχύος, και περιορίζεται κυρίως στον χώρο των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, όπου κυριαρχούν οι προς όφελος των παραγωγών, εργασιακές σχέσεις. Το στερεότυπο αποδυναμώνεται, όταν η παρουσία των Ινδών και Πακιστανών εμπλέκεται στην καθημερινότητα των γυναικών στα μικρά καλντερίμια της κοινότητας, και καταλήγει να «τρεμοπαίζει», όταν οι κυρίαρχες πολιτισμικές αξίες της κοινωνίας υποδοχής, θεωρηθεί ότι απειλούνται. Ο εντόπιος λόγος για τον έντιμο, τον εργατικό, τον έμπιστο και πράο Πακιστανό υπόκειται αυτήν τη φορά, σε συναισθηματικές φορτίσεις, που τροφοδοτούν την μεταλλαγή του σε ρατσιστικά λεκτικά σχήματα, όπως «απολίτιστος Μαύρος Μουσουλμάνος». Σε αυτή την περίπτωση, ο δυναμικός χαρακτήρας της διαπολιτισμικής συνένυσης ντόπιων και αλλοδαπών, αποκτά μια έντονη συγκρουσιακή διάσταση, καθώς διακυβεύονται ελληνοκεντρικά ιδεώδη μέσα από την προσβολή Ελληνορθόδοξων συμβόλων που χαρακτηρίζουν την ηθική και κοινωνική υπόσταση των γηγενών. Οι ποικιλόμορφες θρησκευτικές πεποιθήσεις των αλλοδαπών εργατών, που ανήκουν σε διαφορετικούς πολιτισμούς και που συνυπάρχοντας με τους

γηγενείς, μοιράζονταν τον ίδιο τόπο, δεν είχαν διαταράξει μέχρι τότε τις καθημερινές διαπροσωπικές τους σχέσεις, καθώς η έκφραση των θρησκευτικών τους, προτιμήσεων γινόταν δημόσια, ελεύθερα και δίχως να εγείρουν μισαλλόδοξες, και ξενοφοβικές συμπεριφορές. Εκείνο που ουσιαστικά ενεργοποίησε έντονες αντιδράσεις, και τροφοδότησε εκδηλώσεις αυστηρών οριοθετήσεων, διακρίσεων και περιορισμών των «Άλλων», ήταν ο τρόπος με τον οποίο οι ντόπιοι ερμήνευσαν και απέδωσαν νόημα σε αυτήν την προσδοκία τους, καθώς θεωρήθηκε ότι από το πεδίο της απλής και δημόσιας έκφρασης των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, γίνεται ένα «ύπουλο» και επικίνδυνο πέρασμα που θα οδηγήσει σε μια δυναμική αντιπαράθεση θρησκειών, μέσα από την οποία ελλοχεύει ο κίνδυνος να αμφισβητηθεί ο κυρίαρχος ρόλος που διαδραματίζει η Ορθόδοξη πίστη, στην διαμόρφωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των γηγενών. Μέσα από αυτήν την αντιπαλότητα δεν υφίσταται καν πεδίο διαπραγμάτευσης, και η αποστασιοποίηση από τον «Άλλον» σημαίνει ταυτόχρονα αποκλεισμό και υποβιβασμό του, όχι επειδή δεν διαθέτει και δεν υιοθετεί τα γνήσια πολιτισμικά χαρακτηριστικά, (π.χ. ορθόδοξο φρόνημα), μέσα από τα οποία ο «Εαυτός» θεμελιώνει κατά καιρούς τον αυτοπροσδιορισμό του, όπως συμβαίνει τώρα, αλλά κυρίως διότι θεωρείται ότι, ο «Άλλος» τα αμφισβητεί με τρόπο ανοιχτό και προκλητικό. Η διαπολιτισμική συνάντηση αυτή την φορά, καταλήγει να εκτυλίσσεται σε ένα πεδίο συσχετισμών δύναμης και εξουσίας, μεταξύ θρησκειών, όπου η αλληλεπίδραση με τον «Άλλον» προκαλεί στον «Εαυτό» συμπεριφορές έντονα φορτισμένες, καθώς ο τελευταίος εκδηλώνει την ευαισθητοποίησή του για την ανάγκη περιφρούρησης, ανάδειξης, και διαιώνισης της θρησκευτικής του ταυτότητας. Με αυτόν τον τρόπο η ορθόδοξη πίστη εξελίσσεται σε αναπόσπαστο κομμάτι του εθνικού φρονήματος, που αποτυπώνεται στο στερεοτυπικά απόλυτο λεκτικό σχήμα, «*Τον επιτάφιο τον σηκώνουν Έλληνες Χριστιανοί*». Η συσπείρωση των μελών της κυρίαρχης ομάδας, που ανήκει ο «Εαυτός», γύρω από Ελληνορθόδοξα σύμβολα, (π.χ επιτάφιος), και ιδεώδη, αποτελεί ενίσχυση του αυτοπροσδιορισμού τους, άρα και συσπείρωση διαφύλαξης και υποστήριξης της συλλογικής τους ταυτότητας²⁶⁰.

²⁶⁰ Ο Α. Παπαρίζος, (2000:135-151), αναφερόμενος στους τρόπους αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων τονίζει τον κεντρικό ρόλο που διαδραμάτισε η Ελληνική Ορθοδοξία. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι, «στη συγκρότηση της ταυτότητας του Έλληνα το κεντρικό σχήμα-αντίληψη των Ελλήνων για τον άνθρωπο το οποίο κυριαρχούσε στην ελληνική κοινωνία και παραμένει ακόμα σιωπηλά ισχυρό, δεν είναι ως προς τις βασικές του αντιλήψεις παρά το σχήμα που η Ελληνική Ορθοδοξία, μέσα από τα θρησκευτικά δρώμενα και μορφές ομιλίας καλλιέργησε και εξακολουθεί να προβάλλει στην Ελληνική κοινωνία. Ο συγγραφέας υποστηρίζει τελικά, ότι τα δύο αυτά σχήματα είναι τόσο αλληλοτροφοδοτούμενα και άρρηκτα δεμένα μεταξύ τους, που όπως λέει ο ίδιος «καταλήγουμε στην αντίληψη ενός όντος εγωιστικού, μικρο-εγωιστικού», και αυτό φαίνεται από τον τρόπο με τον οποίο οι

Ανεξάρτητα από αυτό όμως, η συγκεκριμένη αντίδραση, δηλαδή η απαγόρευση της περιφοράς του επιτάφιου από τους Πακιστανούς, πιθανόν να αντικατοπτρίζει και τον φόβο εξίσωσης του γηγενή με τον αλλοδαπό μετανάστη, οπότε η απαγόρευση σε αυτή την περίπτωση σχετίζεται με την διατήρηση της σχέσης ανισότητας μεταξύ «Εαυτού-Αφεντικού» με τον «κατώτερο», «απολίτιστο» και «υπανάπτυκτο» «Άλλο-Εργάτη»²⁶¹. Σε αυτή την περίπτωση η αποστασιοποίηση των γηγενών από τους αλλοδαπούς ενισχύεται περαιτέρω και με την εμπλοκή αναπαραστάσεων που αυτή την φορά ενεργοποιούνται όχι μόνο από το χρώμα, όπως συνέβαινε στα μικρά καλντερίμια με τις γειτόνισσες, αλλά και από το θρήσκευμα του «Άλλου». Έτσι, τα νέα πολιτισμικά σχήματα κατηγοριοποίησης, έρχονται να λειτουργήσουν υποστηρικτικά στην ενδυνάμωση της αυτοαντίληψης του «Εαυτού», και στην εδραίωση της απόστασης και του αποκλεισμού της «ετερότητας», καθώς η αξιολόγηση και ταξινόμηση του Μαύρου ως απολίτιστου και μιαινού, συμπληρώνεται και από την αναμόχλευση συνειρμών που τροφοδοτούνται από το μουσουλμανικό θρήσκευμα, και έρχονται να υπενθυμίσουν την επί αιώνες αντιπαλότητα της Ορθοδοξίας με τον Ισλαμισμό. Κατά συνέπεια, το «επιβαρημένο» με ιστορικούς συνειρμούς για τους ντόπιους, θρήσκευμα που πρεσβεύει ο «Άλλος» γίνεται η αιτία για την ενίσχυση της διάκρισης μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου που υφίσταται από την στιγμή που εμφανίστηκαν στην κοινότητα οι αλλοδαποί μετανάστες. Σε αυτήν την περίπτωση, το χρώμα, (ο Μαύρος), και το θρήσκευμα, (Μουσουλμάνος), εκτός από δομικά μέρη της εθνοπολιτισμικής τους ταυτότητας, καταλήγουν να αποτελέσουν, κυρίως κοινωνικά υποβαθμισμένες κατηγορίες, αφού κάθε τι που σχετίζεται με το Μουσουλμανισμό κρίνεται ως υποδεέστερο, υποβαθμίζεται και λοιδορείται, είτε αυτό είναι κελεμπία, είτε χοιρινό, είτε σαρίκι, είτε μπαχαρικά, περιχαρακώνοντας, εγκλωβίζοντας, και εκμηδενίζοντας τελικά τους φορείς του θρησκευματος αυτού στην κοινωνία υποδοχής, στα όρια όπου η εξουσία του «Εαυτού» του επιτρέπει να επιβάλλει. Μια εξουσία, που στην συγκεκριμένη περίπτωση, εκπορεύεται ουσιαστικά από την άνιση σχέση εργοδοτών-εργατών αλλά και από τη συνολικότερη αντίληψη περί πρωτοκαθεδρίας της Ορθοδοξίας, η οποία

Έλληνες αποδέχονται ότι ο άνθρωπος θέλει να είναι ελεύθερος και μπορεί να είναι γενναίος, όταν πρόκειται να υπερασπιστεί την πατρίδα του και κάποια κοινά υψηλά ιδεώδη, αλλά δεν φαίνεται να είναι διατεθειμένος να σεβαστεί τα κοινά αγαθά της ελευθερίας των άλλων. Με άλλα λόγια ο Έλληνας για τον Έλληνα φαίνεται να αποτελεί ένα κάποιο ξεχωριστό είδος όντος, του οποίου οι ιδιότητες παραμένουν αμετάβλητες στην ιστορία και το χρόνο».

²⁶¹ Πολύ περισσότερο όταν οι άνδρες της κοινότητας δεν είναι τόσο θρήσκοι όπως κατάφερα να διαπιστώσω κατά την διάρκεια της παραμονής μου εκεί.

δεν επιτρέπει εκδηλώσεις που θίγουν ή απειλούν την «ιδεολογική της κυριαρχία»²⁶². Με λίγα λόγια, ό,τι προσδιόριζε την διαφορετικότητα και την εθνοπολιτισμική πατρίδα ταυτότητα του «Άλλου», το οποίο μέχρι πρόσφατα περνούσε απαρατήρητο και δεν ενοχλούσε, τώρα ερμηνεύεται ότι απειλεί κορυφαία Ελληνορθόδοξα σύμβολα, και κατά συνέπεια κρίνεται ως εχθρικό και πολιτισμικά κατώτερο, άρα και ακατάλληλο να συνυπάρξει έστω και για λίγο με αυτές ακριβώς τις κορυφαίες αξίες και σύμβολα, του «κυρίαρχου» πολιτισμού, του κυρίαρχου Έθνους. Αξίες και σύμβολα, μέσα από τα οποία, αρκετά συχνά, ο γηγενής και με αφορμή κορυφαίες στιγμές Εθνικού πατριωτισμού, δηλώνει ότι είναι υπερήφανος για αυτό που είναι²⁶³.

Από την πλευρά των Πακιστανών μεταναστών, η επιθυμία τους να κρατήσουν τον επιτάφιο ερμηνεύεται διαφορετικά:

«Πιστεύετε πολύ στον Θεό όπως και εμείς. Εσείς τον λέτε Θεό, Εμείς Αλλάχ. Μπορεί να είναι το ίδιο και να μην υπάρχει διαφορά παρά μόνο οι άνθρωποι να αλλάζουν. Θέλουμε να κρατήσουμε τον επιτάφιο για να δείξουμε ότι και εμείς πιστεύουμε πολύ όπως και εσείς, αλλά και ότι τιμάμε την θρησκεία σας. Όλοι μαζί οι άνθρωποι να ζούμε ήσυχα».

²⁶² Σε συνέχεια του ίδιου προβληματισμού, Α. Παπαρίζος, (ο.π), καταλήγει να υποστηρίξει, ότι η αναμφισβήτητη και κυρίαρχη ιδεολογία της Ελληνικής ορθοδοξίας, θεμελιώθηκε στην ιστορία των τελευταίων αιώνων της Ελληνικής κοινωνίας, και αυτό διότι η Ορθοδοξία «δεν γνώρισε ούτε μεταρρύθμιση, ούτε εσωτερική ή εξωτερική ριζική αμφισβήτηση και ανανέωση...Καμία νέα ισχυρή τάξη δεν αναδύθηκε μετά την Επανάσταση, ώστε διεκδικώντας την ηγεμονία στην κοινωνία και την πολιτική εξουσία, να επιδιώξει και να επιτύχει μια νέα ερμηνεία του ορθόδοξου μηνύματος...Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν, ότι η ελληνική ορθοδοξία διατήρησε το κεντρικό δογματικό και κοσμοθεωρητικό της πλαίσιο, από την Επανάσταση μέχρι και σήμερα....Έτσι τα θεμελιώδη σχήματα: θεός, άνθρωπος, Εκκλησία, άγιοι, κοινωνία, κόσμος, σωτηρία του ανθρώπου, θεοδικία κλπ. διατηρούν σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενό τους όπως είχε και όπως ο ορθόδοξος κλήρος θα ήθελε να έχει. Άλλωστε, τίποτε στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία δεν μαρτυρεί κάποια δυναμική ρήξη με τα σχήματα αυτά». Ακριβώς για αυτόν τον λόγο υποστηρίζει ο συγγραφέας, τα κεντρικά σχήματα αντίληψης, που έχουν οι Έλληνες για τον άνθρωπο, παρέμειναν αναλλοίωτα, όχι μόνο γιατί ταυτίζονταν με τις ίδιες αντιλήψεις που η ελληνική Ορθοδοξία έχει για τον άνθρωπο, αλλά και γιατί η πρωτοκαθεδρία και ο κυρίαρχος ρόλος της δεν αμφισβητήθηκαν από κανέναν.

²⁶³ Ίσως εδώ να βρίσκεται και η ερμηνεία για τις έντονες αντιδράσεις που προκαλούνται στον γηγενή πληθυσμό, όταν αλλοδαποί μαθητές διεκδικούν να είναι σημαιοφόροι στις εθνικές επετείους. Ο τρόπος με τον οποίο οι Δροσοπηγιώτες απαγόρευσαν να σηκώσουν τον επιτάφιο οι Μουσουλμάνοι Πακιστανοί, παρουσιάζει αντιστοιχίες με ανάλογες απαγορεύσεις που ενίοτε επιβάλλουν ομάδες της ελληνικής κοινωνίας σε αλλοδαπούς μαθητές στο να σηκώσουν την Ελληνική σημαία. Ο επιτάφιος, και η Ελληνική σημαία, μέσα από την αλληλεπίδραση με τον «Άλλον», αναδεικνύονται σε Εθνικά κυρίαρχα Ελληνοκεντρικά και Ελληνοχριστιανικά σύμβολα, τα οποία δεν επιτρέπεται να αγγίζει κανείς, αλλοδαπός ή αλλόθρησκος, παρά μόνο, «ένα συγκεκριμένο ανθρώπινο είδος, διαφορετικό από αυτό στο οποίο ανήκουν όλοι οι άλλοι πολιτισμοί», ο Έλληνας Χριστιανός. Οι δογματικές, και εγωιστικές αυτές αντιλήψεις, απόρροιας του κοινού σχήματος αντίληψης για τον άνθρωπο, που υιοθετούν οι Έλληνες και το οποίο ενισχύεται από την Ελληνική Ορθοδοξία, αντικατοπτρίζεται στις εξίσου εγωιστικές συμπεριφορές που κατά καιρούς εκδηλώνει, «...ο σύγχρονος Έλληνας ο οποίος δεν φαίνεται να αποδέχεται εύκολα ότι κάποιος άλλος είναι δυνατόν να είναι ικανότερος από τον ίδιο σε κάποιο τομέα, εάν αυτός ο άλλος δεν έχει σηκωθεί πραγματικά ψηλότερα από τον καθημερινό χώρο ζωής, στο μεταφυσικό πεδίο των αυτονόητα (;) αναγνωρισμένων (;!!) Ελλήνων, αιτία για την οποία πολύ δύσκολα αναγνωρίζει στο χώρο εργασίας του τα talέντα και την επιτυχία των άλλων....Με άλλα λόγια, είναι αυτόματα ατομικιστής ως προς τον τρόπο αντιμετώπισης της ζωής και της μοίρας του, και συνεπώς μένει μόνος και μερικές φορές, μάλιστα, υπερβολικά μόνος». Α. Παπαρίζος, (ο.π.).

Την κορυφαία σημασία και αξία που αποδίδουν στις δικές τους θρησκευτικές πρακτικές και που σε καθημερινή βάση αποτελούν δηλωτικό του αυτοπροσδιορισμού τους, έρχονται να προσδώσουν, αν και διαφορετικού δόγματος, σε αντίστοιχες της τοπικής κοινωνίας, αναγνωρίζοντας μέσα από την χρόνια παραμονή τους, τον κομβικό ρόλο που διαδραματίζει στην θρησκευτική ζωή των γηγενών η τελετουργία του επιταφίου. Με λίγα λόγια συνειδητοποιώντας ότι η ορθόδοξη ιδεολογία αποτελεί θεμελιώδη αξία της κοινωνίας υποδοχής επιδιώκουν μέσω αυτής μια μορφή κοινωνικοποίησής τους, η οποία δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί με την αποχή τους από τα καφεενεία και τις ταβέρνες. Τη διαμόρφωση και ενδυνάμωση μιας πιο οικείας σχέσης που δεν έχουν την δυνατότητα από την πλευρά τους να επιτύχουν μέσα από το κρασί και το φαγητό, επιδιώκουν να το επιτύχουν μέσω της αξιοποίησης μιας θεμελιακής τελετουργικής δραστηριότητας. Αποτελεί ίσως μια κρυφή τους επιδίωξη να αποκαταστήσουν κάποια στιγμή, έστω και για λίγο, τη θιγόμενη αξιοπρέπεια από την υποτέλεια που χαρακτηρίζει την εξαρτημένη εργασιακή τους σχέση με τα αφεντικά, και να καταστήσουν εαυτούς ως αναγνωρίσιμους και ισότιμα συμμετοχικούς, πέρα από τον χώρο των εκμεταλλεύσεων και της πλατείας του «Νέου Δελχί».

Κατά συνέπεια, από τα παραπάνω μπορεί κανείς να υποστηρίξει, πως το εύρος της αλληλεπίδρασης μεταξύ ντόπιων και αλλοδαπών μεταναστών, κάθε άλλο παρά δεδομένο και πεπερασμένο είναι, καθώς η διαπολιτισμική τους επικοινωνία όχι μόνο αρθρώνεται σε πολλαπλά και αλληλοεπικαλυπτόμενα πεδία, αλλά υπόκειται και σε εκατέρωθεν, ρευστές και συγκυριακές συμπεριφορές, οι οποίες άλλοτε μπορεί να χαρακτηρίζονται από αισθήματα αμοιβαίας αποδοχής και ομαλής συνύπαρξης, και άλλοτε συναισθηματικά φορτισμένες, να οδηγούν σε συγκρουσιακές και απρόβλεπτες καταστάσεις. Οι διεργασίες κάτω από τις οποίες εκδηλώνονται αυτές οι ατομικές και κοινωνικές συμπεριφορές, γηγενών και μεταναστών, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αντιδιαστέλλονται, διαμορφώνονται με βάση πολιτισμικά κριτήρια, αφού το ζητούμενο είναι, το τι αποτελεί κάθε φορά πεδίο διαπραγμάτευσης για τις δύο πλευρές. Με λίγα λόγια, τι καλούνται τα εμπλεκόμενα μέρη, να παραχωρήσουν και τι όχι, ποιες αξίες είναι διατεθειμένα να περιφρουρήσουν, ποιες θεμελιώδεις αρχές και πρότυπα πρέπει να διαφυλάξουν, και από ποιες είναι σκόπιμο να παραιτηθούν. Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι καθημερινές διαπροσωπικές τους σχέσεις είναι προορισμένες να αρθρώνονται μέσα σε ένα πλέγμα συσχετισμών ανταγωνισμού,

δύναμης και εξουσίας, ενώ η συμπόρευση των δρώντων υποκειμένων καταλήγει να είναι ένα αέναο ταξίδι ανίχνευσης και αξιολόγησης συμπεριφορών του «Ενός» έναντι του «Άλλου», αλλά και ταυτόχρονης αποκωδικοποίησης των μηνυμάτων που εκπέμπονται εκατέρωθεν, και που οδηγούν στον προσδιορισμό και τον επαναπροσδιορισμό των ορίων, πού κάθε φορά θα κινηθεί ο καθένας, πάντα με γνώμονα την προάσπιση των συμφερόντων και την διαφύλαξη των πολιτισμικών τους αξιών, μέσα από τις οποίες τα υποκείμενα αυτοπροσδιορίζονται. Αυτό βεβαίως σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει, ότι τα περιθώρια αντίδρασης σε φαινόμενα υποταγής, και οι προοπτικές διαπραγμάτευσης για την διαφύλαξη του κοινωνικού γοήτρου, του κύρους και των δικαιωμάτων της κάθε ομάδας, ισοκατανέμονται μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών. Οι συμπεριφορές, οι δραστηριότητες και οι στάσεις που εκδηλώνουν και εκφράζουν οι μετανάστες, οι οποίες όπως είδαμε τις περισσότερες φορές συγκροτούνται με αφετηρία βασικών στοιχείων της εθνοπολιτισμικής τους ταυτότητας, υπόκεινται ανά πάσα στιγμή στον έλεγχο και στην αξιολόγηση της κυρίαρχης πολιτισμικής ομάδας των γηγενών. Ο τρόπος με τον οποίο οι ντόπιοι προσλαμβάνουν και ερμηνεύουν κάθε αντίδραση και συμπεριφορά των μεταναστών, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο κάθε φορά αποδίδουν νόημα και σημασία στα αυτά τα ίδια χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν την εθνοπολιτισμική τους ταυτότητα, έχει άμεση σχέση με τη διατήρηση των εγκαθιδρυμένων προς όφελός τους ισορροπιών. Ουσιαστικά, η κυρίαρχη ομάδα είναι εκείνη, που όταν το κρίνει αναγκαίο, έχει την δύναμη να επιβάλλει τους όρους διαπραγμάτευσης, και να διαμορφώσει τα όρια μέσα στα οποία επιτρέπεται και νομιμοποιείται να κινηθεί, και να εκφραστεί ο «Άλλος». Και αυτό συνήθως γίνεται, όταν κριθεί πως απειλείται η κυριαρχία σημαντικών εντόπιων πολιτισμικών αξιών, και συμβόλων, μέσα από την αντιπαραβολή τους με ξένες αντίστοιχες ανταγωνιστικές αξίες. Τότε, η χάραξη διαχωριστικών γραμμών, η εδραίωση κοινωνικών αποστάσεων, η περιχαράκωση και οι απαγορεύσεις που ο «Εαυτός» επιβάλλει στον «Άλλον», προβάλλουν όχι μόνο επιτακτικές και αναγκαίες, αλλά είναι και μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για να επιβεβαιώσει την «νομιμοποίηση» ικανότητας άσκησης εξουσίας, και να διαμηνύσει προς εκείνον, την αναμφισβήτητη και αδιαπραγμάτευτη πρωτοκαθεδρία του. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως οι ενέργειες και οι πρακτικές αποδοχής ή αποκλεισμού και υποβιβασμού του «Άλλου» εξαρτώνται από ποικιλόμορφους παράγοντες και περιστάσεις. Παίρνοντας για παράδειγμα το θρήσκευμα και το χρώμα των αλλοδαπών εργατών, μπορούμε να πούμε ότι σε μια δεδομένη χρονική στιγμή ή αποδοχή τους από τους γηγενείς δεν

κρίνεται με βάση αυτά τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, αλλά από το εύρος της ηθικής, της εντιμότητας και της εργατικότητας που εκείνοι επιδεικνύουν στην σφαίρα της παραγωγικής διαδικασίας, και που σε τελική ανάλυση λειτουργούν προς όφελος του παραγωγού. Άρα, τα ελατήρια των οποιονδήποτε ξενοφοβικών συμπεριφορών και αντιδράσεων των γηγενών, δεν οφείλονται σε αυτά καθαυτά τα χαρακτηριστικά που ενίοτε προσδιορίζουν την διαφορετικότητα του «Άλλου», (π.χ. θρήσκευμα, χρώμα, ένδυση, διατροφή κλπ), αλλά στον τρόπο με τον οποίο οι γηγενείς αποδίδουν νόημα και περιεχόμενο σε εκείνες τις συμπεριφορές που θεωρούν ότι τροφοδοτούνται από τα εν λόγω χαρακτηριστικά, και πάντα ανάλογα με το τι διακυβεύεται από το σύστημα των πολιτισμικών τους αξιών, και το τι διαταράσσει παγιωμένες και προς όφελός τους σχέσεις και ισορροπίες. Κατά συνέπεια είναι λογικό πως σε μια τέτοια απρόοπτη και ρευστή κοινωνική πραγματικότητα, οι διαδικασίες απόδοσης εκ μέρους των γηγενών συγκεκριμένων πολιτισμικών χαρακτηριστικών στους αλλοδαπούς, συντελούνται με αναφορά την αντίστοιχη ρευστότητα και πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει τις καθημερινές κοινωνικές τους συνευρέσεις. Αυτό σημαίνει, ότι η διαμόρφωση και αναπαραγωγή πολιτισμικών σχημάτων κατηγοριοποίησης και κοινωνικής ταξινόμησης, άρα και διάκρισης του «Άλλου», χαρακτηρίζεται από μια αντίστοιχη ρευστότητα και πολυπλοκότητα, γεγονός που συνεπάγεται ότι, και οι τρόποι άρθρωσης της αυτοαντίληψης των γηγενών, με λίγα λόγια η οικοδόμηση της ταυτότητάς τους, (είτε πρόκειται για την επαγγελματική ταυτότητα, είτε θρησκευτική, είτε συλλογική κλπ), υπόκεινται στην πολλαπλότητα και την πολυπλοκότητα του κοινωνικού διαλόγου μεταξύ «Εαυτού» και «Άλλου», αλλά και στις ρευστές, συγκυριακές και πάντα αλληλοτροφοδοτούμενες διαπροσωπικές τους επαφές²⁶⁴.

Κάτω από αυτή την λογική, το πλαίσιο της διαπολιτισμικής αυτής συνάντησης, προκύπτει μέσα από μια αρκετά εύπλαστη και συνεχώς μεταβαλλόμενη διαδικασία, όπου οι διαμορφούμενες σχέσεις αρθρώνονται πάντα κάτω από συγκεκριμένα κάθε φορά πολιτισμικά, κοινωνικά, ιστορικά, και οικονομικά συμφραζόμενα, και τα ερεθίσματα που ενεργοποιούνται στον «Εαυτό», από τις ποικιλόμορφες εκφάνσεις της συμπεριφοράς του «Άλλου», δεν αποτελούν πάντα πηγές τροφοδότησης για την χάραξη διαχωριστικών γραμμών, και την εδραίωση φυσικών και κοινωνικών αποστάσεων. Και αυτό, γιατί πολλές φορές, δεν αντιδρούν

²⁶⁴ «Η ταυτότητα είναι ένα ανοιχτό σύστημα που ορίζεται κάθε φορά σαν ένας σχολιασμός της σχέσης που έχουμε με τους γείτονές μας, δηλαδή μέσα από την αλληλεπίδρασή μας. Η ταυτότητα είναι και αυτή εν τέλει μια κοινωνική μεταβλητή». Χ. Βεΐκου, (ο.π.).

όλοι με τον ίδιο τρόπο στις ιδιαιτερότητες του πολιτισμού που εκπροσωπεί ο «Άλλος», όπου αυτό, ενίοτε μπορεί και να σημαίνει, ότι παγιωμένα και καθολικά αποδεκτά αξιακά συστήματα των γηγενών μπορούν, αν όχι να αμφισβητηθούν, τουλάχιστον να υπαχθούν σε έναν προβληματισμό ως προς την ορθότητα και την αντικειμενικότητά τους. Όπως για παράδειγμα στην ακόλουθη περίπτωση, όπου οι ντόπιοι συνειδητοποίησαν κάποια στιγμή, ότι η μετενσάρκωση αποτελεί την κεντρική διάσταση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των Ινδών αγρεργατών τους. Ανεξάρτητα των επικρίσεων και των χλευασμών που εκδηλώθηκαν από ορισμένους για αυτές τις θρησκευτικές αντιλήψεις των συγκεκριμένων αλλοδαπών, και που για άλλη μια φορά αποτελούν αφορμή για την ανάδειξη υπεροχής του πολιτισμού του «Εαυτού», μέσα από την σύγκριση με το *«ανύπαρκτο πολιτισμικό επίπεδο των Ινδών»*, για κάποιους άλλους από τους αγρότες, και μέσα από τις καθημερινές σχέσεις αλληλεξάρτησής τους με τους Ινδούς εργάτες στις εκμεταλλεύσεις τους, αυτά τα ίδια στοιχεία που διαμορφώνουν την θρησκευτική τους ταυτότητα, λειτουργούν ως μέσα προσέγγισης ορισμένων πτυχών ενός άγνωστου τρόπου ζωής, η γνωριμία του οποίου φαίνεται να επηρεάζει τις κυρίαρχες αντιλήψεις και πεποιθήσεις τους για την αξία της ποικιλόμορφης ανθρώπινης συμπεριφοράς και ύπαρξης.

Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Μάρκου, (ένας από τους πιο δυναμικούς παραγωγούς κρεμμυδιών), ο οποίος ένα πρωινό του Ιουνίου κλήθηκε να αντιμετωπίσει ένα απρόσμενο περιστατικό στην εκμετάλλευσή του, καθώς οι Ινδοί εργάτες, που θα φόρτωναν με εμπόρευμα το φορτηγό που μόλις είχε αφιχθεί από τη κεντρική λαχαναγορά, δεν ήταν στην θέση τους. Ανήσυχος ο Μάρκος, άρχισε να ψάχνει τους εργάτες του, μέχρι που τους εντόπισε σε ένα μικρό ύψωμα του χωραφιού του, και κατευθυνόμενος προς τα εκεί, τους φώναζε λαχανιασμένος να συγκεντρωθούν στον χώρο φόρτωσης της αποθήκης. Οι Ινδοί φάνηκε να μην αντιδρούν στις παραινήσεις του, και παρέμεναν όρθιοι και ακίνητοι στις θέσεις τους. Φτάνοντας εκεί, διαπιστώθηκε πως οι Ινδοί βρισκόντουσαν γύρω από ένα νεκρό φίδι, το οποίο ήταν έτοιμοι να θάψουν. Ο Μάρκος στην θέα αυτής της εικόνας δεν αντέδρασε καθόλου και το μόνο που ψέλλισε ήταν:

«Α, μωρέ το φίδι, το είχα ξεχάσει. Εντάξει, τελειώνετε και ελάτε κάτω γιατί ο έμπορος βιάζεται».

Αφού κάθισε για ελάχιστα λεπτά μαζί τους, άρχισε να κατηφορίζει προς το μέρος της αποθήκης, γυρνώντας κάθε λίγο πίσω να κοιτάζει προς τους εργάτες του. Για αρκετές

ημέρες αργότερα, στο καφενείο εξιστορούσε εντυπωσιασμένος το περιστατικό στους υπόλοιπους συναδέλφους του αγρότες, με αφορμή κάθε συζήτηση που γινόταν για τους Ινδούς και τους Πακιστανούς:

«Το είχαμε βρει την προηγούμενη μέρα και εγώ δεν έδωσα σημασία. Εκείνοι όμως το μάζεψαν. Όταν το είδα μετά στην αποθήκη μου τρελάθηκα. Αύριο αφεντικό, αύριο Σάββατο θα το θάψουμε, μου είπαν, για να πάει εκεί που πρέπει. Έπρεπε να δείτε πως έκαναν όταν το έθαβαν. Σαν να ήταν σε επιτάφιο, ιεροτελεστία σωστή. Εγώ μέσα στην έννοια μου είχα ξεχάσει ότι θα το έθαβαν το Σάββατο. Εγώ να καίγομαι να φορτώσω το φορτηγό του έμπορα, για να φύγει η παραγγελία και εκείνοι ατάραχοι, ακούνητοι, σημασία δεν μου έδιναν. Αφού δεν τόλμησα να τους διακόψω. Ρε παιδί μου, σαν να έθαβαν άνθρωπο».

Εκείνη την ώρα, ο Γιώργος, ένας άλλος παραγωγός, ο οποίος συνηθίζει να συντηρεί κατά καιρούς βοοειδή και μερικά αμνοερίφια για τις αυτοκαταναλωτικές ανάγκες του νοικοκυριού του, παρενέβη στην συζήτηση διακόπτοντας τον Μάρκο λέγοντας:

«Εμένα θα μου πεις για τους Ινδούς, που δεν τολμώ να σφάζω κανένα ζώο στο σπίτι γιατί θα έχουμε κηδεία;».

Σε αυτήν την παρέμβαση του Γιώργου, οι υπόλοιποι από τους θαμώνες του καφενείου άρχισαν να ξεκαρδίζονται στα γέλια, ένδειξη ότι γνώριζαν πολύ καλά την περίπτωσή του, ο οποίος συνεχίζοντας είπε:

«Δεν θυμάστε την αγελάδα που αγόρασα πριν 8 χρόνια και την κράτησα μέχρι πέρυσι, γιατί οι Ινδοί δεν με άφηναν να την σφάζω; Εκείνοι την αρμέγανε, εκείνοι την φρόντιζαν, την πότιζαν, την έπλεναν, και μου έλεγαν αφεντικό να κρατήσεις τα αρσενικά να μπουν στο αλέτρι για να γλιτώσεις το πετρέλαιο, και τα θηλυκά για να μην αγοράζεις γάλα. Δεν θυμάστε όταν την έσφαξα τι έγινε; Κηδεία είχαμε στο σπίτι. Δεν μου μιλούσανε για δέκα μέρες. Με το ζόρι έκαναν τις δουλειές που τους έλεγα. Δεν μπορώ να σφάζω ζώο στο σπίτι, γιατί θα παρεξηγηθούν οι Ινδοί. Έχω καταντήσει ορισμένες φορές να νιώθω φονιάς. Τι να κάνω και εγώ, όταν είναι να σφάζω κανένα ζωντανό πάω κρυφά στο βουνό για να μην τους προσβάλω, και όταν με ρωτάνε που είναι, τους λέω το πούλησα. Τόσα χρόνια τους έχω, τους έμαθα πια, πιστεύουν ότι τα ζώα σε άλλη ζωή είναι άνθρωποι. Μερικοί από εμάς τους λένε απολίτιστους αλλά άμα τους ζήσεις διαπιστώνεις ότι έχουν μια διαφορετική αντίληψη και σεβασμό για την ζωή που σε προβληματίζει Τώρα ποιος έχει δίκιο; Η δικιά μας θρησκεία, ή η δικιά τους;»

Τότε ο Μάρκος, (που είχε το περιστατικό με το φίδι), συμπλήρωσε:

«Μωρέ αυτοί είναι απολίτιστοι; Ή εμείς έχουμε λάθος, γιατί δεν έχουμε μάθει ακόμα να εκτιμάμε την ζωή; Ήταν λάθος που οι περισσότεροι από εμάς δεν αφήσανε να σηκώσουν τον επιτάφιο οι ξένοι. Τουλάχιστον να μπορούσαμε να μάθουμε γιατί ήθελαν να το κάνουν. Θα μπορούσαμε να μάθουμε και άλλα για εκείνους όμως δεν είμαστε ακόμα διατεθειμένοι να μάθουμε».

Οι εκάστοτε αντιδράσεις που προκύπτουν σε ορισμένες συμπεριφορές που εκδηλώνουν οι μετανάστες, οι αντιπαραθέσεις που δημιουργούνται, οι αποκλίσεις, ή

ακόμα και οι συγκρούσεις μεταξύ ντόπιων και ξένων αγρεργατών που μπορεί να οδηγήσουν σε αποκλεισμό, απομόνωση, περιθωριοποίηση ή στην υποβάθμιση του «Άλλου», δεν αποτελούν εδραιωμένες και απαράλλακτες στον χρόνο καταστάσεις, έτσι ώστε να αποκλείσουν οποιαδήποτε άλλη συνεύρεση και επικοινωνία ή ανταλλαγή. Όπως για παράδειγμα, τα αφεντικά και οι αλλοδαποί εργάτες τους, που μπορεί κάποια στιγμή να συγκρούστηκαν μεταξύ τους, ή που μπορεί να μην συνευρίσκονται σε χώρους πέρα από τα χωράφια, και κατά συνέπεια οικειότητες, φιλίες, και σχέσεις ενδυνάμωσης πιθανόν να μην υπάρξουν ποτέ, (όπως για παράδειγμα μέσα από το ποτό και την διασκέδαση), τίποτε ωστόσο δεν προεξοφλεί, ότι δεν θα υπάρχουν πάντα τα περιθώρια και οι δυνατότητες εγγύτητας του ενός προς τον άλλο, με ότι αυτός εκπροσωπεί, αφού κάθε τι που μπορεί να συνεισφέρει σε αυτήν την εγγύτητα του «Εαυτού» με τον «Άλλο», προκύπτει μέσα από ένα ευρύτατα μεταβαλλόμενο φάσμα αλλεπάλληλων, περιστασιακών και απρόσμενων, γεγονότων και καταστάσεων. Και αυτό γιατί την ίδια στιγμή, σε κάποια γωνιά του κάμπου, δίπλα σε μια γεώτρηση, ή μέσα σε μια αποθήκη όπου συμβιώνουν διαφορετικοί άνθρωποι και άγνωστοι μέχρι χθες πολιτισμοί συναντιούνται, πάντα κάτι θα υπάρχει που μπορεί ανά πάσα στιγμή να προκαλέσει ρήγματα στα σύνορα αποκλεισμού, και καταργώντας φραγμούς και απαγορεύσεις να μειώσει σημαντικά την διαδρομή που οδηγεί στην αποδοχή και στην ανεκτικότητα της διαφορετικότητας. Έτσι λοιπόν, οι εργασιακές σχέσεις, που ενίοτε αποτελούν αντικείμενο τριβών, διαμάχης, αλλά και συγκρούσεων, είναι οι ίδιες αυτές σχέσεις, που κάτω από την εμπλοκή απρόοπτων κάθε φορά πολιτισμικών συμφραζόμενων, συμβάλλουν τόσο πολύ στο πλησίασμα με τον «Άλλον», στον βαθμό που ενεργοποιούνται προβληματισμοί, ως προς την απόλυτη πολιτισμική κυριαρχία του «Εαυτού», και την ορθότητα των κοσμοαντιλήψεων που αυτός εκφράζει και εκπροσωπεί. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, η επί μακρόν συνύπαρξη αφεντικών και αγρεργατών στους χώρους εργασίας, δεν συνεπάγεται, αλλά ούτε και μπορεί να σημαίνει, αποκλειστικά και μόνο την οικοδόμηση σχέσεων εμπιστοσύνης προς το συμφέρον της εύρυθμης λειτουργίας της εκμετάλλευσης, αλλά παράλληλα μπορεί να επιτρέπει και μια εκ του σύνεγγυς, άρα και βιωματική, προσέγγιση της ετερότητας, που μπορεί να οδηγήσει, τόσο σε μια αναθεώρηση, ή και γιατί όχι στην ανατροπή, στερεοτυπικών αντιλήψεων και προκατασκευασμένων κρίσεων, περί απολίτιστου «Άλλου», όσο και σε μια κριτική ενδοσκόπηση του ίδιου του «Εαυτού». Το απρόοπτο περιστατικό με το φίδι που αντιμετώπισε ο Μάρκος στην εκμετάλλευσή του, αλλά και η περίπτωση του Γιώργου, που τα τελευταία

χρόνια έχει αναγκαστεί να μεταβάλλει ορισμένες από τις καθημερινές πρακτικές που σχετίζονται με τα οικόσιτα ζώα που κατά καιρούς εκτρέφει, ουσιαστικά, εντάσσονται σε αυτές ακριβώς τις νέες όψεις της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, καθώς μπορούν να αποτελέσουν τις απαρχές ενός μικρού απόπλου για ένα μεγάλο ταξίδι εξερεύνησης στον άγνωστο κοντινό, αλλά και συνάμα τόσο μακρινό, κόσμο που ζει ο «Έτερος». Είναι λογικό λοιπόν, πως με την εμφάνιση του «Άλλου» να διευρύνθηκε το πεδίο μέσα από το οποίο ο «Εαυτός» αποκομίζει βιώματα, επεξεργάζεται νοήματα, και ως εκ τούτου πολλές φορές αναγκάζεται να επαναπροσδιορίζει τους προσανατολισμούς του, σε σχέση με την πολλαπλότητα και την πολυπλοκότητα των διυποκειμενικών του εξαρτήσεων. Πρόκειται για μια διεργασία που πρακτικά σημαίνει, και σύμφωνα με τα παραπάνω δύο εθνογραφικά περιστατικά, τον δυνητικό απεγκλωβισμό του «Εαυτού» από παγιωμένες προκαταλήψεις και προϊδεάσεις για το διαφορετικό, και την υπέρβασή του από ατομοκεντρικά σχήματα αντίληψης και σκέψης για τον κόσμο που τον περιβάλλει. Απεγκλωβισμοί και υπερβάσεις που μοιραία οδηγούν, στην χαλάρωση των επιπόλαια αποδιδόμενων πολιτισμικών χαρακτηρισμών προς τους μετανάστες, (που όπως είδαμε μέχρι τώρα, γίνονταν μέσα από επιθετικούς προσδιορισμούς, όπως απολίτιστος, μαύρος, βρώμικος Μουσουλμάνος, ή Ινδουιστής), και κατά συνέπεια στην επαναξιολόγηση, των απλουστευτικών αναπαραστάσεων, των στερεοτυπικών αντιλήψεων, και των πεποιθήσεων, που οι παραγωγοί έχουν διανοητικά προκατασκευάσει για τους αλλοδαπούς αγρεργάτες τους. Άρα, δεν μπορεί παρά να είναι σύμφυτος, και ο επαναπροσδιορισμός των πολιτισμικά ταξινομικών συστημάτων κατηγοριοποίησης που οι ντόπιοι έχουν διαμορφώσει για τον «Άλλον», αναγκάζοντας τελικά τον «παραγωγό-Εαυτό» να ισορροπήσει ανάμεσα στην αυτοαντίληψή του, και στην εικόνα που οι άλλοι έχουν για αυτόν, όπως ακριβώς ο Γιώργος που αναφέρει χαρακτηριστικά πως: *Έχω καταντήσει να νιώθω φονιάς. Τι να κάνω και εγώ, όταν είναι να σφάξω κανένα ζωντανό πάω κρυφά στο βουνό για να μην τους προσβάλω*²⁶⁵, συμπαρασύροντας τελικά «Εαυτόν», σε ανοικοδόμηση της ίδιας της ατομικής του ταυτότητας²⁶⁶.

²⁶⁵ Ο Μ. Ψημίτης, (2000: 86-88), επισημαίνει χαρακτηριστικά πως, «το να αναγνωρίζεις στο χρόνο μιας ζωής ως ίδιος με τον εαυτό σου και ως διαφορετικός από τους άλλους δεν σημαίνει ότι παραμένεις απαράλλακτος στο χρόνο, ακριβώς διότι γύρω σου όλοι και όλα αλλάζουν. Σημαίνει ακριβώς να επιτυγχάνεις κάθε φορά, σε κάθε σημαντική από άποψη ταυτότητας περίοδο της ζωής σου, ένα σημείο ισορροπίας ανάμεσα σε αυτό που “είσαι για σένα” και σε αυτό που “είσαι για τους άλλους”, ανάμεσα στην αυτοσύλληψη και στην κοινωνική εικόνα του εαυτού».

²⁶⁶ Ο ίδιος συγγραφέας, Μ. Ψημίτης, (ο.π), καταλήγει να διατυπώσει ότι, «η ταυτότητα, ανεξάρτητα από τους επιθετικούς προσδιορισμούς που θα μπορούσαμε να της προσδώσουμε, στην ουσία της παραμένει πάντα αυτή η αναζήτηση της εσωτερικής ενότητας του ανθρώπου με τον εαυτό του μέσα σε

Η διατύπωση ερωτημάτων από την πλευρά του «Εαυτού», για την ορθότητα κεντρικών κοσμοαντιλήψεων και πεποιθήσεων -όπως οι θρησκευτικές- της κυρίαρχης πολιτισμικής ομάδας, και που συνοπτικά αποτυπώθηκαν στα λόγια των δύο παραπάνω παραγωγών, έρχονται να συμπληρώσουν τον όλο αυτοστοχασμό. Κοσμοαντιλήψεις και πεποιθήσεις, ουσιαστικά μη αμφισβητήσιμες, που για χρόνια ήταν εδραιωμένες στην σκέψη τους, απόρροια του κομβικού και κυρίαρχου ρόλου, που διαδραμάτισε τους τελευταίους αιώνες, και που εξακολουθεί να διαδραματίζει, για την ελληνική κοινωνία, το θεμελιώδες αξιακό πολιτισμικό σύστημα, της Ορθόδοξης πίστης. Έτσι λοιπόν, η αλλαγή της εικόνας για τον εαυτό, ~που ουσιαστικά προκύπτει διαμέσου της τροφοδότησης ερεθισμάτων από τις μικρές καθημερινές οδύνες που χαρακτηρίζουν το σύστημα των θρησκευτικών αξιών των αγρεργατών, όπως η σφαγή της αγελάδας, ή ο θάνατος του φιδιού~ αναγκαστικά συμπαρασύρει σε προβληματισμούς ως προς την απολυτότητα και το αλάνθαστο των ερμηνειών της Ορθόδοξης ιδεολογίας για κορυφαίες αξίες και δράματα της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως η ζωή και ο θάνατος, αποδεικνύοντας τελικά ότι, η εγγύτητα στην ετερότητα μπορεί να σημάνει την ανάπτυξη ενός νέου διαλόγου, όχι κατ' ανάγκη με τον «Άλλον», αλλά με τον ίδιο μας τον «Εαυτό».

Έστω και αν ένας από τους γηγενείς, επιχειρήσει δίχως να αναθεωρήσει ή να αμφιβάλει για κεντρικά πολιτισμικά σχήματα και κοσμοαντιλήψεις που καθορίζουν την ζωή του, αλλά απλώς να στοχαστεί ως προς το περιεχόμενο των ερμηνειών που αποδίδουν έτεροι φορείς αντίστοιχων, αλλά διαφορετικών κοσμοαντιλήψεων, για πανανθρώπινες αξίες και αρχές, ίσως τότε καταφέρει την κατάρρευση των τειχών που εμποδίζουν την ομαλή συνύπαρξη, επιτυγχάνοντας την στερέωση αποδοχής του διαφορετικού, όπου θα είναι και το τελικό κέρδος από αυτήν την διαπολιτισμική επαφή. Και όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μάρκος:

«Με τον καιρό έχω μάθει να τους σέβομαι, και να μην παρεξηγώ την μαλθακότητα και την νωθρότητά τους. Εξάλλου αποδείξανε την δυναμικότητά τους με την απεργία. Στους Αλβανούς είχαμε το νου μας, από αλλού μας ήρθε»

Με αφορμή την τελευταία φράση του Μάρκου, προκύπτει ο προβληματισμός για την συμπεριφορά και τον τρόπο αντίδρασης των υπόλοιπων μεταναστών στην κοινότητα κατά την διάρκεια της απεργίας, και συγκεκριμένα των Αλβανών.

συνθήκες ενσωμάτωσης/διαφοροποίησης. Ο σχετικά πρόσφατος προσδιορισμός «πολιτισμική» έρχεται να περιγράψει την μεταβολή που επήλθε όχι στην ουσία, στο περιεχόμενο αυτό καθεαυτό της ταυτότητας, αλλά στις εξωτερικές συνθήκες υπό τις οποίες αυτή διαμορφώνεται».

Πράγματι, είναι γεγονός ότι οι Αλβανοί αγρεργάτες, αν και πολυάριθμοι στην κοινότητα, όχι μόνο δεν συμμετείχαν στην οργάνωση της απεργίας, αλλά κατά την διάρκειά της, όπως και κατά την διάρκεια των επεισοδίων, δεν εμφανίστηκαν καθόλου στους δημόσιους χώρους της κοινότητας, αλλά ούτε και στις εκμεταλλεύσεις των παραγωγών. Για ποιο λόγο άραγε συνέβη αυτό; Γιατί κατά τον Μάρκο, μια συμπλοκή με τους Ινδούς και Πακιστανούς αγρεργάτες ήταν απρόβλεπτη, και περισσότερο προβλέψιμη μια αντίστοιχη των Αλβανών η οποία όμως όχι μόνο δεν προέκυψε, αλλά δεν έχει καν παρατηρηθεί μέχρι τώρα; Μήπως με την συγκεκριμένη μεταναστευτική ομάδα υπάρχουν κάποιες υποκρύπτουσες συμβάσεις που προσδιορίζουν συγκεκριμένο εύρος κοινωνικών δραστηριοτήτων της; Μήπως υπάρχει εκατέρωθεν μια πρόβλεψη των κοινωνικών συμπεριφορών, και αντιδράσεων σε διάφορα περιστατικά, για να αποφευχθεί μια ανοιχτή σύγκρουση; Μήπως τελικά οι Δροσοπηγιώτες γνωρίζονται περισσότερο καλά με τους Αλβανούς από ό,τι με τους υπόλοιπους μετανάστες; Ας παρακολουθήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αρθρώνονται οι σχέσεις μεταξύ Αλβανών και ντόπιων, ξεκινώντας και πάλι από το κυρίαρχο πεδίο των εργασιακών σχέσεων.

6.3. Σχέσεις Αλβανών και γηγενών.

«Πάλι για την Αλβανία δουλέψαμε».

Οι πρώτοι Αλβανοί, εμφανίστηκαν στην Δροσοπηγή, πριν από 14 περίπου χρόνια²⁶⁷, και στο διάστημα αυτό, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους μετανάστες, έχουν δημιουργήσει οικογένειες, ενώ ορισμένοι έχουν αποκτήσει μόνιμη απασχόληση,

²⁶⁷ Σύμφωνα με την έρευνα των Τ. Καβουνίδη & Λ. Χατζάκη (1999), που διεξήγαγαν για λογαριασμό του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας, και που βασίστηκε σε στατιστικά στοιχεία του ΟΑΕΔ, οι κύριες χώρες προέλευσης των μεταναστών είναι οι πρώην σοσιαλιστικές, ανάμεσα στις οποίες οι Βαλκανικές κατέχουν σημαντικά ποσοστά μεταναστευτικής εκροής. Οι Αλβανοί σε ποσοστό 65% είναι η πολυπληθέστερη μεταναστευτική ομάδα και ακολουθούν, η Βουλγαρία με 6,7%, η Ρουμανία με 4,5%, η Ουκρανία με 2,7%, η Πολωνία με 2,3%, και η Γεωργία με 2%. Τα υπόλοιπα ποσοστά κατανέμονται σε 121 άλλες χώρες. Ειδικότερα όσον αφορά τον αριθμό των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα, παρουσιάζει διακυμάνσεις ανάλογα τις χρονικές περιόδους, και με δεδομένο το φαινόμενο της λαθρομετανάστευσης μόνο εκτιμήσεις μπορούν να γίνουν. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα στοιχεία του Ι. Ψημμένου, (ο. π. 91), που κάνει λόγο για 500.000 το διάστημα 1992-1993, Η Ξ. Πετρινιώτη, (ο.π. 27), αναφέρεται σε 70.000, στο τέλος του 1991, και σε 150.000 Αλβανούς τον Φεβρουάριο του 1993. Ο Σ. Γεωργιάδης, (2001: 204), αναφέρεται σε αριθμητικά δεδομένα του 2000, (στοιχεία από τον ΟΑΕΔ, του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας, και της Εφημερίδας Καθημερινής), και εκτιμά ότι ο αριθμός των Αλβανών σήμερα, σε σύνολο 1.000.000 μεταναστών ανέρχεται σε 700.000 περίπου. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της απογραφής 2001, της ΕΣΥΕ, απογράφηκαν 762. 191 αλλοδαποί μετανάστες από τους οποίους οι 438.036 είναι Αλβανοί.

ακόμη και σε εργοστάσια της ευρύτερης περιοχής. Σήμερα στην κοινότητα, υπάρχουν 13 Αλβανικές οικογένειες μόνιμα εγκατεστημένες, τα παιδιά των οποίων φοιτούν στο Νηπιαγωγείο και στο Δημοτικό Σχολείο, σε αναλογία 1/3 σε σχέση με τους ντόπιους μαθητές, (Νηπιαγωγείο: 6 Έλληνες – 3 Αλβανοί, Δημοτικό: 15 Έλληνες – 4 Αλβανοί).

Οι συνθήκες διαμονής και εγκατάστασής τους, είναι σχετικά καλύτερες των αντίστοιχων μεταναστευτικών ομάδων, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις διαμένουν σε ενοικιαζόμενες οικίες, και όχι σε παλιές και πρόχειρα ανακαινισμένες αποθήκες, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των Ινδών και Πακιστανών αγροεργατών. Υπάρχουν επίσης και 2 οικογένειες, (η μια με 2 παιδιά, και η άλλη με 3), που έχουν προκύψει από μικτούς γάμους, μεταξύ Αλβανίδων και Ελλήνων αγροτών, των οποίων οι συνθήκες εγκατάστασης είναι άριστες, καθώς πρόκειται για εξαιρετικά δυναμικούς παραγωγούς, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στην μεγάλη στρεμματική τους έκταση, και στις σύγχρονες κατασκευασμένες οικίες τους. Όσον αφορά τις συνθήκες διαμονής των εποχικών Αλβανών μεταναστών, δεν διαφέρουν των υπόλοιπων εποχικών μεταναστών στην κοινότητα, καθώς και σε αυτήν την περίπτωση τα οικήματα που υπάρχουν, δεν καλύπτουν τις ανάγκες στέγασης του πολυάριθμου αυτού εργατικού δυναμικού.

Σημαντικές όμως διαφορές, προκύπτουν στον τομέα της εργασίας, και της διασκέδασης των Αλβανών. Ειδικότερα όσον αφορά τις εργατικές ικανότητές τους, αρκετοί παραγωγοί υποστηρίζουν πως:

Οι Αλβανοί είναι εργάτες που ανταποκρίνονται σε κάθε εργασία, είτε είναι σκληρή ή δύσκολη, είτε βρώμικη. Είναι οι πιο σκληροί εργάτες, γιατί έχουν νεύρο. Δεν είναι μαλθακοί όπως οι Ινδοί και οι Πακιστανοί. Άμα θες να κάμεις πραγματική δουλειά, πάρε Αλβανούς στο χωράφι. Θα το κάνουν άνω-κάτω. Είναι σκυλιά, και δεν παθαίνουν τίποτα. Αλλά, πρέπει να είσαι από πάνω τους, και να τους ελέγχεις, γιατί αν δεν είσαι χάθηκαν. Γίνονται τσαπατσούληδες, λουφάρουν και δεν κάνουν σωστή δουλειά. Είναι ικανοί να βάλουν και πέτρες στα τελάρα».

Ενδεικτικά είναι τα περιστατικά που αντιμετώπισαν δύο παραγωγοί, όταν αναγκάστηκαν να απολύσουν δύο από τους εργάτες Αλβανούς που απασχολούσαν, όταν αποκαλύφθηκε ότι ο πρώτος πουλούσε, ερήμην του αφεντικού του, ποσότητες των αγροτικών προϊόντων σε περαστικούς που τύχαινε να παρευρεθούν στο χωράφι του, ενώ ο δεύτερος τοποθετούσε στα τελάρα άγουρες τομάτες, για να μεγιστοποιήσει το μεροκάματό του, καθώς πληρωνόταν ανάλογα με τα κιλά που θα τοποθετούσε σε αυτά. Και όπως οι ίδιοι παραγωγοί υποστήριξαν:

«Αυτό το κακό έχουν οι Αλβανοί. Μόλις γυρίσεις λίγο την πλάτη σου θα στην κάνουν την μπαγαποντιά. Είναι δουλευταράδες, και σε 1 ώρα μπορούν να βγάλουν εργασία όση βγάζουν σε 2 ώρες οι Ινδοί. Αλλά πρέπει να είσαι συνέχεια από επάνω τους για να τους ελέγχεις. Άμα σε βρουν μπόσικο, θα σου τη φέρουν».

Τα περιστατικά αυτά, αναπόφευκτα τροφοδοτούν διαδικασίες εθνοτικής ταξινόμησης και διάκρισης των αγρεργατών, με κριτήριο την απόδοση και την συνολικότερη συμπεριφορά τους στον χώρο εργασίας. Σε σύγκριση με την τυπικότητα, την μεθοδικότητα και κυρίως την εντιμότητα που επιδεικνύουν οι Ινδοί και Πακιστανοί μετανάστες στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των παραγωγών, οι Αλβανοί χαρακτηρίζονται από τους γηγενείς, ως «μπαγαπόντηδες», «τσαπατσούληδες», και «λουφαδόροι», που άμα βρουν την ευκαιρία θα ξεγελάσουν το αφεντικό και θα υποθάλψουν την εύρυθμη λειτουργία της αγροτικής επιχείρησης. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, ο παραγωγός είναι αναγκασμένος να εποπτεύει συνεχώς την εργασία τους, αλλά όταν γίνεται αυτό, οι συγκεκριμένοι εργάτες δεν συγκρίνονται με κανέναν άλλο αγρεργάτη μετανάστη, καθώς μετατρέπονται σε, «σκυλιά που θα κάνουν άνω-κάτω το χωράφι». Επαφίεται, κατά συνέπεια, στον εκάστοτε παραγωγό για το ποια εθνοτική ομάδα επιθυμεί να απασχολήσει στην εκμετάλλευσή του, πάντα με κριτήριο την τιμότητα, την αποδοτικότητά, και την ικανότητά της να ανταποκρίνεται σε κάθε απρόοπτο γεγονός που θα προκύψει στην διάρκεια της αγροτικής εργασίας. Είδαμε για παράδειγμα ότι για την συλλογή του καρότου χρησιμοποιούν Ινδούς και Πακιστανούς, γιατί «η μαλθακότητα, η «υπομονή, και οι χαμηλοί ρυθμοί εργασίας τους», ανταποκρίνονται άριστα στις απαιτήσεις για τον σχολαστικό καθαρισμό του συγκεκριμένου προϊόντος από τις λάσπες, με συνέπεια την ολιγόωρη παραμονή του καρότου στον κάδο του Συσκευαστηρίου/πλυντηρίου, με αποτέλεσμα τον περιορισμό απώλειας ρεύματος και νερού, άρα και την εξοικονόμηση κεφαλαίων για την εκμετάλλευση. Αντίστοιχα, στην παραγωγή κρεμμυδιού, τα ίδια χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης μεταναστευτικής ομάδας αξιοποιούνται για την μεθοδική διαλογή, και την τυπική τοποθέτηση του προϊόντος στα τελάρα. Σε αντίθεση με αυτές τις επιδόσεις των Ινδών και Πακιστανών, οι Αλβανοί αγρεργάτες υστερούν σε ποιότητα και σχολαστικότητα, υπερτερούν όμως σε δύναμη, αντοχή και νεύρο, που άμα αποφασίσουν να τα αξιοποιήσουν στο μέγιστο, υπό την επιτήρηση του αφεντικού, τότε αναδεικνύονται ως οι αποτελεσματικότεροι και αποδοτικότεροι αγρεργάτες επισκιάζοντας όλους τους άλλους, αφού για την ίδια μονάδα χρόνου εργασίας, (8ωρο), βγάζουν την διπλάσια παραγωγή. Τελικά η άφθονη και φθηνή εργατική

δύναμη που προσφέρουν εθνοτικά διαφορετικές μεταναστευτικές ομάδες, από μόνη της φαίνεται να μην επαρκεί για την αποτελεσματική λειτουργία της αγροτικής εκμετάλλευσης, εάν δεν συνδυαστεί με την παράλληλη αξιοποίηση των εθνοφυλετικών χαρακτηριστικών της, για τα οποία οι αγρότες πιστεύουν ότι συνδέονται άμεσα με την εργασιακή τους αποδοτικότητα, προσδίδοντας τελικά τον χαρακτήρα «φυλετικοποιημένης» εργασίας στην παραγωγική διαδικασία²⁶⁸. Κατά συνέπεια, η ευχέρεια των παραγωγών, να επιδίδονται σε μια σύγκριση αποδοτικότητας του προσφερόμενου εργατικού δυναμικού, ουσιαστικά τους επιτρέπει να προσλαμβάνουν αγρεργάτες των οποίων η ένταση και έκταση της παραγωγικότητάς τους, επιτρέπει την άρτια αποτελεσματικότητα της αγροτικής τους επιχείρησης και την συνεπαγόμενη μεγιστοποίηση τη κερδοφορίας της.

Είναι γεγονός όμως, ότι υπάρχουν και περιπτώσεις αγροτών, οι οποίοι σε σχέση με οποιουσδήποτε άλλους αγρεργάτες που απασχολούν, εκδηλώνουν μεγαλύτερο βαθμό εμπιστοσύνης σε Αλβανούς, ειδικότερα, όταν οι τελευταίοι αναλαμβάνουν την επιστασία της εκμετάλλευσης, και τον πλήρη έλεγχο των εργασιών που γίνονται σε αυτήν. Ο Χάρης είναι μια από αυτές τις περιπτώσεις παραγωγών, ο οποίος απασχολεί εδώ και μια δεκαετία τον ίδιο Αλβανό επιστάτη, και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος:

«Δεν τον αλλάζω με κανέναν Ινδό και Πακιστανό. Είναι ικανός, έντιμος και έμπιστος άνθρωπος. Φεύγω από το χωράφι και είμαι ήσυχος ότι όλα θα γίνουν όπως πρέπει. Είναι ο τέλειος εργάτης που φυσάει. Δέκα χρόνια δουλεύουμε μαζί, και μόλις τελειώσει η περίοδος του καλοκαιριού φεύγει με τα χρήματα που μάζεψε και πηγαίνει στην Αλβανία όπου χτίζει το σπίτι του, και τον Μάιο είναι πάλι εδώ».

Πράγματι εκείνο που εντυπωσιάζει, δεν είναι μόνο ότι ο συγκεκριμένος Αλβανός εργάτης διαχειρίζεται με άψογο τρόπο την εξέλιξη των καθημερινών εργασιών στην

²⁶⁸Ο P. Glavanis, (1995: 11-35), επισημαίνει, ότι στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης το κεφάλαιο έχει την δυνατότητα να χρησιμοποιεί τα κοινωνικά, εθνικά, θρησκευτικά, ή φυλετικά γνωρίσματα με σκοπό να μεγιστοποιήσει την παραγωγή υπεραξίας και κέρδους. Αυτό, υποστηρίζει ο συγγραφέας, δεν είναι κάτι καινούργιο στην πορεία του καπιταλιστικού συστήματος, και αναφερόμενος στον R. Cohen, (1987: 3), ότι «ο καπιταλισμός έχει ιστορικά συνυπάρξει με έναν συνδυασμό εργασιακών καθεστώτων», καταλήγει να υποστηρίζει ότι η «Μη Ευρωπαϊκή εργασία και απασχόληση στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, “φυλετικοποιούνται” διαμέσου της επίσημης πολιτικής του εθνικού κράτους σχετικά με τον κοινωνικό και πολιτικό αποκλεισμό....Το κεφάλαιο, φυσικά επωφελείται τα μέγιστα από μια τέτοια κατάσταση με σκοπό να αναπτύξει νέες μεθόδους εργασίας που μπορούν αν επωφεληθούν από τη διάθεση περιθωριοποιημένου και κοινωνικοπολιτικά αποκλεισμένου εργασιακού δυναμικού». Ειδικότερα όσον αφορά την Ελλάδα, η έρευνα του Ι. Ψημμένου, (1995), έδειξε ότι η αιτία που η εργασία των μεταναστών Αλβανών στην Αθήνα «φυλετικοποιείται», οφείλεται στην κοινωνική απομόνωση και στον αποκλεισμό που υφίστανται, με κριτήριο την «εθνοφυλετική» τους καταγωγή. Περισσότερα για την «φυλετικοποίηση» της εργασίας βλ. επίσης και Σ. Χτούρης & Ι. Ψημμένος, (1998).

εκμετάλλευση, αλλά και η οικειότητα με την οποία ο συγκεκριμένος συμπεριφέρεται στον χώρο του ίδιου του αγροτικού νοικοκυριού, καθώς πριν ακόμα ξημερώσει, είναι εκείνος που πρώτος θα ξεκλειδώσει την αυλόπορτα της οικίας του παραγωγού, θα ανοίξει τις αποθήκες να βάλει μπρος στην μηχανή του τρακτέρ, θα κατέβει στο υπόγειο του σπιτιού να πάρει τα σχετικά εργαλεία, και εάν έχει ξυπνήσει η μητέρα του αφεντικού του, θα πει το πρωινό καφεδάκι μαζί της κάτω από την κληματαριά.

Η εδραίωση τέτοιων σχέσεων εμπιστοσύνης και οικειότητας, είναι αποτέλεσμα της μακρόχρονης παρουσίας των εργατών στην κοινότητα, στην διάρκεια της οποίας οι ντόπιοι έχουν την ευκαιρία να διαπιστώσουν, *«τα χούγια, και το τι καπνό φουμάρει ο καθένας από εκείνους»*, όπως χαρακτηριστικά τονίζουν. Αυτό πρακτικά σημαίνει, ότι και πάλι η εντιμότητα, η εμπιστοσύνη, η πλήρης εφαρμογή των εντολών του αφεντικού και η εργατικότητα, αποτελούν βασικές προϋποθέσεις τις οποίες πρέπει να καλύπτει όποιος αλλοδαπός, είναι υποψήφιος να αναλάβει την επιστασία της εκμετάλλευσης. Εάν μάλιστα, τα χαρίσματα αυτά, τα διαθέτει Αλβανός, τότε προκύπτει το μοντέλο του *«τέλειου εργάτη που φυσάει»*, όπως ανέφερε ο Χάρης.

Είναι όμως και κάποια άλλα χαρακτηριστικά, που φέρνουν περισσότερο κοντά τους γηγενείς με τους Αλβανούς αγρεργάτες, όπως η αρβανίτικη γλώσσα²⁶⁹, αφού η Δροσοπηγή, όπως και οι υπόλοιπες στην ευρύτερη περιοχή, είναι κοινότητα Αρβανιτών, όπως έχει ήδη επισημανθεί. Αν και τα αρβανίτικα διαφέρουν αρκετά από την σημερινή Αλβανική γλώσσα ωστόσο χρησιμοποιούνται σε πολλές περιπτώσεις

²⁶⁹ Με αρκετούς Αλβανούς μετανάστες που συνομίλησα, μου τόνισαν ότι στην αρχή, δεν μπορούσαν να καταλάβουν πλήρως τα αρβανίτικα, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις εμπεριείχαν ιδιώματα και παραλλαγές της Αλβανικής γλώσσας. Παρόλα αυτά, η έκπληξή τους ήταν μεγάλη, όταν για πρώτη φορά ήρθαν στην κοινότητα και διαπίστωσαν ότι υπάρχει μια κοινή περίπου γλώσσα με την δική τους. Ο Ι. Ψημμένος, (ο. π. 88-89), αναφέρει για το συγκεκριμένο ζήτημα, ότι οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί των Αλβανών εγκαθίστανται κυρίως στα Ιωάννινα, στην Αθήνα, και στα Μεσόγεια Αττικής όπου εντοπίζονται κοινά εθνολογικά και γλωσσολογικά στοιχεία με τον ντόπιο Αρβανίτικο πληθυσμό. Κατά την άποψή μου τα κοινά αυτά στοιχεία, δεν αποτελούν κριτήρια επιλογής εγκατάστασης, τουλάχιστον όχι ως μοναδικά και σημαντικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε πάρα πολλές γειτονικές, όμορες, και μεγαλύτερες κοινότητες σε σχέση με την Δροσοπηγή, αν και αρβανίτικες, ο αριθμός των Αλβανών είναι εξαιρετικά περιορισμένος, ακριβώς διότι οι συγκεκριμένες κοινότητες, είτε έχουν περιορισμένη αγροτική παραγωγή, είτε γιατί η γεωργία τους εντάσσεται κυρίως στο εκτατικό μοντέλο παραγωγής, (π.χ. καλλιέργεια σιτηρών, κριθαριών, βρώμης, βίκου, κλπ), όπου η χρήση μηχανοκίνητων μέσων αποκλείουν τις ευκαιρίες χειρονακτικής απασχόλησης. Εξάλλου, όπως οι ίδιοι οι Αλβανοί υποστηρίζουν, *«η Δροσοπηγή στην Αλβανία έχει γίνει διάσημη, γιατί έχει ψωμί για όλους»*. Ένας άλλος λόγος που επικαλούνται για την επιλογή εγκατάστασης στην αγροτική κοινότητα, αποτελεί η κάλυψη που μπορεί να προσφέρει γενικότερα το αγροτικό τοπίο, για την αποφυγή σύλληψης από τις αστυνομικές αρχές. Εάν σε αυτά προσθέσουμε και την ιδιαιτερότητα του αγροτικού επαγγέλματος, η οποία ευνοεί, την ανάπτυξη σχέσεων οικειότητας και εμπιστοσύνης μεταξύ αφεντικών και εργατών, ειδικότερα σήμερα που ο παραγωγός έχει ανάγκη να αφήνει κάποιον έμπιστο στο πόστο του καθώς επεκτείνεται και σε άλλες δραστηριότητες, όπως ήδη είπαμε, τότε το κριτήριο της εθνολογικής και γλωσσικής συγγένειας για την εγκατάσταση αλλοδαπών και συγκεκριμένα των Αλβανών, υστερεί

ως μέσο καλύτερης επικοινωνίας μεταξύ εργατών και ηλικιωμένων κυρίως αφεντικών, καθώς οι περισσότεροι νέοι στην κοινότητα αδυνατούν να την μιλήσουν σωστά, μπορούν όμως να καταλάβουν αρκετές από τις Αλβανικές φράσεις, και να αρθρώσουν αντίστοιχες στην ίδια γλώσσα²⁷⁰. Αρκετοί από τους νέους σε ηλικία Δροσοπηγιώτες, μέχρι τα 35 έτη, συνδέουν την συγκεκριμένη γλωσσική τους ανεπάρκεια, με την απουσία παππούδων ή γιαγιάδων στο σπίτι όπου μεγάλωσαν λέγοντας:

«Όσα παιδιά ζήσανε μαζί με την Γιαγιά και τον Παπού, μιλάνε τα αρβανίτικα καλά, και μπορούν να συνεννοηθούν με τους Αλβανούς. Όσοι δεν πρόλαβαν τους γέρους, την έχασαν την γλώσσα».

Είναι γεγονός, ότι για τους περισσότερους ηλικιωμένους, άνω των 75 ετών, τα αρβανίτικα είναι η μητρική τους γλώσσα, την οποία δεν απώλεσαν ποτέ μέχρι τώρα και μία από τις αιτίες για τις οποίες συμβαίνει αυτό, αποτελεί το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο που χαρακτηρίζει την συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα, καθώς οι γραμματικές γνώσεις των περισσότερων που ανήκουν σε αυτήν, αντιστοιχούν συνήθως στις 2 με 3 πρώτες τάξεις της δημοτικής εκπαίδευσης. Έτσι δεν «αναγκάστηκαν», να προσαρμοστούν και να υιοθετήσουν την επίσημη Ελληνική, όπως έγινε σε αντίστοιχες περιπτώσεις συνομηλίκων τους ή και μεγαλύτερης ηλικίας που ακολούθησαν το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής. Για τους συγκεκριμένους ηλικιωμένους, η μεγάλη και άνετη ευχέρεια χρήσης της Αρβανίτικης γλώσσας αποτελεί πλεονέκτημα για αυτούς, καθώς τα αρβανίτικα αποτελούν την κοινή γλώσσα συνεννόησης σε εκείνες τις περιπτώσεις που οι Αλβανοί αγροεργάτες, υστερούν στην χρήση των ελληνικών. Αυτό σημαίνει ότι οι εντολές των παραγωγών για τις εργασίες στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, γίνονται απόλυτα κατανοητές και σε εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα, σε αντίθεση με έναν ηλικιακά νέο παραγωγό που λόγω υστέρησης χρήσης των αρβανίτικων, αναγκάζεται ή να βρει κάποιον αλλοδαπό εργάτη ως διαμεσολαβητή διερμηνέα, ή να επιλέξει συνεργεία εργασίας

καθώς προέχουν η σίγουρη απασχόληση, οι αυξημένες δυνατότητες απόκρυψης τους στον αγροτικό χώρο, και η εξασφάλιση κάπως καλύτερων και ασφαλέστερων συνθήκες διαμονής.

²⁷⁰ Οι ηλικιωμένοι και οι νέοι Δροσοπηγιώτες, μπορούν να υπαχθούν στις δύο κεντρικές κοινωνιογλωσσικές κατηγορίες που διακρίνει ο Λ. Δ. Τσιτσιπής, (1995: 114), και συγκεκριμένα στους «ικανούς και τελικούς ομιλητές της αρβανίτικης γλώσσας», αντίστοιχα. Όπως ο ίδιος επισημαίνει, «Κατά την δυναμική της γλωσσικής στρόφης των κοινοτήτων από τα αρβανίτικα στα ελληνικά, μια κοινωνική διαδικασία μακρού χρόνου, η κοινωνιογλωσσική κατηγορία του τελικού ομιλητή έχει σταδιακά προκύψει. Τα νεότερα μέλη των αρβανιτόφωνων κοινοτήτων ανήκουν κατά κανόνα στη κατηγορία των τελικών ομιλητών, και η γλωσσική τους ικανότητα στη θνήσκουσα γλώσσα χαρακτηρίζεται από σοβαρές γραμματικο-συντακτικές, φωνολογικές και λεξιλογικές συρρικνώσεις».

που να γνωρίζουν καλά την ελληνική γλώσσα²⁷¹. Όσον αφορά εκείνους από τους ηλικιωμένους, που εντάχθηκαν στην παιδαγωγική διαδικασία και ακολούθησαν το εθνικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, όπως το σχολαρχείο της εποχής, είναι ενδεικτική η δυσάρεστη αναμόχλευση αναμνήσεων σχετικά με την χρήση της αρβανίτικης γλώσσας στο σχολείο. Και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ένα από τους τρεις 90χρονους που σήμερα ζουν στην κοινότητα:

«Ήταν ντροπή να μιλήσουμε αρβανίτικα στο σχολείο. Έτσι μας έλεγαν τότε οι δάσκαλοι. Αν κάποιος από εμάς το λησμονούσε, μας ανάγκαζε ο δάσκαλος να ανοίξουμε το στόμα μας και έφτυνε μέσα. Τέτοια καθίκια ήταν οι δάσκαλοι που μας έστελναν, και όλοι τους από την Πελοπόννησο, πάντα σε όπουλος τελείωνε το επίθετό τους. Αυτοί βλέπεις ήταν οι καθαροί Έλληνες και ήρθαν σε εμάς να μας εκπολιτίσουν. Λες και εμείς δεν δώσαμε ήρωες στους αγώνες της Ελλάδας. Πρώτος και καλύτερος ο στρατηγός Σκουρτανιώτης.»

Η εμφάνιση των Αλβανών στην κοινότητα, και η γλωσσική και πολιτισμική τους συγγένεια με τους γηγενείς, έρχεται να ενισχύσει τον αυτοπροσδιορισμό των τελευταίων, οι οποίοι αναγνωρίζουν την γλωσσική και πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα υπενθυμίζοντάς τους πως για αυτήν την ιδιαιτερότητά τους, αναγκάστηκαν στο παρελθόν να βαδίσουν σε δύσκολα μονοπάτια, προκειμένου να αποβάλουν κάθε τι «μιαρό» που θα «μόλυνε» την «νέα κρατική κοινωνία». Η κρυφή τους ικανοποίηση, ότι αν και διαφορετικοί από τους Έλληνες δεν αποτελούσαν μίσμα, αποτελεί η γεμάτη υπερηφάνεια αναφορά τους, στον Στρατηγό Α. Σκουρτανιώτη που πολέμησε στο στρατόπεδο του Δ. Υψηλάντη²⁷², το οποίο κάνουν γνωστό με την πρώτη ευκαιρία στον οποιονδήποτε ξένο που τύχει να επισκεφτεί την κοινότητά τους²⁷³. Οι Αρβανίτες λοιπόν, έπρεπε να ενσωματωθούν στην νεοελληνική κοινωνία ως «υγιή» μέλη», και η αποστολή δασκάλων από την Πελοπόννησο, των οποίων το επώνυμο που καταλήγει σε “....όπουλος” αποτελούσε για τους περισσότερους δηλωτικό του «πραγματικού Έλληνα», και που το σάλιο τους, ως «αγιασμός» που επιδρά καθαρκτικά στο στόμα που μιλά την «μολυσματική»

²⁷¹ Το συγκριτικό πλεονέκτημα εκείνων των ηλικιωμένων παραγωγών που ομιλούν πολύ καλά τα αρβανίτικα, αντισταθμίζεται σε ένα άλλο επίπεδο, καθώς η σχετική ανεπάρκεια εκφοράς, ανάγνωσης και γραφής της ελληνικής γλώσσας, αφού δεν ακολούθησαν την επίσημη παιδεία του ελληνικού κράτους, περιόρισε σε μεγάλο βαθμό, και για δεκαετίες, την δυνατότητά τους να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις κομβικών για την αγροτική εκμετάλλευση, μορφών και μεθόδων της παραγωγικής διαδικασίας. Όπως για παράδειγμα η ανάγνωση οδηγιών χρήσης φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων για την αυστηρή τήρηση των σχετικών δοσολογιών. Αλλά για τα ζητήματα αυτά θα αναφερθούμε στο τελευταίο κεφάλαιο.

²⁷² Βλέπε κεφάλαιο 3 της παρούσας μελέτης

²⁷³ Ακριβώς έτσι έγινε και με εμένα, τις πρώτες ημέρες της γνωριμίας μου μαζί τους. Όποιος με γνώριζε για πρώτη φορά, ανάμεσα στα πρώτα θέματα των συζητήσεων, ήταν η πολεμική δράση της οικογένειας των Σκουρτανιωταίων στην περιοχή.

αρβανίτικη γλώσσα, αποτελεί μια μόνο από τις μεθόδους, θεσμοθετημένες και μη, που το νέο Ελληνικό κράτος και οι εκάστοτε φορείς του, επινόησαν προκειμένου να επιτευχθεί η «εθνογλωσσική» ομοιομορφία των υπηκόων του. Μέθοδοι και πρακτικές, που ξεκίνησαν να εφαρμόζονται από τις πρώτες κιόλας δεκαετίες της εθνικής ανεξαρτησίας, και με νωπές ακόμα τις κατηγορίες του Fallmerayer²⁷⁴ Ολόκληρος ο αγροτικός χώρος, και ειδικότερα ο «πολιτισμός των χωρικών», αποτέλεσαν πεδίο μελέτης από τους ερευνητές της εποχής, καθώς θεωρήθηκε ότι σε αντίθεση με τον εξευρωπαϊσμένο αστικό κόσμο, διατηρούσε αναλλοίωτα, «τα ψήγματα του ένδοξου παρελθόντος», τα οποία αποδείκνυαν την άρρηκτη συνέχεια με την ελληνική αρχαιότητα²⁷⁵. Έπρεπε λοιπόν το νεοελληνικό κράτος να αποφύγει με οποιονδήποτε τρόπο, κάθε «επικίνδυνο συνειρμό», που πιθανόν να δημιουργούσε η ύπαρξη, στην επικράτεια της χώρας, αλλόγλωσσων, εθνοτικών κοινοτήτων²⁷⁶. Σε θεσμικό επίπεδο αυτό επιτεύχθηκε με την θέσπιση συγκεκριμένων

²⁷⁴ Είναι γνωστό ότι ο συγκεκριμένος ιστορικός κατηγόρησε τους Έλληνες του 19^{ου} αιώνα, ότι δεν έχουν καμία εθνολογική και αιματολογική συγγένεια με τους αρχαίους Έλληνες. Οι Έλληνες λόγιοι του 19^{ου} έχοντας ως πρότυπο την γερμανική λαογραφία, επίκεντρο της οποίας είναι η έννοια του έθνους ή της εθνότητας, κλήθηκαν να «αποδείξουν ότι όντως το ίδιο αίμα ρέει στις φλέβες αρχαίων και νεότερων Ελλήνων. Και μια και η απόδειξη δεν θα μπορούσε εύκολα να γίνει στο επίπεδο της φυσικής ανθρωπολογίας, προτιμήθηκε το επίπεδο του πολιτισμού: η πιστοποίηση της συνέχειας του πολιτισμού από την ελληνική αρχαιότητα έως τη νεοελληνική πραγματικότητα συνεπάγεται, ασφαλώς και τη φυλετική συνέχεια, την συνέχεια του αίματος» (Α. Κυριακίδου-Νέστορος 1978:24-25).

²⁷⁵ Α. Κυριακίδου-Νέστορος, (ο. π.)

²⁷⁶ Η Δ. Γκέφου-Μαδιανού, (1999: 415), για το ζήτημα αυτό αναφέρει, πως από την στιγμή που η Ελληνική γλώσσα ήταν ο ιδρυτικός κανόνας πάνω στον οποίο οικοδομήθηκε το έθνος κράτος, ήταν επόμενο πραγματικοί Έλληνες να θεωρηθούν μόνο όσοι μιλούσαν Ελληνικά και μπορούσαν να ταυτιστούν με τους αρχαίους προγόνους. Ο Κ. Τσουκαλός, (1998: 42-43), επισημαίνει επίσης, ότι «Η δόμηση ενός ανεξάρτητου αστικού κράτους οδηγεί στην αναγκαστική κατασκευή μιας νέας “εθνικοκρατικής” ταυτότητας που θα αποτελέσει το βασικό σημείο συμβολικής και ιδεολογικής κρυστάλλωσης της νέας κρατικής κοινωνίας.....Έτσι π.χ. η αναγκαστική εκπόνηση ενός κρατικού γλωσσικού κώδικα κατατείνει σε μια βίαια ομοιογενειοποίηση του επικοινωνιακού οργάνου στο σύνολο της επικράτειας....Η κρατική γλώσσα, που απορρέει από ένα αστικό κράτος δικαίου δεν μπορεί παρά να είναι και νομική, δηλαδή τυποποιημένη και αντι-παραδοσιακή. Για να επιτευχθεί αυτό, το ζωντανό και παραδοσιακό γλωσσικό “ιδίωμα”, ή “διάλεκτος”, θα παταχθεί». Ο P. Bourdieu, (1999:61), επισημαίνει πως, «Οι συνθήκες προκειμένου να συγκροτηθεί μια γλωσσική αγορά ενοποιημένη και κυριαρχούμενη από την επίσημη γλώσσα δημιουργούνται ακριβώς κατά τη διαδικασία συγκρότησης του κράτους: υποχρεωτική στις επίσημες περιπτώσεις και στους επίσημους χώρους (σχολείο, δημόσια διοίκηση, πολιτικούς θεσμούς κ.λπ.), η κρατική αυτή γλώσσα αποβαίνει ο θεωρητικός γνώμονας σύμφωνα με τον οποίο μετριοούνται αντικειμενικά όλες οι γλωσσικές πρακτικές.....Η ένταξη στην ίδια “γλωσσική κοινότητα”, προϊόν της πολιτικής κυριαρχίας αναπαραγόμενο ακατάπαυστα από θεσμούς ικανούς να επιβάλλουν την καθολική αναγνώριση της κυρίαρχης γλώσσας, είναι προϋπόθεση για την εγκαθίδρυση σχέσεων γλωσσικής κυριαρχίας.». Για το ίδιο ζήτημα ο Λ. Δ. Τσιτσιπής, (1995: 124), αναφέρει ότι, «Η ελληνική γλώσσα ως εθνικό και κρατικό σύμβολο εισέρχεται -όπως ήταν φυσικό- στις μονόγλωσσες κατά τους παλαιότερους χρόνους αρβανιτόφωνες κοινότητες, δημιουργώντας ένα συγκρουσιακό διγλωσσικό πεδίο. Βαθμηδόν φυσικά οι Αρβανίτες εισροφούν το ιδεολόγημα περί κατωτερότητας της γλώσσας τους, η οποία εξάλλου προσφέρεται μόνο προς χρήση για τις τοπικές ανάγκες των κοινοτήτων. Περισσότερα για την αρβανίτικη γλώσσα ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αρβανίτικης ταυτότητας αλλά και τις σχέσεις των αρβανιτικών κοινοτήτων με την ελληνική εθνική ταυτότητα βλέπε σχετικά D. Gefou-Madianou, (1999).

διαταγμάτων περί μετονομασίας τοπωνυμίων που είχαν Σλαβική, Βουλγαρική, Τουρκική, και Αλβανική ρίζα²⁷⁷.

Αμφότεροι, λοιπόν οι ηλικιωμένοι και νεότεροι Δροσοπηγιώτες συμφωνούν πως ο ερχομός των Αλβανών, θα κάνει καλό στην γλώσσα τους και όπως λένε:

«Με τους Αλβανούς σήμερα είναι ευκαιρία να ζωντανέψει πάλι η γλώσσα»

Έτσι τα αρβανίτικα ως κοινή επικοινωνιακή γλώσσα, δεν ομιλούνται μόνο στους χώρους εργασίας, αλλά και σε άλλες καθημερινές δραστηριότητες μέσω των οποίων συναντώνται οι γηγενείς με τους Αλβανούς, όπως η κοινές συνενυρέσεις τους στο καφενείο και στις ταβέρνες της κοινότητας. Εκεί, είναι ευκαιρία να κοροϊδέψει ο ένας τον άλλο, να αναφερθούν σε θέματα με σεξουαλικό περιεχόμενο, και γενικά να αναλωθούν σε περιπαίγματα και μικροτσακωμούς, με αφορμή ορισμένες διαφορές που πιθανόν να προκύψουν στα επιτραπέζια παίγνια του καφενείου, όπως το τάβλι, ο «Θανάσης», η πρέφα κλπ. Θα πρέπει να επισημανθεί όμως, πως οι συγκεκριμένες διαμορφούμενες σχέσεις οικειότητας δεν αφορούν όλους τους Αλβανούς, αλλά μόνο εκείνους με τους οποίους οι γηγενείς έχουν αναπτύξει σχέσεις εμπιστοσύνης, και ειδικότερα με εκείνους που έχουν εγκατασταθεί μόνιμα με τις οικογένειές τους στην κοινότητα, καθώς επίσης και με τους επιστάτες τους. Με τους εποχιακούς Αλβανούς μετανάστες δεν ανταλλάσσουν κουβέντες, και είναι εξαιρετικά δύσπιστοι απέναντί τους, γιατί όπως λένε, *«δεν τους δίνουμε γνωριμία διότι δεν ξέρουμε τι άνθρωποι είναι»*, σε καμία όμως περίπτωση δεν τους απαγορεύουν να παρευρεθούν για να διασκεδάσουν στο καφενείο ή στην ταβέρνα. Σε καθημερινό επίπεδο λοιπόν, ο τρόπος με τον οποίο θα χρησιμοποιηθεί, η αρβανίτικη γλώσσα, αλλά και η έκταση της χρήσης, σχετίζονται άμεσα με συγκεκριμένες κοινωνικές περιστάσεις και πάντα ανάλογα με ποιους συνομιλητές και παρευρισκόμενους έχουν απέναντί τους οι Δροσοπηγιώτες. Είναι χαρακτηριστικό πως τους πρώτους 6 μήνες της παραμονής μου, ποτέ δεν μίλησαν μπροστά μου αρβανίτικα, και όσες φορές έτυχε να παρευρεθώ σε εργασίες με πρωταγωνιστές Αλβανούς αγρεργάτες και Δροσοπηγιώτες αφεντικά, οι τελευταίοι έδιναν τις εντολές τους, ή στα ελληνικά, ή με νοήματα σε περίπτωση που οι Αλβανοί δεν γνώριζαν καλά την ελληνική γλώσσα. Τι από τα δύο άραγε συνέβαινε; Δεν επιθυμούσαν να αποκαλύψουν σε έναν «ξένο», την κοινή γλωσσική

²⁷⁷Είναι ενδεικτικός ο τρόπος που είναι διατυπωμένο το Ν.Δ. της 17-9-1926 (ΦΕΚ 332/21-9-1926), «Περί μετονομασίας συνοικισμών, πόλεων ή κωμών», όπου γίνεται λόγος για «κακόχηα ονόματα και τοπωνύμια» Μιχαήλ Χουλιαράκης (ο.π.).

τους ταυτότητά με τους Αλβανούς, μην τυχόν προκύψουν συνειρμοί ταύτισης με εκείνους; Ή μήπως, εξακολουθεί να υφίσταται ακόμα και σήμερα ο προαιώνιος φόβος στιγματισμού τους από την δημόσια εκδήλωση της διαφορετικότητάς τους; Η κατάσταση πάντως άρχισε να αλλάζει, όταν με γνώρισαν καλύτερα και αφού εξωτερίκευσα το ενδιαφέρον και τις γνώσεις μου για τους αρβανίτες, και ειδικότερα για τα ηρωικά κατορθώματά τους στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Υπήρξαν μάλιστα και περιπτώσεις, που χρησιμοποιούσαν τα αρβανίτικα για να αναφερθούν σε μένα, έτσι ώστε να μην καταλάβω σε ποιο ζήτημα αναφέρονται²⁷⁸. Όταν κάποια φορά επέμενα να μάθω τι είχε ειπωθεί, μου απάντησαν ότι αναφερόντουσαν σε σεξουαλικά θέματα, και συγκεκριμένα για το πώς θα αντιδρούσα αν μου πρότειναν να τους ακολουθήσω στις επισκέψεις τους στα νυχτερινά μπαρ της Θήβας, όπου εργάζονται αλλοδαπές. Οι περισσότεροι έλεγαν:

«Επιστήμονα, αυτή την γλώσσα δεν την κατέχεις, είναι γλώσσα συνεννόησης σε άλλο επιστημονικό επίπεδο»

Με τον τρόπο τους λοιπόν οι Δροσοπηγιώτες, και ανάλογα την αφορμή, έχουν την δυνατότητα μέσω της γλωσσικής τους ιδιαιτερότητας, να αποκλείουν από τον δικό τους μικρόκοσμο τον οποιονδήποτε διαφέρει από εκείνους. Αντλούν δύναμη από την αρβανίτικη γλώσσα για να αποστασιοποιηθούν από τον έτερο, όποτε εκείνοι το θελήσουν, και μεθοδεύουν την συμπεριφορά τους για να τοποθετήσουν τον οποιονδήποτε «Άλλον», (όπως τον γηγενή επιστήμονα), σε ιεραρχικά χαμηλή βαθμίδα των δικών τους αξιακών συστημάτων. Επιζητούν και επιδιώκουν με αυτόν τον τρόπο, για κάποια στιγμή να καταστήσουν ανενεργά τα επίσημα θεσμοθετημένα ταξινομικά συστήματα, (π.χ. εκπαίδευση), στα οποία ο «Άλλος» θεωρητικά «υπερτερεί», και να εγκαθιδρύσουν δικά τους προνομιακά πεδία αυτο-επιβεβαίωσης όπου δεν υπάρχει πρόσβαση για τον οποιονδήποτε, παρά μόνο όταν εκείνοι το επιτρέψουν. Η αρβανίτικη γλώσσα λοιπόν, αναδεικνύεται σε «επιστημονικό» εργαλείο ενδο-επικοινωνιακής συνεννόησης για αντίστοιχα «επιστημονικά ζητήματα», αποδεικνύοντας τελικά ότι όχι μόνο αποτελεί αυτοπροσδιοριστικό στοιχείο της ετερότητάς των ντόπιων, δηλαδή δομικό μέρος της συλλογικής τους

²⁷⁸ H J. Cowan , (1998: 584-616), μέσα από την έρευνά της σε μια πολυγλωσσική, κοινότητα της Μακεδονίας, όπου ομιλούνται Ελληνικά Τουρκικά, και Βουλγαρικά, διαπιστώνει ότι οι κάτοικοι τόσο στην καθημερινή τους ζωή όσο και σε «ειδικές τελετουργικές περιστάσεις», επικοινωνούν μεταξύ τους χρησιμοποιώντας κάθε φορά συγκεκριμένους γλωσσικούς τύπους, και ανάλογα τις περιπτώσεις, όπως

ταυτότητας, αλλά χαρακτηρίζεται και από μια ευελιξία του τρόπου, και του εκάστοτε πεδίου χρήσης της.

Δεν είναι όμως μόνο τα αρβανίτικα που εξομοιώνουν τους ντόπιους με τους Αλβανούς μετανάστες, αλλά και μια σειρά από άλλα δηλωτικά χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς και του χαρακτήρα τους, που φέρνουν περισσότερο κοντά την συγκεκριμένη μεταναστευτική ομάδα. Καταρχήν, κοινός είναι ο τρόπος με τον οποίο ψυχαγωγούνται, καθώς μετά την εργασία τους στα χωράφια, και αφού πλυθούν και αλλάξουν ρούχα, θα επισκεφτούν τα καφενεία και τις ταβέρνες της πλατείας για έναν καφέ ή για μια μπίρα. Ορισμένοι μάλιστα, από τους μόνιμα εγκατεστημένους έχουν αγοράσει και αυτοκίνητα, γεγονός που συνεπάγεται και την εξωκοινοτική διασκέδασή τους σε γειτονικές πόλεις, (Θήβα, παραθαλάσσιες περιοχές της Χαλκίδας κλπ), με την συμμετοχή πολλές φορές και των ιδίων των αφεντικών στην συντροφιά τους²⁷⁹. Η συγκεκριμένη εξωστρέφεια των Αλβανών γίνεται αντιληπτή και σχολιάζεται σχετικά από τους ντόπιους:

«Ο Αλβανός είναι διαφορετικός από τον Ινδό και τον Πακιστανό. Μπορεί να μην έχει να φάει, αλλά θα ντυθεί να βγει το απόγευμα στο καφενείο. Θα πάρει το αυτοκίνητο να πάει την βόλτα του, και θα πιει το κρασί του στην ταβέρνα το βράδυ».

Επίσης, αναφορά γίνεται στην αντοχή τους, την σκληρότητα, και την δεξιότητά τους να ανταποκρίνονται σε κάθε είδους εργασία είτε βαριά είτε δύσκολη είτε βρώμικη, ικανότητες που οι ντόπιοι τις ερμηνεύουν σχέση με τις δυσκολίες που αναγκάστηκαν να αντιμετωπίσουν στις χώρες καταγωγής τους. Δυσκολίες που κατά καιρούς κουβεντιάζουν οι Αλβανοί με τους εργοδότες τους και όπως οι ίδιοι λένε:

«Στην Αλβανία δεν είχαμε τίποτα από τις ευκολίες που έχετε εσείς εδώ. Αναγκαζόμαστε να ανακαλύψουμε τρόπους να αντιμετωπίσουμε την φτώχεια μας. Μόνοι μας χτίζαμε τα σπίτια μας με ότι βρίσκαμε, μόνοι μας φτιάχναμε τα ρούχα μας με ότι υπήρχε, και για το φαγητό μας ανακαλύπταμε συνταγές από την φύση. Κάθε μέρα που ξημέρωνε βάζαμε το μυαλό μας να κατεβάσει ιδέες για το πώς θα επιβιώσουμε και το πώς θα ζήσουμε, ξύλα, χόρτα, άχυρα, ζώα όλα τα αξιοποιούσαμε».

Αλήθεια, πόση ομοιότητα προκύπτει από τις παραπάνω περιγραφές των δυσβάσταχτων συνθηκών διαβίωσης των Αλβανών στην χώρα τους, με εκείνες που

για παράδειγμα όταν χρειαστεί να αστερευτούν ή να ασκήσουν κριτική σε κάποιον που είναι παρόν αλλά δεν κατανοεί την γλώσσα τους.

²⁷⁹Η Μ. Πετρονότη, (ο.π. 278), για τις σχέσεις Ερυθραίων και γηγενών επισημαίνει ότι όσο μεγαλύτερη είναι η ασυμμετρία στην κοινωνική τους θέση, τόσο πιο πιθανή είναι η σύναψη βραχύχρονων, έστω, δεσμών σε κοινωνικές σφαίρες της ζωής. Έτσι, στην σφαίρα εργασίας, όπου υπάρχει μεγαλύτερη αλληλεξάρτηση, αυξάνεται η επικοινωνία και, μέσω αυτής, η πιθανότητα να αναπτυχθούν δεσμοί σε άλλους χώρους.

αρκετοί γέροντες επικαλούνται σήμερα για να περιγράψουν αντίστοιχες στερήσεις και δυσκολίες που αναγκάστηκαν αντιμετωπίσουν στα δύσκολα χρόνια του μεσοπολέμου; Δυσκολίες και αδιέξοδα που όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, σχετίζονταν τόσο με τα ανύπαρκτα, ή στην καλύτερη περίπτωση παμπάλαια, μέσα καλλιέργειας της γης, όσο και με την αποστέρηση βασικών μέσων βιοπορισμού και διαβίωσης, όπου η αναγκαστική επινόηση τρόπων και μεθόδων κάλυψής τους, (π.χ. παπούτσια από δέρματα ζώων, υλοτόμηση του γειτονικού βουνού για τις ανάγκες θέρμανσης, πλύσιμο του ιματισμού σε τρεχούμενα ρυάκια, όργωμα με ξύλινο αλέτρι κλπ.), ήταν το μοναδικό όπλο για την επιβίωσή τους. Ίσως για αυτόν τον λόγο, ορισμένοι ηλικιωμένοι στην κοινότητα, νιώθουν περισσότερο από κάθε άλλον να ταυτίζονται με την μεταναστευτική ομάδα των Αλβανών. Αυτό εξάλλου φαίνεται και από την στάση που κρατάνε μερικοί από αυτούς, όταν αποκαλύπτονται κλοπές προϊόντων στα χωράφια. Ανεξάρτητα από την ένταση που προκύπτει εκείνες τις στιγμές, αυτά τα περιστατικά αποτελούν αφορμή για διαχρονικές συγκρίσεις, όπως αυτή ενός γέροντα:

«Τα ίδια κάναμε και εμείς εκείνα τα χρόνια αφού υπήρχε πείνα. Θυμάμαι, έκλεψα ένα αρνί από ένα μαντρί, το έσφαξα, το έγδαρε, το έψησα και το έφαγα όλο μόνος μου, και δεν είχα χορτάσει. Έτσι δεν είμαστε και εμείς κάποτε; Όχι σήμερα οι Αλβανοί. Εμείς να δεις τι κάναμε; Κλέβαμε πεπόνια και καρπούζια από τα μποστάνια για να ζήσουμε. Αφού υπήρχε φτώχεια ρε παιδί μου. Και εμείς περάσαμε από τα ίδια».

Αντίστοιχα συμπεράσματα εξομοίωσης προκύπτουν, όταν εκδηλώνονται και περιστατικά τσακωμών στο καφενείο μεταξύ Αλβανών και ντόπιων, για τα χαρτοπαίγνια:

«Οι Αλβανοί είναι σαν και εμάς. Έχουν το ίδιο νεύρο, το ίδιο πείσμα, έχουν την ίδια νοοτροπία με εμάς. Άμα τους θίζουν την αξιοπρέπεια πορώνονται, και δείχνουν νεύρο σαν και εμάς. Αρβανίτικο κεφάλι εμείς, Αρβανίτικο κεφάλι αυτοί. Πεισματάρηδες».

Ορισμένοι μάλιστα από τους γηγενείς απόγονους του στρατηγού Σκουρτανιώτη και συγκεκριμένα ο απόφοιτος σχολαρχείου, και πρώην κοινοτάρχης που ήταν και ο πρώτος που συνέλαβε την αξία κατασκευής αγροτικών αποθηκών στην κοινότητα, φτάνει να εκφράσει ξεκάθαρα το αυτονόητο:

«Οι Αλβανοί είναι αδελφή φυλή»

Περισσότερο από κάθε άλλους Δροσοπηγιώτες, ο συγκεκριμένος, αλλά και ορισμένοι άλλοι απόγονοι της οικογένειας των οπλαρχηγών, φαίνεται να έχουν αναλλοίωτα

εδραιωμένη στην σκέψη τους, την αντίληψη περί αιματολογικής συγγένειας τους με τους Αλβανούς. Τους το επιτρέπει άλλωστε και η γνώση τους για τα πρόσφατα ηρωικά κατορθώματα μελών του σογιού τους.

Υπάρχει όμως και κάτι άλλο που οι γηγενείς αναγνωρίζουν στην συμπεριφορά και στον χαρακτήρα των Αλβανών, μέσα από το οποίο οι τελευταίοι κερδίζουν σε σημαντικό βαθμό την συναίνεση και την συμπάθειά τους. Οι Δροσοπηγιώτες, που μέσω της ιδιαιτερότητας της αρβανίτικης γλώσσας, έχουν την ικανότητα να επιβάλλουν όποτε εκείνοι το επιθυμούν αποκλεισμούς και να χαράσσουν διαχωριστικές γραμμές και όρια σε «δικούς αρβανίτες» και μη «δικούς ξένους», (π.χ. επιστήμονες-ερευνητές, αθηναίους-πρωτευουσιάνους, παράγοντες της κεντρικής διοίκησης και οικονομοτεχνικών υπηρεσιών, όπως για παράδειγμα γεωπόνους, εφοριακούς κλπ), έχουν παράλληλα οικοδομήσει ένα τοπικό λεκτικό ιδίωμα, που διαφοροποιεί «εαυτούς», από άλλους αρβανίτες της ευρύτερης περιοχής, (Θηβαίους, Κριεκουκιώτες, Σχηματαραίους, Ταναγραίους κλπ). Η λέξη «Χαλασμένος» έρχεται να ενισχύσει τον αυτοπροσδιορισμό τους, και να αναδείξει την διαφορετικότητά τους από «έτερους», (αρβανίτες κοντοχωριανοί, άλλοι γηγενείς κλπ), οικοδομώντας ουσιαστικά ένα δικό τους προνομιακό σύστημα ταξινόμησης, όπου την θέση στην υψηλότερη βαθμίδα της ιεραρχίας, κατέχουν εκείνοι. Για τους Δροσοπηγιώτες λοιπόν, «Χαλασμένος» μπορεί να είναι εκείνος που θα αμελήσει να αλλάξει το νερό στο χωράφι του, γιατί προέχει ο «εκμηδενισμός» του αντιπάλου στο τάβλι. «Χαλασμένος» είναι εκείνος που θα δώσει ένα σημαντικό επαγγελματικό ραντεβού και θα εμφανιστεί μια ώρα αργότερα, ή εκείνος που δεν θα ακυρώσει την προγραμματισμένη νυχτερινή του διασκέδαση στα μπουζούκια, επειδή το χαλάζι του κατέστρεψε την παραγωγή. «Χαλασμένος», είναι και ο παραγωγός που θα βαρεθεί να πάει το μεσημέρι στο σπίτι του να ξαποστάσει, και θα απολαύσει τον μεσημεριανό του ύπνο στον κάμπο κάτω από τις ιτιές, αδιαφορώντας για τα πλήθη των αλλοδαπών που βρίσκονται τριγύρω του. «Χαλασμένος», είναι και ο κυνηγός, που ενώ φεύγοντας το πρωί από το σπίτι του, λει στην γυναίκα του να τον περιμένει για το μεσημεριανό φαγητό, εκείνος καταλήγει για πάπιες στον Έβρο, και επιστρέφει μετά από 3 ημέρες. Με λίγα λόγια, «χαλασμένος» είναι εκείνος ο Δροσοπηγιώτης που δεν κινείται μέσα στα παραδεκτά κοινωνικά όρια, που δεν ακολουθεί συγκεκριμένους κοινωνικούς κανόνες, και δεν υιοθετεί πρότυπα και αξίες που υιοθετούν οι πολλοί, αλλά ακολουθεί τους δικούς του ρυθμούς ζωής, και λειτουργεί κάτω από την λογική, του «όσα έρθουν και όσα πάνε». Ακριβώς για αυτόν τον λόγο, οι γύρω κοντοχωριανοί θα

πουν για τον «Δροσοπηγιώτη», πως δεν πρόκειται να ζήσει για παραπάνω από 150 χρόνια. Και επειδή οι περισσότεροι στο χωριό λειτουργούν, άλλος λιγότερο, άλλος περισσότερο, κάτω από αυτήν την λογική, είναι τρόπον τινά «Χαλασμένοι». Οι ντόπιοι λοιπόν μέσω του γλωσσικού ιδιώματος του «Χαλασμένου», οικοδομούν ένα από τα δικά τους πολιτισμικά συστήματα αξιών, μέσα από το οποίο εκφράζουν τον αυτοπροσδιορισμό τους²⁸⁰, στηρίζοντας και ενισχύοντας την «αίσθηση του ανήκειν» στην κοινότητά τους, αναδεικνύοντας, και κατ' επέκταση, την διαφορετικότητά τους σε σχέση με τον εξωκοινοτικό «Άλλον». Για τους Δροσοπηγιώτες λοιπόν, οι Αλβανοί είναι οι μόνοι από τους υπόλοιπους αγρεργάτες που μπορούν άνετα να ενταχθούν σε αυτήν την κατηγορία και να γίνουν «δικοί», αφού δεν είναι λίγες τα περιστατικά όπου η συμπεριφορά των συγκεκριμένων μεταναστών έρχεται να επιβεβαιώσει τον αποδιδόμενο από του ντόπιους σε αυτούς χαρακτηρισμό. Όπως ακριβώς συμβαίνει στην περίπτωση όπου θίγεται το ζήτημα της ολιγόλεπτης καθυστέρησης στην έναρξη των γεωργικών εργασιών στην εκμετάλλευση, όταν μερικοί από τους Αλβανούς που οδηγούν τα τρακτέρ των αφεντικών τους, κάνουν μια στάση στο καφενείο της πλατείας για μερικές κουβέντες και μια «μπύρα στο πόδι». Τότε είναι που οι Δροσοπηγιώτες θα σχολιάσουν:

«Τι κάνεις εκεί ρε χαλασμένεεεε; Η δουλειά στο χωράφι περιμένει και εσύ πίνεις μπύρες;»

Το ίδιο «Χαλασμένου», είναι και ένας-δύο Αλβανοί που χρόνια τώρα μένουν στην κοινότητα και δεν έχουν καταφέρει να αποταμιεύσουν τις οικονομίες τους, αφού ξοδεύουν τα χρήματά τους σε ρούχα, στην διασκέδαση, και σε αυτοκίνητα. Συμπεριφορές και δραστηριότητες που είναι αδύνατο, όπως υποστηρίζουν οι ντόπιοι, να υιοθετήσουν και να εκδηλώσουν οι Ινδοί και Πακιστανοί στην κοινότητα, *«γιατί λειτουργούν πάντα με σύστημα, μέθοδο και τάξη»*, και για αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν θα μπορούσαν ποτέ να αποκτήσουν την ιδιότητα του «Χαλασμένου».

²⁸⁰ Η Δ. Γκέφου-Μαδιανού, (2003: 66), υποστηρίζει ότι «...η γλώσσα μπορεί να λειτουργήσει ως διακριτικό γνώρισμα ταυτότητας. Οι γλωσσικές ποικιλομορφίες μπορούν να συσχετιστούν με εθνικές ταυτότητες, ταξικές διαφορές, εθνοτικές ομάδες, καθώς και διαφορές φύλου και γενεών. Τα άτομα μπορούν να χρησιμοποιούν κάθε μορφή γλωσσολογικούς κώδικες ως όχημα ταυτότητας: από τον τρόπο της προφοράς και το συντακτικό, μέχρι την χρήση «αργκό» και ποικίλους κώδικες διαντίδρασης». Για το ίδιο ζήτημα ο P. Bourdieu, (1999), επισημαίνει πως τα ποικιλόμορφα γλωσσικά ιδιώματα που χρησιμοποιούνται από άτομα ή ομάδες ατόμων σε τοπικό επίπεδο, σχετίζονται άμεσα την διαδικασία αυτοπροσδιορισμού τους. Επίσης, για το ζήτημα συγκρότησης της ταυτότητας μέσω γλωσσικών ιδιωμάτων βλ. σχετ. Γ. Παπαδάκη, (2003: 535-564).

Για τους Δροσοπηγιώτες λοιπόν, ο τρόπος μέσα από τον οποίο συγκροτούν κάθε φορά την συλλογική τους ταυτότητα, διαμορφώνεται ανάλογα με την δυναμική που χαρακτηρίζει, τις διαπροσωπικές τους σχέσεις με τους «Άλλους», είτε μετανάστες είναι αυτοί, είτε γηγενείς, και πάντοτε υπό την επίδραση διαφορετικών κάθε φορά συμφραζόμενων. Έτσι ο αυτοπροσδιορισμός τους ως αρβανίτες, ενίοτε έχει να κάνει, με την αρβανίτικη γλώσσα και την ιστορία του χωριού όπου τα κατορθώματα των προγόνων κυριαρχούν, αλλά και με την αναφορά σε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά και τις συμπεριφορές που συνθέτουν την αρβανίτικη φυσιογνωμία, όπως η διασκέδαση, το νεύρο, το πείσμα, ο εγωισμός, αλλά και η κλεψιά στην οποία κατέφυγαν στο παρελθόν για να αντιμετωπίσουν την ένδεια. Χαρακτηριστικά και συμπεριφορές, που διαπιστώνουν πως διαθέτουν αντίστοιχα και οι Αλβανοί που ζουν και εργάζονται μαζί τους, ενισχύοντας περαιτέρω την αυτοαντίληψή τους περί γλωσσικής και πολιτισμικής συγγένειας. Το πλησίασμα επιτυγχάνεται, μέσα από την δικαιωματική ένταξη των Αλβανών στο ξεχωριστό σε αξία ιδεολογικό σχήμα του «Χαλασμένου», το οποίο οι ντόπιοι έχουν πρόσφατα κατασκευάσει και που συνιστά ένα νέο προνομιακό πεδίο, μέσα στο οποίο ιεραρχικά κυριαρχούν, εκφράζοντας περαιτέρω την διαφορετικότητά τους.

Γίνεται κατά συνέπεια κατανοητό, πως αναμφισβήτητα οι Αλβανοί μετανάστες φαίνεται πως όχι μόνο συμμετέχουν ενεργότερα στις ποικιλόμορφες εκφάνσεις της καθημερινής ζωής των αγροτών σε σχέση με τους Ινδούς και Πακιστανούς αγρεργάτες, αλλά αποτελούν και εκείνη την μεταναστευτική ομάδα που έχοντας μια πολιτισμική και γλωσσική συγγένεια με τους γηγενείς, τους πλησιάζουν τόσο κοντά, ώστε να δημιουργούνται ευκολότερα σχέσεις οικειότητας ευνοώντας κατ' επέκταση την αποδοχή και ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία υποδοχής. Το ερώτημα που προκύπτει είναι, εάν η συγκεκριμένη αυτή ενσωμάτωση και αποδοχή, αλλά και τα εν λόγω χαρακτηριστικά που τους φέρνουν κοντά, επαρκούν για να αποκλειστούν περιπτώσεις χάραξης διαχωριστικών γραμμών και επιβολής απαγορεύσεων, αλλά και να αποφευχθούν περιστατικά ρατσιστικής συμπεριφοράς των ντόπιων έναντι των Αλβανών; Και αν όχι γιατί; Και κάθε πότε συμβαίνει αυτό;

Η ενεργοποίηση τέτοιων διαδικασιών, γίνεται συνήθως όταν θίγονται και απειλούνται άμεσα τα οικονομικά συμφέροντα των γηγενών, όπως στην περίπτωση που προκύπτουν περιστατικά απώλειας ορισμένων προϊόντων από τα χωράφια των παραγωγών, χωρίς ωστόσο να διαπιστώνεται για το ποιος, (ντόπιος ή ξένος),

πραγματικά ευθύνεται για αυτό. Τότε, οι σχετικοί παραλληλισμοί της σημερινής οικονομικοκοινωνικής κατάστασης των Αλβανών, με τα πρώτα χρόνια εμφάνισής τους στην κοινότητα, έρχονται να τους μειώσουν και να τους υποβαθμίσουν:

«Μέσα σε ένα τρύπιο σακάκι είχαν έρθει τότε, και σήμερα αγорάσανε αυτοκίνητα και χτίζουνε σπίτια στην Αλβανία. Τότε για να ζήσουν, τρώγανε ότι έβρισκαν στον κάμπο. Τα ρήμαζαν όλα, τίποτα δεν αφήνανε. Μήπως και τώρα το ίδιο δεν γίνεται; Δεν υπάρχει αμυγδαλιά και συκιά στο κάμπο που να μην την έχουνε μαδήσει. Σαν τις ακρίδες πέφτουνε».

Αυτή η μονομερής απόδοση ευθυνών, χωρίς να υπάρχει προηγούμενη διαπίστωση, συνοδεύεται και από μια άλλη αντίστοιχη μονομερή στάση των παραγωγών, όταν προκύπτουν προβλήματα στις τιμές και στην απορρόφηση των αγροτικών προϊόντων τους. Χωρίς φυσικά να φταίνε για αυτό οι μετανάστες, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που μπορεί κάποιος να ακούσει τους παραγωγούς να εκφράζουν την χωρίς αντίκρισμα παραγωγική τους προσπάθειά λέγοντας:

«Εφέτος ίσα-ίσα, που βγάλαμε τα έξοδά μας. Ανάθεμα. Πάλι για την Αλβανία δουλέψαμε. Όλο το συνάλλαγμα εκεί πηγαίνει».

Το ίδιο συμβαίνει, και όταν οι παραγωγοί που δραστηριοποιούνται σε επιχειρηματικές δραστηριότητες, θέλοντας να αναδείξουν το χάσιμο χρόνου από την απασχόλησή τους στην εκμετάλλευση λένε:

«Σήμερα άμα μείνεις στο χωράφι είσαι Αλβανός».

Οι Αλβανοί είναι ακόμα και η αιτία για το γεγονός, ότι ορισμένες γυναίκες αγρότισσες δεν παρουσιάζονται στα χωράφια που συνήθιζαν να εργάζονται τόσα χρόνια πολλές φορές και με την απουσία του συζύγου, γιατί όπως λένε:

«Φοβάμαι να πάω στο χωράφι μόνη μου. Με τόσους Αλβανούς τριγύρω δεν ξέρεις τι γίνεται. Τόσα εγκλήματα δείχνει η τηλεόραση ότι κάνουν»

Ακόμα, και όταν κάποιος Δροσοπηγιώτης πρέπει να αναλάβει κάποιες εργασίες δύσκολες και βαριές ή μπελαλίδικες, (όπως το κόψιμο χόρτων ενός κήπου), στο νοικοκυριό του ή στην εκμετάλλευσή του, οι περισσότεροι συγχωριανοί του θα τον αποτρέψουν λέγοντας:

«Βάλε εκεί χάμω έναν Αλβανό να κάνεις την δουλειά σου, για να μην παιδευτείς»

Γίνεται φανερό, πως οι παραπάνω απόψεις αποκτούν ειδικό βάρος, καθώς εκφράζονται με τέτοιο τρόπο, σαν να είναι οι Αλβανοί οι μοναδικοί εργάτες που εργάζονται στις καλλιέργειες, ενώ είναι πασίδηλο ότι στην κοινότητα υπάρχουν πολλών εθνικοτήτων μετανάστες ανάμεσα στους οποίους οι Αλβανοί αποτελούν την μειοψηφία. Γιατί λοιπόν συμβαίνει αυτό; Σχετική με αυτό τον προβληματισμό, αποτελεί μια μικρή λογομαχία που έτυχε να παρακολουθήσω μεταξύ των συζύγων, που αποτελούν το ένα από τα δύο μικτά ζευγάρια που υπάρχουν στην κοινότητα. Ο Νίκος ο σύζυγος, (Ελληνας), σχολίαζε περιπαιχτικά την συμπεριφορά των Αλβανών συμπατριωτών της γυναίκας του, εστιάζοντας στην περίπτωση των κλοπών των προϊόντων στο κάμπο, καθώς και για το γεγονός ότι πολλές φορές τρώνε το ίδιο φαγητό δύο μέρες συνέχεια. Η απάντηση της συζύγου, της Ιωάννας (Αλβανίδα) προς τον άνδρα της είναι αποκαλυπτική:

«Με λίγα λόγια, κάνουμε αυτά που μου έλεγες εσύ για την μητέρα σου, και το τι τράβηξε για να σας μεγαλώσει τα δύσκολα χρόνια. Εσύ, μιλάς με περηφάνια για τις στερήσεις και τους κόπους αυτής της γυναίκας όταν αναγκαζότανε να βγει στα περιβόλια να δουλέψει, να κάνει οικονομίες, να μαγειρέψει φαγητό για 3 μέρες, να σας φτιάξει παντελόνια από τσουβάλια. Ό,τι κάνουμε εμείς τώρα για να αποταμιεύσουμε και να κάνουμε προκοπή. Δεν το καταλαβαίνω αφού είναι το ίδιο πράγμα. Ό,τι έκανε εκείνη η γυναίκα τότε, και πολλοί άλλοι από το χωριό, κάνουμε εμείς σήμερα. Τρώμε και το παραμικρό και δεν πετάμε τίποτα. Και αποφόρια θα φορέσουμε. Η μόνη διασκέδασή μας για τους άνδρες είναι το καφενείο, και για τις γυναίκες, οι επισκέψεις σε συμπατριώτισσές μας για καφέ στα σπίτια. Τα παιδιά μας είναι οι καλύτεροι μαθητές στο σχολείο. Τα σπίτια που νοικιάζουμε τα βάφουμε, τα σοβαντίζουμε και τα κάνουμε να λάμπουν από καθαριότητα, όχι σαν τους Πακιστανούς. Είμαστε προκομμένοι, δουλεύουμε και βάζουμε λεφτά στην άκρη, κάνουμε οικονομία, δεν χαλάμε τα λεφτά μας από εδώ και από εκεί, για αυτό κάνουμε οικογένεια, χτίζουμε βίλες στην Αλβανία και αγοράζουμε αυτοκίνητα. Προκόβουμε όπως ακριβώς προκόψατε και εσείς».

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, πως οι ισχυρισμοί και οι διαπιστώσεις στις οποίες καταλήγει η Ιωάννα, αποκαλύπτουν ουσιαστικά ένα υποβόσκον ανταγωνιστικό πεδίο συσχετισμού δύναμης και εξουσίας μεταξύ ντόπιων και Αλβανών. Αποδεικνύεται τελικά, πως οι Αλβανοί μετανάστες, (σε αντίθεση με τους Ινδούς και Πακιστανούς που φαίνεται να επιδιώκουν σε έναν βαθμό και από μόνοι τους την αποστασιοποίησή τους από τους γηγενείς), δεν επιδιώκουν μόνο να συνυπάρξουν αρμονικά με τους Δροσοπηγιώτες, στο καφενείο, στα χωράφια και στην διασκέδαση. Τουναντίον, επιθυμούν να ενσωματωθούν και να διεισδύσουν βαθύτερα στην κοινωνία των γηγενών καθώς νιώθουν ίδιοι. Εργάζονται σκληρά σε

οποιαδήποτε εργασία, μεθοδικά και σταθερά αποταμιεύουν συνεχώς²⁸¹, υπόκεινται σε στερήσεις και αναγκάζονται να φορέσουν πανωφόρια και να καταναλώσουν το ίδιο φαγητό επί 2 ημέρες. Δεν σταματούν όμως εκεί, αφού η παρουσία τους επεκτείνεται ολοένα και περισσότερο σε βασικούς τομείς της καθημερινής ζωής των γηγενών, καθώς αγοράζουν αυτοκίνητα, επισκευάζουν και καθαρίζουν τα σπίτια που νοικιάζουν, εντάσσονται σε δίκτυα γνωριμιών μέσα από τα οποία βρίσκουν εργασία στα εργοστάσια της περιοχής, βρίσκουν ταίρι, παντρεύονται στην κοινότητα και κάνουν οικογένεια, γεννάνε, και τα παιδιά τους ως έλληνες υπήκοοι συνυπάρχουν στο σχολείο με τα παιδιά των γηγενών, όπου αναδεικνύονται σε άριστους μαθητές. Με λίγα λόγια, ο μέχρι πρόσφατα ρακένδυτος, υποβαθμισμένος, και καταδικασμένος στην ανέχεια Αλβανός, κατάφερε να εξελιχθεί μέσα σε λίγα χρόνια σε έναν επιτυχημένο και σωστό εργαζόμενο οικογενειάρχη, και κυρίως **εδραιποιείται**²⁸². Θα σταματήσει εκεί; Ή μήπως θα εξελιχθεί περαιτέρω, σε βαθμό που κάποια στιγμή φτάσει να αμφισβητήσει ανοιχτά την κοινωνική, οικονομική, και πολιτική κυριαρχία του ντόπιου; Αυτή ακριβώς η δυναμική πορεία του Αλβανού μετανάστη, δεν περνά απαρατήρητη στον Δροσοπηγιώτη, ο οποίος όχι μόνο παρακολουθεί, αλλά βιώνει εκ του σύνεγγυς την αξιοθαύμαστη πορεία του²⁸³, που πολύ σύντομα μπορεί να οδηγήσει σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον, μέσα από το οποίο η δυναμική αντιπαράθεση με εκείνον, πιθανόν να ανατρέψει τις υπάρχουσες και προς όφελος του εδραιωμένες σχέσεις δύναμης και εξουσίας. Εξάλλου τα μέχρι τώρα εντυπωσιακά επιτεύγματα, είναι εκείνα που επιτρέπουν την πρόβλεψη μιας αντίστοιχης επιτυχημένης μετεξέλιξης, η οποία θα οδηγήσει αναπόφευκτα κάποια στιγμή στην διεκδίκηση. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο, τα συγκεκριμένα επιτεύγματα προσλαμβάνονται από τον Δροσοπηγιώτη ως πρόκληση. Πρέπει λοιπόν ο εν δυνάμει ανταγωνιστής, και πιθανός διεκδικητής της οποιασδήποτε εξουσίας και κυριαρχίας του ντόπιου, να εξακολουθεί να υποβαθμίζεται και να απαξιώνεται για να του γίνει κατανοητό πως δεν θα του επιτραπεί από την κυρίαρχη κοινωνική ομάδα να ανέλθει σε επίπεδα που θα αμφισβητήσουν την πρωτοκαθεδρία της. Αυτό ακριβώς το συμβολικό νόημα εμπεριέχουν οι υπεροπτικές στάσεις των γηγενών, και που αντικατοπτρίζονται σε στερεοτυπικά λεκτικά σχήματα όπως, «*Βάλε εκεί χάμω έναν*

²⁸¹ Είναι χαρακτηριστικό πως το 2003 η Εθνική Τράπεζα αποφάσισε την ένταξη της αλβανικής γλώσσας στα ΑΤΜ, καθώς είχε διαπιστώσει πως το 90% των Αλβανών είναι πελάτες σε ελληνικές τράπεζες, των οποίων οι καταθέσεις κατά μέσο όρο υπολογίζονται σε 15.000 ευρώ, που είναι σχεδόν διπλάσιος από των Ελλήνων. Πηγή: Ελευθεροτυπία 12/9/2004

²⁸² Η υπογράμμιση ανήκει στον γράφοντα.

Αλβανό να κάνεις την δουλειά σου, για να μην παιδευτείς», ή «Σήμερα άμα μείνεις στο χωράφι είσαι Αλβανός». Λεκτικά σχήματα των οποίων ο τρόπος έκφρασης προσδίδει στην λέξη Αλβανός όχι εθνοτική καταγωγή αλλά αρνητική ιδιότητα και υποδεέστερη θέση, ταυτισμένη με υποτελείς δραστηριότητες ενός ταλαίπωρου εργάτη που δουλεύει στα χωράφια για το μεροκάματο. Δραστηριότητες όμως, που λίγο πριν εμφανιστούν οι μετανάστες ασκούσαν οι ίδιοι οι εργοδότες. Και όπως πολύ εύστοχα αναφέρει ένας παραγωγός, ο Μπάμπης:

«Σήμερα δεν μπαίνει ο Έλληνας στο χοιροστάσιο και στο κοτέτσι, ούτε πάει να σκάψει το χωράφι γιατί με τους μετανάστες καλόμαθε. Παλιά οργώναμε με το αλέτρι όλη μέρα. Ύστερα ήρθαν τα τρακτέρ και ξεκουραστήκαμε λίγο. Μετά ήρθαν τρακτέρ με περισσότερες ανέσεις, αφού είχαν καμπίνα με καλοριφέρ και air-condition. Τώρα ήρθαν οι μετανάστες και γίναμε όλοι αφεντικά. Συνηθίσαμε στην πολυτέλεια να έχουμε εργάτες και να διατάζουμε. Η τεχνολογία μας έκανε κομπάρσους και οι μετανάστες μας έκαναν αφεντικά, εμπόρους και επιχειρηματίες.».

Ο χαρακτηριστικός λόγος του Μπάμπη, απλά και συνοπτικά, αναδεικνύει τις μετεξελίξεις που κατά καιρούς έχουν επέλθει στην κοινωνική και παραγωγική υπόσταση των παραγωγών, αποκαλύπτοντας εν τέλει την ταυτότητα που σήμερα διαμορφώνεται για τους Δροσοπηγιώτες αγρότες. Φαίνεται λοιπόν πως οι τελευταίοι δεν είναι διατεθειμένοι να κάνουν εκπτώσεις και να αποδυναμώσουν ή να απολέσουν την νέα επαγγελματική ταυτότητα του αφεντικού, που απέκτησαν με τον ερχομό του «Άλλου», και με την οποία δείχνουν να έχουν «φетиχοποιηθεί»²⁸⁴. Η προκοπή και η οικονομική ανέλιξη του Αλβανού έρχεται να ανατρέψει την στερεοτυπική εικόνα του ρακένδυτου μετανάστη που λίγα χρόνια πριν, είχε έρθει από την πατρίδα του «μέσα σε ένα τρύπιο σακάκι», και μέσα από την οποία ο γηγενής μέχρι τότε όχι μόνο επιβεβαίωνε την ανωτερότητά, και την πολιτισμική του υπεροχή, αλλά απολάμβανε και το κύρος που απέρρεε από την νέα επαγγελματική ιδιότητα του αφεντικού. Η εμμονή απόδοσης στον αγρεργάτη Αλβανό, υποτιμητικών και απαξιωτικών ιδιοτήτων συντελούν στην ταυτοποίηση του με την υποτέλεια και την κατωτερότητα, συντηρώντας στην αντίληψη και σκέψη του Δροσοπηγιώτη αυτήν ακριβώς την προγενέστερη καταθλιπτική εικόνα του προ δεκαετία αφιχθέντα μετανάστη, με την

²⁸³ E. Goffman, (1968: 87).

²⁸⁴ Ο Κ. Τσουκαλάς, (1987: 283), κάνει λόγο για, «ανελκτικά σύνδρομα ως διακριτικό χαρακτηριστικό της μικροαστικής ιδεολογίας», επισημαίνοντας ότι η πίστη στην δυνατότητα της ατομικής κοινωνικής ανέλιξης συνοδευόμενη από τον φόβο της προλεταριοποίησης, χαρακτηρίζει το σύνολο περίπου των μικροαστικών στρωμάτων στην Ελλάδα. Η ανελκτική στρατηγική είναι σύμφυτη με την με την οροθέτηση ατομικών στόχων, βλέψεων, και προσδοκιών και, ως ένα βαθμό με την συνακόλουθη υπαγωγή των συλλογικών αιτημάτων στα ατομικά οράματα».

οποία είχαν τόσα χρόνια εξοικειωθεί, ενισχύοντας ταξινομικά συστήματα κατηγοριοποίησης, στην υψηλότερη κλίμακα των οποίων, εδραιώνονταν η προνομιακή θέση υπεροχής του ντόπιου έναντι του αλλοδαπού, και ενδυνάμωναν κατ' επέκταση την αυτοαντίληψη ανωτερότητας του «Εαυτού-εργοδότη», έναντι του «Άλλου-Αλβανού-αγρεργάτη». Ταξινομήσεις και κατηγοριοποιήσεις που υποστηρίζονται και από την τροφοδότηση μέσω των Μ. Μ. Ε μιας εικόνας του Αλβανού ως «εν δυνάμει εγκληματία»²⁸⁵, που επιδρά άμεσα στις αποφάσεις των γυναικών να μην εμφανίζονται στα χωράφια της κοινότητας. Μέσα σε αυτό το κλίμα, κάθε επιτυχία του Αλβανού και αντίστοιχα κάθε αποτυχία του γηγενή προκαλεί σύγχυση στον τελευταίο, καθώς προσλαμβάνεται ως φθοροποιό στοιχείο που κλονίζει το παραπάνω ταξινομικό σχήμα κατηγοριοποίησης. Η αγανάκτηση και το παράπονο που αποτυπώνονται στα λόγια των παραγωγών, «*Εφέτος ίσα-ίσα, που βγάλαμε τα έξοδά μας. Ανάθεμα. Πάλι για την Αλβανία δουλέψαμε. Όλο το συνάλλαγμα εκεί πηγαίνει*», συμβολίζουν αυτήν ακριβώς την ανησυχία και ανασφάλεια του εργοδότη παραγωγού, καθώς ο πιο επικίνδυνος για αυτόν «Άλλος», εξασφάλισε ένα μικρό προβάδισμα προόδου, στην κούρσα του ανταγωνισμού για την διεκδίκηση της δύναμης και υπεροχής του ντόπιου. Άμεση προσδοκία, η όσο τον δυνατό αποτροπή κάθε αντίστοιχης μορφής επιτυχημένης προσπάθειας των Αλβανών που θεωρηθεί ότι μπορεί να απειλήσει την ατομοκεντρική και εγωιστική πρωτοκαθεδρία του γηγενή. Το συμβολικό αυτό νόημα εμπεριέχεται στα λόγια των γηγενών για την στάση που κράτησαν οι Αλβανοί στα γεγονότα της απεργίας καθώς όχι μόνο δεν συμμετείχαν στην οργάνωσή της, αλλά δεν εμφανίστηκαν καθόλου την διάρκεια των επεισοδίων:

«Οι Αλβανοί είναι μεγάλοι πονηροί. Έκαναν το κορόιδο και δεν πήραν καθόλου μέρος. Το μυριστήκανε. Ξέρουν πολύ καλά ότι θα είναι το τελειωτικό μαζί τους. Δεν τους παίρνει. Θα γίνει χαμός».

Από την πλευρά των Αλβανών, η διατύπωση της άποψης τους για την απεργία έρχεται να επιβεβαιώσει την διαμορφούμενη εις βάρος τους πραγματικότητα:

«Πάλι θα λέγατε ότι εμείς φταίμε, και ότι δημιουργούμε επεισόδια και κάνουμε φασαρίες».

²⁸⁵ Η έρευνα του Θ. Λιανού, (2003), για λογαριασμό του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Μελετών έδειξε ότι οι Αλβανοί μαζί με τους Ινδούς είναι η λιγότερο παραβατικές ομάδες των μεταναστών. Σύμφωνα με την έρευνα για κάθε 1000 άτομα οι 37 που παρανομούν είναι Έλληνες, έναντι μόνο 11 Αλβανών ή Ινδών. Στοιχεία του 2004. Πηγή: Ελευθεροτυπία ο.π.

Οι Αλβανοί αντιλαμβάνονται πολύ καλά την υποδεέστερη κοινωνική και οικονομική τους θέση, γνωρίζοντας πολύ καλά πως η περαιτέρω ομαλή διαμονή και αρμονική συνύπαρξη με τους ντόπιους εξαρτώνται άμεσα από τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι θα συμπεριφερθούν²⁸⁶. Κάθε παρέκκλιση ή υπέρβαση των ορίων μέσα στα οποία νομιμοποιούνται να κινηθούν, και να εκφραστούν, και που η εξουσία του άλλου έχει επιβάλει και εγκαθιδρύσει, προβλέπουν ότι θα ενεργοποιήσει εντάσεις²⁸⁷, και εξάρσεις ρατσισμού που αναπόφευκτα θα οδηγήσουν στον παραγκωνισμό τους. Καλή λοιπόν η συνεύρεση στο καφενείο, όπου τα περιπαίγματα και οι εκατέρωθεν αστεϊσμοί, δημιουργούν σχέσεις οικειότητας και αποδοχής, αλλά μέχρι εκεί που δεν θίγεται ο ηγεμονικός ρόλος και δεν αποδυναμώνονται τα κυριαρχικά δικαιώματα του ιεραρχικά ανώτερου αφεντικού-εργοδότη. Ο τρόπος με τον οποίο οι ντόπιοι προσλαμβάνουν και ερμηνεύουν την κοινωνική και οικονομική πρόοδο των Αλβανών, τους υποχρεώνει σε μια εκ του συστάδην και συνεχή αξιολόγηση της συμπεριφοράς τους, έτσι ώστε να προλάβουν οποιεσδήποτε διεκδικήσεις που πιστεύουν ότι θα κλυδωνίσουν εγκαθιδρυμένες και προς όφελός τους ισορροπίες. Ισορροπίες που ορισμένοι Δροσοπηγιώτες, όπως ο Στέφανος ένας ηλικιωμένος παραγωγός, προβλέπουν πως θα ανατραπούν στο άμεσο μέλλον:

«Οι Αλβανοί είναι δουλενταράδες. Είναι μυρμήγκια που μαζεύουν συνεχώς. Σε λίγα χρόνια θα μας βγούνε μπροστά. Θα αγοράσουν χωράφια και θα κάνουν κουμάντο εδώ. Η γη φεύγει και πάει στους ικανούς. Και οι Αλβανοί είναι ικανοί.»

Ο Αλβανός στα μάτια του ντόπιου φαίνεται να είναι ο μόνος ικανός που μπορεί στο μέλλον να διεκδικήσει με αξιώσεις και να επιτύχει τελικά τον μετασχηματισμό του εξουσιαστή σε εξουσιαζόμενο, του αφεντικού σε αγρεργάτη, και τούμπαλιν²⁸⁸. Εξάλλου οι Δροσοπηγιώτες, τους γνωρίζουν καλύτερα από κάθε άλλον στην ελληνική κοινωνία, όχι μόνο επειδή παρουσιάζουν συγγενή γλωσσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, αλλά γιατί μέσα από εκείνους αντικρίζουν τους ίδιους τους «εαυτούς», και μάλιστα την πιο δυσάρεστη και καταθλιπτική εικόνα του

²⁸⁶ E. Goffman, (1968: 37).

²⁸⁷ E. Goody, (1978: 1).

²⁸⁸ Τα πρώτα δείγματα σύστασης επιχειρήσεων, όπως εστιατόρια και ψησταριές, που λειτουργούν υπό την διεύθυνση Αλβανών εργοδοτών έρχονται πλέον να ενισχύσουν τις διαφαινόμενες τάσεις. Απομένει να διαπιστωθεί και η εμφάνιση ιατρών, πολιτικών μηχανικών, καθηγητών και γιατί όχι και αγροτών Αλβανών, που πιθανόν να πυροδοτήσει αντίστοιχα φαινόμενα ρατσισμού, ίσως και σοβαρότερων, των περιπτώσεων όπου αριστούχοι Αλβανοί μαθητές εμποδίστηκαν να σηκώσουν την ελληνική σημαία σε εθνικές εορτές.

«εαυτού»²⁸⁹. Η καθημερινή και βιωματική τους συνεύρεση ενεργοποιεί δυσάρεστες μνήμες, του φτωχού απελπισμένου κατσικοκλέφτη, που έφτιαχνε παπούτσια από δέρματα ζώων, και παντελόνια από τσουβάλια, που έκλεβε από τα μποστάνια καρπούς, και που όμως κατάφερε τελικά με την εξυπνάδα, την σπιρτάδα, την προκοπή, και την ευελιξία του να επιβιώσει μέσα από την ένδεια και την εξαθλίωση. Τις ίδιες περίπου συνθήκες καλείται να ξεπεράσει και ο Αλβανός, ο οποίος δείχνει να τα καταφέρνει περίφημα αφού διαθέτει τις ίδιες περίπου ικανότητες. Ο Αλβανός του σήμερα, είναι ο Δροσοπηγιώτης του 1950. Ο πιο κοντινός «άλλος». Εκείνος, ο «εαυτός» που οι Δροσοπηγιώτες υποσυνείδητα καταλαβαίνουν ότι θα ανατρέψει για άλλη μια φορά τα εις βάρος του δεδομένα. Άρα και ο πιο «επικίνδυνος» να «απειλήσει» την πολιτισμική και κοινωνικοοικονομική υπεροχή του γηγενή.

²⁸⁹ Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρουν η Α. Λυμπεράκη και ο Θ. Πελαγίδης, (2000: 10), οι μετανάστες «έχουν ένα επιπλέον μεγάλο, το μεγαλύτερο ίσως ελάτωμα. Μας μοιάζουν σε βαθμό καταθλιπτικό, καθώς μας θυμίζουν πράγματα και καταστάσεις που με επιμέλεια προσπαθούμε να ξεχάσουμε. Μας θυμίζουν τις περιπέτειες των παππούδων μας και τους εφιάλτες των γονιών μας. Αποτελούν ζωντανή μαρτυρία ότι ο κόσμος είναι μεγαλύτερος και λιγότερος βολικός από εκείνον που θα θέλαμε. Μας εκθέτουν σε άλλους τρόπους ζωής, σε άλλες προτεραιότητες, σε άλλες αντιλήψεις, σε άλλες αξίες: εκείνες των στερημένων».

7. ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΓΡΟΤΗ ΣΤΟΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΑ ΤΗΣ ΚΟΝΟΜΑΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

7.1. Ιεραρχήσεις και στρατηγικές μεταξύ «μεγάλων», μικρομεσαίων και «μικρών» παραγωγών .

«Οι ελεύθεροι σκοπευτές πάνε να πιάσουν όλους τους λαγούς που κυκλοφορούν στον κάμπο».

Τα επεισόδια που προέκυψαν, σε μια κορυφαία στιγμή της παραγωγικής διαδικασίας, μεταξύ παραγωγών-αφεντικών και αλλοδαπών-αγρεργατών με αφορμή την απεργία των τελευταίων, παράλληλα με την ανάδειξη των ποικιλόμορφων εκφάνσεων της διαπολιτισμικής αλληλεξάρτησης, των όρων συμβίωσης και του τρόπου άρθρωσης των διαπροσωπικών σχέσεων ανάμεσα στους πρωταγωνιστές, φέρνουν στο προσκήνιο και μια άλλη σημαντική διάσταση από το καθημερινό γίνεσθαι της κοινότητας. Όπως είδαμε, η απεργία των μεταναστών ουσιαστικά πέτυχε, έπειτα από την διάσπαση της συσπείρωσης των παραγωγών, η οποία προκλήθηκε από την επιδίωξη ορισμένων -κυρίως κατόχων μεγάλων εκτάσεων- να εκμεταλλευτούν τις ευνοϊκές τιμές των προϊόντων στην αγορά. Λειτουργώντας ερήμην της πλειοψηφίας και κατά τρόπο αθέμιτο προσέλαβαν απεργοσπάστες μετανάστες από άλλες περιοχές γεγονός που -όταν διαπιστώθηκε- προκάλεσε την έντονη αντίδραση των υπόλοιπων συναδέλφων τους και ιδίως των μικρότερων σε δυναμικότητα παραγωγών. Τα επεισόδια της απεργίας -αν και δυσάρεστα- είναι σημαντικά γιατί ήρθαν να επιβεβαιώσουν τον τρόπο με τον οποίο σχηματοποιείται ο πολιτισμικός χάρτης της μεταβατικότητας και των ανακατατάξεων που χαρακτηρίζει τον καθημερινό βίο των Δροσοπηγιωτών με επίκεντρο την γεωργία.

Η απασχόληση των εκατοντάδων οικονομικών μεταναστών -σε συνδυασμό με την τεχνολογική αναδιάρθρωση- μπορεί, μεν, να σχετίζεται άμεσα με τις ορατές αλλαγές που παρατηρούνται στην ίδια την γεωργική παραγωγή όσον αφορά τόσο στις παραγόμενες ποσότητες όσο και γενικότερα στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά ταυτόχρονα απαντά και στην περαιτέρω προσαρμογή/ενσωμάτωση της αγροτικής εκμετάλλευσης σε καπιταλιστικές μορφές οργάνωσης και διαχείρισης.

Θα λέγαμε ότι η απασχόληση αυτού του πολυάριθμου εργατικού δυναμικού είναι εκείνο το συστατικό στοιχείο που συντελεί στον καθοριστικό μετασχηματισμό της εκμετάλλευσης από οικογενειακή σε καθαρά καπιταλιστικού τύπου επιχείρηση απαντώντας ουσιαστικά στην ολοκλήρωση του κυρίαρχου παραγωγιστικού μοντέλου γεωργίας στην κοινότητα. Οι τρόποι με τους οποίους οι παραγωγοί οργανώνουν και διαχειρίζονται τις αγροτικές τους εκμεταλλεύσεις κατευθύνονται ουσιαστικά από το συγκεκριμένο μοντέλο το οποίο -ανάμεσα σε άλλα- προσδιορίζεται από τους όρους της αγοράς και της ανταγωνιστικότητας. Σ' ένα τέτοιο περιβάλλον ο παραγωγός στην κοινότητα -και με δεδομένο τον εγκλωβισμό του στην βιομηχανική οργάνωση της αγροτικής παραγωγής- αντιμετωπίζει ουσιαστικά με αβεβαιότητα το μέλλον του επαγγέλματός του. Καθημερινά βιώνει όλο και πιο έντονα την ρευστότητα, την ασάφεια και πολλές φορές την αντιφατικότητα που χαρακτηρίζει εκείνο το κομμάτι της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας που σχετίζεται άμεσα με την επιβίωσή του. Έτσι, για παράδειγμα, βρίσκεται αντιμέτωπος, από την μια, με περικοπές επιδοτήσεων σύμφωνα με την αναπροσαρμοσμένη ΚΑΠ, από την άλλη, με ανεύθυνες εξαγγελίες από αρμόδιους για την ενίσχυση του εισοδήματος των αγροτών. Όμοια, βρίσκεται αντιμέτωπος με διαβεβαιώσεις για την εξασφάλιση της απορροφητικότητας των ελληνικών προϊόντων, και από την άλλη, με αθρόες εισαγωγές προϊόντων από τρίτες χώρες στο όνομα της ελεύθερης αγοράς, ή ακόμα, με υποσχέσεις για την ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης των αγροτικών νοικοκυριών, και από την άλλη, με αύξηση του κόστους παραγωγής λόγω της διαρκούς αύξησης των τιμών των γεωργικών εφοδίων από τις αγρο-βιομηχανίες. Γίνεται κατανοητό, ότι όλα τα παραπάνω συγκροτούν ένα πολυσύνθετο πλαίσιο ρευστότητας και αβεβαιότητας που χαρακτηρίζει την καθημερινότητα του παραγωγού στην κοινότητα. Πλαίσιο, εντός του οποίου αναγκάζεται να συμπεριφερθεί με γνώμονα την διαφύλαξη και προώθηση της παραγωγής του, αποσκοπώντας στη εξασφάλιση του εισοδήματός του. Λειτουργώντας ενίοτε καιροσκοπικά, και αρκετές φορές ανεξάρτητος από ηθικές δεσμεύσεις και συλλογικές υποχρεώσεις, επιδιώκει να εκμεταλλευθεί και να αξιοποιεί όσο το δυνατό καλύτερα κάθε ευκαιρία που θα του παρουσιαστεί με στόχο την προάσπιση του ατομικού του συμφέροντος. Στην παραγωγική διαδικασία, λοιπόν, όλα δείχνουν να είναι μετρήσιμα σε οικονομικά και μόνο μεγέθη και πάντα με βάση τον συσχετισμό κόστους-κέρδους. Αυτό φαίνεται, εξάλλου, όταν σε ανύποπτο χρόνο, και με αφορμή την εντατική χρήση της φθηνής εργατικής δύναμης των μεταναστών, οι περισσότεροι παραγωγοί

δηλώνουν, «στηριζόμαστε στην μαύρη αγορά εργασίας για να τρώει φθηνά η Αθήνα και να οικονομάμε και εμείς». Κατά συνέπεια, η επιδίωξη ορισμένων παραγωγών να εξασφαλίσουν μεγαλύτερα κέρδη προσλαμβάνοντας μετανάστες απεργοσπάστες ερμηνεύεται -σε ένα πρώτο επίπεδο- με βάση αυτόν τον αθέμιτο, πολλές φορές, ανταγωνισμό που επικρατεί τα τελευταία χρόνια στην κοινότητα, απόρροια της ενσωμάτωσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στις σύγχρονες αστικές πρακτικές οργάνωσης και διαχείρισης (εκχρηματισμός, εμπορευματοποίηση, βιομηχανική οργάνωση της παραγωγής) που κυριαρχούν στην οικονομία της αγοράς. Σ' ένα τέτοιο ανταγωνιστικό περιβάλλον είναι αναπόφευκτο, λοιπόν, να προκύπτουν κατά καιρούς συμπεριφορές που προάγουν τα εγωιστικά ωφελιμιστικά κίνητρα και την ενδυνάμωση της αυτονόμησης του καθενός, τις επιδιώξεις για προσωπική οικονομική επιτυχία και καταξίωση και, γενικότερα, την προτεραιότητα των ατομικών συμφερόντων έναντι των συλλογικών.

Τέτοιου είδους συμπεριφορές, όμως, θέτουν σε δοκιμασία μια σειρά από καθιερωμένες ηθικές δεσμεύσεις και αξίες μέσα από τις οποίες διασφαλιζόνταν -σε σημαντικό βαθμό στο παρελθόν- η συνοχή της κοινοτικής ζωής όπου η συμμετοχή από κοινού στην αυτοδιαχείριση ζωτικών προβλημάτων της αγροτικής δραστηριότητας επέβαλε και κατοχύρωνε συλλογικότητες μεταξύ των κατοίκων. Αυτό ακριβώς το νόημα αναδύεται από την στάση εκείνων των παραγωγών που ενεπλάκησαν στα επεισόδια και που επιτέθηκαν φραστικά σε εκείνους τους συναδέλφους τους που λειτούργησαν καιροσκοπικά. Υπενθυμίζω:

«Εσείς βάλατε 150 στρέμματα και είσατε επιχειρηματίες, δεν έχετε ανάγκη. Ενώ εμείς, έχουμε βάλει 15 στρεμματάκια για να ζήσουμε τα παιδιά μας. Από νοικοκύρηδες του Θεού έχετε γίνει επιχειρηματίες της κονόμας. Ο θάνατός σου, η ζωή μου. Μην μας ξαναπέιτε για αγώνες. Ο καθένας μόνος του, και να μην δίνει λογαριασμό σε κανέναν κερατά. Η εποχή των δανεικών χεριών πέρασε οριστικά. Σήμερα το κάθε αρνί κρέμεται από το δικό του πόδι. Εμείς δεν ξέραμε να το κάνουμε αυτό; Αλλά είπαμε να αγωνιστούμε όλοι μαζί».

Η προσαρμογή της γεωργικής παραγωγικής διαδικασίας στην λογική των εκσυγχρονιστικών τάσεων της αγοράς κάθε άλλο παρά ανώδυνη αποδεικνύεται για τους παραγωγούς. Η, με κάθε τρόπο, επιδίωξη προάσπισης του ατομικού συμφέροντος έναντι των συλλογικών συμφερόντων δημιουργεί εντάσεις και συγκρούσεις προκαλώντας διασάλευση ενός εντόπιου συστήματος αξιών που μέχρι πρόσφατα -ακόμα και λίγο πριν την έλευση των μεταναστών- λειτουργούσε προς όφελος της κοινωνικής συνοχής και της αναπαραγωγής του όλου οικονομικού και

κοινωνικού γίνεσθαι στην κοινότητα. Σε μια εποχή -πριν την έλευση του μεγάλου κύματος των μεταναστών στα τέλη της δεκαετίας του '80 αλλά και παλαιότερα στην μεταπολεμική περίοδο όταν δεν υπήρχαν οι κατάλληλες τεχνολογικές και υποδομικές δυνατότητες- όπου τα περιθώρια του κάθε αγρότη να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της παραγωγής ήταν εξαιρετικά περιορισμένα, συγκριτικά με σήμερα, τα «δανεικά χέρια» λειτούργησαν ως ενοποιητικός παράγοντας που συσπείρωνε τους παραγωγούς απέναντι στα κοινά δεινά με στόχο την επιβίωσή τους. Αυτό, σε καμία περίπτωση, δεν σήμαινε ότι η κοινότητα αποτελούσε ένα κλειστό, απομονωμένο, περιχαρακωμένο σύνολο όπου η αντιμετώπιση προβλημάτων επιβίωσης επέβαλε την συγκρότηση των κατοίκων ως μιας ενιαίας αδιαίρετης και ομοιογενούς ομάδας με κοινά συμφέροντα και αρμονικές αλληλέγγυες σχέσεις. Τουναντίον, διαφοροποιήσεις, αντιπαλότητες, συγκρούσεις και ανταγωνισμοί μεταξύ των παραγωγών που οφείλονταν είτε στην οικονομική διαβάθμιση (π.χ αγρότες με μεγάλο και μικρό κλήρο) είτε στην τυχαία, πολλές φορές, κατανομή των μέσων παραγωγής (π.χ. γεωτρήσεις με μεγάλα αποθέματα νερού και άλλες περιορισμένης δυναμικότητας) είτε σε έξωθεν πολιτικές, διοικητικές και θεσμικές επιρροές (διαμόρφωση πολιτικών συμμαχιών κάτω από την άμεση επίδραση τοπικών πολιτευτών, αργότερα συνδικαλισμός, πιο πρόσφατα η ΚΑΠ, κλπ) υπήρχαν και τότε στην κοινότητα²⁹⁰. Εξάλλου, η πρακτική των «δανεικών χεριών» απαντούσε μεταξύ διαφορετικών ομάδων παραγωγών που τους συνένωναν ορισμένοι κοινοί δεσμοί ή κοινά συμφέροντα (π.χ. μεταξύ συγγενών, μεταξύ παραγωγών της ίδιας δυναμικότητας, ή μεταξύ παραγωγών των οποίων τα χωράφια ήταν όμορα κλπ). Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι η εν λόγω πρακτική απαντούσε σε όλους τους παραγωγούς²⁹¹ γεγονός που αποτυπώνεται και στην στερεότυπη έκφραση που

²⁹⁰Τέτοιου είδους διαπιστώσεις όσον αφορά αντιπαλότητες και συγκρούσεις στις αγροτικές κοινότητες αποτελούν κοινό τόπο στην Ανθρωπολογία μέσα από σχετικές ανθρωπολογικές έρευνες (παλαιότερες και σύγχρονες) που πραγματοποιήθηκαν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Βλ. σχετικά τις μελέτες των J. K. Campbell, (1964) και du Boulay, (1974), για τις συγκρουσιακές σχέσεις που αρθρώνονται γύρω από τον αξιακό κώδικα της τιμής και της ντροπής στην Σαρακατσάνικη κοινότητα, και στο χωριό Αμπέλι της Εύβοιας αντίστοιχα. Η E. Friedl, (1962), κάνει λόγο για τον μεγάλο βαθμό αντιπαράθεσης και αντιπαλότητας που χαρακτηρίζει τις συμβιωτικές σχέσεις των αγροτών στην αγροτική κοινότητα των Βασιλικών Βοιωτίας που μελέτησε. Ο M. Hertzfeld, (1985), αναφέρεται στις περιπτώσεις αντιπαλότητας και αγωνιστικής αντιπαράθεσης που συγκροτούνται γύρω από το σχήμα πρόκληση-ανταπόκριση αναφορικά με την ζωοκλοπή σε μια ορεινή κοινότητα της Κρήτης. Βλ. επίσης και H. Vermeulen, (1987).

²⁹¹Διαφοροποιήσεις παραγωγών με βάση την στρεμματική έκταση σαφώς και υπήρχαν στην κοινότητα. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν υπήρχε στρώμα ακτημόνων που αναγκάζονταν σε ετήσια βάση και λόγω της ένδειας να εργαστούν σε μεγαλο-αγρότες αποδεσμεύοντας τους τελευταίους από αγροτικές εργασίες. Αυτό, βεβαίως, δεν απέκλειε περιστατικά απασχόλησης αγροτών με μικρό κλήρο σε μεγαλύτερους κτηματίες προκειμένου να ενισχύσουν το εισόδημά τους. Δεν μπορούμε, όμως, να

χρησιμοποιούν κατά καιρούς οι Δροσοπηγιώτες όταν θέλουν να αναφερθούν σε χρονικές περιόδους όπου οι συνθήκες ζωής είναι δύσκολες ή σε καταστάσεις (π.χ. δυσμενείς καιρικές συνθήκες) που τους εξισώνουν φέρνοντάς τους αντιμέτωπους με κοινά προβλήματα επιβίωσης: «*Άμα βρίσκεσαι στην θάλασσα, ή στο ένα κύμα είσαι ή στο άλλο όλη η θάλασσα το ίδιο αλμυρή είναι*». Κατά συνέπεια, ανεξάρτητα των οποιονδήποτε τοπικών αντιθέσεων ή ανταγωνισμών, ως απόρροιες τυχόν οικονομικών διαφορών ή στρεμματικών διαβαθμίσεων μεταξύ των παραγωγών, εκείνη η πρακτική αλληλοβοήθειας των «δανεικών χεριών», ως κοινή βιωματική εμπειρία και εξισωτική ιδεολογία, εμφύσησε στην συνείδησή τους ένα κοινοτικό πνεύμα συμβάλλοντας, κατ' επέκταση, στην κοινοτική συνοχή και αλληλεγγύη²⁹², όπως και οι ίδιοι κατά καιρούς επισημαίνουν:

«Εμείς οι αγρότες είμαστε ξεχωριστή περίπτωση γιατί χρειαζόμαστε βοήθεια. Εκείνα τα χρόνια μετά τον πόλεμο είναι αλήθεια ότι το κράτος με τα έργα που έκανε αλλά και οι τράπεζες με τα δάνεια που έδιναν βοήθησαν την αγροτιά. Αλλά εκείνο που πραγματικά μας κράτησε γερά τότε εμάς τους αγρότες ήταν τα δανεικά χέρια».

Ανάμεσα, λοιπόν, στα άλλα συμπληρωματικά πολιτισμικά γνωρίσματα της επαγγελματικής τους ταυτότητας -όπως η άμεση και απόλυτη εκείνα τα χρόνια εξάρτηση του αγροτικού κόσμου από το κράτος και τους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς -που διαφοροποιούσαν «την αγροτιά» από άλλες επαγγελματικές κατηγορίες- η συγκεκριμένη πρακτική αλληλοβοήθειας αναδεικνύεται ως κυρίαρχη, αφού ως οικείος και συνάμα κοινός βιωματικός πολιτισμικός δεσμός που

υποστηρίζουμε ότι οι συγκεκριμένοι παραγωγοί βρίσκονταν σε απόλυτη εξάρτηση από εκείνους αφού ως ιδιοκτήτες γης μπορούσαν -άλλος λιγότερο, άλλος περισσότερο- να ανταποκριθούν στις ανάγκες επιβίωσής τους δίνοντας προτεραιότητα στις παραγωγικές ανάγκες της δικής τους εκμετάλλευσης, αναγκάζοντας, έτσι, και τους μεγαλύτερους σε έκταση αγρότες να επιδίδονται ενίοτε στην πρακτική αλληλοβοήθειας των «δανεικών χεριών».

²⁹²Ο Β. Ντισιάκος, (2000: 54-56), χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα τριών μορφών αγροτικών κοινοτήτων από την Μακεδονία και την Ήπειρο και εστιάζοντας, τόσο στις μεταξύ τους διαφορές, όσο και στις διαφοροποιήσεις και αντιθέσεις στο εσωτερικό της κάθε μιας, καταλήγει να άρει την μυθοποίηση ενός ειδυλλιακού τρόπου ζωής στην κοινότητα, όπου θεωρείται ότι «βασίλεύουν η ισοτιμία και η αρμονία». Ωστόσο, όπως ο ίδιος επισημαίνει «...οι αντιθέσεις σε καμία περίπτωση δεν αποκλείουν την κοινωνική συνοχή. Η ίδια η έννοια της αντίθεσης προϋποθέτει την ενότητα. Τα αντιτιθέμενα τμήματα μιας κοινωνίας είναι μέρη ενός και του αυτού συνόλου. Το να υποστηρίζει κανείς ότι μια κοινότητα χαρακτηρίζεται από μεγάλο βαθμό κοινωνικής συνοχής και αμοιβαιότητας δεν αντιφάσκει με την ύπαρξη αντιθέσεων. Ο κοινωνικός ιστός εμπεριέχει τις αντιθέσεις, διαμορφώνεται και εξελίσσεται χάρη σ' αυτές». Αυτό εξάλλου προκύπτει και για την κοινότητα που εξετάζω, καθώς η αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος από τις αρχές της δεκαετίας του '70 και έπειτα έγινε στην βάση αντίστοιχων αντιθέσεων και διαφοροποιήσεων που υπήρχαν στο εσωτερικό της. Όπως είδαμε, χαμηλής δυναμικότητας παραγωγοί ήταν εκείνοι που λόγω της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης αναζήτησαν νέες οικονομικές διεξόδους καταλήγοντας στην εισαγωγή της καλλιέργειας του καρότου, η οποία συντέλεσε και στην ευρύτερη αναδιάρθρωση του παραγωγικού και κοινωνικού ιστού της κοινότητας.

λειτουργούσε εξισωτικά απέναντι σε κοινές αντιξοότητες, ενίσχυσε στους παραγωγούς την αίσθηση του ανήκειν σε μια συλλογικότητα συντελώντας στην διαμόρφωση του περιγράμματος της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους ως αγρότες²⁹³.

Η αίσθηση αυτής της κοινής βιωματικής σχέσης εξισωτισμού που διαμορφώθηκε «τότε» είναι τόσο έντονη που διατηρείται ακόμα νωπή στην συνείδηση των περισσότερων αγροτών. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο, η ανάκλησή της στην μνήμη τους ενεργοποιείται όταν συμπεριφορές εκπορευόμενες από εγωιστικά ωφελιμιστικά κίνητρα -άρα και αποκλίνουσες από ηθικές δεσμεύσεις και συλλογικές υποχρεώσεις του τόσο κοντινού παρελθόντος- καθίστανται προκλητικές στον βαθμό που θίγουν το κοινό συμφέρον των παραγωγών. Η έκφραση «*Η εποχή των δανεικών χεριών πέρασε οριστικά*», αποτυπώνει το αγεφύρωτο χάσμα που έχει επέλθει μεταξύ του «τότε» και του «τώρα». Το «τότε» χαρακτηριζόταν από την έλλειψη υλικοτεχνικών μέσων και εργατικών χεριών περιορίζοντας σημαντικά τα περιθώρια ατομικών επιλογών και αυτονόμησης των παραγωγών ενισχύοντας συνάμα την αίσθηση αλληλέγγυων σχέσεων και αλληλοβοήθειας ανάμεσά τους. Το «τώρα» παραπέμπει στην χάραξη μιας αυτόνομης και ανεξάρτητης πορείας για τον κάθε παραγωγό, η οποία συνιστά ρήγμα στην χρονική συνέχεια της εν λόγω συλλογικότητας μέσα από την αξιοποίηση της φθηνής και άφθονης εργασίας των μεταναστών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, μιας πορείας δηλωτική του τρόπου με τον οποίο ασκείται η γεωργία σήμερα στην κοινότητα. Έτσι, η έντονη βιωματική εμπειρία των «Δανεικών χεριών», ως έκφραση μιας συλλογικότητας, συγκροτεί υλικό για μελλοντική συλλογική μνήμη. Και είναι αυτή η συλλογική μνήμη που καταλήγει να αποτελέσει «αναπόσπαστο μέρος της ταυτότητας αυτής της συλλογικότητας», καθώς σήμερα γίνεται το όχημα μέσω του οποίου οι παραγωγοί μετακινούμενοι ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν έχουν την δυνατότητα μέσα από την δυναμική χροιά των γεγονότων να αξιολογήσουν διαφορετικές βιωματικές εμπειρίες ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν. Καταλήγουν να συνειδητοποιήσουν ότι η αυτονόμηση του εαυτού σχετίζεται με νέες ωφελιμιστικές πρακτικές επιβίωσης, επιφέροντας ανατροπή του παρελθόντος πλαισίου των αλληλέγγυων σχέσεων και, κατ' επέκταση, ανασυγκρότηση του κοινωνικού και οικονομικού γίνεσθαι στην κοινότητα. Με λίγα λόγια, η συλλογική μνήμη -ως διάυλος σύνδεσης του παρελθόντος με το παρόν- μέσα από τη συγκριτική

²⁹³ Η Χ. Βεΐκου, (1998: 59), επισημαίνει ότι «η χρήση της κοινής ταυτότητας δεν λειτουργεί τόσο ως τρόπος απόδοσης κοινών χαρακτηριστικών στα άτομα όσο ως τρόπος ένταξής τους σε μια συλλογικότητα».

προσέγγιση των κοινωνικών και παραγωγικών δρώμενων του «Τότε» (τα δανεικά χέρια μας κράτησαν τότε) με το «Τώρα» (σήμερα το κάθε αρνί κρέμεται από το δικό του πόδι) επιτρέπει να γίνει αντιληπτό στους παραγωγούς ότι η σημερινή αυτονόμησή του καθενός είναι συνακόλουθη, τόσο της απαλλαγής του από παρελθούσες ηθικές δεσμεύσεις, συλλογικές υποχρεώσεις, πολιτισμικούς περιορισμούς και γενικά του κυρίαρχου μέχρι πρότινος συστήματος αξιών, όσο και της μετεξέλιξης της ταυτότητάς του από «νοικοκύρη του Θεού» σε «επιχειρηματία της κονόμας» στο νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον της αγοράς²⁹⁴. Σ' ένα τέτοιο περιβάλλον, οι μετανάστες ήρθαν απλά να επιταχύνουν τις διαδικασίες στρωματοποίησης του ντόπιου πληθυσμού. Κατά συνέπεια, με τα γεγονότα της απεργίας όχι μόνο αναδείχτηκε η μετεξέλιξη της παραγωγικής και κοινωνικής υπόστασης των αγροτών σε αφεντικά, αλλά κρυσταλλώθηκαν και οι ανισότητες, (μεταξύ διαφορετικής δυναμικότητας παραγωγών), που είχαν ήδη αρχίσει να διαφαίνονται.

Πρέπει, ωστόσο, να υπογραμμισθεί πως η συμπεριφορά εκείνων των παραγωγών που λειτούργησαν ερήμην της πλειοψηφίας -και εκμεταλλευόμενοι την συγκυρία της απεργίας επεδίωξαν να προωθήσουν τα προϊόντα τους με συμφέρουσες γι' αυτούς τιμές στην αγορά- δεν ερμηνεύεται με αποκλειστικό γνώμονα τα ωφελιμιστικά τους κίνητρα για μεγιστοποίηση των κερδών τους μέσα από μια ορθολογική αξιολόγηση των δεδομένων εκείνης της στιγμής. Τα ελατήρια μιας τέτοιας συμπεριφοράς θα πρέπει, παράλληλα, να αναζητηθούν στη βάση διαμόρφωσης του τρόπου με τον οποίο παραγωγοί διαφορετικής δυναμικότητας και οικονομικής επιφάνειας, οικοδομούν και διαχειρίζονται τις μεταξύ τους σχέσεις μέσα από τη διαπλοκή εντόπιων πολιτισμικών κωδίκων και κοινωνικών παραμέτρων. Οι παραγωγικές επιλογές και οι ευέλικτες «στρατηγικές» που χαράσσουν οι παραγωγοί στο πλαίσιο του κυρίαρχου παραγωγιστικού μοντέλου δεν υπαγορεύονται μόνο από τους ανταγωνιστικούς όρους της αγοράς αλλά διαμορφώνονται, κυρίως, από το βάρος της άμεσης εμπλοκής πολιτισμικών κριτηρίων. Οι εν λόγω παραγωγικές συμπεριφορές βρίσκονται σε άμεση σχέση με τα εντόπια πολιτισμικά σχήματα ταξινόμησης, τα νοηματοδοτικά συστήματα και τα ιδεολογικά μορφώματα μέσα από τα οποία οι παραγωγοί αντιλαμβάνονται και διαπραγματεύονται την κοινωνική και

²⁹⁴Ο τρόπος με τον οποίο τα μέλη μιας κοινότητας ανακαλούν στην μνήμη τους εμπειρίες του παρελθόντος επηρεάζοντας σύγχρονες διαστάσεις των κοινωνικών σχέσεων της καθημερινότητάς τους αλλά και η σχέση που έχει αυτή η ανάκληση με την διαδικασία συνειδητοποίησης της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους και των μεταλλαγών της, αποτελεί αντικείμενο μελέτης τόσο από ανθρωπολόγους

παραγωγική τους υπόσταση και πάντα σε άμεση σχέση και συνάρτηση με το τοπικό πλαίσιο άρθρωσης των σχέσεων κυριαρχίας. Τί πραγματικά υποκρύπτεται, λοιπόν, πίσω από τέτοιου είδους συμπεριφορές που προκαλούν ένταση μεταξύ των παραγωγών; Συμπεριφορές, οι οποίες μερικές φορές μπορούν να οδηγήσουν σε συγκρουσιακές καταστάσεις, όπως ακριβώς τα επεισόδια που προκλήθηκαν στην απεργία των μεταναστών.

Αποτελεί αναμφισβήτητο γεγονός πως οι τελευταίοι επέφεραν μια σειρά από σημαντικές ανατροπές στο κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι της κοινότητας. Ανάμεσα σε άλλα συνέβαλαν σημαντικά και στην αύξηση της ενοικιαζόμενης γης και, κατά συνέπεια, στην μεγέθυνση των εκμεταλλεύσεων²⁹⁵. Εκείνοι που ιδιαίτερα ευνοήθηκαν ήταν οι μικρομεσαίοι παραγωγοί αλλά και οι κάτοχοι μεγάλων στρεμματικών εκτάσεων οι οποίοι στην πλειοψηφία τους, μέχρι το πρόσφατο παρελθόν, ήταν παραδοσιακοί μονοκαλλιεργητές σιταριού ή βαμβακιού. Η μόνη τους παραγωγική επέκταση ήταν στην καλλιέργεια του καρότου, όταν διαπίστωσαν τα μεγάλα περιθώρια κέρδους που επέφερε η εισαγωγή του από τους μικροκαλλιεργητές στην παραγωγική διαδικασία, τις δεκαετίες του 1970 και του 1980. Τα τελευταία χρόνια, όμως, η έλευση των μεταναστών τους έδωσε την ευκαιρία να μεγιστοποιήσουν θεαματικά τις δυνατότητες ευελιξίας τους και να επεκταθούν και σε άλλες καλλιέργειες. Τα σημαντικά αποθεματικά κεφάλαια που διαθέτουν, η κατοχή μεγάλης στρεμματικής έκτασης, η άρτια τεχνολογική τους υποδομή και, κυρίως, το άφθονο και φθινό εργατικό δυναμικό που απασχολούν, τους καθιστά ικανούς να ανταποκρίνονται με επιτυχία στην οποιανδήποτε παραγωγική πρόκληση και καταναλωτική απαίτηση της αγοράς που θα προκύψει. Στο παρελθόν, όταν τα υλικοτεχνικά μέσα ήταν από περιορισμένα έως ανύπαρκτα και οι συνθήκες ζωής δύσκολες, βρέθηκαν και εκείνοι αντιμέτωποι -σε αρκετές περιπτώσεις- με δυσεπίλυτα προβλήματα του αγροτικού τους βίου. Ωστόσο, ως πλουσιότεροι αγρότες και με μια ευδιάκριτη στρεμματική υπεροχή σε σχέση με τους υπόλοιπους συγχωριανούς τους μπορούσαν να ανταποκριθούν με περισσότερη ευκολία στις όποιες αντιξοότητες προέκυπταν. Είχαν την δυνατότητα, για παράδειγμα, να απασχολήσουν εργατικό δυναμικό στα χωράφια τους μισθώνοντας εργάτες γης από άλλες περιοχές αλλά και συγχωριανούς τους. Για ορισμένους από αυτούς, μάλιστα, η οικονομική τους δύναμη

όσο και από άλλους κοινωνικούς επιστήμονες. Βλ. σχετικά A. Collard (1993: 357-389), R. Hirschon-Φιλίππκη, (1993: 328-356), Μ. Θανοπούλου (2000: 215-224).

²⁹⁵ Βλ. στο παράρτημα σχετικά στατιστικά στοιχεία από τα αρχεία της κοινότητας.

και η κατοχή μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων ήταν συνακόλουθες με την άσκηση πολιτικών δραστηριοτήτων στο επίπεδο του τοπικού (συμμετοχή στο Κοινοτικό Συμβούλιο) αλλά και με την υπερ-τοπική σύναψη προσωπικών σχέσεων με εμπορικούς, πολιτικούς και διοικητικούς παράγοντες τόσο της ευρύτερης περιοχής, όσο και του αστικού κέντρου της Αθήνας²⁹⁶. Επιπλέον, η κοινωνική αναγνώρισή τους ως εξέχοντα μέλη της τοπικής κοινωνίας ενισχύθηκε σημαντικά μέσα από την χρήση συμβόλων ανώτερης κοινωνικής θέσης καθώς -όπως είδαμε και στο σχετικό κεφάλαιο- ήταν οι πρώτοι που τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 έχτισαν διώροφα σπίτια σύμφωνα με τα αστικά πρότυπα. Κατά συνέπεια, η κοινωνική, πολιτική και οικονομική τους δύναμη σε συνδυασμό με τη στιβαρή παραγωγική τους οντότητα ήταν συνακόλουθη μιας ανάλογης δύναμης, επιρροής ή εξουσίας που, κατά καιρούς, ασκούσαν στους υπόλοιπους παραγωγούς²⁹⁷. Όλα τα παραπάνω συντέλεσαν στο να διαφοροποιηθούν από τους συγχωριανούς τους και να ταξινομηθούν στις ανώτερες θέσεις στην κλίμακα της τοπικής κοινωνικής ιεράρχησης. Η αναγνώριση αυτής της διαφοράς από την πλευρά των συντοπιτών τους εκφράστηκε μέσα από την απόδοση σε αυτούς της ταυτότητας του «μεγάλου παραγωγού». Μια ιδιότητα που εμπεδώθηκε στην αντίληψη των παραγωγών και ανατράπηκε μόνο όταν το ανήσυχο πνεύμα και το διερευνητικό βλέμμα των μικροκαλλιεργητών τους οδήγησε -όπως είδαμε- στην τολμηρή υιοθέτηση μιας νέας καλλιέργειας (καρότο), η οποία με τα κέρδη που απέφερε τους επέτρεψε να αποκτήσουν και εκείνοι πρόσβαση σε σύμβολα ανώτερης κοινωνικής θέσης (τρακτέρ, αγροτικό αυτοκίνητο, σύγχρονο διώροφο σπίτι με

²⁹⁶ Υπενθυμίζω ότι σημαίνουν στέλεχος της κυβέρνησης κατάγεται από κοντινό χωριό που ανήκει στην περιφέρεια Θηβών. Κατά την μεταπολεμική περίοδο ο πατέρας του ήταν πολιτευτής της περιοχής και διατηρούσε προσωπικές επαφές με ορισμένους μεγαλοκτηματίες Δροσοπηγιώτες.

²⁹⁷ Ενδεικτική της δύναμης και της εξουσίας που ασκούσαν, τότε, οι συγκεκριμένοι παραγωγοί ήταν η επιρροή τους υπέρ της άποψης του να μη γίνει αναδασμός στην κοινότητα στις αρχές τις δεκαετίας του 1970. Το κυριότερο επιχείρημα που προέβαλαν για να επηρεάσουν την γνώμη των υπολοίπων ήταν ότι η ανακατανομή γης που θα γινόταν θα επέφερε απώλεια των καλύτερων χωραφιών που κατείχαν οι παραγωγοί σε διάφορες τοποθεσίες του κάμπου. Βεβαίως, δεν έλειψαν και περιστατικά έμμεσων εκβιασμών προς αγρότες που ανέμεναν δάνεια από τράπεζες. Κατά συνέπεια, λειτουργούσαν προς όφελός τους καθώς οι δικές τους εκμεταλλεύσεις, ως μεγαλύτερες και λιγότερο κατακερματισμένες, και σε αρκετές περιπτώσεις τοποθετημένες σε ευνοϊκά σημεία της πεδιάδας, θα ήταν οι πρώτες που θα θίγονταν από το συγκεκριμένο διοικητικό μέτρο. Για παράδειγμα, ο κάτοχος μιας αγροτικής εκμετάλλευσης, εφραπτόμενης στον δημόσιο δρόμο, δεν θα συνηγορούσε εύκολα υπέρ του αναδασμού καθώς του παρείχετο η δυνατότητα να μην διακόπτει την παραγωγική του διαδικασία, ακόμα και όταν οι καιρικές συνθήκες δεν επιτρέπουν την γεωργική εργασία. Πράγματι, σε περιόδους βροχοπτώσεων που η πρόσβαση καθίσταται απαγορευτική -λόγω της πλημμύρας και της λάσπης- στις περιοχές του κάμπου που βρίσκονται απομακρυσμένες από την ασφάλτο, οι μόνες εκμεταλλεύσεις που μπορούν, σε ορισμένες περιπτώσεις, να λειτουργήσουν είναι εκείνες που βρίσκονται δίπλα στο κεντρικό οδικό δίκτυο. Αυτό είναι εμφανές, σήμερα, όπου με την συνδρομή των μεταναστών «εύκολα» μεταφέρονται τα προϊόντα της χειροσυλλογής από το χωράφι στις ρυμούλκες δίνοντας την ευκαιρία στον παραγωγό

τσιμεντο-κολώνες κλπ) απολαμβάνοντας ένα αντίστοιχο κοινωνικό γόητρο και μian ανάλογη κοινωνική καταξίωση. Το σημαντικότερο, όμως, ήταν ότι η συγκεκριμένη παραγωγική επέκταση αποτελεί μοντέλο και έγινε παράδειγμα προς μίμηση από το σύνολο των τότε μικροκαλλιεργητών οι οποίοι, δρώντας ανάλογα, ανέτρεψαν την εδραιωμένη μέχρι τότε παραγωγική διαβάθμιση και κατ' επέκταση την επικρατούσα κοινωνικοοικονομική διαστρωμάτωση επιφέροντας καίριο πλήγμα στην οικονομική και κοινωνική πρωτοκαθεδρία των «μεγάλων παραγωγών». Έτσι για περίπου δύο δεκαετίες οι μικρομεσαίοι παραγωγοί όχι μόνο μετεξελίχθηκαν σε δυναμικούς και επιτυχημένους παραγωγούς αλλά χρησιμοποίησαν τα σύμβολα καταξίωσης των μεγαλο-αγροτών (διώροφα σπίτια, σύγχρονα τρακτέρ, αυτοκίνητα κλπ), τα αξιοποίησαν και κυριάρχησαν στην τοπική παραγωγική σκηνή.

Σήμερα -για πρώτη φορά μετά από 25 χρόνια- διαφαίνεται η προοπτική για τους τότε «μεγάλους παραγωγούς» να επανακτήσουν την πρωτοκαθεδρία τους και να αποκαταστήσουν μέρος του απωλεσθέντος κοινωνικού τους γοήτρου. Αναγκάζονται με την σειρά τους να δανειστούν τα νέα σύμβολα κοινωνικής καταξίωσης που οι μικρομεσαίοι επέβαλαν (νέες καλλιέργειες και παραγωγικά πρότυπα, εμπορικές συμφωνίες, σύγχρονα τεχνολογικά συστήματα όπως πλυντήριο-συσκευαστήριο κλπ). Ευνοϊκή συγκυρία σε αυτή την προσδοκία τους αποτελεί η ύπαρξη εργατικού δυναμικού μεταναστών το οποίο, και λόγω της οικονομικής τους άνεσης, αξιοποιούν σε μεγάλους αριθμούς στις εκμεταλλεύσεις τους. Μόνο μέσα σε αυτήν την πολιτισμική συνάφεια μπορούν να ερμηνευτούν συμπεριφορές αντίστοιχες με εκείνες που προκάλεσαν τα επεισόδια μεταξύ των παραγωγών με αφορμή την απεργία των μεταναστών. Για αρκετό καιρό, μάλιστα, από εκείνα τα επεισόδια αντικείμενο συζήτησης σε ορισμένες παρέες παραγωγών ήταν ο αθέμιτος τρόπος με τον οποίο λειτούργησαν οι συνάδελφοί τους, τις ενέργειες των οποίων στηλίτευαν σχετικά:

«Οι “μεγάλοι” ψάχνουν τις ευκαιρίες για να γυρίσουν στα παλιά. Η λογική τους είναι ότι, άσε να βάλει αυτός να δούμε τι θα γίνει με την παραγωγή και μετά άμα δω ότι είναι ευνοϊκές οι συνθήκες στην αγορά και υπάρχει τιμή τότε θα του πετάξω 200 στρέμματα και θα τον σβήσω. Έτσι έγινε και με το καρότο. Τον αγώνα τον έκαναν οι μικροί κι έπειτα οι μεγάλοι τους κατέλωσαν. Υπολογίζουν όχι μόνο τα δικά τους αλλά κυρίως των άλλων παραγωγών. Υπολογίζουν τις χρονιές, ελέγχουν, κατασκοπεύουν ποιος σπέρνει, και πόσα χωράφια και λειτουργούν ανάλογα. Έτσι δουλεύουν στο παιχνίδι του ανταγωνισμού, είναι ελεύθεροι σκοπευτές, είναι κρυμμένοι και περιμένουν πότε θα σου την ανάψουν. Είναι ο θάνατός σου η ζωή μου. Αφού βάζουν 200 στρέμματα, κρεμμύδι και πατάτες και οικονομάνε καλά, τότε τι θέλουν και βάζουν φασόλι άλλα 150 στρέμματα και πνίγει τον μικρό που πάει να βάλει 20-30

της συγκεκριμένης εκμετάλλευσης να διαθέσει το προϊόν του στην αγορά παίρνοντας ταυτόχρονα ένα προβάδισμα έναντι των υπολοίπων.

στρέμματα για να ζήσει την οικογένειά του; Άσε ρε φίλε να ζήσει και κανένας άλλος. Αλλά βλέπεις πάνε να πιάσουν όλους τους λαγούς που κυκλοφορούν στον κάμπο».

Μια από τις σημαντικότερες μεταλλαγές στο παραγωγικό προφίλ εκείνων των παραγωγών που διαθέτουν μεγάλη στρεμματική έκταση είναι το πέρασμα τους από την παραδοσιακή μονοκαλλιέργεια του βαμβακιού των γεωμήλων ή του σιταριού στην πολυκαλλιέργεια όλων σχεδόν των ειδών των κηπευτικών. Μια στροφή που στο παρελθόν θα ήταν αδύνατη σε μια εκμετάλλευση 300 στρεμμάτων καθώς αυτή θα απαιτούσε σε αρκετές περιπτώσεις, αφενός, αλλαγή του τεχνολογικού και υποδομικού εξοπλισμού της εκμετάλλευσης, και αφετέρου, έλεγχο της αγοράς για τις δυνατότητες απορρόφησης αυτών των τεράστιων ποσοτήτων. Σήμερα, όμως, η πληθώρα των εργατικών χεριών επιτρέπει στους κατόχους μεγάλων εκμεταλλεύσεων τέτοιου είδους ευέλικτες παραγωγικές επεκτάσεις. Όσο για το πρόβλημα απορρόφησης του μεγάλου όγκου των παραγόμενων προϊόντων τους από την κατανάλωση, αυτό λύνεται μέσα από τον άμεσο έλεγχο της πορείας των τιμών στην αγορά αλλά, κυρίως, μέσα από την παρατήρηση της παραγωγικής δραστηριότητας εκείνων των παραγωγών που εξειδικεύονται συστηματικά σε συγκεκριμένες καλλιέργειες. Πράγματι, στο χρονικό διάστημα που έμεινα στην κοινότητα μου προκάλεσε εντύπωση η ριζική μεταστροφή στα καλλιεργούμενα είδη που επιχείρησαν οι «μεγάλοι παραγωγοί» μεταξύ δύο παραγωγικών περιόδων αφού το βάρος από το κρεμμύδι και την βρώσιμη ντομάτα δόθηκε στην καλλιέργεια του νωπού φασολιού και, μάλιστα, για ορισμένους ήταν η πρώτη φορά που ασχολούνταν με την συγκεκριμένη καλλιέργεια. Περισσότερο εντυπωσιακό όμως ήταν ότι 2-3 από εκείνους διαπιστώνοντας τις ευνοϊκές τιμές στην αγορά που επικρατούσαν, εκείνο το καλοκαίρι του 2001, αποφάσισαν να καλλιεργήσουν τις επόμενες παρτίδες φασόλι σε μια στρεμματική έκταση πολλαπλάσια της αρχικής²⁹⁸, γεγονός που προκάλεσε την επιθετική αντίδραση των άμεσα θιγόμενων μικροκαλλιεργητών (*Εσείς βάλατε 150 στρέμματα και είσαστε επιχειρηματίες, δεν έχετε ανάγκη. Ενώ εμείς, έχουμε βάλει 20 στρεμματάκια για να ζήσουμε τα παιδιά μας*). Οι τελευταίοι, χωρίς είναι οι άμεσα θιγόμενοι αυτής της παραγωγικής μετεξέλιξης καθώς βρίσκονται, πια, στο κατώφλι

²⁹⁸ Η καλλιέργεια του φρέσκου φασολιού αποτελεί για τους παραγωγούς μια «γρήγορη καλλιέργεια για να οικονομήσεις», όπως χαρακτηριστικά λένε, καθώς ωριμάζει γρήγορα. Πράγματι, για το συγκεκριμένο είδος από την στιγμή που θα γίνει η σπορά μεσολαβούν μόλις 50 ημέρες πριν το πρώτο μάζεμα. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι από τον Μάιο μέχρι τον Οκτώβριο ένας παραγωγός μπορεί να σπείρει έως 3 παρτίδες φασόλι ανάλογα με τις τιμές που επικρατούν στην αγορά. Εάν οι τιμές στην πορεία μιας περιόδου είναι εξαιρετικά συμφέρουσες -όπως στην περίπτωση που εξετάζουμε- τότε ο παραγωγός προλαβαίνει να σπείρει -ακόμα και τον Σεπτέμβριο- έτσι ώστε να αποκομίσει κέρδη.

της οριακής γεωργίας στην κοινότητα, γεγονός που περιορίζει τις όποιες προοπτικές τους για προσωπική κοινωνική και οικονομική ανέλιξη και καταξίωση. Ο κίνδυνος εμφάνισης αλλοτριωμένων καταστάσεων για εκείνους προβάλλει απειλητικός κλονίζοντας τις υφιστάμενες κοινωνικές τους σχέσεις και την αποδυνάμωση της αίσθησης του ανήκειν σε μια συλλογικότητα, υπονομεύοντας, κατ' επέκταση, τις δυνατότητες κοινωνικής συνοχής στην κοινότητα. Ωστόσο, η αξιοποίηση της εργατικής μεταναστευτικής δύναμης -όσο και αν ευνοεί τις ενδοκοινοτικές συγκρούσεις- δείχνει να αποτελεί ταυτόχρονα και τον ρυθμιστικό παράγοντα που απομακρύνει τον κίνδυνο αποδόμησης της κοινότητας. Πράγματι, η παρουσία τους φαίνεται πως αποτρέπει την κοινωνική περιθωριοποίηση και την κατάταξη των παραπάνω παραγωγών στις χαμηλότερες βαθμίδες της κοινωνικής και οικονομικής ιεράρχησης στην κοινότητα. Αυτό συμβαίνει, αφενός, διότι η δυσμενής οικονομική και κοινωνική θέση των μεταναστών εκεί ενεργοποιεί στους ντόπιους αναπαραστάσεις φτώχειας και ένδειας οι οποίες δεν καθίστανται συγκρίσιμες με οποιοδήποτε γηγενές νοικοκυριό, αφετέρου, οι μετανάστες αξιοποιούνται εξίσου από τους συγκεκριμένους παραγωγούς στην αναζήτηση άλλων παραγωγικών διεξόδων. Βεβαίως, σε αυτήν την περίπτωση -των μικρότερων παραγωγών- δεν έχουμε 15, 20, ή 60 απασχολούμενους αλλά την εποχική απασχόληση 2 ή 3 εργαζόμενους, όσοι επαρκούν, δηλαδή, για την ενεργοποίηση παλαιών παραγωγικών δράσεων ή την ανάληψη νέων δραστηριοτήτων. Έτσι, επανεμφανίζονται στην κοινότητα αλλοτινές κραταιές παραγωγές -που απέχουν από τις εντατικές καλλιέργειες- όπως τα όσπρια που αρχίζουν να καλλιεργούνται όλο και περισσότερο σε μικρά κομμάτια γης και τα οποία διακινούνται εμπορικά στην τοπική και ευρύτερη αγορά. Η επανεμφάνιση τέτοιων καλλιεργειών συνδυάζεται με την μετατόπιση του βάρους της καλλιεργητικής δράσης στην αμπελοκαλλιέργεια, στην οποία επιδίδονται αρκετά από αυτά τα νοικοκυριά με απώτερο σκοπό, όμως, όχι μόνο την διάθεση στα οινοποιεία της περιοχής αλλά και την κατ' ιδίαν εμπορική αξιοποίηση του κρασιού, ως χύμα, για τη διακίνησή του σε ταβέρνες της γύρω περιοχής αλλά και των Αθηνών. Άλλοι, πάλι, αξιοποιούν τους περιορισμένους υδάτινους πόρους που, βεβαίως, δεν φτάνουν για την τροφοδότηση μεγάλων εκμεταλλεύσεων. Καθίστανται, όμως, επαρκείς για την άρδευση μικρών στρεμματικών εκτάσεων σε καλλιέργειες των οποίων τα προϊόντα εμπορεύονται, και πάλι οι ίδιοι, μέσω λαϊκών αγορών στις γύρω κοινότητες. Η περίπτωση αυτή απαντάται, ειδικότερα, στις κοινότητες όπου η εξω-αγροτική απασχόληση είναι κυρίαρχη ενώ η γεωργία (αμπελοκαλλιέργεια και ελαιοπαραγωγή)

λειτουργεί συμπληρωματικά ²⁹⁹. Μέσω αυτών των δραστηριοτήτων -επικουρούμενοι από ελάχιστο αριθμό μεταναστών- καταφέρνουν οι παραγωγοί που ανήκουν στην παραπάνω κατηγορία να επιτύχουν μια σχετικά «άνετη» επιβίωση³⁰⁰.

Εκείνοι που πραγματικά, αποτελούν τον κύριο «αντίπαλο» για τους μεγάλους καλλιεργητές είναι οι μικρομεσαίοι μεγέθους –σε στρεμματικούς όρους- εξειδικευμένοι και συστηματικοί καλλιεργητές φασολιού, βρώσιμης ντομάτας ή κρεμμυδιού. Δεν είναι τυχαίο ότι ανάμεσά τους βρίσκονται οι απόγονοι εκείνων των καινοτόμων παραγωγών που αποτόλμησαν να εισάγουν στην κοινότητα –τη δεκαετία του 1960- το καρότο. Οι απόγονοί τους πριν 15 χρόνια και διαβλέποντας την μεγάλη κρίση που είχε επέλθει στην συγκεκριμένη καλλιέργεια -αποτέλεσμα της υιοθέτησής της από τους μεγαλοκτηματίες που με όπλο την τεράστια στρεμματική έκταση κατέκλυσαν την αγορά- αναγκάστηκαν να αναζητήσουν νέες παραγωγικές διεξόδους. Αναπτύσσοντας το ίδιο διερευνητικό βλέμμα που είχαν αναπτύξει και οι πατεράδες τους εισήγαγαν πρώτοι αυτοί την καλλιέργεια του φασολιού και επένδυσαν σε αυτή έπειτα από συστηματική αξιολόγηση και παρατήρηση της αγοράς και αφού προηγήθηκαν οι σχετικοί πειραματισμοί στις εκμεταλλεύσεις τους. Σε σχέση, όμως, με τους γονείς τους διαθέτουν ένα σημαντικό πλεονέκτημα. Τους μετανάστες και την σύγχρονη τεχνολογία. Πράγματι, η εργατική δύναμη των μεταναστών δεν αποτελεί μοναδικό πλεονέκτημα για τους μεγαλοκτηματίες αλλά και για εκείνους τους παραγωγούς που χωρίς να έχουν μεγάλη στρεμματική έκταση επένδυσαν σε νέες καλλιέργειες και σε καινοτόμες τεχνολογικές πρακτικές. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Σταμάτης που –όπως είδαμε στο σχετικό κεφάλαιο- ήταν ο πρώτος που εισήγαγε την τεχνική της υδρονέφωσης όπου σε συνδυασμό με την χειρωνακτική

²⁹⁹ Ειδικότερα, όσον αφορά το συγκεκριμένο ζήτημα της πολυαπασχόλησης, ενώ κατά τους πρώτους μήνες της έρευνάς μου στην κοινότητα οι ετερο-απασχολούμενοι στα εργοστάσια της βιομηχανικής ζώνης Οινόφυτων και Θήβας ήταν ελάχιστοι (3 άτομα), το τελευταίο διάστημα της παραμονής μου (6 περίπου μήνες) ο αριθμός αυξήθηκε στους 7, ενδεικτικό των ταχύρυθμων μετεξελίξεων που διέρχεται η κοινότητα. Οι περιπτώσεις αυτές αφορούσαν νέους που προέρχονται από τα συγκεκριμένα νοικοκυριά. Για το ζήτημα της πολυαπασχόλησης βλ. κεφάλαιο 5, σελ. 201. της παρούσας μελέτης.

³⁰⁰ Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ένα από αυτά τα νοικοκυριά διπλασίασε –λόγω της μεγάλης τοπικής ζήτησης- μέσα σε ένα χρόνο τις παραγόμενες ποσότητες φακής από 2,5 τόνους σε 5 τόνους (2,5 Euro/κιλό, 2002). Σε συνδυασμό με τις παραπάνω συμπληρωματικές δραστηριότητες ή την αξιοποίηση των λιγιστών κύριων καλλιεργειών -ανάλογα τα νοικοκυριά- προκύπτει ένα μέσο ετήσιο εισόδημα της τάξης των 25. 000 Euro. Το ποσό αυτό έβγαλε με πρόχειρους υπολογισμούς ένας από εκείνους τους παραγωγούς που βρίσκονται πλέον στην τροχιά της οριακής γεωργίας. Συντηρώντας μια 4μελή οικογένεια με παιδιά στην εφηβεία και με δεδομένη την ιδιοκατοίκηση στο χωριό, υποστήριζε ότι το ποσό αυτό δεν θα το εισέπραττε εάν ήταν δημόσιος υπάλληλος στην Αθήνα, και αν αναγκαζόταν να ενοικιάζει και σπίτι, η συντήρηση της οικογένειάς του θα ήταν αδύνατη. Όπως χαρακτηριστικά λέει: «Αναγκαστικά μένεις εδώ και με αυτά τα δεδομένα προσπαθείς να ελιχθείς για να επιβιώσεις».

εργασία των μεταναστών επέτρεψαν την κερδοφόρα αξιοποίηση τμημάτων της εκμετάλλευσής του. Μέχρι τότε, μια τέτοια προοπτική δεν φαινόταν ρεαλιστική εξαιτίας διαρθρωτικών αδυναμιών (μη πραγματοποίηση αναδασμού). Ωστόσο, η θεαματική βελτίωση της παραγωγικής δυναμικότητας του παραπάνω πληροφορητή μου και η συνεπαγόμενη κοινωνική και οικονομική του ανέλιξη προσλαμβάνεται από τους «ελεύθερους σκοπευτές» ως κίνηση που κλονίζει -όπως φαίνεται και από το παρακάτω εθνογραφικό παράδειγμα- τις προσπάθειές τους για επανάκτηση της κοινωνικοοικονομικής και παραγωγικής τους πρωτοκαθεδρίας και κατ' επέκταση της επιδίωξής τους για αποκατάσταση του κοινωνικού τους γοήτρου. Υπήρξα αυτόπτης μάρτυρας στο γραφείο του υπεύθυνου γεωπόνου της Ένωσης Γεωργικών Συνεταιρισμών Θήβας³⁰¹ και να παρακολουθήσω την συνομιλία μεταξύ αυτού και δύο μεγαλοπαραγωγών ιδιαίτερα δυναμικών στην παραγωγή πατάτας με μεγάλη ιδιόκτητη στρεμματική έκταση και άρτια τεχνολογική υποδομή. Το διευρυμένο δίκτυο εμπορικών γνωριμιών μέσω του οποίου διακινούν τα προϊόντα τους στις διάφορες αγορές, (λαϊκές, εμπορικά καταστήματα, κλπ), έρχεται να συμπληρώσει την παραγωγική και επαγγελματική τους καταξίωση, σε βαθμό όπου όλοι στην κοινότητα να μιλούν για ένα είδος πρωτοκαθεδρίας των δύο παραγωγών στο συγκεκριμένο είδος καλλιέργειας (γεώμηλα). Τα τελευταία 2 χρόνια, όμως, έχουν επεκταθεί και στην καλλιέργεια φασολιών και απαιτούσαν από τον γεωπόνο να τους προμηθεύσει ένα νέο λίπασμα, το ίδιο που πριν από λίγες ημέρες προμηθεύτηκε ένας άλλος συγχωριανός τους, ο Σταμάτης, και το οποίο επέφερε σημαντική ποσοτική και ποιοτική βελτίωση στην παραγωγή του. Σε αντίθεση με τους δύο παραγωγούς, η παραγωγική ικανότητα του Σταμάτη ήταν μέχρι πριν λίγα χρόνια –πριν από την έλευση των μεταναστών και πριν την εισαγωγή της υδρονέφωσης- υποδεέστερη, και η εμπορική του δικτύωση περιορισμένη. Ο ίδιος, βιώνοντας την παραγωγική κρίση στο καρότο, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την συγκεκριμένη καλλιέργεια και να στραφεί σε άλλες παραγωγικές διεξόδους, όπως το φασόλι, το οποίο εισήγαγαν οι απόγονοι εκείνων των παραγωγών που είχαν εισαγάγει και το καρότο. Στο παρελθόν - για να τα φέρει βόλτα όπως λέει ο ίδιος για εκείνα τα χρόνια- εργαζόταν μεροκάματο σε διάφορες εργασίες, όπως έτυχε να εργαστεί για ένα διάστημα και στον έναν από

³⁰¹ Σκοπός της επίσκεψής μου στο συγκεκριμένο γραφείο ήταν η μελέτη κάποιων ιστορικών αρχείων για την πορεία της Ένωσης από την ίδρυσή της έως σήμερα. Στην συζήτηση μεταξύ των τριών συνομιλητών ήμουν περισσότερο αυτήκοος μάρτυρας παρά αυτόπτης καθώς το γραφείο διαχωρίζεται με ένα τζάμι από τον αποθηκευτικό χώρο όπου φυλάσσονται τα φυτοφάρμακα και όπου εξελισσόταν η συζήτηση μεταξύ τους.

τους δύο παραπάνω μεγαλοπαραγωγούς. Η συνεργασία του εκείνο το καλοκαίρι με τον Γεωπόνο της Ένωσης είχε θεαματικά αποτελέσματα στην γεωργική του εκμετάλλευση. Η εδαφική ανάλυση του χωραφιού του, μια σειρά δοκιμαστικών καλλιεργειών και σε συνδυασμό με ένα σύγχρονο λίπασμα που κυκλοφορούσε για πρώτη φορά, τότε, συνέβαλαν στην περαιτέρω ποιοτική και ποσοτική βελτίωση των προϊόντων του και συγκεκριμένα στα φασόλια. Το συγκεκριμένο, λοιπόν, λίπασμα επεδίωκαν να προμηθευτούν και οι δύο μεγαλοπαραγωγοί από τον υπεύθυνο γεωπόνο ο οποίος προσπαθούσε να τους εξηγήσει ότι, με βάση την προηγηθείσα εδαφική ανάλυση των δικών τους χωραφιών, αυτά δεν απαιτούσαν την προσθήκη του εν λόγω λιπάσματος. Εκείνοι επέμεναν, όμως, να το προμηθευτούν επικαλούμενοι όχι μόνο την ποσότητα και την ποιότητα που κατάφερε να επιτύχει ο συγχωριανός τους αλλά και το κέρδος που εκείνος αποκόμιζε από την πώληση της παραγωγής του υποστηρίζοντας σχετικά:

«Τα φασόλια που έβγαλε δεν τα έχει ξαναβγάλει. Ανάρπαστα έγιναν από τους εμπόρους. Τα φορτηγάκια των εμπόρων δεν σταμάτησαν να κάνουν δρομολόγια στο χωράφι και στην αποθήκη του».

Σε μια παύση της συζήτησης -όπου ο γεωπόνος υποχρεώθηκε να απαντήσει στο τηλέφωνο- οι δυο παραγωγοί συνέχισαν χαμηλόφωνα να αναφέρονται στην περίπτωση του Σταμάτη, λέγοντας ο ένας στον άλλον:

- «Έφυγε μπροστά φέτος ο Σταμάτης. Κονόμησε γερά. Πριν μερικά χρόνια ήταν μέτριος και τώρα έχει 25 άτομα προσωπικό».

- «Εμένα θα μου πεις. Σε έμενα δεν ερχόταν και έκανε μεροκάματα με το τρακτέρ του;»

Όταν συνεχίστηκε η κουβέντα, με πολύ κόπο ο Γεωπόνος προσπαθούσε να τους δώσει να καταλάβουν ότι τόσο καιρό ο συνάδελφός τους δεν είχε επιτύχει την ποσότητα και ποιότητα που επιθυμούσε καθώς δεν είχε κάνει εδαφική ανάλυση στο χωράφι του κάτι που έκανε φέτος, έπειτα από την δική του παρότρυνση. Τους εξηγούσε, επίσης, ότι τα ίδια ακριβώς αποτελέσματα θα μπορούσαν να επιτύχουν και εκείνοι χωρίς το εν λόγω λίπασμα καθώς τα χωράφια τους είχαν όλα τα απαραίτητα ιχνοστοιχεία για την ανάπτυξη της συγκεκριμένης καλλιέργειας. Η ικανοποίηση του Γεωπόνου για την μεταστροφή της γνώμης των δύο παραγωγών θα μετατρεπόταν σίγουρα σε απογοήτευση, εάν του αποκάλυπτα ότι μετά την συνομιλία τους εκείνοι επισκέφτηκαν παρακείμενο μαγαζί ιδιώτη Γεωπόνου για την προμήθεια του συγκεκριμένου γεωργικού εφοδίου, κάτι που εγώ κατάφερα να διακρίνω από το παράθυρο του γραφείου του.

Σε μια τόσο μικρή κοινότητα όπου ο οικείος χαρακτήρας των διαπροσωπικών σχέσεων και η εγγύτητα μεταξύ των ατόμων επιτρέπει την εκ του συστάδην διερεύνηση της ατομικής δράσης του καθενός, εξελίσσεται ένα ιδιόμορφο παιχνίδι. Ένα παιχνίδι ανταγωνισμού όπου το εντατικό μοντέλο γεωργίας και οι σύγχρονοι κανόνες της ελεύθερης αγοράς, συνυπάρχουν με τις εντόπιες πολιτισμικές κατηγοριοποιήσεις, τα πολιτισμικά πρότυπα και την ιδιαίτερη κουλτούρα που διέπει τις διαπροσωπικές σχέσεις των παραγωγών. Ο εκχρηματισμός της παραγωγικής διαδικασίας και η εμπορευματοποίηση του αγροτικού προϊόντος που συνιστούν πρωταρχικές ορίζουσες του παραγωγικού παρόντος έρχονται να εμπλακούν με τα εντόπια πολιτισμικά συστήματα ταξινόμησης των παραγωγών και τις ανθρώπινες εμπειρίες του πρόσφατου παρελθόντος, ανατροφοδοτώντας τον τρόπο με τον οποίο εκείνοι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους σε σχέση με τους ανταγωνιστές τους και επανακαθορίζοντας την διαπραγμάτευση της κοινωνικής και παραγωγικής τους υπόστασης σε σχέση με το κυρίαρχο πλαίσιο αναφοράς δύναμης, εξουσίας. Η διαπίστωση των θετικών αποτελεσμάτων -η «κατασκοπεία» όπως λένε οι ντόπιοι- εκείνων των δραστηριοτήτων που σχετίζονται με την απόδοση της αγροτικής εκμετάλλευσης δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια επαγρύπνηση στην οποία επιδίδονται εκείνοι οι παραγωγοί που κάποτε βρίσκονταν στην κορυφή της πυραμίδας της κοινωνικοοικονομικής υπόστασης στην κοινότητα και όπου σήμερα με την αξιοποίηση άφθονης και φθηνής εργατικής δύναμης επιζητούν την επανάκτηση της απολεσθείσας κοινωνικής, οικονομικής και παραγωγικής τους ανωτερότητας. Όπως στην περίπτωση του Σταμάτη, του οποίου η θεαματική παραγωγική μετεξέλιξη - απόρροια της αξιοποίησης μεταναστών και σύγχρονης τεχνολογίας- καθώς και οι κατά καιρούς καλλιεργητικές και εμπορικές του επιτυχίες -αποτέλεσμα μιας εξειδικευμένης επιστημονικής παρέμβασης στην εκμετάλλευσή του (σύγχρονο λίπασμα καθ' υπόδειξη του υπεύθυνου γεωπόνου)- προσλαμβάνονται από ορισμένους παραγωγούς ως πρόοδος και ως προβάδισμα έναντι των υπολοίπων (*Ο Σταμάτης φέτος έφυγε μπροστά*). Η διερεύνηση των ενεργειών του άλλου αποτελεί σε αυτήν την περίπτωση μια συστηματική προσπάθεια εντοπισμού των ψηγμάτων προόδου του, έτσι ώστε να υιοθετηθούν εκείνες οι συμπεριφορές που τον οδήγησαν σε αυτήν την πρόοδο μέσω της οποίας διακρίνεται από τους υπόλοιπους, ενισχύοντας και καταξιώνοντας το παραγωγικό του status. Στο όνομα της προσωπικής ανέλιξης, της κατάκτησης και της εξασφάλισης του οικονομικού συμφέροντος οι παραγωγοί διεκδικούν -στον βαθμό που αυτό είναι εφικτό- αν όχι την διαφοροποίηση έναντι του

«Άλλου», τουλάχιστον την ταχύτερη κάλυψη της οποιασδήποτε παραγωγικής και οικονομικής διαφοροποίησης που τυχόν έχει προκύψει. Πόσο μάλλον όταν αυτός ο «Άλλος» (Σταμάτης) μέχρι πρόσφατα κατατάσσονταν στην βαθμίδα του «μέτριου» παραγωγού (σε επίπεδο ποιότητας και ποσότητας των προϊόντων) χωρίς σοβαρά παραγωγικά αποτελέσματα. Η πρόοδός του θίγει την δική τους ανώτερη μέχρι τότε παραγωγική υπόσταση και για αυτό τον λόγο προσλαμβάνεται ως πρόκληση η οποία ταυτόχρονα φορτίζεται συναισθηματικά μέσα από την εξαρτημένη σχέση που είχε διαμορφωθεί στο παρελθόν μεταξύ αφεντικού και εργάτη. Εκείνο, λοιπόν, που ουσιαστικά προκαλεί τους δύο μεγαλοπαραγωγούς είναι η κοινωνική ανέλιξη του συναδέλφου τους από την παρελθούσα εξαρτημένη θέση του υπαλλήλου αγρεργάτη στην παρούσα θέση του αφεντικού που καταφέρνει να απασχολήσει 25 άτομα προσωπικό, κάτι που μόνο οι μεγάλοι παραγωγοί στο παρελθόν είχαν την δυνατότητα να κάνουν. Ο απαξιωτικός λόγος που εκφράζουν οι δύο μεγαλοπαραγωγοί προς τον Σταμάτη αρθρώνεται στην δυναμική της προσωπικής του ταυτότητας κατά την διαδικασία της οποίας εμπλέκονται κοινωνικές εξαρτήσεις και παραγωγικές δράσεις του παρελθόντος με τα κοινωνικά και παραγωγικά πρότυπα του σήμερα. Η μετεξέλιξή του Σταμάτη από υπάλληλο-αγρεργάτη και «μέτριο» παραγωγό σε αφεντικό και παραγωγό ικανό να ανταποκρίνεται στις επιταγές της αγοράς, *(ανάρπαστα τα φασολάκια του από τους εμπόρους)*, στην ουσία σηματοδοτεί την συγκρότηση μιας νέας ταυτότητας περισσότερο επαγγελματικής και, εντέλει, ικανής να συγκριθεί με την παραγωγική ικανότητα των πρώην αφεντικών του, άρα και απειλητικής για το κοινωνικό γόητρο εκείνων. Οι τελευταίοι, στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν την κοινωνική και οικονομική τους πρωτοκαθεδρία και να επαυξήσουν το κοινωνικό τους γόητρο είτε υιοθετούν ωφελιμιστικές συμπεριφορές που θίγουν το κοινό συμφέρον των παραγωγών -αξιοποίηση απεργοσπαστών ερήμην της πλειοψηφίας- είτε καταφεύγουν σε ανορθολογικές παραγωγικές επιλογές, όπως η προμήθεια και η αλόγιστη χρήση λιπασμάτων.

Οι μετανάστες, λοιπόν, έρχονται να αξιοποιηθούν (μέσω της χειροσυλλογής και όχι μόνο) σε μια εποχή όπου τα παραγωγικά αδιέξοδα της καλλιέργειας του καρότου ωθούν ορισμένους καλλιεργητές να αναζητήσουν νέες παραγωγικές διεξόδους μέσα από την υιοθέτηση καινοτόμων καλλιεργειών (φασόλι) που αποδεικνύονται εξαιρετικά προσοδοφόρες. Σε συνδυασμό, μάλιστα, με την αξιοποίηση σύγχρονης τεχνολογίας (υδρονέφωση), οι εν λόγω παραγωγοί όχι μόνο κατορθώνουν να ξεπεράσουν το παραγωγικό τέλμα του καρότου αλλά

επαναλαμβάνουν μια αντίστοιχη επιτυχία με εκείνους τους παραγωγούς που εισήγαγαν κάποτε το καρότο. Μια επιτυχία που αναγνωρίζεται στην άσκηση του νέου ρόλου του εργοδότη που, καταφέροντας να απασχολεί 25 εργαζόμενους, δημιουργεί σχέσεις εξάρτησης ενώ αποκτά την ισχύ του αφεντικού, διεκδικεί κοινωνικό γόητρο, επιζητά την κοινωνική καταξίωση επιφέροντας, τελικά, μια ακόμα ανατροπή στο σύστημα της κοινωνικής και οικονομικής ιεράρχησης. Από την άλλη, οι μεγαλοπαραγωγοί επιχειρούν να αποτρέψουν αυτήν την ανατροπή για να διατηρήσουν όσο το δυνατό αλώβητο το κοινωνικοοικονομικό και παραγωγικό τους κύρος. Δεν αργούν να διαπιστώσουν τα προσοδοφόρα αποτελέσματα της νέας καλλιέργειας και σε ελάχιστο χρονικό διάστημα επενδύουν σε αυτήν, κάτι που γίνεται αντιληπτό από τους υπόλοιπους παραγωγούς, *«Οι “μεγάλοι” ψάχνουν τις ευκαιρίες για να γυρίσουν στα παλιά»*. Αξιοποιώντας την μεγάλη στρεμματική τους έκταση και τον μεγάλο αριθμό μεταναστών επιδιώκουν να αποκαταστήσουν την παραγωγική τους πρωτοκαθεδρία να επανακαθορίσουν την κοινωνική τους θέση σε σχέση με τους υπόλοιπους και να επανακτήσουν την άλλοτε κραταιά οικονομική και κοινωνική τους υπόσταση.

Στο πλαίσιο αυτό, ο ανταγωνισμός μεταξύ των παραγωγών αποκτά έναν ιδιαίτερο συμβολικό χαρακτήρα αφού ακόμα και τα εξελιγμένα γεωργικά εφόδια που θα χρησιμοποιήσει ο καθένας από εκείνους -ανεξάρτητα από την αναγκαιότητά τους- αποτελούν δομικά και συμπληρωματικά μέρη μιας επιτυχημένης επενδυτικής συμπεριφοράς ενισχύοντας την επαγγελματική του υπόσταση και την προσωπική του αξία, και κατ'επέκταση, την ταυτότητά του ως επιτυχημένου επαγγελματία παραγωγού. Η αγωνία για το προβάδισμα του «Άλλου» που προσλαμβάνεται ως απειλή για το κοινωνικοοικονομικό τους γόητρο, αφαιρεί -όπως είδαμε- την δυνατότητα από τους δύο παραγωγούς να αξιολογήσουν ορθολογικά την σκοπιμότητα χρήσης του λιπάσματος στις εκμεταλλεύσεις τους, και το οποίο προμηθεύονται παρ' όλη την αντίθετη γνώμη του γεωπόνου. Στην προκειμένη περίπτωση, οι χημικές εισροές -πέραν της οικονομικής τιμής- αποκτούν ξεχωριστή κοινωνική αξία για τους εν λόγω παραγωγούς καθώς απαντούν περισσότερο στην προσδοκία τους για την επανάκτηση του απολεσθέντος παραγωγικού τους κύρους και λιγότερο στις πραγματικές -με βάση τις επιστημονικές διαπιστώσεις- ανάγκες ενίσχυσης του χωραφιού τους. Οι αντιδράσεις και οι προβληματισμοί για την παραγωγική πορεία παραγωγών όπως ο Σταμάτης εντείνονται ακόμα περισσότερο, όταν η οικονομική επιτυχία τους -όπως και κάθε παραγωγού που κερδίζει σημαντικά

ποσά από την πώληση των προϊόντων του- εξαργυρώνεται σε επένδυση υλικών αγαθών. Όταν λοιπόν μετά από λίγους μήνες ο Σταμάτης εμφανίστηκε με καινούργιο 4X4 αγροτικό αυτοκίνητο τα ρητορικά ερωτήματα που σε αντίστοιχες περιπτώσεις διατυπώνουν μεταξύ τους οι Δροσοπηγιώτες είναι: «*Πώς τα κατάφερε έτσι εκείνος;*», «*Τι έχει κάνει εκείνος που δεν έχουμε κάνει εμείς;*», «*Αυτός φέτος το άλλαξε το αυτοκίνητο εγώ όχι. Πώς το πέτυχε;*», «*Μήπως έκανε κάτι στο χωράφι του που δεν το έχουμε κάνει εμείς;*». Κάθε αλλαγή που εντοπίζεται στον υποδομικό -και όχι μόνο- εξοπλισμό που διαθέτει ο «Άλλος» προϋποθέτει κεφάλαιο το οποίο έχει προκύψει από την «κατάλληλη» διαχείριση της εκμετάλλευσης. Στα χωράφια των Δροσοπηγιωτών, λοιπόν, οι «ελεύθεροι σκοπευτές κατασκοπεύουν» και συχνά αναζητούν τα αίτια εκείνου του γεωργικού εκσυγχρονισμού που έχει επιφέρει, όχι μόνο βελτίωση στις παραγωγικές ικανότητες του κάθε παραγωγού, αλλά κυρίως αλλαγές στο κοινωνικοοικονομικό του status στον βαθμό που εκείνος να καταφέρνει να αποκτήσει υλικά αγαθά που μόνο οι δυναμικότεροι και κοινωνικο-οικονομικά καταξιωμένοι παραγωγοί μέχρι εκείνη την στιγμή μπορούσαν να αποκτήσουν.

Στο πλαίσιο αυτό, η κατανάλωση υλικών αγαθών λαμβάνει έναν ιδιαίτερο συμβολικό χαρακτήρα καθώς σε αρκετές περιπτώσεις γίνονται με γνώμονα όχι τις πραγματικές βιοτικές ή παραγωγικές ανάγκες, αλλά με βάση πολιτισμικά κριτήρια και κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις. Μόνο, έτσι, μπορούν να ερμηνευτούν παραγωγικές συμπεριφορές, που στο πλαίσιο του ανταγωνισμού φαινομενικά στηρίζονται σε ανορθολογικές επιλογές, ενώ στην ουσία εξυπηρετούν τις επιδιώξεις για κοινωνική διαφοροποίηση και άνοδο ή διατήρηση του κοινωνικού γοήτρου. Όπως στην περίπτωση ενός παραδοσιακά «μεγάλου παραγωγού» που αποφάσισε να προσθέσει στις ήδη πέντε ενεργές γεωτρήσεις του και μια ακόμα προκαλώντας τον έκδηλο εντυπωσιασμό των υπόλοιπων συγχωριανών του. Η δημόσια έπαρσή του στο καφεενείο για τις μεγάλες αρδευτικές ικανότητες της νέας γεώτρησης που αποτυπώθηκε στην φράση «*Η καινούργια μου βγάζει 140 κυβικά μέτρα την ώρα. Δεν φοβάμαι τίποτα*»³⁰², αλλά και δηλωτική της παραγωγικής του ικανότητάς να απολαμβάνει προνομιακή πρόσβαση σε πλουτοπαραγωγικές φυσικές πηγές, οι οποίες θα του επιτρέψουν να επεκταθεί ταυτόχρονα σε περισσότερες καλλιέργειες (να πιάσει

³⁰² Όρος που αναδύεται από το έργο του Αμερικανού κοινωνιολόγου T. Veblen, (1934), ο οποίος κάνει λόγο για την σχέση που συνδέει το κοινωνικό γόητρο με τον οικονομικό πλούτο και την άσκηση επαγγελμάτων που ασκούν εξουσία.

δηλαδή όλους τους λαγούς που κυκλοφορούν στον κάμπο) εξασφαλίζοντάς του δυνητικά την παραγωγική, κοινωνική, οικονομική κυριαρχία και αναπαραγωγή. Τα κέρδη λοιπόν από τις παραγωγές αποκτούν ένα ξεχωριστό ειδικό βάρος όταν καταναλώνονται σε υλικά αγαθά, στα οποία οι ντόπιοι αποδίδουν ξεχωριστή συμβολική αξία καθώς η ευκολία ή η δυσκολία απόκτησής τους είναι αυτή που επιτρέπει την παραγωγική διαβάθμιση άρα και την κοινωνική διαφοροποίηση των κατόχων τους στο πλαίσιο του τοπικού. Οι παραγωγοί, κατά συνέπεια, εμπλέκονται σε μια ανταγωνιστική χρήση των παραγωγικών τους μέσων μέσα από την δημόσια προβολή τους σε καθημερινές δραστηριότητες με σκοπό να εδραιώσουν την ξεχωριστή παραγωγική τους υπόσταση και να επικυρώσουν την διακριτή κοινωνική τους θέση. Κυρίως, όμως, να υπενθυμίσουν σε όσους επιδιώκουν να τους ανταγωνιστούν ότι η κοινωνική καταξίωση και η αναγνώριση των όποιων παραγωγικών επιτυχιών τους περνά μέσα από την ικανότητα προνομιακής πρόσβασης σε καταναλωτικά αγαθά, τα οποία αποκτούν ξεχωριστή συμβολική αξία μέσα από τον επιδεικτικό τρόπο προβολής τους προσδίδοντας στους κατόχους τους κοινωνική αναγνώριση και κοινωνικό γόητρο³⁰³. Ο κάτοχος λοιπόν ενός καινούργιου αγροτικού αυτοκινήτου 4X4, 2.500 κυβικών, θα μεταφέρει με μιας στην καρότσα του το 10μελές προσωπικό της εκμετάλλευσής του και θα αστειευτεί με τον κάτοχο ενός παλαιότερου, που για την ίδια αποστολή θα αναγκαστεί να κάνει και δεύτερο δρομολόγιο. Η έκτη γεώτρηση μιας εκμετάλλευσης 250 στρεμμάτων αποκαλύπτει - εκτός του μεγάλου τεχνολογικού εξοπλισμού- και έναν σημαντικό αριθμό τουλάχιστον 60 μεταναστών που εργάζονται στην εκμετάλλευση ενώ η δημοσιοποίηση της αρδευτικής της δύναμης είναι μια επιδεικτική σπατάλη που μεταφέρει το μήνυμα προς κάθε επίδοξο ανταγωνιστή μιας εξασφαλισμένης παραγωγής σε μια εποχή που η έλλειψη υδάτινων πόρων είναι συνώνυμη της εγκατάλειψης των εκμεταλλεύσεων. Ένα τρακτέρ 110 ίππων με διπλό διαφορικό και καμπίνα με κλιματισμό αποκτά ξεχωριστή συμβολική αξία, ειδικά το καλοκαίρι,

³⁰³ Σύμφωνα με την παραδοχή των M. Douglas & B. Isherwood, (1979), «τα αγαθά είναι ουδέτερα, οι χρήσεις κοινωνικές». Βλ. επίσης και Σ. Δημητρίου-Κοτσώνη, (2003: 305-342), η οποία αναφέρεται σχετικά στην αξία που προσλαμβάνει η κατανάλωση υλικών αγαθών μέσα από την συμβολική και κοινωνική τους χρήση. Η συγκεκριμένη ανθρωπολόγος επισημαίνει πως «τα καταναλωτικά αγαθά πέραν της τιμής τους στην αγορά, επιπλέον, αν όχι πρώτιστα, αποκτούν αξία μέσα από την κοινωνική και συμβολική χρήση που έχουν. Με αυτή την έννοια τα αγαθά είναι σύμβολα, εμπεριέχουν σημασίες, ενσωματώνουν πολιτισμικές κατηγοριοποιήσεις και αξίες. Και ως τέτοια συνιστούν στοιχεία ενός κώδικα που οι άνθρωποι αποκρυπτογραφούν και με βάση τον οποίο προβαίνουν σε αξιολογήσεις και κοινωνικές διακρίσεις. Τα αγαθά είναι σημεία στο δίκτυο επικοινωνίας που αποτυπώνει τις κοινωνικές σχέσεις και την κοινωνική διαφοροποίηση και θέτει όρια ένταξης και αποκλεισμού».

καθώς -εκτός των μεγάλων ελκτικών ικανοτήτων- ο κάτοχός του απολαμβάνει μια προνομιακή διαφοροποίηση σε συνθήκες καύσωνα επιδεικνύοντας περιπαιχτικά το στεγνό του κούτελο σε κάθε συνάδελφο που θα συναντήσει. Ακόμα και ένα επιβατικό αυτοκίνητο μάρκας BMW μεγάλου κυβισμού με δερμάτινα καθίσματα, με το οποίο ο παραγωγός πηγαίνει στα επαγγελματικά ραντεβού του για να διαπραγματευτεί με άλλον αέρα -όπως λένε οι ντόπιοι- τις τιμές των προϊόντων του, εντάσσεται και αυτό στα παραπάνω δομικά μέρη του παραγωγικού και λειτουργικού του εξοπλισμού, που διαφοροποιώντας τον από τους υπόλοιπους, καθίσταται δηλωτικός της ταυτότητας ενός δυναμικού, πετυχημένου και κοινωνικά καταξιωμένου παραγωγού, δηλαδή μιας «ιδανικής» ταυτότητας στα μάτια των ντόπιων. Ακόμα και ο αριθμός των μεταναστών που απασχολούνται σε κάθε εκμετάλλευση είναι προσδιοριστικός της στρεμματικής διαβάθμισης και της διαφορετικής δυναμικότητας των αγροτών. Είναι ενδεικτικός, μάλιστα, ο τρόπος με τον οποίο οι εργοδότες-παραγωγοί δημοσιοποιούν με κάθε ευκαιρία τον αριθμό των εργαζομένων που απασχολούν. Με αφορμή την απεργία των μεταναστών ορισμένοι έλεγαν, *«Δεν έχω πουλήσει ένα κιλό φασολάκι και έχω να πληρώσω μεροκάματα 18 εργατών»*. Για να αδράξουν την ευκαιρία οι υπόλοιποι: *«Εγώ τι να πω που έχω 32»»* *«Αμ εγώ, που έχω 45;»* Η εν λόγω αντιπαράθεση των αριθμών έχει ένα συγκεκριμένο σημειολογικό περιεχόμενο, καθώς αυτή δεν λέγεται για να εκφράσει την εξομίωσή τους σε ένα κοινό οικονομικό πρόβλημα, αλλά αποσκοπεί σε μια έμμεση υπενθύμιση των παραγωγικά και οικονομικά ισχυρότερων προς τους ασθενέστερους, ότι ο βαθμός ικανότητας και δυναμικότητας ενός εργοδότη είναι συνακόλουθος του αριθμού των εργαζομένων που αυτός απασχολεί στην αγροτική του εκμετάλλευση. Περισσότερο εργατικό δυναμικό σημαίνει, όμως, και ξεχωριστές δεξιότητες διαχείρισης μιας μεγάλης εκμετάλλευσης, της οποίας ο όγκος παραγωγής συνεπάγεται -εκτός από υψηλά εισοδήματα- και ξεχωριστές διαπραγματευτικές ικανότητες με εμπόρους και μεγάλες αλυσίδες σούπερ μάρκετ για την προώθησή της στην αγορά. Άρα και η μεγιστοποίηση των οικονομικών κερδών είναι πολλές φορές συνακόλουθη της σύναψης στενών διαπροσωπικών σχέσεων με ισχυρούς εξω-τοπικούς οικονομικούς και εμπορικούς παράγοντες. Σχέσεις και γνωριμίες που μπορούν να αποδειχτούν σωτήριες για την βιωσιμότητα μιας εκμετάλλευσης, ειδικά σήμερα, όπου τα ρίσκα της ελεύθερης αγοράς και η κρίση που έχει προκύψει για την ευρωπαϊκή γεωργία προκαλούν αβεβαιότητα και αισθήματα ανασφάλειας στους παραγωγούς για το μέλλον του αγροτικού τους επαγγέλματος.

Οι παραγωγοί, λοιπόν, επιδιώκουν άλλος λιγότερο άλλος περισσότερο να ανταποκριθούν με επιτυχία στις παραπάνω προκλήσεις επιζητώντας την κοινωνική αναγνώριση και την κατάληψη υψηλότερων θέσεων στην τοπική κλίμακα της παραγωγικής, κοινωνικής και οικονομικής ιεράρχησης.

Η κοινωνική καταξίωση και η διεκδίκηση του κοινωνικού γοήτρου, όμως, δεν είναι μόνο απόρροια μιας «ορθολογικής» οικονομικής συμπεριφοράς αναφορικά με την επένδυση των κερδών σε υλικά και παραγωγικά αγαθά τα οποία αξιολογούνται, ασφαλώς, από τους ντόπιους ως σύμβολα ανώτερης κοινωνικής θέσης. Οι παραγωγοί προσδοκούν και στην μεγιστοποίηση του συμβολικού τους κεφαλαίου³⁰⁴ προς εκπλήρωση του ίδιου στόχου. Την κοινωνική αναγνώριση και την ενίσχυση του κοινωνικού παραγωγικού και οικονομικού τους status. Έτσι ο ανταγωνισμός ανάμεσά τους παίρνει και μια άλλη μορφή από την στιγμή που πολλοί από αυτούς, αρκετά συχνά, επιδιώκουν να διαφοροποιηθούν επιλέγοντας άλλες διόδους επένδυσης που έχουν να κάνουν με την υιοθέτηση διαφορετικών κοινωνικών αξιών και αντιλήψεων. Με ποιο κριτήριο, όμως, οι διακριτές κατηγορίες παραγωγών αποδίδουν ξεχωριστό βάρος σε αξίες σε σημείο που θα τους παρακινήσει να τις υιοθετήσουν, έτσι ώστε, να διαφοροποιηθούν στο πλαίσιο του τοπικού; Οι μικροκαλλιεργητές είναι μια κατηγορία παραγωγών που, όπως είδαμε, θίγονται άμεσα από τον σκληρό και πολλές φορές αθέμιτο ανταγωνισμό που επικρατεί ώστε να βρίσκονται στα πρόθυρα της οριακής γεωργίας στην κοινότητα. Η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδουν στην μόρφωση των παιδιών τους -κάτι που οι ίδιοι σε ορισμένες περιπτώσεις δεν κατάφεραν να αποκτήσουν- είναι πολλές φορές συνακόλουθη της συγκεκριμένης οικονομικής και παραγωγικής θέσης που βρίσκονται. Δεν χάνουν την ευκαιρία, μάλιστα, να δημοσιοποιήσουν την οποιαδήποτε εκπαιδευτική επιτυχία των παιδιών τους, όπως ακριβώς έγινε στην περίπτωση δύο εξ αυτών όταν, το καλοκαίρι του 2001, τα παιδιά τους κατάφεραν να εισαχθούν σε Πανεπιστημιακά Τμήματα των Αθηνών. Τα συγχαρητήρια που εισέπρατταν οι δύο παραγωγοί στο καφενείο θα έλεγε κανείς ότι ήταν μια μορφή έμπρακτης επιβεβαίωσης του δικού τους αγώνα, όπως ακριβώς μου δήλωσε ο ένας από τους δύο, την ώρα που του έδινα και εγώ το χέρι μου για να τον συγχαρώ: *«Ο καθένας πολεμά εκεί που μπορεί»*. Οι ιδιαίτερες συνθήκες

³⁰⁴ Η έννοια του «συμβολικού κεφαλαίου» εμπεριέχεται μέσα στο έργο του P. Bourdieou, «Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης» (1999), ο οποίος με τρόπο εξαιρετικά διεισδυτικό αναλύει την πολυσύνθετη εμπλοκή ατομικών και συλλογικών πρακτικών που σχετίζονται με το γούστο, τις τέχνες, την μόρφωση κλπ, προς την διαμόρφωση συσχετισμών δύναμης και εξουσίας και την συγκρότηση ταυτοτήτων.

πρόσβασης στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα μεγιστοποιούν την επιτυχία αφού σε κάθε ευχή συγχωριανού, ο ευτυχισμένος πατέρας απαντούσε, «και χωρίς φροντιστήρια», υπενθυμίζοντας εμμέσως σε παρευρισκόμενους την διακριτή διαφορά του από οικογένειες άλλων υποψηφίων, οι οποίες αναγκάστηκαν να εμπλακούν στην δυσβάστακτη οικονομικά αυτή διαδικασία και δεύτερη φορά μετά την πρώτη άτυχη στιγμή. Οι μικροκαλλιεργητές που θίγονται άμεσα από την ισοπεδωτική παραγωγική συμπεριφορά των μεγαλοπαραγωγών δεν έχουν την δυνατότητα να αντικρούσουν με αντίστοιχες παραγωγικές δράσεις παρά μόνο να μεταφέρουν τον ανταγωνισμό σε ένα άλλο πεδίο αντιπαράθεσης, όπου η μόρφωση και οι τίτλοι σπουδών των παιδιών τους αποκτούν ξεχωριστή αξία για αυτούς καθώς πιστοποιούν την προνομιακή πρόσβαση σε πνευματικά αγαθά που μόνο ορισμένοι μπορούν να αποκτήσουν συγκροτώντας ένα ξεχωριστό πεδίο κοινωνικής διαφοροποίησης. Με άλλα λόγια, μέσω της εκπαίδευσης των παιδιών τους επιδιώκουν την κοινωνική άνοδο στο πλαίσιο του τοπικού.

Από την άλλη, οι συστηματικοί και εξειδικευμένοι καλλιεργητές, 45 με 50 ετών περίπου –που διήνυσαν μια πετυχημένη παραγωγική πορεία- αποτελούν μια διαφορετική, κάπως, περίπτωση. Την δεκαετία του 1970, συγκρότησαν μια γενιά που τελειώνοντας το Λύκειο κατάφερε να αποκτήσει ένα υψηλό, για την εποχή, εκπαιδευτικό επίπεδο. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι οι περισσότεροι απόφοιτοι - και όσοι δεν πέρασαν σε κάποια ανώτατη ή ανώτερη σχολή- δεν εγκατέλειψαν το χωριό ψάχνοντας για εργασία στα αστικά κέντρα. Διαβλέποντας τις κερδοφόρες προοπτικές της γεωργίας -μέσω του καρότου τότε- παρέμειναν στο χωριό και επένδυσαν δυναμικά στις εκμεταλλεύσεις τους. Όπως χαρακτηριστικά λένε:

«Υπήρχαν επαγγελματικοί ορίζοντες τότε στην γεωργία. Η γενιά η δικιά μας έμεινε εδώ δούλεψε σκληρά και επένδυσε στην γεωργία. Ευτυχώς δεν καταντήσαμε ούτε μπάτσοι ούτε δημόσιοι υπάλληλοι».

Για την συγκεκριμένη κατηγορία παραγωγών η επαγγελματική τους ένταξη στην γεωργία τότε είναι συνώνυμη της γόνιμης και δημιουργικής ενασχόλησής τους στις εκμεταλλεύσεις και είναι αυτή που τους επιτρέπει τελικά να μην καταντήσουν - όπως λένε οι ίδιοι- δημόσιοι υπάλληλοι ή μπάτσοι. Δύο επαγγελματικές επιλογές που εκτιμώνται ως απαξιωτικές και κατατάσσονται από τους εν λόγω παραγωγούς στην χαμηλότερη βαθμίδα εκτίμησης καθώς «ο μπάτσος» συμβολίζει για εκείνους την έσχατη ελπίδα για οικονομική επιβίωση ενώ η επαγγελματική ιδιότητα του δημόσιου υπαλλήλου είναι συνακόλουθη του «τεμπέλη» και αντιπαραγωγικού του έργου.

Βεβαίως οι πρακτικές επιλογές της επαγγελματικής τους απασχόλησης και η συγκρότηση των συγκεκριμένων ιδεολογικών σχημάτων διαμορφώθηκαν στην βάση υιοθέτησης δεδομένων πολιτισμικών προτύπων και απόρριψης κάποιων άλλων σύμφωνα με τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής εκείνης. Όπως πολύ χαρακτηριστικά επισημαίνουν:

«Ήταν και μεταπολίτευση τότε και το να γινόσουν μπάτσος ήταν ρετσινιά. Εξάλλου τι μπάτσος και τι δουλειά στο δημόσιο. Εμείς τότε πηγαίναμε από μπουάτ σε μπουάτ και από συναυλία σε συναυλία και γυρνούσαμε ξημερώματα».

Η ώσμωσή τους με τα καταναλωτικά πρότυπα της εποχής και τις νέες για τους ίδιους αξίες του αστικού κέντρου, σε συνδυασμό με το αρκετά ικανοποιητικό επίπεδο εκπαίδευσης συντέλεσαν σημαντικά στο να δώσει η συγκεκριμένη γενιά παραγωγών μια νέα πνοή στην γεωργία καθώς στάθηκαν ανοιχτοί σε νέα τεχνολογικά και παραγωγικά ερεθίσματα παρεκκλίνοντας, θα λέγαμε, από παγιωμένες και αγκυλωμένες παραγωγικές νοοτροπίες. Στην βάση αυτών, ακριβώς, των ανησυχιών και αναπτύσσοντας μια ενορατική ικανότητα διαβλέπουν την επερχόμενη κρίση του καρότου και εισάγουν, αρχές του 1980, το φρέσκο φασόλι, η καλλιέργεια του οποίου εξελίχθηκε σε μια νέα, πετυχημένη καλλιέργεια της κοινότητας μέχρι σήμερα. Η συγκεκριμένη, λοιπόν, κατηγορία «μεσαίων» παραγωγών, φορείς μιας κάπως διαφορετικής κουλτούρας, επηρεάζονται και λειτουργούν κάτω από την επίδραση διαφορετικών πολιτισμικών κριτηρίων και κατηγοριοποιήσεων για να καταναλώσουν μη υλικά αγαθά που, όμως, εκείνοι θεωρούν ότι θα τους επιτρέψουν να διαφοροποιηθούν στην τοπική κονίστρα του ανταγωνισμού. Καταρχήν επενδύουν και εκείνοι στην εκπαίδευση των παιδιών τους με μικρές, όμως ουσιαστικές παραλλαγές σε σχέση με τους προηγούμενους μικροκαλλιεργητές. Ορισμένοι, προσλαμβάνουν καθηγητές μουσικής για την παράδοση ιδιαίτερων μαθημάτων μουσικού οργάνου, όπως κιθάρας ή πιάνου. Όταν θα έρθει η ώρα της πρώτης παράστασης θα μεριμνήσουν να μοιράσουν τις σχετικές προσκλήσεις σε φίλους φροντίζοντας, όμως, κάποιες να φτάσουν και σε χέρια ανταγωνιστών παραγωγών. Βεβαίως, αυτό δεν σημαίνει ότι τα συγκεκριμένα ιδιαίτερα στηρίζονται σε μια καταπιεστική προτροπή των γονιών απέναντι στα παιδιά τους απλά και μόνο για να διαφοροποιηθούν από τους υπόλοιπους. Τουναντίον, τα μαθήματα αυτά αποτελούν αναμφίβολα ξεχωριστή μέριμνα από την πλευρά των γονιών για την εκπαιδευτική ολοκλήρωση των παιδιών τους και απαντούν σίγουρα στις καλλιτεχνικές τους ανησυχίες. Δεν παύουν, όμως, να αποτελούν αστικά πρότυπα τα οποία υιοθετούνται από τους παραγωγούς και σε

ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται για την ενίσχυση του κοινωνικού τους γοήτρου. Έτσι, τα σχετικά σχόλια δεν θα αργήσουν να εκδηλωθούν από ορισμένους συγχωριανούς, οι οποίοι από την πλευρά τους, άλλοι προσλαμβάνουν σε οικονομικούς όρους αυτήν την δραστηριότητα και άλλοι αντιλαμβάνονται ότι η κοινωνική ζωή στην κοινότητα μετεξελίσσεται ολοένα και περισσότερο σύμφωνα με τα αστικά καταναλωτικά πρότυπα:

-«Δυο φορές την εβδομάδα να έρχεται καθηγητής από την Θήβα για ιδιαίτερα αυτό θέλει χρήματα. Χώρια τα άλλα ιδιαίτερα. Μεγαλώνουν τα έξοδα για την οικογένεια άλλα αυτοί φαίνεται ότι έχουν λεφτά.

-«Έτσι είναι τα σημερινά παιδιά έχουν άλλες ανάγκες. Και την κιθάρα τους θέλουν και το μπαλέτο τους θέλουν. Βλέπουν από τους συμμαθητές τους στην Θήβα και ζηλεύουν και αυτά».

Άλλοι παραγωγοί, πάλι, συνειδητοποιούν την αξία των νέων τεχνολογιών και ενσωματώνοντας στον εξοπλισμό ενός εφηβικού δωματίου ηλεκτρονικούς υπολογιστές επιδιώκουν να εμψύχουν το ενδιαφέρον των νέων για καινοτόμες και άκρως απαραίτητες, όπως υποστηρίζουν, τεχνολογίες:

«Θα καλλιεργηθούν τα παιδιά μας. Το κομπιούτερ και ειδικά το internet θα τους ανοίξουν νέους ορίζοντες. Έχουν όλο τον πλανήτη μέσα στο δωμάτιό τους μπορούν να ταξιδέψουν παντού να δουν άλλους κόσμους και να επικοινωνήσουν με άλλους ανθρώπους. Να ξεφύγουν λίγο από την νοοτροπία την δική μας καφενείο, ταβέρνα και χωράφι. Όλο καβγάδες για τα χαρτιά το ποδόσφαιρο, κουτσομπολιό και άγιος ο Θεός. Τα ίδια και τα ίδια. Βαρεμάρα του κερατά».

Η απόκτηση των σύγχρονων τεχνολογικών αγαθών και, κυρίως, η εξοικείωση με νέες μορφές επικοινωνίας σε εικονικούς χώρους και πρωτόγνωρα πεδία της παγκόσμιας σφαίρας, τροφοδοτούν δυναμικά την οικοδόμηση ενός νέου τεχνικού και κοινωνικό-πολιτισμικού πλαισίου μέσα από το οποίο προκύπτουν καινοτόμοι τρόποι ένταξης σε μια διαφορετικού τύπου συλλογικότητα (δια-δίκτυο). Σε ορισμένα σύγχρονα επιτεύγματα της τεχνολογίας, λοιπόν, ορισμένοι γονείς διαβλέπουν μια επιπλέον δυνατότητα διαφυγής -άρα και διαφοροποίησης- των παιδιών τους από βασικά πολιτισμικά μορφώματα (καφενείο, ταβέρνα, παρέες, κλπ) που είναι βιωματικά ριζωμένα στην νοοτροπία τους καθώς αυτά ενίσχυαν -και ενισχύουν- το αίσθημα της συμμετοχής τους στην κοινότητα. Θεωρούν, ότι η ένταξη των νέων ανθρώπων σε αυτά τα περιχαρακωμένα σύνολα δεν είναι παρά μια ανακύκλωση των ίδιων βαρετών δραστηριοτήτων που, κατά κάποιο τρόπο τελματώνουν την ζωή τους στην κοινότητα. Από την άλλη ο πατέρας, δεν θα χάσει την ευκαιρία να αξιοποιήσει διαφορετικά τη νέα τεχνολογία και συγκεκριμένα να ενημερωθεί για τρέχοντα

ζητήματα που άπτονται των ενδιαφερόντων του που σχετίζονται με την διακίνηση των αγροτικών προϊόντων και την διακύμανση των τιμών τους. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα δημοσιοποιεί γνώσεις και νέα από την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα πριν ακόμα αυτά γίνουν ευρέως γνωστά επιδεικνύοντας την προνομακή του πρόσβαση στην επικαιρότητα. Στο σύνηθες, πλέον, ερώτημα των συγχωριανών του, «Που το έμαθες αυτό;» εκείνος απαντά στερεοτυπικά με άνεση, «Α, έχω πρόσβαση στο internet». Αυτή όμως η συγκεκριμένη ενασχόληση με τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα είναι που ουσιαστικά τροφοδοτεί και την αίσθηση στους υπόλοιπους συντοπίτες του μιας διαφορετικότητας για τον συγκεκριμένο παραγωγό, που τον κάνει να ξεχωρίζει και άρα αντιβαίνει στις εξισωτικές αρχές της κοινότητας. Η συγκεκριμένη δραστηριότητα τείνει να υπονομεύσει παγιωμένες και από κοινού εγγεγραμμένες στην συνείδησή τους βιωματικές εμπειρίες, οι οποίες ενεργοποιούσαν την συμμετοχή στα προαναφερθέντα πολιτισμικά μορφώματα στο τοπικό επίπεδο (καφενείο, ταβέρνα, κ.ά.). Έτσι, αρκετοί συνάδελφοί του παραγωγοί θα χρησιμοποιήσουν περιπαιχτικές εκφράσεις όπως, «παίξε με το computer πρέφα» ή «βάλε το computer να σκάψει το αμπέλι» ή «στείλε μας μια καλημέρα από το internet», για να θίξουν με τρόπο καυστικό την πολύωρη και ατομική ενασχόλησή του συγκεκριμένου παραγωγού με την νέα τεχνολογία και την συνεπαγόμενη απομάκρυνσή του από συμμετοχικές διαδικασίες που ενίσχυαν την αίσθηση του ανήκειν σε συλλογικές δραστηριότητες.

Ανεξάρτητα, πάντως, από τις παραπάνω επενδύσεις που σχετίζονται με την πρόοδο των παιδιών τους και συντελούν λιγότερο ή περισσότερο στην συσσώρευση του συμβολικού τους κεφαλαίου, αρκετοί παραγωγοί που ανήκουν σε αυτή την μεσαία κατηγορία, επιδιώκουν την διαφοροποίησή τους και την αντίστοιχη κοινωνική τους καταξίωση μέσα από την υιοθέτηση διαφορετικών μορφών ατομικής δράσης και στρατηγικής. Έχοντας, λοιπόν, πλήρη συνείδηση της τεράστιας δυναμικότητας των μεγαλοπαραγωγών -που απορρέει από την μεγάλη στρεμματική έκταση και την ικανότητα απασχόλησης σημαντικού αριθμού μεταναστών- και αντιλαμβανόμενοι πλήρως τον κίνδυνο που ελλοχεύει από τον τρόπο αξιοποίησης αυτής της δύναμης εφαρμόζουν ευέλικτες πρακτικές στην βάση των ανοιχτών οριζόντων και διορατικών πρακτικών που είχαν αναπτύξει και στο παρελθόν. Εκμεταλλεύονται την χειμερινή περίοδο όπου φθίνουν οι αγροτικές εργασίες και ταξιδεύουν τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Επισκέπτονται κάθε χρόνο την αγροτική έκθεση Θεσσαλονίκης για να ενημερωθούν για τα νέα τεκταινόμενα στην γεωργία. Μετακινούνται σε

διάφορες αγροτικές περιοχές της Ελλάδας για να διαπιστώσουν τον βαθμό αποδοτικότητας νέων καλλιεργειών και την καταλληλότητά τους για τους εδαφο-κλιματολογικούς παράγοντες της Δροσοπηγής. Θα ταξιδέψουν στο εξωτερικό για να διερευνήσουν την απορροφητικότητα νέων αγορών. Σε αυτήν ακριβώς την λογική των διερευνήσεων θα προκύψει και η πρώτη εξαγωγή βρώσιμης ντομάτας στην Ισπανία. Η απόκτηση εξαγωγικής εμπειρίας αποτελεί για αυτούς κορυφαίο πλεονέκτημα γιατί όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζουν: *«Το μέλλον είναι στις νέες Ανατολικές χώρες που μπήκαν στην Ένωση γιατί είναι ευκαιρία να τις τροφοδοτούμε με μεσογειακά προϊόντα»*. Σε τοπικό επίπεδο, και στην ίδια βάση αυτών των αναζητήσεων και ανησυχιών θα υπογραφεί και η πρώτη συμφωνία τροφοδότησης αγροτικών προϊόντων μεταξύ ενός παραγωγού, του Επαμεινώνδα, ενός δυναμικού καλλιεργητή που ανήκει στην μεσαία κατηγορία παραγωγών που καινοτομούν³⁰⁵, και της μεγάλης πολυεθνικής αλυσίδας σούπερ-μάρκετ Carrefour, της οποίας οι κεντρικές αποθήκες στην περιοχή των Οиноφύτων είναι οι μεγαλύτερες σε χωρητικότητα σε εθνικό επίπεδο. Οι μακρινές αποστάσεις της κοινότητας από τις διάσπαρτες αγορές της χώρας συρρικνώνονται σε μια τοπική διαδρομή, μόλις 5 χιλιομέτρων, γεγονός που μας καταδεικνύει την παγκοσμιοποίηση των αγορών. Και όπως πολύ χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Επαμεινώνδας εμπνευστής αυτής της συνεργασίας: *«Όλη η Ελλάδα σε απόσταση 5 χιλιομέτρων από το χωριό»*. Αυτά τα εξω-τοπικά δίκτυα στενής συνεργασίας δίνουν μια νέα διάσταση στον τοπικό στίβο του ανταγωνισμού. Έρχονται ουσιαστικά να εξαργυρωθούν σε κορυφαίες κοινωνικές αξίες καθώς η διαμόρφωση τέτοιων διαπροσωπικών σχέσεων και γνωριμιών με υψηλούς κοινωνικούς, οικονομικούς και εμπορικούς εταίρους στο εξωτερικό και στο εσωτερικό επικυρώνουν την κοινωνική καταξίωση και αναγνώριση εκείνου του παραγωγού που προχώρησε στην σύναψη τέτοιων γνωριμιών. Πράγματι, η ρευστότητα και η αβεβαιότητα που επικρατεί ολοένα και περισσότερο στην αγορά αγροτικών προϊόντων σταδιακά αναγκάζουν μικρότερης δυναμικότητας παραγωγούς να αρχίζουν να επιζητούν από εκείνον την διαμεσολάβηση του για την προώθηση της δικής τους παραγωγής. Κατά συνέπεια, συνεργασίες του εν λόγω παραγωγού με μικρότερους καλλιεργητές δεν θα αργήσουν να εμφανιστούν. Έτσι, το προβάδισμα

³⁰⁵ Όπως ήδη έχουμε αναφέρει στο σχετικό κεφάλαιο, ο Επαμεινώνδας είναι εκείνος ο παραγωγός που καινοτόμησε με την υιοθέτηση της τεχνικής του διχτύου στην καλλιέργεια της ντομάτας. Η απόφασή του να δραστηριοποιηθεί και στον χώρο των μεγάλων επιχειρήσεων, όπως τα Carrefour, καταδεικνύει πως οι στρατηγικές τις οποίες χαράσσει δεν περιορίζονται μόνο στο πεδίο των τεχνολογικών

που κατακτά ο διαμεσολαβητής παραγωγός σε αυτό το πλαίσιο ανταγωνισμού ενισχύει τις διαπραγματευτικές του ικανότητες καθώς έχει το πλεονέκτημα να επιβάλει τους δικούς του όρους συνεργασίας, διαμορφώνοντας και παγιώνοντας μοιραία τις όποιες σχέσεις εξάρτησης ανάμεσα σε αυτόν και τους συνεργάτες του. Η κεντρική του επιδίωξη είναι ξεκάθαρη: *«Σε 2-3 χρόνια θα έχω τραβήξει κοντά μου καμιά 10αριά μικρούς που θα βάζουν για μένα»*. Η πρώτη αρχή μάλιστα έγινε με την σύναψη συνεργασίας με δύο μικρομεσαίους παραγωγούς οι οποίοι καλλιεργούν διαφορετικά είδη από εκείνον. Ο τρόπος με τον οποίο υποδέχτηκαν οι συγκεκριμένοι παραγωγοί τον ισχυρό εταίρο αυτής της συνεργασίας -όταν ο τελευταίος επισκέφτηκε το χωράφι τους για να διαπιστώσει ότι όλα βαίνουν καλώς για την ποσότητα της παραγωγής που τους είχε παραγγείλει- αποκαλύπτει τα ψήγματα οικοδόμησης της άμεσης εξάρτησής τους από εκείνον καθώς προσπαθούσαν να προβάλλουν την αξία τους ως ικανοί και έμπιστοι συνεργάτες έτσι, ώστε, να συνεχιστεί απρόσκοπτα η συνεργασία τους:

«Όλα πάνε καλά μην ανησυχείς για την παραγγελία. Τα πάντα θα είναι μέσα στην προθεσμία που μας έχεις πει. Μπορείς να έχεις εμπιστοσύνη και να στηρίζεις επάνω μας».

Η κοινωνική αναγνώριση από συγχωριανούς δεν αργεί να έρθει. Οι σχέσεις «κυριαρχούντων» και «κυριαρχούμενων», που αναπόφευκτα προκύπτουν, επιταχύνουν την κοινωνική ανέλιξη του πρωτοπόρου «διαμεσολαβητή» παραγωγού, ενισχύουν την κοινωνική και οικονομική του διαφοροποίηση και επαυξάνουν τέλος το κοινωνικό του γόητρο. Η σύναψη συνεργασιών με μικρομεσαίους παραγωγούς που καλλιεργούν προϊόντα έπειτα από δική του υπόδειξη, ο νέος ρόλος που διαδραματίζει, δηλαδή του εμπορικού εταίρου μιας πολυεθνικής, και οι διαπραγματευτικές του δεξιότητες, όχι μόνο αναγνωρίζονται από τους παραγωγούς της ίδιας μικρομεσαίας -σε στρεμματικούς όρους- κατηγορίας, αλλά προσλαμβάνονται απ' αυτούς ως τα ουσιαστικά κριτήρια για την απόδοση σε αυτόν της ιδιότητας του «αρχηγού» και την ανοδική του ταξινόμησή στην κατηγορία του «μεγάλου παραγωγού». Όπως χαρακτηριστικά λένε:

«Το μεγάλο λούκι σήμερα είναι η διαπραγμάτευση, η ικανότητά σου ως παραγωγού να προωθήσεις την παραγωγή σου σε καλή τιμή και να ανοιχτείς στο εμπόριο. Ο Επαμεινώνδας το έχει καταλάβει αυτό και κινείται γρήγορα πριν τον προλάβει άλλος. Είναι αρχηγός. Αυτός είναι μεγάλος παραγωγός. Όχι αυτός που έχει πολλά στρέμματα. Πρέπει να κόβει το μυαλό σου, να παρακολουθείς την αγορά, να μυρίζεις που πάει η ζήτηση, τι θα τραβήχτεί φέτος. Με λίγα

αναδιαρθρώσεων στο χωράφι αλλά περιλαμβάνουν και συμπληρωματικές μορφές δράσεων, όπως η σύναψη εμπορικών συμφωνιών, με πολυεθνικές τροφίμων.

λόγια να ελίσσεσαι και να χτυπάς. Άμα αντιγράφεις τους άλλους τι βάζουν εκείνοι είσαι πίσω. Εσύ πρέπει να είσαι μπροστά».

Η μετεξέλιξη της παραγωγικής υπόστασης του Επαμεινώνδα, ουσιαστικά σηματοδοτεί για τον παραγωγό της Δροσοπηγής, το πέρασμα από τον μικρομεσαίο με περιορισμένες παραγωγικές δυνατότητες μονο-δραστήριο αγρότη, στον «μεγάλο» παραγωγό με διευρυμένες επαγγελματικές υποχρεώσεις στον ευρύτερο αγροτικό τομέα. Ο νέος κυρίαρχος ρόλος που διαδραματίζει και η συνεπακόλουθη μετακίνησή του στην θέση του εμπόρου-επιχειρηματία συγκροτούν την διαμόρφωση μιας νέας ταυτότητας περισσότερο επιχειρηματικής προκαλώντας αναπόφευκτα και τα αρνητικά σχόλια από τους ανταγωνιστές του μεγαλο-αγρότες (βάση της στρεμματικής έκτασης και του αριθμού των μεταναστών). Σχόλια, που αποκαλύπτουν τις συγκρουσιακές σχέσεις και τις ανταγωνιστικές διαθέσεις που υποβόσκουν στην κοινότητα μεταξύ των παραγωγών:

«Το απόγευμα είναι στο χωράφι με το αγροτικό και τα παλιά ρούχα. Το πρωί μας το παίζει διευθυντής. Αγόρασε και καινούργιο αυτοκίνητο. Άμα τον δεις. Με το κουστουμάκι του, το κινητό του στο χέρι, με τον χαρτοφύλακα και το γυαλάκι του ηλίου. Ποιόν πάει να συναντήσει; Τον πρόεδρο της Δημοκρατίας; Μας δουλεύει. Φιγούρα θέλει να μας κάνει».

Η μετεξέλιξη του ιδιαίτερα δυναμικού παραγωγού σε εμπορικό συνεργάτη της πολυεθνικής εταιρίας διανομής σημειολογικά συνοδεύεται από την απόκτηση υλικών αγαθών και την υιοθέτηση νέας ενδυματολογικής αμφίεσης που είναι «δάνεια» από τα αστικά πρότυπα σε ένα συμπληρωματικό και αλληλο-επικαλυπτόμενο πεδίο εργασίας με αυτό της γεωργικής εκμετάλλευσης. Ο συγκεκριμένος υλικός εξοπλισμός, (πολυτελές αυτοκίνητο, κινητό τηλέφωνο, χαρτοφύλακας) και η νέα αμφίεση, (κοστούμι) όμως, διαφέρουν ριζικά από τους συνηθισμένους και κοινώς παραδεκτούς -σε κοινοτικό επίπεδο- υλικούς εξοπλισμούς και ενδυματολογικούς κώδικες του αγρότη (αγροτικό αυτοκίνητο, παλιά και λασπωμένα ρούχα). Η νέα ενδυματολογική αμφίεση κρινόμενη από τους ανταγωνιστές του ως ασύμβατη και υπερβολική καταλήγει κατακριτέα και απορρίπτεται καθώς προσλαμβάνεται από τους παραγωγικούς του αντιπάλους περισσότερο ως προκλητική κίνηση απέναντί τους και λιγότερο ως απαραίτητη για μια εμπορική διαπραγμάτευση. Τα γεγονότα όμως ιδωμένα από την πλευρά του πρωταγωνιστή παίρνουν άλλη διάσταση:

«Πως θα πας να διαπραγματευτείς με μια ανερχόμενη πολυεθνική; Θα έρθεις σε επαφή με τον διευθυντή τροφοδοσίας, θέλει ικανότητες να μιλάς καλά, να φέρεσαι καλά, να είσαι ευπαρουσίαστος. Πρέπει να τον κατακτήσεις τον άλλον, να δει μια αξιοπρεπή παρουσία απέναντί του και όχι έναν αγρότη με παλιόρουχα, κατάμαυρο από τον ήλιο και με τα νύχια

μαύρα από το χώμα. Με αυτήν την εμφάνιση πως θα κλείσεις συμφωνία με το Carrefour; Ο άλλος έρχεται από την Θεσσαλονίκη να κλείσει την συμφωνία και εμένα που είναι μέσα στην πόρτα μου θα το αφήσω έτσι; Θα κάνω τα πάντα να πάρω τη δουλειά»

Η συγκεκριμένη ένδυση, λοιπόν, καθίσταται για τον συγκεκριμένο παραγωγό απαραίτητο στοιχείο της διαπραγματευτικής του ικανότητας στο νέο περιβάλλον της αγοράς και καταλήγει να αποτελέσει αυτό-προσδιοριστικό συνθετικό της νέας του ταυτότητας ως εμπορικού συνεργάτη με τον συγκεκριμένο κλάδο. Παρόλα αυτά, όμως, η συγκεκριμένη μετεξέλιξη δεν παύει να προκαλεί συναισθήματα σύγχυσης στον ίδιο τον παραγωγό στο βαθμό που ανακύπτουν κωλύματα αυτό-προσδιορισμού του:

«Εντάξει, και για εμένα μου φαίνεται κάπως περίεργη η όλη κατάσταση. Το πρωί κουστουμαρισμένος και το απόγευμα στο χωράφι. Δεν το έχω συνηθίσει ακόμα. Πολλές φορές με φωνάζουν για ένα τάβλι στο καφενείο και εγώ φεύγω για επαγγελματικό ραντεβού. Εκείνη την στιγμή νιώθω ότι προδίδω κάποιους φίλους. Αλλά τι να κάνεις, οι καιροί αλλάζουν ο αγρότης δεν είναι πια αυτός που ήταν. Είναι εδώ και εκεί».

Η συνύπαρξη του παλιού και του νέου ρόλου εκτός των ετερόμορφων συμπεριφορών που ο καθένας συνεπάγεται εμπεριέχει συνάμα και μια περίπλοκη σύνθεση αντικρουόμενων δεσμεύσεων και αμφιταλαντεύσεων για τον ίδιο τον παραγωγό. Οι επαγγελματικές δεσμεύσεις και η παρεπόμενη γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα έρχονται να αντιπαρατεθούν με εκείνες που ορίζουν την ένταξη σε εντόπια πολιτισμικά μορφώματα στο πλαίσιο της αγροτικής κοινότητας (π.χ.παρέες στο καφενείο) που ενίσχυαν την αίσθηση του ανήκειν σε μια συλλογικότητα σφυρηλατώντας κοινές αξίες και κανόνες συμπεριφοράς. Οι διαδικασίες ένταξης σε μορφές συλλογικής δράσης στο πλαίσιο του τοπικού δυσχεραίνονται σε σχέση με το παρελθόν καθώς σε αρκετές περιπτώσεις η υπερτοπική και συνάμα πολυτοπική επαγγελματική δραστηριοποίηση του παραγωγού κυριαρχεί. Έτσι «ο αγρότης δεν είναι αυτός που ήταν. Είναι εδώ και εκεί» παραπέμποντας ουσιαστικά σε έναν «πολλαπλασιασμό των δεσμεύσεων» του ατόμου μέσα από την περιπλάνησή του στην σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα και στην συνεπακόλουθη ανάδυση μιας νέας πολυτοπικής ταυτότητας³⁰⁶.

³⁰⁶ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο S. Woolf, (1995: 64), «Η ταυτότητα δεν είναι ούτε ένα σταθερό ούτε ένα αποκλειστικό χαρακτηριστικό. Διαμορφώνεται μέσα σε δίκτυα κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούν το περιβάλλον της και εκφράζεται με μια πολλαπλότητα μορφών ανάλογα με τα συμφραζόμενα...η ταυτότητα χαρακτηρίζεται από μια πολλαπλή ποιότητα, η οποία ανταποκρίνεται τόσο στο ιδιαίτερο κοινωνικό περιβάλλον όσο και στις διάφορες κοινωνικές καταστάσεις μέσα στις οποίες ζει και δρα κάθε άτομο». Ο B. Ardit, (1997: 41-54), κάνει λόγο για τις θετικές συνέπειες της αμφιταλάντευσης των ατόμων στις σύγχρονες κοινωνίες μέσα από τον πολλαπλασιασμό των δεσμεύσεων που τα άτομα αναλαμβάνουν. Επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι, «Η αμφιταλάντευση από

Εντύπωση, όμως, προκάλεσε και ο τρόπος με τον οποίο επέλεξε ο συγκεκριμένος παραγωγός να χρησιμοποιήσει την νέα επαγγελματική υπόστασή του - ως συνολική έκφραση ενός περιχαρακωμένου κοινωνικού συνόλου- προς εμένα τον ίδιο λέγοντας σε ανύποπτο χρόνο:

«Εσείς οι Αθηναίοι νομίζετε ότι εμείς οι αγρότες καθόμαστε στα καφενεία και τρώμε τις επιδοτήσεις της Ε.Ε. Δεν έχετε βγει παραέξω να δείτε τι μπορούν κάνουν οι αγρότες».

Θα έλεγε κανείς ότι ο συγκεκριμένος παραγωγός μπαίνοντας σε μια διαδικασία αυτόκλητου εκπροσώπου μιας ολόκληρης κοινωνικής κατηγορίας «χρεώνει» την νέα παραγωγική-εμπορική του επιτυχία συνολικά σε αυτήν. Ερχόμενος αντιμέτωπος με εμένα, (έξω-κοινοτικός, Άλλος, Αθηναίος), έρχεται να διαπραγματευτεί την νέα επαγγελματική του ταυτότητα με σκοπό τον αποστιγματισμό της κοινωνικής ομάδας όπου ανήκει και την ανατροπή συλλογικών αναπαραστάσεων που θεωρεί ότι υπάρχουν για τους αγρότες στην αντίληψη εκείνων που «ζουν έξω» από την κοινότητα.

Από την άλλη, οι αρνητικές κρίσεις που εκδηλώνονται από τους ανταγωνιστές παραγωγούς για την διεύρυνση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων του συναδέλφου τους δεν είναι οι μόνες. Αρνητικά σχόλια εκδηλώνονται και στο ενδο-οικογενειακό περιβάλλον και συγκεκριμένα σε διαγενεακό επίπεδο. Οι ηλικιωμένοι παραγωγοί αντιμετωπίζουν με σκεπτικισμό αυτό το είδος εκσυγχρονισμού της γεωργικής εκμετάλλευσης καθώς προσλαμβάνουν ως πρωτόγνωρες και ακατανόητες όλες εκείνες τις παραγωγικές στρατηγικές που σχετίζονται με αυτόν. Η διαφωνία που επήλθε ανάμεσα στον πρωταγωνιστή του παραπάνω εθνογραφικού παραδείγματος και στον πατέρα του εξελίχθηκε σε σοβαρή αντιπαράθεση, όταν ο τελευταίος έμαθε ορισμένες λεπτομέρειες που διέπουν την συνεργασία του γιου του με τους μικρομεσαίους παραγωγούς. Βασικό θέμα διαφωνίας ήταν η παροχή καλλιεργητικής γνώσης για συγκεκριμένες παραγωγές που θα αναλάμβαναν να φέρουν εις πέρας οι τελευταίοι. Ο πατέρας θεωρούσε ότι κάτι τέτοιο αποτελεί αποδυνάμωση της παραγωγικής υπόστασης του γιου του λέγοντας:

«Οι νέοι μιλάνε πολύ. Κράτα ρε την αναπνοή, του, λέω τίποτα αυτός. Δεν κρατάει την ανάσα του. Λέει όλα τα μυστικά για τις καλλιέργειες. Θα του βγουν μπροστά οι άλλοι μετά. Δεν καταλαβαίνει. Κάνει του κεφαλιού του».

το ένα περιβάλλον στο άλλο σίγουρα οδηγεί σε μια χαλάρωση των δεσμεύσεων αλλά δύναται επίσης να διαφοροποιήσει τα ενδιαφέροντα των ανθρώπων, να διευρύνει τις σφαίρες συνεταιρισμού και να πολλαπλασιάσει τα δίκτυα του ανήκειν».

Από την άλλη, ο γιος υπεραμυνόταν των νέων πρακτικών:

«Οι παλιοί δεν κατανοούν ότι η γεωργία αλλάζει. Έχουν μείνει στα σαμάρια με τα γαϊδούρια. Εμένα με συμφέρει να τους μάθω πώς να παράγουν το προϊόν που θέλω. Να χρησιμοποιήσει σπόρο από συγκεκριμένο οίκο, να χρησιμοποιήσει συγκεκριμένο λίπασμα και φυτοφάρμακο την ώρα που πρέπει. Το προϊόν πρέπει να είναι σύμφωνο με τα κριτήρια που επιβάλει το σούπερ μάρκετ για να τραβήξει στην αγορά».

Τα παρελκόμενα, λοιπόν, του εντατικού μοντέλου γεωργίας στην κοινότητα προκαλούν αντιθέσεις ακόμα και στο πλαίσιο της οικιακής συμβιωτικής ομάδας μεταξύ των μελών. Αντιθέσεις που, ουσιαστικά, εκφράζουν διαφορετικές αντιλήψεις και παραγωγικές πρακτικές σε διαγενεακό επίπεδο. Αντιθέσεις που σηματοδοτούν το πέρασμα από μια κουλτούρα διαφύλαξης των μυστικών της δουλειάς σε μια κουλτούρα ανοιχτής διακίνησης των καλλιεργητικών γνώσεων, των μεθόδων και των στρατηγικών παραγωγής προς το συμφέρον της εκμετάλλευσης.

Από την άλλη μεριά, οι μεγαλοκαλλιεργητές δείχνουν απρόθυμοι να ακολουθήσουν τις νεοφανείς πρακτικές των παραπάνω παραγωγών και, πολύ περισσότερο, θεωρούν ότι τέτοιου είδους γνωριμίες που απορρέουν από συνεργασίες με υψηλόβαθμα στελέχη αλυσίδων σούπερ μάρκετ δεν μπορούν να συμβάλουν ουσιαστικά στην μεγιστοποίηση του κοινωνικού τους γοήτρου και στην αντίστοιχη εδραίωση και διατήρηση της ταυτότητάς ως «μεγάλοι παραγωγοί». Εξάλλου, ποιος ο λόγος να δραστηριοποιηθούν σε τέτοιου είδους πρακτικές αφού εκείνοι, ήδη, αντλούν την ισχύ τους από καταξιωμένες και ασφαλείς διαχειριστικές πρακτικές (διατήρηση μεγάλης στρεμματικής έκτασης και μεγάλος αντίστοιχα αριθμός μεταναστών αγρεργατών). Αυτές τους είναι επαρκείς για να αποκλείσουν τυχόν επίδοξους διεκδικητές που θα τους ανταγωνιστούν στον παραγωγικό και οικονομικό στίβο. Εξάλλου, όπως και οι ίδιοι λένε «δεν φοβόμαστε».

Ωστόσο, για την ενίσχυση του κοινωνικού τους status επιλέγουν να δραστηριοποιηθούν, όπως και παλαιότερα, στον πολιτικό στίβο, ως –κατά παράδοση– εξέχοντα μέλη της τοπικής κοινωνίας. Επιδιώκουν, λοιπόν, από την πλευρά τους να μεγιστοποιήσουν το συμβολικό τους κεφάλαιο μέσα από την επένδυση σε πολιτικά αξιώματα όπως και στο παρελθόν. Πεδίο δράσης τους οι Νομαρχιακές και Δημοτικές εκλογές. Όπλο τους η ενεργοποίηση στην ευρύτερη περιοχή των οργανωμένων και εδραιωμένων δικτύων πολιτικών γνωριμιών. Οι πολιτικοί πρωταγωνιστές σε αυτές τις διεκδικήσεις όμως δεν είναι πια οι ίδιοι –εξαιτίας του προχωρημένου κάπως ορίου της ηλικίας τους– αλλά τα παιδιά τους, και συγκεκριμένα οι γιοι τους, οι οποίοι

προορίζονται σε πρώτο επίπεδο ως υποψήφιοι Δημοτικοί ή Νομαρχιακοί σύμβουλοι. Τέτοια αξιώματα, όμως, προϋποθέτουν και ανάλογο υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης για το οποίο έχουν, ήδη, φροντίσει και σε αυτή την περίπτωση οι γονείς. Όταν μάλιστα το γνωστικό αντικείμενο των σπουδών σχετίζεται άμεσα με το αγροτικό επάγγελμα του πατέρα, τότε αποκαλύπτονται οι παράλληλες και συμπληρωματικές επιδιώξεις των ατόμων για την κατάκτηση της κοινωνικής καταξίωσης και αναγνώρισης σε κοινωνικό, οικονομικό, παραγωγικό και πολιτικό επίπεδο. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι οι γιοι δύο μεγαλοπαραγωγών είναι ο ένας απόφοιτος και ο άλλος τελειόφοιτος της Γεωπονικής Σχολής, γεγονός που αναπόφευκτα ενεργοποιεί τους σχετικούς συνειρμούς στις σκέψεις των Δροσοπηγιωτών:

«Οι γιοι σίγουρα θα αναλάβουν τα χωράφια. Γιατί έγιναν γεωπόνοι; Για να ανοίξουν μαγαζί και να πουλάνε λιπάσματα με τέτοια περιουσία; Έχουν βάλει και στο μάτι την θέση του συμβούλου στην Νομαρχία. Ξέρουν τι κάνουν αυτοί, ταιριάζουν τα κτήματα με την μόρφωση και την πολιτική. Πάνε να συνεχίσουν την δύναμη» .

Μέσω της πολιτικής δραστηριοποίησης των παιδιών τους οι μεγαλοπαραγωγοί επιθυμούν, ουσιαστικά, να διατηρήσουν την -από το παρελθόν- παραδοσιακή προνομιακή πρόσβασή τους σε πολιτικά κέντρα λήψης διοικητικών αποφάσεων, γεγονός που τους προσδίδει ένα σημαντικό προβάδισμα στην διαμόρφωση εξαρτημένων σχέσεων επιδιώκοντας, έτσι, την αποδοχή και αναγνώρισή τους ως εξέχοντα μέλη της τοπικής πολιτικής ελίτ. Όταν, μάλιστα, η πολιτική δράση συνδυαστεί με την απόκτηση ενός υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, τότε προκύπτει ένας επιτυχημένος συγκερασμός κατάκτησης συμβολικού κεφαλαίου -έστω και αν αυτός γίνεται μέσω των παιδιών- ο οποίος δεν αποτελεί παρά μέρος της συνολικότερης ενορχηστρωμένης προσπάθειας, (επένδυση και επίδειξη υλικών καταναλωτικών αγαθών, στρεμματική έκταση, μετανάστες αγρεργάτες), μέσα από την οποία οι μεγαλοπαραγωγοί επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν το κοινωνικό τους status στην κοινότητα. Θα μπορούσαμε να πούμε μάλιστα -παραφράζοντας την προφητική ρήση ορισμένων Δροσοπηγιωτών- πως ταιριάζοντας τα κτήματα με την μόρφωση και την πολιτική «πάνε να πιάσουν όλους τους λαγούς που κυκλοφορούν στον κάμπο». Ο αρθρωμένος συνδυασμός αυτών των ενεργειών είναι σαφές ότι αποκαλύπτει ένα διαφορετικό πεδίο χάραξης στρατηγικών -σε αντίθεση με άλλες μορφές δράσης που χρησιμοποιούν όπως είδαμε μεσαίας δυναμικότητας παραγωγοί- στο οποίο επιλέγουν να επενδύσουν εκείνοι οι καλλιεργητές που ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία παραγωγών έτσι ώστε να ανελιχθούν κοινωνικά και να απολαύσουν

ιδιαίτερης αναγνώρισης στο πλαίσιο του τοπικού. Μέσω αυτών των επιλογών επιδιώκουν, με λίγα λόγια, να χαράξουν και να εδραιώσουν τα όρια της κοινωνικής παραγωγικής και οικονομικής τους πρωτοκαθεδρίας που θα τους επιτρέψει την αναγνώριση της διακριτής τους ταυτότητας ως μεγάλους παραγωγούς. Ο τρόπος με τον οποίο αξιοποιείται η εξουσία που απορρέει από τα παραπάνω αξιώματα - ανεξάρτητα βεβαίως της συμβολής προς την μεγιστοποίηση του κοινωνικού γοήτρου που αυτή συνεπάγεται- είναι δηλωτικός του συσχετισμού συμφερόντων και αντιπαλοτήτων που κάθε φορά επικρατούν μεταξύ των παραγωγών. Σε αυτήν ακριβώς την λογική εντάσσεται και η έντονη προεκλογική δράση ορισμένων μεγαλοπαραγωγών, παραμονές των Νομαρχιακών και Δημοτικών εκλογών του 2002, για να εκλεγεί ο δικός τους κομματικός συνδυασμός (της Νέας Δημοκρατίας), έτσι ώστε αργότερα οι εκπρόσωποί του να προωθήσουν ένα πάγιο αίτημά τους που σχετίζονταν με την διάνοιξη μιας μεγάλης περιφερειακής οδικής αρτηρίας δίπλα από τα χωράφια τους. Κάτι που θα ενίσχυε κατακόρυφα τις παραγωγικές δυνατότητες των εκμεταλλεύσεών τους παίρνοντας, έτσι, ένα ακόμα προβάδισμα στην κούρσα του ανταγωνισμού. Ενώ, όμως, ο δρόμος προς την κατάκτηση της παραγωγικής και οικονομικής πρωτοκαθεδρίας φαίνεται να είναι εύκολος, δεν συμβαίνει το ίδιο με την κατάκτηση της επιτυχίας σε πολιτικό επίπεδο. Και αυτό γιατί η νίκη και η συνώνυμη κοινωνική καταξίωση του οικείου υποψηφίου είναι εξαρτώμενη από πολιτικούς συσχετισμούς και κοινωνικές επιρροές που επικρατούν ανά πάσα στιγμή στην ευρύτερη περιοχή και κοινωνία. Τα αισιόδοξα, λοιπόν, προεκλογικά μηνύματα μετατράπηκαν λίγες μέρες αργότερα σε απογοήτευση όταν επήλθε η εκλογική ήττα του συγκεκριμένου συνδυασμού. Σε τίποτα όμως αυτή η αποτυχία δεν μειώνει την μεγάλη σημασία που αποδίδουν οι μεγαλοπαραγωγοί σε τέτοιου είδους στρατηγικές που συμπληρώνουν τις προσπάθειές τους για την μεγιστοποίηση του γοήτρου. Ούτε, βεβαίως, μια τέτοια αποτυχία δείχνει ότι μπορεί να αποθαρρύνει μελλοντικές προσπάθειες για την κατάκτηση του συγκεκριμένου στόχου. Εξάλλου, η διάνοιξη της μεγάλης περιφερειακής οδικής αρτηρίας δίπλα από τα χωράφια τους επιτεύχθηκε - σύμφωνα με τις επιθυμίες τους- από τον αντίπαλο κομματικό συνδυασμό (ΠΑΣΟΚ) και πολιτικό νικητή των Δημοτικών εκλογών³⁰⁷, κάτι που σχολιάστηκε δεόντως από τους Δροσοπηγιώτες:

³⁰⁷ Το να υπεισέλθω στις λεπτομέρειες αυτής της διαδικασίας είναι κάτι που ξεφεύγει κατά πολύ από τους βασικούς στόχους της παρούσας μελέτης.

«Αυτό που θέλανε το καταféρανε τελικά. Άμα βάλουν κάτι στο μυαλό τους θα το πετύχουν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο για να φανούν δυνατοί».

Από τα παραπάνω καταλαβαίνει κανείς ότι ο ανταγωνισμός για το προσωπικό συμφέρον που λαμβάνει χώρα στην κοινότητα τους αποκτά σταδιακά μια έντονη συγκρουσιακή μορφή που σε αρκετές περιπτώσεις -όπως είδαμε- διαπερνά όλες τις διαστάσεις της καθημερινής ζωής των Δροσοπηγιωτών. Αυτό το ιδιαίτερα ανταγωνιστικό κλίμα επιβαρύνεται ακόμα περισσότερο μέσω των αποθαρρυντικών μηνυμάτων που λαμβάνουν καθημερινά οι παραγωγοί από το μέτωπο των αγορών αγροτικών προϊόντων όπου σε συνδυασμό με την γενικότερη αναπροσαρμογή που χαρακτηρίζει το σύγχρονο -εθνικό και υπερεθνικό- θεσμικό πλαίσιο της γεωργίας διαμορφώνουν ένα θολό τοπίο όσον αφορά στη βιωσιμότητα των αγροτικών τους εκμεταλλεύσεων υποβάλλοντας κατ' επέκταση σε δοκιμασία τις ικανότητες επιβίωσης και αναπαραγωγής συνολικά της κοινότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ανταγωνισμός λειτουργεί σαν ντόμινο εξαναγκάζοντας τους καλλιεργητές -και όντας εξαρτημένοι από τον ηγεμονικό ρόλο των αγροβιομηχανιών- σε μια ατέρμονη αναζήτηση παραγωγικών διεξόδων μέσα από την περιπλάνησή τους στην σύγχρονη κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα. Η αναζήτηση, όμως, σε ένα τέτοιο περιβάλλον αποδεικνύεται ότι είναι μια εξαιρετικά ψυχοφθόρα διαδικασία για τον αγρότη. Η ταχύρρυθμη κοινωνική τεχνολογική και οικονομική μεταβολή που χαρακτηρίζει την εποχή μας επιφέρει συνεχείς ανατροπές στον καθημερινό τρόπο ζωής και σε συνδυασμό με την καθομολογούμενη κρίση αξιών και την απουσία νέων ιδεολογικών οραμάτων προς αντικατάσταση των παλιών, δημιουργούν πολύπλοκες, ασαφείς, ρευστές και συχνά αντιφατικές καταστάσεις της καθημερινής κοινωνικής πραγματικότητας προκαλώντας πολλές φορές και στον ίδιο τον παραγωγό της Δροσοπηγής την αίσθηση μιας αντίστοιχα ρευστής, προσωρινής προσαρμογής του στα σημερινά δεδομένα και της συνακόλουθης αβεβαιότητας για το μέλλον:

«Τα πάντα είναι ρευστά στην γεωργία. Σήμερα είσαι εδώ και αύριο εκεί. Η αγορά είναι ανοιχτή γίνονται εισαγωγές στα φασολάκια και κρεμμύδια από την Τουρκία επειδή εκεί τα εργατικά είναι φθηνά. Έτσι καταστρεφόμαστε εμείς. Από την άλλη, οι επιδοτήσεις κόβονται σιγά-σιγά. Εγώ μέχρι πριν από λίγα χρόνια έβαζα τόσα στρέμματα καρότο και τόσα στρέμματα κρεμμύδι και ήξερα ότι θα πάρω τόσα χρήματα. Τώρα με την αβεβαιότητα που υπάρχει βάζω και άλλες καλλιέργειες και προσπαθώ να μαντέψω τι θέλει η αγορά. Σήμερα στο χωριό η γεωργία είναι στο όριο. Αβεβαιότητα, ανησυχία και ανασφάλεια. Το φως στην άκρη του τούνελ είναι θαμπό γιατί δεν υπάρχει ένας μπουσουλας να προχωρήσεις. Δεν υπάρχουν μακροχρόνιοι στόχοι. Το σήμερα είναι απειλητικό, το αύριο απειλητικότερο».

Στο σύνολό τους οι παραγωγοί επιρρίπτουν ευθύνες στην πολιτεία που δεν φρόντισε να θέσει τις βάσεις για μια πραγματική αναδιάρθρωση της γεωργίας στην περιοχή:

«Θα μπορούσε να γίνει μια αναδιάρθρωση αλλά αυτή δεν μπορεί να γίνει με μόνους πρωταγωνιστές τους αγρότες αφού είναι απαραίτητη η επιστημονική γνώση και η επιστημονική υποστήριξη οι οποίες σήμερα είναι ανύπαρκτες. Δεν υπάρχει η βιομηχανική υποδομή για να πούμε ότι υπάρχει μέλλον στην αναδιάρθρωση της παραγωγής. Θα μπορούσαμε να καλλιεργούμε «κενάφ» το οποίο είναι ένα φυτό που αν το επεξεργαστείς εργοστασιακά μπορείς να παράγεις χαρτί. Έτσι δεν θα έχουμε και κατασπατάληση φυσικών πόρων, όπως τα δάση, για να φτιαχτεί χαρτί που γίνεται σήμερα. Ένα άλλο προϊόν που θα μπορούσαμε να καλλιεργούμε είναι ένα φυτό που μοιάζει με σόγια, του οποίου το λάδι οι Γερμανοί το επεξεργάζονται και παράγουν καύσιμα για τα τρακτέρ τους. Άλλη μια εξοικονόμηση ενέργειας. Αλλά πώς να καλλιεργήσουμε όλα αυτά από την στιγμή που δεν υπάρχουν τα εργοστάσια να τα επεξεργαστούν; Οπότε το παιχνίδι το δικό μας είναι εδώ στις εντατικές καλλιέργειες που έχουν φτάσει στο όριο στην κοινότητα αφού δώσαμε τα πάντα στην κατανάλωση. Πατάτες δώσαμε, φασολάκια δώσαμε, καρότα, κρεμμύδια, λάχανα, ντομάτες, πιπεριές, μελιτζάνες. Τι άλλο να δώσουμε πια; Δεν υπάρχει τίποτα το προσοδοφόρο. Οπότε αναγκαζόμαστε να γίνουμε γυρολόγοι».

Ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να γίνει αντιληπτή αυτή η ιδιότητα του αγρότη αντανακλάται στις διάφορες δραστηριότητες που σήμερα καλείται να αναλάβει. Ορισμένοι παίζουν στο χρηματιστήριο, όχι των Αθηνών αλλά των καλλιεργειών όπως λένε:

«Στο χωριό παίζουμε λαχεία με τις καλλιέργειες. Η αβεβαιότητα της αγοράς μας έχει κάνει καιροσκόπους και τζογαδόρους για αυτό βάζω και κανένα πεπόνι ή κανένα καρπούζι για να πιάσω από εκεί κάποια χρήματα αν δεν πάνε καλά οι άλλες παραγωγές. Αυτές μαζί με το φασολάκι, το κρεμμύδι και την βρώσιμη ντομάτα είναι λεγόμενες χρηματιστηριακές καλλιέργειες που είναι στην ελεύθερη αγορά άρα και οι πιο επικίνδυνες γιατί δεν ξέρεις πως θα πάνε οι τιμές. Υπάρχουν και οι ακίνδυνες και λιγότερο αποδοτικές αλλά είναι οι σίγουρες γιατί ξέρεις τι θα πάρεις, συγκεκριμένη τιμή, όπως το σιτάρι και η βιομηχανική ντομάτα».

Άλλοι -όπως οι συστηματικοί καλλιεργητές καρότου- προσπαθούν να ελιχθούν μέσα από την υιοθέτηση νέων διαδικασιών που θεωρούν ότι θα τους βγάλουν από το παραγωγικό τέλμα και θα γίνουν περισσότερο ανταγωνιστικοί. Εισάγουν έτσι νέες παραλλαγές και μεθόδους τυποποίησης:

«Έχω ανακαλύψει ότι σήμερα η αγορά ζητάει μονό-κιλο καρότο. Από τον χειμώνα βάζω καινούργια συσκευασία και το ίδιο θα κάνω και με το κρεμμύδι. Συσκευασίες των 1, 5, 10 και 20 κιλών αντίστοιχα. Έτσι το μονό-κιλο και το πεντάκιλο που προορίζονται για τα super market θα είναι ζυγισμένα από μένα και όχι να τα ζυγίζουν χύμα τα χέρια του προσωπικού. Δεν θέλω το προϊόν μου να έρχεται σε επαφή με τα χέρια πολλών, πρέπει να τηρήσουμε τον υγειονομικό κανονισμό που εφαρμόζεται ήδη στην Ευρώπη για να είμαστε ανταγωνιστικοί. Βάζω και το καρτελάκι μου μέσα να ξέρει ο καταναλωτής από ποιο αγρόκτημα και ποια περιοχή το αγόρασε».

Μέσα στην δίνη του έντονου ανταγωνισμού διαφαίνονται οι προσδοκίες ελάχιστων - προς το παρόν- παραγωγών της Δροσοπηγής να διαφοροποιηθούν μέσα από τα προϊόντα τους. Για τους συγκεκριμένους δεν είναι τόσο η υποχρέωσή τους να συμμορφωθούν με τις υγειονομικές νόρμες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσο η προσδοκία τους να προβάλλουν μέσω συγκεκριμένων μεθόδων -καρτελάκι μέσα στην συσκευασία- την διακριτή παραγωγική τους ικανότητα όχι μόνο εντός των ορίων της κοινότητας αλλά και έξω από αυτήν. Μέσα στους δαιδαλώδεις δρόμους του εμπορίου και στον απρόσωπο κόσμο των αγορών που κατακλύζεται από την πληθώρα των χιλιάδων αγροτικών προϊόντων από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και του εξωτερικού, το καρτελάκι με το όνομα του παραγωγού και της περιοχής αποκτά ξεχωριστή συμβολική αξία. Έρχεται να συμβολίσει τον τρόπο ένταξης σε ένα υπερ-τοπικό επίπεδο συναλλαγών όπου η καθαριότητα, και γενικά η ποιοτική ανωτερότητα του προϊόντος του, συνιστούν υψηλού επιπέδου επαγγελματική υπόσταση η οποία, όμως, αποκτά διακριτή αναγνωρισιμότητα -άρα και διαφοροποίηση- μέσα από την αναγραφή ενός στοιχείου της προσωπικότητάς του (το όνομά του). Σε αυτή την περίπτωση, η συγκρότηση ενός μέρους της ατομικής του ταυτότητας -της επαγγελματικής- ξεπερνά τα όρια του τοπικού καθώς το «Εγώ» έρχεται να αντιπαρατεθεί με το «Άλλοι» σε ένα απομακρυσμένο διαφορετικό -αλλά αλληλοεπικαλυπτόμενο με αυτό της κοινότητας- χωρικό πεδίο συλλογικής δράσης.

Αντίστοιχες ευέλικτες στρατηγικές αναπτύσσουν εκείνοι οι παραγωγοί που εμπλέκονται στην διαδικασία τροφοδότησης μεγάλων αλυσίδων σούπερ μάρκετ αποσκοπώντας στην εδραίωση της θέσης τους ως προμηθευτές. Είναι ενδεικτικό το περιστατικό όταν συνάντησα στο σπίτι, ενός από εκείνους, έναν υπάλληλο εταιρείας τυποποίησης που δειγμάτιζε στον συγκεκριμένο παραγωγό διάφορους τύπους συσκευασίας. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο παραγωγός:

«Δίνω βάρος στο είδος και στην ποιότητα της συσκευασίας. Εστιάζω στην εικόνα. Φτιάχνω μια βιτρίνα από μικρά και μεγάλα χαρτοκιβώτια και βάζω μέσα ντομάτες. Το τοποθετώ σε μια γωνία και το κοιτάζω και το ελέγχω να δω πως πάει στο μάτι. Φτιάχνω αμπαλάζ που λένε. Τα μπλε χαρτοκιβώτια πάνε πιο καλά στο μάτι γιατί κάνει αντίθεση με τις ντομάτες και έτσι αυτές φαίνονται πιο κόκκινες. Από πάνω τοποθετώ μια διάφανη ζελατίνα που δίνει γυάλισμα στο προϊόν. Ε, ο υπεύθυνος τροφοδοσίας βλέπει με άλλο μάτι αυτές τις ντομάτες από εκείνες που του πηγαίνουν άλλοι στα καφάσια. Σου λέει αυτός είναι σωστός επαγγελματίας. Νοικοκύρης. Τώρα αν μου έλεγες πριν 10 χρόνια ότι για να γίνω νοικοκύρης πρέπει να κάνω αμπαλάζ στις ντομάτες για να τις πουλήσω όπως κάνει ένας ζαχαροπλάστης στα γλυκά του θα σου έλεγα να πας να κοιταχτείς σε γιατρό».

Τα παραγωγικά και οικονομικά αδιέξοδα που προκύπτουν ολοένα και περισσότερο αναγκάζουν τον κάθε καλλιεργητή να προσαρμόσει την παραγωγική του δράση σε κάθε ανακατάταξη της αγοράς. Έτσι, στο όνομα της διαφοροποίησής του από άλλους παραγωγούς και της ενίσχυσης της παραγωγικής του υπόστασης αναγκάζεται να υπερβεί παλιές αντιλήψεις και πολιτισμικά μοντέλα που έδιναν άλλο περιεχόμενο στην έννοια του αυτοπροσδιορισμού του³⁰⁸. Υιοθετεί κατά συνέπεια νέες, αστικού τύπου, συμπεριφορές -αμπαλάζ- έτσι ώστε να επαναδιαπραγματευτεί την παραγωγική του οντότητα σε σχέση με τους ανταγωνιστές του μεταβιβάζοντας μηνύματα για μια νέα ταυτότητα που θα τον καταξιώσει στον χώρο των εμπορικών συναλλαγών. Αυτές, όμως, οι μετεξελίξεις προκαλούν μια ανατροπή στα μέχρι τώρα ιδεολογικά σχήματα και πολιτισμικά πρότυπα μέσα από τα οποία εκείνος αντιλαμβανόταν την ύπαρξή του σε ένα δεδομένο πλαίσιο συμπεριφορών και κοινωνικών δραστηριοτήτων. Έρχονται, λοιπόν, να διαταράξουν την συνηθισμένη μέχρι τότε παραγωγική του συμπεριφορά επιφέροντας μια ψυχολογική σύγχυση στον σημερινό τρόπο αυτό-προσδιορισμού του στο νέο πολυσύνθετο, ρευστό και πολλές φορές αντιφατικό, για αυτόν, περιβάλλον της σύγχρονης αγοράς και του εμπορίου. Έτσι, ο κοινός λόγος των παραγωγών στην κοινότητα έρχεται να αποκρυσταλλώσει τον προβληματισμό τους για την διαδικασία αυτο-ορισμού τους:

«Η αγορά μας έχει κάνει καιροσκόπους. Στα κουτουρού πάμε. Η αγροτιά σε αυτό το χωριό έχει καταντήσει σήμερα τυχοδιωκτισμός. Τυχοδιώκτες είμαστε και προσπαθούμε να βρούμε νέους τρόπους επιβίωσης. Ψάχνεις και ασχολείσαι με πολλά. Γυρολόγος. Στην τύχη πάει ο αγρότης εδώ. Είναι επάγγελμα από τύχη. Πάει από την παράδοση, τι έχεις βρει από τον πατέρα σου, τι εκείνος σε έχει μάθει, τι ζητάει η αγορά και πως πάει η τεχνολογία.»

Ίσως, όμως, ο παραπάνω λόγος να συνιστά μια άλλου είδους αυτοαντίληψη της υπόστασής τους ως αγρότες σε τοπικό επίπεδο συγκριτικά με άλλες κοινότητες. Η απουσία θεσμικών συγκεκριμένων κατευθυντήριων γραμμών, και γενικά η ίδια η ρευστότητα και πολυπλοκότητα που διαπερνά όλες τις πλευρές της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, σε συνδυασμό με τα εντόπια πολιτισμικά κριτήρια διαφοροποίησης, τους εξαναγκάζει, όπως είδαμε, σε αντίστοιχες μορφές ατομικής

³⁰⁸ Ο νοικοκύρης παραγωγός για τους ντόπιους συνήθως προσδιοριζόταν από την επάρκεια των αγαθών του, την μη ύπαρξη χρεών στις τράπεζες, την σωστή οργάνωση του χωραφιού του, ένα καλό σπίτι για την οικογένειά του, μέσα από τα οποία αναγνωριζόταν και επιβεβαιωνόταν ως ικανός στο πλαίσιο του τοπικού. Σήμερα με τις πρόσφατες ανακατατάξεις η επαγγελματική και κατ' επέκταση η κοινωνική του αναγνώριση και καταξίωση εξαρτάται και από την υπερτοπική του επιχειρηματική δραστηριότητα και ιδιαίτερα όταν αυτή συνοδεύεται πολλές φορές από την υιοθέτηση αστικών πρακτικών προώθησης των προϊόντων του. Για μια εθνογραφική ανάλυση των όρων «νοικοκυρά» και «νοικοκύρης» βλ. Salamone, Stephen D. and Jill B. Stanton, (1986).

δράσης ενίοτε αθέμιτες για ορισμένους, συχνά μεθοδικές και καινοτόμες για μερικούς άλλους, κάποτε προσωρινές, ίσως συμπτωματικές, και φαινομενικά ασύμβατες μεταξύ τους. Όμως, αυτές οι μορφές δράσης υπόκεινται σε κοινούς κώδικες ερμηνειών καθώς ομογενοποιούνται κάτω από συμπληρωματικούς και αλληλοεπικαλυπτόμενους στόχους: την επιδίωξή τους, από την μια για την εδραίωση του διακριτού κοινωνικοοικονομικού και παραγωγικού status, και από την άλλη για την ενίσχυση των δυνατοτήτων επιβίωσης και αναπαραγωγής. Στο πλαίσιο αυτό, διαμορφώνεται μια ενταξιακή διαδικασία σε μια συλλογικότητα στο τοπικό επίπεδο που διαφοροποιεί κατά την αντίληψη των Δροσοπηγιωτών την κοινότητά τους από τις «άλλες» κοινότητες. Αυτή η συλλογικότητα δείχνει να ενισχύεται από την άμεση εξάρτηση του «μονοδραστήριου και κατ' αποκλειστικότητα επαγγελματία αγρότη» από τα καιρικά φαινόμενα, εξάρτηση που συνιστά πρωταρχική ορίζουσα της ιδιαιτερότητας του επαγγέλματος του, μιας και δεν διαθέτει εξωγεωργικά εισοδήματα. Μιας εξάρτησης που αποτυπώνεται στην στερεοτυπική έκφραση των Δροσοπηγιωτών σχετικά με το απρόβλεπτο των καιρικών φαινομένων :

«Στην περίπτωσή μας ισχύει το, ὅσο θέλεις δούλεψε όσο θέλω θα σου δώσω ὅ».

Η συγκεκριμένη ιδιαιτερότητα θεμελιώνεται περαιτέρω στην αξία που αποδίδουν οι παραγωγοί στον εδαφικό παράγοντα τον οποίο χρησιμοποιούν ως σύμβολο εντοπιότητας για να αναδείξουν τον αυτό-προσδιορισμό τους οριοθετώντας την διακριτή παραγωγική τους υπόσταση σε σχέση με άλλες γειτονικές κοινότητες στο πλαίσιο του τοπικού. Όπως χαρακτηριστικά λένε:

«Στο δικό μας το χωριό το μαγαζί είναι εντελώς ξεσκέπαστο».

Το «δικό μας» έρχεται να συμβολίσει τον δυναμικό χαρακτήρα της πεδινής και μονοδραστήριας γεωργίας στην κοινότητα, χαρακτήρας που αντιδιαστέλλεται είτε με γειτονικά ορεινά χωριά τα οποία χαρακτηρίζονται από παραδοσιακά συστήματα ορεινής κτηνοτροφίας (ποιμενική αιγο-προβατοτροφία), συνδυάζοντας και άλλες επαγγελματικές δραστηριότητες (π.χ ταβέρνες), είτε με χωριά όπου οι εξω-αγροτικές επαγγελματικές απασχολήσεις (εργοστάσια, βιοτεχνίες) αποτελούν την κύρια πηγή εισοδήματος σε συνδυασμό με μια συμπληρωματική γεωργία του αμπελιού και της ελιάς. Στην κοινότητα της Δροσοπηγής όμως το εισόδημα της συντριπτικής πλειοψηφίας των νοικοκυριών προέρχεται αποκλειστικά από την γεωργία, γεγονός

που καθιστά «το μαγαζί» του Δροσοπηγιώτη παραγωγού πλήρως εξαρτημένο από τα καιρικά φαινόμενα και άρα απόλυτα ανασφαλές (ξεσκέπαστο) συγκριτικά με άλλα γειτονικά «μαγαζιά». Έτσι, οι περιορισμένες επαγγελματικές διέξοδοι αλλά και τα παραγωγικά τέλματα που κατά καιρούς ανακύπτουν εξαναγκάζουν κατηγορίες παραγωγών με αντικρουόμενα συμφέροντα και «κάνοντας παιχνίδι μόνο με τις εντατικές καλλιέργειες», να παίζουν τον ρόλο του «τζογαδόρου στο χρηματιστήριο των καλλιεργειών», ενίοτε να γίνουν «ελεύθεροι σκοπευτές» και να λειτουργήσουν αθέμιτα και εις βάρος των συναδέλφων τους, να γίνουν «τυχοδιώκτες» «γυρολόγοι» και «καιροσκόποι» αναζητώντας, κατ'αυτόν τον τρόπο, νέες παραγωγικές διεξόδους στο πλαίσιο του εντατικού μοντέλου γεωργίας. Μέσα, όμως, από αυτές τις ρευστές, μετασχηματιζόμενες, πολυτοπικές και διασπαρμένες εκφάνσεις του εαυτού τους σε διαφορετικά πεδία θα προκύψουν οι καινοτόμες δράσεις που θα επιφέρουν τις παραγωγικές επιτυχίες και την αντίστοιχη κοινωνική καταξίωση -και διαφοροποίηση- στο εσωτερικό της κοινότητας. Ταυτόχρονα, όμως, αυτές οι παραγωγικές επιτυχίες (πλυντήρια-συσκευαστήρια καρότου, σύγχρονα καλλιεργητικά αποθηκευτικά συστήματα, εμπορικές συμφωνίες με αγροβιομηχανίες και super-market), και οι αντίστοιχες εξαργυρώσεις σε υλικά αγαθά με ξεχωριστή συμβολική αξία, (σύγχρονα σπίτια, πολυτελή αυτοκίνητα, αγροτικά τέσσερα επί τέσσερα, σύγχρονα τρακτέρ), συνιστούν σε συνδυασμό με τον εδαφικό παράγοντα που αποτυπώνεται και στην έκφραση «είμαστε εντατικοί εμείς» -έκφραση που παραπέμπει στο εντατικό μοντέλο γεωργίας- «τοπικές πολιτισμικές ιδιαιτερότητες». Συγκροτούν σύμβολα εντοπιότητας³⁰⁹, μέσα από τα οποία οικοδομείται ο αυτό-προσδιορισμός συνολικά των Δροσοπηγιωτών στο ευρύτερο χωρικό πεδίο. Όπως οι ίδιοι θα υποστηρίξουν για την κοινότητά τους:

«Οι άλλοι είναι πίσω από εμάς. Τα τεχνολογικά συστήματα και την υποδομή που έχουμε εμείς τα γύρω χωριά δεν τα έχουν. Οι Δροσοπηγιώτες είμαστε εξελεγμένοι παραγωγοί. Εμείς εδώ ζούμε από την γεωργία αποκλειστικά. Σπίτια και αυτοκίνητα είναι κόποι χωραφιών και ανθρώπων».

Η διαχείριση των ενδοκοινοτικών συγκρούσεων, και ο τρόπος με τον οποίο οι παραγωγοί διαπραγματεύονται την διακριτή κοινωνική, παραγωγική και οικονομική τους υπόσταση στο εσωτερικό της κοινότητας συντελεί και στην οικοδόμηση μιας

³⁰⁹ Ο Α. Παπαταξιάρχης, (1990: 332-372), προσεγγίζει την εντοπιότητα ως πολιτισμικό μόρφωμα που περιλαμβάνει μια σειρά από σύμβολα, τα οποία στην αμοιβαία τους διαπλοκή και ιεραρχημένα ανάλογα με το πλαίσιο αναφοράς, ορίζουν την τοπική ταυτότητα-συνείδηση και οργανώνουν τις εντάξεις στο τοπικό επίπεδο».

ορισμένης συλλογικής ταυτότητας που τους διαφοροποιεί ως παραγωγικά ανώτερους, συγκριτικά με τις γειτονικές κοινότητες³¹⁰.

Με επίκεντρο την παραγωγική διαδικασία λοιπόν στην καθημερινή κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα της κοινότητας λαμβάνει χώρα ένας ανταγωνισμός που αρθρώνεται γύρω από το παραγωγιστικό μοντέλο της γεωργίας, το οποίο σαφώς κατευθύνει τις επιχειρηματικές δράσεις και προσδιορίζει τις παραγωγικές επιλογές των καλλιεργητών. Η εν γένει συμπεριφορά τους, όμως, διαπλέκεται με τα εντόπια συστήματα σχέσεων εξουσίας και δύναμης, περιβάλλει παράλληλα και ενισχύει τις ατομικές προσδοκίες των παραγωγών, όχι μόνο για μεγιστοποίηση των κερδών τους αλλά και για την επαύξηση του κοινωνικού τους γοήτρου μέσα από την εξαργύρωση των εν λόγω κερδών σε υλικά αγαθά (σύγχρονα σπίτια, ακριβά αυτοκίνητα,) που τους δίνει την δυνατότητα διαφοροποίησης στο τοπικό γίγνεσθαι. Προηγούμενα, η διεκδίκηση της ανωτερότητας προσδιοριζόταν από ελάχιστες διακρίσεις στον τρόπο ζωής ενώ τώρα είναι ριζωμένη στις αστικές καταναλωτικές επιρροές. Με άλλα λόγια, μέσα από μια λογική ανταγωνιστικότητας στην αγορά και τεχνικοοικονομικής επιδεξιότητας αλλά και αξιοποίησης της φθηνής εργατικής δύναμης των μεταναστών, η μεγιστοποίηση των οικονομικών απολαβών από την παραγωγική διαδικασία αποκτά ιδιαίτερο συμβολικό χαρακτήρα. Το χρήμα ως καρπός του κόπου και της «άξιας» διαχείρισης της εκμετάλλευσης εξαργυρώνεται σε κοινωνικό γόητρο, κοινωνική καταξίωση και οικονομική δύναμη στο πλαίσιο του τοπικού.

Πόσο όμως «άξια» μπορεί να εκληφθεί ότι είναι η διαχείριση μιας αγροτικής εκμετάλλευσης όταν η επιδίωξη για την μεγιστοποίηση του οικονομικού και συμβολικού κεφαλαίου των παραγωγών με σκοπό την κοινωνική καταξίωση και αναγνώρισή τους αποβαίνει πολλές φορές εις βάρος της ίδιου του φυσικού περιβάλλοντος από το οποίο εξαρτώνται άμεσα οι αποδοτικές δυνατότητες των εκμεταλλεύσεων; Υπάρχουν διαφορετικές παραγωγικές δραστηριότητες στον βαθμό που αυτές εστιάζουν σε μια πιο ορθολογική αξιοποίηση των φυσικών πόρων προς όφελος της οικολογικής ισορροπίας στην Δροσοπηγή; Και αν ναι, από ποιους αναλαμβάνονται και πώς αυτές αξιολογούνται από τους υπόλοιπους παραγωγούς;

³¹⁰ «Το ανήκειν ως πολιτισμική αποσκευή.... ως μια από τις ταυτότητες, δεν παύει από την μια να παράγει στρατηγική και από την άλλη να αποτελεί αντικείμενο χειρισμών και στρατηγικής. Η κοινότητα υπάρχει για να επιστρατεύεται για την επιδίωξη των στόχων συγκεκριμένων ομάδων οι οποίες την επικαλούνται, ομάδων που θα πρέπει να νοούνται ως ομάδες συμφερόντων» (Δ. Λαφαζάνη, 1997: 106).

Τα παραπάνω αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης η οποία αναπτύσσεται στην επόμενη υποενότητα

7.2. Περιβαλλοντικά ζητήματα και ατομικές ιδιαιτερότητες. Κοινωνική ένταξη και περιθωριοποίηση.

«Ο Πειραγμένος και τα μαθήματα ορθής καλλιεργητικής συμπεριφοράς».

Στις 2 Απριλίου του 2001, πραγματοποιήθηκε στην πόλη της Λιβαδειάς παμβοιωτικό συλλαλητήριο έπειτα από απόφαση συνδικαλιστών αγροτών και φορέων της τοπικής και νομαρχιακής αυτοδιοίκησης από τις επαρχίες Θηβών και Λιβαδειάς. Ένα από τα κεντρικά αιτήματα των συγκεντρωμένων ήταν η λήψη μέτρων από την πολιτεία για το μεγάλο πρόβλημα της λειψυδρίας που αντιμετώπιζαν πολλές αγροτικές περιοχές του νομού Βοιωτίας³¹¹. Στο συλλαλητήριο επρόκειτο να παρευρεθούν και αρκετοί Δροσοπηγιώτες καθώς τα αποθέματα του υπόγειου υδροφόρου ορίζοντα του κάμπου της κοινότητάς τους είχαν φτάσει σε οριακό επίπεδο. Εν όψει της θερινής περιόδου θα άρχιζε η σπορά των πρώτων παρτίδων κηπευτικών και η διαμορφούμενη κατάσταση κάθε άλλο παρά ευοίωνη προβλεπόταν. Η ανησυχία τους κορυφώθηκε όταν έμαθαν πως η τελευταία γεώτρηση που πραγματοποίησε ένας συγχωριανός τους έφτασε σε βάθος 380 μέτρων προκειμένου να βρεθεί φλέβα νερού. Βάθος εξαιρετικά εντυπωσιακό εάν αναλογιστεί κανείς ότι το επίπεδο της θάλασσας στην περιοχή βρίσκεται στα 420 μέτρα περίπου και οι κίνδυνοι υφαλμύρωσης των εδαφών μεγάλοι. Πάγιο αίτημα των αγροτών της κοινότητας ήταν, και εξακολουθεί να είναι, η κατασκευή από την Υπηρεσία Εγγειοβελτιωτικών Έργων του Υπουργείου Γεωργίας ενός μικρού φράγματος σε μια υδατοστεγή λεκάνη στο νότιο μέρος του χωριού όπου διέρχονται τα νερά του Ασωπού ποταμού, ο οποίος

³¹¹ Το πρόβλημα της λειψυδρίας, που αναδεικνύεται έντονα τα τελευταία χρόνια στις περιοχές εντατικής γεωργίας και στην Ελλάδα, αποτελούσε πάντα ένα από τα κατεξοχήν ζητήματα «καλών πρακτικών» σε επίπεδο τοπικών κοινωνιών και περιβαλλοντικής διαχείρισης, στη συνέχεια, σε επίπεδο δημόσιων πολιτικών σε ολόκληρο τον Μεσογειακό χώρο Pratt, J. και Funnel, D., (1997).

υπερχειλίζει στο συγκεκριμένο σημείο σε περιόδους έντονων βροχοπτώσεων³¹². Όπως υποστηρίζουν οι ίδιοι οι παραγωγοί, η κατασκευή του φράγματος θα εμποδίσει την άσκοπη διαφυγή των υδάτων κατά τους χειμερινούς μήνες και έτσι θα τους δοθεί η δυνατότητα κατά την θερινή περίοδο να αρδεύουν τα 5.000 στρέμματα καλλιεργητικής έκτασης δίχως να έχουν το άγχος της επάρκειας των υδάτων.

Οι παραγωγοί και άλλες φορές στο παρελθόν είχαν έρθει αντιμέτωποι με παρόμοιες καταστάσεις, σε καμία όμως περίπτωση το πρόβλημα δεν είχε αναδειχθεί σε μείζον ζήτημα ουσιαστικής επιβίωσης των εκμεταλλεύσεών τους, όπως τώρα, καθώς το νερό για αυτούς αποτελεί, όπως οι ίδιοι υποστηρίζουν, *«τον λευκό χρυσό που υπάρχει κάτω από τα χωράφια τους»*. Η μεγάλη στροφή που πραγματοποιήθηκε την δεκαετία του 1960 στα κηπευτικά, η καλλιέργεια των οποίων απαιτεί μεγάλες ποσότητες νερού σε συνδυασμό με την αυξανόμενη ζήτησή τους από το πολυπληθές λεκανοπέδιο της πρωτεύουσας, οδήγησαν σε εντατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας. Με την συνακόλουθη τεχνολογική εξέλιξη, και γενικότερα τον εκσυγχρονισμό τη γεωργίας, αποτέλεσαν τις απαρχές μιας πορείας που σήμερα έχει οδηγήσει σε μια σειρά αδιεξόδων τόσο για τον παραγωγό και το φυσικό περιβάλλον που αυτός διαχειρίζεται, όσο και για το μέλλον της ίδιας της γεωργίας στην περιοχή. Με δεδομένη την χρόνια απροθυμία των αρμόδιων φορέων να δώσουν λύση στο πρόβλημα της ανεπάρκειας των υδάτων με την κατασκευή του μικρού φράγματος στην συγκεκριμένη τοποθεσία³¹³, η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο τα τελευταία χρόνια, με την εμφάνιση των ξένων εργατών στα χωράφια της κοινότητας. Η διαπίστωση αυτή, όπως θα δούμε, δεν αποτελεί αντίφαση σε όσα μέχρι τώρα έχω υποστηρίξει για την θετική συμβολή τους στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας, ότι σε ένα παράλληλο επίπεδο, η υπερπροσφορά της εργατικής τους δύναμης, και κυρίως το χαμηλό κόστος αυτής, λειτούργησαν ως ελκυστικός παράγοντας για τους παραγωγούς της κοινότητας. Παρασυρόμενοι, σε αρκετές περιπτώσεις, από τις νέες ευκαιρίες μεγιστοποίησης των κερδών τους κατέφυγαν στην αλόγιστη χρήση του πολυάριθμου εργατικού δυναμικού. Αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής ήταν η κάθετη, τα τελευταία, χρόνια

³¹² Η δυνατότητα κατασκευής ενός φράγματος στην περιοχή, αποτελεί καίριο ζήτημα για τους παραγωγούς της κοινότητας και σχετικά άρθρα έχουν γραφτεί επανειλημμένως στον τοπικό τύπο. Βλ. σχετ. "ΤΟ ΠΥΡΓΑΡΙ" (1993), μηνιαία τοπική εφημερίδα.

³¹³ Σύμφωνα με το ίδιο άρθρο της εφημερίδας, όλοι οι υπεύθυνοι των πολιτικών παρατάξεων έχουν, κατά καιρούς, δώσει υποσχέσεις δίχως τίποτα να έχει υλοποιηθεί.

αύξηση της ενοικιαζόμενης γης³¹⁴ και η περαιτέρω εντατικοποίηση της γεωργίας με συνεπαγόμενες αρνητικές συνέπειες τις χαμηλές τιμές των παραγόμενων προϊόντων λόγω υπερπροσφοράς τους, και την αντίστοιχη επιβάρυνση των εδαφών με πολλαπλάσιες ποσότητες λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων. Σχετική με την εν λόγω επιβάρυνση αποτέλεσε και η πρώτη επίσημη πιστοποίηση για την ποιότητα των σιτηρών της κοινότητας σήμερα. Το επιτελείο των χημείων των μεγάλων αλευροβιομηχανιών που εδρεύουν στην περιοχή, κάνοντας την συνηθισμένη ανάλυση στους σπόρους των σιτηρών που προμηθεύονται από τους παραγωγούς της κοινότητας, διαπίστωσαν έλλειψη γλουτίνης και, γενικότερα, χαμηλής ποιότητας σιτάρι. Το γεγονός αυτό απέδωσαν στον όξινο χαρακτήρα των εδαφών λόγω της χρόνιας επιβάρυνσής τους με νιτρώδη και άλλα χημικά. Διαπίστωση καθ' όλα λογική καθώς το ίδιο χωράφι που πριν λίγα χρόνια σπέρνονταν μια φορά τον χρόνο με σιτηρά, σήμερα χρησιμοποιείται εντατικά και τους θερινούς μήνες για την καλλιέργεια τριών και πολλές φορές τεσσάρων παρτίδων κηπευτικών, με δεδομένη την εξασφάλιση της χειροσυλλογής από το πολυάριθμο και φθινό εργατικό δυναμικό των μεταναστών.

Τα παραπάνω πολύ αδρά αποτυπώνουν την τοπική διάσταση των τεράστιων οικολογικών ανισορροπιών που επί μακρόν έχουν σωρευτεί στον αγροτικό χώρο της Ελλάδας και ευρύτερα του Δυτικού κόσμου, απόρροια της εντατικοποίησης της παραγωγής και της εκβιομηχάνισης της γεωργίας που κληροδότησε η περίοδος του φορντισμού³¹⁵. Πράγματι, η σύγχρονη βιομηχανική μορφή της γεωργίας χαρακτηρίζεται από την επικράτηση των πολυεθνικών αγροβιομηχανιών που κατάφεραν, όχι μόνο να διαχειριστούν μονοπωλιακά την παραγωγή πιστοποιημένων σπόρων³¹⁶ αλλά και να κυριαρχήσουν στην διατροφική αλυσίδα κατευθύνοντας την παραγωγή και ελέγχοντας την επεξεργασία, την τυποποίηση και την διάθεση των

³¹⁴ Σύμφωνα με στοιχεία της Κοινότητας, η κάθετη αύξηση της ενοικιαζόμενης γης τα τελευταία χρόνια ερμηνεύεται με την παρουσία των εκατοντάδων μεταναστών στα χωράφια της κοινότητας.

³¹⁵ Βλ. ενδεικτικά: Μπεριάτος Η., Ψαλτόπουλος Δ., (2003), Α.Λουλούδης-Ν.Μπεόπουλος, (1999), Μοδινός Μ., Ευθυμίουπουλος Η., (1998), Ρόκου Δ., (1994)

Το πλαίσιο των αδιεξόδων και η κρίση που παρατηρείται στον αγροτικό χώρο ακουμπά και τις πλατιές μάζες του πληθυσμού όπου εκδηλώνεται ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα όπως έχει κατ' επανάληψη δημοσιεύσει ο ημερήσιος έντυπος τύπος με διάφορα ένθετα και αφιερώματα. βλέπε ενδεικτικά Ελευθεροτυπία, (4/9/2001), Καθημερινή, (3/9/2003).

³¹⁶ Ο Α. Λουλούδης (1998: 194-95), αναφερόμενος στις κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις της βιοτεχνολογίας και συνεκτιμώντας την εμπειρία της Πράσινης Επανάστασης στις αναπτυσσόμενες χώρες, θεωρεί ότι θα ευνοήσει τους εντατικοποιημένους γεωργούς, όμως θα ενισχυθεί η εξάρτηση και των μικροαγροτών από την ολιγοπωλιακή αγορά του «πακέτου σπόρος-ζιζανιοκτόνο». Σε αυτό το τελευταίο συντελεί, επίσης, το γεγονός ότι χάνεται «η παράδοση της διαφάνειας και συνεργασίας η

αγροτικών προϊόντων στις αγορές, δημιουργώντας απόλυτα εξαρτημένους παραγωγούς στο πλαίσιο των γενικευμένων, πλέον, μορφών συμβολαιακής γεωργίας³¹⁷. Τα υπέρογκα αγροτικά πλεονάσματα, η αποστράγγιση του υδάτινου πλούτου, οι βιομηχανικά επεξεργασμένες ζωοτροφές, η εξαφάνιση της βιοποικιλότητας και η αλόγιστη χρήση φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων αποτελούν ενδεικτικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της συγκεκριμένης μορφής άσκησης της γεωργίας, ορισμένα συμπτώματα της οποίας είναι γνωστοί διατροφικοί κίνδυνοι, όπως η νόσος «των τρελλών αγελάδων» και τα κατάλοιπα διοξινών στα πουλερικά. Συμπτώματα τα οποία αν δεν εκτιμηθούν με την δέουσα προσοχή πιθανόν να εξελιχθούν σε πραγματική απειλή για το μέλλον της ανθρώπινης ύπαρξης εντείνοντας τη δημόσια συζήτηση για τους «αποσιωπημένους κινδύνους» στις σημερινές κοινωνίες της διακινδύνευσης³¹⁸.

Η αλόγιστη υπεράντληση των υδάτων και η χρόνια επιβάρυνση των χωραφιών από φυτοφάρμακα και λιπάσματα εγκυμονεί ποικίλους κινδύνους -και σε αρκετές περιπτώσεις με καταστροφικές συνέπειες και μη αναστρέψιμες- για μια ζωτική και ευάλωτη δραστηριότητα όπως είναι η γεωργία³¹⁹. Οι αγρότες της Δροσοπηγής φαίνεται ότι ακολουθούν «εκ των πραγμάτων» τις επιτάσεις της παγκοσμιοποιημένης αγοράς (κυριαρχία πολυεθνικών ομίλων στα ανάντι και τα κατάντι της εκμετάλλευσης) ενώ υφίστανται τις αμείλικτες επιπτώσεις της (κρίση γεωργικών αγορών), ιδιαίτερα μετά τις προνομιακές τελωνιακές συμφωνίες με Τρίτες μεσογειακές χώρες καθώς και την σταδιακή απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου μέσω συμφωνιών της ΠΟΕ. Γι' αυτούς που γαλουχήθηκαν στο μοντέλο της εντατικής-παραγωγιστικής γεωργίας, συνεπικουρούσης για μεγάλο διάστημα της ΚΑΠ, η περαιτέρω εντατικοποίηση για αύξηση των αποδόσεων προκειμένου να υπερβούν τα προβλήματα, και ουσιαστικά την μείωση των εισοδημάτων τους, φαίνεται να είναι μονόδρομος. Αυτή είναι η αντίληψή τους για την «πρόοδο». Αυτό που για τους διανοητές θεωρητικούς προσδιορίζεται ως «διακινδύνευση» μοιάζει άτοπο για τους Δροσοπηγιώτες, δεδομένης της ανάγκης επιβίωσης της αγροτικής εκμετάλλευσης/νοικοκυριού. Ανάγκη πολύ περισσότερο πειστική, λόγω απουσίας εναλλακτικών

οποία, παλαιότερα, χαρακτήριζε την ερευνητική κουλτούρα της υπό δημόσιο έλεγχο σποροπαραγωγής».

³¹⁷ Βλέπε σχετικά Μουσιδής, Α., (1988), Αραχωβίτη, Ε., (1999).

³¹⁸ Βλ. Μπεκ, 2002, σσ. 118-125 και Beck U., Towards a new modernity, Sage, 1992

³¹⁹ Βλ. Σχετ. Λουλούδης, Α., (1992).

παραγωγικών λύσεων εντός αγροτικού τομέα («διαφοροποίηση των δραστηριοτήτων»)³²⁰.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο έγκειται το ανθρωπολογικό ενδιαφέρον. Εστιάζεται στην πολιτισμική διάσταση του ζητήματος στον βαθμό που επιδιώκεται η ανίχνευση των ποικιλόμορφων εκφάνσεων των συνδιαλλαγών, των συγκρούσεων και των αντιπαραθέσεων που χαρακτηρίζουν τις διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των παραγωγών που ακολουθούν τέτοιου είδους συμπεριφορές και εκείνων που απέχουν από αυτές. Με αφετηρία, λοιπόν, την πτώση της στάθμης του υπόγειου υδροφόρου ορίζοντα και την παράλληλη οικολογική ανισορροπία, η οποία διαπιστώνεται ολοένα και περισσότερο στην κοινότητα, ας παρακολουθήσουμε τον τρόπο διαπλοκής των σχέσεων αλληλόδρασης μεταξύ των παραγωγών έτσι όπως αυτές οικοδομούνται στο νέο μεταβαλλόμενο τοπίο της γεωργίας. Τοπίο που επηρεάζεται τόσο από την εκμηχάνιση και την πληθώρα μεταναστευτικών εργατικών χεριών όσο και από τις περιρρέουσες εθνικές και υπερεθνικές πολιτισμικές, κοινωνικές και οικονομικές επιρροές.

Είδαμε, πως σε αρκετές περιπτώσεις, η αλόγιστη χρήση χημικών εισροών είναι και απόρροια του σκληρού και πολλές φορές αθέμιτου ανταγωνισμού μεταξύ των παραγωγών καθώς ακόμα και τα εξελιγμένα γεωργικά εφόδια που θα χρησιμοποιήσει ο παραγωγός, ανεξάρτητα από την αναγκαιότητά τους, αποτελούν δομικά και συμπληρωματικά μέρη μιας επιτυχημένης επενδυτικής συμπεριφοράς ενισχύοντας την επαγγελματική του υπόσταση και την προσωπική του αξία, και κατ' επέκταση, την ταυτότητά του ως επιτυχημένου επαγγελματία παραγωγού. Έτσι ο ανταγωνισμός καταλήγει να αποκτήσει και μια στρεβλή διάσταση αφού, μη στηριζόμενος συχνά σε υγιείς βάσεις, δεν οδηγεί σε πρόοδο μέσα από την βιωσιμότητα και την αειφορία της γεωργικής εκμετάλλευσης αλλά σε τέλμα μέσα από την υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος. Και όπως λέει χαρακτηριστικά

³²⁰ Όπως εναλλακτικές μορφές τουρισμού στην ύπαιθρο, αναψυχή, παραδοσιακή οικοτεχνία, κλπ. Πράγματι, ο κάμπος –και μάλιστα σε αυτή την τόσο εντατικοποιημένη μορφή του– δεν διαθέτει εκ προοιμίου τα προνόμια που τώρα καρπώνονται οι μέχρις πρότινος περιθωριοποιημένες «ορεινές και μειονεκτικές αγροτικές ζώνες» (σύμφωνα με τον σχετικό Κανονισμό της ΕΕ). Αυτές, βρίσκονται τα τελευταία χρόνια, και στην Ελλάδα, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος χάρη στα θέλητρα του φυσικού περιβάλλοντος και τις δυνατότητες ανάπτυξης εναλλακτικών δραστηριοτήτων, όπως χειμερινός τουρισμός, οικοτουρισμός, βιολογική γεωργία, οικοτεχνία, γαστρονομία κλπ Σε αυτή την λογική, εξάλλου, εντάσσονται οι δράσεις της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας Leader που αποσκοπούν στην κοινωνικο-οικονομική τόνωση των περιοχών αυτών με διάφορα αναπτυξιακά προγράμματα στη λογική αξιοποίησης των τοπικών πόρων και μεγέθυνσης της απασχόλησης.

ένας παραγωγός ο Τάκης για την αλόγιστη χρήση των φυτοφαρμάκων και των λιπασμάτων στα χωράφια:

«Η τσέπη, ο κουτο-εγωισμός και η ψωροπερηφάνια μας έχει κάνει να συμπεριφερόμαστε έτσι. Μην δούμε έναν συγχωριανό να αγοράσει νέο αυτοκίνητο τρέχουμε να αγοράσουμε και εμείς καλύτερο. Το ίδιο γίνεται και στο χωράφι. Ακριβό και εξελεγμένο λίπασμα εσύ; Ακριβό και εξελεγμένο λίπασμα και εγώ. Δεν εξετάζουμε αν είναι απαραίτητο για το χωράφι ή αν το βλάπτει αλλά αν έχει απόδοση σε κιλά και σε εμφάνιση για να οικονομήσουμε όπως ο διπλάνος που το χρησιμοποιεί. Αυτό το παιχνίδι του ανταγωνισμού σε σκοτώνει, όχι μόνο γιατί είναι ψυχοφθόρο για εμάς, αλλά γιατί μπορεί να έχει μη αναστρέψιμες συνέπειες για την φύση που είναι γύρω μας».

Καταλαβαίνει, λοιπόν, κανείς όμως ότι από αυτές τις ανταγωνιστικές συμπεριφορές - την «ψωροπερηφάνια» και τον «κουτό-εγωισμό», όπως χαρακτηριστικά τις ονομάζει ο Τάκης- ο μεγάλος ηττημένος είναι το φυσικό περιβάλλον, η υποβάθμιση του οποίου, όπως είναι φανερό, δεν σχετίζεται μόνο με την ανεπάρκεια των αρδευτικών πόρων, αλλά και με την εξασθένηση της γονιμότητας των χωραφιών.

Αντιμέτωποι με την νέα αυτή πραγματικότητα, ορισμένοι από τους παραγωγούς στην κοινότητα -ελάχιστοι για την ακρίβεια- επιλέγουν να ακολουθήσουν έναν κάπως διαφορετικό δρόμο από εκείνον που ακολουθεί η συντριπτική πλειοψηφία των παραγωγών στην κοινότητα. Προτιμούν συνειδητά να περάσουν σε πιο «φιλοπεριβαλλοντικές πρακτικές» (όποτε οι συνθήκες το επιτρέπουν) καθώς συνειδητοποιούν την ύπαρξη αρκετών αδιεξόδων στην παραγωγική διαδικασία αλλά και των ορατών κινδύνων που προκύπτουν για το μέλλον της περιβαλλοντικής ισορροπίας στην περιοχή. Εκδηλώνοντας οικολογικές ανησυχίες, προσπαθούν να αναπτύξουν διάφορες μεθόδους και τεχνικές έτσι ώστε να διαφυλάξουν την γονιμότητα των χωραφιών τους και να διαχειριστούν ορθολογικά τους φυσικούς πόρους εξασφαλίζοντας την φυσική βιωσιμότητα (αναπαραγωγή της γονιμότητας) των εκμεταλλεύσεών τους και εμποδίζοντας, παράλληλα, την περαιτέρω υποβάθμιση του οικοσυστήματος στην περιοχή. Συμπεριφορές, που θα έλεγε κανείς ότι στο πλαίσιο του παραγωγιστικού μοντέλου καλλιέργειας δεν συνάδουν με τον άκρατο και, πολλές φορές, αθέμιτο ανταγωνισμό καθώς και των συναφών προς αυτόν εγωιστικών συμπεριφορών που εκδηλώνουν οι περισσότεροι παραγωγοί με σκοπό την κατάκτηση του οικονομικού ιδεώδους.

Ο Τάκης, τον οποίο αναφέραμε λίγο παραπάνω, 45 ετών σήμερα, είναι ένας από τους παραγωγούς που έχοντας συνειδητοποιήσει τα μεγάλα περιβαλλοντικά προβλήματα του τόπου του καταβάλει προσπάθειες για να προλάβει -στο μέτρο του δυνατού- τις διαφαινόμενες αρνητικές κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες από την

μετεξέλιξη της αγροτικής δραστηριότητας. Οι γνώσεις που απέκτησε στο παρελθόν από την φοίτησή του στο τεχνικό Λύκειο φυτικής παραγωγής στην Θήβα, του επιτρέπουν να αναπτύξει μια πιο ορθολογική καλλιεργητική συμπεριφορά σε σχέση με τους υπόλοιπους συναδέλφους του. Όπως λέει ο ίδιος, από νεαρή ηλικία ήταν ευαίσθητοποιημένος σε ζητήματα οικολογίας και προστασίας του περιβάλλοντος. Σε αυτό συνετέλεσε σημαντικά και η βιωματική εμπειρία του από την διετή παραμονή του στην πόλη της Αθήνας, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, όπου παρακολούθησε μαθήματα μηχανολογίας και χειρισμού γεωργικών μηχανημάτων σε σχολή του ΟΑΕΔ. Στην πρωτεύουσα ήρθε αντιμέτωπος, εκείνη την εποχή, με το δισεπίλυτο πρόβλημα του νέφους, και έχοντας εκ προοιμίου έναν αριστερό προβληματισμό για διάφορα κοινωνικά ζητήματα εντάχθηκε σε μια αντίστοιχη αριστερή οργάνωση, η οποία ήταν από τις λίγες -που τότε- έθιγαν τα περιβαλλοντικά προβλήματα στον αγροτικό χώρο, αλλά και γενικότερα. Μερικές ακόμα πληροφορίες για το προσωπικό προφίλ του Τάκη νομίζω ότι είναι χρήσιμο να αναφερθούν, έτσι ώστε να αποδοθεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της κοινωνικής και οικονομικής του υπόστασης. Προέρχεται από μια αρκετά ευκατάστατη οικογένεια, παραδοσιακά ενταγμένη στον δεξιό χώρο, δηλαδή, σε διαμετρικά αντίθετη πολιτική παράταξη από εκείνη που ανήκει ο ίδιος, και με κλήρο 200 στρέμματα, αρκετά μεγάλο για τα δεδομένα της κοινότητας, αν σκεφτεί κανείς ότι ο μέσος όρος κυμαίνεται περίπου στα 70 στρέμματα. Η φήμη του καλού νοικοκύρη και του έντιμου ανθρώπου ακολουθεί ακόμα και σήμερα τον πατέρα του Τάκη, ο οποίος κατάφερε να κληροδοτήσει σε αυτόν 150 στρέμματα, το 1988, όταν εκείνος επέστρεψε από φαντάρος και αποφάσισε να ασχοληθεί επαγγελματικά με την γεωργία, καταλαμβάνοντας την θέση του αρχηγού της εκμετάλλευσης. Μέσα σε 12 χρόνια ο Τάκης κατάφερε με εφόδιο το εκπαιδευτικό του επίπεδο, την εργατική δύναμη των μεταναστών, αλλά και με την εργασία που κατέβαλε ο ίδιος να αυξήσει τον πατρικό κλήρο από 150 στρ. (τα οποία ο πατέρας του τα καλλιεργούσε πατάτες, σιτάρι, βαμβάκι και μόλις 5 στρ. καρότο) σε 200 περίπου στρέμματα, τα οποία χρησιμοποιούνται σήμερα αποκλειστικά για την καλλιέργεια κηπευτικών (βρώσιμη ντομάτα, πιπεριές, κρεμμύδια ξερά, φασολάκια κλπ). Παράλληλα, εξόπλισε την γεωργική του επιχείρηση με όλο εκείνο το απαραίτητο τεχνολογικό και υποδομικό δυναμικό (γεώτρηση, σύγχρονο τρακτέρ με καμπίνα και διπλό διαφορικό, αγωγούς νερού, λάστιχα αρδεύσεως, κλπ). Πρόκειται, με λίγα λόγια, για έναν αρκετά επιτυχημένο αγρότη επιχειρηματία, με ικανοποιητικό

εκπαιδευτικό επίπεδο και με μια ιδιαίτερα ανεπτυγμένη ευαισθησία για ζητήματα οικολογίας.

Τον συνάντησα μια μέρα στο χωράφι του όπου παρέδιδε μαθήματα «ορθής καλλιεργητικής συμπεριφοράς», όπως ο ίδιος υποστηρίζει, στον Ινδό εργάτη του και συγκεκριμένα για τον τρόπο οργώματος του χωραφιού. Ο λόγος για τον οποίο επιδίδεται στο μάθημα αυτό είναι συγκεκριμένος και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Τον χειμώνα άμα πάει κανείς στο ποτάμι θα το δει ή καφέ ή κόκκινο από το χώμα που πέφτει μέσα έπειτα από έντονη βροχόπτωση. Για μένα το σημαντικότερο πρόβλημα είναι η διάβρωση των εδαφών. Αυτό γίνεται γιατί υπάρχουν στην χώρα μας έντονες βροχοπτώσεις. Συνέπεια αυτού είναι ότι χάνεται η φυσική γονιμότητα των εδαφών, και μένει το ασπρόχωμα (άγονο), που σημαίνει πιο πολύ νερό για πότισμα και πιο πολλά λιπάσματα και φυτοφάρμακα για ενδυνάμωση του χωραφιού άρα μόλυνση του υπεδάφους και αύξηση του κοστολογίου. Επειδή το χωράφι μου είναι επικλινές μαθαίνω τους Ινδούς να το οργώνουν παράλληλα και όχι κάθετα έτσι ώστε να μην κατηφορίζει το νερό από τα αυλάκια, και να μένει στο χωράφι. Με αυτόν τον τρόπο το νερό μένει στο χωράφι και πάει στον υπόγειο υδροφόρο ορίζοντα και το χώμα δεν χάνεται. Τους έχω μάθει, ήδη, να οργώνουν βαθιά μετά την χειροσυλλογή του καρπού γιατί το χώμα γίνεται πέτρα και το νερό που θα πέσει μετά θα φύγει, ενώ άμα το οργώσεις βαθιά το νερό απορροφάται και εμπλουτίζεται έτσι και ο υπόγειος υδροφόρος ορίζοντας. Άμα ακολουθούσαμε όλοι αυτές τις πρακτικές τα παιδιά μας θα έβρισκαν απόθεμα σε φυσικούς πόρους».

Η κουβέντα μας εξελίσσονταν στην σκιά των κυπαρισσιών που ο ίδιος προ δεκαπενταετίας έχει φυτέψει κατά μήκος του συνόρου του χωραφιού του με τον αγροτικό χωμάτινο δρόμο της κοινότητας. Όπως εξηγεί ο ίδιος φύτεψε τα δέντρα αυτά για να αποτελούν ένα είδος φυσικού εμποδίου απέναντι τα ορμητικά νερά που κυλάνε από τις πλαγιές του βουνού μετά από νεροποντή έτσι ώστε να προστατεύεται το χώμα του χωραφιού του και να μην παρασύρεται από τα νεροφαγώματα της βροχής. Κάθε τόσο διέκοπτε την κουβέντα μας για να κάνει διορθωτικές παρατηρήσεις στον Ινδό επιστάτη του, ο οποίος συνέχιζε το όργωμα. Την ώρα εκείνη περνούσε σε σχετικά κοντινή απόσταση με το τρακτέρ του ένας συγχωριανός και φωνάζοντας προς εμάς με έναν κάπως περιπαιχτικό τόνο είπε:

«Τάκηγηη αφού τους μάθεις το όργωμα μάθε τους και την προπέδιαααα»

Ο Τάκης χαμογελώντας τον χαιρέτησε και παράλληλα διατύπωσε τον προβληματισμό του με μια αίσθηση παραπόνου:

«Τους φαίνεται παράξενο που μαθαίνω στους αλλοδαπούς πώς να οργώνουν. Οι περισσότεροι δεν τα κοιτάζουν αυτά, τους λένε δυο πράγματα και τους ανεβάζουν στα τρακτέρ να οργώσουν. Τους λέω ότι δεν κάνουν σωστά και εκείνοι δεν καταλαβαίνουν το παίζουν αφεντικά και απλά δίνουν διαταγές. Πρέπει όμως να είναι από κοντά γιατί οι ξένοι δεν ξέρουν τα μυστικά της

δουλειάς και καταστρέφουν τα χωράφια μας. Εγώ και άλλοι 2-3 έχουμε οικολογική συνείδηση εδώ. Όχι ότι και εγώ δεν ακολουθώ την κυρίαρχη νοοτροπία με τα λιπάσματα και τα φυτοφάρμακα αφού δεν μπορείς να κάνεις διαφορετικά αλλά τουλάχιστον προσπαθώ να διαχειριστώ όσο το δυνατό καλύτερα τα δεδομένα. Να, όπως τώρα, που μαθαίνω πώς να οργώνει ο επιστάτης μου. Όταν σε μικρότερη ηλικία μιλούσα στους συγχωριανούς μου για την νιτρική αμμωνία των λιπασμάτων και τις συνέπειες της στο περιβάλλον με αντιμετώπιζαν περίεργα. Ως πειραγμένο. Γελούσαν μαζί μου. Και όμως είναι σημαντικό γιατί η νιτρική αμμωνία, το άζωτο, το κάλιο και άλλα χημικά πάνε στον υπόγειο υδροφόρο ορίζοντα και ξεπλένονται μετά από τριάντα χρόνια. Τους έλεγα να προσέχουν πόσο βάζουν και να ακολουθούν τις οδηγίες πιστά αλλά εκείνοι δεν χαμπάριζαν. Προσπαθούσα να τους πω ότι υπολείμματα νιτρικών ανιχνεύθηκαν στο μητρικό γάλα μέχρι και σε πολικές αρκούδες στον βόρειο πόλο αλλά εκείνοι νόμιζαν ότι μιλάω κινέζικα και χασκογελούσαν πίσω από την πλάτη μου. Έπεφτε κράζιμο. Πειραγμένο με ανεβάζανε πειραγμένο με κατεβάζανε. Το ίδιο γίνεται και τώρα με τους μετανάστες. Αυτοί κάνουν όλες τις δουλειές. Αλλά άλλο πράγμα ο μετανάστης να μαζεύει καρότο και φασολάκι και άλλο να ραντίζει και να οργώνει. Αφήνουν τους Πακιστανούς να οργώνουν τα χωράφια τους και τα καταστρέφουν. Έχουν γίνει υπερόπτες οι περισσότεροι παραγωγοί με τους μετανάστες και τους αρέσει να διατάζουν ως αφεντικά. Πάρε Αλί το ραντιστικό και άντε ράντισε. Πάρε Κάμελ το τρακτέρ και πήγαινε όργωσε. Νομίζουν ότι με δυο κουβέντες για τις οδηγίες και τις ποσότητες που θα τους πουν ότι εκείνοι τα κατάλαβαν. Στην αρχή μάλλιαζε η γλώσσα μου που τους έλεγα ότι πρέπει να είναι από κοντά μαζί τους και ας νομίζουν ότι έχουν μάθει. Μπορεί ο ξένος να προσέξει το χωράφι σου όσο εσύ ο ίδιος; Ποτέ. Τώρα για τα οικολογικά δεν λέω τι κάνω και δεν μιλάω για αυτά πολύ παρά μόνο λίγες προσεχτικές λέξεις και σε συγκεκριμένους ανθρώπους γιατί ξέρω ότι θα εισπράξω χλεύη. Γίνομαι περιθώριο όταν τους μιλάω για το περιβάλλον. Κάποια στιγμή μάλιστα ορισμένοι δίσταζαν να κάνουν παρέα μαζί μου στο καφενείο γιατί άκουγαν τα περιπαιχτικά σχόλια και τις επικρίσεις των άλλων που έλεγαν ότι θα γίνουν και αυτοί πειραγμένοι».

Πολλά από τα ζητήματα που εντάσσονται στην προβληματική του παρόντος κεφαλαίου εμπεριέχονται στο παραπάνω εθνογραφικό περιστατικό. Η διερεύνησή τους θα προκύψει σταδιακά στην συνέχεια μέσα από την επιμέρους αναλυτική προσέγγισή τους. Σε ένα πρώτο επίπεδο, πασίδηλη είναι η διαπίστωση πως οι μετανάστες αποδέσμευσαν τους παραγωγούς της κοινότητας από μία πληθώρα σκληρών αγροτικών εργασιών (ράντισμα, σκάψιμο, βοτάνισμα, όργωμα, χειροσυλλογή κλπ), παρέχοντάς τους την χρονική δυνατότητα να επεκταθούν και να εξειδικευτούν σε άλλους συμπληρωματικούς τομείς της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας (τυποποίηση, marketing, ανεύρεση νέων αγορών, ανάληψη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών και σύναψη εμπορικών συμφωνιών με τον κλάδο των σούπερ-μάρκετ κλπ). Παρ' όλα αυτά, όμως, η εν λόγω εξειδίκευση εγκυμονεί τον κίνδυνο της «αποειδίκευσης» σε ένα άλλο επίπεδο. Θεμελιώδη γνωστικά αντικείμενα της βασικής παραγωγικής διαδικασίας περνούν πια στα χέρια των μεταναστών μιας και η αποστασιοποίηση των παραγωγών από χρόνιες χειρονακτικές εργασίες σε συνδυασμό με την συνακόλουθη φετιχοποίηση ενός νέου ρόλου αφεντικού που διαδραματίζουν οδηγούν σε περαιτέρω απομάκρυνσή τους από την ίδια τους τη γη και από το γνωστικό τους αντικείμενο. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις στο διάστημα

της επιτόπιας έρευνάς μου όπου παρακολουθούσα παραγωγούς να απαντούν σε σχετικές ερωτήσεις συναδέλφων τους για το πόσα στρέμματα ράντισαν ή όργωσαν επικαλούμενοι τις γνώσεις των επιστατών τους που ήταν παρόντες: «*Αλί θύμισέ μου πόσα στρέμματα ράντισες εχθές;*», ή «*Αλί πόσα στρέμματα όργωσες;*». Οι διαφαινόμενες αυτές τάσεις οδηγούν σε μια νέας μορφής αποειδίκευση της αγροτικής εργασίας εξαιτίας των μεταναστών, αντίστοιχη με εκείνη που αναφέρει ο Vandeman. λόγω των χημικών εισροών³²¹.

Από την άλλη, η αφήγηση του Τάκη αναδεικνύει, θα έλεγε κανείς, το πλαίσιο της ποικιλομορφίας και την πολυπλοκότητας των διακριτών τρόπων με τους οποίους διαφορετικοί παραγωγοί προσεγγίζουν ακόμα και τα περιβαλλοντικά ζητήματα, επιβεβαιώνοντας το γεγονός ότι το πεδίο των αντιπαραθέσεων, των διαπροσωπικών συγκρούσεων και των αντίπαλων τάσεων καλύπτει όλο το εύρος της κοινωνικής πραγματικότητας στην κοινότητα σήμερα. Και καθώς η γεωργική δραστηριότητα κατέχει πρωτεύοντα ρόλο στην καθημερινή ζωή των κατοίκων, είναι επόμενο πως η έκταση και ο βαθμός έντασης αυτών των αντιπαραθέσεων εξαρτώνται από τον τρόπο αξιολόγησης των διαφορετικών συμπεριφορών που εκδηλώνονται μεταξύ των παραγωγών. Ιδιαίτερα, όταν οι παραγωγοί -ανεξάρτητα δυναμικότητας- συλλογικά καλούνται να δραστηριοποιηθούν σε κρίσιμες παραγωγικές περιόδους όπου ηθικές δεσμεύσεις δοκιμάζονται, συνειδήσεις αξιολογούνται και διακυβεύονται σημαντικά οικονομικά συμφέροντα. Έτσι όταν έγινε γνωστό στην κοινότητα, τον Αύγουστο του 2001, ότι παρατηρήθηκε στην κεντρική αγορά εντυπωσιακή αύξηση της τιμής στο φρέσκο φασολάκι, λόγω πρωτοφανούς έλλειψης, όλοι έσπευσαν να συλλέξουν και να διαθέσουν την παραγωγή τους, μην λαμβάνοντας υπ' όψιν τις ανεπανόρθωτες βλάβες που μπορεί να προκαλέσει στον ανθρώπινο οργανισμό το ράντισμα που είχαν κάνει τις προηγούμενες μόλις ημέρες. Ο Τάκης μπροστά σε αυτό το ενδεχόμενο προτίμησε να διαθέσει στην αγορά πρώτα εκείνες τις παρτίδες φασολιού που είχε περάσει η επίδραση του φυτοφαρμάκου ενώ για τις υπόλοιπες έπρεπε να περιμένει τουλάχιστον 5 ημέρες (σύμφωνα με τις οδηγίες χρήσης έτσι ώστε να εξασθενήσει η ενέργεια του φυτοφαρμάκου). Θα πρέπει, βεβαίως, να επισημανθεί ότι ο Τάκης (όπως και άλλες φορές στο παρελθόν) είχε μια αξιόπιστη ενημέρωση από πηγές της αγοράς και από υψηλά κλιμάκια του Υπουργείου Εμπορίου ότι οι τιμές θα εξακολουθούσαν να

³²¹ «Οι εντατικές χημικές εισροές (φυτοφάρμακα και λιπάσματα) στην παραγωγική διαδικασία και πολλές φορές η αλόγιστη χρήση τους είχε ως αποτέλεσμα μια εντυπωσιακή αποειδίκευση της αγροτικής εργασίας». Α. Vandeman, (1995)

διατηρούνται συμφέρουσες, για αρκετό διάστημα, καθώς δεν θα πραγματοποιούνταν εκείνη την περίοδο εισαγωγές φρέσκου φασολιού από τρίτες χώρες (Αίγυπτο, Τουρκία). Και όπως χαρακτηριστικά δήλωσε ο ίδιος:

«Δεν θα ήμουν συνεπής με τις αρχές μου εάν διέθετα ραντισμένο προϊόν. Εφόσον έχω το περιθώριο να περιμένω γιατί να μην εξασφαλίσω την υγεία του καταναλωτή; Και όμως οι περισσότεροι μπορούν να κάνουν το ίδιο με εμένα αφού έχουν το περιθώριο. Αλλά τους έχει κυριεύσει η απληστία και η μανία για περισσότερα κέρδη εκμεταλλεύονται τα πάντα από ευκαιρίες μέχρι το περιβάλλον. Είναι επιχειρηματίες της κονόμας».

Πράγματι, ο Τάκης κουβεντιάζοντας με ορισμένους παραγωγούς τους ενημέρωσε για την μελλοντική πορεία των τιμών στην αγορά και εμμέσως τους προέτρεψε να περιμένουν λίγες ημέρες και να μην διαθέσουν στην αγορά εκείνες τις παρτίδες προϊόντος που ήταν ραντισμένες με φυτοφάρμακο. Η στερεότυπη απάντηση των περισσότερων ήταν:

«Αυτά είναι λόγια. Ποιος μου εξασφαλίζει ότι οι τιμές θα είναι οι ίδιες μετά από 5 ημέρες; Ποιος μπορεί να ρισκάρει. Αράντιστα ή ραντισμένα τα φασολάκια τώρα είναι η ευκαιρία να οικονομήσω και τώρα θα πουλήσω».

Από τα παραπάνω προκύπτει, βεβαίως, ο προβληματισμός για το τι θα σκόπευε να κάνει ο Τάκης σε περίπτωση που κανείς δεν του εξασφάλιζε ότι οι τιμές θα διατηρούνταν το ίδιο συμφέρουσες και για το επόμενο χρονικό διάστημα³²². Είναι γεγονός πάντως ότι τόσο τα μαθήματα «ορθής καλλιεργητικής συμπεριφοράς» που παραδίδει ο ίδιος στον Ινδό επιστάτη του όσο και οι στάσεις που κατά καιρούς εκδηλώνει σε αντίστοιχα περιστατικά, όπως το παραπάνω, αποτελούν συμπεριφορές για τις οποίες γίνεται αφορμή μιας κριτικής και περιπαιχτικής στάσης απέναντί του από τους περισσότερους συγχωριανούς του. Για τους τελευταίους, μέσα σε ένα μεταβαλλόμενο γεωργικό περιβάλλον, όπου κυριαρχεί η δυναμική αντιπαράθεση των παραγωγών για την κατάκτηση του πλεονεκτήματος στην κούρσα του σκληρού ανταγωνισμού της αγοράς, είναι λογικό τέτοιου είδους συμπεριφορές, που παρεκκλίνουν από την επικρατούσα παραγωγική νοοτροπία, να κρίνονται ως περιθωριακές και αποκλίνουσες καθώς δεν συνάδουν προς στο κυρίαρχο ρεύμα που χαρακτηρίζεται από την προσδοκία εξασφάλισης και προάσπισης του ατομικού συμφέροντος. Αυτό ακριβώς το νόημα διαπιστώνεται και από την στιχομυθία μιας παρέας παραγωγών, όταν σχολιάζοντας την ευνοϊκή συγκυρία της αγοράς για τα

φασόλια αναφέρθηκαν στην «παράξενη» για αυτούς ιδιοσυγκρασία του Τάκη, με αφορμή την στάση που κράτησε στην πώληση των προϊόντων του αλλά και από την γενικότερη τοποθέτησή του για τα οικολογικά ζητήματα:

«Φέτος αυτό που έγινε με το φασολάκι δεν έχει ξαναγίνει. Αφού όσοι οικονομήσανε έτρεξαν να παραγγείλουν καινούργιο αυτοκίνητο. Φαντάσου πόσα βγάλανε. Ήθελα μόνο να έβλεπα τον Τάκη τι θα έκανε αν δεν του καθότανε η φάση με τις τιμές. Αλλά βλέπεις το παίζει οικολόγος. Τι οικολόγος και κουραφέξαλα αφού και αυτός φυτοφάρμακα βάζει στα χωράφια του. Άμα θέλει να είναι οικολόγος να βάζει κοπριά μόνο. Ή από εδώ θα είσαι ή από εκεί. Δύο καρπούζια στην ίδια μασχάλη δεν χωράνε. Αλλά είναι στον κόσμο του. Πόσο πειραγμένος είναι. Από τότε που οι δικοί του τον έστειλαν στην Αθήνα εκείνος επέστρεψε διαφορετικός, χαλασμένος. Από τότε δεν πάει καλά. Εντάξει, πολύ καλό παλικάρι ο Τάκης αλλά οικολόγος».

Στην καθημερινή κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα της Δροσοπηγής λοιπόν οι περισσότεροι παραγωγοί είναι ξεκάθαρο πως είναι εγκλωβισμένοι στο εντατικό μοντέλο της γεωργίας το οποίο -όπως είδαμε- επέφερε την διασάλευση ενός συστήματος αξιών που διασφάλιζε σε σημαντικό βαθμό στο παρελθόν την συνοχή της κοινοτικής ζωής, όπου η συμμετοχή από κοινού στην αυτοδιαχείριση ζωτικών προβλημάτων της αγροτικής δραστηριότητας επέβαλε και κατοχύρωνε συλλογικότητες μεταξύ των κατοίκων. Κατά ένα τρόπο, όμως, το ίδιο αυτό μοντέλο σε συνδυασμό πάντα με τα εντόπια πολιτισμικά σχήματα ταξινόμησης, μέσα από τα οποία οι παραγωγοί αντιλαμβάνονται και διαπραγματεύονται την κοινωνική και παραγωγική τους υπόσταση, οικοδομούν ουσιαστικά γύρω από αυτό μια συγκεκριμένη συλλογικότητα εντός της οποίας δεν υπάρχουν περιθώρια για διαφοροποιήσεις και ιδιαιτερότητες, όπως η «συνετή» διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος καθώς αυτή δεν αποτελεί-τουλάχιστον ακόμα- για εκείνους μετρήσιμο οικονομικό μέγεθος που μπορούν να το χειριστούν προς όφελος των αναμεταξύ τους κοινωνικών και οικονομικών διαφοροποιήσεων. Η επιχειρηματική δράση προκειμένου να αποδειχτεί αποδοτική και κερδοφόρα στηρίζεται στην υιοθέτηση κοινών, απαρέγκλιτων και κυρίως ψυχρών κανόνων καλλιεργητικής και εμπορικής συμπεριφοράς συνιστώντας ταυτόχρονα έναν κοινό κώδικα κοινωνικής επιβεβαίωσης, αναγνώρισης και επικοινωνίας ανάμεσά στους παραγωγούς προσδιορίζοντας, κατά συνέπεια, τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους μέσα σε αυτήν την συλλογικότητα. Στην παραγωγική διαδικασία τα πάντα είναι μετρήσιμα σε οικονομικά και μόνο μεγέθη και πάντα με βάση τον

³²² Τέτοιου είδους διλήμματα αποτελούν, όπως θα δούμε στην επόμενη υποενότητα, αναπόσπαστο κομμάτι στην καθημερινή ζωή των αγροτών σε βαθμό που να μην αφήνουν ανεπηρέαστο και τον ίδιο τον Τάκη.

συσχετισμό κόστους κέρδους (όπως και στην περίπτωση πώλησης των ραντισμένων με φυτοφάρμακα φασολιών). Είναι αναπόφευκτο, κατά συνέπεια, η αίσθηση του ανήκειν σε αυτήν την νέα συλλογικότητα να ενισχύεται ακόμα περισσότερο μέσα από την αντιπαράθεση με κάποιον «Άλλον» που εμφανίζεται «διαφορετικός» (Τάκης) καθώς υιοθετεί ψήγματα οικολογικών συμπεριφορών που παρεκκλίνουν από όλα όσα επιτάσσει η συγκεκριμένη κυρίαρχη παραγωγική νοοτροπία. Μέσα σε αυτή την πολιτισμική συνάφεια της συγκεκριμένης συλλογικότητας, η δυναμική αλληλόδρασης μεταξύ των «Άλλων» (η πλειοψηφία των παραγωγών) και του «Εαυτού» (Τάκης) οδηγεί στην εκατέρωθεν απόδοση ταυτοτήτων³²³.

Από την μία πλευρά, παρατίθενται οι «επιχειρηματίες της κονόμας» -όπως τους ονομάζει ο Τάκης- οι οποίοι πιθανόν να μην παραδεχτούν ποτέ δημόσια την ταυτοποίησή τους με τον συγκεκριμένο όρο, ωστόσο είτε οι πράξεις τους, είτε ο λόγος των περισσοτέρων -σε συγκεκριμένο χρόνο και περίσταση- επιβεβαιώνουν έμμεσα την ατομική πρόσληψη του εαυτού τους (*«Στηριζόμαστε στην μαύρη αγορά εργασίας για να τρώει φθηνά η Αθήνα και να οικονομάμε και εμείς»*. *«Αράντιστα ή ραντισμένα τα φασολάκια τώρα είναι η ευκαιρία να οικονομήσω και τώρα θα πουλήσω»*). Έτσι όμως, σύμφωνα με ορισμένους, αδυνατούν -στον βαθμό που πρέπει- να αντιληφθούν, αν μη τι άλλο, τις καταστροφικές συνέπειες για την παραγωγικότητα της εκμετάλλευσής τους και να υιοθετήσουν, ως εκ τούτου, εναλλακτικές παραγωγικές συμπεριφορές που θα περιλαμβάνουν ψήγματα ορθολογικότερων περιβαλλοντικών πρακτικών. Στο πλαίσιο αυτού του κυρίαρχου πολιτισμικού παραγωγικού προτύπου, αποτελεί ιδιαιτερότητα η «περισσότερο συνεπής» ατομική στάση ενός άλλου παραγωγού απέναντι στο καταναλωτικό κοινό, όπως ιδιαίτερη είναι και η στρατηγική που ο ίδιος έχει χαράξει για την διαχείριση των φυσικών παραγωγικών πόρων της εκμετάλλευσής του. Από την άλλη πλευρά, λοιπόν, παρατίθεται ο Τάκης, η ιδιαιτερότητά του οποίου έτσι όπως αυτή εκδηλώνεται τον φέρνει «αντιμέτωπο» με την ευρύτερη πλειοψηφία των συντοπιτών παραγωγών. Η κοινωνική αποδοκιμασία, «κράξιμο» όπως ο ίδιος την αναφέρει, δεν αργεί να επέλθει, πολύ περισσότερο όταν, η επιστημονική ορολογία που χρησιμοποιεί (*νιτρική αμμωνία, άζωτο, κάλιο κλπ*) και η επιχειρηματολογία που κατά καιρούς αναπτύσσει για τις συνέπειες των χημικών εισροών στο περιβάλλον και στον άνθρωπο

³²³ Η Δ. Γκέφου-Μαδιανού, (2003: 44), επισημαίνει ότι «η ταυτότητα -ατομική, εθνοτική, εθνική, θρησκευτική ή ταυτότητα φύλου- δεν μπορεί να υπάρξει σε απομόνωση και αποκτά το νόημά της από

(υπολείμματα νιτρικών που ανιχνεύθηκαν στο μητρικό γάλα, στις πολικές αρκούδες κλπ), δεν γίνονται κατανοητές από τους περισσότερους παραγωγούς καθώς δεν αποτελούν ακόμα για εκείνους -στην έκταση και στον βαθμό που πρέπει- εξοικειωμένη γνώση³²⁴. Κατά συνέπεια, αυτή δεν απαντά στους εδραιωμένους κοινούς κώδικες επικοινωνίας και στην λογική της κοινής και συνάμα κυρίαρχης παραγωγικής νοοτροπίας και ως γνώση άγνωστη και μη οικεία απορρίπτεται. Μέσα από αυτήν την πολιτισμική ζύμωση, η απόδοση χαρακτηρισμού του «πειραγμένου» - ουσιαστικά απόδοση ταυτότητας- στον Τάκη είναι αναπόφευκτη³²⁵. Η συγκεκριμένη έννοια αποτελεί ένα ιδιότυπο λεκτικό σχήμα που έχουν κατασκευάσει οι Δροσοπηγιώτες για να κατηγοριοποιήσουν, σε αντίστοιχες περιπτώσεις, εκείνον του οποίου η προσωπική στάση δεν ερμηνεύεται με βάση τους κοινά αποδεκτούς κώδικες συμπεριφοράς που χρησιμοποιεί η πλειοψηφία των παραγωγών για την εκπλήρωση είτε των εκάστοτε κοινωνικών της υποχρεώσεων είτε για την πραγμάτωση συγκεκριμένων προσδοκιών και επιδιώξεων (όπως στην περίπτωση πώλησης των ραντισμένων με φυτοφάρμακα προϊόντων). Η συγκεκριμένη έννοια δεν πρέπει να συγχέεται με την έννοια του «χαλασμένου», ένα άλλο τοπικό λεκτικό ιδίωμα που έχουν επινοήσει οι Δροσοπηγιώτες και στο οποίο έχω ήδη αναφερθεί³²⁶. Απλά υπενθυμίζουμε ότι ο «χαλασμένος» συνιστά ένα δικό τους προνομιακό σύστημα ταξινόμησης μέσα από το οποίο εκφράζουν τον αυτοπροσδιορισμό τους, στηρίζοντας και ενισχύοντας την «αίσθηση του ανήκειν» στην κοινότητά τους, αναδεικνύοντας, και κατ' επέκταση, την διαφορετικότητά τους σε σχέση με τον εξωκοινοτικό

το “Άλλο”. Η αίσθηση του εαυτού είναι στενά συνδεδεμένη τόσο με την επίγνωση της παρουσίας του “Άλλου” όσο και με το ανήκειν σε μια ευρύτερη συλλογικότητα».

³²⁴ Είναι χαρακτηριστικό πως για εκείνους τους παραγωγούς, των οποίων το εκπαιδευτικό επίπεδο περιορίζεται στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση ή σε μερικές τάξεις αυτής, τέτοιες έννοιες τους είναι παντελώς άγνωστες. Ειδικότερα, για τους μεγαλύτερης σε ηλικία παραγωγούς που παρουσιάζουν μια υστέρηση ανάγνωσης της ελληνικής γλώσσας, το πρόβλημα είναι εντονότερο. Ενδεικτικό είναι το περιστατικό στο οποίο έτυχε να παρευρεθώ, όταν ο αρμόδιος γεωπόνος -τον οποίο είχε καλέσει ένας ηλικιωμένος παραγωγός στο χωράφι του- παρέδωσε σε αυτόν μια μικρή κούτα με φυτοφάρμακο. Τα μπουκάλια που ήταν μέσα τα είχε προηγουμένως ο γεωπόνος σημαδέψει με κολλημένα καρτελάκια διαφορετικού χρώματος (άσπρο-κόκκινο) έτσι ώστε ο παραγωγός να μπορεί να τα ξεχωρίζει. Ο γεωπόνος ήταν ιδιαίτερα τυπικός και δυο-τρεις φορές επανέλαβε στον παραγωγό, «Μπάρμπα, σήμερα θα βάλεις τα άσπρα μπουκάλια και μετά από δυο μέρες τα κόκκινα. Πρόσεχε μην τα μπερδέψεις, δεν θα φταίω εγώ μετά». Από αυτό και μόνο το περιστατικό, καταλαβαίνει κανείς πόσο εύθραυστη μπορεί να αποδειχτεί η οικολογική ισορροπία στην ευρύτερη περιοχή του κάμπου της κοινότητας.

³²⁵ «Οι ταυτότητες μπορεί να λειτουργήσουν ως σημεία ταύτισης, αναγνώρισης και σύνδεσης εξαιτίας της δυνατότητά τους να αποκλείουν, να αφήνουν απ' έξω, να ονοματίζουν το “εκτός”, να αποκληρώνουν αυτό που δεν έχουν. Η εσωτερική ομοιογένεια, την οποία συχνά οι ταυτότητες επικαλούνται και η οποία θεωρείται βασικό τους συστατικό, δεν είναι φυσική αλλά αποτελεί μια κατασκευασμένη μορφή «τέλους», μια μορφή ορίου με το οποίο κάθε ταυτότητα ορίζει και περιορίζει τον αναγκαίο για αυτήν, αν και συχνά άρρητο, “Άλλο”, αυτόν τον οποίο δεν έχει και την έλλειψη ή την απουσία του οποίου εκφράζει». Δ. Γκέφου-Μαδιανού, (ο.π.: 68-69).

«Άλλον». Θα λέγαμε ότι οι Δροσοπηγιώτες σε σχέση με τους οποιουσδήποτε εξωκοινοτικούς «Άλλους» είναι «χαλασμένοι», επειδή ακολουθούν τους δικούς τους ρυθμούς ζωής αδιαφορώντας για το πώς εκείνοι θα τους αξιολογήσουν. Από την άλλη -και εντός της κοινότητας- η ίδια έννοια αποδίδεται περιπαιχτικά σε εκείνον τον συντοπίτη τους που δεν ακολουθεί συγκεκριμένους κοινωνικούς κανόνες, και δεν υιοθετεί πρότυπα και αξίες που υιοθετούν οι πολλοί και που εν τέλει χαράσσει τον δικό του αιρετικό δρόμο. Ταυτόχρονα όμως το συγκεκριμένο λεκτικό ιδίωμα είναι και μια «μορφή τιμητικής διάκρισης» για εκείνον καθώς αυτός έχει το σθένος και το κουράγιο -τον «τσαμπουκά» όπως λένε οι ντόπιοι- να διαφοροποιηθεί. Ο «χαλασμένος» έχει χαλάσει οριστικά και δεν πρόκειται να επανέλθει. Είναι δεδομένα τα χούγια του, προβλέψιμη η συμπεριφορά του, και ξεκάθαρη η στάση του για συγκεκριμένα ζητήματα και για αυτό είναι ένας άνθρωπος για τον οποίο οι Δροσοπηγιώτες ξέρουν με ποιόν έχουν να κάνουν. Αντίθετα, ο «πειραγμένος» -όρος που αποδίδουν στον Τάκη- «δεν έχει προλάβει ακόμα να χαλάσει». Απλά έχει «πειραχτεί» η φυσιολογική του λειτουργία οποιαδήποτε και αν είναι αυτή. Με λίγα λόγια, ο «πειραγμένος» βρίσκεται σε μια ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ «ορθής» συμπεριφοράς και οριστικής παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς. Αυτό εξάλλου το νόημα προκύπτει και από τα αρνητικά σχόλια που διατυπώνουν οι περισσότεροι παραγωγοί με αφορμή την στάση του Τάκη για τα περιβαλλοντικά ζητήματα. Υπενθυμίζω: *«Μας το παίζει οικολόγος. Τι οικολόγος και κουραφέξαλα αφού και αυτός φυτοφάρμακα βάζει στα χωράφια του. Άμα θέλει να είναι οικολόγος να βάζει κοπριά μόνο. Ή από εδώ θα είσαι ή από εκεί. Δύο καρπούζια στην ίδια μασχάλη δεν χωράνε»*. Για τους υπόλοιπους παραγωγούς, λοιπόν, η εν γένει δραστηριότητα του Τάκη τόσο απέναντι στο φυσικό περιβάλλον όσο και απέναντι στην κυρίαρχη παραγωγική νοοτροπία δεν είναι σταθερή και ξεκάθαρη καθώς εκείνος βρίσκεται μεταξύ διαμετρικά αντίθετων και ασυμβίβαστων θέσεων που σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να συνυπάρξουν. Ως ενδιάμεση, προσλαμβάνεται ως ρευστή, δυσδιάκριτη, μη προβλέψιμη, ενίοτε επιπόλαιη και άρα στάση αντιφατική που την χαρακτηρίζει η ασυνέπεια και ως τέτοια κρίνεται αρνητικά, αποδοκιμάζεται κοινωνικά και απορρίπτεται στιγματίζοντας τον φέροντά της ως «πειραγμένο»³²⁷. Υπάρχει και κάτι άλλο, όμως, που συνηγορεί υπέρ

³²⁶ Βλέπε ειδικότερα σελ. 58 της παρούσας μελέτης.

³²⁷ Ίσως τελικά οι κοινωνίες να μην αναγνωρίζουν και να μην αποδέχονται εκείνα τα μέλη τους που ουσιαστικά «δεν βρίσκονται πουθενά» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο P. Clastres, (1992:120-122). Αν και η κοινωνία που μελετά ο συγκεκριμένος εθνολόγος διαφέρει ριζικά από την περίπτωση της Δροσοπηγής -πρόκειται για μια φυλή Ινδιάνων στα δάση της Ουρουγουάης- ωστόσο μέσα από την

της απόδοσης της συγκεκριμένης ταυτότητας στον Τάκη και αυτό είναι ο τρόπος με τον οποίο οι συγχωριανοί τον έχουν ήδη κατηγοριοποιήσει σε ένα συγκεκριμένο ταξινομικό σύστημα με βάση την προϋπάρχουσα ιδεολογικοπολιτική ένταξή του στον χώρο της Αριστεράς. Η συγκεκριμένη, όμως, ένταξη συνιστά ιδεολογική παρέκκλιση από την διαμετρικά αντίθετη παραδοσιακή πολιτική τοποθέτηση της οικογενείας, γεγονός που οδηγεί τους συγχωριανούς του να αποδώσουν σε αυτόν την ιδιότητα του «χαλασμένου», όπως και οι ίδιοι σε ανύποπτο χρόνο δήλωσαν: *«Από τότε που οι δικοί του τον έστειλαν στην Αθήνα εκείνος επέστρεψε διαφορετικός. Χαλασμένος»*. Κατά συνέπεια, τόσο η δημοσιοποίηση των προβληματισμών του για το μέλλον της περιβαλλοντικής ισορροπίας στην περιοχή όσο και οι στοιχειώδεις προσπάθειες που κατά καιρούς καταβάλει ο Τάκης για την διαφύλαξη της γονιμότητας και της φυσικής βιωσιμότητας της εκμετάλλευσής του συνιστούν διαδικασίες που ουσιαστικά προκαλούν στους συγχωριανούς του συνειρμούς ταύτισης της οικολογικής δράσης με την αριστερή ιδεολογία. Αναπόφευκτα, λοιπόν, οι εν λόγω οικολογικές συμπεριφορές του ενεργοποιούν στην σκέψη των συντοπιτών παραγωγών αναπαραστάσεις των προϋπαρχόντων ιδεολογικών τοποθετήσεων του Τάκη, οι οποίες με την σειρά τους έρχονται αφενός να επιβεβαιώσουν δεδομένα ταξινομικά σχήματα (χαλασμένος) και αφετέρου -ως συμπεριφορές που κρίνονται από τους παραγωγούς ως αντιφατικές- να τροφοδοτήσουν την διαμόρφωση νέων κατηγοριοποιήσεων (πειραγμένος). Μήπως λοιπόν ο αρνητικός σχολιασμός των συντοπιτών του για το οικολογικό του προφίλ, *«Έντάξει, πολύ καλό παλικάρι ο Τάκης αλλά οικολόγος»* αποτελεί στην πραγματικότητα μια μετεξέλιξη της γνώμης τους για παλαιότερες ιδεολογικοπολιτικές του τοποθετήσεις υποκρύπτοντας μια αντίστοιχη αρνητική κρίση του τύπου *«Έντάξει, πολύ καλό παλικάρι ο Τάκης αλλά αριστερός»*; Ουσιαστικά οι συντοπίτες του προσλαμβάνουν την ιδιότητα του οικολόγου ως μετεξέλιξη της προϋπάρχουσας ιδιότητας του αριστερού. Μιας ιδιότητας που στο πρόσφατο

παράθεση του εθνογραφικού του υλικού αναδύονται αντίστοιχες εκφάνσεις περιφρόνησης και κριτικής που προσλάμβαναν άτομα που βρίσκονται ανάμεσα σε διαμετρικά αντίθετους χώρους. Στην συγκεκριμένη τροφοσυλλεκτική φυλή το τόξο είναι συνυφασμένο με το κυνήγι και τους άνδρες, ενώ αντίθετα το καλάθι με την γυναικεία υπόσταση και την συλλογή φυτών και ριζών. Ανάμεσα στα μέλη της φυλής υπήρχε κάποιος που ως ομοφυλόφιλος υιοθέτησε το καλάθι εισχωρώντας στον χώρο των γυναικών κάτι που αναγνωρίστηκε από τα υπόλοιπα μέλη ως φυσιολογική ένταξη. Αντίθετα κάποιος άλλος άνδρας από την φυλή χωρίς να είναι ομοφυλόφιλος εκφράζοντας απέχθεια προς το κυνήγι απαρνήθηκε το τόξο και υιοθέτησε και αυτός το καλάθι. «Ήθελε με πάθος να παραμείνει άνδρας χωρίς να είναι κυνηγός». Επιλογή που έγειρε κοροϊδίες και συναισθήματα περιφρόνησης από τα υπόλοιπα μέλη καθώς, «ήταν το σημείο επαφής ανάμεσα σε δυο περιοχές που κανονικά είναι χωρισμένες». Τα μη ενταγμένα άτομα στα προκαθορισμένα κοινωνικά όρια που επιβάλουν οι εκάστοτε κοινωνικοί

παρελθόν προκαλούσε την κοινωνική αποδοκιμασία και τον στιγματισμό στον οποιονδήποτε εκφραστή της. Και αυτό ήταν πολύ εύκολο να γίνει ειδικά σε μια κοινότητα όπως η Δροσοπηγή, η οποία βρέθηκε στο κέντρο της δίνης τόσο του αντάρτικου στα χρόνια της κατοχής όσο και αργότερα στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου με την πλειοψηφία των κατοίκων της παραδοσιακά ενταγμένη στην δεξιά παράταξη μέχρι πρόσφατα³²⁸. Φαίνεται, λοιπόν, πως τόσο η παρέκκλιση -έστω και περιορισμένη- του Τάκη από την κυρίαρχη παραγωγική νοοτροπία μέσα από υιοθέτηση στοιχείων οικολογικών πρακτικών όσο και τα επιστημονικά επιχειρήματα υπέρ των οικολογικών δράσεων, που κατά καιρούς επικαλείται, δεν αποτελούν από μόνα τους τα μοναδικά κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία, κατηγοριοποιείται ως «πειραγμένος». Αυτό που ουσιαστικά διαμορφώνει τα αισθήματα, και την εν γένει στάση των συντοπιτών απέναντί του, είναι μια αξιολογική συνεκτίμηση των σημαντικότερων μέχρι τώρα στοιχείων της ζωής του (η καταγωγή του από πλούσια και συντηρητική οικογένεια, το εκπαιδευτικό του επίπεδο, η βιωματική του εμπειρία στην πόλη της Αθήνας, η ιδεολογική του παρέκκλιση από την συντηρητική ιδεολογία της οικογένειάς του, η ένταξή σε αριστερή οργάνωση, τα μαθήματα ορθής καλλιεργητικής συμπεριφοράς στους μετανάστες) και που συνηγορεί τελικά υπέρ της απόδοσης της συγκεκριμένης ταυτότητας προς εκείνον.

Στο πλαίσιο του τοπικού, ο κίνδυνος της περιθωριοποίησης που απορρέει από το συγκεκριμένο λεκτικό σχήμα αποτυπώνεται στα λόγια του Τάκη, *«κάποια στιγμή μάλιστα ορισμένοι δίσταζαν να κάνουν παρέα μαζί μου στο καφενείο γιατί άκουγαν τα περιπαιχτικά σχόλια και τις επικρίσεις των άλλων που έλεγαν ότι θα γίνουν και αυτοί πειραγμένοι»*. Ο φόβος, λοιπόν, στιγματισμού είναι τόσο μεγάλος που αποτρέπει ορισμένους συναδέλφους να κάνουν παρέα μαζί του μην τυχόν και υποστούν την κοινωνική χλεύη και αποδοκιμασία χαρακτηριζόμενοι από τους περισσότερους ως πειραγμένοι γεγονός που θα τους οδηγήσει -ως «διαφορετικούς»- σε αλλοτριωμένες καταστάσεις³²⁹. Ο λόγος των συναδέλφων του, λοιπόν, ως λόγος πλειοψηφικός είναι λόγος κυρίαρχος και λόγος εξουσιαστικός γιατί έχει την δυνατότητα να κατηγοριοποιεί να στιγματίζει και ενίοτε να απομονώνει, με λίγα λόγια να αποδίδει

κανόνες είναι προσωπικότητες ασταθείς, αμφιλεγόμενες και ρευστές που διαταράσσουν εν' τέλη την κοινωνική τάξη και ισορροπία. V. W. Turner, (1979: 235-236)

³²⁸ Βλέπε σχετικά στο παράρτημα τους πίνακες με τα εκλογικά αποτελέσματα των τελευταίων ετών.

³²⁹ Η περίπτωση του αναγκαστικού αυτοπεριορισμού της κοινωνικότητας, στον οποίο επιδίδονται εκείνοι οι παραγωγοί που επιθυμούν να κάνουν παρέα με τον Τάκη, δεν είναι τίποτε άλλο παρά αποτροπή της «τάσης μετάδοσης του στίγματος», όπως το ονομάζει ο E. Goffman, (1969: 43).

ταυτότητα³³⁰. Και συγκεκριμένα να αποδίδει την ταυτότητα του «πειραγμένου» στον «διαφορετικό» Τάκη, ο οποίος όμως μέσα από την περιθωριοποίησή του -αποτέλεσμα των αντιδράσεων που εγείρει η ιδιαιτερότητά του- αντιλαμβάνεται την συλλογική πρόσληψη του ίδιου του εαυτού³³¹. Όπως ο ίδιος, εξάλλου, επισημαίνει (*«Γίνομαι περιθώριο όταν τους μιλάω για το περιβάλλον»*). *«Με αντιμετωπίζουν περίεργα. Ως πειραγμένο»*). Η συγκεκριμένη, όμως, πρόσληψη για το πώς η πλειοψηφία των συναδέλφων του τον χαρακτηρίζει δεν λειτουργεί ανασταλτικά έτσι ώστε εκείνος να αναγκαστεί να προχωρήσει σε καταστολή της ατομικής του συμπεριφοράς. Η δήλωσή του ότι: *«Τώρα για τα οικολογικά δεν λέω τι κάνω ούτε μιλάω πολύ για αυτά παρά μόνο λίγες προσεχτικές λέξεις και σε συγκεκριμένους ανθρώπους γιατί ξέρω ότι θα εισπράξω χλεύη»*, αναδεικνύει απλά την στρατηγική αποσιώπησης των ατομικών πρωτοβουλιών του για το φυσικό περιβάλλον, έτσι ώστε, να αποφύγει την κοινωνική αποδοκιμασία και τον στιγματισμό. Παρόλη την χλεύη, λοιπόν, που εισπράττει ο Τάκης εξακολουθεί να λειτουργεί αυτόνομα υιοθετώντας -είτε συστηματικά (π.χ. περιμετρικό φύτεμα δέντρων για την προστασία της εκμετάλλευσης από την βροχή, μαθήματα ορθής καλλιεργητικής συμπεριφοράς στους εργάτες του) είτε ευκαιριακά (αναμονή για την πώληση των προϊόντων του μέχρις ότου εξασθενήσει η επίδραση του φυτοφαρμάκου)- ψήγματα οικολογικών συμπεριφορών. Ενέργειες και συμπεριφορές δηλωτικές των δικών του πολιτισμικών αξιών, αποκυήματα της βιωματικής έκθεσής και της κοινωνικής δραστηριοποίησής του σε ένα διαφορετικό κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον (εξειδικευμένες γεωργικές γνώσεις μέσω της επίσημης παιδείας σε σχολή του ΟΑΕΔ, στράτευσή του σε αριστερή οικολογική οργάνωση στην Αθήνα κλπ) από αυτό της κοινότητας³³². Το γεγονός αυτό, λοιπόν, έρχεται να αποδείξει ότι παράλληλα με την συλλογική πρόσληψη του εαυτού του διατηρεί ακέραια και την ικανότητα αυτοπροσδιορισμού του.

³³⁰ Αναφορικά με την σχέση λόγου-εξουσίας και στον τρόπο που συγκροτούνται μέσω αυτής της σχέσης οι ταυτότητες βλ. σχετικά Μ. Foucault, (1961), στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού, (2003: 61-66).

³³¹ Η αυτοαντίληψη του ατόμου προκύπτει ουσιαστικά μέσα από μια διαδικασία κατά την οποία εμπλέκεται όχι μόνο το ίδιο το άτομο με την επιλογή του τρόπου ζωής που ακολουθεί, αλλά και το σύνολο των κοινωνικών υποκειμένων που πολλές φορές καθορίζουν την συμπεριφορά του. Μ. Herzfeld, (1985: 10-11)

³³² «Το υποκείμενο... φιλτράρει αυτό που αντικειμενικά υφίσταται “εκεί έξω” (τον φυσικό και κοινωνικό κόσμο μέσα στον οποίο κινείται) μέσα από πολιτισμικές κατηγοριοποιήσεις, και το προσλαμβάνει κατά συγκεκριμένο τρόπο ανάλογα με την θέση του μέσα σε αυτόν. Κάνει επιλογές, ακολουθεί στρατηγικές, διαπραγματεύεται τις σχέσεις του και τη θέση του, άλλοτε υποφέρει και άλλοτε θριαμβολογεί, και, συχνά ανθίσταται, αντιστρατεύεται και καινοτομεί». Σ. Δημητρίου-Κοτσώνη, ο.π. (314).

Οι αρνητικές κρίσεις πάντως που εισπράττει ο Τάκης και παρόλη την επικινδυνότητα που αυτές συνεπάγονται ως προς το ενδεχόμενο περιφρόνησης και περιθωριοποίησής του δεν τον εμποδίζουν να κρίνει με κάπως ορθολογικό τρόπο τις αντίστοιχες συμπεριφορές των συναδέλφων του παραγωγών, λέγοντας χαρακτηριστικά:

«Δεν τους καταλογίζω ευθύνες γιατί είναι εγκλωβισμένοι μέσα σε τείχη. Είναι μπλεγμένοι στο παιχνίδι και στα γρανάζια της επιβίωσης και της εξάρτησης που επικρατεί για τα καλά στην κοινότητα.»

Τα τείχη στα οποία είναι εγκλωβισμένοι οι παραγωγοί της Δροσοπηγής, καθώς και τα γρανάζια της επιβίωσης και της εξάρτησης στα οποία αναφέρεται ο Τάκης, σχετίζονται -σύμφωνα με τα εθνογραφικά παραδείγματα που ακολουθούν- με τις παραγωγικές και καταναλωτικές συμπεριφορές των παραγωγών στην κοινότητα. Συμπεριφορές που πολλές φορές κατευθύνονται από τις πολυεθνικές εταιρίες τροφίμων.

7.3 Πολυεθνικές τροφίμων και μπαξέδες. Πολιτισμικός υποβιβασμός ή πολιτισμική αντίσταση;

*Χωρίς περίσκεψιν, χωρίς λύπην, χωρίς αιδώ, μεγάλα κ’
υψηλά τριγύρω μου έκτισαν τείχη.
Κ. Καβάφης*

Το μπλέξιμο στα γρανάζια της επιβίωσης, που αναφέρει ο Τάκης αποκαλύπτει μια διαφορετική αλλά εξίσου σημαντική πτυχή του προβλήματος της επιβάρυνσης των χωραφιών με φυτοφάρμακα στην κοινότητα. Η περίπτωση ενός άλλου παραγωγού του Γιαννούκου, παρόλο που πρόκειται για μεμονωμένο περιστατικό που αναλύω, ωστόσο αυτό επιτρέπει να δώσω την εικόνα που κυριαρχεί σήμερα στην κοινότητα. Μια εικόνα, χαρακτηριστική της υποβάθμισης του φυσικού περιβάλλοντος, των τεράστιων αδιεξόδων στα οποία έχει περιέλθει σήμερα ο αγρότης στην κοινότητα αλλά και την σύγχυση που βιώνει καθημερινά.

Ο Γιαννούκος πριν λίγα χρόνια πήρε ένα δάνειο από την Αγροτική Τράπεζα για να χτίσει μια σύγχρονη αποθήκη αγροτικών προϊόντων. Οι κύριες καλλιέργειές του είναι τα φασόλια και τα κρεμμύδια τα οποία σε χαμηλές συνθήκες θερμοκρασίας και σωστής αποθήκευσης μπορούν να διατηρηθούν μέχρι και 6 μήνες από την στιγμή που

θα συλλεχθούν από το χωράφι. Αυτό δίνει την δυνατότητα στον παραγωγό να διαθέσει το εμπόρευμα του όποτε οι τιμές στην αγορά είναι συμφέρουσες για εκείνον. Μέχρι τότε ο Γιαννούκος αναγκαζόταν να πληρώνει 10 δραχμές ανά κιλό κρεμμυδιού σε αποθήκες ιδιωτών ή του συνεταιρισμού για τις ανάγκες ψύξης και αποθήκευσής τους. Η απόφασή του να μπει στην διαδικασία του δανείου για την επένδυση ιδιόκτητης αποθήκης αποσκοπούσε στο να αποδεσμευτεί από την υποχρέωση να καταβάλει ένα σημαντικό ετήσιο ενοίκιο για τα προϊόντα του στους ιδιοκτήτες των παραπάνω αποθηκευτικών χώρων. Τα τελευταία τρία χρόνια, όμως, το εισόδημά του περιορίστηκε σημαντικά καθώς οι τιμές των προϊόντων στην αγορά ήταν εξαιρετικά χαμηλές λόγω υπερπροσφοράς. Η ικανότητα αποπληρωμής του δανείου περιορίστηκε σημαντικά και η αγωνία του για το αν καταφέρει να γλιτώσει την κατάσχεση κυριαρχούσε μέσα του. Εκείνο το καλοκαίρι όμως, με την καταστροφή της παραγωγής στις δύο ανταγωνιστικές περιοχές της Δροσοπηγής, οι τιμές των προϊόντων ήταν εντυπωσιακά αυξημένες και συγκεκριμένα έφτασαν στο τριπλάσιο των κανονικών. Για πρώτη φορά, μετά από 3 χρόνια, παρουσιαζόταν η χρυσή ευκαιρία στον Γιαννούκο να καλύψει το χαμένο έδαφος των προηγούμενων ετών. Έπρεπε, όμως, να πάρει μια σημαντική απόφαση καθώς το φυτοφάρμακο που είχε ρίξει μέχρι πριν από λίγο στα φασολάκια του δεν είχε προλάβει καλά-καλά να στεγνώσει. Σε αυτό το σημείο είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η στιχομυθία μεταξύ του Γιαννούκου και του Τάκη καθώς τα χωράφια τους συνορεύουν και έτσι είναι ορατές και αναγνωρίσιμες οι δραστηριότητες αμφοτέρων. Ο Τάκης λοιπόν, βλέποντας το συνεργείο εργασίας των μεταναστών του Γιαννούκου να επιδίδεται στην χειροσυλλογή του φασολιού πλησίασε τον συγχωριανό του και σε ένα επικριτικό τόνο του είπε:

«Ρε αλειτούργητε τι κάνεις εκεί; Θα δηλητηριάσεις τον κόσμο. Αυτό είναι ανήθικο απέναντι στον καταναλωτή. Δεν έχεις τίποτα επάνω σου; Αυτά τα φασολάκια θα τα έδινες στα παιδιά σου; Αλειτούργητε και παμφάγε εσύ και οι όμοιοί σου».

Η απάντηση του Γιαννούκου ήταν χαρακτηριστική:

«Τι να κάνω μωρέ; Τι να κάνω, έτσι όπως έχω μπλέξει με το δάνειο; Πες μου τι να κάνω; Εσύ δεν έχεις ανάγκη ρε Τάκη γιατί έχεις φτιάξει καλή κατάσταση από τον πατέρα σου και έχεις το περιθώριο να κάνεις την οικολογική σου τρέλα. Εμένα με κυνηγάνε Θεοί και δαίμονες. Τι θα έκανες ρε Τάκη εσύ στην θέση μου αν κινδύνευες να σου κάνει κατάσχεση η τράπεζα; Τώρα είναι ευκαιρία για μένα να γλιτώσουν τα παιδιά μου την πείνα και εγώ να μην φανώ ανάξιος. Αλλιώς δεν είναι να ξαναβγώ στην πλατεία.»

Στο άκουσμα των ισχυρισμών του συγχωριανού του, η συμπεριφορά του Τάκη άλλαξε ξαφνικά, και η προηγούμενη ένταση και αγανάκτηση που με διάφορους μορφασμούς είχαν αποτυπωθεί στο πρόσωπό του σταδιακά καταλάγιασαν. Σκυθρωπός και προβληματισμένος σαν να ζητούσε συγνώμη από τον συνάδελφό του τον πλησίασε λέγοντάς του:

«Δεν ήξερα ότι είχες πάρει δάνειο από την τράπεζα. Μην φοβάσαι, από μένα δεν θα μάθει κανείς τίποτα. Αγρότες ήμαστε και ξέρουμε ότι το δάνειο και η αρρώστια είναι οι χειρότεροι φόβοι για τον αγρότη».

Με τον Τάκη απομακρυνθήκαμε από το σύνορο που χώριζε τα δύο χωράφια και καθώς βαδίζαμε προς το αυτοκίνητό του, μονολόγησε:

«Για να φτάσει ο Γιαννούκος να παραδεχτεί ότι έχει πάρει δάνειο τότε τα πράγματα είναι αρκετά δύσκολα για εκείνον. Ο φουκαράς. Σε αυτήν την περίπτωση τι να του καταλογίσεις;»

Εκείνη την στιγμή τον ρώτησα εάν εκείνος σε αντίστοιχη περίπτωση θα είχε το περιθώριο να εξαντλήσει την οικολογική του ευαισθησία μη συλλέγοντας τα ραντισμένα με φυτοφάρμακο φασολάκια του. Η σιωπή του αποκάλυψε την αδιέξοδη και πολλές φορές δυσάρεστη κατάσταση που διαμορφώνεται εις βάρος των παραγωγών. Τελικά, μέσα σε ένα τέτοιο δυσμενές περιβάλλον, τα περιθώρια εκδήλωσης οικολογικών συμπεριφορών από την πλευρά των αγροτών πράγματι είναι περιορισμένα έως ανύπαρκτα και τα όρια που καθιστούν αναγνωρίσιμες τις διαφορετικές κατηγορίες των παραγωγών, με βάση τις αντιθετικές συγκρουσιακές και άρα διακριτές στάσεις και συμπεριφορές τους, είναι τόσο εύπλαστα και ρευστά όσο αντίστοιχα ρευστή είναι και η κοινωνική καθημερινή πραγματικότητα, από την οποία οι ίδιοι είναι άμεσα εξαρτημένοι. Όσο εύκολη και αν είναι η διαδικασία απόδοσης αρνητικών χαρακτηρισμών με βάση κατακριτέες συμπεριφορές που οδηγούν στον στιγματισμό και στην αρνητική στάση ορισμένων έναντι κάποιων άλλων, άλλο τόσο εύκολη φαίνεται να είναι και η διαδικασία αποστιγματισμού. Οι έννοιες «αλειτούργητος» και «παμφάγος» που χρησιμοποιούνται για τον στιγματισμό εκείνων των παραγωγών που συμπεριφέρονται με τρόπο ανορθολογικό και ανεξέλεγκτο απέναντι στο φυσικό περιβάλλον, και που χαρακτηρίζονται από την έλλειψη συνείδησης και ηθικής προς στον καταναλωτή, καθίστανται σε αυτήν την περίπτωση ανενεργές, καθώς προέχει η αποφυγή ενός άλλου σημαντικότερου στιγματισμού για τον παραγωγό από την ίδια του την κοινότητα. Η αποφυγή της δημοσιοποίησης του τραπεζικού δανείου εμπεριέχει ουσιαστικά την αποφυγή αποκάλυψης των ενδείξεων

μιας αποτυχημένης παραγωγικής δραστηριότητας. Το δάνειο και η αρρώστια συγκροτούν πολιτισμικούς περιορισμούς ως ζητήματα ταμπού για δημοσιοποίηση και συζήτηση για την κοινότητα καθώς αποτελούν συνδηλώσεις αδυναμίας της παραγωγικής και κατ' επέκταση της κοινωνικής και οικονομικής ανικανότητας ενός παραγωγού. Η δημοσιοποίησή τους λειτουργεί αποτρεπτικά για την οποιαδήποτε σύναψη συνεργασίας με τον αποδέκτη του δανείου αφού όπως λένε οι Δροσοπηγιώτες:

«Άμα νοικιάσω το χωράφι μου σε κάποιον που έχει πάρει δάνειο πάει τα έχασα τα νοίκια μου»

Η απολαβή δανείου, λοιπόν, ερμηνεύεται στο τοπικό κοινωνικό γίγνεσθαι ως η έσχατη λύση στην οποία αναγκάζεται να καταφύγει κανείς προκειμένου να ανταποκριθεί σε μια συγκεκριμένη ανάγκη. Έτσι, όμως, αποκαλύπτονται όλες οι αποτυχημένες προηγούμενες προσπάθειες που κατέβαλε ο παραγωγός προκειμένου να καλύψει την συγκεκριμένη ανάγκη:

«Για να πάρει αυτός δάνειο δεν τα κατάφερε. Απέτυχε».

Πολύ περισσότερο μια ενδεχόμενη αδυναμία αποπληρωμής καταλήγει να αποτελέσει την μεγαλύτερη απόδειξη για την διαπίστωση μιας προβληματικής, ανίκανης ουσιαστικά, διαχείρισης της αγροτικής επιχείρησής του επιφέροντας τελικά το καίριο πλήγμα στην ηθική του υπόσταση και αξία ως οικογενειάρχη και παραγωγού.

Ο διαφαινόμενος κίνδυνος κλονισμού της παραγωγικής ικανότητας και της συνεπαγόμενης καταρράκωσης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μέσω του στιγματισμού ως ανίκανου και αποτυχημένου, που πιθανόν να οδηγήσει στην απόρριψη και στην περιθωριοποίηση, επιβάλλει τελικά μιαν ασυνείδητη συμπεριφορά έναντι ενός τρίτου, του Αθηναίου καταναλωτή, που ως απών δεν έχει την δυνατότητα να την εμποδίσει. Σ' αυτήν την περίπτωση, η ανηθικότητα απέναντι στον καταναλωτή -όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Τάκης- είναι, κατά τρόπο οξύμωρο, εκείνη που ουσιαστικά εξασφαλίζει την διαφύλαξη της ηθικής υπόστασης και της προσωπικής αξίας του Γιαννούκου μέσα στην ίδια του την κοινότητα.

Τα αδιέξοδα από την χρήση φυτοφαρμάκων και την συνεπαγόμενη υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος δεν προκύπτουν μόνο από τις εξαρτημένες σχέσεις των παραγωγών με τους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς και από την ανάγκη των παραγωγών να διαφυλάξουν τα συμφέροντά τους, αλλά είναι

πολυσύνθετα και πηγάζουν μέσα από τις σχέσεις της κοινότητας με την ευρύτερη κοινωνία και την περιρρέουσα κοινωνική πραγματικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, και οι συμπεριφορές του καταναλωτή εμπλέκονται στην ίδια διαδικασία.

Ένα άλλο περιστατικό, που αντιμετώπισε κάποιος άλλος πληροφορητής μου, ο Ηλίας, αναδεικνύει την έκταση της αλληλεπίδρασης του παραγωγού από τις διαμορφούμενες απαιτήσεις της αγοράς, και την άμεση εξάρτηση που αυτός έχει από τις απαιτήσεις του καταναλωτή. Ο Ηλίας, εκτός από παραγωγός, είναι και έμπορος κηπευτικών και ως εκ τούτου διαθέτει ο ίδιος στην κατανάλωση τα προϊόντα που αγοράζει από άλλους παραγωγούς με τους οποίους συνεργάζεται. Εκείνο το πρωινό επέστρεψε από την κεντρική λαχαναγορά του Ρέντη ανήσυχος και αναστατωμένος καθώς είχε απαλλαγεί από την αυτόφωρη διαδικασία έπειτα από σκληρές διαπραγματεύσεις. Ένας πελάτης είχε αγοράσει πατάτες από λαϊκή αγορά της Αθήνας οι οποίες είχαν σε ορισμένα σημεία μικρές τρύπες από σκουλήκια. Η έρευνα της αγορανομίας κατέληξε στον Ηλία ο οποίος οδηγήθηκε στο οικείο αστυνομικό τμήμα του Ρέντη για εξέταση κατ' αντιπαράσταση με τον πωλητή της λαϊκής και τον πελάτη. Έπειτα από αλλεπάλληλες "παρακλήσεις και συγνώμες", ο Ηλίας αφέθηκε ελεύθερος. Είχε διαφύγει μιας πραγματικής οικονομικής καταστροφής, όχι επειδή γλίτωσε το πρόστιμο που θα του επέβαλε το δικαστήριο, αλλά διότι μια καταδικαστική απόφαση περί διάθεσης στην αγορά επικίνδυνων για την δημόσια υγεία νωπών προϊόντων θα ήταν ένας στιγματισμός ανεπανόρθωτος που θα επηρέαζε τους πελάτες-"λαϊκατζήδες" του στην κεντρική λαχαναγορά. Εκείνο το πρωινό, λοιπόν, αντί να κατευθυνθεί για να ξεκουραστεί στο σπίτι του, όπως έκανε πάντα, πήγε απευθείας στον παραγωγό από τον οποίο είχε προμηθευτεί το «επικίνδυνο» προϊόν. Η ένταση και τα επικριτικά λόγια προς τον συνεργάτη του ήταν ουσιαστικά μια επανάληψη των όσων είχε ο ίδιος ακούσει λίγες ώρες πριν στο αστυνομικό τμήμα, όπως μου είπε αργότερα. Τα λόγια του δίνουν με τρόπο ανάγλυφο την επικρατούσα πραγματικότητα με την οποία έρχονται αντιμέτωποι καθημερινά οι παραγωγοί στην κοινότητα:

«Θα πρέπει ο καταναλωτής στην Αθήνα να δει το προϊόν καθαρό και αψεγάδιαστο για να το αγοράσει. Αναγκάζομαι λοιπόν -όχι μόνο εγώ- να χρησιμοποιώ δηλητήρια και φάρμακα για να μην υπάρχει τίποτα πάνω στο προϊόν. Όλοι κοιτάνε την φινέτσα και την φιγούρα και κανένας δεν κοιτάει από την μια την υγεία και από την άλλη την επιβάρυνση του χωραφιού και την τσέπη του παραγωγού. Ο καταναλωτής ψωνίζει με το μάτι πια. Τον ενδιαφέρει η εμφάνιση. Η μόστρα. Βλέπει την τρύπα και δεν αγοράζει. Το βλέπει γυαλισμένο και το αγοράζει, αλλά δεν βλέπει το φυτοφάρμακο που έχει μέσα. Αφού ρε κυρά μου μπορείς να πάρεις ένα μαχαιράκι και να κόψεις την τρύπα γιατί δεν αγοράζεις την πατάτα; Υπάρχει έλλειψη γνώσης του καταναλωτή.

Έχει άγνοια γιατί δεν τον έχει ενημερώσει κανένας. Και γιατί δηλαδή να την ενημερώσουν; Αφού συμφέρον των βιομηχανιών είναι να πουλάνε περισσότερα φυτοφάρμακα. Αναγκαζόμαστε, λοιπόν, χρόνο με το χρόνο, να χρησιμοποιούμε περισσότερα δηλητήρια, που είναι εις βάρος της υγείας μας και του φυσικού περιβάλλοντος. Δεν ξέρουν να φάνε οι Αθηναίοι και πάνε να μας πεθάνουνε εδώ. Πριν χρόνια τα χωράφια μας ήταν γεμάτα σπουργίτια, παντού, και τώρα τίποτα. Αλλά βλέπεις ό,τι μας πει η Αθήνα κάνουμε. Μπορεί οι Αθηναίοι να είναι η σωτηρία μας αλλά είναι και η καταστροφή μας. Είμαστε δεμένοι στο άρμα της Αθήνας. Είναι ηλίθιοι οι Αθηναίοι και την πληρώνουμε εμείς. Αυτός που σε κατευθύνει είναι ο καταναλωτής και η άγνοιά του. Τι να πεις; Όμως η τροφή είναι αυτή που συντηρεί την ζωή. Πρέπει να σεβαστούν τον αγρότη για να σεβαστεί και εκείνος την γη του και να μην βάζει φυτοφάρμακα. Αν θες κύριε κράτος να φροντίσω την γη μου, φρόντισε και εσύ εμένα και ενημέρωσε τους καταναλωτές ότι άμα υπάρχει κανένα σκουληκάκι επάνω στην πατάτα είναι της φύσης και αυτό. Και αναπτύχθηκε εκεί γιατί δεν έχει ραντιστεί με δηλητήριο. Η γη και ο αγρότης αξίζουν σεβασμό. Αλλά για ποιόν σεβασμό μιλάμε; Στο αστυνομικό τμήμα εγκληματία με ανεβάζανε, εγκληματία με κατεβάζανε, ότι πάω να δολοφονήσω τα παιδιά τους με σκουληκιασμένες πατάτες. Εγώ, εγκληματίας; Τώρα θα δείτε ποιος είναι πραγματικός εγκληματίας. Πατάτα γυαλιστερή και αφεγάδιαστη θέλετε; Αυτήν θα έχετε. Αυτό ζητάει η κατανάλωση; Αυτό θα κάνω. Κοίταξε να δεις άμα εγώ έχω κάνει 10 εκατομμύρια έξοδα για να σπείρω να καλλιεργήσω, να ποτίσω και να πληρώσω μεροκάματα, θα το ρισκάρω και δεν θα βάλω φυτοφάρμακο να εξασφαλίσω την παραγωγή μου; Για ένα ράντισμα που δεν θα κάνω μπορεί να χάσω όχι μόνο την παραγωγή μου, αλλά και την πελατεία μου».

Ο χειμαρρώδης και γεμάτος αγανάκτηση λόγος του Ηλία για την ανυπαρξία μιας υπεύθυνης πολιτικής του κράτους που θα πρόσφερε ενημέρωση στους καταναλωτές σχετικά με τα αγροτικά προϊόντα, αποκαλύπτει σε σημαντικό βαθμό το μέγεθος της σύγχυσης και των αδιεξόδων, στα οποία έχουν περιέλθει αρκετοί παραγωγοί στην Δροσοπηγή³³³. Αδιέξοδα που οδηγούν στον εγκλωβισμό του αγρότη σε μια λογική του καταναλωτή, την οποία θεωρεί εκείνος ότι είναι ο παράγοντας αλλοτρίωσής του από το ίδιο του το προϊόν μέσα από μια διαδικασία εντελώς αφύσικη και ενάντια προς το οικείο του, φυσικό περιβάλλον. Οι αλλαγές είναι όχι μόνο καθημερινές αλλά και έντονες και κάθε περιστατικό μπορεί να μετατρέψει στάσεις συνειδήσεις και συμπεριφορές από την μια στιγμή στην άλλη.

Ο εγκλωβισμός παίρνει μεγαλύτερες ακόμα διαστάσεις σε ένα άλλο επίπεδο και, τελικά, καταλήγει να είναι όχι μόνο εγκλωβισμός αλλά απόλυτη εξάρτηση και υποτέλεια. Συγκεκριμένα, δεν είναι μόνο ο καταναλωτής που συντελεί σε αυτή την διαδικασία αλλοτρίωσης του παραγωγού από το ίδιο του το προϊόν, όπως υποστηρίζουν οι αγρότες, αλλά και μια ευρύτερη διαδικασία που σχετίζεται με τα παγκόσμια παραγωγικά πρότυπα που εισχωρούν σε κάθε διάσταση της παραγωγικής του υπόστασης. Το παγκόσμιο μονοπώλιο που διαχειρίζονται ορισμένες, μόνο, πολυεθνικές εταιρίες παραγωγής σπόρων υψηλών αποδόσεων έρχεται να

συμπληρώσει την εξάρτηση του παραγωγού από το παγκόσμιο σύστημα αγροτικής ανάπτυξης. Απόρροια της εξαρτημένης αυτής σχέσης αποτελεί η εξαφάνιση της βιοποικιλότητας που υπήρχε κάποτε στην κοινότητα προς όφελος της υψηλής παραγωγής, που θεωρείται από τους αγρότες ότι είναι ένας τρόπος ελέγχου και υποταγής της παραγωγικής τους συμπεριφοράς. Ενδεικτική περίπτωση ο Ζαφείρης που έκανε την προετοιμασία στην αποθήκη του για την σιτοσπορά του Οκτωβρίου. Κάθε τσουβάλι που άνοιγε εκτός από τους σπόρους του σιταριού περιείχε και ένα καρτελάκι επάνω στο οποίο καταγραφόταν η φίρμα της εταιρείας που παράγει τον συγκεκριμένο σπόρο, ο οποίος αποτελεί δική της καινοτομία. Ο λόγος για τον οποίο υπάρχει το συγκεκριμένο καρτελάκι μέσα σε κάθε τσουβάλι σπόρων σιταριού είναι συγκεκριμένος και όπως εξηγεί ο Ζαφείρης:

«Αυτό το καρτελάκι αποτελεί τεκμήριο που προσκομίζεις στην Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών, το οποίο πιστοποιεί ότι έχεις αγοράσει τον συγκεκριμένο σπόρο αυτής της εταιρείας. Αν δεν τον προσκομίσεις τότε δεν παίρνεις επιδότηση. Με λίγα λόγια για να πάρει ένας παραγωγός σιταριού επιδότηση αναγκάζεται να χρησιμοποιεί τους σπόρους της πολυεθνικής αυτής γιατί σύμφωνα με τα στάνταρ της Ένωσης είναι οι ενδεδειγμένοι ποιοτικά. Τι πάει να πει ποιοτικά ενδεδειγμένοι; Υπάρχει ποιοτικά ανώτερο σιτάρι από το μαυραγάνι που ήταν ο ντόπιος σπόρος εδώ και αιώνες; Άμα το άλεθες έβγαине το κίτρινο αλεύρι και το ψωμί ήταν πολύ γλυκό. Αλλά βλέπεις, ο σπόρος εκείνος ήταν κομμάτι ετούτης της γης. Ταίριαζε δηλαδή με το κλίμα, με το χώμα με τον αέρα που αναπνέουμε. Άντε τώρα να βρεις το μαυραγάνι. Δεν υπάρχει πουθενά πια, αφού εκτοπίστηκε από τον εισαγόμενο, ο οποίος έχει μεγαλύτερη στρεμματική απόδοση. Αυτό είναι το μυστικό, η ποσότητα. Ο νέος σπόρος είναι τεχνικά κατασκευασμένος να αποδίδει περισσότερα κιλά ανά στρέμμα. Δεν είναι, όμως, μόνο αυτό αλλά και κάτι άλλο σημαντικότερο. Ο εισαγόμενος σπόρος είναι συμβατός με συγκεκριμένα λιπάσματα. Δηλαδή, έχει απόδοση μόνο άμα συνοδεύεται από το κατάλληλο λίπασμα, το οποίο όμως παράγει και διακινεί η ίδια εταιρεία που παράγει και τον σπόρο του σιταριού. Με λίγα λόγια, η πολυεθνική είναι ο επίσημος νταβατζής αφού όχι μόνο σε αναγκάζει να χρησιμοποιείς τον δικό της σπόρο, που χωρίς αυτόν δεν παίρνεις επιδότηση, αλλά σε υποχρεώνει να αγοράζεις και το δικό της λίπασμα που χωρίς αυτό ο σπόρος της δεν έχει απόδοση. Αυτό είναι ζήτημα κορυφαίας σημασίας για εμάς τους παραγωγούς και δεν το έχουμε καταλάβει ακόμα γιατί μας αναγκάζει να εγκαταλείψουμε τον δικό μας παραδοσιακό σπόρο που ήθελε μόνο χώμα και νερό. Μας χτυπάει δηλαδή την τιμή μας και την κουλτούρα μας. Και σαν να μην έφτανε αυτό, μας ζητάει και πιστοποιητικό νομιμοφροσύνης γιατί τέτοιο είναι το καρτελάκι που δίνουμε στην Ένωση έτσι ώστε να πάρουμε την επιδότηση. Η κατάκτηση και η υποδούλωση του παραγωγού σε όλο της το μεγαλείο. Γιατί τι νομίζετε ότι είναι ο αγρότης σήμερα; Έρμαιο των καταναλωτών και των πολυεθνικών. Υπάλληλος και υπόδουλος στην ίδια του την γη.»

Όλα τα παραπάνω αντανακλούν την λογική της πλήρους υιοθέτησης -ή μήπως υποταγής;- στην κοινότητα του εντατικού μοντέλου γεωργίας που δεν αλλοιώνει μόνο τις προαιώνιες οικολογικές δομές στο φυσικό περιβάλλον της κοινότητας αλλά

³³³ Ο λόγος του συγκεκριμένου πληροφορητή παραπέμπει σαφώς σε προβλήματα ανυπαρξίας κατάλληλων θεσμικών μέτρων από την πλευρά των επίσημων φορέων της κρατικής πολιτικής. Η

προκαλεί και μέγιστες διαταραχές στην προσωπική υπόσταση του παραγωγού στο βαθμό που κινδυνεύει να εισέλθει στο κατώφλι αλλοτριωμένων καταστάσεων³³⁴. Σε αυτή την λογική μπορούν να ερμηνευτούν ορισμένες δραστηριότητες που επαναφέρουν στο προσκήνιο παλαιές διατροφικές πρακτικές, όπως ο μπαξές που αποτελεί μια πραγματικότητα για τα περισσότερα νοικοκυριά σήμερα στην κοινότητα. Δεν ήταν λίγες οι φορές, που αρκετοί παραγωγοί προθυμοποιούνταν να μου προσφέρουν προϊόντα για το σπίτι μου από το μικρό περιβόλι τους, λέγοντάς μου, «ετούτα εδώ είναι από μπαξέ», υπονοώντας ουσιαστικά ότι είναι απαλλαγμένα από φυτοφάρμακα. Ιδιαίτερα εντυπωσιακό, όμως, είναι ότι φυλάσσουν τους ντόπιους σπόρους με τους οποίους φυτεύουν τα περιβόλια τους, όπως ο σπόρος ντομάτας Βραυρώνας ή σπόρους πεπονιού αργεϊτικού. Ο Γιώργος είναι ένας από εκείνους που διατηρεί μια μικρή έκταση όπου καλλιεργεί όσπρια, τα οποία τα πουλάει ή τα ανταλλάσσει με κηπευτικά άλλων παραγωγών και όπως εξηγεί ο ίδιος:

«Υπάρχουν καλλιέργειες που διακινούνται εδώ δίπλα μας, όπως τα όσπρια και τα λαχανικά και προορίζονται για εμάς και αυτά πρέπει να είναι εντάξει γιατί σήμερα είναι περισσότερη η ανάγκη να φάνε τα παιδιά καθαρά προϊόντα. Αυτά είναι δικά μας και δεν έχουν σχέση με τα εμπορεύσιμα. Εκείνα προορίζονται για άλλού, αφού σήμερα είναι έτσι η κατάσταση που ο αγρότης ραντίζει μαζεύει και κοιτά να πουλήσει άρον-άρον τα προϊόντα του, λες και θέλει να τα ξεφορτωθεί. Παλιά έλεγαν «ότι και ανθρώπους άμα φυτέψεις στα χωράφια μας φυτρώνουν» τόσο γόνιμα ήταν τα χωράφια μας. Αλλά βλέπεις, εμείς τότε είχαμε μόνο χώμα και νερό και το προϊόν κυκλοφορούσε τοπικά και γνωρίζαμε ποιανού ήταν και επειδή τον άλλον θα τον βλέπαμε και την άλλη μέρα έπρεπε να ήταν εντάξει. Τα προϊόντα τότε είχαν πρόσωπο. Με τους μπαξέδες, εκεί μας βλέπω να γυρνάμε».

Τότε το προϊόν κυκλοφορούσε εκεί τοπικά και ήταν ουσιαστικά μια προέκταση του παραγωγού. Ήταν η συνέχεια της πολιτισμικής του υπόστασης, του μόχθου, της νοικοκυροσύνης και του μερακιού του. Το προϊόν είχε πρόσωπο, όπως λένε οι Δροσοπηγιώτες. Ήταν ουσιαστικά μια προέκταση του παραγωγού. Μέσα από αυτό αναγνωριζόταν και καταξιωνόταν ο παραγωγός γιατί κυκλοφορούσε μέσα σε προσδιορισμένα όρια αποδοχής και αναγνώρισης, κάτι που σήμερα -και στο πλαίσιο της βιομηχανικής παραγωγής- σε μεγάλο βαθμό δεν ισχύει πια, καθώς το προϊόν χάνεται στους δαιδαλώδεις δρόμους του εμπορίου³³⁵. Η ενεργοποίηση του μπαξέ

σχέση αυτή παρότι σημαντική δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσης διατριβής.

³³⁴ Η Ε. Κοβάνη, (1995), αναφερόμενη στο Βοιωτικό τοπίο και την επικυριαρχία επί αυτού του αστικού κέντρου της πρωτεύουσας μιλά για την συνακόλουθη σύνθλιψη της προσωπικότητας των αγροτών.

³³⁵ Η παραδοχή αυτή δεν αντιβαίνει με την καινοτόμο δραστηριότητα της καρτέλας στην τυποποιημένη συσκευασία, που όπως είδαμε αναπτύσσει ένας συγκεκριμένος παραγωγός. Απλά μπορούμε να μιλάμε για διαφορετικές συνιστώσες που συνυπάρχουν στην λογική του εντατικού μοντέλου παραγωγής.

δηλώνει, ουσιαστικά, μια αντίδραση, μια «πολιτισμική αντίσταση»³³⁶ στην όλη διαδικασία ομογενοποίησης της γεωργίας. Ίσως τελικά να δηλώνει την απαρχή μιας σταδιακής αναθεώρησης του τρόπου με τον οποίο οι Δροσοπηγιώτες αντιμετωπίζουν τους φυσικούς πόρους της κοινότητας.

³³⁶ Για την έννοια της πολιτισμικής αντίστασης έτσι όπως διατυπώθηκε αρχικά από τον C. Levi-Strauss, (1979), και αργότερα με πιο εμπειριστατωμένο τρόπο από τον M. Sahlins, (1994), βλέπε Δ. Γκέφου-Μαδιανού, (1999: 197-201).

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Η παρούσα εθνογραφική μελέτη, επικεντρωμένη στον τρόπο με τον οποίο οι παραγωγοί σε μια αγροτική κοινότητα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, κάτω από τις επιρροές ποικίλων πολιτισμικών και κοινωνικοοικονομικών μετασχηματισμών της σύγχρονης πραγματικότητας, επιχείρησε να δώσει μια ερμηνεία των σχέσεων που επικρατούν σήμερα σε μια περιοχή της ελληνικής υπαίθρου.

Μέσα από την ανάδειξη των προσώπων (αγρότες-παραγωγοί) ως δρώντα υποκείμενα, ο ερευνητικός μου προβληματισμός εστίασε όχι μόνο στο πως οι παραγωγοί βιώνουν τους συγκεκριμένους μετασχηματισμούς, αλλά και στο πως οι ίδιοι τους ανασυνθέτουν και τους αναπαράγουν. Η έμφαση λοιπόν δόθηκε στην κοινωνική δράση των υποκειμένων, στις επιλογές και τις στρατηγικές που ενίοτε χαράσσουν, στον βαθμό που τα ίδια τα υποκείμενα να αναδεικνύονται ουσιαστικά σε φορείς της κοινωνικής αλλαγής στην κοινότητα. Στο πλαίσιο αυτό και προσεγγίζοντας τις πολυσύνθετες εκφάνσεις της καθημερινής ζωής των αγροτών, επεδίωξα εκ των έσω να φωτίσω τις διαδικασίες αλλαγής ή ανασύνθεσης της κοινωνικής και παραγωγικής τους υπόστασης.

Εστιάζοντας διαδοχικά στο πέρασμα από τον μικρό καλλιεργητή, στον αγρότη-έμπορο και από τον αγρότη-έμπορο στον εργοδότη-επιχειρηματία επιχείρησα με την παρούσα ανθρωπολογική έρευνα να αναδείξω την εικόνα που σήμερα διαμορφώνεται για εκείνον τον έλληνα αγρότη που ακολουθεί το εντατικό μοντέλο γεωργίας. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο η κοινότητα που επέλεξα να μελετήσω ήταν μια «ζωντανή» κοινότητα που δεν «πολεμά» απλά να επιβιώσει, αλλά, παρόλα τα προβλήματά της κινείται, μεταβάλλεται και αναμορφώνεται εφευρίσκοντας κάθε φορά νέους τρόπους να προσαρμόζεται σε συνδιαλλαγή τόσο με το εθνικό όσο και με το παγκόσμιο. Ο λόγος για τον οποίο συμβαίνει αυτό, οφείλεται στο γεγονός ότι οι αγροτικές της εκμεταλλεύσεις -όπως ελπίζω ότι φάνηκε από όσα ήδη έχω περιγράψει- λειτουργούν σύμφωνα με σύγχρονα παραγωγικά συστήματα, υπαγόμενες σε καπιταλιστικές δομές οργάνωσης και διαχείρισης και γενικά με την αγροτική της οικονομία πλήρως ενταγμένη στο εθνικό και διεθνές εμπορευματικό σύστημα. Κατά συνέπεια, οι όποιες επιδράσεις στην ζωή των αγροτών που προκύπτουν λόγω των ποικιλόμορφων κοινωνικοοικονομικών και πολιτισμικών αλλαγών -που κάθε φορά εντοπίζονται στην περιρρέουσα καθημερινότητα- δεν θα είχε νόημα να διερευνηθούν,

εάν η ίδια η κοινότητα και συγκεκριμένα ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της γεωργίας δεν ευνοούσε στο να εισχωρήσουν οι αλλαγές αυτές στον παραγωγικό και κοινωνικό ιστό της κοινότητας επηρεάζοντας άμεσα την δυναμική των σχέσεων μεταξύ των δρώντων υποκειμένων.

Στον βαθμό, λοιπόν, που η γεωργική δραστηριότητα κατέχει δεσπόζουσα θέση στην οικονομική και κοινωνική ζωή της κοινότητας, καθώς αποτελεί το σημαντικότερο τομέα απασχόλησης των κατοίκων και την κύρια πηγή εισοδημάτων των αγροτικών νοικοκυριών, είναι επόμενο και λογικό πως το σύνολο των αλλαγών που βιώνουν στην καθημερινότητά τους οι παραγωγοί να οφείλονται στην ίδια τη γεωργία. Κατά συνέπεια στα αρχικά στάδια της παρούσας μελέτης προσανατολίστηκα προς την διερεύνηση του εκσυγχρονισμού της γεωργίας στο βαθμό που αυτός πιθανόν να σχετίζεται με το μετασχηματισμό του παραγωγικού και κοινωνικού προφίλ εκείνου του αγρότη που υιοθετεί το εντατικό μοντέλο γεωργίας. Ειδικότερα, το πεδίο της σύγχρονης γεωργικής τεχνολογίας αποτέλεσε τον πυρήνα των ερευνητικών μου αναζητήσεων στην λογική πως αυτές -και σε συνδυασμό με τις αναδιαρθρωτικές πρακτικές, τις ευέλικτες δράσεις, και τις καινοτόμες στρατηγικές που αναπτύσσουν οι παραγωγοί- είναι ικανές να μεταβάλλουν αρκετές από τις πάγιες παραγωγικές και κοινωνικές συμπεριφορές των δρώντων υποκειμένων. Ανεξάρτητα, όμως, από την προσέγγιση της τεχνολογίας στο πλαίσιο αξιοποίησής της στην παραγωγική διαδικασία, επιχειρήθηκε παράλληλα αυτή να ειδωθεί και σε ένα συμβολικό επίπεδο, στον βαθμό που η δυνατότητα απόκτησής της και κυρίως η αποδοτικότητα της χρήσης της, πιθανόν να προσλαμβάνεται ως ένδειξη ευημερίας, ικανής παραγωγικής δράσης και εν τέλει φορέας κοινωνικής καταξίωσης για εκείνον τον παραγωγό που την διαχειρίζεται, άρα και κοινωνικής διαφοροποίησής του στην κλίμακα της τοπικής κοινωνικής ιεράρχησης.

Φτάνοντας όμως στην κοινότητα και ξεκινώντας να μελετήσω το σημασιολογικό περιεχόμενο των παραπάνω σχέσεων που με επίκεντρο τις σύγχρονες τεχνολογίες οικοδομούν μεταξύ τους οι ντόπιοι -μέσα από διαδικασίες καθημερινής αλληλεπίδρασής τους- διαπίστωσα την ύπαρξη ενός πολύ μεγάλου αριθμού αλλοδαπών οικονομικών μεταναστών να εργάζονται ως φθηνή εργατική δύναμη στις εκμεταλλεύσεις των παραγωγών. Ενώ λοιπόν στην ερευνητική μου οπτική υπήρχε εκ των προτέρων ένας διαμορφωμένος και δεδομένος τρόπος προσέγγισης των νέων τεχνολογιών, η παρουσία των αλλοδαπών αγρεργατών ήρθε όχι μόνο να ανατρέψει την συγκεκριμένη ερευνητική προβληματική, αλλά στάθηκε η αφορμή για μια

περαιτέρω επέκταση της επιστημονικής μου αναζήτησης στον βαθμό που το εργατικό δυναμικό των μεταναστών αποτέλεσε -όπως αποδείχθηκε- το έτερο πολιτισμικό υποκείμενο της μελέτης μου συνιστώντας μια υβριδική σχέση ανάμεσα στους ίδιους και τις νέες τεχνολογίες. Παράλληλα όμως και ανεξάρτητα από το πεδίο των τεχνολογικών και παραγωγικών αναδιαρθρώσεων, η παρουσία των αλλοδαπών μεταναστών ήρθε να ενισχύσει ακόμα περισσότερο την προσπάθειά μου στο να φωτίσω τις διαδοχικές αλλαγές που επέρχονταν και συνεχίζουν να επέρχονται στο παραγωγικό και κοινωνικό προφίλ των παραγωγών. Πράγματι σε αρκετές περιπτώσεις η ταυτότητα του έλληνα αγρότη σήμερα, ή καλύτερα η μετεξέλιξή του σε εργοδότη-επιχειρηματία, έρχεται να αποκτήσει νόημα μέσα από την απασχόληση δεκάδων αλλοδαπών εργατών στην γεωργική του εκμετάλλευση. Μια μετεξέλιξη που σε διαφορετική περίπτωση -και εμμένοντας ερευνητικά μόνο στο πεδίο των σύγχρονων τεχνολογιών- δεν θα ήταν δυνατό να αναδειχθεί. Το γεγονός πάντως της απασχόλησης εκατοντάδων μεταναστών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις της κοινότητας ήρθε απλά να επιβεβαιώσει με τον πιο σαφή τρόπο τις ραγδαίες και ριζικές κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές ανακατατάξεις που βιώνει εδώ και αρκετό χρονικό διάστημα ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού κόσμου.

Οι ανακατατάξεις αυτές, στο τοπικό επίπεδο της Δροσοπηγής και κάτω από το βάρος της διεύρυνσης του αστικού κέντρου της Αθήνας είχαν ήδη δρομολογηθεί από την δεκαετία του 1960 όταν οι εκμεταλλεύσεις της κοινότητας εντάσσονταν στην τροχιά μιας ευρύτερης αγοράς αγροτικών προϊόντων. Αυτό επιτεύχθηκε όπως είδαμε με την υιοθέτηση μιας νέας καλλιέργειας, του καρότου, η οποία αποτέλεσε για εκείνη την χρονική περίοδο την μεγαλύτερη παραγωγική αναδιάρθρωση στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις των αγροτών στην κοινότητα. Πράγματι, το καρότο μετέβαλε ριζικά την μορφή της γεωργίας στην κοινότητα, καθώς αποτέλεσε το εφελτήριο για το πέρασμα από την εκτατική μονοκαλλιέργεια των σιτηρών σε εντατικά παραγωγικά συστήματα, γεγονός που διεύρυνε τον εμπορευματικό χαρακτήρα και την εξειδίκευση της αγροτικής παραγωγής, εντάσσοντας την κοινότητα στα συστήματα του αγρο-βιομηχανικού συμπλέγματος. Παράλληλα όμως με αυτό, η παραγωγική επιτυχία του καρότου επέφερε σημαντικές κοινωνικές ανασυνθέσεις και μετασχηματισμούς στο εσωτερικό της κοινότητας.

Οι ανασυνθέσεις και οι μετασχηματισμοί αυτοί σχετίζονταν άμεσα με την κοινωνική υπόσταση εκείνων που τόλμησαν να επενδύσουν στην συγκεκριμένη καλλιέργεια. Όπως είδαμε το «άνοιγμα» στην συγκεκριμένη καλλιέργεια

πραγματοποιήθηκε από δύο καλλιεργητές με περιορισμένη στρεμματική έκταση και δυσμενή οικονομική θέση. Ερχόμενοι συχνά αντιμέτωποι με καίρια ζητήματα επιβίωσης αναγκάστηκαν να δραστηριοποιηθούν σε νέες παραγωγικές αναζητήσεις. Στην λογική αυτή, υιοθέτησαν για πρώτη φορά την καλλιέργεια του καρότου καθώς διέκριναν σε αυτή τεράστια περιθώρια κερδοφορίας, γεγονός που σχετίστηκε με την μεγάλη ζήτησή του από τους μεγαλέμπορους της κεντρικής λαχαναγοράς της Αθήνας καθώς μέχρι τότε το καρότο δεν καλλιεργούνταν σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Η θεαματική στρεμματική επέκταση της συγκεκριμένης καλλιέργειας στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις των δύο παραγωγών συνδυάστηκε με την απασχόληση εργατικού δυναμικού σε αυτές, γεγονός που για πρώτη φορά, αφενός σηματοδότησε τον μετασχηματισμό του μικρού καλλιεργητή σε εργοδότη παραγωγό, αφετέρου εγκαίνιασε το πέρασμα προς μια καπιταλιστικού τύπου επιχείρηση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Παράλληλα, και λόγω των κερδών, η επένδυση των συγκεκριμένων παραγωγών (μικροκαλλιεργητές), σε υλικά αγαθά, σύμβολα κοινωνικής καταξίωσης στο πλαίσιο του τοπικού -όπως χτίσιμο διώροφου σπιτιού σύμφωνα με τα αστικά πρότυπα, αγορά προηγμένων τεχνολογικά τρακτέρ και αυτοκινήτων- συντέλεσε στην ανατροπή των υφιστάμενων και παγιωμένων κοινωνικών σχέσεων που είχαν διαμορφωθεί μέχρι τότε στην κοινότητα. Πράγματι, λίγο πριν επεκταθούν οι συγκεκριμένοι μικροκαλλιεργητές στην καλλιέργεια του καρότου, υπήρχε εδραιωμένη στην συνείδηση των ντόπιων η άποψη, πως μόνο οι οικονομικά ισχυροί -και συγκεκριμένα οι μεγαλοκτηματίες- είχαν το προνόμιο να επενδύουν σε αντίστοιχα υλικά αγαθά οικονομικής και κοινωνικής δύναμης και κατά συνέπεια να απολαμβάνουν την αντίστοιχη κοινωνική καταξίωση και αναγνώριση στο τοπικό επίπεδο. Με την εισαγωγή της νέας καλλιέργειας όμως, επήλθε μια θεαματική ανακατάταξη στην κλίμακα της κοινωνικοοικονομικής ιεράρχησης στην κοινότητα, καθώς η παραγωγική της επιτυχία ήρθε να ταυτιστεί με την συγκρότηση μιας νέας ταυτότητας για τους μικροκαλλιεργητές, αυτή του εργοδότη. Η νέα αυτή διακριτή τους κοινωνική υπόσταση και κυρίως η πρόσβασή τους σε σύμβολα οικονομικής και κοινωνικής δύναμης επέφερε την κοινωνική αναγνώριση και καταξίωση προκαλώντας μια σημαντική ανατροπή στην τοπική κλίμακα της κοινωνικής ιεράρχησης καθώς, διαμόρφωσε σε συνειδησιακό επίπεδο στους κατοίκους της κοινότητας, μια διαφορετική αντίληψη για το ποιος είναι ο «μεγάλος» και ποιος είναι ο «μικρός» παραγωγός.

Από την άλλη, θα μπορούσε κανείς να επισημάνει το γεγονός ότι η αναζήτηση παραγωγικών διεξόδων εκδηλώθηκε από εκείνους τους καλλιεργητές που παρουσίαζαν περιορισμένη παραγωγική ικανότητα, υστέρηση στις τεχνολογικές τους υποδομές και δυσμενή οικονομική θέση, με λίγα λόγια μικρής δυναμικότητας παραγωγοί. Φαίνεται λοιπόν, πως οι οικονομικές ή κοινωνικές και πολιτισμικές συγκυρίες επέτρεψαν στους αγρότες αυτούς με τα λιγοστά μέσα που διέθεταν να αναλάβουν το επιχειρηματικό ρίσκο και να επενδύσουν στην δοκιμή και στον πειραματισμό νέων καλλιεργειών. Καθώς είχαμε την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της πορείας των μικροκαλλιεργητών που εισήγαγαν το καρότο, διαπιστώσαμε πως παρόλη την δυναμικότητα που ανέπτυξαν στην συγκεκριμένη καλλιέργεια, δεν προχώρησαν στην συνέχεια στο επόμενο αναδιαρθρωτικό βήμα που ήταν το πλυντήριο-συσκευαστήριο και η αυτόματη μηχανή συλλογής καρότου. Παρόλο που γνώριζαν την ύπαρξη αυτών των νέων τεχνολογικών συστημάτων απέφυγαν να επενδύσουν σε αυτά. Η ερμηνεία που θα μπορούσε κάποιος να δώσει μελετώντας τέτοιου είδους συμπεριφορές -που αφορούν την ατομία και διστακτικότητα που ενίοτε εκδηλώνουν οι παραγωγοί σε επενδύσεις- σχετίζεται με την συντηρητική στάση που σε αρκετές περιπτώσεις οι ίδιοι επιδεικνύουν. Όταν λοιπόν οι παραγωγοί που καινοτόμησαν με το καρότο κατόρθωσαν να αποκτήσουν υψηλά εισοδήματα, χτίσιμο σπιτιού κατά τα αστικά πρότυπα, αγορά αυτοκινήτων και τρακτέρ -δηλαδή να βελτιώσουν θεαματικά την οικονομική και παραγωγική τους θέση και μέσω αυτής να ανέλθουν στην κλίμακα της κοινωνικής ιεράρχησης- δεν συνέχισαν να ρισκάρουν περαιτέρω σε νέα παραγωγικά ανοίγματα. Και αργότερα, όταν άλλοι και πάλι περιορισμένης παραγωγικής ικανότητας καλλιεργητές και με χαμηλές εισοδηματικές δυνατότητες, επένδυσαν στην τεχνολογία του πλυντηρίου και της μηχανής συλλογής καρότου, όταν και αυτοί με την σειρά τους απέκτησαν υψηλά εισοδήματα, δεν προχώρησαν σε νέα επιχειρηματικά ρίσκα και άφησαν σε τρίτους την πρωτοβουλία να δραστηριοποιηθούν. Παρατηρούμε, επομένως, μια ασυνέχεια και ένα «ευκαιριακό» χαρακτήρα στις αγροτικές επενδύσεις. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, από μια πλευρά μια δυναμική επιχειρηματική δραστηριότητα και ανάληψη πρωτοβουλιών ή και ρίσκων σε επενδυτικές πρακτικές από αγρότες χαμηλής παραγωγικής και οικονομικής δυναμικότητας (αυτό που θα ονομάζαμε «μικρούς» καλλιεργητές) η οποία ωστόσο «διακόπηκε» μόλις εξασφαλιστούν ορισμένα εισοδήματα και υλικά αγαθά που είναι «δάνεια» από τα αστικά πρότυπα και από τους μεγαλοκτηματίες (π.χ. διώροφο σπίτι). Από την άλλη, βλέπουμε μια διστακτικότητα

έως και πλήρη αποχή από την ανάληψη καινοτόμων πρακτικών που απαιτούν τόλμη και εμπεριέχουν ρίσκο εκ μέρους των μεγαλοκτηματιών της κοινότητας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα αφενός, οι μικροί καλλιεργητές να «ανεβαίνουν» γρήγορα στην κοινωνική και οικονομική ιεράρχηση της κοινότητας κλονίζοντας έτσι την «κεκτημένη» θέση των μεγαλοκτηματιών και να εισάγουν αυτοί πρώτοι τα νέα παραγωγικά πρότυπα στην κοινότητα. Αφετέρου, οι μεγαλοκτηματίες βλέποντας την οικονομική και κοινωνική τους θέση να «απειλείται» υιοθετούν εκ των υστέρων τα πετυχημένα και κερδοφόρα πρότυπα που πρώτοι οι μικροί καλλιεργητές εισήγαγαν.

Γεγονός πάντως είναι ότι με την εισαγωγή στην παραγωγική διαδικασία του πλυντηρίου-συσκευαστηρίου εγκαινιάζεται το μετα-παραγωγικό στάδιο της μεταποίησης και εμπορίας του αγροτικού προϊόντος με αποτέλεσμα την αύξηση της προστιθέμενης αξίας και τη βελτίωση της εμπορευσιμότητας του στις κεντρικές αγορές. Οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις με καρότο πολλαπλασιάζονται όπως πολλαπλασιάζονται και οι τρέχουσες αρδευτικές ανάγκες οι οποίες στο μεγαλύτερο ποσοστό τους καλύπτονται για πρώτη φορά τότε -αρχές δεκαετίας του 1980- με την αξιοποίηση των σχεδίων βελτίωσης που παρέχονται από την Κ.Α.Π (Κοινή Αγροτική Πολιτική). Πράγματι, τα αρδευτικά έργα που γίνονται τότε στην Δροσοπηγή χρηματοδοτούνται κατά 50% από την αγροτικό ταμείο της Κοινότητας και περιλαμβάνουν εκτός από το άνοιγμα γεωτρήσεων, όλο τον εξοπλισμό της άρδευσης (σωλήνες, λάστιχα, καρούλια ποτίσματος κλπ). Το σημαντικότερο είναι, πως ο παραπάνω γεωργικός εκσυγχρονισμός (πλυντήριο, μηχανή συλλογής καρότου, γεωτρήσεις), που συντελείται στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις εκείνων των παραγωγών που τον εισήγαγαν μετασχηματίζει την τοπική, περιορισμένη και περιχαρακωμένη τους ταυτότητα και συγκεκριμένα εκείνη του μικρο-καλλιεργητή. Όπως είδαμε, αυτό έγινε στην βάση των συμφωνιών που εσύναψαν οι δυο ιδιοκτήτες της μεταποιητικής μονάδας, με τις υπερ-τοπικές μεγάλες βιομηχανίες τροφίμων που επεξεργάζονταν καρότο μετατρέποντάς το σε χυμούς και τουρσί. Κατά συνέπεια, οι ιδιοκτήτες του πλυντηρίου προχώρησαν ακόμα περισσότερο σε σχέση με τους προκατόχους τους που εισήγαγαν το καρότο, καθώς επέκτειναν δυναμικά την δράση τους στον «καινούργιο κόσμο» του χονδρεμπορίου που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και θεματικές -marketing, διακίνηση, πληροφόρηση- οι οποίες επηρεάζονται από το ευρύτερο -εθνικό και παγκόσμιο- πεδίο αγορών.

Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο, εντοπίζεται ο δεύτερος μεγάλος μετασχηματισμός της κοινωνικής και παραγωγικής υπόστασης του Δροσοπηγιώτη

αγρότη καθώς αυτός μετατρέπεται από απλός «παραδοσιακός» παραγωγός σε δυναμικό και επιτυχημένο χονδρέμπορο μέσω της νέας υπερτοπικής, διευρυμένης και δυναμικής εμπορικής δραστηριότητας που αναλαμβάνει. Η νέα επαγγελματική ταυτότητα που αναδεικνύεται, φαίνεται να ταυτίζεται άμεσα με την επένδυση σε σύγχρονης τεχνολογία η οποία αποκτά μια ιδιαίτερη συμβολική αξία για την τοπική κοινωνία. Προσλαμβάνεται, ως το πεδίο ανάληψης πετυχημένων δράσεων και κερδοφόρων πρωτοβουλιών που οδηγούν στην βελτιωμένη οικονομική θέση και στο νέο υψηλό βιοτικό επίπεδο των δύο συνεταίρων (υψηλά εισοδήματα, κτίσιμο οικιών, αγορά αυτοκινήτων, ενίσχυση των παραγωγικών ικανοτήτων τους κλπ). Αναπόφευκτα, λοιπόν, τα παραπάνω σύγχρονα υλικοτεχνικά μέσα και καταναλωτικά αγαθά αποκτούν ξεχωριστή πολιτισμική αξία στο πλαίσιο του τοπικού, καθώς για τον παραγωγό που τα κατακτά, γίνονται οι φορείς ανόδου του κοινωνικού του γοήτρου, της κοινωνικής καταξίωσής του και εν τέλει της επανα-ταξινόμησής του, σε υψηλότερες θέσεις στην κλίμακα της τοπικής κοινωνικοοικονομικής διαβάθμισης, (από απλός καλλιεργητής σε παραγωγό-χονδρέμπορο). Ακριβώς για αυτόν τον λόγο οι διαρθρωτικές αλλαγές -που στις αρχές της δεκαετίας του 1980- προκύπτουν στην παραγωγική διαδικασία της Δροσοπηγής με την κατασκευή έξι επιπλέον πλυντηρίων-συσκευαστηρίων από άλλους παραγωγούς, δεν παραπέμπει μόνο στην ευκαιριακή αύξηση του κέρδους της εκμετάλλευσης αλλά και στη συμβολική αποτύπωση των έντονων προσδοκιών των αγροτών, προς την επαύξηση του κοινωνικού τους γοήτρου και τις συνακόλουθες κοινωνικές τους διαφοροποιήσεις στην τοπική αρένα του ανταγωνισμού. Ενός ανταγωνισμού, που μοιραία οδήγησε -όπως διαπιστώσαμε- στην υπερ-τοπική διάδοση του καρότου, την απώλεια της μονοπωλιακής του εκμετάλλευσης και κατά συνέπεια τον κορεσμό της συγκεκριμένης καλλιέργειας προς το τέλος της δεκαετίας του 1980.

Τα παραγωγικά αδιέξοδα που σε αρκετές περιπτώσεις προέκυψαν τότε, έδειξαν προς στιγμήν, ότι οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις στην Δροσοπηγή θα έμπαιναν σε μια περίοδο περιορισμένης παραγωγικής δραστηριότητας με αρνητικές επιπτώσεις στα αγροτικά εισοδήματα, γεγονός που θα επηρέαζε άμεσα την άρθρωση του οικονομικού και κοινωνικού ιστού της κοινότητας. Η εμφάνιση όμως -αρχές της δεκαετίας του 1990- εκατοντάδων αλλοδαπών οικονομικών μεταναστών αποδείχτηκε σωτήρια, διότι έδωσε μια διαφορετική διάσταση στο πεδίο των διαρθρωτικών εξελίξεων που εντοπίζονται στο αγροτικό τοπίο της Δροσοπηγής. Πιο συγκεκριμένα, η προσφορά της άφθονης και φθηνής εργατικής δύναμης των μεταναστών, καθόρισε

σε σημαντικό βαθμό τις καλλιεργητικές επιλογές αρκετών αγροτών στο βαθμό που εκείνοι επέκτειναν την παραγωγική τους δράση όχι μόνο αξιοποιώντας μεγαλύτερη στρεμματική έκταση, αλλά και στην περαιτέρω υιοθέτηση νέων καλλιεργητικών ειδών, ρίχνοντας ουσιαστικά το βάρος τους στα κηπευτικά. Πράγματι, ο εντόπιος λόγος των Δροσοπηγιωτών «ήμαστε ο λαχανόκηπος της Αθήνας» έρχεται να επιβεβαιώσει την μεγάλη στροφή που γίνεται τότε στις καλλιεργητικές τους επιλογές και αφορούν την κατακόρυφη αύξηση της παραγωγής των κηπευτικών καθώς υπάρχουν διευρυμένα περιθώρια απορρόφησής τους από το τεράστιο καταναλωτικό κέντρο της πρωτεύουσας, γεγονός που συνεπάγεται και αντίστοιχα μεγάλα περιθώρια κέρδους για τους παραγωγούς. Με λίγα λόγια, με τους μετανάστες προέκυψαν οι δυνατότητες να καλλιεργηθούν νέα ήδη και να αξιοποιηθούν εκτάσεις που μέχρι τότε παρέμεναν ακαλλιεργήτες, είτε λόγω έλλειψης εργατικού δυναμικού, είτε εξαιτίας του απαγορευτικού κόστους εκμετάλλευσής τους. Παράλληλα, η απασχόληση του τεράστιου αριθμού μεταναστών στις εκμεταλλεύσεις της κοινότητας αποδέσμευσε τους παραγωγούς από χρονοβόρες και κοπιαστικές εργασίες παρέχοντάς τους μεγάλα περιθώρια ελεύθερου χρόνου. Χρόνου, ο οποίος αναδύεται ως μια νέα διάσταση του εκσυγχρονισμού της εκμετάλλευσης στον βαθμό που αυτός χρησιμοποιείται γόνιμα και δημιουργικά για την ανάπτυξη νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων, νέων επιχειρηματικών δράσεων και διευρυμένων εμπορικών συναλλαγών, με αποτέλεσμα την πλήρη ένταξη της αγροτικής εκμετάλλευσης στις σύγχρονες δομές του συστήματος της εγχώριας ή διεθνούς αγοράς αγροτικών προϊόντων και του ανταγωνισμού.

Όσον αφορά στο επίπεδο του προβληματισμού που σήμερα επικρατεί αναφορικά με το αν και κατά πόσο οι μετανάστες αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα για μια τεχνολογική αναδιάρθρωση και εν γένει για τον εκσυγχρονισμό των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, ή παρούσα μελέτη ανέδειξε -όπως θέλουμε να ελπίζουμε- την άρρηκτη και συμπληρωματική τους σχέση. Αναφορικά, λοιπόν, με το ζήτημα του γεωργικού εκσυγχρονισμού και των παραγωγικών αναδιαρθρώσεων, φάνηκε πως οι μετανάστες δεν αποτέλεσαν ανασταλτικό παράγοντα, αλλά τουναντίον, λειτουργώντας σαν ένας ενδιάμεσος πολύτιμος κρίκος της παραγωγικής διαδικασίας επέτρεψαν την υιοθέτηση καινοτόμων πρακτικών και τεχνολογίας (απλής και σύγχρονης), έτσι ώστε να μπορούμε να μιλάμε για μια συμπληρωματική σχέση στην διαδικασία των λειτουργικών και παραγωγικών αποδόσεων των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

Συγκεκριμένα, η χειρωνακτική εργασία των μεταναστών, σε αρκετές περιπτώσεις, ήρθε να λειτουργήσει συμπληρωματικά υποκαθιστώντας ορισμένα μηχανικά μέσα τα οποία, λόγω συγκεκριμένων καιρικών συνθηκών, καθίστανται ανενεργά. Διαπιστώσαμε, για παράδειγμα, ότι τους χειμερινούς μήνες η μηχανή συλλογής καρότου αδυνατεί να ανταποκριθεί σε περιβάλλον λάσπης και βροχής. Αυτό, όμως, που δεν καταφέρνει η συγκεκριμένη τεχνολογία σε αυτές τις συνθήκες, το επιτυγχάνουν τα εργατικά χέρια των αλλοδαπών μεταναστών, στο βαθμό που οι παραγωγοί να προσλαμβάνουν την χειρωνακτική εργασία των συγκεκριμένων μεταναστών ως μια διαφορετική μορφή «τεχνολογία» που τους παρέχει την δυνατότητα να αξιοποιήσουν τις εκμεταλλεύσεις τους ακόμα και κατά τους χειμερινούς μήνες. Σε γενικές γραμμές, διαπιστώσαμε, πως οι διαδικασίες λειτουργικών και αναδιαρθρωτικών πρακτικών σε μια εκμετάλλευση δε συνδέονται απαραίτητα με την εισαγωγή και αξιοποίηση σύγχρονων και προηγμένων τεχνολογικών μέσων, αλλά μπορούν να περιλαμβάνουν απλές, φθηνές και καινοτόμες τεχνικές οι οποίες σε συνδυασμό με την αξιοποίηση χειρωνακτικής εργασίας πολλαπλασιάζουν και διευρύνουν τις δυνατότητες απόδοσης της εκμετάλλευσης τόσο σε ποσοτικό, όσο και σε ποιοτικό επίπεδο.

Ανεξάρτητα όμως της οποιασδήποτε συνεισφοράς των μεταναστών στην παραγωγική διαδικασία, διαπιστώσαμε πως αυτοί μέσα από συμπεριφορές και μορφές δράσεων πρωταγωνιστούν άμεσα και στην καθημερινή ζωή των παραγωγών στα χωράφια, στα καφενεία, στις αυλές των σπιτιών και γενικά στους κοινόχρηστους χώρους της κοινότητας. Κατά συνέπεια, είναι αναπόφευκτο, οι σχέσεις αλληλόδρασης μεταξύ ντόπιων και μεταναστών να αποκτούν ποικίλες εκφάνσεις, με σημαντικότερη αυτή που αναπτύσσεται μεταξύ αφεντικού και εργαζόμενου. Περιδιαβαίνοντας τα πεδία ζύμωσης της διαπροσωπικής αυτής επαφής, διαπιστώσαμε πως πρόκειται για μια άνιση σχέση αμοιβαίας ωφέλειας που κατοχυρώνει κυρίως τα συμφέροντα των παραγωγών στην σφαίρα της παραγωγικής διαδικασίας. Πράγματι, στεγαστικές παροχές, χρηματικά δώρα με την μορφή τηλεφωνικών καρτών και ακόμα παρεμβάσεις του εργοδότη προς τις αστυνομικές αρχές για την απελευθέρωση εργαζομένων του, αποτελούν ορισμένες μόνο από τις στρατηγικές που αυτός ακολουθεί προκειμένου να εδραιώσει ένα δεσμευτικό καθεστώς εξάρτησης για το εργατικό του δυναμικό, επιβεβαιώνοντας ουσιαστικά την προς όφελός του αποτελεσματικότητα των εργασιακών σχέσεων. Κάτω από αυτό το πρίσμα, φωτίζεται ένας νέος μετασχηματισμός της ταυτότητας του Δροσοπηγιώτη παραγωγού, καθώς

αναδεικνύεται ένα ακόμα πέρασμα από τον απλό αγρότη-καλλιεργητή στον επιχειρηματία-εργοδότη που απασχολεί στην εκμετάλλευσή του δεκάδες αλλοδαπούς αγρεργάτες. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα, ο αριθμός των αγρεργατών που απασχολούνται στις εκμεταλλεύσεις των Δροσοπηγιωτών αποκτά μια ξεχωριστή συμβολική διάσταση, καθώς συνιστά σημείο αναφοράς μέσω του οποίου οι ντόπιοι, προβαίνουν σε αξιολογικές κρίσεις και ταξινομήσεις αναφορικά με την παραγωγική ικανότητα και την οικονομική δύναμη συναδέλφων τους παραγωγών.

Από την άλλη, οι συμβιωτικές και εργασιακές σχέσεις μεταξύ αφεντικών και αλλοδαπών εργαζομένων φαίνεται ότι δεν είναι απαλλαγμένες από έντονες αντιπαραθέσεις, συγκρούσεις και σκληρούς ανταγωνισμούς. Με αφορμή τα επεισόδια της απεργίας των Ινδών και Πακιστανών, αγρεργατών μου δόθηκε η ευκαιρία να διαπιστώσω τους τρόπους με τους οποίους οι ντόπιοι ταξινομούν και κατηγοριοποιούν τους μετανάστες με βάση τα κυρίαρχα δομικά χαρακτηριστικά στοιχεία που συγκροτούν την διαφορετικότητά τους (εθνικότητα, γλώσσα, θρήσκευμα κλπ). Χαρακτηριστικά, που σε αρκετές περιπτώσεις -και σε συνδυασμό με συγκεκριμένες συμπεριφορές και πολιτισμικές πρακτικές που εκδηλώνονται από αλλοδαπούς διαφορετικών εθνικοτήτων- έρχονται να ενεργοποιήσουν στην συνείδηση και σκέψη των ντόπιων διαδικασίες επαναπροσδιορισμού και αυτοαντίληψης για τον «εαυτό» και τον «άλλο». Διαπίστωσα για παράδειγμα, πως στην σκέψη των Δροσοπηγιωτών υπάρχει μια προκατασκευασμένη στερεοτυπική κρίση για τους Ινδούς και Πακιστανούς καθώς αυτοί αξιολογούνται ως μεθοδικοί, ευσυνείδητοι και τυπικοί στην εργασία τους», και κυρίως, «άνθρωποι έντιμοι και άξιοι εμπιστοσύνης». Το στερεότυπο αυτό που αποδίδεται στους συγκεκριμένους μετανάστες φαίνεται να είναι τόσο ισχυρά εδραιωμένο στην αντίληψη των ντόπιων σε βαθμό τέτοιο που ούτε τα επεισόδια της απεργίας στάθηκαν ικανά να το ανατρέψουν. Αυτό ουσιαστικά οφείλεται στο γεγονός ότι οι Ινδοί και οι Πακιστανοί αποτελούν μια μεταναστευτική κατηγορία που εξαιτίας της δυσμενούς οικονομικής της κατάστασης και της εξαρτημένης εργασιακής σχέσης εξασφαλίζει με τρόπο άριστο τα συμφέροντα των παραγωγών στην σφαίρα της παραγωγικής διαδικασίας. Επιπλέον, η συνολικότερη συμπεριφορά των συγκεκριμένων μεταναστών είναι τέτοια που δεν προκαλεί, ή καλύτερα θα λέγαμε, ότι δεν θίγει το πλαίσιο δύναμης-εξουσίας και γενικά την πρωτοκαθεδρία σε διάφορα επίπεδα μέσα από τα οποία ο εντόπιος διαφοροποιείται από τον αλλοδαπό μετανάστη. Πράγματι, διαπιστώσαμε ότι οι Ινδοί και οι Πακιστανοί -πέρα από την εργασία τους στις εκμεταλλεύσεις- δεν συμμετέχουν

ενεργά στην συλλογική ζωή της κοινότητας (ταβέρνες, καφενείο), δεν δημιουργούν οικογένεια, δεν έχουν αυτοκίνητα, διαμένουν σε παράγκες και αποθήκες των χωραφιών, μαγειρεύουν μόνοι τους και ακολουθούν τις διατροφικές και ενδυματολογικές συνήθειες που ορίζουν οι θρησκευτικοί και κοινωνικοί τους κανόνες. Για τον Δροσοπηγιώτη λοιπόν οι Ινδοί και Πακιστανοί είναι -εκτός από «πράοι, μεθοδικοί, ευσυνείδητοι, τυπικοί, έντιμοι και άξιοι εμπιστοσύνης-φουκαράδες, φτωχοί, ταλαιπωρημένοι που έχουν έρθει στην Ελλάδα για να φάνε ένα κομμάτι ψωμί».

Τα πράγματα φαίνεται να είναι διαφορετικά στην περίπτωση των Αλβανών αγρεργατών στους οποίους οι ντόπιοι αναγνωρίζουν μια γλωσσική και πολιτισμική συγγένεια σε βαθμό που να ενισχύεται ο αυτο-προσδιορισμός τους ως Αρβανίτες. Αναμφισβήτητα οι Αλβανοί φαίνεται πως συμμετέχουν ενεργότερα στις ποικίλες εκφάνσεις της καθημερινής ζωής των αγροτών σε σχέση με τους υπόλοιπους αλλοδαπούς και τους πλησιάζουν τόσο πολύ, ώστε να δημιουργούνται ευκολότερα σχέσεις οικειότητας. Παρόλα αυτά, υπάρχουν περιπτώσεις που οι ντόπιοι θα αναφερθούν με απαξίωση για τους Αλβανούς χρησιμοποιώντας λεκτικά σχήματα των οποίων ο τρόπος έκφρασης προσδίδει στην λέξη Αλβανός όχι εθνική καταγωγή αλλά αρνητική ιδιότητα και υποδεέστερη θέση. Φαίνεται πως αυτό συμβαίνει καθώς οι Αλβανοί διεισδύουν στην κοινωνία των Δροσοπηγιωτών. Αγοράζουν αυτοκίνητα, εντάσσονται σε δίκτυα γνωριμιών μέσα από τα οποία βρίσκουν εργασία στα εργοστάσια της περιοχής, βρίσκουν ταίρι, παντρεύονται στην κοινότητα και κάνουν οικογένεια. Τα παιδιά τους ως έλληνες υπήκοοι συνυπάρχουν στο σχολείο με τα παιδιά των γηγενών, και αναδεικνύονται σε άριστους μαθητές. Σε γενικές γραμμές, ο Αλβανός -σε αντίθεση με τον Ινδό και τον Πακιστανό- έχει να επιδείξει μια θεαματική κοινωνική και η οικονομική ανέλιξη, καθώς μέσα σε λίγα χρόνια μετεξελίχθηκε από ρακένδυτο, υποβαθμισμένο, και καταδικασμένο στην ανέχεια μετανάστη, σε έναν επιτυχημένο και σωστό εργαζόμενο οικογενειάρχη και ταυτόχρονα εδραιποιείται. Με λίγα λόγια, ο Αλβανός ανατρέπει το στερεότυπο του φτωχού μετανάστη μέσα από το οποίο ο γηγενής επιβεβαίωνε την ανωτερότητά και πολιτισμική του υπεροχή. Ανατρέπει ακόμα και το κύρος που ο ντόπιος αγρότης απολάμβανε από την πρόσφατα αποκτηθείσα «ιδιότητα» του αφεντικού.

Κατά συνέπεια, οι σχέσεις των Δροσοπηγιωτών με τους Αλβανούς μετανάστες καταλήγουν να είναι άκρως ανταγωνιστικές, καθώς ο Αλβανός σε αντίθεση με τους υπόλοιπους μετανάστες φαίνεται να είναι ο μόνος ικανός που

δύναται μελλοντικά να ανατρέψει την πρωτοκαθεδρία του γηγενή. Εξάλλου, ο τελευταίος γνωρίζει πολύ καλά τις δυνατότητες του συγκεκριμένου αλλοδαπού, όχι μόνο γιατί υπάρχει μια γλωσσική και πολιτισμική συγγένεια, αλλά γιατί μέσα από αυτόν αντικρίζει τον ίδιο του τον «Εαυτό». Έναν «Εαυτό» που στο πρόσφατο παρελθόν -με επίκεντρο τα αδιέξοδα και τις περιορισμένες δυνατότητες της γεωργίας τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια- αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει πλήθος οικονομικών δυσκολιών, να υποβληθεί σε υλικές και διατροφικές στερήσεις, να δουλέψει σκληρά, ώσπου τελικά να καταφέρει σήμερα τα προϊόντα που παράγει να διακινούνται σε επίπεδο εθνικού και παγκόσμιου σύστηματος των αγορών.

Η παρούσα μελέτη ιδωμένη υπό το πρίσμα των ριζικών, ποικιλόμορφων και πολυσύνθετων κοινωνικοοικονομικών και πολιτισμικών ανακατατάξεων που σήμερα βιώνουν αρκετές περιοχές της υπαίθρου χώρας, επεχείρησε ένα ταξίδι σε ένα ζωντανό κομμάτι αυτής. Ζωντανό, γιατί η κοινότητα που επέλεξα να μελετήσω βρίσκεται σε μια δυναμική και διαρκώς μεταβαλλόμενη διαδικασία αναμόρφωσης και αναπροσαρμογής μέσω των ανταποκρίσεων και συνδιαλλαγών της τόσο με το εθνικό όσο και με το παγκόσμιο περιβάλλον των αγορών και του εμπορίου. Εξάλλου, ο τύπος της γεωργίας της είναι τέτοιος, που επιτρέπει τέτοιου είδους συνδιαλλαγές ενεργοποιώντας διαδικασίες και φαινόμενα μετασχηματισμών σε τοπικό επίπεδο. Ωστόσο, δεν θα ήταν δυνατό να εντοπίσω τους εν λόγω μετασχηματισμούς εάν δεν εστίαζα στις σχέσεις αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα δρώντα υποκείμενα, τόσο μεταξύ των ιδίων των παραγωγών, όσο και μεταξύ παραγωγών και μεταναστών.

Η ζωντάνια, λοιπόν, έγκειται στο πλαίσιο της ανάπτυξης στρατηγικών και πρακτικών που χαράσσουν τα άτομα και τροφοδοτούν τις μεταξύ τους σχέσεις. Σχέσεις, που σε αρκετές περιπτώσεις είναι συγκρουσιακές, ιδιαίτερα ανταγωνιστικές, ενίοτε αντιμαχόμενες και εχθρικές, άλλοτε προσαρμοσμένες κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες και συμβάσεις, και άλλοτε ομαλές αποδεσμευμένες από περιορισμούς και αγκυλώσεις. Με λίγα λόγια, σχέσεις πολυσύνθετες, δυναμικές, των οποίων η αποκωδικοποίηση επιτρέπει να δούμε εν τη γενέσει τους, πολυσύνθετους κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς και ποικίλες πολιτισμικές ανασυνθέσεις. Αυτό ακριβώς ήταν που κράτησε αμείωτο το ερευνητικό μου ενδιαφέρον σε όλη την διάρκεια της συμμετοχικής παρατήρησης στην κοινότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Αβδελίδης, Π. (1975), *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Αβδελίδης, Π. (1981), *Το αγροτικό συνεταιριστικό πρόβλημα της χώρας*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Αγραφιώτης, Γ. (1994), *Οι Σαρακατσάνοι των Αγγράφων* Αθήνα:
- Αλεξάκης, Ε. Π. (1995), «Το αλέτρι και το κοπάδι: Εναλλακτικές οικονομίες και οικογενειακές δομές στους Αρβανίτες της Αττικής και της Βοιωτίας». Στο: *Επετηρίδα Βοιωτικών μελετών*, Τόμος Β, τεύχος, Β. Αθήνα: Εταιρία Βοιωτικών Μελετών, σσ.1211-1241.
- Αναγνωστόπουλος, Ν. και Αναγνωστόπουλος, Δ. (1939), *Η Περιφέρεια Θηβών*, Αθήνα: Αρχείο Γεωργικονομικών Μελετών Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας.
- Ανδριώτης, Ν. (2000), «Πληθυσμιακή και Οικιστική Εξέλιξη της Επαρχίας Θηβών (19^{ος}-2^{ος} αι.)». Στο: *Επετηρίδα της Εταιρίας Βοιωτικών Μελετών*, Τόμος Γ, Αθήνα: Εταιρία Βοιωτικών Μελετών, σσ. 649-672.
- Ανθοπούλου, Θ. (2000), «Από τα γεωργικά συστήματα στις νέες λειτουργίες του αγροτικού χώρου: Τάσεις και σύγχρονες προσεγγίσεις της αγροτικής γεωγραφίας». Στο: *Διαστάσεις της Σύγχρονης Γεωγραφίας: Σπουδές και επαγγελματικές προοπτικές, διεπιστημονικότητα και εφαρμογές*, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 105-122.
- Ανθοπούλου, Θ. (2001), «Γεωγραφικές διαφοροποιήσεις, χωρικές και κοινωνικές ανασυνθέσεις του ύπαιθρου χώρου». Στο: Ανθοπούλου, Θ. και Μουσιδής, Α., (επιμ.), *Από τον Αγροτικό Χώρο στην Υπαιθρο Χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg-ΚΕΚΜΟΚΟΠ, σσ. 103-145.
- Ανθοπούλου, Θ. (2004), «Η ανάδειξη της αγροτικής κληρονομιάς και η καινοτομία ως στοιχεία χωροτοπικής ανάπτυξης. Η περίπτωση των ιδιότυπων αγροδιατροφικών προϊόντων». Στο: Παπαδόπουλος, Α., (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Υπαιθρο*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 221-264.
- Ανθοπούλου, Θ. και Μουσιδής, Α. (2001), (επιμ.), *Από τον Αγροτικό Χώρο στην Υπαιθρο Χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg-ΚΕΚΜΟΚΟΠ.
- Anderson, B. (1997), *Φαντασιακές κοινότητες*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Appadurai, A. (1998), «Πως φτιάχνεται μια εθνική κουζίνα: τα βιβλία μαγειρικής στη σύγχρονη Ινδία». Στο: Ματθαίου, Α. (επιμ), *Ιστορία της διατροφής: Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων.
- Αραχωβίτη, Ε. (1999), «Η αναδιάταξη της γεωργίας στο παγκόσμιο αγροτροφικό σύστημα: Θεωρητικές υποθέσεις και πραγματικότητες». Στο: Λουλούδης, Λ. και Μπεόπουλος, Ν., (επιμ.), *Κριτικές Προσεγγίσεις της Ανάπτυξης και της Προστασίας του Περιβάλλοντος της Υπαίθρου*, Αθήνα: Στοχαστής - Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σσ. 19-30.

- Arditi, B. (1997), «Η αθέατη πλευρά της διαφοράς», *Σύγχρονα θέματα*, τεύχος 62, σσ. 41-54.
- Βαϊού, Ν. και Χατζημιχάλης, Κ. (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς*, Αθήνα: Εξάντας.
- Βακάκης, Χ. και Γρεβενίτης, Π. (1980), *Η πιστοδότηση της ελληνικής γεωργίας*, Αθήνα: Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας.
- Barquero, A. V. (1991), *Τοπική Ανάπτυξη: Μια στρατηγική για την δημιουργία απασχόλησης*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Vasquez-Barquero, A. (1991), *Τοπική Ανάπτυξη. Μια στρατηγική για τη δημιουργία απασχόλησης*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Βεΐκου, Χ. (1998), *Κακό Μάτι: Η Κοινωνική Κατασκευή της Οπτικής Επικοινωνίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βεΐκου, Χ. (2000), «Ζώντας ανάμεσα σε "άλλους". Η βίωση ενός εκούσιου αποκλεισμού». Στο: Καυτατζόγλου, Ρ. και Πετρονώτη, Μ., (επιμ.), *Ορια και περιθώρια: Εντάξεις και Αποκλεισμοί*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σσ. 131-150.
- Βεργόπουλος, Κ. (1975), *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα: Εξάντας.
- Berkner, L. K. (1996), «Η οικογένεια κορμός». Στο: Καυτατζόγλου, Ρ. (επιμ.) *Οικογένειες του παρελθόντος: Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και στα Βαλκάνια*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 71-110
- Βλαχούτσικου, Χ. και Μπαχαροπούλου, Α. (1991), «Να χαρώ και εγώ το σπίτι μου και το κλειδί από τα "μέσα"», *Σύγχρονα θέματα*, τ. 45, σσ. 94-100.
- Bourdieu, P. (1999), *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Bourdieu, P. (2000), *Πρακτικοί λόγοι για την θεωρία της δράσης*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Bourdieu, P. (2002), *Η διάκριση*, Αθήνα: Πατάκη.
- Clastres, P. (1992), *Η κοινωνία ενάντια στο κράτος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Clough, S. and Rapp, R. (1980), *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία: Η οικονομική ανάπτυξη του δυτικού πολιτισμού*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Collard, A. (1993), «Διευρενώντας την "κοινωνική μνήμη" στον ελλαδικό χώρο». Στο: Παπαταξιάρχης, Ε. και Παραδέλης, Θ., (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 357- 389.
- Cowan, J. (1998), «Ιδιώματα του ανήκειν: Πολυγλωσσικές (συν)αρθρώσεις της τοπικής ταυτότητας σε μια ελληνική κωμόπολη της Μακεδονίας». Στο: Γκέφου-Μαδιανού, Δ., (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 583-618.
- Γεωργούλας, Σ. (2001), «Η νέα μεταναστευτική κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα και η νομιμοποίησή της». Στο: Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ., και Παύλου, Μ., (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 199-226.
- Γιδαράκου, Ι. (1996), «Εργασιακές σχέσεις στην οικογενειακή εκμετάλλευση: θέση και προοπτικές της γυναικείας παρουσίας». Στο: *Κράτος και Αγροτικός Χώρος*, Αθήνα: Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών- Παπαζήσης, σσ. 453-467

- Γιδαράκου, Ι. (1999), «Ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου και γυναικεία απασχόληση». Στο: Κασίμης, Χ. και Λουλούδης, Λ., (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα: Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ-ΠΛΕΘΡΟΝ, σσ. 189-216.
- Γιοχάλας, Τ. (1980), (επιμ.), *Μάρκου Μπότσαρη. Λεξικό της Ρωμαϊκής και Αρβανιτικής απλής*. Φιλολογική έκδοση του αυτογράφου. Έκδοση Β, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Galbraith, J. K. (1984), *The affluent society*, Boston: Houghton Mifflin.
- Geertz, C. (2003), *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Glavanis, P. (1995), «Εισαγωγή». Στο: Ψημμένος, Ι. *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα: Glory Book-Παπαζήση. σσ. 13-35.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1998α), «Η χώρα του πνεύματος και η χώρα του οινόπνευματος. Παράδοση και πολιτισμική ταυτότητα στην Αττική», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.66, σσ. 103-115.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1998β), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1999), *Πολιτισμός και εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1993), «Ανθρωπολογία Οίκοι: Για μια κριτική της "Τηγενούς Ανθρωπολογίας"». *Διαβάζω*, αρ. 323, σσ. 44-51.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1998), «Αναστοχασμός, Ετερότητα και Ανθρωπολογία οίκοι: Διλήμματα και Αντιπαραθέσεις». Στο: Γκέφου-Μαδιανού, Δ., (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 365-435.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2003), «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του "Άλλου": ζητήματα ταυτότητας στην σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία». Στο: Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (επιμ.), *Εαυτός και "Άλλος": Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 15-111.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2003), «Στο πρόσωπο του άνδρα μου εμένα βλέπουν: το "δημόσιο" και το "ιδιωτικό" ως τόποι κατασκευής της έμφυλης ταυτότητας». Στο: Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (επιμ.), *Εαυτός και "Άλλος": Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 111-182.
- Godelier, M. (2003), *Το αίνιγμα του δώρου*, Αθήνα: Gutenberg.
- Goffman, E. (1996), *Συναντήσεις: Δύο μελέτες στην Κοινωνιολογία της Αλληλεπίδρασης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γουρδομιχάλη, Α. (1986), «Η γυναίκα στην αγροτική παραγωγή: Ο παραγνωρισμένος συντελεστής αγροτικής ανάπτυξης», Πρακτικά διεθνούς οικονομικού συνεδρίου, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας, σσ. 213-220.
- Γούσιος, Δ. (2001), «Χωρική προσέγγιση της οργάνωσης και ανάπτυξης της υπαίθρου. Χωρικά συστήματα μικρών πόλεων». Στο: Ανθοπούλου, Θ. και Μωυσίδης, Α., (επιμ.), *Από τον Αγροτικό Χώρο στην Υπαιθρο Χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg-ΚΕΚΜΟΚΟΠ, σσ. 149-180.

- Δαμιανάκος, Σ. (1986), «Μορφές πολυδραστηριότητας στην ελληνική ύπαιθρο». Στο: *Πολυδραστηριότητα και Αγροτική ανάπτυξη*. Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης, Αθήνα.
- Δαμιανάκος, Σ. (2002), *Από τον χωρικό στον αγρότη: Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: ΕΞΑΝΤΑΣ-ΕΚΚΕ.
- Δαμιανάκος, Σ., Ζακοπούλου, Ε., Κασίμης, Χ., Νιτσιάκος, Β. (1997), *Μνήμη, εργασία και εξουσία σε τρία χωριά της Ηπείρου*, Αθήνα: Πλέθρον-ΕΚΚΕ.
- Δαμιανάκος, Σ. (1999), «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας». Στο: Κασίμης, Χ. Και Λουλούδης, Λ. (επιμ.), *Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο Τέλος του 20^{ου} Αιώνα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Πλέθρον, σσ. 55-84.
- Δαμιανός, Δ., Κασίμης, Χ., Μωυσίδης, Α., Ντεμούσης, Μ. (1995), *Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ιδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Δημητρίου-Κοτσώνη, Σ. (2003), «Καταναλωτικές πρακτικές και συλλογικές Ταυτότητες». Στο: Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (επιμ.), *Εαυτός και Άλλος: Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 305-342.
- Δημητρίου, Σ. (1988), *Λεξικό Όρων Επικοινωνίας και Σημειωτικής Ανάλυσης: Τόμος 2*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΕΚΑ, (1995), *Ερευνα για τους παράνομους αλλοδαπούς και την εργασία*, Αθήνα: Εργατικό Κέντρο Αθήνας.
- Evans-Pritchard, E. E. (1991), *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Επιτροπή για την Εξέταση της Μακροπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής (1998), *Ανταγωνιστική γεωργία και αγροτική ανάπτυξη. Καίρια διαρθρωτικά προβλήματα και αντιμετώπισή τους*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ελευθεροτυπία (12/09/2004), σσ. 43
- Ελευθεροτυπία (4/09/2001)
- Fennel, R. (1999), *Η Κοινή Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ζαρκιά, Ι. Κ. (1993), «Η συμβολή της ανθρωπολογίας του χώρου», *Εθνολογία*, τόμος 1, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, σσ. 75-83.
- Ζακοπούλου, Ε. (1999), «Πολυαπασχολούμενοι και Γεωργία: προς μια ανίχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου». Στο: Κασίμης, Χ. Και Λουλούδης, Λ. (επιμ.), *Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο Τέλος του 20^{ου} Αιώνα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Πλέθρον, σσ. 115-147.
- Ζιωγάνας, Χ. (1999), «Διάρθρωση της προσφοράς της αγροτικής παραγωγής με ορίζοντα το 2010». Στο: Μαραβέγιας, Ν. (επιμ.), *Η Ελληνική Γεωργία προς το 2010*, Αθήνα: Παπαζήση-Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σσ. 33-78.
- Ζωγράφος, Δ. (1924), *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας.
- Handman, E. M. (1987), *Βία και πονηριά*, Αθήνα: Καστανιώτη.

- Hastrup, K. (1998), «Ιθαγενής ανθρωπολογία: Μια αντίφαση στους όρους;». Στο: Γκέφου-Μαδιανού, Δ., (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 337-364.
- Herzfeld, M. (1998), *Η Ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hirschon, R. – Φιλιππάκη. (1993), «Μνήμη και ταυτότητα: Οι Μικρσιάτες πρόσφυγες της κοκκινιάς», Στο: Παπαταξιάρχης, Ε. και Παραδέλης, Θ., (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 327-356.
- Θανοπούλου, Μ. (2000), «Η συλλογική μνήμη ως στοιχείο της πολιτιστικής ταυτότητας. Η περίπτωση μιας αγροτικής κοινότητας». Στο: Κωνσταντοπούλου, Χ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. και Γερμανός, Δ. – Οικονόμου, Θ., (επιμ.), «*Εμείς*» και οι «*Άλλοι*». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σσ. 215- 224.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΒ, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Καβουνίδη, Τ. και Χατζάκη, Λ. (1999), *Αλλοδαποί που υπέβαλλαν αίτηση για κάρτα προσωρινής παραμονής υπηκοότητα, φύλλο και χωροθέτηση*, Αθήνα: Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας.
- Καθημερινή (3/09/2003)
- Καλλιέρης, Δ. (2000), «Οι κάτοικοι των χωριών Δερβενოსάλεσι, Σκούρτα, Κρώρα, Καβάσαλα, Κακονισχίρι τον 19^ο αιώνα». Η ανακοίνωση στο γ τρίτο διεθνές συνέδριο; Στο: *Επετηρίδα της Εταιρίας Βοιωτικών Μελετών, Τόμος Γ*, Αθήνα: Εταιρία Βοιωτικών Μελετών, σσ. 704-727.
- Καραβίδας, Κ. Δ. (1991), *Αγροτικά*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Καραποστόλης, Β. (1981), *Οικονομικές μεταμορφώσεις της αγροτικής Ελλάδας*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας.
- Κασιμάτη, Κ. (2003), «Ιστορικές αναφορές των μεταναστευτικών ροών». Στο: Κασιμάτη, Κ. (επιμ.), *Πολιτικές μετανάστευσης και πολιτικές ένταξης: Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών Μεταναστών*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 23-44.
- Κασίμης, Χ. και Ντεμούσης, Μ. (1987), «Οι οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις της πολυαπασχόλησης των αγροτών», εισήγηση στο Διεθνές Συμπόσιο με θέμα: *Αγροτικές Κοινότητες στη Μεσόγειο και Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής*, Αγρίνιο, 13-15, Νοεμβρίου 1987.
- Κασίμης, Χ. (2004), «Μετανάστες: Ένας άγνωστος συντελεστής ανάπτυξης στην ελληνική ύπαιθρο». Στο: Παπαδόπουλος, Α. (2004), (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Υπαιθρο*, Αθήνα: Gutenberg, σσ.53-84.
- Κασίμης, Χ., Ζακοπούλου, Ε., Παπαδόπουλος, Α. (2003), «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση. Μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.111/112, σσ. 9-38.
- Κασίμης, Χ. και Λουλούδης, Λ. (1999), (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα: Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ-ΠΛΕΘΡΟΝ.
- Κασίμης, Χ. και Παπαδόπουλος, Α. (1996), *Η ανάπτυξη του αγροτροφικού συμπλέγματος και η πολιτική οικονομία του αγροτικού μετασχηματισμού*, Αθήνα: ΕΚΕ/GRSR 89-90, σσ.19-52.

- Κασίμης, Χ. και Παπαδόπουλος, Α. (1999), «Η διατήρηση της οικογενειακής γεωργίας και η καπιταλιστική ανάπτυξη της γεωργίας στην Ελλάδα: Μια κριτική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας». Στο: Κασίμης, Χ. Και Λουλούδης, Λ. (επιμ.), *Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο Τέλος του 20^{ου} Αιώνα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Πλέθρον, σσ. 85-114.
- Κασίμης, Χ. και Παπαδόπουλος, Α. Γ. (2000), (επιμ.), *Μελέτη ισότητας ευκαιριών Ανδρών-Γυναικών και αγροτική ανάπτυξη*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Κασίμης, Χ., Νιτσιάκος, Β., Ζακοπούλου, Ε., Παπαδόπουλος, Α. Γ. (2002), «Οι επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης του ξένου εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα», Πάτρα-Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Πατρών-Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Kayser, B. (1968), *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Κοβάνη, Ε. (1995), «Βοιωτική γη: Αλλαγές λειτουργιών και παραμορφώσεις», Στο: Επετηρίδα Βοιωτικών μελετών, Τόμος Β, τεύχος, β'. Αθήνα: Εταιρία Βοιωτικών Μελετών, σσ.1315-1327.
- Κόλλιας, Α. (1983), *Αρβανίτες και η καταγωγή των Ελλήνων*, Αθήνα: Ι. Μ. Ράλλη.
- Κομνηνού, Μ. και Παπαταξιάρχης, Ε. (1990), (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κ. Καραβίδας και προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κοντογιώργης, Γ. Δ. (1982), *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση: Οι ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Kuper, A. (1998), «Ιθαγενής εθνογραφία, πολιτική ευπρέπεια και το σχέδιο μιας κοσμοπολιτικής ανθρωπολογίας». Στο: Γκέφου-Μαδιανού, Δ., (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 297-336.
- Κουρούκλη, Μ. (1983), «Οι ανθρωπολογικές έρευνες στην Ελλάδα», *Σύγχρονα θέματα*, τ. 2 σσ. 82-90.
- Κουτσούρης, Α. (2002), «Η κοινωνική διάσταση της καινοτομίας ως μοχλός αειφορίας». Στο: Σιάρδος, Γ. και Κουτσούρης, Α., *Αειφορική γεωργία και Ανάπτυξη*, Θεσσαλονίκη: Ζυγός, σσ. 115-131.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α. (1977), *Εισαγωγή*. Στο: Levi-Strauss, C. (1977), *Η άγρια σκέψη*, Αθήνα: Παπαζήση, σσ. 9-88.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α. (1978), Η θεωρία της Ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α. (1998), «Η λαϊκή παράδοση: σύμβολο και πραγματικότητα». Στο: Τσαούση, Δ. Γ. (επιμ), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα*, Αθήνα: Εστία, σσ. 249-256.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (1984), «Η κοινωνική έρευνα στον αγροτικό χώρο», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.23, σσ.?
- Λαμπριανίδης, Λ., Καλογερέσης, Θ., Κουρτέσης, Α. (2004), «Νέες τεχνολογίες, καινοτομία και ανάπτυξη της υπαίθρου». Στο: Λαμπριανίδης, Λ., (επιμ.), *Η επιχειρηματικότητα στην ευρωπαϊκή ύπαιθρο*, σσ. 142-198.

- Λαμπριανίδης, Λ. και Λυμπεράκη, Α. (2001), *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη. Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Λαφαζάνη, Ε. Δ. (1997), «Μικτά χωριά του κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, κοινότητα και εντοπιότητα», *Σύγχρονα θέματα*, Τεύχος 63, σσ. 96-107.
- Leach, E. (1993), *Πολιτισμός και Επικοινωνία*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Leader Magazine, (1993), αρ. 13, *Ειδική διάσκεψη του Cork: «Η ζωντανή Υπαιθρος»*.
- Levi-Strauss, C. (1979), *Θλιβεροί Τροπικοί*, Αθήνα: Χατζηνικολή.
- Levi-Strauss, C. (1977), *Η άγρια σκέψη*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Lienhardt, G. (1985), *Κοινωνική ανθρωπολογία*, Αθήνα: Gutenberg.
- Loizos, P. (1998), «Εθνογραφία φιλική προς τους χρήστες: Προβλήματα μεθόδου και γραφής στην ανθρωπολογία». Στο: Παπαταξιάρχης, Ε. και Παραδέλης, Θ., (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στην σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια. σσ. 373-403.
- Λουκόπουλος, Δ. (1983), *Γεωργικά της Ρούμελης*, Αθήνα-Ιωάννινα: Δωδώνη.
- Λουλούδης, Λ. (1992), «Γεωργικός εκσυγχρονισμός και μεταβολή του αγροτικού τοπίου», *ΤΟΠΟΣ-Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*, 4/92, σσ. 135-150.
- Λουλούδης, Λ. (1998), «Περιβαλλοντική κρίση και τεχνολογικός πολιτισμός». Στο: Μοδινός, Μ. και Ευθυμιόπουλος, Η. (επιμ.), *Οικολογία και επιστήμες του περιβάλλοντος*, Αθήνα: Στγοχαστής. σσ. 177-199.
- Λουλούδης, Λ. και Μπέοπουλος, Ν. (1999), (επιμ.), *Κριτικές Προσεγγίσεις της Ανάπτυξης και της Προστασίας του Περιβάλλοντος της Υπαίθρου*, Αθήνα: Στοχαστής-Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Λουλούδης, Λ. και Μαραβέγιας, Ν. (1999), «Η Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση της ελληνικής γεωργίας με ορίζοντα το 2010». Στο: Κασίμης, Χ. και Λουλούδης, Λ. (1999), (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα: Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ-ΠΛΕΘΡΟΝ, σσ. 217-236.
- Λυμπεράκη, Α. και Πελαγίδης, Θ. (2000), *Ο φόβος του μετανάστη στην αγορά εργασίας. Ανοχές και προκαταλήψεις στην ανάπτυξη*, Αθήνα: Πόλις.
- Λυμπεράκη, Α. και Λαμπριανίδης, Λ. (2001), *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα: Παρατηρητής.
- Λυνάρδος-Ρυλμόν, Π. (1993), *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΣΕ/ΑΔΕΔΥ.
- Maliniwski, B. (1993), *Σεξουαλικότητα και καταπίεση στην πρωτόγονη κοινωνία*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μαραβέγιας, Ν. (1992), *Αγροτική πολιτική και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης.
- Μαραβέγιας, Ν. (επιμ.), *Η Ελληνική Γεωργία προς το 2010*, Αθήνα: Παπαζήση-Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

- Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ., και Παύλου, Μ. (2001), (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μάρκοβα, Ε. (2001: 253), «Η παρουσία των Βουλγάρων μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία». Στο: Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ., και Παύλου, Μ. (2001), (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 247-276.
- Marcus, G. (1998), «Τα μετά την κριτική της Εθνογραφίας». Στο: Γκέφου-Μαδιανού, Δ., (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 67-108.
- Mauss, M. (1979), *Το δώρο*, Αθήνα: Καστανιώτη.
- Μαυραγάνη, Μ. (1999), «Αντικείμενα του παρελθόντος ή υλική μνήμη: Η Κατανάλωση μιας ετερότητας». Στο: Μπενβενίστε, Ρ. και Παραδέλλης, Θ., (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 175-192.
- Μοδινός, Μ. και Ευθυμίουπουλος, Η. (1998), (επιμ.), *Οικολογία και επιστήμες του περιβάλλοντος*, Αθήνα: Στοχαστής/ΔΙΠΕ.
- Μουζέλης, Ν. (1978), *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης*, Αθήνα: Εξάντας.
- Μουσούρου, Λ. (1993), *Από τους Γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν: προβλήματα σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. (1991), *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μπακαλάκη, Α. (1993), «Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας», *Διαβάζω*, αρ. 323, σσ. 52-58.
- Μπακαλάκη, Α. (2000), «Γευστικά ταξίδια: Συναντήσεις και διακρίσεις». Στο: Καντατζόγλου, Ρ. και Πετρονώτη, Μ. (επιμ.), *Όρια και περιθώρια: Εντάξεις και αποκλεισμοί*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μπεκ, Ο. (2002), *Τι είναι Παγκοσμιοποίηση; Λανθασμένες αντιλήψεις και απαντήσεις*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μπεριάτος, Η. και Ψαλτόπουλος, Δ. (2003), (επιμ.), *Περιβάλλον και Ανάπτυξη της Υπαίθρου: Οικονομικές, Γεωγραφικές και Περιβαλλοντικές Πτυχές*, Αθήνα: ΘΕΜΕΛΙΟ.
- Μωυσίδης, Α. (1986), *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα. Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-1980)*, Αθήνα: IMM.
- Μωυσίδης, Α. (1988), *Συμβολαϊκή Γεωργία στην Ελλάδα. Μια σύγχρονη μορφή ενσωμάτωσης του αγροτικού τομέα στον καπιταλισμό*, Αθήνα: ΑΤΕ.
- Μωυσίδης, Α. (1994), *Οικογενειακή γεωργία και αξιοποίηση παραγωγικών πόρων*, Αθήνα: ΑΤΕ.
- Μωυσίδης, Α., Ζιώγα, Ν., Ντυκέν, Μ.-Ν. (1996), *Περιαστικός Αγροτικός Χώρος. Λειτουργίες, Μεταμορφώσεις, Προοπτικές*, Αθήνα: ΑΤΕ.
- Μωυσίδης, Α. (1996), «Οικογένεια και εργασία». Εισήγηση στο πλαίσιο Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα, *Οικογένεια και Εργασία στον Αγροτικό Χώρο*, Αθήνα.
- Νιτσιάκος, Β. (1996), *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα: Πλέθρον.

- Νιτσιάκος, Β. (1991), *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Παπαδάκης, Γ. (2003), «Γλωσσικά ιδιώματα και κοινωνικές πρακτικές στην Κύπρο». Στο: Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (επιμ.), *Εαυτός και Άλλος: Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 535-564.
- Παπαδόπουλος, Α. (2001), «Από το τοπικό στο παγκόσμιο: παγκοσμιοποίηση και τοπική ανάπτυξη». Στο: Ανθοπούλου, Θ. και Μωυσίδης, Α., (επιμ.), *Από τον Αγροτικό Χώρο στην Υπαιθρο Χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg-ΚΕΚΜΟΚΟΠ, σσ. 217-247.
- Παπαδόπουλος, Α. (2004), (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Υπαιθρο*, Αθήνα: Gutenberg.
- Παπαδόπουλος, Α. (2004), *Μελέτη ισότητας ανδρών-γυναικών και αγροτική ανάπτυξη*, Αθήνα: ΕΚΚΕ-Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας.
- Παπαρίζος, Α. (2000), «Η ταυτότητα των Ελλήνων, τρόποι αυτοπροσδιορισμού και η επίδραση της ελληνικής ορθοδοξίας». Στο: Κωνσταντοπούλου, Χ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. και Γερμανός, Δ. – Οικονόμου, Θ., (επιμ.), *«Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σσ. 135-152.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1990), «Δια την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητας του χωριού. Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγιακή κοινωνία». Στο: Παπαταξιάρχης, Ε. και Κομνηνού, Μ., (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 332-372.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1993), «Για την ανθρωπολογία σήμερα. Θέσεις, αμφισβητήσεις, αναθεωρήσεις», *Διαβάζω*, αρ. 323, σσ. 36-45.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1993), Εισαγωγή. Στο: Παπαταξιάρχης, Ε. και Παραδέλλης, Θ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν: Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 13-74.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1998), «Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό». Στο: Παπαταξιάρχης, Ε. και Παραδέλλης, Θ., (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στην Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 209-250.
- Παπαταξιάρχης, Ε. «Περί πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», (1996), *Τοπικά*, τ. β', Αθήνα, Ε. Μ. Ε. Α. Νήσος, σσ. 197-216.
- Παπαταξιάρχης, Ε. και Παραδέλλης, Θ. (1998), (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στην Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παραδέλλης, Θ. (1999), «Ανθρωπολογία της Μνήμης». Στο: Μπενβενίστε, Ρ. και Παραδέλλης, Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 27-58.
- Παύλου, Μ. (2001), «Οι "λαθρέμποροι του φόβου": ρατσιστικός λόγος και μετανάστες στον τύπο μιας υπονήφιας μητρόπολης». Στο: Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ., και Παύλου, Μ. (2001), (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 127-162.
- Πετρινιώτη, Ξ. (1993), *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα: Μια πρώτη καταγραφή και ταξινόμηση*, Αθήνα: Οδυσσέας-Βιβλιοθήκη Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων.

- Πετρονώτη, Μ. (1998), *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης*, Αθήνα: UNESCO- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Πλέθρον.
- "ΠΥΡΓΑΡΙ". Μηνιαία τοπική εφημερίδα της κοινότητας Δροσοπηγής. Φεβρουάριος 1993, αρ. φ. 1, σσ. 1-2.
- Rifkin, J. (1996), *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Ροκου, Δ., (επιμ.), (1994), *Επιστήμες και περιβάλλον στα τέλη του αιώνα. Προβλήματα και προοπτικές*, Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις / Οικολογική σκέψη.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1992), «Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική και οι μακροπρόθεσμες τάσεις αλλαγής της». Στο: Σακελλαρόπουλος, Θ., (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Πληροφόρηση, σσ. 108-130.
- Σαμαράς, Γ. (1994), *Δυναμικές μονάδες, δυνητικές καινοτομίες και αναδιάρθρωση του γεωργικού τομέα*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Σιάρδος, Γ. (1999), «Οι γεωργικές εφαρμογές στο πλαίσιο της σύγχρονης γεωργίας». Εισήγηση στο πλαίσιο συνεδρίου, *Το σύγχρονο περιεχόμενο των γεωργικών εφαρμογών*, Αθήνα: Υπουργείο Γεωργίας-Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών-Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ.σ. 13-31.
- Sivignon, M. (1969), «Θεσσαλία: Μια Μεσογειακή πεδιάς», *Επιθεώρηση Κοινωνικών ερευνών*, τεύχος 1, σσ. 22-39.
- Σκορδίλη, Σ. (1998), «Τάσεις αναδιάρθρωσης στην ελληνική βιομηχανία τροφίμων. Στο: Σεφερτζή, Ε., (επιμ.), *Καινοτομία. Περιοχές-σύστημα, μεταφορά τεχνολογίας και καινοτομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 117-150.
- Στρατηγού Μακρυγιάννη, Ι. (1977), *Απομνημονεύματα*, Αθήνα: Μπάιρον.
- Στυλιανούδη, Λ. Μ-Γ. (2002), «Η θεραπευτική διάσταση της συνέντευξης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 107, σσ. 83-93.
- "Ταναγραία". Μηνιαία τοπική εφημερίδα του Δήμου Τανάγρας. Απρίλιος 1990, αρ. φ. 2, σσ. 3. Αρχείο Θανάση Κυριάκου.
- "Ταναγραία". Μηνιαία τοπική εφημερίδα του Δήμου Τανάγρας. Ιούλιος 1990, αρ. φ. 4, σσ. 4. Αρχείο Θανάση Κυριάκου.
- Taylor, C. (1997), *Πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα: Πόλις.
- Τουνταςάκη, Ε. (2003), «Ανθρωπολογία και Λαογραφία: από την εκατέρωθεν αδιαφορία στην υπό όρους αναγνώριση αμοιβαίων ωφελημάτων», *Δοκίμες*, τ. 11-12, σσ. 7-63.
- Τριανταφύλλου, Α. (2000), «Ρητορική της ταυτότητας και παρανόηση στις διαπολιτισμικές συναντήσεις». Στο: Καυτατζόγλου, Ρ. και Πετρονώτη, Μ., (επιμ.), *Όρια και περιθώρια: Εντάξεις και Αποκλεισμοί*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σσ. 151- 168.
- Τσαούσης, Δ. (1987), *Χρηστικό λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Τσαούσης, Δ. Γ. (1993), «Κοινωνική «Ανθρωπολογία και Κοινωνική Πολιτική», *Διαβάζω*, αρ. 323, σσ. 59-62.
- Τσαούσης, Δ. Γ. (1985), «Η κοινωνική ανθρωπολογία στην Ελλάδα». Στο: Lienhardt, G., *Κοινωνική ανθρωπολογία*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 11-48.
- Τσεβάς, Γ. Δ. (1928), *Η Ιστορία των Θηβών και της Βοιωτίας*, Τόμος 2^{ος} , Αθήνα: Κάδμος.

- Τσιμπούκας, Κ. και Τσουκαλάς, Σ. (1999), «Διάρθρωση και τυπολογία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων με ορίζοντα το 2010». Στο: - Μαραβέγιας, Ν. (επιμ.), *Η Ελληνική Γεωργία προς το 2010*, Αθήνα: Παπαζήση-Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σσ. 157-201.
- Τσιτσιπής, Λ. Δ. (1995), *Εισαγωγή στην Ανθρωπολογία της Γλώσσας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Τσουκαλάς, Κ. (1987), *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1998), «Παράδοση και Εκσυγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα». Στο: Τσαούση, Δ. Γ. (επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα*, Αθήνα: Εστία, σσ. 37-50.
- Vermeulen, H. (1987), «Αγροτικές συγκρούσεις και κοινωνική διαμαρτυρία στην ιστορία ενός μακεδονικού χωριού». Στο: Δαμιανάκος, Σ., (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σσ. 113-133.
- Vuarin, P. & Rodriguez, M. (1994), «Καινοτομία και επικοινωνία στα πλαίσια του Leader». *Leader Magazine*, αρ. 7, σσ. 13-16.
- Woolf, S. (1995), *Εθνικισμός στην Ευρώπη*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χουλιαράκης, Μ. (1973), *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971*, Τόμος Α, Μέρος 1^ο , Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Χτούρης, Σ. και Ψημμένος, Ι. (1998), *Παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και μεταναστευτικά δίκτυα. Δημογραφικά/κοινωνικά χαρακτηριστικά, φυλετικοποίηση της εργασίας, αποειδίκευση*, Αθήνα: Νομαρχία Αθηνών- Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Ψημμένος, Ι. (1995), *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα: Glory Book-Παπαζήση.
- Ψημίτης, Μ. (2000), «Η ατομική επιλογή ως παράγοντας πολιτισμικής ταυτότητας σε συνθήκες πολυπλοκότητας: Η περίπτωση της αλληλεγγύης». Στο: Κωνσταντοπούλου, Χ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. και Γερμανός, Δ. – Οικονόμου, Θ., (επιμ.), *«Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σσ. 85-108.
- Ψυχογιός, Δ. (1982), «Οικιακός τρόπος παραγωγής στη γεωργία και καπιταλισμός», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών-ΑΤΕ*, τ.2, σσ.2-33.
- Ψυχογιός, Δ. Κ. (1987), *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 58-72.
- Ψυχογιός, Δ. Κ. (1994), *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας.

Ξενόγλωσση

- Agar, M. H. (1980), *The Professional stranger: a Formal Ethnography of Urban Heroin Addicts*, New York: Seminar Press.

- Ageyman, J. and Spooner, R. (1997), "Ethnicity and the rural environment". In: Cloke, P.J. and Little, J., (eds), *Contested Countryside Cultures*, London: Routledge, pp. 197-217.
- Andromedas, J.N. (1963), "The enduring urban ties of a modern greek folk sub-culture". In: Peristiany, J.-G., (ed.), *Contributions to Mediterranean Sociology: Mediterranean rural communities and social change*, Paris: Mouton & Co, pp. 269-278.
- Arensberg, C. M. & Kimball, S. T. (1965), *Family and community in Ireland*, Cambridge Mass: Harvard University Press.
- Barth, F. (1969), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*, Boston: Little Brown and Co.
- Beck, U. (1992), *Towards a new modernity*, London: Sage.
- Behar, R. (1986), *The Presence of the Past in a Spanish Village: Santa Maria Del Monte*. Princeton University Press.
- Bialor, P. (1963), "Tensions leading to conflict and the resolution and avoidance of conflict in a Greek farming community". In: Peristiany, J.-G., (ed.), *Contributions to Mediterranean Sociology: Mediterranean rural communities and social change*, Paris: Mouton & Co, pp. 107-126.
- Blum, R. and Blum, E. (1965), *Health and healing in rural Greece. A study of three communities*, Stanford: Stanford University Press.
- Blum, R. and Blum, E. (1970), *The dangerous hour. The love of crisis and mystery in rural Greece*, London: Chatto & Windus.
- Bourdieu, P. (1977), *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bradley, T. and Lowe, P. (1984), "Introduction: Locality, rurality and social theory". In: Bradley, T and Lowe, P., (eds), *Locality and rurality. Economy and Society in Rural Regions*, Norwich: Geo Books, pp.1-23.
- Burgel, G. (1970), *La condition industrielle à Athènes: Etude socio-géographique*, Athènes: Centre national de recherches sociales.
- Cambell, J. (1963), "The two case studies of marketing and patronage in Greece". In: Peristiany, J.-G., (ed.), *Contributions to Mediterranean Sociology: Mediterranean rural communities and social change*, Paris: Mouton & Co, 127-154.
- Cambell, J. K. (1964), *Honor, Fammily and Patronage: A study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford: Clarendon Press.
- Castles, S. & Miller, M. (1993), *The age of migration: international population movements in the modern world*, London: Macmillan.
- Cloke, P. and Milbourne, P. (1992), "Deprivation and lifestyles in rural Wales II: rurality and the cultural dimension", *Journal of Rural Studies*, vol 8, pp. 359-371.
- Cohen, A. (1985), *The Symbolic Construction of Community*, London: Routledge.
- Cohen, R. (1987), *The new Helots: Migrants in the international Division of Labour*, Aldershot: Avebury.
- Douglas, M. (1991), «Desiphering a Meal», *Imlicit Meanings*, London-New York: Routledge.

- Douglas, M. & Isherwood, B. (1996), *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*, London-New York: Routledge.
- Day, G. and Murdoch, J. (1993), "Locality and community: coming to terms with place", *The sociological Review*, Vol.41, No 1, pp.82-111.
- Dimen, M. and Friedl, E. (1976), (eds), *Regional variation in Modern Greece and Cyprus: Toward a perspective of the Ethnography of Greece*, New York: The New York Academy of Science.
- Dubisch, J. (1986), «Culture Enters Through the Kitchen: Women, Food, and Social Boundaries in Rural Greece». In: Dubisch, J. (ed.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton: Princeton University Press, pp. 195-214.
- Du Boulay, J. (1974), *Portrait of a Creek Mountain Village*, Oxford: Clarendon Press.
- Eriksen, T. H. (1993), *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, London: Pluto Press.
- Friedl, E. (1962), *Vasilika: A Village in Modern Greece*, New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Fuller, A. (1990), "From part time farming to pluriactivity: a decade of change in rural Europe", *Journal of Rural Studies*, vol 6, pp.361-371.
- Gefou-Madianou, D. (1992), *Alcohol, Gender, and Culture*, London: Routledge.
- Gefou-Madianou, D. (1999), «Cultural polyphony and identity formation: negotiating tradition in Attica», *American Ethnologist*, vol. 26, no 2, pp. 412-439.
- Giddens, A. (1979), *Central Problems in Social Theory: Action, Structure, and contradiction in Social Analysis*, Berkeley: University of California Press.
- Gilmore, D. (1987), (ed), *Honor and shame and the unity of the Mediterranean*, Washington: American Anthropological Association, number 22 (*special publication*).
- Goffman, E. (1968), *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*, Pelican: Harmondsworth.
- Goody, E. (1978), «Introduction», In: Goody, E., (eds.), *Questions and Politeness. Strategies in Social Interaction*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-16.
- Goody, J. (1984), *Cooking, cuisine and Class: A Study in Comparative Sociology*, Cambridge: Cambridge University Press
- Gray, J. (2000), "The Common Agricultural Policy and the re-invention of the rural in the European Community", *Sociologia Ruralis*, vol 40, no 1, pp.30-51.
- Halfacree, K. H. (1993), «Locality and social representation : space discourse and alternative definitions of the rural», *Journal of Rural Studies*, vol 9, no 1, pp.23-37.
- Halfacree, K. H. (1995), «Talking about rurality: social representations of the rural as expressed by residents of six English Parishes», *Journal of Rural Studies*, vol 11, no 1, pp.1-20.
- Halpern, J. M. (1963), "Peasant culture and urbanization in Yugoslavia". In: Peristiany, J.-G., (ed.), *Contributions to Mediterranean Sociology: Mediterranean rural communities and social change*, Paris: Mouton & Co, 289-314.

Herzfeld, M. (1985), *The Poetics of Manhood: Contest and identity in a Cretan Mountain Village*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

- Hoggart, K. and Mendoza, C. (1999), "African immigrant workers in spanish agriculture", *Sociologia Ruralis*, Vol.37, No 4, pp.538-562.

- Hoggart, K. & Mendoza, C. (1999), «African immigrant workers in Spanish agriculture», *Sociologia Ruralis*, Vol. 37, No 4, pp. 538-562.

- Holmes, D. R. (1989), *Cultural Disenchantments: Worker Peasantries in Northwest Italy*, Princeton: Princeton University press.

- Ilbery, B. (1998), (ed.), *The Geography of Rural Change*, London: PEARSON/Prentice Hall, pp.2-4.

- Kayser, B. (1968), *Géographie Humaine de la Grèce*, Athènes: Centre national de recherches sociales.

- Kayser, B., Péchoux, P.Y., Sivignon, M. (1971), *Exode rural et attraction urbaine en Grèce*, Athènes: Centre national de recherches sociales.

- Kayser, B. (1990), *La renaissance rurale. Sociologie des campagnes du monde occidental*, Paris: Armand Colin.

- King, R. (1996), « migration in a world historical perspective ». In: Broeck J. van den (ed.) . *The Economics of labor migration*. Cheltenhamand Brookfield: Edward Elgar, 7-76.

- King, R. (2000), «Southern Europe in the changing global map of migration». In: King, R., Lazaridis, G., & Tarsanidis, C. (eds.), *Eldorado or Fortress; Migration in Southern Europe*, London: Macmillan Press, pp. 1-26.

- Kolodny, E. (1974), *La population des îles de la Grèce. Essai de géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, Aix-en-Provence: EDISUD.

- Lewis, O. (1951), *Life in a Mexican Village. Tepoztlan restudied*, Urbana: University of Illinois Press.

- Lianos, T., Sarris, A. & Katseli, L. (1996), «Illegal migration and local labour markets: the case of northern Greece», *international migration*, Vol.34, No 3, pp. 449-484.

- Lison-Tolosana, C. (1983), *Belmonte de los Caballeros. Anthropology and History in an Aragones community*, Princeton: Princeton University Press.

- Lison-Tolosana, C. (1963), « Socail factors in economic development (Spain) ». In : Peristiany, J.-G., (ed.), *Contributions to Mediterranean Sociology: Mediterranean rural communities and social change*, Paris: Mouton & Co, 325-338.

- MacDonald, J.S. & MacDonald, L. D. (1964), "Chain migration, Ethnic neighborhood formation and social networks". In: *Milbank memorial fund quarterly*, 41, 1, 82-97.

- Marsden, T., Low, P., Whatmore, S. (1990), (eds), *Rural Restructuring. Global processes and their responses*, London: David Fulton Publishers.

- Marsden, T. (1998), "Economic perspectives". In: Ilbery, B., (ed.), *The Geography of Rural Change*, London: PEARSON/Prentice Hall, pp.13-30.

- Marsden, T. (1998), "New rural territories: regulating the differentiated rural spaces", *Journal of Rural Studies*, vol.14, No1, pp.107-117.

- Marsden, T. (1999), "Rural Futures: The consumption Countryside and its regulation", *Sociologia Ruralis*, Vol. 39, No4, pp:501-520.
- Mathieu, N. (1998), « La notion de rural et les rapports ville/campagne en France : Les années quatre-vingt-dix », *Economie Rurale*, 247, pp.11-20.
- Mennell, S. (1989), *Norbert Elias: Civilisation and the human self-image*, p. 122, Backwell Publishers, Oxford USA.
- Mendras, H. (1984), *La fin des paysans*, Arles: Actes-Sud (1^η έκδοση 1967).
- Mingione, E. & Quassoli, F. (2000), «The participation of immigrants in the underground economy in Italy». In: King, R., Lazaridis, G., & Tarsanidis, C. (eds.), *Eldorado or Fortress; Migration in Southern Europe*, London: Macmillan Press, pp. 27-57.
- Mormont, M. (1990), "Who is rural? Or, How to be rural: Towards a sociology of the rural". In Marsden, T., Low, P., Whatmore, S., (eds), *Rural Restructuring. Global processes and their responses*, London: David Fulton Publishers, pp. 21-44.
- Murdoch, J. (2000), "Networks- a new paradigm of rural development?", *Journal of Rural Studies*, vol 16, no 4, pp.407-419.
- Newby, H. (1986), "Locality and rurality: The restructuring of rural social relations", *Regional Studies*, Vol 20.3, pp. 209-215.
- Ortner, S. (1984), «Theory in Anthropology since the Sixties», *Comparative Studies of Society and History*, vol. 26, No 1, pp. 126-166.
- Péchoux, P.Y., Sivignon, M. (1971), *Les Balkans*, Paris: PUF.
- Perrier-Cornet, P., Capt, D.(1995), "Les agriculteurs face à la nouvelle PAC. Quelles perspectives pour quels territoires ? ", *Economie Rurale*, vol.225, pp.22-27.
- Peristiany, J.-G. (1963), (ed.), *Contributions to Mediterranean Sociology: Mediterranean rural communities and social change*, Paris: Mouton & Co.
- Peristiany, J.-G. (1963), "Introduction to a Cyprus highland village". In: Peristiany, J.-G., (ed.), *Contributions to Mediterranean Sociology: Mediterranean rural communities and social change*, Paris: Mouton & Co, pp. 75-92.
- Phal, R. (1966), "The Rural-Urban Continuum", *Sociologia Ruralis*, Vol.6, pp. 299-329.
- Pitt-Rivers, J. A. (1977), *Mediterranean Countrymen. Essays in the Social Anthropology of the Mediterranean*, Connecticut: Greenwood Press.
- Pratt, J. και Funnel. D., (1997), «The modernisation of Mediterranean Agriculture». In: King, R., Proudfoot, L., Smith, B., (eds), *The Mediterranean: Environment and Society*, London: Arnold, pp.194-207
- Rauscher, H. (1926), «Volkskunde des waldviertels», στο Stepan E. *Das waldviertel* 3, Βιέννη.
- Redfield, R. (1956), *The Little Community and Peasant Society and Culture*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Richez-Battesti, J. (1996), (dir), *Research and Technological development in the rural regions and the islands of the European Union*, Brussels: ECSC-EC-EAEC.

- Rogers, S. C. (1991), *Shaping Modern Times in Rural France. The Transformation and Reproduction of an Aneyronnais Community*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Sahlins, M. (1976), *Cultural and Practical Reason*, Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Sahlins, M. (1994), «Cosmologies of capitalism: The Trans-Pacific Sector of the World system». In: N. B. Dirks, G. Eley and Sh. Ortner (eds.). *Culture/Power/History: A Reader in Contemporary Social Theory*, Princeton: Princeton University Press. pp. 413-415.
- Salamone, Stephen D. and Jill B. Stanton, (1986). "Introducing the nikokyra: identity and reality in social process". In J. Dubisch (ed.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton: Princeton University Press. pp. 97-120.
- Sanders I. (1962), *Rainbow in the rock. The people of rural Greece*, Cambridge: Harvard University Press.
- Schneider, J. and Schneider, P. (1976), *Culture and political economy in Western Sicily*, New York: Academic Press.
- Shortall, S. (1992), "Power Analysis and farms wives: An empirical study of the power relationships affecting women on Irish farms", *Sociologia Ruralis*, vol. 32, No 4, pp. 431-451.
- Silverman, S. (1975), *The three belts of sivilization*, New York: Columbia University Press.
- Sivignon, M.(1975), *La Thessalie. Analyse géographique d'une province grecque*, Lyon: Institut des Etudes Rhodaniennes..
- Stacey, M. (1969), "The myth of communities studies", *British Journal of Sociology*, vol.20, pp.134-147.
- Stratigaki, M. (1988), "Agricultural Modernization and gender division of labour", *Sociologia Ruralis*, Special Issue: Farm Women in Europe, Vol.xxviii, No4, pp.248-262.
- Turner, V. (1979), «Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage». In: Lessa, W. A. & Vogt, E. Z., (eds.), *Reader in Comparative Religion*, New York: Harper & Row Pub., pp. 234-243.
- Van der Ploeg, J.D., Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., de Roest, K., Sevilla-Guzman, E., Ventura, F. (2000), "Rural development: from practices and policies towards theory", *Sociologia Ruralis*, Vol.40, pp.391-408),
- Vanderman, A. (1995), "Management in a bottle: Pesticides and the diskilling of agriculture", *Review of Radical Political Economics*, 27(3), pp. 49-59.
- Veblen, T. (1934), *The theory of the Leisure Class*, New York: Modern Library.
- Wallman, S. (1978), «The boundaries of race: Process of Ethnicity in England», *Man*, τ. 13, τεύχος. 3, σσ. 200-218.
- Werbner, P. (1990), *The migration process. Capital, gifts and offerings among British Pakistanis*, Oxford: Berg.
- Wolf, E. (1966α), *Peasants*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.

- Wolf, E. (1982β), *Europe and the People Without History*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

I. ΧΑΡΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

II. ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1.

Εξέλιξη πληθυσμού της Κοιν. Δροσοπηγής και του Ν. Βοιωτίας 1971- 2001

	1971	1981	1991	2001
Κοινότητα Δροσοπηγής	770	650	865*	695**
Νομός Βοιωτίας	114.675	117.175	134.108	131.085

* Ο αριθμός περιλαμβάνει και 70 αλλοδαπούς μόνιμης διαμονής που κατεγράφησαν ως νόμιμα εργαζόμενοι.

** Ο αριθμός περιλαμβάνει και 100 αλλοδαπούς μόνιμης διαμονής που κατεγράφησαν ως νόμιμα εργαζόμενοι

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφές Πληθυσμού 1971-2001

Πίνακας 2.

Εξέλιξη των κατηγοριών των καλλιεργειών της Κοιν. Δροσοπηγής 1981-2001

(εκτάσεις σε στρέμματα)

Κατηγορίες καλλιεργειών	1981	1986	1991	1996	2001
Αροτραίες	14.472	14.260	14.130	11.800	10.990
Κηπευτική γη	900	1.180	2.360	3.550	3.480
Δενδρώδεις	280	215	240	200	200
Άμπελοι	1.400	1.200	1.350	1.250	1.250
Αγροανάπτυξη (1-5 ετών)	-	-	-	-	-
ΣΥΝΟΛΟ	17.252	16.855	18.080	16.800	15.920

ΠΗΓΗ: Ετήσια στατιστικά στοιχεία απογραφής γεωργίας-κτηνοτροφίας της κοινότητας

Πίνακας 3.

Εξέλιξη βασικών καλλιεργειών της Κοιν. Δροσοπηγής 1981-2001

Είδος	1981	1986	1991	1996	2001
Σιτάρι σκληρό	8.000	11.000	12.000	9.500	8.800
Κριθάρι	4.000	1.000	600	700	650
Όσπρια (φακή, φασόλια, ρεβύθια)	100	90	130	200	-
Κριθάρι για Σανό	50	-	50	200	150
Κριθάρι για γρασίδι	-	-	140	200	100
Βρώμη για Σανό	100	-	50	100	100
Τριφύλλι	-	-	-	-	50
Βίκος για γρασίδι	-	-	50	-	50
Καρπούζια	-	20	-	-	20
Πεπόνια	-		10	100	50
Πατάτες	2.000	1.000	200	300	200
Κρεμμύδια ξερά	100	60	100	700	830
Καρότα	800	1.000	2.000	800	600
Τομάτα βιομηχανική	-	15	50	800	850
Τομάτα επιτραπέζια	-	25	10	100	120
Φασολάκια χλωρά		60	200	500	880
Πιπεριές		-	-	50	200
Αμπελώνες	1400	1200	1350	1210	1.250
Ελαιόδεντρα	250	200	200	200	200

ΠΗΓΗ: Ετήσια στατιστικά στοιχεία απογραφής γεωργίας-κτηνοτροφίας της κοινότητας

III. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Φωτογραφία 1: Ραντίζοντας στον κάμπο της κοινότητας

Φωτογραφία 2: Μετανάστες τοποθετούν δίχτυ προστασίας σε καλλιέργεια ντομάτας

Φωτογραφία 3: Αλβανοί μετανάστες τοποθετούν καλάμια στήριξης για φασολάκια

Φωτογραφία 4: Η χειρο-συλλογή φασολιού υπό την εποπτεία του αφεντικού

Φωτογραφία 5: Η αυτόματη μηχανή συλλογής καρότου

Φωτογραφία 6: Μετανάστες από την Ινδία φορτώνουν καρότο κάποιο χειμωνιάτικο πρωινό

Φωτογραφία 7: Η διαλογή του προϊόντος (κρεμμύδια) υπό την επίβλεψη του εργοδότη

Φωτογραφία 8: Το φόρτωμα του προϊόντος σε μεγάλα φορτηγά. Προορισμός η κεντρική λαχαναγορά του Ρέντη

Φωτογραφία 9: Σύγχρονη αποθήκη με συστήματα εξαερισμού

Φωτογραφία 10: Σύγχρονο αρδευτικό σύστημα.

Φωτογραφία 11: Υπαίθριοι χώροι διαμονής Ρουμάνων αγεργατών

Φωτογραφία 12: Χώρος διαμονής Ινδών αγεργατών

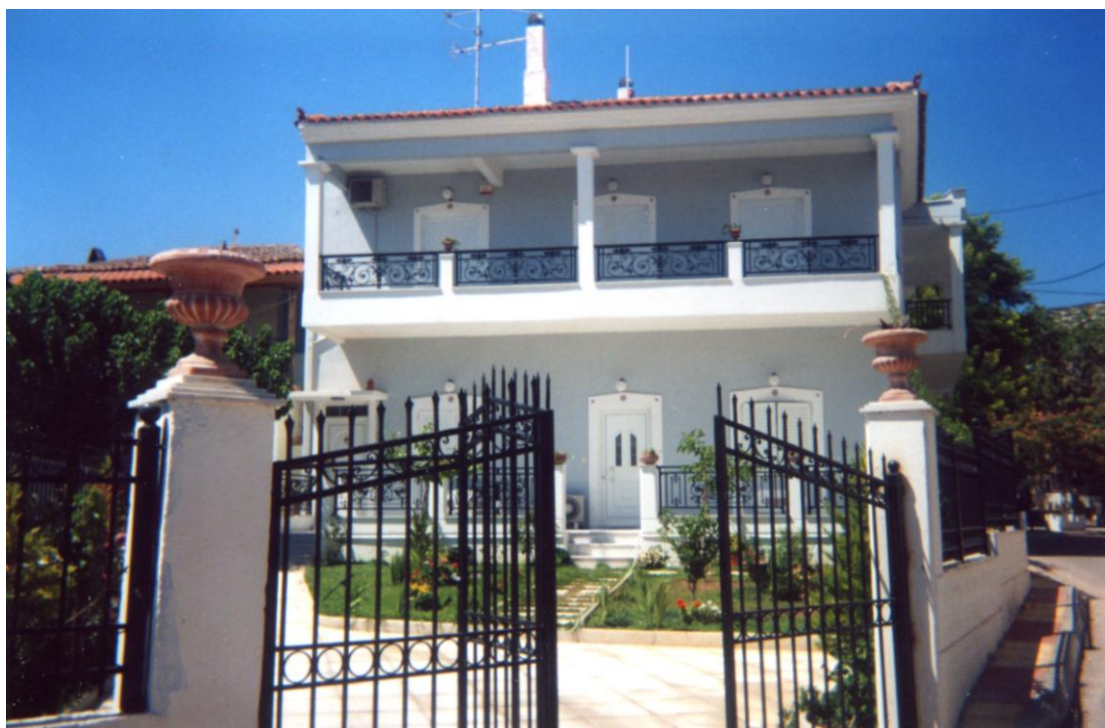
Φωτογραφία 13: Η Απεργία των Ινδών και Πακιστανών μεταναστών

Φωτογραφία 14: Οι διαπραγματεύσεις των αλλοδαπών απεργών με τους εργοδότες

Φωτογραφία 15: Παλαιά οικία της κοινότητας

Φωτογραφία 16: Σύγχρονο διώροφο σπίτι